"आगरी बोली, लोकसंस्कृती व साहित्य परंपरा :एक अभ्यास "

कला आणि ललितकला अभ्यास मंडळ पीएच.डी.

(विद्यावाचस्पती) पदवीकरिता सादर केलेला शोधप्रबंध

विषय : मराठी

:संशोधक :

अविनाश विठ्ठल पाटील

: मार्गदर्शक :

डॉ. पांडुरंग भोसले

: संशोधन केंद्र :

टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ ,पुणे

२०१५

प्रमाणपत्र

प्रमाणित करण्यात येते की ,टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठाच्या कला व ललितकला अभ्यास मंडळांतर्गत मराठी या विषयात पीएच.डी .(विद्यावाचस्पती) या पदवीसाठी अविनाश विठ्ठल पाटील यांनी **"आगरी लोकसंस्कृती व साहित्य परंपरा : एक अभ्यास"** या विषयावरील शोधप्रबंधाचे काम माझ्या मार्गदर्शनाखाली यशस्वीपणे पूर्ण केलेले आहे .

सदर शोधप्रबंधाचे काम पूर्णपणे वस्तुस्थितीवर आधारित असून या विषयातील त्यांचे हे संशोधन स्वतंत्र आणि नवे असून आवश्यक तेथे संदर्भनिर्देश केले आहेत. हा शोधप्रंबध इतर कोणत्याही विद्यापीठास अन्य पदवीसाठी सादर केलेला नाही .

मार्गदर्शक
डॉ. पांडुरंग भोसले
(एम.ए.,एम.फिल.,पीएच.डी.,नेट,डी.जे.एम.सी.)
मराठी विभाग प्रमुख
भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर
महाविद्यालय , औध, पुणे -७

ठिकाण : पुणे

दि.

प्रतिज्ञापत्र

मी अविनाश विठ्ठल पाटील या प्रतिज्ञापत्राद्वारे घोषित करतो की , टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठाच्या कला व ललितकला अभ्यास मंडळांतर्गत मराठी या विषयात पीच.डी. (विद्यावाचस्पती) पदवीसाठी " आगरी बोली लोकसंस्कृती व साहित्य पंरपरा : एक अभ्यास " या विषयावर माझा शोधप्रबंध सादर करीत आहे.

सदर शोधप्रबंध मी डॉ. पांडुरंग भोसले (भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय , औध ,पुणे -७) यांच्या मार्गदर्शनाखाली पूर्ण केला असून असे घोषित करतो की, सदरच्या शोधप्रंबधात नमूद असलेली माहिती सत्य असून ती आजवर कोठेही प्रकाशित केलेली नाही. तसेच कोणत्याही विद्यापीठाला कोणत्याही पदवीसाठी सादर केलेली नाही.

संशोधक
पाटील अविनाश विठ्ठल
पी.एल.५ बी, ४:६, से.१४ ,खांदा कॉलनी ,
नवीन पनवेल (प.), जि.रायगड

ठिकाण : पनवेल (रायगड)

दिनांक :

२/-

ऋणनिर्देश

टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठाच्या पीएच.डी. पदवीसाठी "आगरी बोली लोकसंस्कृती व साहित्य परंपरा: एक अभ्यास "हा शोधप्रबंध पूर्ण करण्याकरिता व्यासंगी ,कुशल मार्गदर्शक डॉ.पांडुरंग भोसले यांचे बहुमोल मार्गदर्शन आणि वेळोवेळी प्रेरणा मिळाली , त्यामुळे हे माझे संशोधन तडीस जाऊ शकले .याबरोबरच माझ्या संशोधन कार्यासाठी ज्यांनी मला सहकार्य केले,प्रेरणा दिली ,प्रोत्साहन दिले त्यांचे ऋण मानणे मी माझे कर्तव्य समजतो .

टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठातील डॉ.श्रीपाद भट, डॉ.कल्याण काळे ,डॉ.द.दि.पुंडे यांनी वेळोवेळी दिलेल्या महत्त्वाच्या मार्गदर्शक सूचना, संशोधनाची दिशा स्पष्ट होण्यास उपयुक्त ठरल्या. हा विषय क्षेत्रीय कार्याशी, लोकसंस्कृतीशी निगडित असल्याने याकरिता अनेक व्यक्तींचे सहकार्य लाभले. पेण,तांबडशेत,हमरापूर परिसरातील स्त्रियांची पारंपरिक मौखिक लोकगीते उपलब्ध करून देणा-या निवेदक मरीबाई पांडुरंग पाटील आज हयात नाहीत त्यांचे ऋण मी मान्य करतो . पुरुषांची लोकगीते व लोककथा गावागावातील अनेक निवेदकांनी उपलब्ध करुन दिल्या ते व्हि.के.पाटील , नारायण कमळ पाटील , सुरेश आत्माराम पाटील , जनार्दन पाटील,प्रियदर्शनी लोकनृत्य मंडळ ,जोहे (पेण) आगरी साहित्य विकास मंडळाचे अध्यक्ष मोहन भोईर असे अनेकांचे ऋण मान्य करावे लागेल

आगरी निवेदकांकरिता एक प्रश्नावली देण्यात आली होती यापैकी बहुतेकांनी प्रश्नांची उत्तरे पाठवून सहकार्य केले .त्यांच्या मतांच्या आधारे मला या विषयाबाबतीत मूल्यमापनाने निष्कर्ष काढता आले . यामध्ये सचिन पाटील, ,चंद्रकांत पाटील, हरिभाऊ घरत,गणपत म्हात्रे , सुनिल पाटील , अनिल ठाकूर ,मुरलीधर म्हात्रे ,एम.एन. म्हात्रेसर, सुनंदा मोरखडकर , दिनानाथ पाटील , सुर्यकांत पाटील इ.सर्व निवेदकांचे आभार मानतो. गजाजन धर्मा म्हात्रे , गजानन परब, प्रा. मालती धर्मा म्हात्रे , दत्ताराम गायकर तसेच मुंबई मराठी ग्रंथसंग्रहालय, दादर ,के.गो. लिमये वाचनालय ,पनवेल , टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ ,पुणे यांनी अनेक दुर्मीळ संदर्भग्रंथ उपलब्ध करून दिले त्यांचेही आभार.तसेच माझी पत्नी सौ.सुरेखा पाटील ,कन्या सौ .शितल चिंतामणी मोकल, यांचे ऋण मान्य करतो व अमूल्य सहकार्याबद्दल सर्वांना धन्यवाद देतो.

अविनाश वि. पाटील

(**संशोधक**/PR NO /13610004467)

अनुक्रमणिका

भूमिका iv - xlii

प्रकरण पहिले पृ. १ ते १०६

आगरी समाजाची लोकसंस्कृती स्वरूप व परंपरा

१.१ प्रस्तावना

१.२ आगरी लोकसंस्कृतीचे स्वरुप

१.३ आगरी समाजाचा प्राचीन इतिहास

१.४ आगरी समाजाचा अर्वाचीन इतिहास

१.५ समारोप

प्रकरण दुसरे पृ. १११ते २६८

आगरी बोलीतील लोकसाहित्याची मौखिक पंरपरा

२.१ आगरी लोक साहित्याची मौखिक परंपरा

२.२ स्त्रियांची लोकगीते

२.२.१ एकवीरा देवीची लोकगीते

२.२.२ नागपंचमीची लोकगीते

२.२.३ गणपतीची लोकगीते

२.२.४ गौरीची लोकगीते

२.२.५ होळीची लोकगीते

२.२.६ अंगाई गीते

२.२.७ आगरी लोक साहित्यातील ओव्या

२.२.८ समारोप

२.३ **आगरी पुरुषांची लोकगीते**

२.३.१ गोकुळाष्टमी (गोंविंदा) ची लोकगीते

२.३.२ कृषीगीते परताना/ आंबवण्या

२.३.३ गणपतीची लोकगीते

२.३.४ आगरी बोलीतील देवींची (मोठया बायांची) लोकगीते

२.३.५ आगरी बोलीतील विवाहगीते (धवळे)

२.३.६ समारोप

प्रकरण तिसरे पृ.२७५ ते ३१७

आगरी लोकांच्या मौखिक लोंककथांची पंरपरा

३.१ आगरी दैवत लोककथा

३.२ आगरी चातुर्य लोककथा
३.३ आगरी हांस्य/ विनोद लोककथा
३.४ आगरी दंतकथा
३.५ आगरी अद्‌भूत कथा
३.६ आगरी प्राणीकथा
३.७ आगरी पराक्रम कथा
३.८ समारोप
प्रकरण चौथे पृ.३१९ ते ४७३
आगरी बोलीतील लिखित साहित्य परंपरा
(अर्वाचीन साहित्य परंपरा कालखंड १९८४ ते २०१४)
४.१ आगरी बोलीतील साहित्याची पार्श्वभूमी
४.२ ग्रामीण आगरी साहित्य आणि प्रादेशिकता
४.३ कोकणातील प्रादेशिक कांदब-या
४.४ कोकणी जीवनातील प्रादेशिक स्वरूप
४.५ र.वा.दिघे यांच्या 'सराई'कांदबरीतले
आगरी समाजाचे प्रतिबिंब
४.६ आगरी बोलीतील कादंबरी
४.७ आगरी बोलीतील आत्मचरित्रे
४.८ आगरी बोलीतील कथा
४.९ आगरी बोलीतील कविता
४.१० आगरी कवितेचे वर्गीकरण
४.११ आगरी बोलीतील नाटक
४.१२ आगरी शाहिरांची शाहिरी वाङमय परंपरा
४.१३ समारोप
प्रकरण पाचवे पृ.४७७ते ५१२
आगरी साहित्यातील भाषिक सौंदर्य
५.१ निवेदन (स्वरूप)
५.२ भाष्य
५.३ वर्णन
५.४ संवाद
५.५ स्वगत
५.६ शैली विशेष
५.७ शब्दकळा
५.८ आगरी साहित्यातील शिव्या

५.९ आगरी साहित्यातील अश्लिलता
५.१० आगरी बोलीतील म्हणी
५.११ आगरी बोलीतील वाक्प्रचार
५.१२ समारोप

प्रकरण सहावे पृ.५१४ ते ५५०
आगरी बोली उद्भव आणि विकास
६.१ मराठीच्या बोली भाषा
६.२ बोली भाषा निर्मितीची कारणे
६.३ प्राकृत वाङ्मयातील आगरी बोली
६.४ आधी भाषा मग व्याकरण
६.५ दस आगरी बोली
६.६ आगरी बोलीतील उखाणे (हुकाणे)
६.७ आगरी बोलीतील पारंपरिक म्हणी
६.८ समारोप

प्रकरण सातवे पृ.५५२ ते ५६९
आगरी समाजातील सामाजिक व साहित्यिक चळवळी
७.१ आगरी समाजातील सामाजिक चळवळी
७.२ आगरी समाजातील साहित्यिक चळवळी
७.३ आगरी बोलीचे मराठी भाषेतील योगदान
७.४ समारोप

प्रकरण आठवे पृ.५७१ ते ५८४
उपसंहार

- **साधनग्रंथ** ५८५ ते ५८७
- **संदर्भग्रंथसूची** ५८८ ते ५९२

परिशिष्टे: **क्षेत्रीय संशोधनाची साधने** पृ.५९३ ते ६३२
परिशिष्ट -१ आगरी साहित्यिकांकरिता प्रश्नावली पृ.५९३ते ५९५
परिशिष्ट -२ क्षेत्रीय सर्वेक्षणाचे मूल्यमापन पृ.५९६ते ६०६
परिशिष्ट -३ आलेख पृ.६०७ ते ६१०
परिशिष्ट -४ आगरी लोकसंस्कृतीशी संबंधित छायाचित्रे पृ.६११ते ६३२

भूमिका

प्रस्तावना :

"आगरी बोली लोकसंस्कृती व साहित्य परंपरा : एक अभ्यास "हा या प्रबंधाचा विषय आहे .आगरी बोलीचे विविध पैलू संशोधित करून त्याचे जतन करणे ,आजवर या बोलीत विविधस्तरावर जे लेखन होत आहे त्याचा शोध घेऊन निष्कर्ष मिळविणे त्यास प्रकाशात आणणे हा या प्रबंधाचा हेतू आहे. क्षेत्रीय संशोधन करून प्राथमिक स्वरुपाची माहिती मिळवली आहे तसेच उपलब्ध संदर्भग्रंथाचा आधार घेऊन दुय्यम माहितीही प्राप्त करून या संशोधनास अंतिम स्वरुप देण्याचा प्रयत्न केला आहे .

आगरीसमाज संक्रमणकाळातून जात आहे.औद्योगिकीकरणामुळे व शहरीकरणामुळे त्याचा भूगोल गाडला जात आहे .सांस्कृतिक आक्रमणामुळे त्याचा इतिहासही दडपला जात आहे. मुंबई शहर अजगरासारखे विस्तारत आहे .नवी मुंबई झाली , आता तिसरी मुंबई उरण परिसरात होत आहे ,नव्या महामुंबईच्या नावाखाली मुंबईने अर्धा कोकण फस्त केला आहे. यात येणारे नवे रहिवासी देशाच्या कानाकोप-यातून येत आहेत .स्थानिकांच्या घरावर नांगर फिरवून हा विकास होत आहे व त्यामुळे एकबोली व एकसमाज नामशेष होत आहे याचा विचार कुणी करीत नाही . आगरी बोली काही पिढयानंतर अस्तित्वातही रहाणार नाही .याचा विचार करून या प्रबंधातून जास्तीत जास्त बारकावे जतन करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

भाषिक प्रदूषणाने मूळबोली कालातंराने मिश्रीत बोली उरेल तेव्हा तिचे अस्सल रुप जतन करणे गरजेचे आहे. या प्रबंधात तसा प्रामाणिक प्रयत्न करण्यात आलेला आहे .यासाठी क्षेत्रीय व वर्णनात्मक संशोधन पद्धतीचा वापर करून,

जास्तीतजास्त वास्तव स्वरूपात आगरी बोली , आगरी लोकसाहित्य व अर्वाचीन साहित्यपरंपरा जतन करण्याचा हेतू ठेवून हा प्रबंध सादर केला आहे ज्यामुळे आगरी बोलीबाबतची समग्र माहिती एकत्र मिळून चित्र अधिक स्पष्ट होईल

१.१ विषय प्रवेश

'आगरी बोली ' उत्तर कोकणातील एक महत्त्वपूर्ण अशी प्रादेशिक बोलीभाषा आहे. ही बोली प्रामुख्याने मुंबई, नवी मुंबई, ठाणे, रायगड या भागात मोठया प्रमाणात बोलली जाते व नाशिकच्या पश्चिम भागात घोटी इगतपुरी तालुक्यात व रत्नागिरी जिल्हयाच्या काही गावात तसेच गुजरातच्या काही भागात आगरीवस्ती आहे.बोलीभाषा व रीतीरिवाज प्रादेशिकतेनुसार बदलत जातात, आगरी समाजाच्या बाबतीतही ते पहावयास मिळ्ते. कोणतीही बोलीभाषा सहा मैलावर बदलते असे म्हटले जाते. आगरी बोलीतही अशी स्थित्यंतरे पहावयास मिळतात. यामुळे ठाणे, रायगड व इगतपुरी येथील बोलीत थोडासा फरक दिसतो. शब्दांचा संग्रहही भिन्नभिन्न आढळून येतो. त्यामुळे मूळ बोलीवर स्थानिक प्रभाव पडल्याने उच्चारात फरक दिसून येतो. रहाणीमान, रीतीरिवाजातही काहीसा फरक दिसून येतो.

आगरी समाज बहुसंख्येने ठाणे व रायगड जिल्हयात अधिक आहे. हा प्रदेश मुंबईला लागून आहे. पूर्वी मुंबईचा भूमिपुत्र असलेला हा समाज शहरीकरणाच्या वरवंटयाखाली भरडला गेला आहे. मुंबईतून हद्पार झालेला हा समाज नवी मुंबई, ठाणे व रायगड येथूनही आता बेघर होत आहे. गिळू पहाणारे औद्योगिकीकरण व शहरीकरण आता येऊ घातलेल्या सेझ, विमानतळ यासारख्या प्रकल्पात इथली भूमी नष्ट होत आहे .येथील हिरवीकंच सृष्टी उद्ध्वस्त होत आहे. कोकणचा कॅलीफोर्निया करणे दूरच आता प्रदूषणाने येथील निसर्ग नष्ट होत असून

परप्रांतीयांचे लोंढे व वेगाने होणारे नागरीकरण यामुळे ही संस्कृती भुईसपाट होत आहे. भविष्यात आगरी बोली व आगरी समाज यांच्या खुणा पुसल्या जाण्याची शक्यता अधिक आहे. आगरी समाजाचा इतिहास व भूगोल नामशेष हात आहे याकरिता या माध्यमातून आगरी बोलीचे जतन व संस्कृती जपण्याचा प्रयत्न करणे गरजेचे आहे. या प्रंबधाचाही तो मुख्य उद्देश आहे . कोकणात आलेल्या अनेक प्रकल्पांमुळे व बेसुमार शहरीकरणामुळे येथील जमीन नष्ट होत आहे . परंपरागत व्यवसाय उद्ध्वस्त होत आहेत, जीवनप्रणाली बदलत आहे. रोजगाराकरिता बाहेरील परप्रांतीय समाज मोठया प्रमाणात मुंबई ,नवी मुंबईत स्थायिक झाला आहे .ठाणे, रायगड जिल्हयातही त्याने बस्तान मांडले आहे. भारतातला असला तरी बाहेरुन येणारा हा समाज आपली भाषा आणि संस्कृतीही सोबत घेऊन येतो ,त्यामुळे मूळ भूमिपुत्रांच्या अस्तित्वास धक्का बसतो . मुंबईत अपरिचित मराठी माणूस एकमेकांशी प्रथम हिंदीत बोलतो जर समोरचा माणूस मराठी आहे असे वाटले तर मग मराठीत बोलतो . आम्ही गुजरातची दाबेली , खमण ढोकला खातो , उत्तरप्रदेशचे छोले , चाट व दक्षिणेचा इडली डोसा खातो , वाढदिवसाला केक कापतो , नवरात्रीत गरबा खेळतो थर्टी फस्ट म्हणजे डिसेंबरची वर्षाअखेर दारुच्या बाटल्या फोडून साजरी करतो. मदर्स डे ,फादर्स डे साजरे करतो हे सांस्कृतिक प्रदूषण नव्हे काय ? त्यामुळे मूळ भूमिपुत्राची संस्कृती,बोली प्रदूषित होत असते .आर्यअनार्य व वैदिक, बिगरवैदिक तसेच शैववैष्णव, हिंदू,मुस्लिम असे वाद होऊन अनेक सांस्कृतिक संघर्ष झाले. त्यामुळे मूळ संस्कृती बदलते हे पाहिले .या प्रबंधाचा हेतू ही भूमिपुत्राची संस्कृती आगरी बोली , लोकपरंपरा संशोधित करुन , अभ्यासून संकलीत करुन जतन करण्याचा आहे व ती बदलत्या काळाची गरज आहे .त्याचा अभ्यासूना व पुढील पिढयांना

उपयोग होऊ शकेल. या बोलीतील साहित्यांचा एक प्रकारे नवा ऐतिहासिक दस्तावेज मिळू शकेल.

आगरी बोलीसारख्या बोलींची व लोकसाहित्याच्या क्षेत्रीय अभ्यासाची आजच्या काळात लोकांना गरज व ओढ का लागत आहे हे विशद करताना डॉ.तारा भवाळकर म्हणतात "दीर्घकाळाच्या पारतंत्र्याने भारतीयांचे सगळेच जीवन हे पाश्चिमात्यांच्या प्रभावाखाली झाकोळले गेले आहे .स्वातंत्र्योत्तर काळातही त्या मानसिकतेतून म्हणावी तशी सुटका झालेली नाही. औद्योगिकीकरणाने आणि यांत्रिकतेने तर नागरी जीवन पुरते प्रवाहपतित बनले आहे . एकीकडे भौतिक समृद्धीची प्रंचड लाट येत असतानाच दुसरीकडे मनाला मात्र दुभंगलेपण येत आहे. यंत्रयुगाच्या लाटेत मनाला निराधारत्व जाणवत आहे मग नकळतच आपल्या मूळांचा (Roots) ध्यास लागतो,ओढ लागते ."[१] परदेशात गेलेली माणसे होळी , गणेशोत्सव का साजरे करतात किंवा आपापली संस्कृती जपण्याचा प्रयत्न करतात, कारण त्यांना संस्कृतीच्या मूळांचा आधार घेण्याची गरज वाटते.

खेडयातून नोकरीधंदयासाठी माणसे मोठया शहराकडे येतात व स्थायिक होतात . खेडयातही आज कृषिसंस्कृतीस वाढत्या शहरीकरणामुळे ओहोटी लागली आहे .गायीगुरांचे गोठे नाहीसे होत आहेत. नांदत्या गोकुळाचे बकाल शहरात रूपातंर होत आहे.अजगरासारखी वाढणारी शहरे लहान खेडी गिळू लागली आहेत. शहरातल्या सुविधा आता खेडयातही मिळू लागल्या आहेत. शहरातल्या लोकांप्रमाणे डेअरीचे दूध, वर्तमानपत्र, टि.व्ही केबल , चायनिज हॉटेल, या सुविधा आता लहानातल्या लहान खेडयातही मिळू लागल्या आहेत. डॉ. द.ता.भोसले यांच्या मतानुसार "ग्रामसंस्कृती शहरीकरणामुळे हरवत चालली असली ,तरी तिचे हे हरवलेपण विकासाच्या महापुरात कुणीच रोखू शकत नाही"[२]

शिक्षणाचे माध्यम इंग्रजी म्हणून अप्रत्यक्षपणे लोक स्विकारत आहेत . खेडोपाडीही हे लोण पोहचले आहे . जिल्हापरिषदेच्या शाळा आज ओस पडत आहेत . खाजगी इंग्रजी शाळांचे पेव फुटले आहे . आपली " मुले ये रे येरे पावसा " ऐवजी " rain rain go away !"म्हणताना दिसतात. खेडयातल्या अशिक्षित माणसाला त्याचे आकर्षण वाटत आहे. हा सुद्धा एक सांस्कृतिक बदल आहे.पाश्चात्य संस्कृतीच्या प्रमाणापेक्षा अधिक अवंलबनामुळे आपली संस्कृती आणि श्रद्धा नष्ट होण्याच्या मार्गावर आहेत .नव्या पिढीला आपली बोली ग्राम्य व गांवढळ वाटते त्यामुळे या बोलीभाषा व नंतर प्रमाण मराठी भाषाही वाचविणे गरजेचे आहे .कारण आपले पूर्वज कसे सांस्कृतिक जीवन जगत होते ?कोणते रीतिरिवाज पाळत होते ? निसर्गासह ,कोणत्या देवदेवताचे भजनपूजन करीत होते, सणउत्सव कसे साजरे करीत होते ? नवीन पिढीला हे कळावे याकरिता आपली संस्कृती व बोली जपणे आवश्यक ठरते.सर्वच बोलीभाषा आता मावळतीच्या क्षितीजाशी येऊन ठेपल्या आहेत. त्याचे खरे स्वरूप जपून ठेवणे ,त्यातील लोकसंस्कृती टिकवून ठेवणे ही काळाची गरज आहे. अन्यथा पुढच्या पिढयांना या बाबत काहीच माहीत असणार नाही.

प्रमाणभाषेत या इंग्रजी शब्दांची भर पडत आहे .असे जरी सकृतदर्शनी यांचे स्वरूप जाणवत असले तरी मराठी भाषेचे विकृतीकरण झाले हे कसे नाकारता येईल?.परकीय भाषेचे हे भाषिक रूपाचेच आक्रमण नाही तर सांस्कृतिक स्वरूपाचेही आक्रमण आहे असे म्हणावे लागते. यामुळे केवळ प्रमाणभाषांच बदलली व तिचे विकृतिकरण झाले असे नाही तर जात, प्रदेश, संस्कृती अशा अर्थाने मराठीत (व इतर भाषांमध्ये सुद्धा) त्या त्या बोलीने आपली भाषिकसंस्कृती निर्माण केली.आज मात्र भाषिक विकृतीकरण हे आक्रमण थेट बोलीपर्यंतही पोहचले आहे. इलेक्ट्रॉनिक युगातले परवलीचे समजले जाणारे शब्द सर्रास

बोलीतही उच्चारले जाऊ लागले त्यामुळे जागतिकीकरणाच्या या प्रपातात बोलीही पर्यायाने ग्रामीणसमाजही सुरक्षित राहिला नाही उलट तो वेगळ्या अर्थाने बाधित झाला आहे " महाराष्ट्राच्या अनेक भागात आगरी बोली व आगरी लोकसाहित्य , लोकसस्कृती , लोकगीते ,लोककथा याबद्दल नव्याने कळण्यास यामुळे मदत होईल. कोकणात केवळ कोकणी बोलली जात असेल असे अनेक लोकांना वाटते . त्याचा गैरसमजही अशा उपक्रमातून दूर होऊ शकेल .लोकसाहित्याचा क्षेत्रीय अभ्यास या लेखात लोकसाहित्याच्या अभ्यासाची आवश्यकता स्पष्ट करताना डॅा.तारा भवाळकर म्हणतात " लोकसाहित्य ही केवळ लोकनिर्मिती नसते तर लोकसंस्कृतीचा तो एक भाग असतो "[३] कारण लोकमनाचा आविष्कार त्या लोकगीतात समाविष्ट असतो . लोकमनाचा तो हुंकार असतो .हे परंपरागत संचित असते. ते मौखिक स्वरूपात जतन केले जाते.त्यामुळे त्यात एकसारखेपणा रहात नाही .लोककलांचा हा प्रवाह अखंडपणे चालत आलेला आहे .डॅा.कृष्णा इंगोले यांनी म्हटले आहे की ,"लोकसाहित्य हे अभ्यासाचे स्वतंत्र क्षेत्र आहे त्यात लोकजीवनाच्या समग्र भौतिक आणि अधिभौतिक लोकसंस्कृतीचे दर्शन घडते.अभ्यासाच्या सोईसाठी प्रत्येकजण वेगवेगळ्या पद्धतीने लोकसाहित्यांचा अभ्यास करतात ते आजच्या विशेषीकरणाच्या काळात योग्यही ठरते पण मुळात लोकजीवन व लोकसंस्कृती एकसंघच असते "[४] ललितसाहित्यात व्यक्तिनिष्ठ भावनांचा आविष्कार असतो तर लोकसाहित्यात सामूहिक भावनांचा आविष्कार असतो. ललितसाहित्यातील व्यक्तिनिष्ठ पातळीवरील चित्रण सार्वत्रिक पातळीवर पोहचलेले असते म्हणूनच ते सर्वांना आस्वाद्य वाटते . लोकसाहित्यात समूहमनाचा आविष्कार होतो पण म्हणणा-या वा ऐकणा-या व्यक्तीच्या अनुभवाचाच तो एक भाग असतो, त्यांची मूळ निर्मिती व्यक्तिनिष्ठच असते, त्याला समूह मान्यता

मिळाल्यामुळे लोकसाहित्याचा दर्जा प्राप्त होतो.नागरीकरणाच्या वरवंटयात लोकसंसकृती चिरडली जात आहे. आधुनिकतेची भयावह लाट त्सुनामीसारखी वेगाने समाजावर चाल करुन येत आहे, त्याचा परिणाम म्हणून भविष्यात आपल्यानंतरच्या पिढीस आगरी किंवा कोणतीही ग्रामीण संस्कृती ओळखणे कठीण होणार आहे .जुने रीतिरिवाज समजणेही कठीण होईल, त्यावेळी या लोकसंस्कृतीच्या विचारांचा नक्की फायदा होईल या प्रबंधामध्ये फक्त कोकणात ठाणे रायगडमध्ये बोलल्या जाणा-या आगरी बोलीचा विचार केला आहे व कार्यक्षेत्र म्हणून रायगड जिल्हयातील 'पेण' तालुक्याचा विचार केलेला आहे.

१. संशोधनाची व्याप्ती

१.१ संशोधन विषयाचे महत्त्व आणि तार्किक बैठक :

" संशोधन म्हणजे नवीन ज्ञान मिळविणे तसेच एखाद्या विषयाची समर्पक माहिती गोळा करण्यासाठी जी पद्धतशीर व शास्त्रशुद्ध पाहणी ,अन्वेषण शोध घेतला जातो त्याला संशोधन असे म्हटले जाते. " [५] दुस-या शब्दात सांगता येईल की"वस्तुस्थिती जाणून घेण्यासाठी एखाद्या विषयाचा बारकाईने केलेला समीक्षात्मक अभ्यास किंवा वैज्ञानिक चिकित्सा म्हणजे संशोधन"संशोधनाचा हेतू नवीन ज्ञानाची निर्मिती करणे हा असतो .त्यातून निघालेले निष्कर्ष नवीन असतात किंवा प्रचलित संशोधनात भर घालणारे असतात म्हणून संशोधनास महत्त्व आहे.वर्तमानाचा विचार करुन मागील संशोधनाच्या पुढे जाण्याचा नवनिर्मितीचा हेतू संशोनात असला तर एकाच विषयाचे विविध पैलू उलगडू शकतात . संशोधन कधीही अंतिम नसते . तसा माझा दावाही नाही. या विषयात आवड असल्याने प्रस्तुत विषय निवडलेला आहे . या विषयीच्या अनेक उपक्रमात सहभाग नोंदवून तसा प्रयत्नही केला आहे. उपलब्ध संशोधनाच्या पुढची पायरी अथवा दृष्टिकोन

ठेवून संबधीत विषयाचा अभ्यास केलेला आहे. कोणत्याही समस्येला अथवा प्रश्नाला शेवट नसतो . प्रश्नातून अनेक उपप्रश्न निर्माण होत असतात .त्याची सोडवणूक त्यावर विचारमंथन करुन केली जाते .आजपर्यत आगरी बोली बाबत अंत्यत मर्यादित लिहिले गेले आहे . जे लिहिले गेले आहे ते परिपूर्ण नाही .यातून अनेक प्रश्न उपस्थित होतात .उदा.आगरी समाजाचे मूळ स्थान कोणते ?वर्तमानकाळात आगरी साहित्यपंरपरा केवळ लोककथा लोकगीते एवढयावर मर्यादीत नसून अनेक लेखक विविध साहित्यप्रकार आगरी बोलीत लिहित आहेत.या प्रबंधात त्याचा मागोवा घेण्याचा प्रयत्न केला आहे.या संशोधनाचा विषय आहे "आगरी बोली लोकसंस्कृती व साहित्य पंरपरा : एक अभ्यास," याबाबत विविध पैलूवर विश्लेषण करण्यात आलेले आहे .

१.२ आगरी बोलीच्या या संशोधनाची गरज का भासली :

एखादया प्रादेशिक विभागाची जीवनप्रणाली,संस्कृती,बोलीभाषा जाणून घ्यायची असेल तर त्या लोकसाहित्याचा,लोकबोलीचा अभ्यास करणे आवश्यक असते त्यामुळे वर्तमानात त्या समाजजीवनाची जडणघडण व जीवनविशेष यांचा मागोवा घेता येतो, कारण त्या लोकसाहित्यात त्या त्या समाजजीवनाचे प्रतिबिंब पडलेले असते . आगरी बोलीचा सविस्तर अभ्यास आजवर झालेला दिसून येत नाही. वर उल्लेख केल्याप्रमाणे शहरीकरण व औद्योगिकीकरणामुळे अनेक संस्कृतीचे आक्रमण होत आहे . जुनी संस्कृत्ती ,रीतिरिवाज हळूहळू विसरले जात आहेत.नवी "मिसळसंस्कृती" लोक स्विकारु लागले आहेत. काही वर्षानी आगरी बोली व संस्कृती केवळ पुस्तकातच वाचायला मिळणार आहे काय? अशी भीतीही समाजाच्या काही घटकाला वाटू लागली आहे .त्यामुळे या समाजाची लोकसंस्कृती, मौखिक परंपरेने जतन केलेले लोकसाहित्य ,लोकगीते ,लोककथा यांचा शोध घेऊन संकलन करणे,त्याचा अन्वयार्थ लावून सामाजिक , सांस्कृतिक व

धार्मिक दृष्टिकोनातून त्याचा अभ्यास करणे व त्याच्या प्राचीनत्वाचा अभ्यासपूर्ण शोध घेणे गरजेचे आहे.

निवेदकांच्या मुलाखती घेऊन व भाषिक उपक्रमात गेली अनेक वर्षे सहभागी होऊन आगरी समाजाबाबत माहिती प्राप्त करुन घेतली आहे.आगरी बोलीभाषा व तिची वैशिष्टये ,तिच्यातील लोकसाहित्य जन्मजात या समाजात वावरल्यामुळे सतत कानावर पडले आहे.माझी अशिक्षित आजी व आई या लोकसाहित्याच्या चालत्या बोलत्या विदुषी होत्या. आज आपण थक्क होऊ अशा म्हणी माझी आजी सहज म्हणायची ' देती म्होर देवकी नाचं ', ' मामंच्या म्हशी न भाच्याला उठाबशी ' अथवा 'तळन हागला त उपेवाचा राहतं का ? ' 'घुबरी धुबरी तळापशील न आपला आपला वळाखशील ' 'लेकीचा केला केना न घर झाला बेना' * अजूनपर्यत प्रमाण मराठी भाषेत या म्हणी कुठे आहेत ? आगरीबोलीचा दडलेला हा अनमोल सांस्कृतिक ठेवा आहे. मराठी भाषेत एक वेगळे दालन यामुळे खुले होत आहे. * (केना -लग्नकार्य ,बेना -रिकामा)

आगरात राहणारा खाडीच्या किनारी वसलेला हा आगरी समाज रांगडा व बेडर आहे . आगरी माणसाने एखाद्यास आपला म्हटले की तो त्यासाठी माणुसकी म्हणून काहीही त्याग करतो ,परंतु काही बिनसले तर मात्र खटाशी खट बनतो ."मऊ मेणाहूनी आम्ही विष्णूदास, कठीण वज्रास भेदू ऐसे." ही तुकोबांची विष्णूदासाची व्याख्या आगरी माणसांस तंतोतंत लागू पडते .कष्टकरी क्षत्रियवृतीचा हा समाज आगरात आणि सागरात सर्वत्र वावरताना दिसून येतो ."आगरी लोकांची विषेश मद्यासक्ती व त्यांची हलक्या सलक्या देवतांची उपासना पाहून आर्य अनार्य यांच्या विषयी चुकीच्या कल्पना बाळगणारे खानेसुमारीकार त्यांना अनार्य समजतात. इंग्रज संशोधक मॅकिनटाश आणि विल्सन हे आगरी समाजास कोळी समजतात." (टॅन्झॅ.

बॉम्बे जिओ. सोसायटी १:१९४) [६] कोळी आणि आगरी यामध्ये तसा फारसा फरक नाही. दोन्ही समाजाची संस्कृती रीतिरिवाज सारखेच आहेत. फक्त व्यवसायात फरक आहे. आगरी लोक शेती करतात. मिठागरात काम करतात बागायती करतात.आगर पिकवितात.कोळी समाज केवळ समुद्रातील व नद्यातील मासेमारीवर उपजीविका करतो परंतु काही सधन कोळीबांधव शेतीही करतात. बहुतेक लोकाचा आगरी आणि कोळी हा एकच समाज असल्याचा समज ऐतिहासिक काळापासून असल्याचे आढळून येते. काही अंशी या दोन समाजात बरेचसे साधर्म्यही आहे. चाली,रीतिरिवाज यामध्येही खूप सारखेपणाही आहे, तर काही प्रमाणात बदलही आहेत. आगरी आणि कोळी यामध्ये मोठा फरक म्हणजे आगरी ही कृषक जात आहे. कोळी समाजात शेती कसणा-यांचे प्रमाण अल्प आहे. मासेमारी हे त्यांचे प्रमुख उदरनिर्वाहाचे साधन आहे. आगरी समाजातही काही लोक मासेमारीवर उदरनिर्वाह करताना आढळून येतात. रायगड जिल्हयात माणकुळे (अलिबाग) व दादर (पेण) या भागात खारबंदिस्ती फुटल्याने शेकडो एकर जमीन क्षारमय होऊन ओसाड झाली आहे. तिथे झाडेझुडपे उगवून जमीन कसण्या लायक न राहिल्याने व या भागात भूमाफिया व सेझ शिरल्याने अनेक भूमीहिन झालेली आगरी कुटुंबे कोळी समाजाप्रमाणे मासेमारीवर जगतात. वसई विरारच्या वैतरणेच्या खो-यात डुबीच्या वाळूच्या व्यवसायावर जगतात. वीटभट्टीच्या व्यवसायावर जगतात, ब-याच ठिकाणी सधन कोळयांच्या मोठया ट्रॉलरवर मासेमारी करणारे खलाशी बहुतेक आगरी लोकच असतात.वर्सोवा,मढ रेवस,करंजा, या भागात काही सधनकोळी नाखवांकडे "खपणार" (खलाशी) म्हणून काम करीत असतात.हे दोन्ही समाज एकमेकात चिखल पाण्यासारखे

मिसळून गेल्याचे आढळून येते. दोघांचे देवदेवस्की, खाण्यापिण्यांचे प्रकार, भाषेची लय यामध्ये वेगळेपणाची झलक अगदी किरकोळ स्वरुपाची असल्याचे दिसून येईल.जेजुरीचा खंडोबा व कार्ल्याची एकवीरा आई ही या दोन्ही समाजाची कुळदैवते आहेत. वेशपरिधानाची पद्धतही या दोन समाजात सारखीच आहे.भाषिक थोडासा बदल आहे. "भाषा अशी सांस्कृतिकदृष्टया स्वतंत्र नसतेच, खरे अस्तित्व असते ते बोलीना,निरनिराळया जातीच्या, व्यवसायाच्या,वयाच्या, स्थळाच्या भिन्नतेचा फरक बोलीमध्ये असतो. आपल्या काळातील सामाजिक जीवनाला अनुसरुन कोणतीही बोलीभाषा ही ती बोलणा-या समाजाचा उद्‌गार असतो.भाषेचे खरे स्वरुप जनतेच्या जिव्हाग्रावर पहावयास सापडते"[७] हे डॉ.वि.भि. कोलते यांचे उद्‌गार बोलीच्या ठिकाणी अनुभवायला मिळतात.

२) पूर्वसंशोधनाची पाहणी:

आगरी बोलीवर या संबधीत झालेले संशोधन :

आगरी बोलीचा संशोधनात्मक अभ्यास यापूर्वी डॉ. प्रा. ना.गो.चाफेकर यांनी १९३६ साली "आमचा गांव बदलापूर " या शीर्षकाचा प्रंबध मुंबई विद्यापीठात सादर केला होता. बदलापूर या गावाच्या आर्थिक सामाजिक व सांस्कृतिक अभ्यास याद्धारे केला गेला .बदलापूर जि.ठाणे या गावातील आगरी, भोई, ब्राह्मण, कुणबी ,मराठा इ.सर्व जातीचा सविस्तर अभ्यास डॉ.चाफेकरानी करुन सर्व बोलीभाषांच्या अभ्यासकाना प्रथम दालन उघडून दिले. मालवणी बोली ही आगरी बोली इतकीच कोकणात मोठया प्रमाणात बोलली जाणारी बोली भाषा आहे. "मालवणी मुलखातील काही प्रयोगात्मक लोककला एक चिकित्सक अभ्यास " प्रबंधात मालवणी बोली तिचे स्वरूप उद्‌गम व विकास, रुढी पंरपरा व मालवणी

दशावतार,लळीत,मालवणी गझाली इ. बाबत माहिती देण्यात आली आहे . डॉ.महेश केळुस्कर हे या प्रबंधाचे संशोधक आहेत.कोकणातील वाडा जि.ठाणे येथील प्रा.डॉ. किरणकुमार कवठेकर यांनी "ठाणे जिल्हयातील आदिवासी वारलीचे लोकसाहित्य" हा प्रबंध डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर विद्यापीठ औरंगाबाद येथे २००५ मध्ये सादर केला.उत्तर कोकणातील वारली समाजाची लोकगीते व संस्कृती या बाबत या प्रबंधात सविस्तर माहिती आली आहे .

आगरी बोलीचे क्षेत्र विस्तृत आहे ठाणे,रायगड, मुंबई, या भागात बोलली जाणारी बोलीभाषा आहे .डॉ.प्रा.पूर्वा अष्टपुत्रे (कीर्ती कॉलेज मुंबई)यांनी मु.दातिवली ता.कल्याण जि.ठाणे या गांवातील आगरी संस्कृतीचा अभ्यास केला आहे. २००६ मध्ये यांनी मुंबई विद्यापीठात "आगरी बोलीचा भाषावैज्ञानिक अभ्यास" हा प्रंबध डॉ. सुभाष पांडुरंग सोमण यांच्या मार्गदर्शनाखाली सादर केला आहे. डॉ.प्रा. पूर्वा अष्टपुत्रे याच्यांशी व्यक्तिश: संपर्क साधला असता त्यांनी याबाबत मार्गदर्शन करुन आपल्या संशोधनाचे बारकावे कथन केले. दातिवली या गांवातील रुढीपंरपरा व बोलीचा भाषिक अभ्यास केला आहे. हे संशोधन भाषाशास्त्रीय दृष्टिने असल्याने त्याचा मुख्य भाग व्याकरण आहे.स्वन,स्वनिम इ. बाबत आगरी बोलीचा तुलनात्मक अभ्यास त्यांनी केलेला आहे. दातिवली गांव व त्या अनुषगांने कल्याण तालुका परिसरातील लोकसाहित्य लोकगीते, लोककथांचे वर्णनही संक्षिप्तपणे येते.

सन २०१३ मध्ये डॉ.समृद्धी म्हात्रे यांनी रायगड जिल्हयातील 'उरण 'तालुक्यातील लोक साहित्याचा अभ्यास केला आहे "आगरी समाजातील लोकगीते व त्यांचा समाजावरील प्रभाव" या विषयावर प्रंबध सादर केला असून डॉ. विजया वाड यांच्या मार्गदर्शनाखाली टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ, पुणे येथे हा प्रंबध सादर केलेला आहे .आगरी महिलांच्या मुलाखतीतून लोकगीते मिळवून डॉ.समृद्धी म्हात्रे

यांनी मोलाचे काम केले आहे परंतु आगरी बोलीतील हे वरील दोन्ही प्रबंध तुलनात्मकदृष्टया पाहिले असता काही बाबतीत त्यात सारखेपणा आढळून आला. कारण यामध्ये आगरी लोकसाहित्याची गीते देताना काही संताचे अभंग आगरी बोलीत देण्यात आले आहेत.उदा. 'येग येग विठाबाई,' किवा 'तुकोबाची कांता सांगे लोकापाशी' हे अंभग पहाता नमूद करावसे वाटते की संताचे अंभग आगरी लोक कधीही आगरी बोलीत म्हणत नाहीत ते प्रमाणभाषेतच किंवा संताच्या मूळ शब्दातच बोलतात. त्यामुळे ते अभंग आगरी बोलीतील बदल करून लोकगीतात देण्याचे प्रयोजन समजले नाही. किंवा काही कॅसेटगीतेही या संदर्भात पहाता येतील. पेण,अलीबाग भागात आगरीबोली याहून वेगळी आहे आगरी बोलीचा सर्वांगींण अभ्यास व्हावा असे उद्दिष्ट ठेवून या प्रंबधाचे क्षेत्र 'पेण तालुका ' आहे. ठाणे व रायगड जिल्हा असे तुलनात्मकही ठेवले असून या दोन जिल्हयातील आगरी बोलीच्या लोकसाहित्याचे बारकावे वेगळ्या दृष्टिनेही पहाता येतात.यास आगरी लोक साहित्याचा तुलनात्मक अभ्यास असेही मापदंड लावता येतील .तसेच मागील तीस वर्षापासून आगरी बोलीत कथा,कविता,कांदबरी लिहिली जात आहे.काही उत्तम आत्मचरित्रे आगरी लेखकांनी लिहिली आहेत त्यांची दखल साहित्यपरंपरा या शीर्षाखाली घेतली आहे .त्या साहित्याचा समग्र अभ्यास प्रथमच या निमित्ताने होत आहे .तसेच आगरी समाजाच्या प्राचीन व अर्वाचीन इतिहासावर विस्तृत लिहून "आगरी मूळचे कोकणातील की स्थलांतरीत ? "या समाजाला नेहमी भेडसावणा-या प्रश्नाला उत्तर शोधण्याचा प्रयत्न केला आहे.अनेक निवेदकाशी याकरिता मुलाखतीद्वारे चर्चा केली आहे .त्या मुलाखतीचे सांख्यिकीय निष्कर्ष मूल्यमापनातून मांडले आहेत.त्यामुळे हे संशोधन केवळ वरवरचे न रहाता आगरी समाजाच्या सर्वांगींण बाजूना स्पर्श करणारे व्हावे असा प्रयत्न केला असून समाजाला या संशोधनाचा काहीतरी उपयोग व्हावा असा हेतू त्यामागे आहे.

याकरिता थोडी पारंपरिक चाकोरी सोडली आहे .संकल्पित गृहितकांचा मागोवा घेऊन त्याचे विश्लेषण करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे

१.संशोधन समस्या :

संशोधकाला प्रश्न पडला पाहिजे की हे असे का ? झाडावरुन सफरचंद खालीच का पडले ते वर अथवा इतर दिशाना का गेले नाही असा प्रश्न न्यूटनला पडला तेव्हा त्याला चिंतनातून पृथ्वीच्या गुरुत्वाकर्षाणाचा शोध लागला. डॉ.प्रदीप आगलावे यांनी या बाबत लिहिले आहे की "संशोधनाची सुरुवात ही विषयांच्या किंवा ज्याचे संशोधन करावयाचे त्या प्रश्नाच्या निवडीपासून होत असते. विषय किंवा समस्या अध्ययनाकरिता निवड करताना संशोधनकर्त्याला जिज्ञासा किंवा आवड कोणत्या क्षेत्रात आहे.ही बाब महत्त्वाची असते.सुरुवातीस संशोधकास या विषयक्षेत्राचे सखोल ज्ञान नसले तरी जिज्ञासा असते व त्यासाठी पुढील संशोधन करणे गरजेचे वाटते.ज्या बाबीबद्दल प्रश्न उपस्थित केले जातात त्यास जिज्ञासा क्षेत्र किंवा विषयक्षेत्र संबोधले जाते.त्यातून संशोधन करण्याची प्रेरणा मिळत असते. संशोधनात उद्दिष्ट नसेल तर संशोधन जसे दिशाहिन होण्याची शक्यता असते तसेच संशोधनाची समस्या नसेल तर संशोधनास आरंभ होण्याची शक्यता नसते .' विषयाची निवड 'ही संशोधनाची पहिली पायरी नाही तर संशोधन समस्येचे सूत्रण हे आहे .

१. **संशोधनाचा फलयोगी :**

आपण जे संशोधन करणार आहोत त्याचा फायदा कोणत्या घटकाला होणार आहे .त्याच्या प्रश्नाला उत्तरे कोणती मिळणार आहेत.याचा शोध घेणे.

२. **संशोधन फलभोगाची वैशिष्टेय :**

ज्या घटकाला या संशोधनाचा त्यांचे प्रश्न सोडविण्यास कोणता फायदा होणार आहे उदा. या संशोधनात आगरी समाजाचा प्राचीन इतिहास या उपघटकात

एक प्रश्न मांडला आहे की आगरी समाज उत्तरकोकणातला मूळचा रहिवासी आहे की महिकावतीच्या बखरीत, मुंबईवृतांतात उल्लेख केल्याप्रमाणे तो मुंगीपैठण येथून बिंबदेव यादवासोबत आला याबाबत अनेक मते आहेत.या प्रंबधात हा महत्त्वपूर्ण संशोधनात्मक भाग असा आहे की "आगरी समाज सातवहान काळापासूनच उत्तर कोकणात वस्ती करुन आहे."या मूलभूत प्रश्नाला उत्तर दिले आहे.या संशोधनाचा आगरी समाजा बाबत जाणून घेताना ही माहिती प्रचलित संकल्पनांना छेद देणारी आहे.हा गोंधळ कुठून सुरु झाला यांचाही शोध घेऊन समस्येचे समाधान शोधण्याचा प्रयत्नही या प्रबंधात केलेला दिसून येईल.

३. **उद्दिष्ट सिध्दीची पर्यायी साधने :**

संशोधनाच्या निष्कर्षाच ज्या उपभोक्याला होणार आहे त्याला पर्यायी साधने उपलब्ध असणे आवश्यक आहे .ती साधने म्हणजे मुलाखती , प्रश्नावली पुस्तके,संदर्भग्रंथ,सी.डी.याचा वापर करण्यात आला आहे. निवेदकांचा व्यक्ती संदर्भही उपयोगात आणलेला आहे.

४. **पर्यायाची निवड :**

उपभोक्त्याला आपल्या समस्येची पूर्तता करण्यासाठी किमान दोन पर्याय संशोधकाने सूचविणे आवश्यक आहे.आगरी लोकसाहित्य व आगरी बोलीत लिहिले जाणारे अर्वाचीन साहित्य यांचा उहापोह या प्रंबधात करण्यात आला आहे.

५. **परिस्थितीशी संबधीत :**

संशोधन समस्येला विशिष्ट परिस्थितीचा संदर्भ असणे आवश्यक आहे . समस्येच्या विशिष्ट प्रश्नाबाबत काय ज्ञानप्राप्ती होणार आहे किंवा परिस्थितीत काय बदल होणार आहे यांचाही विचार संशोधनकर्त्याला करावा लागेल.उदा. काळानुरुप लोकसंस्कृत्ती झपाटयाने बदलत आहे याबाबत काय नवे प्रश्न निर्माण होत आहेत .या संशोधनात तशी काळजी घेण्यात आली आहे. आगरी बोलीच्या

अभ्यासकाना वाढत्या शहरीकरणामुळे व शैक्षणिक सुविधांमुळे नवी पिढी ही बोली विसरुन जाईल अशा परिस्थितीमुळे या अभ्यासाची निकड निर्माण झाली आहे .

संशोधनाच्या समस्येची संदर्भासह व्याख्या :

"आगरी बोली लोकसंस्कृती व साहित्य पंरपरा : एक अभ्यास, " हा या संशोधनाचा विषय आहे .अ) आगरी बोली ब) लोक संस्कृती क) साहित्य पंरपरा असे या अभ्यासाचे टप्पे आहेत या विषयाचा परिघ खूप विस्तृत आहे.आगरी बोली म्हणजे काय व तिची लोकसंस्कृती काय आहे व या बोलीच्या मौखिक व लिखित साहित्याची परंपरा काय आहे असा मागोवा घेणारा या संशोधनाचा विषय आहे व त्याचे अभ्यासाचे टप्पे खालील प्रमाणे आहेत.

अ) आगरी बोली :

यादवकालीन प्राकृत किंवा अपभ्रंश मराठीचे रूप आगरी बोलीत पहावयास मिळते.संत साहित्यात आढळणारे कित्येक शब्द आजच्या आगरी बोलीत आढळून येतात . त्याची कांरणमीमांसाही शोधण्याचा प्रयत्न केला आहे .आगरी बोलीची सविस्तर रुपे उगम व उद्‌भव विकास याचाही सविस्तर अभ्यास केला पाहिजे या उद्देशनेही हा विषय हाती घेतला आहे.आगरी संस्कृतीचा अभ्यास करताना प्रथम तिचं स्थान,लोकसंस्कृतीची विचारधारा समजून घेणे गरजेचे आहे. "आगर "या शब्दाचा अर्थ मोठी ठेव अथवा खजिना असा आहे. आगर शब्दांचा उल्लेख संत साहित्यातही ठायी ठायी सापडतो.

आगरी बोली ही उत्तर कोकणातील ठाणे रायगड व मुंबई येथे बोलली जाणारी प्रमुख बोलीभाषा आहे .आगरी बोली आजवर मौखिक बोली होती पण अलीकडे या बोलीत विपुल लेखन होऊ लागले आहे. नवी पिढी आग्रहपूर्वक ही बोली जतन करण्याचा प्रयत्न करते आहे. आजवर आगरी बोलीत अलीकडील

पंधरावीस वर्षात जाणिवपूर्वक लेखन केले जात आहे .नवी अनुभूती, वेदना संवेदना , नव्या जाणिवा,अनुभव त्यातून व्यक्त होत आहेत.

बोली भाषा या प्रादेशिकतेनुसार बदलत असतात,.भारतात मुख्य भाषा १४ आहेत. "अलीकडे झालेल्या एका पहाणीत जगात सुमारे ७००० इतक्या भाषा असल्याचे आढळून आले आहे.यातील अनेक भाषांची त्यांच्या नावापलीकडे अधिक कोणतीही माहिती मिळू शकली नाही केवळ भारतातच सुमारे दोनशे भाषा बोलल्या जातात . त्यांच्या बोलीची संख्या १५००हून अधिक आहे. एकटया मराठी भाषेच्या ३९ बोलीचा ग्रियर्सन उल्लेख करतो. " [८] बोलीभाषांचा अभ्यास हा विगनात्मक प्रक्रियेवर अवलंबून असतो. यामुळे साहित्याचे संकलन करणे व पुढे त्यांचे विश्लेषण करणे हे या अभ्यासाचे प्रमुख टप्पे आहेत. आपली बोली ही प्रमाण भाषेचे एक अशुद्ध व अपभ्रंश रुप आहे असा न्युनगंड त्या भाषिक समाजात पसरलेला असतो.तो दूर करणे हे संशोधकाचे काम आहे.या बोलीचे व्याकरण व भाषा शास्त्रीय दृष्टिकोनातूनही ही बोली अभ्यासण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.बोली ही सामान्य ग्रामीण समाजाची संवादाची भाषा असते. त्यावर बाहय जगाचे लवकर संस्कार होत नाहीत म्हणून ती स्वतंत्र असते प्रत्येक बोली ही त्या त्या समाजाची एक ओळख बनुन जाते .

ब) लोकसंस्कृती :

लोक आणि संस्कृती असे या संज्ञेचे दोन भाग होतात . लोक म्हणजे काय ? हा एक भाग व संस्कृती हा एक भाग .लोक म्हणजे सामान्य माणसे त्याचा विचार यात केला जातो. ग्रामीण समाज .समाजाचा उपेक्षित ,गरीब ,शेतकरी हा "लोक" या सदरात गणला जातो.

"संस्कृतीची संकल्पना इतकी बहुआयामी आणि गुंतागुंतीची आहे.माणूस हा भोवतालच्या निसर्गामध्ये जीवनाच्या प्रगतीला आणि सुखाला अनुकूल असे बदल करुन घेत असतो " म्हणजे त्यावर हवे ते संस्कार करुन आपले जीवन अधिक सुखमय व अधिक समृद्ध बनवितो.आगरी समाज आजही उपेक्षित राहिला गेला कारण त्यांची दखल जेवढी घेतली पाहिजे तेवढी घेतली गेली नाही .म्हणून याद्वारे तशी दखल घेऊन अभ्यास करण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे .आगरी समाजातील रुढीपरंपरा चांगल्या वाईट श्रद्धा, किंवा अंधश्रद्धा यांचाही मागोवा ध्यावयाचा आहे .

क) साहित्य परंपरा :

परंपरागत चालत आलेले मौखिक साहित्य ,लोकसाहित्य यांचा विपुल खजिना आगरी लोकसंस्कृतीमध्ये व्यापून राहिलेला आहे .मौखिक पंरपरा विविध प्रसंगी गायली जाणारी लोकगीते यातून मौखिक साहित्य जाणून घेतले आहे. लोकसाहित्य व बोली एका गावातील गीतरचना दुस-याप्रमाणे असेलच असे नसते.सहा मैलावर भाषा बदलते हा नियमही येथे लागू पडतो. उरणचे लोकसाहित्य पेणसारखे शंभरटक्के सारखे असेलच असे नाही, त्यामुळे हे वेगळेपण टिपण्याचा प्रयत्न केला आहे ,मौखिक परंपरेत लोकगीतांचे विविध प्रकार समाविष्ट करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे .

१९७५ च्या सुमारास शिक्षणाच्या प्रसाराचा एक टप्पा पूर्ण झाला. ग्रामीण भागात शिक्षणाचे लोण पसरु लागले. सांस्कृतिक उद्रेकही यातून झाला. ग्रामीण, दलित आदिवासी, जनवादी साहित्य शब्दरुप होऊ लागले. कोकणात आगरी बोली बहुसंख्येने बोलली जाते.याची दखल आगरी साहित्यकांनी समीक्षकांना घ्यायला लावली. त्यात म.ना.पाटील हे अग्रणी होते.आगरी संस्कृती शब्दरुप करण्याचे प्रथम काम म.ना.पाटील यांनी केले. १९७० ते १९८४ मध्ये

सिडकोने प्रकल्पग्रस्तांच्या जमिनी घ्यायला सुरुवात केली. तेव्हा उरणच्या जासई गावात.दि.बा.पाटील यांच्या नेतृत्वाखाली शेतक-यांचे प्रचंड मोठे आंदोलन झाले. त्यात पाच शेतकरी पोलिसांच्या गोळीबारात मृत्यूमुखी पडले. ज्येष्ठ कवी एकनाथ मुंबईकरांचीही कविता यांच उद्रेकातून साकारली ही कविता आगरी शेतक-याच्या जमिनी बळजबरीने संपादित करून नवीमुंबई वसवली त्याबाबत आहे. त्याबाबत एकनाथ मुंबईकर म्हणतात -

"आला घोंगावत एक दिवस नवनिर्मितीचा भयाण वारा
भयकंपित होऊन थरथरला माझ्या फळीवरचा सातबारा
घेऊन ताब्यात सरकारने मारला त्यावर आपला शिक्का
नवेनगर वसविण्याचा विचार त्यांने केला पक्का
पैलतिरावरुन मुंबई नगरी आली करुन खाडीपार
माझ्याच शेताच्या बांधावरुन झालो मी आता हद्दपार ! " [९]

शेतक-यासाठी आपली जमीन म्हणजे काळजाचा तुकडा असते.तो कुणी हिरावू लागला म्हणजे वेदना होणारच. आगरीसमाजाने आपल्या शेतीसाठी खूप लढे दिले आहेत. यातूनच आगरी साहित्य निर्माण झाले आहे.या समाजाने मोठा संघर्ष करुन जमीन वाचविण्याचा प्रयत्न केला आहे. मराठी साहित्यात आगरी बोलीचे आगमन अगदी अलीकडे झाले. परंतु आता नव्या जोमाने आगरी बोलीत,कथा , कांदबरी कविता, ललित आत्मचरित्र असे विविधअंगी लेखन केले जात आहे. भविष्यात ती अधिक प्रमाणात समृद्ध होईल. महाकाय मुंबईने रायगड व ठाणे हे नजीकचे दोन्ही जिल्हे व त्यातील शेती शहरीकरण आणि औद्योगिकरण या भस्मासूराने नष्ट केली आहे. या शेतातून भात उगविण्याऐवजी गगनचूंबी टॉवर आता उगवू लागले आहेत. जागतिकीकरणाच्या काळात ग्रामीणाचे विशेषत:

शेतक-याचे प्रश्न आणखीच गंभीर बनले आहेत. अर्थव्यवस्था गतिमान होण्यासाठी विशेष आर्थिक क्षेत्राची [SEZ] संकल्पना पुढे आली आहे. यातूनच शेतक-याच्या अस्तित्वाचा प्रश्न निर्माण झाला.समुद्रकिनारी असलेल्या खाडयांच्या टापूतील जमिनी बळकावल्या गेल्या .आगरी कवी ,लेखक यांच्या अनेक साहित्यकृती यांच जाणिवेतून निर्माण झाल्या प्रा. शंकर सखाराम यांची सेझ [SEZ]कांदबरी ,'हरकत काय तुमची ?'हा पुंडलीक म्हात्रे यांचा कविता संग्रह,'सारेबाराचा पलाट'[कविता],'भूक,''वस्ती नसलेले गांव, 'उफल्या , कोसलन' यासारख्या अनेक कलाकृती याच भावनेतून आगरी बोलीत निर्माण झालेल्या आहेत व अनेक साहित्यकृती आज निर्माण होत आहेत. आगरी लेखक नव्या जोमाने लिहीत आहेत.आगरी कांदबरी, कथा, कविता, आत्मचरित्र, लोकसाहित्याचे विविध प्रकार लिहिले जात आहेत त्यामुळे वेगवेगळे विषय वेगळे प्रादेशिक प्रश्न घेऊन नवीन साहित्य अगदी झपाटयाने शब्दबद्ध होत आहे. यातील अनेक कलाकृती दखल न घेतल्याने दुर्लक्षित राहिल्या आहेत त्यांची नोंद घेऊन"साहित्यपरंपरा" या प्रकरणात याबाबत विश्लेषण करण्यात आले आहे , आगरीबोलीतील साहित्याबाबत अनभिज्ञ असलेल्या वाचकाना,जाणकाराना यामुळे प्रमाण मराठीभाषेत आता आगरी बोलीतील साहित्याचा एक प्रवाह निर्माण होऊन कार्यरत झाला आहे यांची दखल घ्यावी लागेल म्हणून या संशोधनाचे हे प्रमुख वेगळेपण आहे.आत्मचरित्र त्या त्या काळाचा आरसा असतो. सत्तरच्या दशकात दलित आत्मचरित्राची लाट आली होती तशीच लाट आगरी आत्मचरित्रांची आलेली आहे.आगरी समाजाच्या साठसत्तर वर्षापूर्वीच्या परिस्थितीवर प्रकाश टाकला आहे .ही विशेष उपलब्धी म्हणून पहाता येईल.

हा विषय का निवडला :

भाषा सहा मैलावर बदलते किंवा एकाच समाजातील रीतीरिवाजही बदलत असतात हे या संशोधनात ठळकपणे तुलनात्मक रितीने सांगण्याचा हेतू आहे. रायगड जिल्हयातील पेण तालुका हे कार्यक्षेत्र निवडले आहे .

आगरी समाज बहुसंख्येने ठाणे व रायगड जिल्हयात अधिक आहे. हा प्रदेश मुंबईला लागून आहे.पूर्वी मुंबईचा भूमिपुत्र असलेला हा समाज शहरीकरणाच्या वंरवटया खाली भरडला गेला आहे.मुंबईतून हद्दपार झालेला हा समाज नवी मुंबई, ठाणे व रायगड येथूनही आता बेघर होत आहे.रेल्वे, सिडकोची वसलेली प्रचंड नवी शहरे, रासायनिक प्रदूषणाने भस्मासूरासारखी गावे गिळू पहाणारे औद्योगिकीकरण व शहरीकरण आता येऊ घातलेल्या सेझ, विमानतळ, यासारख्या प्रकल्पात इथली भूमी नष्ट होत आहे.येथील हिरवीकंच सृष्टी उद्ध्वस्त होत आहे. कोकणचा कॅलीफोर्निया करणे दूरच आता प्रदूषणाने येथील निसर्ग नष्ट होत असून परप्रांतीयांचे लोंढे व वेगाने होणारे नागरीकरण यामुळे ही संस्कृती भुईसपाट होत आहे. भविष्यात आगरी बोली व आगरी समाज यांच्या खुणा पुसल्या जाण्याची शक्यता अधिक आहे.आगरी समाजाचा इतिहास व भूगोल नामशेष हात आहे,याकरिता यामाध्यमातून आगरी बोलीचे जतन व संस्कृती जपण्याचा प्रयत्न करणे गरजेचे आहे. या प्रंबधाचाही तो मुख्य उद्देश आहे .

खेडयातून नोकरी धंदयासाठी माणसे मोठया शहराकडे येतात व स्थायिक होतात. खेडयातही आज कृषिसंस्कृतीस वाढत्या शहरीकरणामुळे ओहोटी लागली आहे .नव्या पिढीला आपली बोली ग्राम्य व गांवढळ वाटते त्यामुळे या बोलीभाषा नंतर मराठीभाषा वाचविणे गरजेचे आहे.कारण आपले पूर्वज कसे सांस्कृतिक जीवन जगत होते ?कोणते रीतीरिवाज पाळत होते ?निसर्गासह , कोणत्या देवदेवताचे , भजनपूजन करीत होते ,सण उत्सव कसे साजरे करीत होते ?

नवीन पिढीला हे कळावे याकरीता आपली संस्कृती व बोली जपणे आवश्यक ठरते.या हेतूनेही हा प्रबंध लिहिण्यात आला आहे आगरी समाज ,आगरी बोली व लोकसंस्कृतीबाबत नव्याने संशोधन करुन प्रचलित रुढी व परंपरा तसेच मागील तीन दशकात आगरी बोलीत लिहिल्या गेलेल्या साहित्यांचा परामर्श व शोध घेऊन विखुरलेल्या आगरीबोलीतील साहित्याचा मागोवा या प्रबंधात घेण्यात आला आहे.आगरी बोलीत नव्याने होत असलेल्या साहित्यिक चळवळी या प्रंबधामुळे प्रकाशात येणार आहेत. आगरी समाजाचा प्राचीन,अर्वाचीन इतिहास व त्यातही प्रचलीत इतिहासाच्या काही मताना बदलणारे मुद्दे संशोधनात प्राप्त झाल्यामुळे आगरी समाजाच्या ख-या इतिहासाकडे लक्ष वेधण्याचा प्रयत्न केला आहे.आगरी बोलीतील मौखिक साहित्य ,तसेच नव्याने लिहिले जाणारे आगरी बोलीतील साहित्य,कथा, कांदब-या, नाटके,व कविता आत्मचरित्र यांचा परामर्श घेतला आहे.पेण तालुका हे या प्रबंधाचे कार्यक्षेत्र असून जास्तीत जास्त निवेदक व कवी लेखक , यांच्यापर्यत पोहोचण्याचा हा वेगळा प्रयत्न केलेला आहे .

संशोधनाची उद्दीष्टे :

रायगड जिल्हयात आगरी बोली मोठया प्रमाणात बोलली जात असल्यामुळे या जिल्हयांतीलच निवेदक नमुना (sample) म्हणून निवडलेले आहेत आगरी बोलीत भाषिक बदल आढळून येतात .उदा . पेण अलिबाग येथील बोली अणि नवीमुंबई , कल्याण भिंवडी येथील आगरी बोलीत उच्चारात फरक दिसून येतो . हा बदल टिपण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे . आगरीबोली आणि लोकसाहित्य या मध्येही थोडाफार फरक आहे. अर्थात भौगोलिक बदलाचा प्रभाव व इतर सामाजिक परिस्थितीचा परिणामही त्यास कारण असते त्यामुळे सर्वच आगरी भाषिकक्षेत्र सविस्तरपणे या प्रबंधात समाविष्ट नाही ,केवळ ठाणे व रायगड जिल्हयातील आगरी भाषिक भागावरच लक्ष केंद्रीत केलेले आहे “आगरी

बोली लोकसंस्कृती व साहित्य परंपरा:एक अभ्यास " यावरील अधिक स्पष्ट व वास्तववादी संशोधन सखोलपणे व्हावे हे या संशोधनाचे ध्येय व उद्दिष्ट ठेवलेले आहे व त्यानुसार माहितीचे संकलन (data collection) केलेले आहे .

संशोधनाचे प्रश्नः

संशोधनात एखादा प्रश्न समस्या सोडविण्यासाठी निवडला जातो प्रश्नावली पद्धतीत. संशोधनकर्ता उत्तरदात्या निवेदकास प्रश्नावली पोष्टाने किंवा कुरीयरने पाठवुन माहिती प्रात्प करतो .मुलाखत तंत्रप्रमाणेच प्रश्नावली हा एक प्राथमिक तथ्य संकलनाचा महत्वाचा स्त्रोत आहे .त्या बाबत निवेदकांना योग्य ती प्रश्नावली पाठवून त्यांच्याकडील उत्तरातील माहितीच्या आधारे योग्य तो निष्कर्ष काढण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. " संशोधनाची सुरुवात प्रश्नात्मकतेमधून होते आणि अखेर ही निष्कर्षापर्यत थांबते. मानव आणि मानवासह सर्व स्थिर चलांचा शोध घेण्याच्या प्रयत्नातून संशोधन ही अभिक्रिया पुष्ट बनत जाते." [१०] ज्या प्रश्नावलीच्या आधारे काही निष्कर्ष काढायचे आहेत ती प्रश्नावलीही संशोधन महत्वपूर्ण बनण्यास मदत करते .अनेक निवेदकां कडून प्रश्नावलीची प्राप्त उत्तरे संकलीत करुन मूल्यमापन करुन योग्य ते निष्कर्ष काडण्यात आले आहेत.

१.५ सिंद्धान्त कल्पना :

कोणत्याही सामाजिक घटनचे अध्ययन करताना शास्त्रीय पद्धतीचा अवलंब करणे आवश्यक आहे .संशोधनाच्या समस्येचे निर्धारण केल्यावर त्या समस्येच्या संदर्भात काही अनुमान किंवा संभाव्य उत्तरे काढली जातात. संशोधनकर्त्याला संशोधन समस्येबाबत प्राथमिक स्वरुपाचे ज्ञान व अनुभव असतो. त्याच ज्ञान व अनुभवाच्या आधार संशोधन समस्येच्या विविध पैलूच्या संबधात एक सामान्य अनुमान काढले जाते.म्हणजेच संशोधन समस्येच्या बाबतीत

संभाव्य उत्तरे व अनुमान विधानाच्या स्वरूपात मांडले जाते. या संभाव्य उत्तरे व अनुमानामुळे संशोधनाला निश्चित दिशा प्राप्त होते. या संभाव्य उत्तरे किंवा अनुमानास गृहितकृत्ये किंवा सिंध्दात कल्पना असे म्हणतात .

संशोधनाची व्याप्ती :

रायगड जिल्हयातील "पेण तालुका "हा महत्त्वाचा तालुका आहे .आगरीबहुल लोकसंख्या असलेला,आगरी लोकसंस्कृतीचे महत्त्वाचे योगदान असलेला व अनेक चळवळीचे केंद्र असलेला हा तालुका या संशोधना करिता निवडलेला आहे .

पेण तालुक्याचा इतिहास :

बुध्दपूर्व काळात पेण हे मुक्कामाचे ठिकाण म्हणून प्रसिध्द होते. बुध्दपूर्वकाळा पासून पेणमध्ये जुन्नर, पुणे येथून ,नगर येथून बोरघाट व नाणेघाटातून माल येत असे. सैन्याचे व्यापारी लमाणांचे तांडे घाटावरुन उतरणा-या प्रवाशांच्या मुक्कामाचे ठिकाण म्हणून या गांवाला पेण हे नांव मिळाले.पेण या शब्दाचा अर्थ आहे "विश्रांतीचे ठिकाण "पूर्वी घाटावरुन बोरघाटातून खोपोलीमार्गे,खंडाळामार्गे व्यापारीतांडे कोकणात येत.पेणपर्यत येताना संध्याकाळ होत असे .यावेळी पेण हे त्यांचे वस्तीचे ठिकाण असे.पेण हे शहर भोगावती नदीच्या किनारी वसलेले आहे.पेणपासून २.५ किं.मी.अंतरावर असलेले अंतोरेबंदर व्यापाराकरीता प्रसिध्द होते. ४०टनी जहाजे पेणपर्यत येत असत यामुळे व्यापाराकरीता पेण प्रसिध्द बंदर होते पेण खोपोली मार्गावरील वाकरूळ गांवावरुन दोन मार्ग निघतात. पैकी एक खानाव गावावरुन बोरघाटात जाई.दुसरा जांभूळपाडयापासून ठाणळे लेण्यापर्यत जाऊन घाटमाथा चढे. हा मार्ग हालवरुन राजमाची किल्ल्याकडे वळे, कर्जत मुरबाडमार्गे नाणेघाटाकडे जाणाराआणखी एक व्यापारी मार्ग उपलब्ध होता. बोरघाटातून जाणारे व्यापारी तांडे कार्ले भांजे येथील गुहात विश्राम करीत .त्यामुळे

वाक्रुळ,खानाव, हाल, ठाणाळे व कोंदीवरे [कर्जत] येथे व्यापा-यांच्या विश्रांती करीता व बौध्द भिक्षूच्या निवासासाठी केलेल्या गुहा, लेणी आढळून येतात. पेणला ऐतिहासिक वारसाही लाभलेला आहे." प्राचीनकाळी पेण ठाण्याच्या शिलाहाराच्या ताब्यात होते .नंतर ते यादवाकडे गेले ."शिलाहार काळात देवीची पूजा ,शक्तीपूजा ही मोठी मानली जात असे पेणच्या कासार आळीतील महालक्ष्मी ,वाशीची अंबा, रामेश्वर मंदिरातील गांवदेवी ,धावटा येथिल अक्कादेवी ,ही देवस्थाने त्या काळातील आहेत. शिवाची प्राचीन मंदिरे चालुक्यानी व कंदबानी बांधली .पेण शहरातील रामेश्वर,मि-या डोंगरावरील वाघ्रेश्वर,पाटणोलीचे पाटणेश्वर ही प्रसिध्द मंदिरेही त्या काळातील आहेत. " [१३]

पेण शहरातील गोटेश्वर मंदिर फार भव्य होते .शहिस्तेखान पुण्यात आला असता ताहेरखान नांवाच्या सरदाराने पेणवर आक्रमण करून हे भव्य गोटेश्वर मंदिर उद्ध्वस्त केले.वाघाजी तुपे यांनी १६६२मध्ये पेणच्या गढीवर लढाई केली.(सध्याची मामलेदार कचेरीचा जागा)गढीचा संरक्षक खान आपल्या मोठया सैन्यासह संग्रामास आला .वाघोजी तुपे यांनी स्थानीक लोकांच्या मदतीने लढाई केली .समबल असलेले दोन्ही वीर लढत होते. यात खानाचा पराभव केला व ताहेरखानास यमसदनी धाडले.वाघोजी तूपे यासही सत्तावीस जखमा झाल्या व त्यांनीही देहत्याग केला .या पराक्रमी मराठावीराची समाधी आजही मामलेदार कचेरीच्या प्रांगणात आहे .पानिपतावर धारातिर्थी पडलेल्या पेशवे सदाशिवभाऊची पत्नी पेणच्या सरदार कोल्हाटकर कुंटुबियांची मुलगी होती .अशा अनेक ऐतिहासिक घटना पेणबाबत उपलब्ध आहेत.

" गणपतीचे गांव "म्हणून पेण व पेण तालुका परिसर प्रसिध्द आहे.गणपतीचे अनेक कारखाने गांवोगांवी आहेत.त्यामुळे अनेकांना रोजगार

मिळत आहे .देवधर कुंटुबियांनी सुरु केलेली ही कला पेण तालुक्यातील तरुणांना प्रेरणदायी ठरुन ती आता व्यावसायिक स्वरुपात विकसित झाली आहे. यातून अनेक मूर्तिकार उदयास येत आहेत. तांदूळ ,पोहे आणि पोहयाचेपापड , लाकडी खेळणी याकरीता पेण पूर्वीपासून प्रसिध्द आहे.संगीतकार यशंवत देव, करुणादेव, गायक प्रकाश घांग्रेकर ,साहित्यिक परेन शिवराम जांभळे , डॉ .प्रा. माधवराव पोतदार , इतिहासकार वि.का.राजवाडे ,पहिले प्रवास वर्णन लिहिणारे "माझा प्रवास कर्ते "गोडसे भटजीही पेणचेच होते. अनेक साहित्यिक पेणचे भूषण आहेत . लोकमान्य टिळक पेण शहरास "छोटे पुणे "म्हणत असत. बालगंधर्वाच्या अनेक मैफिली पेण मध्ये होत. पेणच्या धारकरशेठनी बालगंधर्वाना नाटक कंपनी काढण्याकरीता हजारो रुपयाची मदत केली होती .असे विविधरंगी पेण शहर आहे.

स्वातंत्र्यसंग्रामातही 'पेण' आघाडीवर होते.जंगल सत्याग्रह,मिठाचा सविनय कायदेभंग, यासारखी आंदोलने पेणमध्ये झाली .रामभाऊ मंडलीकानी स्वातंत्रसंग्रामात पेणचे नेतृत्व केले होते .पेण शहरातील अनेक नेते यात होतेच पण श्रीधर भोईर, नथू पोशा म्हात्रे, कुंडलीक जोमा पाटील ,मोतीराम रामचंद्र म्हात्रे,तुकाराम गवत्या पाटील,दामा गणू पाटील असे अनेक आगरी शेतकरीही या पांढरपेशा पुढा-याच्या बरोबरीने स्वांतत्र्य लढयात उतरलेले होते .गांधीजीनी ज्याची पहिले सत्याग्रही म्हणून निवड केली ते आचार्य विनोबा भावे हे पेणजवळील 'गागोदे'या गावचे "विनोबानी तेरा वर्ष भारतभर साडेछत्तीस हजार मैलाची पदयात्रा करुन चाळीस लाख एकर जमीन भूदानात मिळवली आणि भूमीहिनाना वाटली."[१४] पेण तालुक्यातील आगरी समाजही त्यावेळी अशिक्षित असला तरी स्वातंत्र्याच्या लढयात अग्रभागी असे. " पेण तालुक्यातील वाशीचे हिरु महादू म्हात्रे , पदममास्तर ,माया पोसू, तसेच ऊंबरडयाचे शंकर राम म्हात्रे इ .आगरी

समाजाच्या वाढत्या पाठिंब्यामुळे तत्कलीन इंग्रज शासनास मोठी डोकेदुखी झाली होती "१५ अनेक अर्थानी व्यापक असा राजकिय आणि सांस्कृतिक इतिहास असलेल्या पेणची निवड या क्षेत्रीय अभ्यासाकरीता केलेली आहे.

१.७.संशोधन रुपरेखा -कोणत्या भूमिकेतून समस्येचा मागोवा घेणार :

बोलीचा अभ्यास हा विगनात्मक प्रक्रियेवर अंवलबून असतो किंवा आधारित असतो त्याच पद्धतीनुसार आगरी बोलीच्या विविध अंगाचा संशोधनात्मक पद्धतीने अभ्यास करण्यात आला आहे. केवळ भाषेचे व्याकरण किंवा भाषाविज्ञान या एकाच पैलूवर विचार न करता आगरी समाजाचे उमगस्थान त्यांचा प्राचीन व अर्वाचीन इतिहास ,राजकीय व सामाजिक घटक मूळ प्रवाहातील त्यांचे स्थान प्राचीन परंपरा व संस्कृती,रीतीरिवाज,लोकगीते, लोककथा,म्हणी ,वाक्प्रचार ,उखाणे यासारख्या या बोलीतील घटकावर सविस्तर अभ्यास करण्यात आला आहे. आगरी बोली ही प्राकृत मराठीशी खूपच जवळची व मिळतीजुळती आहे.आगरी बोलीवर यादवकालीन भाषेचा प्रभाव दिसून येतो.या प्रंबधाच्या उत्तरार्धात आगरी साहित्यपरंपरा या भागात नव्याने निर्माण झालेल्या या आगरी बोलीतील साहित्याच्या विविध पैलूंचा चिकित्सकपणे अभ्यास करण्यात आला आहे. सविस्तरपणे बोलीचे विविध पैलू मांडण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे. सविस्तरपणे बोलीचे विविध पैलू मांडण्याचा प्रयत्न केलेला आहे .जे निवेदक निवडले आहेत ते ग्रामीण भागात रहाणारे आगरी बोलीचे जाणकार आहेत.ज्यांनी या करीता सहकार्य केले ते खालीलप्रमाणे निवेदक आहेत काही निवेदकाशी व्यक्तीगत व काही निवेदकाशी पत्राद्वारे संपर्क साधून लोकगीते व लोककथा व साहित्य उपलब्ध केलेले आहे .

१). मरीबाई पांडूरंग पाटील (तांबडशेत ,पेण) , २) सुर्यकांत पाटील (रामवाडी , पेण) ३) रामनाथ म्हात्रे (तुर्भे, नवी मुंबई) , ४)दिनानाथ पाटील, (रामवाडी -

पेण) , ५)जनार्दन पाटील ,(सोनखार -पेण), ६)बाळकृष्ण पाटील (रावे -पेण) , ७)हरिश्चंद्र माळी (चिर्ले-उरण .८) बामूबाई पाटील (तांबडशेत- पेण ९) माई रामदास म्हात्रे, (कोपर-पेण).१०)गजानन धर्मा म्हात्रे (जासई -ता.उरण)११)शरद शंकर पाटील (जोहे-पेण)१२) सुरेश पाटील, (मोठा खांदा-पनवेल) १३) अरविंद मोकल (साई -पनवेल)

१.८ अवलंबण्यात येणारी संशोधनपद्धती आणि तंत्रप्रणाली :

१) क्षेत्रीय २) वर्णनात्मक ३)ऐतिहासिक या तिन्ही संशोधन प्रणालीचा वापर हे संशोधन करताना केलेला आहे. आगरी समाजाबाबत , आगरी बोलीत विविधस्तरावर विविध प्रकारात लेखन केले जात आहे.कथा, कांदबरी ,कविता, आत्मचरित्र ,ललित. इतिहास अशा विविधस्तरावर लेखन होत आहे त्याचा धांडोळा घेण्यात आला आहे. त्या साहित्यकृतीच्या आधारे संदर्भ घेऊन प्राथमिक व दुय्यम अशा स्वरुपाची माहिती घेण्यात आली आहे .त्यांचे विश्लेषण व संकलन करण्यात येऊन निष्कर्ष काढण्यात आले आहेत तसेच निवेदकांना प्रश्नावली देऊन ,प्रत्यक्ष मुलाखती घेऊन आगरी लोकांच्या रुढीपरंपरा जाणून घेण्यात आहे आल्या आहेत .आगरी साहित्य चळवळ विकसित होत आहे संघटीत होत आहे.आगरी बोलीबाबतचे विविध पैलू तपासण्याचा प्रयत्न या द्वारे केला आहे.

१.९ सदर संशोधनाचे योगदान :

आगरी समाजाचा व आगरी बोलीचा सुसंगत असा इतिहास उपलब्ध नाही . त्याचा शोध घेऊन काही बाबी नव्याने मांडण्याचा प्रयत्न केलेला आहे जुन्या संकल्पना मोडीत काढून नवीन घटना व मते सप्रमाण मांडली आहेत. अनेक ठिकाणी असलेले संदर्भ शोधून सुसंगत इतिहास संदर्भग्रंथाच्या सहाय्याने संकलीत करण्यात आला आहे ,यामध्ये काही वेगळे तर्कही पहावयास मिळाले आहेत बोली साधारणत:मौखिक स्वरुपात अधिक असतात, त्यामुळे लोककथा, लोकगीते असा

साहित्याचा वारसा एका पिढीकडून दुस-या पिढीकडे मौखिक स्वरुपात चालत येत असतो. व संक्रमित होत असतो. त्यांचे संकलन व संशोधन सखोलपणे करण्यांत आलेले आहे.

संशोधनाच्या मर्यादा :

आगरी बोलीचे कार्यक्षेत्र खूपच विस्तीर्ण आहे .सर्वच भागाचे त्यामुळे प्रतिनिधीत्व घेता आले नाही. आगरी बोलीबाबत ऐतिहासिक साधने परिपूर्ण उपलब्ध होत नाहीत.जी प्राप्त आहेत त्यांनाच ग्राहय मानावे लागते.नवीन पिढीला या बोलीतील लोकसाहित्याची माहिती अल्प आहे व रीतीरिवाजात कमालीचे परिवर्तन होत आहे .त्यामुळे जुने लोकसाहित्य शोधणे कष्टदायक आहे तरी त्यावर मात करीत हा उद्देश तडीस नेला आहे .

****

पेण तालुक्याचा नकाशा (पेण-जि.रायगड.)

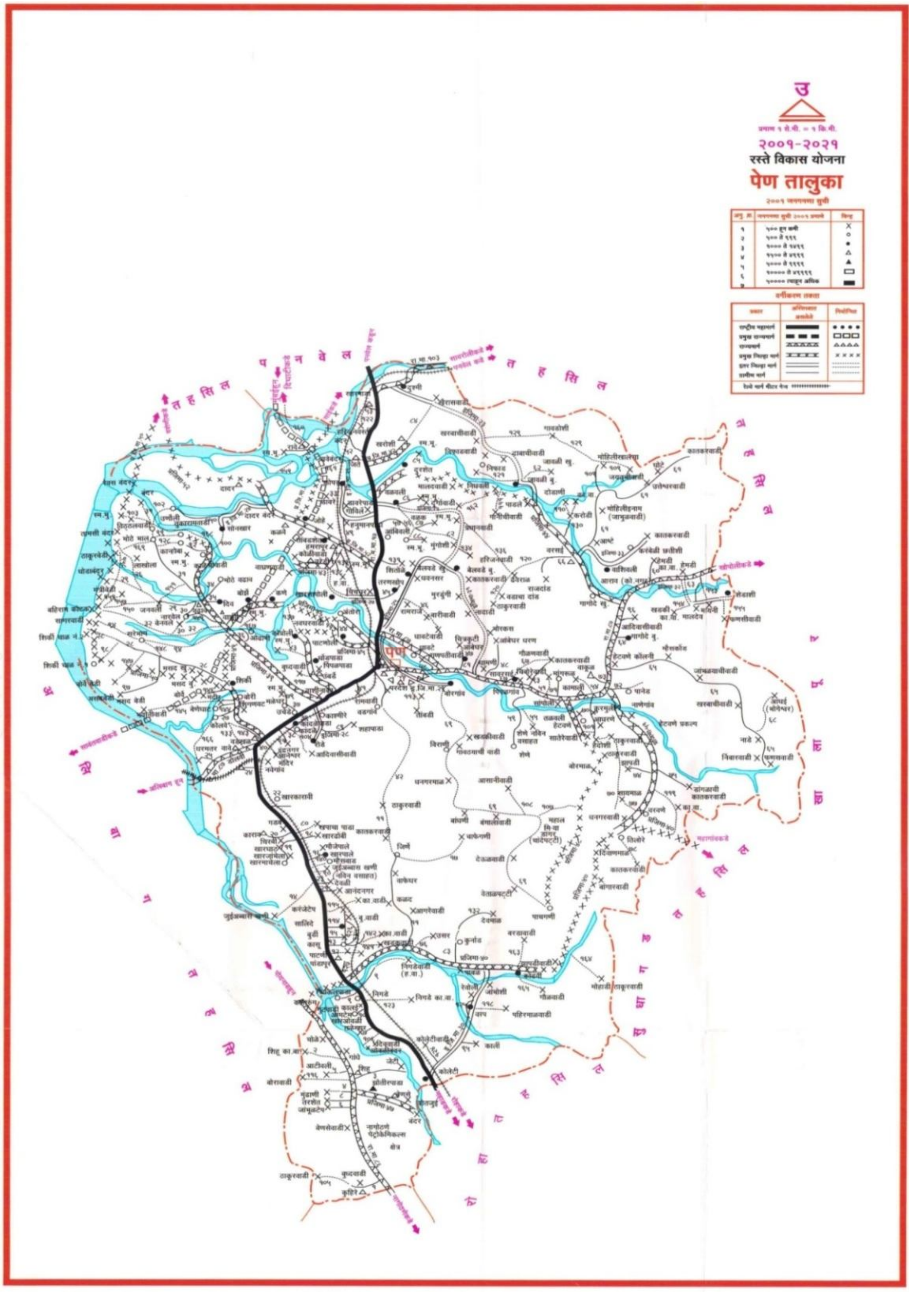

पेण तालुक्याची सन २०११ ची लोकसंख्या (पेण -जि.रायगड)

अ.क्रं.	गांवाचे नांव	घरसंख्या	एकूण	पुरुष	स्त्री
१	२	३	४	५	६
१	मोठे भाल	२३८	९२३	४६२	४६१
२	विठठलवाडी	२२८	१०८५	५६२	५२४
३	कान्होबा	१४९	४९३	२२२	२७१
४	काळेश्रीवाडी	२३१	९३९	४६५	४७४
५	लाखेले	१००	४५३	२२५	२२८
६	बेनवले	१२०	४९४	२४३	२५१
७	बहिरामवटक	८८	३६८	१८४	१८४
८	नारवेल	१६६	६६४	३२२	३४२
९	वढाव	३८२	१६६०	८४६	८१४
१०	दिव	३०३	१२९४	६५५	६३९
११	मोठे वढाव	१९२	८५९	४४०	४१९
१२	कणे	३३०	१४०८	७०३	७०५
१३	बोर्झे	३२१	१३७७	६९९	६७८
१४	वाशी	६६१	२६७१	१३३३	१३३८
१५	ओढांगी	१८९	७९६	३९१	४०५
१६	कोप्रोली	२९३	१२४५	६१९	६२६
१७	पाटणाली	३२०	१३८८	६८३	७०५
१८	अंतोरे	२६९	११५३	५८५	५६८
१९	धोंडपाडा	२९२	१२३७	६२२	६१५

२०	उंबर्डे	५५०	२२३९	११३८	११०१
२१	शिर्की	२६५	११६४	५९०	५७४
२४	शिर्कीचाळ नं.१	१९५	८६८	४४८	४२०
२५	मसद (बुद्रूक)	७१	२९०	१६०	१३०
२६	मसद (बेडी)	८०	२८४	१५०	१३४
२७	मसद (खुर्द)	३६	१४०	६९	७१
२८	बोर्वे	१६७	७११	३६८	३४३
२९	बोरी	२८४	१२१३	६००	६१३
२२	सरेभाग	१७८	७६६	४०४	३५२
२३	शिंगवटण	५८	२७३	१४९	१२४
२४	कोळवे	२५९	१०८३	५५१	५३२
२५	वडखळ	८०२	३४१९	१८०८	१६११
२६	बेणेघाट	१३९	५८९	३०२	२८७
२७	डोलवी	६०२	२५५३	१३२१	१२३२
२८	वावे	६५६	२७४७	१४४२	१३०५
२९	खारपाडा	३८४	१७०१	८५५	८४६
३०	दुष्मी	३२१	१४२०	७२०	७००
३१	रावे	११२५	५०७७	२६०७	२४७०
३२	जिते	९९६	४४१५	२३१९	२०९६
३३	खरोशी	४२७	१८३१	९७४	८५७
३४	निफाड	१३३	६०४	३०९	२९५
३५	दूरशेत	२५५	११०३	५४५	५५८

३६	बळवळी	३४६	१५०७	७७३	७३४
३७	कोपर	३२२	१४७६	७४२	७३४
३८	डावरे	१२२	५१४	२५५	२५९
३९	हनुमानपाडा	१११	४७१	२३४	२३७
४०	कळवे	७३५	३३८५	१७१३	१६७२
४१	सोनखार	२८१	१२०५	६२४	५८१
४२	उर्णोली	१५६	७१९	३९३	३२६
४३	जोहे	२८१	१२९७	६४४	६५३
४४	तांबडशेत	३५४	१५७३	८०६	७६७
४५	गोविर्ले	६२	३१६	१६२	१५४
४६	निधवली	७०	३३६	१६५	१७१
४७	जावळी	२५६	११४०	५७४	५६६
४८	करोडी	१४०	५२६	२६१	२६५
४९	पाडले	५९	२८८	१५०	१३८
५०	मुंगोशी	१०५	४८६	२५८	२२८
५१	वळक	५२	२२६	११९	१०७
५२	आंबिवली	१२३	५५७	२९५	२६२
५३	हमरापूर	४१८	१८२०	९४६	८७४
५४	वरेडी	४६६	२०७५	१०७८	९९७
५५	खारसापोली	२६१	१२२२	६१३	६०९
५६	चिंचघर	९९	४२७	२२९	१९८
५७	शिंतोळे	५५	२२९	१०८	१२१

५८	दवणसर	६८	२५८	१३०	१२८
५९	बेलवडे खु ॥	२४	११०	५६	५४
६०	बेलवडे बु ॥	३०४	१३०९	६६९	६४०
६१	रामराज	५०	२०९	११३	९६
६२	तरणखोप	३१३	१४४३	७७८	६६५
६३	उचेडे	२०२	८०८	४००	४०८
६४	कांदळेपाडा	२९९	१३७१	६८८	६८३
६५	काशीमिरे	१९६	८३६	४१९	४१७
६६	कांदळे	१७३	७२३	३६८	३५५
६७	मळेघर	१३८	६०२	३०९	२९३
६८	वडगांव	३७९	१५८२	८३०	७५२
६९	धावटे	२६८	१०१४	५११	५०३
७०	अंबेघर	४२७	१७६०	८९०	८७०
७१	वरसई	३३९	१८६४	१०१६	८४८
७२	अष्टे	८९	३७८	१९५	१८३
७३	मोहीली खलसा	९५	३५९	१८०	१७९
७४	मोहीली इनाम	५५	२४१	१२४	११७
७५	घोटे	९४	४२५	२०९	२१६
७६	कसांबेली छतीस	१९०	७९३	४०६	३८७
७७	वाशिवली	१८०	८००	४१७	३८३
७८	गागोदे खु//	१२१	५३६	२६८	२६८
७९	सावरसई	२७५	१६६९	८७२	७९७

८०	बोरगांव	२४८	१०९३	५४२	५५१
८१	सापोली	६७	२८९	१५५	१३४
८२	पिंपळगांव	५१	२०४	१००	१०४
८३	मंगरूळ	१७२	८५२	४५२	४००
८४	कामार्ली	३४७	१५६८	७७४	४९४
८५	गागोदे बु//	२१९	९९८	५११	४८७
८६	शेडाशी	३२८	१६६०	८१६	८४४
८७	पानेड	१२५	५७८	२८५	२९३
८८	वाकरूळ	४५४	२११९	१११६	१००३
८९	कुरमुर्ली	२६	१२१	६४	५७
९०	आधारणे	१५६	६२३	३०२	३२१
९१	तळवली	६७	२८२	१४९	१३३
९२	इरवाडी	१४३	५६७	२७५	२९२
९३	पेण ग्रामीण	१४२	५६२	२६६	२९६
९४	रोडे	२४८	११४२	५८१	५६१
९५	नानेगांव	५८	२५६	१२८	१२८
९६	हेटवणे	११८	५८९	२८६	३०३
९७	धामणी	७०	२७६	१३८	१३८
९८	आघइ	७४	३३५	१७७	१५८
९९	वरवणे	१७८	११०६	५७७	५२९
१००	तिलोरे	१२६	६०६	३१६	२९०
१०१	खारकरवाडी	२१४	८२६	४४०	३८६

१०२	कराव	५०३	२१७७	१०८५	१०९२
१०३	चीरभी-१	१२२	५०३	२५२	२५१
१०४	खाररमेचेळा	१४५	६१९	३१२	३०७
१०५	खारघाट	१०८	४५८	२१८	२४०
१०६	खारजमोळा	८९	३५७	१७९	१७८
१०७	जीरणे	२७१	१११०	५४६	५६४
१०८	महालमीरा डोंगर	३९०	१८५९	९१७	९४२
१०९	पांचगणी	१६३	६९५	३४२	३५३
११०	कुरनाड	२५०	११४५	५९१	५५४
१११	कलाड	८०	२६७	१३७	१३०
११२	मुंजेपाले	१४२	५७२	२९०	२८२
११३	खारडोंबी	७५	३११	१५६	१५५
११४	खारपाले	३४५	१३८२	७१२	६७०
११५	जुइअब्बासखणी	९३	४१९	२०५	२१४
११६	म्हैसाबाद	१६५	६४६	३३९	३०७
११७	बुरडी	८९	३३१	१६४	१६७
११८	कासू	२६४	१०८६	५३२	५५४
११९	सालींदे	२८५	११८८	५८१	६०७
१२०	उसर	४४	१६४	७१	९३
१२१	पटनी पांडापूर	३९७	१६८३	८६१	८२२
१२२	निगडे	२०३	८४७	४०८	४३९
१२३	कसूरगुंटवाडी	१४९	६०७	३२४	२८३

१२४	धाउलपाडा	६०	२३२	११६	११६
१२५	रेवोली	४४	१९५	१०१	९४
१२६	पाबल	९२	३६१	१७३	१८८
१२७	कोंडवी	३११	१५७३	७८२	७९१
१२८	जाभोंशी	८६	३५२	१८७	१६५
१२९	वरप	२२४	९९९	४९२	५०७
१३०	आमटेम	२३९	१०१९	५३६	४८३
१३१	कालइ	१०७	४३५	२१९	२१६
१३२	चोळे	३८	१५०	७३	७७
१३३	गंधे	७८	३३२	१६३	१६९
१३४	खारओवळी	६९	२९५	१४५	१५०
१३५	तळेखार	७७	३१४	१५२	१६२
१३६	कार्ली	१२४	४८०	२४०	२४०
१३७	कोलेटी	२३६	११८२	५५९	६२३
१३८	तारशेत	२०	६९	३३	३६
१३९	जांभूळटेप	६२	२७१	१३६	१३५
१४०	आटीवली	७०	२९९	१५२	१४७
१४१	मुंधणी	२	१२	६	६
१४२	शिंहू	८७५	३८७०	१९४१	१८७९
१४३	बेणसे	५१९	२१२१	१०७७	१०४४
१४४	कुहिरे	४७३	२२४१	११३२	११०९
१४५	दादर	१२०२	५३८९	२८२०	२५६९

एकूण	पेण ग्रामीण	३४०३३	१४८८२४	७५७००	७३१२४
एकूण	पेण शहर	१११०९	४६६३०	२३८७०	२२७६०
एकूण पेण तालुका		४५१४२	१९५४५४	९९५७०	९५८८४

*(सौजन्य : जिल्हा सांख्यिकी कार्यालय रायगड -अलिबाग)

संदर्भ :

१.	जोशी(डॉ.)वसंत जोगळेकर, (डॉ) ग.ना. (संपा.)	:" भाषा साहित्य आणि संशोधन "खंड-२ , महाराष्ट्र साहित्य परिषद ,पुणे , १९८५ .पृ.८
२.	भोसले (डॉ.) द.ता.	:" संस्कृतीच्या पाऊल खुणा ",पद्मगंधा प्रकाशन ,पुणे द्वि.आ. २००४ ,पृ.८
३.	जोशी(डॉ.)वसंत जोगळेकर, (डॉ) गं.ना. (संपा.)	: उनि., पृ.२६५
४.	इंगोले (डॉ.) कृष्णा	: " लोकसंस्कृतीतील स्त्री रुपे ", महाराष्ट्र साहित्य आणि सं मंडळ , मुंबई ,२००४ ,पृ.११-१२
५.	ताटके(डॉ.)नीलम	:"संशोधन करताना,"डायमंड पब्लिकेशन ,पुणे ,२००८ ,पृ.५
६.	मढवी काशीनाथ	: "आगरी गोत्रगंगा ",जाणीव प्रकाशन,२०१३,पृ.८६२
७.	आगलावे (डॉ.)प्रदीप	:"संशोधन पद्धतीशास्त्र व तंत्रे ", विद्या प्रकाशन ,नागपूर ,२ पृ.९९-१०२
८.	जोशी(डॉ.)वसंत जोगळेकर, (डॉ) ग.ना. (संपा.)	: उनि., पृ.२६५
९.	मुंबईकर एकनाथ	: "आगोट ",जाणीव प्रकाशन २०००, पृ.१२,
१०.	आगलावे (डॉ.)प्रदीप	: उनि.,पृ .१२१
११.	तत्रैव, पृ.१५१	:
१२.	हरवंदे गीता	: "पेण ",ग्रंथाली प्रकाशन,मुंबई, २००६,पृष्ठ-२,
१३.	तत्रैव ,पृ.१०	:
१४.	तत्रैव ,पृ.११	:
१५.	तत्रैव, पृ.१२	:

*****

प्रकरण पहिले

आगरी समाजाची लोकसंस्कृती स्वरूप व परंपरा

प्रकरण पहिले

आगरी समाजाची लोकसंस्कृती स्वरूप व परंपरा

१.१ प्रस्तावना
१.२ आगरी लोकसंस्कृतीचे स्वरूप
१.३ आगरी समाजाचा प्राचीन इतिहास
१.४ आगरी समाजाचा अर्वाचीन इतिहास
१.५ समारोप

प्रकरण पहिले
आगरी समाजाची लोकसंस्कृती स्वरुप व परंपरा

प्रस्तावना

१.१ आगरी लोक संस्कृतीचा आणि परंपराचा अभ्यास करताना विस्तृत दृष्टिकोण समोर ठेवला असून आगरी संस्कृती आणि मौख्रिक व लिखित साहित्य परंपरा अशा तीन भागात या विषयाचा अभ्यास करण्यात आलेला आहे .प्रस्तूत प्रकरणात आगरी लोकसंस्कृती म्हणजे काय व लोक संस्कृतीचे स्वरूपाचे व्याख्येसहित विश्लेषण करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे . लोकसंस्कृती बाबत उहापोह करताना आगरी समाजाचा प्राचीन व अर्वाचीन इतिहास संशोधीत करुन मांडला आहे . आगरी समाज नेमका कुठून आला.कोकणात तो यादवाच्या आधी होता की नंतर ? यावरही तज्ज्ञाची मते दिली आहेत .आगरी लोकाच्या आधुनिक लढयावरही संक्षेपात प्रकाश टाकण्यात आला आहे . आगरी समाजाची पार्श्र्वभूमी समजून घेण्यास तो उपयुक्त ठरेल म्हणून प्रथम ऐतिहासिक व सामाजिक बाजू समजून घेण्याचा प्रयत्न केलेला आहे . त्यामुळे पुढील विषयाचा आस्वाद घेणे सुलभ होईल.

१.२ आगरी लोकसंस्कृती:

" संस्कृती म्हणजे जीवनपध्दती" किंवा समाजाच्या जगण्याचे आचारविचार व व्यवहार यांचे दर्शन असते. संस्कृतीमध्ये त्या त्या प्रादेशिक विभागाचे सर्वंकष व मूलगामी विचार समाविष्ट असतात की जे पिढयानपिढया उत्क्रांत होत बदलत असतात.

इंग्रजीत संस्कृतीस Culture असे म्हणतात. मानवी जीवनाला स्थिरता देऊन सांस्कृतिक समाज रचनेकडे नेणारी ती एक महत्त्वपूर्ण घटना आहे. आगरी समाजाचे शेतीशी खूप घनिष्ठ नाते आहे. त्यामुळे शेती म्हणजे Agriculture चा संबध Aagri--culture शी खूप

जिव्हाळ्याचा आहे. याच जमिनीसाठी आगरी समाजाने अनेक आंदोलने केली व लढे दिले आहेत, त्याची नोंद इतिहासाने घेतली आहे.

मानवी जीवन उन्नत करण्याकरिता समाजातील सर्वच घटक आदानप्रदान करीत असतात. परकीय संस्कृतीचाही परिणाम नकळत संस्कृतीवर होत असतो तिचे आदान प्रदान होत असते. टायलरने संस्कृतीची संकल्पना गुंतागुतीची असल्याचे सांगून म्हटले आहे, " ज्ञान , विश्वास,कला,आचार ,विधी ,रिती आणि जिच्यात अनेक गोष्टी सामावून घेण्याची क्षमता असते ती संस्कृती होय."[१] संस्कृती निसर्ग निर्मित नसून ती मानवनिर्मित आहे. धर्म या संकल्पने प्रमाणेच ती मानवाने जगताना पद्धती स्वीकारली व धर्म संकल्पना उदयास आली . संस्कृतीही धर्मास पूरक अशी अलिखित नियमावली आहे. देश,धर्म,जाती, प्रांत यानुसार त्यात भिन्नता असू शकते .उदा. गळयातल्या मंगळसूत्राचे महत्त्व जेवढे हिन्दू विवाहित स्त्रीला असू शकेल ,तेवढे मुस्लिम, किंवा ख्रिश्चन , पारशी विवाहितेला असणार नाही. कारण विवाहीतेने मंगळसूत्र घालणे ही त्यांची संस्कृती नाही. त्यामुळे संस्कृतीची काही वैशिष्टये सांगता येतील ती अशी मानवी समाजाचे अंतिम हित साधणे व मानवी कल्याण करणे हे संस्कृतीचे उद्दिष्ट असते. व्यक्तीच्या सामाजिक जडणघडणीकरिता संस्कृती उपयुक्त असते. मानवी जीवनमूल्ये उंचावण्यास संस्कृतीचा हातभार लागतो. भौतिक आणि अभौतिक मूल्यांचा समावेश संस्कृतीत होत असतो. समाजाला अभिमान वाटेल असा जो काही सामाजिक ठेवा असतो त्याला संस्कृती म्हणता येईल. लोकमानसात, लोकभाषेत कितीतरी गोष्टी पिढयानपिढया चालत आल्या व टिकून राहिल्या. हे पिढयानपिढयांचे संस्कार म्हणजेच संस्कृती असते. या आदर्श गोष्टीचा जाणीवपूर्वक केलेला स्वीकार म्हणजे संस्कृती असते. इरावती कर्वे म्हणतात की "संस्कारपूर्ण व संस्कारमय जीवन जगण्याची देशकाल विशिष्ट रीत म्हणजे संस्कृती."[२] भारतीय लोकसंस्कृतीत इतकी विविधता आहे व त्यात क्लिष्ट गुंतागुंती आहेत की त्यांचे विश्लेषण करणे जिकिरीचे आहे. अनेक राज्यसत्तांचे अतिक्रमण झाल्यामुळे परकीय संस्कृतीचेही संस्कार लोकसंस्कृतीमध्ये आढळून येतात . अलीकडे

आम्ही डे साजरे करतो ते पाश्चात्य संस्कृतीचे अंधानुकरण नव्हे काय ? मुस्लीम संस्कृतीची अनेक त-हेची छाप भारतीय संस्कृतीवर पडलेली आढळून येते . संस्कृतीतील अनेक बाबीत मुस्लिम संस्कृतीचे साधर्म्य आढळून येते . उरुस व जत्रा यांचे सारखेपण , पालखी व संदेल यांचे सारखेपण , बाळाची सुंता करणे आणि जावळ करणे यांतील सारखेपण किंवा देवदेवस्की , तांत्रिकता , पाचवी (सटी) ते मयताचे सुतक, चातुर्मास व रोजा रमझान यातील सारखेपणा लक्षात घेण्यासारखा आहे . वैदिक आणि लोक या दोन्हीही परंपराचे प्रवाह या लोकसंस्कृतीत येऊन मिसळले आहेत नंतर आलेल्या प्रवाहांनी आधीच्या परंपरा नष्ट न करता त्यांच्याशी मिळते घेतले आहे असे दिसून येते. अतिप्राचीन काळापासून रुढीपरंपरांचा प्रवाह समाजजीवनामध्ये अखंडपणे चालू राहिलेला दिसून येतो .

समाजाला स्वतंत्र स्वरुप देण्यासाठी संस्कृती उपयुक्त असते. कारण भौतिक आणि अभौतिक अशा दोन्ही तत्त्वांचा समावेश संस्कृतीमध्ये होत असतो. एका पिढीपासून दुस-या पिढीपर्यत तिचे प्रसारण होत असते .त्यामुळे व्यक्ती आणि समाज या दोन्ही घटकाच्या दृष्टीने संस्कृतीस महत्त्व प्राप्त होते. चिन्हे, प्रतिके, प्रमाणके, लोकाचार, लोकनीती, प्रथा परंपरा यांचा संस्कृतीशी घनिष्ठ संबध आहे. व्यक्ती आणि समाज यांच्या परस्परसंबधाचे वस्तुनिष्ठ स्वरुप, सामाजिक संबध, सामाजिक संस्था यासारख्या समाजशास्त्रीय संकल्पनातून स्पष्ट होतात .या बाबत पु.ग.सहस्त्रबुध्दे यांनी म्हटले आहे की “मानवाची भौतिक व मनोमय सृष्टी म्हणजे संस्कृती.आध्यात्मिक व अधिभैतिक शक्तिना सामाजिक व जीवनास उपयुक्त बनविण्याची कला म्हणजे संस्कृती.” पुढे ते म्हणतात की “ धर्मवंश , भाषा .प्रदेश यामुळे मानवाचे नित्य पृथक समूह बनत असतात आणि आपण निर्माण केलेल्या स्वतंत्र संस्कृतीचा त्या समूहाना अतिशय अभिमान असतो.तसे असणे योग्यही असते त्यावाचून ती संस्कृती टिकणे शक्यच नसते.”[३]

आगरी संस्कृती ही एक स्वतंत्र संस्कृती आहे .मूळ महाराष्ट्रीय संस्कृतीची एक शाखा आहे. अशा अनेक शाखा मिळून एक विशाल वृक्ष तयार होतो कारण डॉ.द.ता.भोसले म्हणतात की "व्यक्ती कुटुंब ,समाज , निसर्ग , आणि विश्‍व यांना आंतरिक सूत्रानी बांधलेली व नव निर्मितीला महत्त्व

देणारी ही संस्कृती सातत्याने बदलत असते.त्यातूनच तिची काही वैशिष्टे निर्माण होतात .ही संस्कृती एका माणसाला तयार करता येत नाही .समाजाने त्याचा व्यापक स्वरूपात वापर करणे अन त्याला सातत्य राहणे या गोष्टी समाजाच्या आधीन असल्याने संस्कृती ही समाजाची निर्मिती असते "[४]

अ) आगरी संकल्पना :

आगरी संस्कृतीचा अभ्यास करताना प्रथम तिचं स्थान,लोकसंस्कृतीची विचारधारा समजून घेणे गरजेचे आहे. 'आगर' या शब्दाचा अर्थ मोठी ठेव अथवा खजिना असा आहे. ' आगर शब्दांचा उल्लेख संतसाहित्यातही ठायी ठायी सापडतो.

' सर्व सुखाचे आगर

बाप रखुमा देवीवर !'

संतश्रेष्ठ तुकाराम महाराज यांनी आपल्या अंभगात विठूरायाला सुखाचे आगर संबोधले आहे. सुखाचा मोठा ठेवा, अशा अर्थाने देवाला त्यांनी गौरवलेले आहे. संत शिरोमणी ज्ञानेश्वर महाराजाच्या ज्ञानेश्वरीत हा "आगरी "शब्द येतो तो शेत किंवा खाचर या अर्थाने आहे .

'परि सकळ धर्माचिया माहेरी

लांबा उगवे आगरी विभवश्रियेचा ' (ज्ञानेश्वरी)

शेतात तण म्हणजे लांबा उगवतो , चांगल्या पिकात भेसळ होते लांबा आगरात उगवला तर पिकाचा दर्जा कमी होतो म्हणून पिकलेल्या शेतातला (आगरातला) लांबा कापून काढावा . महाराष्ट्र शब्दकोषात [संपा . यशवंत दाते] आगर व आगरी शब्दासंबधी व्याख्या केलेली आहे. त्यांनी म्हटले आहे. की "रायगड जिल्हयातील आगरी ही सर्वात मोठी कृषक जात असून बागाईतदार म्हणून प्रसिद्ध आहे. "[५] तर संजय सोनावणी आगरी समाजाविषयी तपशील देताना

म्हणतात की , “आगरी समाज मीठ पिकवतो त्यामुळे मानवी आयुष्याला व जीवनाला चव आली.' मिठाचा शोध हा मानवी संस्कृतीतील महत्त्वाचा टप्पा मानला जातो. त्यापूर्वी माणूस शरीरातली मिठाची गरज भागविण्यासाठी शिकार केलेल्या प्राण्याचे रक्त पित असे किंवा क्षारयुक्त माती खात असे . मिठाच्या नैसर्गिक खाणी जेव्हा डोंगरात आढळून आल्या, तेव्हा मीठ सोन्यासारखे महाग होते .जगात मिठासाठी अनेक युद्धेही झाली. ज्याचं मीठ खाल्लं जातं त्याच्याशी बेईमानी केली जात नाही म्हणूनच नोकरीच्या पगाराला सॅलरी (salary) म्हणतात . त्यात सॉल्ट म्हणजे मीठ आहे." नमक हराम किंवा नमक हलाल "अशा म्हणी केवळ मिठामुळे रुढ झाल्या .मीठ ही कर बसविलेली मानवी जीवनातली पहिली उत्पादक वस्तू आहे. ”[६]

बागाइतदार"आगरी" हा शब्द प्रथम इ.स.१२८९साली नागांव (अलिबाग) येथील मराठीतल्या पहिल्या शिलालेखात आढळून येतो.मिठागरातील कामकरी असाही उल्लेख या समाजाबाबत आढळून येतो. आगरी मराठी भाषिक असले तरी त्यांची बोलीभाषा इतर कुणब्याच्या भाषेहून बरीच भिन्न आहे. यादवकालीन प्राकृत भाषेचा प्रभाव त्यावर दिसून येतो.

ब) आगरी पोटजाती :

ऐतिहासिक काळात आगरी लोकांचा उल्लेख आगळे, कुणबी, बाजे ,कोळी असा आढळतो.आरमारावर लढणारे व तराफेवाले लोक आगरी मोठया प्रमाणात होते. खारकी , खारपाटे ,खारकर असे खाडीच्या किनारी राहणारे लोक व खाडीपासून दूर डोंगराळ भागात राहणारे आगरी लोक हे उथळी अथवा उथळकर असे आगरी समाजाचे भौगोलिकदृष्टया भेद आहेत .हा भेद नाममात्र केवळ स्थानपरत्वे आहे. त्यामुळे त्यांच्यात सांस्कृतिकदृष्टया मात्र भेद दिसून येत नाही. आगरी समाजातील काही पोटजाती जरी आज कालबाहय झाल्या असल्या,तरी उपलब्ध माहितीच्या आधारे व ज्ञानकोशकारांनी वर्णन केल्याप्रमाणे या जातीचे ढोबळ मानाने खालील प्रकार अस्तित्वात होते. आजकाल फक्त दसआगरी किंवा कराडी आगरी असे पोट प्रकार पनवेल व सफाळे / पालघर भागात तुरळक प्रमाणात आढळून येतात.

आगरी जातीच्या पोटजाती

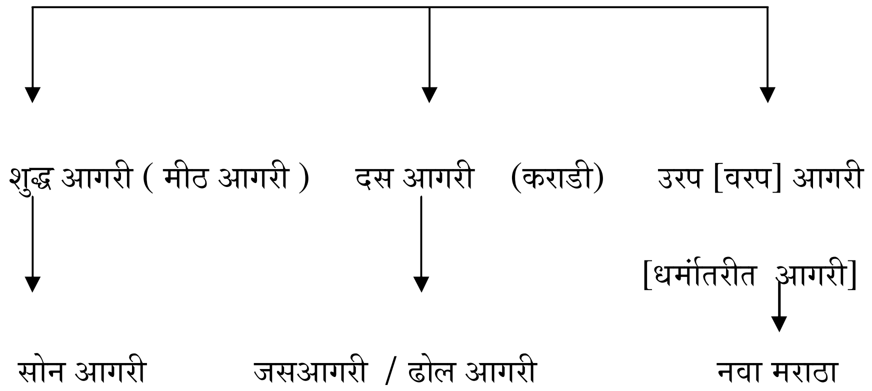

शुद्ध आगरी (मीठ आगरी)**:**

हे मूळ आगरी, आगर पिकविणारे ,मीठ आगरी शेतीचे काम करुन भात पिकविणारे आगरी होत ,मीठ पिकविणे ही कष्टप्रद कला आहे .समुद्राचे पाणी वाफ्यात घेतले जाते ते सूर्याच्या उष्णतेने आटवून मीठ पिकवावे लागते . यासाठी प्रखर उन्हात काम करावे लागते, चिखलात खपावे लागते. नारळी पोफळीच्या बागा आगर करणारे शेती कसणारी आगरी पोटजात शुध्द आगरी समजली जाते .आगरात राबतात ते आगरी अशी संकल्पना या मागे आहे. आगरी समाजाचे हे महत्त्वाचे वैशिष्टय आहे.

ढोल आगरी :

याबाबत दंतकथा सांगितली जाते की, " रावणाच्या काळात जे लोक गायन-वादन करीत त्यांना रावणाने त्यांच्या कामगिरीबद्दल भारताची पश्चिम किनारपट्टी बक्षीस दिली. तेथे हया लोकांनी आपल्या वसाहती वसवून आगर पिकविण्यास सुरुवात केली .तेच हे आगरी लोक होत."[७] असे आगरी तामिळनाडू , ओरिसा भागात आढळून येतात. ढोल आगरी याचा अपभ्रंश ढोर आगरी असाही आढळून येतो. " ढोर मेहनत करून उपजीविका करणारे ते ढोर आगरी अथवा ढोल आगरी होत. " काही इतिहासकार साष्टी बेट (मुंबई)हीच लंका होती असे मत मांडतात व शुर्पारक कोकण म्हणजे शुर्पनकेचा प्रदेश (नालासोपारा) व केळवे माहीम ही

प्राचीन महिकावती नगरी होती व उरण(रायगड) येथे द्रोणागिरी पर्वतही आहे . ही केवळ नामसाधर्म्य असावीत याच लंकेत (साष्टी व शुर्पारक बेटात) आगरी ढोल वाजवित असावेत असे गृहित धरावे लागते.

सोन आगरी :

उथळ्या भागात मळे पिकविणारे बागबगीचे करणारे उथळेकर अथवा सोन आगरी होत. ही उपजात पूर्वी अलिबाग पेण या रायगड जिल्हयातील तालुक्यात होती. उथळकर डोंगरपट्टीच्या भागात रहाणारे लोक हे सोन आगरी समजले जात असत. भाजीपाला पिकविणे . बागायती कामे हे लोक करतात .

दस आगरी अथवा कराडी आगरी :

दस आगरी ठाणे जिल्हयात ,पालघर जिल्हयात व वसई तालुक्यात आढळून येतात . डॉ.काळे यांच्या "द आगरीज अ सोशिओ इकॉनामिक सर्व्हे "या शोधनिबंधात पूर्वी रायगड जिल्हयातही दस आगरी अथवा दास आगरी पोटजातीची वस्ती अलिबाग तालुक्यात असल्याचे नमूद केलेले आहे. याबाबत अशी दंतकथा सांगितली जाते की एका आगरी बाईची मुले जगत नव्हती तेव्हा तिने महारांच्या देवाला नवस केला की 'देवा माझे मूल जगले तर मी डोक्यावर गाईचे हाड व कानावर लोकरीचे फुल खोवून महारवाडयात नवस घेऊन वाजत गाजत येईन.' महारवाडयातला देव तिला प्रसन्न झाला व तिला मूल झाले. ते मूल मोठे झाल्यावर तीने वाजत गाजत महारवाडयात येऊन आपला नवस फेडला. तीने जातीबाहय कृत्य केल्यामुळे , त्या कु टुंबाला समाजाने बहिष्कृत केले , त्यांचे वंशज दसआगरी होत. अर्थात या आख्यायिकेला काही पुरावा नाही ही केवळ एक दंतकथा आहे. काही काळ दस आगरी लोकांशी रोटी बेटी व्यवहार केला जात नसे परंतु दस आगरी हेच कराडी आगरी म्हणून मानले जातात . पनवेल, उरण , कामोठा, बेलपाडा , येथे कराडी आगरी समाज थोडया फार संख्येने आढळून येतो.पळशेब्राह्मण दसआगरी यांचे पौरोहित्य करतात. हे लोक विष्णू भक्त अथवा भागवतधर्मी दिसतात.

वरप आगरी :

धर्मातरीत आगरी लोकाना "उरप "अथवा "वरप आगरी" म्हणतात. परकीय आक्रमणाच्या काळात विहिरीत मांस टाकणे, पावाचे तुकडे टाकणे अशा क्लृप्त्या वापरुन लोकांना फसवून बाटवले जाई. मोगल काळात अथवा इंग्रजांच्या काळात अशा घटना घडलेल्या दिसतात. वसईत व मुरुड म्हसळा येथे अशा जबरी धर्मांतराच्या घटना घडलेल्या आहेत. तात्पुरत्या मोहाने धर्मातरीत झालेल्या लोकांना पुन्हा परत आपल्या मूळ धर्मात परत यावेसे वाटे त्यांना परत धर्मात/जातीत आणले जाई .त्यांना वरप आगरी अथवा "नवे मराठे "म्हटले जाते. वसईमध्ये ख्रिश्चन धर्मात गेलेले बहुसंख्य लोक १८२० ते १८२८ या काळात परत आले ,त्यांना शुद्ध करण्यासाठी १२००/- रुपये मोबदला घेऊन रामचंद्र बाबा जोशी व त्यांचा पुत्र भाई मुंकूद जोशी या पळशे ब्राह्मणांनी धर्मातरीत ख्रिश्चन आगरी लोकांना पुन्हा शुद्ध करुन हिंदू धर्मात आणले.१२ नोव्हेंबर १८२८ विठ्ठल हरी नाईक वैद्य या पळशे ब्राह्मणांनेही धर्मातरील लोकाना शुद्ध करण्यांचे काम केले. धर्मातरीत लोकांना शुद्ध करुन परत आणल्याचे काम शिवकाळातही छत्रपती शिवाजी महाराजांनीही सुरु केले होते अर्थात ते शुद्धीकरण केवळ आगरी जाती पुरते मर्यादित नव्हते.

खाऱ्या जमिनीशी संबध आल्याने आगरी जातीला काही गुणवैशिष्टये प्राप्त झाली आहेत. खालट पाडणे, बांधबंदिस्ती करणे , त्याकरीता जोली करणे सांधिक कामाचा एकीचा पाठ आगरी शेतकरी उपजतच गिरवत असतो. हांदे, मजती जोली अशा पद्धतीने शेती करणे सुसहय केली जाते.आगरी गाव पूर्ण एकाच समाजाचे असते, त्यामुळे नातेसंबध व सांस्कृतिक बंध अधिक घनिष्ठ असतात.आगरी समाज उन्हापावसात खाचरात/शेतात राबणारा कष्टकरी समाज आहे. त्याच्यावर कृषिसंस्कृतीचा अधिक प्रभाव आहे. रंगाने सावळे व बांध्याने मजबूत शरीराची ठेवण असते. मध्यम उंची जाडसर नाक सतत कष्ट करुन काटक बनलेले शरीर अशी शरीरयष्टी आगरी लोकांची असते. इरावती कर्वे यांनी जातीनिहाय लोकांचा सर्व्हे मानववंशशास्त्राच्या दृष्टीने केला , जातीनिहाय काही वैशिष्टये त्यांनी या सर्व्हेद्धारे नोंदवली आहेत. व काही निष्कर्ष काढलेले आहेत. इरावती कर्वे यांनी जाती निहाय शरीराची मापे निरीक्षणे नोंदविली ती पुढीलप्रमाणे -

"१.डोक्याचा घेर ,२. डोक्याचे सापेक्ष प्रमाण, ३. नाकाचे उंचीचे प्रमाण, ४. नाकाची लांबी रुंदीचे प्रमाण, ५. वरच्या जबडयाचे लांबीचे प्रमाण, ६. चेहरा व डोके याचे रुंदीचे प्रमाण यावरुन समाजवार विभागणी केली. मराठी समाजाचे इरावती कर्वे यांनी त्यांच्या डोक्याच्या आकारवरुन तीन गट पाडले .

१.अति लहान डोकी - यामध्ये भिल्ल, आंध्र, ठाकूर, वारली,आदिवासी जातीचा समावेश केला.
२.लहान डोकी - या गटात कुणबी, आगरी,कोळी , कोलात,ढिवर, सोनार, व्हटकर, खैरे, चांभार इ. जाती त्यांनी समाविष्ट केल्या.
३.मध्यम डोकी - या गटात पाठारे प्रभू, कायस्थ इ. जातीचा समावेश केला गेला.
४.मोठी डोकी - या गटात उच्च वर्गाच्या जाती समाविष्ट केल्या, हलबा, कोष्टी, पाठारेप्रभू, ब्राह्मण इत्यादी जाती समाविष्ट केल्या. "[८] डोक्याचा आकार मोठा असल्यास मोठा मेंदू असल्याने तो माणूस बुद्धीवंत असतो. हया बाबी सर्वार्थाने ख-या निकषावर उतरत नाहीत, कारण लहान डोक्याच्या समजल्या जाणा-या जातीतील हजारो लोक शिकून मोठमोठया हुद्यांवर काम करताना दिसून येतात. डोक्याच्या आकाराचा बुध्दीमतेशी फारसा संबध असल्याने सिध्द होत नाही. अलीकडे या सर्व पोटजाती आगरी समाजातून नष्ट झाल्या आहेत व पोटजातीचे प्रस्थ कमी झाले आहे .वर्णानुसार जाती स्पष्ट केल्या तरी शिक्षणाची कवाडे उघडल्याने बहुजन समाजही आता मोठया संख्येने उन्नतीकडे झेपावताना दिसतो. कारण संधीची समानता हीच समाज विकासाची गुरुकिल्ली आहे .ती आता सर्वच समाजास मिळत आहे.

आगरी पाथरवट :

ही आगरी जातीची शाखा समुद्रापासून दूर राहणारी आहे. केवळ मिठागर किंवा शेतमळ्याशी संबध आलेला आगरी एवढाच मर्यादित संदर्भ न घेता इतर स्थळी रहाणारा समाजही विचारात घेतला पाहिजे.गो.बा. मोकल आगरी समाजाविषयी आपली भूमिका मांडताना लिहितात की ,"आकर म्हणजे खाण .खाणीत काम करणारे म्हणजे आगरी .यातून

पाषाणशिल्प अस्तित्वात आले.मूळच हे क्षत्रिय लोक.पैठण नेवासा या ठिकाणी वस्ती करुन राहिले .राष्ट्रकूट, चालुक्य , यादव या राजांनी त्यांना आश्रय दिला. द्रविडांपासून त्यांनी दाक्षिण शैली व त्यांची राजस्थानी शैली या दोहोंचा वापर करुन त्यांनी जगन्मान्य शिल्प तयार केले . त्यांनी पाषाणतून भव्य दिव्य मूर्ती,मंदिरे, किल्ले,गुंफा,स्तंभ,प्रासाद,कोट,बांधले. यांनाच आगरी पाथरवट असेही म्हणतात. "[९]

पुढे आगरी पाथरवट आगळे आगरी संबोधून घेऊ लागले .स्वातंत्र्यानंतरच्या गणनेत पाथरवट आगरीही मागासलेली जमात म्हणून गणली गेली . पाटे वरवंटे बनविणारी जमात म्हणून भटके जीवन जगणा-या गटात वर्ग केली गेली.कोकणातील आग-यांना मात्र वेगळे केले गेले. घारापुरीसारखी शिल्पे कोरणारे आगरी पाथरवट इथे स्थायिक झाले. त्यामुळे शिल्पकला आगरी लोकांच्या हाताच्या बोटावर नाचत असते.पेणचे प्रसिद्ध गणपती जगभर जातात.पेण तालुक्याच्या गावोगांवी शेकडो कलावंत गणपतीच्या मूर्ती घडवित रात्रंदिवस राबत असतात , त्यात शेकडो आगरी कारागीराचा खूप मोठा सहभाग असतो. एक जगण्याचा रोजगार म्हणून हा शिल्पकलेचा वारसा त्यांच्या रक्तात मुरलेला दिसून येतो. आगरी नामवंत चित्रकार, मूर्तिकार दिसून येतात. रामलाल पाटील (दादर-पेण) चित्रकार प्रकाश पाटील (गडव- पेण) एम.के.पाटील (तांबडशेत)लक्ष्मण नामा पाटील,कै.सखाराम हशा पाटील व कै. पोशा कमळ पाटील (तांबडशेत) इ.आगरी समाजाला अभिमान वाटावी अशी अनेक नावाजलेली मूर्तिकारांची नावे आहेत.पिढीजात हा गुण त्यामुळे आला असावा असे वाटते. पेणच्या देवधरानी या कलेस प्रतिष्ठा मिळवून दिली.

आगरी समाजाची १९३१ च्या जनगणनेत गणना केली गेली . त्या वेळी २६५२८५ इतकी एकूण आगरी लोकसंख्या होती त्यानंतर जातीनिहाय लोकसंख्या उपलब्ध झाली नाही व जातीनिहाय गणना सध्या केली जात नाही. पण ती करण्याचा शासनाचा विचार आहे असे निदान वृतपत्रातील बातम्यांच्या आधारे स्पष्ट होते.

" The Agri of Maharastra are known as Agle and Kharpatil They are distributed in the Raigad and Thane Districts and in the subarban area of Bombay city. The population of Agri in Bombay Province according to the 1931 census was 265285 They speak to Indo Aryan Language Marathi [Agri Boli] at Home as well as out side and use the Devanagri script."[१०]

मुंबईतील आगरी समाजाची लोकसंख्या १९३१ साली २,६५,२८५ इतकी होती . आगरी जातीची गणना त्यानंतरच्या जनगणनेत स्वतंत्रपणे झाली नाही. परंतु आता ही संख्या अंदाजे ५५ ते ६० लाखापर्यत झाली असावी .आगरीदर्पणचे संपादक,लोकनेते मा. दि.बा.पाटील यांच्यामार्फत स्वंतत्रपणे अशासकीयपणे आगरी जातीची गणना करण्याचा उपक्रम राबविण्याचा प्रयत्न केला गेला परंतु अपुरे मनुष्यबळ व अपुरे आर्थिकबळ यांच्या अभावी आगरी जनगणना प्रकल्प तडीस जाऊ शकला नाही. त्यामुळे आगरी समाजाची निश्चित लोकसंख्या उपलब्ध होऊ शकली नाही. आता ओ.बी.सी.ची गणना करावी अशी मागणी अनेक संघटना शासनाकडे करीत आहेत. या देशात गायी , बैल, बक-या, कोंबडयांची गणना होते पण ओ.बी.सी ची किंवा अन्य जातीची जातीनिहाय गणना होत नाही असा काही संघटनाचा आरोप आहे.यापुढे ती होईल असा अंदाज आहे व ती झाल्यास नंतर प्रत्यक्ष आंकडेवारी उपलब्ध होण्यास मदत होइल. राजकीयदृष्टया काही संघटना त्या माहितीचा गैरवापर करतील असे असले तरी एखादया समाजाची /जातीची खरी माहिती मिळण्याकरीता अशी खरी आंकडेवारी खूप उपयुक्त ठरते . महाराष्ट्राखालोखाल गुजरातमध्येही आगरी समाज विखुरलेला आहे.सर्वसाधारणपणे गुजरात येथे निराळया नांवाने आगरी समाज ओळखला जातो. १९८६ च्या सुमारास तीन हजाराहून अधिक संख्येने राहणारा समाज , आता निश्चितच तिपटीने वाढलेला असू शकेल.१९७० मध्ये बडोदा [गुजरात] येथे श्री सदाशिवराव मुठाळ [नाशिककर] यांच्या अध्यक्षतेखाली गुजरातमधील आगरी समाजाचा प्रंचड मोठा मेळावा झाला होता. गुजरात विधानसभा निवडणूकीत काही आगरी उमेदवार निवडणूकीस उभे राहिलेले आढळून येतात .दक्षिण कोकण व गोवा येथेही आगरी समाजाचे अस्तित्व आढळून येते.रत्नागिरी जिल्हयातही अठरा गांवे आगरी समाजाची असल्याचे आढळून येते. पंरतु त्यांच्या रीतीरीवाजात फरक आढळून येतो. लोकसाहित्य व बोलीतही फरक

प्रादेशिकतेनुसार दिसून येतो.आगर समाजाचे केवळ मिठाशी नाते पुर्णत: जोडता येत नाही. आता अन्य समाजही त्यात पारंगत होत आहे.आगरी ही कोलीयवंशाशी जोडले गेलेली जात आहे परंतु त्यास कोळी जातीसारखी विशेषता मिळत नाही किंवा मागासवर्गीय समजली जात नाही. आता समाजधुरीणांनी सर्व बाबी तपासून या दिशेने पावले टाकली पाहिजेत व आगरी जातीस कोळी समाजाप्रमाणे फायदे मिळाले पाहिजेत असा प्रयत्न करावा.

**सन १९११ मध्ये कुलाबा (रायगड) जिल्हयात ११६७११, ठाणे जिल्हयात ९६५४८.) ज़ंजिरा (मुरुड) २०२९४ अशी २३३५५३ इतकी आगरी लोकसंख्या उपलब्ध होती. "मुंबई वृतांत" या ग्रंथानुसार १८८१ साली मुंबईतील जनगणनेनुसार मुंबई शहरात आगरी ६६२३ ,मीठआगरी

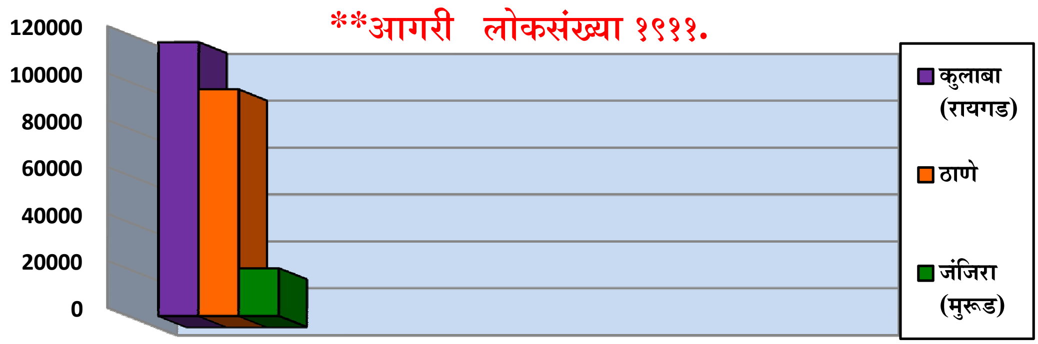

१७३२,आगरी पाथरवट १५४ व कुणबी आगरी ५६,५९३ अशी लोकसंख्या होती .

***(उपलब्ध आगरी लोकसंख्या सन १९११ ची असून यात मुंबई व नाशिक जिल्हे समाविष्ट नाहीत)*

नाशिकमध्येही आगरी पाथरवट समाज बहुसंख्येने रहात असून पंचवटीला आगरी पाथरवट समाजाचा खूप मोठा विस्तार आहे. पेशव्यांचे सरदार नारो शंकर यांनी मंदिरे , घाट व विहिरी बांधण्यासाठी या समाजाच्या शिल्पकार, कारागीर यांच्या गुणवत्तेचा उपयोग करुन घेऊन राजाश्रय दिला. भोर संस्थान, पुणे जिल्हयात ,मावळमध्ये तसेच दक्षिणेत उत्तरेतही आगरी समाज आढळून येतो. पाकिस्तानात कराची शहारातही दर्यावर्दी आगरीसमाज रहात होता .

क) आगरी राहणीमान :

संस्कृतीची संकल्पना बहुआयामी आणि गुंतागुंतीची आहे . माणूस हा भोवतालच्या निसर्गामध्ये जीवनाच्या प्रगतीला आणि सुखाला अनुकूल असे बदल करुन घेत असतो म्हणजे त्यावर हवे ते संस्कार करुन आपले जीवन अधिक सुखमय व अधिक समृद्ध बनवितो. पूर्वीच्या काळी आगरी लोकांची घरे चौकोनी असत,पुढे ओसरी (ओटी)मधिल खोली , स्वंयपाकघर , भाताची कोठी ,व घराच्या अर्ध्या भागात गुरांसाठी गोठा असे .विटांच्या भिंती, केंबळीचे(पेंढयाचे) छप्पर असे .काही सधन लोकांच्या घरावर मंगलोरी कौले असत.ओटीवर आल्या गेल्या पांथस्थाला आसरा मिळत असे.घरात एकत्र कुंटुब असे ,चार चार भाऊ त्यांची पोरेबाळे लेकी सुना असा मोठा परिवार एकत्र नांदे .

(डोकीवर खोंडा घेतलेली पेण तालुक्यातील आगरी भगिनी).

बहुतेक आगरी लोक सावळे व बांध्याने मजबूत असतात, पुरुषाचा वेष पाटलोण सुरके [लंगोटे] सदरा,बंडी, कब्जा,किंवा लोकरी कोठया. विशेष प्रसंगी कासेचे धोतर, कोट वडीलधारी मंडळी परिधान करतात. स्त्रिया आडवे नऊवारी लुगडे नेसतात. डाव्या बाजूने आडवा पदर घेतात, काळा लोकरीचा घोंगडी सारखा "खोंडा"डोक्यावर घेतात . हा बायकांच्या डोक्यावरचा खोंडा विशेषत: पेण, अलिबाग तालुक्यातच आढळून येतो. आता हे प्रमाण नगण्य आहे. शुभप्रसंगी स्त्रिया पांढरी ओढणी अथवा धोतर घडी करुन खांदयावर घेतात त्यास फरकी म्हणतात . आता नव्या पिढीत अशी वेशभूषा दुर्मीळ झाली आहे. शिक्षण व आर्थिक सुबत्ता यामुळे राहाणीमान उंचावले असल्याने खोंडा व आडवे नऊवारी लुगडे फक्त जुन्या पिढीतच दिसून येते. आगरी रुंद नाकाचे अणि गोल चेह-याचे असून अतिशय हुशार व आतिथ्यशिल काटक व कष्टाळू असतात. पारंपरिक

दागिन्यांची आगरी महिलांना खूप आवड असते. कानातले पेरे,पुतळ्यांची माळ व कमरपट्टा हे अलंकार आज दुर्मीळ झाले आहेत. आगरी समाजात परस्परांतील वाद मिटविण्यास जातपंचायत काम करते. घटस्फोट व पुर्नविवाहासही मान्यता देते. आगरी गावात आजही गांवकी पद्धत आहे. लहानसहान झगडे तंटे गावकीत सोडविले जातात .गावकीचा दंडक सारे पाळतात परंतु राजकारणाच्या प्रभावामुळे जमीन विक्रीत वाटण्यांमध्ये भावाभावांत आर्थिक फसवणुकी व अविश्वासामुळे नाते संबध बिघडल्यामुळे कोर्टकचेरीकडे लोक जातात व पैशांची बरबादी करतात.मारामारी ,तंटे झगडे वाढतात .त्यामुळे आजचा आगरी समाज या वेगळ्या दडपणात सापडलेला दिसून येतो . ठाणे रायगडमध्ये भाऊबहिणी, बाप मुलगा,भाऊ भाऊ अशा नातेसंबघात शेकडो खटले कोर्टात जमिनी व साडेबाराच्या प्लॉटबाबत दाखल असल्याचे आढळून येतात . प्रगतीची ही दुसरी काळी बाजूही नाकारता येत नाही . एकमेकाचा विश्वास नष्ट होत आहे .एक तीळ सात जणानी वाटून खावा ही बंधूप्रेमाची भावना व्यवहारात स्वार्थ शिरल्याने विकोपास गेली आहे. नातेसंबधाची वीण विस्कटू लागली आहे.कोकणात ही वेगळी समस्या भूमाफिया जमिनी मोठया प्रमाणावर खरेदी करीत असल्याने ,वाढत्याशहरीकरणामुळे दोन मुंबईनंतर तिस-या मुंबईसाठी जमिनी गेल्याने येणा-या प्रचंड पैशामुळे दरी निर्माण झाली आहे.

आगरी समाजातील रीतिरिवाज :

कोणत्याही देशाच्या संस्कृतीचे दर्शन त्यातल्या पाच गोष्टीच्या आधारे घेता येते . त्या पाच गोष्टी पुढीलप्रमाणे आहेत १) त्या समाजातले जन्मानिमित्ताने केले जाणारे विधी २) विवाहावेळचे विधी ३) मर्तिकाचे (मयताचे) विधीची प्रथा ४) त्या समाजाचे परलौकिक तत्त्वज्ञ ाान , नीती , पापपुण्य संकल्पना ५) त्या समाजाचे दैनंदिन रीतिरिवाज तसेच लोककथा, लोकगीते , पूर्वापार लोकसंचित यांचा विचार संस्कृतीचा अभ्यास करताना केला जातो. आगरी लोकजीवनातही अशी विविधता स्थानपरत्वे दिसून येते .

अ) आगरी समाजातील जन्म विधी :

नव्या नवरीला लग्नानंतर वर्षभरात चिंचा,बोरे आंबटचिंबट खावेसे वाटल्याची बातमी सासूला कळ्ली नाही तर घरात चर्चेला उधाण येत असते .सूनेने पहिलटकरणीने गोड बातमी दयावी अशी अपेक्षा सासरची माणसे करीत असतात. एकदाचा वंशाला दिवा किंवा पणती दयावी , आगरी बोलीत बोलते एकदाचा "धोंडा फुटू दे".सूनेला दिवस गेले की सासू उत्साहाने ती "पूरमासीन हाय" असे गावभर कौतूकाने सांगत असते . बाळंतपण हे पूर्वी आरोग्य सुविधा अभावी कष्टदायक होते. आगरी समाजात पूर्वीच्या काळी स्त्रियांचे बाळंतपण गावातील सुईण करीत असे .आजकाल ते खाजगी अथवा सरकारी दवाखान्यात करतात. आरोग्य सुविधा अभावी लेकीसूनांची प्रसूती म्हणजे जीवावर बेतत असे . मुलगा अथवा मुलगी असा फार मोठा भेद केला जात नाही. अज्ञाना अभावी कुटुंबाची मर्यादा पाळ्ली जात नसे .देव देईल तेवढी मुले होऊ द्यावीत असा विचार प्रवाह असे . आता शिक्षणामुळे हे चित्र पालटले आहे .माध्यमामुळेही लोकांचे प्रबोधन होत आहे .

लाठा :

मूल जन्मल्यावर त्यास सूपात घालतात.मूल जन्माला आल्यावर बारा दिवसाचा सुयेल (सुतक) पाळ्तात."मूल तीन दिवसाचे झाले की लाठा करतात ,त्याकरिता तांदळाच्या पीठात गुळ मिसळून मुटके करतात, घुग-या वाटतात .कल्याण डोंबिवली कडील ग्रामीण भागात लाठयाला ' तिजोरा' म्हणतात ."

गाता उजाळणी :

अपत्यप्राप्ती हा जीवनातील व कुंटुबव्यवस्थेतील अत्यंत आनंददायी क्षण ,त्या संदर्भात विविध जातीजमातीत अनेक प्रथा पंरपरा आढळ्तात. आगरी समाज हाही त्याला अपवाद नाही याची प्रचिती येते. गाता उजाळणी ही त्यातीलच एक प्रथा ." खाटेच्या कडेच्या ज्या लांब लाकडी पट्ट्या असतात त्यांना गाता असे म्हणतात. तांदळाच्या पीठाचे छोटे गोल आकाराचे थापटे वाफेवर शिजवलेले असतात. कापसाच्या वाती तेलात भिजवून त्या थापटयांवर ठेवतात.त्या खाटेच्या गातांवर चारही बाजूवर ते थापटे ठेवतात.त्या वाती पेटवितात .त्याला गाता उजाल्ली असे म्हणतात. "[११] वंशाचा दिवा प्रकाशला हीच धारणा या प्रथेमागे असलेली दिसून येते.

ब)पाचवी /षठी (सटी) :

पाचव्या दिवशी पांचवी किंवा सटी (षष्ठी) करतात. पाटयावर तांदळाच्या पिठाचे उकडीचे दिवे करतात.पाटा पानाफुलांनी सजविला जातो ,पाटयावर निरगुडीचा पाला पसरतात. रुईच्या पानावर शेंदराने सटीचे चित्र काढले जाते .काडीत ओवून ते पाटयावर ठेवले जाते . बाळाला निरगुडीचे पानावर झोपविले जाते .पाच कुमारिका बाळंतिणीची पूजा करतात , म्हणजे पोखतात . तिची ओटी भरतात,मध्यरात्री पाटीपूजन करुन बाळंतिणीजवळ पाटयांशी पाटी पेन्सिल ठेवतात. सटीदेवी (षष्ठी) त्यापाटीवर बाळाचे विधीलिखित या दिवशी लिहिते अशी श्रद्धा असते. सटीचा अक्षर (सतीचा लेख) असेही त्यास म्हणतात. बाळाच्या आत्या, माम्या, मावशा यावेळी गोडधोड वाटतात .जेवणावळ घालतात. अलीकडे मांसाहारी तिखट जेवणावळी सोबत मद्य पिणारे बाळाच्या बापाला, मामाला खर्चात घालतात .घुग-या म्हणजे उकडलेल्या चवळ्या किंवा हरभरे मुलांना वाटतात. यावेळी सुईणमावशी सर्व विधी करते,सठीला नैवद्य वाढते. ज्या खरलाने (विळ्याने) बाळाची नाल कापली तो विळा घेऊन सुईण मावशी बाळंतिणीच्या खाटेवर हलके घाव मारीत बाळाला उद्देशून म्हणते --

" ईजला भीव नको । गाजला भीव नको ॥

अब्रुला भी ॥ "[१२]

किंवा पेणच्या खारेपाटात तांबडशेत व हमरापूर भागात सोईण (सुईण) मावशी बाळाला म्हणते

" आगीला भिऊ नको
वाघाला भिऊ नको

आशीला भिऊ नको

बापासला भिऊ नको

ठपकला भी "[१३]

म्हणजे "बाळा तू विजेला भिऊ नको , गाजेला म्हणजे दर्याच्या लाटांना भिऊ नको , आगीला, वाघाला, आईबापाला भिऊ नको , पण ठपकला म्हणजेच अब्रूला /इज्जतीला घाबरुन रहा व जप असा उपदेश बाळाला केला जातो .गरीब असलास तरी अब्रुदार म्हणून जग " सुईण मावशी असे सांगते व संस्कार करते व अंगारा लावते . या सटीच्या दिवशी ज्यांना मुलबाळ नसेल त्या स्त्रिया सटूबायला नवस बोलतात .ज्यांचा नवस फळाला येतो त्या स्त्रिया आपापल्या मुलांच्या सटीच्या दिवशी नग्नपणे आंब्याची पळसाची पाने कमरेला लावून नृत्य करतात .तूपाचा दिवा जाळतात साखळदिवं लावतात . मोजक्या स्त्रियांसह दारे खिडक्या बंद केली जातात ती जिला मूल झाले ती स्त्री नागवेपणाने पोर हातावर घेवून गोलगोल घुमत गाते नाचते ."[१४] लिंब लावून यल्लमाची पूजा केली जाते , देवदासी ,जोगते करतात तशाच प्रकारची ही पूजा असते.हा प्रकार अलीकडे नामशेष झाला आहे .पेण तालुक्यात जिते, खारपाडा, दुष्मी, बळवली भागात रात्री सटीची गाणी गातात. हा कार्यक्रम फक्त स्त्रियांचाच असतो .यात पुरुषांना प्रवेश नसतो . त्यांना सटीच्या (पांचवीच्या) कार्यक्रमास सहभागी होता येत नाही .पनवेल उरण भागात पुरुषही सहभागी होताना दिसून येतात .

" पहिले मासी नार गरवार । नारीची इच्छा कशियावरी ॥

नंदा बहिणीचे आंबियावरी । खाईल आंब पुरली इच्छा ॥

दुसरे मासी नारी गरभार। नारीची इच्छा कशीयावरी ॥

सासुबाईचे कालवनावरी । खाईल कालवन पुरली इच्छा ॥ "[१४]

अशाप्रकारे ही यादी दर महिना वाढत जाते . सटीचे /सतीचे महात्म्य गाईले जाते . बाराव्या दिवशी सूर्यदर्शनासाठी बाळाची आजी बाळाला अंगणात नेते. बाळाला पाळण्यात घालून बारसे न म्हणता पोराला आज 'पाळण्यात घातला' असे म्हणतात व नाव ठेवतात. आगरी समाजातील हे बारसे पांढरपेशाप्रमाणे अथवा श्रीमंताप्रमाणे वाजत गाजत मोठया स्वरुपात न होता ऐपतीप्रमाणे साजरे केले जाते. नंतर मुलांचे जावळ काढतात.काही लोक कार्ल्यास एकवीरा देवीच्या मंदिरात अथवा गावातील जत्रेत नवस फेडून , मुलांचे जावळ काढतात व फळाने पानाफुलांनी जोखतात, म्हणजे तुळा करतात व नवस पार पाडतात. अर्थात ज्यांचा देवाला नवस असतो तेच लोक हा विधी करतात .आगरी समाजात मुला-मुलींच्या वय वाढीनुसार काही संकेत रुढ असलेले दिसतात." जखली भाकरी खातं, म्हणजे एका वेळी एक भाकर खातो, म्हणजे एक वर्षाचा झ- ााला . तीन चार भाकरी खायला की तारुण्यात पदार्पण झालं ,बाय कळशीभर पाणी विहिरीवरुन आणायला लागली की वयात आली . पाच वर्षाची झाली व पाण्याची दुड (हंडा त्यावर कळशी) आणायला लागली की वयात आली .मुलांच्या बाबतीत नांगर हाकायला लागला किंवा सराईत भारा उचलायला लागला हया वरूनही तो गडी तारुण्यात आला असे समजण्यात येत असे ."[१५]

अशाप्रकारे आगरीसमाज , त्यांचे रहाणीमान , जन्म विषयक विविध प्रथा परंपरा आढळून येतात.

ई) आगरी सण उत्सव :

सण उत्सव प्राचीन काळापासून परंपरागत रीतीने साजरें केले जातात.सण उत्सव हे त्या त्या समाजाची संस्कृती व्यक्त करीत असतात . आगरी समाजात सण उत्सव हौसेने व उत्साहाने साजरे होतात. त्यात अवडंबर नसते.अलीकडे रहाणीमान सुधारल्याने सणाचे आधुनिकीकरण होत आहे . तरीही जाणिवपूर्वक या रुढी परंपरा जपल्या जात आहेत . विशेषत: खेडयातून शहराकडे स्थायिक झालेला समाज त्यात अग्रेसर असल्याचे दिसून येते . त्यातील काही सण खालीलप्रमाणे आहेत.

गुढी पाडवा :

शिशिराची पानगळ संपलेली असते. हिवाळ्याने म्हातारपण आल्यासारखी झाडे गलीतगात्र झ्ाालेली असतात. निर्धनमाणसांसारखे रान ओकेबोके होते. जमिनीवर पालापाचोळयांचा खच पडलेला असतो. उद्ध्वस्त रानात झाडाझुडपावर नुसत्या काडया उरलेल्या असतात. होळीच्या आगीत जुना पालापाचोळा जाळला जातो. वर्षाअखेर संपलेली असते. जुन्या वैरभावना, काम , क्रोध, मदमत्सर जाळून वसंताच्या साक्षीने पुन्हा नव्याने जगायचे असते. होळीत अपप्रवृत्ती जळून जातात. शिशिराच्या पानगळीनंतर वंसताची नवी पालवी उगवते. परिवर्ततन हा जगाचा नियम आहे असे श्रीमदभगवदगीतेत भगवान श्रीकृष्ण म्हणतात. जग क्षणोक्षणी बदलत असते.या दिवशी वर्षारंभी गुढीचे म्हणजे बह्मध्वजाचे पूजन केले जाते हिंदू मिथकाप्रमाणे अथवा पुराणाप्रमाणे ब्रह्मदेवाने चैत्रप्रतिपदेला सूर्योदयास सृष्टीची निर्मिती केली व जगरहाटी सुरु झाली. म्हणून साडेतीन मुहूर्तापैकी एक प्रथम मुहूर्त गुढी पाडव्यांचा आहे. नवीन कामांचे मुहूर्त ,शुभारंभ यांच दिवशी केले जातात.

दुसरी कथा अशी सांगितली जाते की रावणाचा पराभव करुन श्रीराम अयोध्येस गुढी पाडव्याच्या दिवशी पोहचले त्या दिवशी विजयदिन साजरा केला व नागरिकांनी गुढया,तोरणे उभारली म्हणून गुढी पाडवा साजरा केला जातो. वर्षारंभ गोड करायचा. चैत्र प्रतिपदेस आगरी समाजात गुढया तोरणे उभारतात. गुढीस गुळाचा खडा नैवदय दाखवला जातो. आरती केली जाते.अलीकडे शोभायात्रेची संकल्पना गावोगावीही प्रचलीत होत आहे.

वर्षातील हा प्रथम दिवस गुढी (ब्रह्मध्वज) उभी करुन साजरा केला जातो .होळीच्या उरलेल्या साखरेच्या माळा व बांबूला कापड लावून त्यावर तांब्या ठेवतात , झेंडूच्या फुलांचे तोरण लावून सजवतात .रांगोळ्या काढतात.घावणे (पोळे) करुन गोडधोड पदार्थ बनवितात. या दिवशी

कडूनिबांचे खास महत्त्व आहे.कडूनिंबाची पाने व गूळ मुलाना देतात. नवीन वास्तूप्रवेश व उद्योग या दिवशी सुरु करतात. शालिवहनशकानुसार नवीन वर्षाची सुरुवात या दिवसापासून मानतात . या दिवशी मराठी शाळांमध्ये सरस्वतीपूजन व पाटीपूजन केले जाते.

जत्रा व उत्सव :

जत्रा व उत्सवाचे आगरी समाजात महत्त्वाचे स्थान आहे. चैत्रात गुढीपाडवा झाला की राममंदिरात सात दिवस भजन कीर्तन सुरु होते ,त्याला "सप्ता" म्हणतात . नंतर सातव्या दिवशी रामनवमी साजरी होते . पेण तालुक्यात ,बळवली , हनुमानपाडा, दादर इ. या गावातील हे उत्सव लोकप्रिय आहेत .पेण भागात चैत्रीनवरात्र साजरी केली जाते कार्ले येथे एकवीरादेवीच्या उत्सवात आगरी कोळी समाज एकवटतो. लोकांचे लोंढेच्या लोंढे कार्ल्याला येतात .एकवीरेची लोकगीते गात पालखीत सामील होतात आपले नवस फेडतात .

"आय माझी हिंडत रानोमाली गो l
आयनी मेलविल्या (गोळा केल्या) शेनी गो ll
आयला वलवाया (डोक्यावर ठेवनारी)नाय कोनी गो
हाक मारी पाच पांडवाना गो ll
आयच्या शेनी कोनी वलविल्या गो l
आयचे धर्म्या बंधवानी गो ,भीमा बंधवानी ll
आय तुझा मानवली ठेशन गो l
आय तुझा लोनावला बाजारू गो ll"[१६]

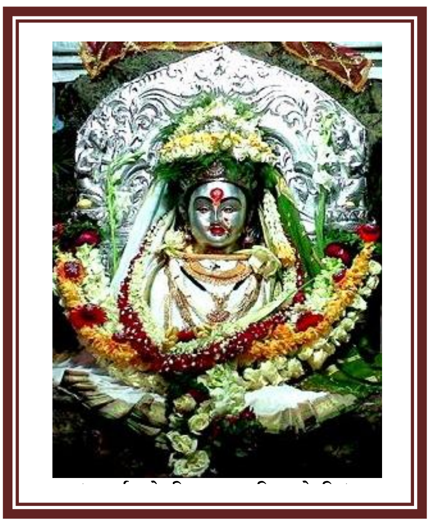

चैत्री नवरात्र सर्वत्र साजरी होते .कार्ल्याच्या एकवीरेची यात्रा आगरी समाजास विशेष प्रिय असते. यानंतर हनुमानजयंती येते , गावोगावी जत्रा भरतात . पालख्या उत्सव , सप्ते साजरे होतात. हेळकोटी उभारतात, लेपे काढतात .हेळकोटींची [सासण काठयांची] स्पर्धा विशेषत: गडब, वाशी [पेण], येथील खूप प्रेक्षणिय असते . आगोटीपूर्वीच्या खरेदीकरिता या यात्रा उत्सवाची ग्रामीण समाजाला पर्वणी असे.

गावजत्रा :

काही गावात एका ठराविक दिवशी ,सर्वसंमतीने गावजत्रा करतात . गावातील देवांचे मान देतात, अर्थात तो कोंबडे बकरे याचा असतो. गावाच्या वेशी पूजतात , तरवे काढतात व नैवेदय घा-या (वडे) केल्या जातात. नातेवाईक व लेकीबाळींना यावेळी माहेरी बोलवले जाते. वडेसागूती हा कोकणातील मेजवानीचा प्रकार आगरी संस्कृतीतही लोकप्रिय आहे . पावसाळ्याच्या सुरुवातीस आगोटीपूर्वी शेतीभातीची कामे सुरु होण्याअगोदर देवांची भूताखेतांची शांती केली जाते, मान दिला जातो त्यास "गावजत्रा" असे म्हणतात .शेतीची कामे करण्यास उत्साह ,ताकद यावी मुलां लेकरात रमावे व लेकी जावई ,बहिणी ,यांनी एकत्र जमून दोन घांस खावेत. गांवातील भगताच्या सूचनेनुसार हा दिवस नेमला जातो .या दिवशी गावात सर्वांच्या घरी चुलीनुसार मटणाचे वाटे दिले जातात .एक चूल म्हणजे कु टुंब गणले जाते .हा शासकीय निकष आगरी गावकरी पंरपरांगत पाळतात. ही कुंटुब गणनेनची शासकीय रित त्याना माहित नाही तरीही प्रथा पूर्वापार आहे गांवजत्रा एक मोठा सण म्हणून साजरा केला जातो .

अक्षय तृतीया (अखयतीज):

अक्षय तृतीयेला आगरी बोलीत "अखयतीज "म्हणतात. या दिवशी शेतातल्या राबामध्ये भातपेरणी करुन शेतकरी नवीन कामास सुरुवात करतात. काही ठिकाणी देवळात लक्ष्मीनारायणाचा उत्सव साजरा होतो.हा साडेतीन मुहुर्तांपैकी एक असल्याने नवीन कामधंद्याची सुरुवात व नवीन गृहप्रवेश घरभरणीही या दिवशी केली जाते.लक्ष्मीनारायणाची यात्राही या दिवशी काही गावात असते.

आषाढी एकादशी :

आषाढी एकादशी आगरी समाजातील भाविक वारकरी पायी दिंडीने जातात , कुणी वाहनाने जातात.आगरी वारक-याच्या सुविधेसाठी आगरी समाजाच्या मालकीच्या दोन मोठया धर्मशाळा पंढरपुरात आहेत .आगरी समाजाच्या वैष्णव भक्तीचे ते वैभवशाली प्रतिक आहे. एकादशी पंढरपुरास न जाणारे भाविकही उपवास करतात ,विठोबास स्मरतात . गळ्यात

तुळशीमाळ आल्याने अनेकांची व्यसने सुटली आहेत . पारमार्थिक जीवनही समृद्ध करण्याचा प्रयत्न याद्वारे केला जातो. वारकरी पंरपरेचा मोठा वारसा आगरी समाजात आहे . त्यामुळे अनेक वाईट प्रथापासून समाज मुक्त होत आहे. आषाढी एकादशी "पोरबाळांची एकादस" म्हणून ग्रामीण भागात साजरी करतात .या दिवशी लहान मुलांसाठीही जेवण केले जात नाही. या दिवशी विठोबाचे दशर्न घेण्यासाठी देवळात फार गर्दी होते .आगरी समाजात वारकरी पंथास फार मान आहे . हा समाज व्यसनमुक्त होण्याचे बरेच श्रेय वारकरी पंथास जाते. व्यसनमुक्तीमुळे हा उपेक्षीत समाजही प्रगती करु लागला आहे .

गटारी अमावस्या:

आषाढाची अमावस्या कोकणात गटारी अमावस्या साजरी होते विशेषत: शेताची कामे आटोपलेली असतात चार्तुमास श्रावण सुरु होणार असतो म्हणून श्रमपरिहार म्हणून मांसाहारी जेवण केले जाते. कुणी यास " दिव्याची अमावस्या "म्हणतात.चार्तुमासाकरिता दिवे घासूनपुसून स्वच्छ करतात.दिवाळीप्रमाणे दिवे लावतात.आगरी समाजातही काही धार्मिक लोक दिव्याची अमावस्या साजरी करतात.कांदा वर्ज्य करण्यापूर्वी ब्राह्मणलोक जशी"कांदेनवमी" साजरी करतात. तसाच काहीसा हा प्रकार आहे. श्रावणात व चार्तुमासात ब्राह्मण व वारकरी लोक कांदा लसूण वर्ज्य करतात. म्हणून ते त्यापूर्वी कांदयाचे पदार्थ येथेच्छ खाऊन घेतात. श्रावणात मटण मच्छी वर्ज्य करायची म्हणून "गटारी अमोशा "साजरी करुन यथेच्छ मासांहार खाऊन घ्यायचा उद्देश यात असतो. वास्तविक या कष्टकरी लोकांना प्रकृतीस ताकद यावी म्हणून पावसाळ्यात गारठयात काम करताना शरीर तंदुरुस्त व्हावे असा उद्देश असतो ,पूर्वजानी प्रत्येक सणाचे कोणते ना कोणते नैसर्गिक कारण समोर ठेवूनच रचना केल्याचे दिसून येते . "मन तृप्त झाल्याशिवाय वैराग्य कसे येणार ?" ही शिकवण त्यातून पूर्वज देतात. या दिवशी श्रमपरिहार केला जातो . भाताची लावणी आवटणी संपायला आलेली असते. हिव जावा अंगात ताकद यावी हा हेतू त्यामागे असतो. सामूहिक मजती शेतीकामासाठी देऊन आळीच्या अथवा मंडळाच्या, समूहाच्या "खादी "केल्या जातात खादी म्हणजे खाना (एकत्रित मटणाचे जेवण) केले जाते. आजच्या भाषेत पार्टी / ट्रीट केली जाते . याकरिता मजती दिल्या जातात म्हणजे दुस-याचे शेतात एकत्रित

काम करुन हा पैसा उभारतात .उखळीत वाटण कांडून पुरुष रांधे झणझणीत रस्सा तयार करतात खादीचे मटण विशिष्ट आगरी पांरपरिक पद्धतीने बनविले जाते ते खूपच रुचकर असते. भावकीतले लोक भाकरी व पातेली घेऊन येतात ते तयार जेवण सर्व भाऊबंदाना वाटले जाते . यावेळी केवळ मौजमजा न करता भावकीतील अडीअडचणी सोडविणे ,पुढील नियोजन करणे यावर विचार केला जातो .आगरी गावकीची "गटारी " म्हणजे एकप्रकारे वार्षिक बैठकच असते.विविध प्रश्नावर चर्चा केली जाते. अनेक अडीअडचणीची सोडवणूक केली जाते.याकरिता गटारीचे समूहभोजन आयोजित केले जाते. हा एक पैलूही या गटारी अमावस्येच्या सणात दडलेला दिसून येतो पण या महत्त्वाच्या विधायक बाबीचा कोणी विचार करीत नाही .केवळ एकाच बाजूचा विचार करुन आगरी समाजाची बदनामी केली जाते. हाच मुद्दा विस्तारीत करीत शंकर सखाराम यांनी गटारीची व्याख्या गट-आहारी अशी केली आहे. गटाने अथवा समूहाने आहार घेण्याचा दिवस ,गट -आहारी ती गटारी .आषाढ धूम पावसाचा महिना. शेतीच्या मेहनतीच्या कामाचा महिना.पेरणी , लावणी, नांगरणी , बेनणी ,अशी कितीतरी ढोरकामे या महिन्यात होतात. या कामानी दिवसभर शेतात चिखलात राबणारा शेतकरी अगदी थकून जातो.त्याच्या अंगाचे चिखल होते.हातपाय चिखलपाण्याने ओले होऊन त्यांना कुहे पडतात .अशा वेळी या कष्टक-याना शक्तिवर्धक आहाराची गरज असते .गटारी अमावस्ये नंतर येणारा श्रावण महिनाही मांसाहार टाळून आगरी समाज तेवढयाच श्रध्देने व भाविकतेने पाळतो .

नागपंचमी :

नागपंचमी, नागवंशीय पूजेचे प्रतिक आहे शेषवंशाचे प्रतिक नाग आपल्या शेताचे रक्षण करतो. उंदीरघुशी खातो. रक्षक म्हणून कृषिसंस्कृतीचा रखवाला नागोबाचे पूजन केले जाते. नागोबाची भिती मनात असते . शेषाच्या फण्यावर पृथ्वी आहे .म्हणून ती सुरक्षित आहे अशी पुराणतील कल्पना आहे. शेतक-याचा प्रतिनिधी असलेला श्रीकृष्णाचा जेष्ठ बंधू बलरामही शेषाचा अवतार मानला जातो .लक्ष्मणही शेषनागाचा अवतार मानला जातो .त्यामुळे नाग हा सेवेचा प्रतिक आहे. नागवंशीय लोकानी सेवा करायची असते. सारांशाने नाग हा सेवेचे प्रतिक

म्हणून पुराणात चितारलेला आहे .लोकगीते या प्रकरणात नागपंचमी बाबत सविस्तर चर्चा केली आहे.

नारळीपौर्णिमा:

पावसाळ्यात मच्छीमारीच्या हंगामाची सुरुवात या दिवसापासून होते.दोन महिने मच्छीमारीला असलेली बंदी या दिवशी संपते .नांगरुन ठेवलेल्या आपल्या होडया आगरी, कोळी या दिवशी समुद्रात लोटतात. दुसरी विशेषता ही की नारळी पौर्णिमेमुळे लोकांना वृक्षारोपणाचे महत्व पटवते. आगरी कोळीलोक वाजत गाजत दर्यास नारळ अर्पण करतात. वादळवा-या पासून रक्षण करुन दर्यानी शांत व्हावे , म्हणून तसेच टाकलेला नारळ वाहात जाऊन दूर रुजून त्यापासून नवी झ्ााडे उगवावीत,म्हणून हा वृक्षारोपणाचा संदेश देणारा सण साजरा होतो. या दिवशी रक्षाबंधन केले जाते , भावानी बहिणीचे रक्षण करावे म्हणून बहीण राखी बांधते हा सण राजस्थानी, गुजराती समाजात अधिक प्रमाणात साजरा होत असे.आता सांस्कृतिक देवाणघेवाणीमुळे रक्षाबंधन यासारखे सण अगदी अलीकडे महाराष्ट्राच्या खेडोपाडी रुढ झालेले दिसून येतात.

दहीकाला / गोविंदा (गोयंदा) :

दहीहंडीच्या आदल्या दिवशी पुरुष मंडळी उपवास करतात .या दिवशी काही लोक नवीन गुरुही करतात . मध्यरात्री कृष्णजन्माचा सोहळा व कृष्णलीला साकार केल्या जातात. प्रतिकात्मक लहान दहीहंडी फोडली जाते .तांदळाचे कणे (रांगोळया) घालून त्यात जीवजंतूचे साप, विंचू,घोण इ.आकार करुन प्रतिकाचे पूजन करतात . हा उत्सव कान्होबाचा असतो . लोक तो पंरपरागत रीतीने साजरा करतात.सप्ते साजरे

करतात,सात दिवस कृष्णजन्मापूर्वी भजनकीर्तन व जागर केला जातो . व दुस-या दिवशी गोपाळ काला होतो व दहिहंडया फोडल्या जातात .

पिठोरी अमावस्या :

श्रावण महिन्याचा हा शेवटचा दिवस . सुवासिनी दिवसभर उपवास करुन रात्री हा उपवास सोडतात . तेरडयाच्या फुलांची पत्री तेरडयाच्या झुडूपा सहीत आणली जाते व सजविली जाते. गौरीसारखी तिची मांडणी केली जाते .पूजा केली जाते. पिठोरीची कथा या संदर्भात सांगितली जाते की, "विदेही नावाच्या स्त्रिला मुल व्हायची पण ती श्रावण वद्य अमावस्येला मृत्यू पावायची. अशी तिला आठ मुले झाली. ती सर्वही श्रावण वद्य अमावस्येला मृत्यू पावली. यास्तव विदेहीला तिच्या पतीने रागाने घोर अरण्यात नेऊन सोडले. भयभीत झालेली विदेही आक्रोश करत भटकत असताना एक पडके देऊळ दिसले. त्या मंदिरात ती आश्रयाला गेली. पोटात अन्नाचा कणही नव्हता. ती अन्नपाण्या वाचून बेचैन होती. भितीपोटी तशीच पडून होती. रात्री त्या देवळात चौंसष्ठ योगिनी देवता येऊन वनविहार करु लागल्या. कुणातरी मानव स्त्री तिथं असल्याची त्यांना जाणीव झाली. त्यांनी विचारले "अतिथी उपाशी कोण आहे ? "भूकेने व्याकूळ असलेली विदेही लगेच म्हणाली "मी आहे. "त्या योगिनी पाच वेळा तशाच म्हणाल्या. विदेहीने पाच वेळा मी आहे असे म्हटले. तेव्हा त्यां चौसष्ठ योगिनी विदेहीजवळ आल्या आणि तिला म्हणाल्या "तू कोण आहेस ? "विदेहीनं त्याना नमस्कार करुन आपली करुण कहाणी सांगितली. त्यांना तिची दया आली. त्यांनी विदेहीला तपश्चर्या करण्यास सांगितले त्याच्या कृपेने विदेहीची तहानभूक हरपली. ती तपश्चर्या करुन लागली. कालांतराने त्या योगिनी त्या मंदिरात आल्या असताना विदेही तपश्चर्येत मग्न होती. हे पाहून त्या योगिनी प्रसन्न होऊन वर माग म्हणून सांगितले. विदेही सर्वांना आदरपूर्वक नमस्कार करुन म्हणाली " माझे आठ पुत्र मृत झाले आहेत ते सजीव करुन माझा संसार सुखासमाधानाचा व्हावा एवढीच माझी इच्छा आहे. "त्या देवतांनी तथास्तु म्हणताच ती आठ मुले लगेच प्रगट झाली. त्या सर्वाना दीर्घायुष्य प्राप्त झाले .तो दिवस श्रावणवद्य अमावस्येचा .विदेही आपल्या आठही पुत्रांसहित गांवात आपल्या घरी आली. तिच्या पतीला आपले आठही पुत्र जिवंत पाहून खूप आनंद झाला योगिनी देवतांच्या कृपेने सुखाने

संसार करु लागले. "[१७] दरवर्षी श्रावण वद्य अमावस्येच्या दिवशी चौसष्ठ योगिनीचे भिंतीवर चित्र काढून , दिवसभर उपास करुन नैवेद्य म्हणून खीर,पुरण पोळया, उकडीचे मोदक केले जातात. फुलांची सजावट करुन हळद कुंकू अगरबत्ती व वातीच्या दिव्यानी ओवाळणी करतेवेळी "अतिथी उपाशी कोण आहे "? असे विचारतात ,इतर मुली"मी आहे " म्हणून पाच वेळा सांगतात .पिठोरीच्या पूजेनंतर सर्वाना खिरापतीचा प्रसाद दिला जातो. सुवासिनी पुत्र संततीच्या रक्षणासाठी पिठोरीचे व्रत मोठया उत्साहात साजरे करतात.

गौरी गणपती :

आर्येत्तरांची संस्कृतीही आर्यांच्या आगमना पूर्वीही समृध्द व प्रगत होती. शिव,गण व कृषिसंस्कृतीचा प्रतिक शिवाचे वाहन नंदी, बैल हा कृषि संस्कृतीचाच एक भाग आहे. शिव हा कृषिसंस्कृतीचाच नायक होता. शिवाचा पुत्र गणपती हा तर बहूजनाचा देव आहे.हा गणपती आगरी समाजात मोठया आवडीने व भावभक्तीने पूजला जातो . भाद्रपदात कोकणात गणपती उत्सव धुम धडाक्यात साजरा होतो. गणाचा नायक [Tribe] अनार्यांचा हा देव आता सर्वाचा झ-

ाला आहे. आर्य आणि आर्येत्तर या सा-यांनी तो स्वीकारला आहे. अनार्यांची गणसंस्कृती भारताच्या ग्रामीण भागात आजही बाहुल्याने प्रभावीत आहे.गौरीगणपतीचा सण महाराष्ट्रा इतका अन्य राज्यात साजरा केला जात नाही .लोकमान्य ठिळकांनी श्रीमंताच्या दिवाणखान्यात बंदिस्त असलेला गणेशोत्सव सार्वजनिक केला .आगरी गावात घरोघरी गणपती मांडतात.

बेलापूर , आग्रोळी ,खांदेश्वर या गावात ' एक गाव एक गणपती 'ही संकल्पनाही अनेक वर्षापासून पाळली जाते.

ऋषिपंचमी :

ऋषीमुनीबाबतचा आदर या दिवशी व्यक्त करतात . बैलाच्या कष्टाचे अन्नधान्य या दिवशी उपासाला चालत नाही पायणू तांदूळ व पायणू भाज्या तेलातिखटाशिवाय मीठाशिवाय बनवितात "पायणू" म्हणजे विना नांगरटीचे ,बैलाचे कष्ट ज्यात समाविष्ट नसतात असा नैसर्गिकरीत्या तयार झालेला भाजीपाला सेवन करुन उपास सोडतात.कुत्र्याचे तोंड उपवासाची सांगता झाल्याशिवाय पहात नाहीत. या बाबत अनेक कथा सांगितल्या जातात. एका विवाहितेने आपल्या मयत झालेल्या सासू सास-याची भेट गोठयात झालेली पाहिली . सासू कुत्रीच्या जन्माला व सासरा बैलाच्या जन्माला आला होता . ते दोघे एकमेकाना आपल्या दुस-या जन्मातही ओळखत होते .त्यांना होणारे कष्ट दूर करण्यासाठी व जाणीव ठेवण्यासाठी हे व्रत केले जाते. ऋषिपंचमी ही कृषिपंचमीही आहे असे येथील आगरी शेतकरी समाज मानतो. कारण बैल आणि कुत्रा हे श्रमाचे प्रतिक आहेत.याद्वारे श्रमाला प्रतिष्ठा दिली जाते.

दसरा :

आश्विन महिन्यात आश्विन शुद्ध प्रतिपदेस पहिल्या दिवसापासून घटस्थापना करुन घट भरले जातात त्यास 'देव बसले 'असेही पेणभागात म्हटले जाते . आगरी समाज हा मातृसत्ताक पद्धती मानणारा आहे व शक्तीपूजक आहे. सातवहानकालीन प्रभावामुळे देवीची शक्तीपिठे मानतो.काही भक्त नऊ दिवस मंदिरात उपास धरुन बसतात .या दिवशी अंबादेवी बाहेर पडते. या मोसमात भाताच्या पिकामुळे सगळी खलाटी सोन्यासारखी लखलखत असते तो सोन्याचा शेला अंबा देवी नेसली आहे अशी उपमा देत आगरी भगिनी गात असतात ते गीत असे आहे .

" आसचे न दिसा अंबा बाहेर परली

नेसली सोन शेला हो "

परंतु प्रत्यक्षात सोनखार (पेण)येथील निवेदक जनार्दन पाटील यांच्याशी चर्चा केली तेव्हा गीतातला मूळ शब्द "अंबा "नसून परंपरागत गीतात "यंबा " असा आगरीबोली भाषेचा उच्चारला जात असे व पारंपरिक स्वरुपात देव बसल्याचे गीत त्यांनी उपलब्ध करुन दिले ते खालील प्रमाणे आहे .

"आसचे नये दिसी ,
यंबा बाहेर परली .
नेसली सोनसेला हो
जेलू तांबरकूटे वले,
तांबरकुटया रं दादा
तांबरकुटया रं दादा ,
मना तांब्या पाहिजे
ताब्या बाय कनाला ?
माझे यंबाचे घटाना
जेलू वानीया वले,
वानिया रं दादा
मना नारोल पाहिजे,
नारोल बाय कनाला ?
माजे यंबाचे घटाना .....
जेलू बुरुडा वले,
बुरुडा रं दादा
मना परडी पाहिजे ,
परडीबाय कनाला ?
माजे यंबाचे घटाना.....
जेलू मालीया वले,

मालीया रं दादा

मना फुला पाहिजे,

फुला बाय कनाला

माजे यंबाचे घटाना....." (पारंपरिक)

(मना-मला,जेलू-गेलो, माजे- माझे , यंबा-अंबा ,आसा -अश्विन)

अशाप्रकारे बारा बलुतेदाराकडून सामुग्री मिळवून घटस्थापना केली जाते व अंबामाता स्थानापन्न होते. देवीचे अधिष्ठान कूळदेवतेचे असल्याने आगरी कुटुंबात आपल्या कूळदेवतेचीही आराधना केली जाते. नऊ दिवस नऊ माळा टांगल्या जातात.देवळात भजनपूजन होते. पूर्वीचे टिपरीनृत्य आता 'गरबा ' झाला आहे. आता मराठी माणसेही गरबा खेळतात हे लोण आता खेडोपाडीही गेले आहे .दस-याला आपटयाची पाने 'सोने' म्हणून वाटतात. कोकणात खलाटी भाताच्या कणसांनी बहरलेली असते.शेतीची अवजारे बाहेर काढून दस-याच्या दिवशी शस्त्रपूजा केली जाते व भात कांपणीचा मुहूर्त करतात.

सर्वपितृ अमावस्या :

सर्वपितृ अमावस्या [पित्रीअमोशा] येते.या वेळी पूर्वजांना श्राद्ध म्हणून शीत घालतात. अगदी विडी, चहा ,दारू पितरांच्या आवडीचे पेय पानावर उडवतात .आपल्या वडिलांना मटण ,मच्छी आवडत असेल तर तीही नैवेद्य म्हणून घराच्या पास्टयावर पानावर ठेवले जाते .काव काव करुन पितराना (डोक-यांना) आवाहन केले जाते .कावळ्याने पानास 'काकस्पर्श' केला की मग बाकीचे कुटुंबिय जेवण करतात .या दिवशी एकप्रकारे पितराची ही 'पुण्यातिथी ' म्हणून साजरी केली जाते . शेतात पिके आलेली असतात, बांधावर भाजीपाला तरारलेला असतो . खलाटी पिवळी धम्मक झालेली असते ज्या वाडवडिलानी आपल्याला घरदार , शेतीभाती ठेवली त्यांचे पुण्यस्मरण करण्यासाठी सण साजरा केला जातो. डोक-यांना (पूर्वजास) आठविण्याचा हा दिवस असतो .

दिवाळी :

आगरी समाजात दिवाळी "शेतक-याचा राजा ,बळीराजाच्या "स्मृतीसाठी साजरी केली जाते. दिवाळीही बळी प्रतिपदेस रात्री शेकटी पेटवून त्यात बोधी [छोटा खेकडा अथवा पिठाची चिंबोरी] टाकून तीस काठीने मारीत व घोणी विंचूस मारीत म्हणतात --

"घोण घोण इंचू

बळीचा राजा !"

आगरी गांवात पहाटे घरातला सगळा उंबरा ,चूलीतली राख कटो-यात भरुन, चिरबुटात पणती करुन पायवाटेवर नेऊन ठेवतात व करुणा भाकीत म्हणतात "इरा पिरा जावू दे अन् बळीचं राज येवू दे ! " शेतक -याचा राजा बळीराजा त्याची आठवण या दिवशी केली जाते .तीन पाऊले जमीन वरदान मागून वामनाने बळीला [शेतक-याला] जमीनदार व खोत बनून पाताळात गाडले म्हणजे नामशेष केले. पण एकदा तरी या बळीचे / शेतक-यांचे राज्य येऊ दे. असा संदेश बळी प्रतिपदेस अप्रत्यक्षपणे पुराणकाळापासून दिला जातो. दोन वर्गाचा हा संघर्ष यात दिसून येतो .बळीला म्हणजे शेतक-याला किती काळ दडपून ठेवला जाणार आहे ? हे अप्रत्यक्षपणे सूचविले जाते. अगदी केरळपर्यंतच्या पश्चिम घाटात बळीराजाची पूजा केली जाते .पेण भागातही "इडापिडा टळो अन बळीचे राज्य येवो !" अशी आळवणी प्रत्येक बळी प्रतिपदेस शेतकरी करतात

बळीला पाताळात गाडणे :

ठाणे जिल्हयात पालघर तालुक्यात बळीला पाताळात गाडण्याची प्रथा आहे . "अंगणात दारापुढे कना (रांगोळी) काढून त्यावर पि-हा (पाट) ठेवतात .पाटाशेजारी तांब्या नारळाचा करा ठेवतात. खराटयाच्या काडयांमध्ये रोजाची फुले ओवून त्या नारळाच्या शेंडीत खोचतात ,पाच बोथ्था असलेला निवडुंग घेऊन त्यांच्या पाच फांदयात दिवे लावतात व तो 'बळी ' म्हणून जमिनीत गाडतात ". [१८] बळीची पुजा कोकणात सर्वसामान्यांचा राजा , शेतक-

याचा राजा म्हणून केली जाते. पुराणात या बळीराजाचे वर्णन दैत्य,राक्षस असे वर्णीले आहे. ते एकांगी व चुकीचे वाटते.ज्यात जनसामान्याच्या भावनांचा विचार केलेला दिसून येत नाही .दिवाळीत शेते कांपणीला आलेली असतात .धान्यरुपाने लक्ष्मी घरात येणार असते अशावेळी बळीचे स्मरण देव म्हणून केले जाते.

झोंब्या , बैलगाडी शर्यती व मैदानी खेळ :

दिवाळीत शेतीची कामे आटोपली की टोणग्यांच्या /रेडयांच्या झोंब्या, बैल गाडयांच्या शर्यती (शंकरपट) , हुतूतू (कब्बडी)अशा अनेक साहसी उपक्रमात आगरी शेतकरी सहभाग घेतो. आगरी समाजाला धाडस आणि साहस यांचे विशेष आकर्षण आहे.रेडयांच्या टकरी, झोंब्या लावल्या जातात. बैलगाडयांच्या व छकडयांच्या शर्यती ठाणे रायगड जिल्हयात गावोंगावी सणांच्या दिवशी होतात "एक्का शर्यत " होते यात एक बैल व एक घोडा जोडून धावविले जातात.पेण,पनवेल अलिबाग ,मुरुड येथे मोठया प्रमाणात या स्पर्धा होतात .यावेळी स्पर्धेत धावण्या-या बैलांची खूप काळजी घेतली जाते . कुस्तीच्या पैलवानासारखा खुराक, पेंड ,शेंगदाणे इ. खाणे घातले जाते . काही हौशी लोक स्पर्धेच्या बैलांसाठी गोठयात पंखे लावतात . गोठे स्वच्छ ठेवतात पण स्पर्धेच्या वेळी मात्र त्याच बैलांना पराणीने टोचतात व दौडवतात हे मात्र भयावह असते. आगरी लोक ही स्पर्धा फारच प्रतिष्ठेची समजतात . पूर्वी पितळेच्या बादल्या , हंडे , कोंबडया बकरे, अशाप्रकारची बक्षिसे दिली जात असत. अलीकडे मोठमोठया रक्कमेची बक्षिसे दिली जातात . कब्बडी (हुतूतू) हा क्रीडाप्रकार आगरी समाजात खूप लोकप्रिय आहे . पेण, अलिबाग तालुक्यात हा खेळ गावोगावी खेळला जातो. पेणचे विजय म्हात्रे , आशीष म्हात्रे हे भारतीय संघात खेळले आहेत व भारतीय कब्बडी संघातून खेळून वर्ल्डकप विजेत्या भारतीय संघाची सदस्या महाराष्ट्र शासनाचे एक कोटीचे पारितोषिक मिळविणारी पेणची सुवर्णकन्या "अभिलाषा म्हात्रे" हिच्यासारखे राज्य व राष्ट्रीयस्तरावर खेळणारे तसेच शिवछत्रपती पुरस्कार विजेते अनेक खेळाडू निर्माण झाले आहेत व आगरी समाजाचे नाव कब्बडीत उज्ज्वल केले आहे .

गुरे नाचविणे :

दिवाळीच्या या सणात ठाणे जिल्हयात कल्याण ,बदलापूर भागात शेताची कापणी आटोपली की भाताच्या पिकांची उडवी रचणे , मळणी करणे त्याकरिता खळी तयार करण्याची कामे सुरु होतात . यावेळी चारा पाण्याची ददात नसते . जनावरे ओले गवत खाऊन सशक्त झ ाालेली असतात. " दिवाळीच्या सणात पाडव्याच्या दिवशी गोडधोडा बरोबरच शेतातली रताळी, चवळीच्या शेंगा, करांदे इ.उकडले जातात. दिवाळीच्या फराळासोबत त्याचाही स्वाद घेतला जातो. यास चवळी खाणे असे म्हणतात ."[१९] दिवाळीच्या आठ दिवस आधीपासून ' दिनदिन दिवाळी गाई म्हशी ववाळी!' म्हणत गुराढोराना सजवले जाते .त्यांची शिंगे रंगाने सजविली जातात .चव-या लावल्या जातात . गोंडे व झुली घालतात हा बैलपोळ्या सारखाच हा एक प्रकार असतो. गावाच्या एका अरुंद गल्लीत पेंढा टाकून मोठा जाळ केला जातो . गावातली प्रमुख माणसे गोळा होतात . गावाच्या शेंवटच्या घरापासून एकेका गुराला सोडले जाते .त्यांची मिरवणूक काढली जाते पेढयांची आग पेटविलेल्या अरुंद गल्लीतून जनावरे हाकली जातात . या जळत्या आगीच्या अग्नीदिव्यातून जनावराना उडी मारुन गेल्याशिवाय पर्याय नसतो यास 'गुरे नाचवणे 'किंवा 'ढोरा उडविणे ' असे म्हणतात . गुरांनी हा कसरतीचा खेळ पुरा केला की आगरी लोकांच्या दिवाळीची सांगता होते ".यावेळी रेडयांच्या झोंब्याही लावल्या जातात टोणग्यांच्या झुंजी हा मोठा करमणुकीचा खेळ असे .कधीकधी त्यामुळे प्रतिष्ठेचा प्रश्न बनून गावात भांडणेही होत असत . जिंकणारा रेडा हारणा-या रेडयाच्या घरापर्यत का-हा काढून पळवून लावत असे. आता गुरेढोरे कमी होत आहेत. मुंबई वृतांतामध्ये उल्लेखल्या प्रमाणे" मुंबईतही आगरी शेतक-यातही ही प्रथा रूढ होती . भायखळा , नागपाडा ,दादर या भागात गायराने होती.गुरे चरण्यासाठी तेव्हा मुंबईत मुबलक गायराने होती . झोंब्या लावणे व दिवाळीत गुरे आगीच्या ज्वालेतून पार करणे म्हणजे गुरे नाचविणे किंवा "ढोराउडविणे" हा मनोरंजनाचा व दीपावलीच्या सांगतेचा हा प्रकार मुंबईतही होता ."[२०] आता मुंबईतील आगरी समाज बाहेर फेकला गेला आहे व माळरानेही नाहीशी झाली आहेत. केवळ इतिहास म्हणून यांची आठवण सांगता येते इतकेच.

मायबीज (माघबीज) :

माघाच्या शुद्ध द्वितीयेला चंद्राची कोर पूजली जाते. या वेळी चंद्रकोरीस उकडीचे मोदक , आंब्याचा मोहर नैवेद्य म्हणून दाखवला जातो. यावेळी माहेरवाशीनी माहेरी येतात . त्याचा आदरसत्कार केला जातो .आई लेकीला गोडधोड खाऊ घालते . नव्या जावयाचा आदरसत्कार केला जातो. यासाठी शेततळ्यातील (डाहयातील)मासळी काढली जाते.गावतळी डोंबली जात असतात. ही मायबीज मायाममतेची बीज जशी भावाबहिणीची दिवाळीतली द्वितिया भाऊबीज तशी आईने लेकीसाठी मायेने साजरी केलेली ही माघातली 'मायबीज ' असते.

होळी (शिमगा) :

फाल्गून महिन्याची पौर्णिमा होळी पौर्णिमा असते. पूर्वी कर्ज घेणा-या आगरी शेतक-याला सावकार फसवीत असत, वर्षाचे बारा महिन्यांचे ऐवजी पंधरा महिने धरुन व्याज लावीत. 'आलगुन, फाल्गुन व्हली आणि शिमगा 'असे तीन महिने अधिक सांगत असत.अडाणी शेतकरी मान डुलवित हो,हो करीत सावकरांना अधिक व्याज देत असत. सणउत्सवातून लोकसंस्कृती दृग्गोचर होत असते. या प्रथा रिवाज म्हणून पाळताना आपले मूळ व आदिम काळाचे स्मरण केले जाते. आमचे वाडवडील असे करीत होते. म्हणून ते आम्ही करीत आहोत. वारसा जतन करण्याचा अट्टाहास माणसाला त्यामुळे अधिक असतो. 'महाजना गतो स: पथ: ' या उक्तीनुसार वडीलधां-याचे अनुकरण केले जाते. होळी हा सा-या भारतभर साजरा होणारा सण आहे. अर्थात देश तसा वेश या न्यायाने प्रत्येकाची पद्धत वेगवेगळी आहे.डॉ.रा.चिं.ढेरे म्हणतात, "देशी नाममालेत हेमचंद्राने या उत्सवाला 'सुगिम्हअ 'म्हणजेच 'सुग्राष्मक 'असे नांव दिले आहे."[२१] गोमंतकात शिग्मा वर्णविपर्यासाने कोकणात शिमगा असा शब्द रुढ झाला आहे. होळी सणाला वसंत ऋतूचे स्वागत करणारा सण म्हणून वसंतोत्सव असेही संबोधले जाते.

आगरी समाजात व कोळी समाजात होळी उत्सवास विशेष स्थान आहे. फाल्गुनाच्या शुक्लपंचमीपासून सावरीच्या झाडाचे काही ठिकाणी आंब्याचे तर अलिबाग, मुरुड भागात केळीचे अथवा सुपारीचे छोटे झाड व्हलुकरे म्हणून पूजेसाठी जमिनीत रोवतात. पौर्णिमेला होळी येणार

असते म्हणून पुढे मुल्हारी (व्हलुकरे) नऊजण भाऊ तिला न्यावयास येतात. दहाव्या दिवशी पौर्णिमेस होळी येते. आगरी बोलीत होळीस 'हावलुबाय 'म्हटले जाते. पानाफुलांनी पताकांनी सजवली जाते व चोळी बांगडीचा आहेर, मोदकांचा, पुरणपोळीचा नैवेद्य देऊन होळी पूजली जाते. होळीची सुमधूर गाणी गायली जातात त्याचा परामर्श आगरी लोकगीते प्रकरणात घेतला आहे . होळीचा पाटील मध्यरात्री होळीला प्रदक्षिणा घालून पेटवतो . यावेळी संकोच टाळून जोरात कोणालाही गांवच्या पाटलासकट मित्र शत्रू सा-यांना यावेळी उघड शिव्या देता येतात. अर्वाच्य, अश्लील बोंबा मारल्या जातात .स्त्री पुरुषांच्या शरीराच्या गुप्तागांचा उल्लेख करुन बोंबा मारल्या जातात . एकमेकांची फिरकी घेतली जाते मनातली मळमळ ओकण्याचा हा सण असतो या दिवशी सारे माफ असते .शिव्या ओव्या असतात, सारखे शिमग्यात असते उदा.पालघर जिल्हयात होळीच्या आरोळ्यांना 'फाके 'असे म्हणतात .या भागातील फाके (आरोळया) गंमतीदार असतात .

“ आभालनशा आला गलास
पाटलाचे पैसे खलास "
“आमचे होलीला काला निला सूत
वस-याचे होलीला लिपटलाय भूत "[२२]

दुस-या दिवशी एप्रिलफुलप्रमाणे खोटे बोलून फसवले जाते. ताणतणाव कमी करणारा सण म्हणून होळी अधिक लोकप्रिय आहे. दुस-या दिवशी सोंगे काढली जातात.राम रावण युध्द किंवा डॉक्टर बनुन गावभर बोंबा मारीत पोरे फिरतात. हा डॉक्टर म्हणतो " घ्या पोरें घालायच औषध, पोरे घालायच औषध ! " अशा नाना त-हा असतात .पोरे पोस्त मागायला दाराशी येतात.

“ खोय खोय खोबोटी
उंदरानी न्हेली लंगोटी
किंवा
“ आयनाचे बयना । घेतल्याबिगर जाय ना ॥”
किंवा

पेटीला चायी लागतीच हाय I आम्हाला पैसा मिलताच हाय II

माल्याला (वरचा माळा) निसन (शिडी) लागतीच हाय II

शेरशेर चाऊल (तांदूळ) काढतीच हाय II "[२३]

शिमगा म्हणजे अनार्यांचा लोकोत्सव असतो. धुळवड रंगपंचमीला साजरी होते. वर्षाची अखेर मौजमजेने होते "जुने जाऊ द्या मरणालागुनी जाळूनी किंवा पुरुन टाका " केशवसुतांच्या या कवितेप्रमाणे जुने ते टाकून देऊन नवीन वर्षाचे स्वागत करण्यासाठी मागील वर्षातील दु:खे , नैराश्य विसण्यासाठी होळीत ते जाळून टाकायचे व स्वच्छ आंनदी मनाने नवीन वर्षाचे स्वागत करायचे म्हणून ही होळी असते . सातवहान काळापासून चालत आलेला सण अनार्यांचा आहे जरी म्हटले तरी तो संपूर्ण हिंदू संस्कृतीचा झालेला आहे. दक्षिण कोकणात होळीची पालखी काढून गावभर फिरवली जाते ती वाद्याच्या तालावर खांदयावर घेऊन नाचविलीही जाते यास "पालखी नाचवणे "असेही म्हणतात. याकरिता हजारो चाकरमाने मुंबईतून कोकणात होळीच्या सुट्टीकरीता येतात.पालखीला खांदा देतात. गुढीपाडव्यास 'गोंधळ 'घालून काही ठिकाणी या सणाची सांगता करतात .

पावशी पूजन :

आगरी लोक खंडोबा ,बहिरी ,म्हसोबा ,भवानी ,पिंपळोबा ,बामनदेव या देवतांची पूजा करतात . दुष्काळ पडल्यास पावशी देवीला आवाहन करतात. " बहुधा शंकराच्या देवळात पावशी देवीची स्थापना केलेली असते .अवर्षणच्या काळात या देवीची मूर्ती पालखीत घालून मिरवणूक काढतात व तळ्यात सुरक्षित ठिकाणी तिला ठेवण्यात येते . चांगला पाऊस पडल्यावर पुन्हा वाजत गाजत देवळात तिची प्रतिष्ठापना होते ".[२४]

ठाणे जिल्हयात पावशी देवीची देवळे आहेत एखाद्या पक्षाला देवत्व दिल्याचे हे एकमेव उदाहरण असावे. देवदेवस्की व भगत यांचा या समाजावर मोठा पगडा आहे. अलिबाग भागात पूर्वी पाऊस पडला नाही तर पावशी पक्षिणीची मिरवणूक काढून तिला वाजतगाजत

पाण्यात बुडविले जाई . भगत सांगेल तसे विधी करुन पावसाला विनवले जाते कारण पावशीपक्षी फक्त पावसाचे पडणारे पाणी प्राशन करते. ती बळी गेली तर पावसाचे आगमन होईल अशी आशा भगत दाखवित असे.

आगरी जीवनपद्धती :

भात मासे, मांसाहार हे जरी आगरी समाजाचे प्रमुख अन्न असले, तरी बरेचसे लोक अलिकडे वारकरी संप्रदाय अथवा स्वाध्यायपरिवार व समर्थ सांप्रदाय या पंथात गेले आहेत व शाकाहारी बनले आहेत. आसपासच्या घडामोडीचा समाजावर परिणाम होत असतो. आगरी समाज हा मुंबई नवी मुंबई ठाणे व नाशिकचा पश्चिम भाग या क्षेत्रात मोठया प्रमाणात विखुरलेला आहे. या क्षेत्रात औद्योगिकरण आणि शहरीकरण मोठया प्रमाणावर होत आहे. भाषिक व सांस्कृतीक प्रदूषणही मोठया प्रमाणात होत आहे. त्यामुळे त्यांच्यात सांस्कृतीक साधर्म्य राहिलेले नाही. समर्थ संप्रदाय, वामनराव पै, जीवनविदया यासारख्या समाजप्रबोधनात्मक उपक्रमामुळे आध्यात्मिक उन्नती होऊन लोकांच्या मनाची शेती नांगरण्याचा उपक्रम झालेला दिसून येतो. शाकाहाराचे प्रमाण वाढून सात्त्विकतेकडे हे लोक वळलेले दिसतात. वारकरी संप्रदायाने माळकरी बहुसंख्येने केले आहेत. सावळाराम म्हात्रे महाराज [पनवेल] लक्ष्मण महाराज मोकल [वढाव-पेण] यांचे कार्यही समाजास प्रबोधन करणारे आहे. गावोगावी मोठया प्रमाणात हरिनाम सप्ताह साजरे होतात. आगरी समाज कोकणातील फणसासारखा आहे वरुन काटेरी आंतून रसाळ !परंतु माध्यमानी टि.व्ही मालिकांनी त्याची टिंगळटवाळीच केलेली दिसून येते ."आगरी बाला "साधेपणामुळे , टि.व्ही. नकलाकारांनी टिपीकल बनविला आहे.

आगरी विवाहपद्धती :

मुलांमुलीची लग्ने विचारपूस करुन केली जातात. अलिकडे काही संस्था वधूवर मेळावे घेतात. इंटरनेटवरही जोडीदार शोधण्याचे साधन उपलब्ध झाले आहे. आंतरजातीय विवाह समाजात मान्य केला जात नाही.त्यावर गावकी बहिष्कार टाकते किंवा दंड करते. शहरातल्या समाजात मात्र ही शिथिलता आलेली दिसून येते. मुलामुलींची नाती घडविताना चौकशी करतान् लग्नाचा विचार आहे का ? असे विचारतात.जर वडीलधा-यांना काही बाबी पटल्या तर कळवतो

व सांगतो म्हणतात. मुलामुलींच्या कुंटुबाची तटस्थाकडून नकळत माहिती घेतात नंतर साखरपुडा करतात . पूर्वीच्या काळी आगरी समाज अत्यंत गरीब असल्याने साखपुडयाला मुलाकडील दहाबारा वयस्कर माणसे मुलीच्या घरी जात,सोबत पिशवीत किलो दोन किलो मटण किंवा मच्छी घेऊन जात.मुलीचा बाप ते त्यांना शिजवून खाऊ घाली.मग लग्नाची बोलणी केली जात असत. देण्याघेण्याचे हुंडयाचे प्रस्थ आगरी समाजात नाही. किंबहुना हुंडा घेणे ही पद्धतच आगरी समाजात नाही. ऐपतीप्रमाणे देणे घेणे करा असा रिवाज आहे. पूर्वी इतकी गरीबी असे की आगरी समाजातील मुलीना पहायला 'वर ' आला तर शेजा-याच्या घरातील भांडीकुंडी आणून मांडवशोभा करुन बरी परिस्थिती आहे असे दाखवले जाई . पूर्वी तर लग्नात मुलींच्या बापाला किंवा मुलीला देज दिला जाई .मुस्लिम समाजात ज्याप्रमाणे वधूला मेहेर देण्याची पद्धत आहे त्याप्रमाणे आगरी समाजात मुलीला देज (दहेज)दिला जात असे . काही वधूपिते तो घेत नसत नव-याच्या घरी वरात गेल्यावर गोतास साखर वाटून अमक्या अमक्याने , तमक्या तमक्या सोय-यास मुलगी फुकट दिली असे सांगण्यात येत असे. काही श्रीमंत लोक करतात म्हणून इतरही त्यांचे अंधानुकरण करतात. पूर्वजाच्या रितीभाती मोडून टाकतात व वेगळीच रुढी रुढ करतात." जी रुढ होते ती रुढी." सर्वमान्य होते ती रुढी प्रथा सवयीने लोकांच्या अंगवळणी पडते व संस्कृतीचाच एक घटक बनते. व्यक्ती आणि समाज यांचा परस्परसंबध वस्तूनिष्ठ आहे. कारण समाज म्हणजे व्यक्तीचा सम्मुच्चय नसून ते सामाजिक बंधनाचे जाळे आहे. समाजाची गरज व्यक्तीला असते व व्यक्तीची गरज समाजाला असते.शेजा-याने मांडवप्रथा केली. लोकांना खाऊपिऊ घातले तसे जर आपण केले नाही तर लोक आपल्या कार्यात हजर रहाणार नाहीत अशा भीतीपोटी लोक काय म्हणतील आपल्या कार्यात शोभा यावी बाधकता होऊ नये म्हणून कित्येक गोष्टी लोकलाजेस्तव रुढी म्हणून केल्या जातात. बाकीचे लोक प्रसंगी कर्ज काढून जमीन सावकाराकडे गहाण ठेवून पैसे आणून उसनवारी करुन सोहळे साजरे करतात. इतर त्यांचे अंधानुकरण करताना दिसतात .त्यातून वाईट संस्कृती उदयास येते. म्हणून काही रुढी समाजास पूरक असतात तर काही घातक ठरतात. लग्नात वरमाय नव-यामागे उभी रहाते पाठ राखते .पनवेलच्या काही भागात काक्या, मावशाही नवरा नवरीच्या मागे उभ्या रहातात. काही ठिकाणी केवळ अक्षता टाकून मंगलाष्टके म्हणतात.

सप्तपदी वगैरे करतात. देव उठवणे , गोंधळ घालणे, सुपल्या, सत्यनारायण अशा अनेक विधी साजरे करताना पाच सहा दिवस लग्नाचे वातावरण घरात असते. नववधूच्या रुपाने घरात लक्ष्मी आली,असे समजून लेकीगत तीचे स्वागत केले जाते. अलिकडे आंतरजातीय विवाहही हा समाज स्वीकारु लागला आहे ,ही नव्या परिवर्तनाची नांदी आहे. अलिकडे विवाह नोंदणी पद्धतीचाही अवलंब करण्यात येतो . सामुदायिक विवाहामध्येही काही विवाह करतात.

इरली देणे : पूर्वीच्या काळी आजच्याप्रमाणे पावसाळ्यात छत्र्या वापरल्या जात नसत, पावसाळ्याच्या घातीत शेतात काम करण्यासाठी बांबूच्या कांबीची विणलेली वर पळसाची पाने आच्छादून वाखाने विणलेली इरली आगरी शेतकरी वापरत. पूर्वी नववधूला ही इरली माहेरुन आणावी लागे . लग्नानंतरचा पहिला पावसाळा माहेरच्या इरलीने आईच्या उबेने घालवावा लागे. आई ही इरली मुलीला देऊन जणू शेतात राबायचे हे बाळकडू देत असे.आता ही इरली डोक्यावर घेणा-या सासरकरणी राहिल्या नाहीत. प्लास्टीक पेपरची खोल डोक्यावर घेऊन शेतीत काम केले जाते. पंरतु पळसाच्या पानानी शाकारलेली उबदार इरली काही वेगळीच असायची. आताची नववधू शिकलेली असल्याने शेतात राबण्याऐवजी नोकरी करून शहराकडे स्थायिक होत आहे. हा रीवाज आता कमी झाला आहे.शेतात काम करणारी माणसेही मिळणे अवघड बनत आहे . अर्थात ही इरलीही कालबाहय होऊ लागली आहे. शेतात काम करायला आता शेतीही उरली नाही. इरली घेउन राबणा-या सासरकरणी कमी होत आहेत.पळसाच्या पानानी विणलेली इरली दिसणेही दुर्मीळ होऊ लागले आहे .परिवर्तन हा जगाचा नियम या इरलीसही लागू पडत आहे .

पाट लावणे :

पुर्नविवाह करण्यांची मुभा आगरी समाजात आहे. एखाद्याची बायको वारली असेल अथवा काडीमोड होऊन विभक्तपणा आला असेल तर, स्त्री पुरुषांना दुसरा विवाह करण्यास समाजाची हरकत नसते .अशा वेळी पाट लावून विवाह केला जातो. एखादा बिजवर पुरुषाने कुमारीकेशी पुर्नविवाह अथवा विधवेशी घटस्फोटीत

स्त्रीशी पाट लावल्यास त्यास देज दयावा लागत असे .पाट रात्री ओटीवर [ओसरीवर] अथवा अंगणात लावण्यात येतो. पुरुषाचा तो जर तिसरा विवाह अथवा पाट असेल तर ते प्रथम रुईशी लावतात ,मग तिसरी बायको जगते अशा अंधश्रद्धेपोटी रुईशी तिसरे लग्न लावल्यावर चौथे लग्न बाईशी लावण्यात येत असे. आता तसे प्रंसग फार कमी दिसून येतात. "काल लागला पाट न आज मोरली खाट ! "अशी म्हण पाटाच्या लग्नाबाबत गंमतीने वापरतात .या विवाहात तडजोड अधिक असते. त्यामुळे हया विवाहास दुसरेपण सतत सलत असते. खेडवळ , अशिक्षित, असूनही सामाजिक सुधारणाबाबत आगरी समाज खूप अग्रेसर आहे.समाजात बाल विवाहास बंदी आहे. विधवाना पुर्नर्विवाहाचा हक्क समाजाने फार पूर्वीपासूनच दिलेला आहे.आगरी समाजात हुंडा दिला,घेतला जात नाही .आंतरजातीय विवाहासही आता समाज मान्यता देतो . आगरी समाज याबाबत पूर्वीपासूनच पुरोगामी वाटतो.

आगरी मयत विधीची पद्धती :

आगरी माणसांचे कुटुंब बहुतेक एकत्रित असते. एखाद्याच्या घरी मयत झाल्यास सर्व गाव एकत्र जमतो .माणूस पाठवणे म्हणजे निरोप पाठवणे हे काम भाऊबंद करतात. घाटावरच्या गावात तराळ किंवा महार हे काम करतो तशी सोय आगरी गावात नसते. आता फोन , मोबाईलमुळे माणूस जाणे ही पद्धत मागे पडली आहे. दुखोटा म्हणून खांद्यावर टॉवेल , शाल, उपरणे टाकून व्यक्त केला जातो.मयत प्रेताला अंगणात अंघोळ घातली जाते. नवे कपडे/कफन घालून स्मशानात नेले जाते. गंगाजल उपलब्ध असेल तर तोंडात टाकले जाते. नाहीतर मातीच्या मडक्यात पाणी व दूध एकत्र करतात त्यात सोन्याची अंगठी बुडवतात, त्यास गंगा समजून प्रेतास पाणी देतात. मयताचा मुलगा अथवा नातेवाईक सरणास पाच प्रदक्षिणा घालतो. कु-हाडीने मडक्यास छिद्र पाडतात. मडके फुटल्यावर तोंडावर हात मारुन तो बोंब मारतो व अग्नी देतो. प्रेत ढोसायला डोंब नसतो हे काम गावकरीच करतात.घरी येताना जीवखडा घरी आणतात , तो छताला बांधून ठेवतात नंतर रक्षापूजन करतात. घरातून निघताना एका मुलाच्या हातात दोन व एकाच्या हातात एक असे कणकेचे गोळे देतात व अंगाला मसीचे काळ्या रंगाचे ठिपके लावतात. स्मशानात पाणी शिंपडून डोक्याकडून पांच व पायाकडून चार अशा नऊ अस्थी काढतात व घरी

कापडात बांधून आणतात. स्मशान सारवून स्वच्छ करतात गोमूत्र शिंपून पवित्र करतात.अस्थीला दहाव्या दिवशी पाणी देतात तीर्थक्षेत्री नाशिक, हरिहरेश्वरला अथवा गावाच्या तळ्यात विहिरीत विसर्जन करतात तेराव्यास श्राद्ध घालतात. या काळात नातेवाईक भेटायला येतात त्याला "चहा करायला जाणे", "साद घालायला जाणे किंवा "बसायला जाणे" असे म्हणतात. या बारा दिवसात "स्वर्गारोहण "यासारखे ग्रंथ वाचतात. नातेवाईक बाराव्याच्या विधीला येतात. पूर्वी मयताच्या घरी वर्गणी काढून मदत केली जाई. नातेवाईक भात शिजवून दुडी आणीत, वस्त्राचा दुखोटा अथवा पैसे देत. मयत जर वृद्ध असेल तर त्यांचे जावई व आप्तेष्ट गोडधोड पदार्थ तसेच बुंदीचे लाडू आणतात. जेवढे जावई तेवढे गोडधोड अधिक असते ,तेराव्याच्या कार्यक्रमावेळी दुखवटयाचा कमी ,गोडधोड वाढण्याची जावयांची स्पर्धा बनत असते.पनवेल ,कल्याण भागात त्याच दिवशी वर्गणी काढून दु:खी नातलगाना मटण मच्छी जेवू घालण्याची प्रथा आहे . आजकाल आगरी समाजातील काही प्रथा मागे पडत आहेत. काही नव्याने रुढ होताना दिसत आहेत

खोबरं देणे :

आगरी समाजात मयत घरच्यांना खोबरं देण्याची प्रथा दिसून येते.त्या संदर्भात अनंत शिसवे म्हणतात ," पूर्वी बायका केंस धुवायला तोंडाने चावून काढलेल्या खोब-याचा चोथा अथवा खोबरेल तेल वापरत असत.ज्या घरी मयत झालं आहे अशा घरच्या बाया चार पांच दिवस डोकं बांधून असायच्या म्हणून डोकं (केस) धुण्यासाठी पाहुण्या बाया येत असत .नातलग हा प्रकार करीत असत. कालपरत्वे हा प्रकार बंद झाला असून अजूनही त्याचे प्रतिक म्हणून खोब-याची वाटी देण्याची पद्धत अगदी परवापर्यंत होती ." [२५]

कोलव पालटणी :

आई किंवा वडिलांचा मृत्यू झाला तर पेण,अलिबाग भागात बहिणी ,आत्या व इतर आप्तेष्ट यांना एक दोन महिन्यांनी गोडधोड जेवण्याकरिता आणले जाते. भाऊ (मुल्हारी)जाऊन त्यांना माहेरी घेऊन येतो व सर्व आप्तेष्ट एकत्र जेवण करून दु:ख विसरण्याचा प्रयत्न करतात यास कोलव (दारांचा उंबरठा) पार करणे म्हणजे 'कोलव पालटणी' असे म्हणतात. हा विधी

झाला म्हणजे सुतक संपते व नियमित व्यवहार करायला नातलग मोकळे होतात .यामुळे दु:खात खितपत न पडता आपले नातलगाच्या घरी येणेजाणे करायला मोकळीक मिळते.

घराबाहेर काढणे :

आगरी समाजाच्या ७व्या महाअधिवेशनात (पनवेल दि.-२३ डिसेंबर २०१२) समाजातील चालीरीती बदलण्याबाबत समाज बांधवात विस्तृत चर्चा झाली . सूतक /दुखवटा दहा ऐवजी तीन दिवसावर आणावा व ते-याव्याला (दिवसांना) गोडधोडावर जास्त खर्च करु नये असा एक विचार मांडण्यात आला. याच वेळी मुरुड ,म्हसळा येथून आलेल्या समाजबांधवानी मात्र त्या भागात तीन दिवसानी दुखवटयातून ज्याच्या घरी मयत झाला आहे त्याला बाहेर काढण्याची प्रथा असल्याचे सांगितले . सुतक असलेल्या माणसांना मयतानंतर तिस-या दिवशी मित्र, आप्तेष्ट भाऊबंद मिळून घरातून बाहेर काढून गावभर फिरवतात व एका कुणातरी मित्र अथवा आप्तेष्टाच्या घरी चहापानाचा विधी करतात .त्यास "घराबाहेर काढणे "असे म्हटले जाते , उत्तर रायगड परिसरात ही प्रथा आजही प्रचलीत आहे व आगरी समाज प्रगत विचाराना अग्रस्थान देतो त्यांचे हे द्योतक आहे . तेरा दिवस सुतक न पाळता ते तीन दिवसावर आणावे कारण नातलगांना कामधंदयास जाण्यास असुविधा होते . काळाच्या गरजेनुसार रीतिरिवाज बदलले पाहिजेत असा एक मतप्रवाह तरूण समाजबांधवानी या चर्चेच्या दरम्यान मांडला. काही जुन्या पंरपरा बदलून कालानुरुप बदल केला पाहिजे असा विचार यामागे करण्यात आला आहे .

जाग घालणे (पितर येणे) :

आगरी समाजात मयत माणसाच्या तेराव्याच्या रात्री मृत माणसाच्या स्मृती जागविण्यासाठी जाग घालतात. यास डाक (डहाक) असेही म्हणतात. हे जाग अथवा डहाक घालण्याचे काम प्रामुख्याने कुंभार समाजातील लोक करतात. आगरी समाजात डाके ,डाकी आडनावांचे लोकही हे काम करतात . आगरी समाजात सर्रास माणसाचे जाग घातले जात नाहीत. परंतु मयत माणसाकडून काही माहिती हवी असेल किंवा त्याच्या संशयास्पद मरणाबाबत कुणाचे देणे घेणे इ.अशा बाबीच्या माहितीकरीता जाग घातला जातो. या विधीस ठाणे जिल्हयात पितर येणे असे म्हणतात."उत्तरकार्याच्या दिवशी तो मृतात्मा घरातल्या एखादया माणसांच्या अंगात येतो

व ती व्यक्ती त्या माणसाच्या वागण्यातील सर्व लकबी वापरुन त्या माणसांच्या मनातले सर्व उघड करणे , हा जो काय प्रकार चालतो त्याला अंगात पितर आले असे म्हणतात." [२६]

यावेळी मृत व्यक्तीच्या गुणगानपर गीते गायली जातात.ढोलकी ,डफली , घुंगूरकाठी, झांज यासारखी वादये वेगळया लयीत वाजविली जातात. नादमधुर तालावर वातावरण गंभीर बनते. डाकी घट मांडून दोन दिवे लावतो .डाकी पानाफुलांची तुळशीची मध्ये माळ आढयाला टांगतो. मृतव्यक्ती कोणाला तरी झाड (माध्यम) बनवून त्याच्या अंगात येते.शक्यतो मृतव्यक्तीची ही प्रिय व्यक्ती असते.मुलगी ,मुलगा किंवा अन्य असू शकतात . मयताच्या जवळच्या नातलगाच्या अंगात मयत संचारतो व प्रश्नाना उत्तरे देतो, आलेली व्यक्ती खरी आहे की नाही याची प्रचिती डाकी कोणतेही एक फूल झाडाला म्हणजेच माध्यम व्यक्तीला ओळखायला सांगून घेतो . मृतात्मा सर्वांना हाका मारतो . खुशाली विचारतो . झाडाच्या मार्फत हे सारे करतो . खरे तर प्लॅन्चेटसारखाच हा प्रकार असतो . जागाच्या वेळीचे ढोल वाजवणे मनोहारी असते व ही लोकगीते खूपच दर्दभरी वेगळी हृदयस्पर्शी असून त्यांच्या चालीही वेगळया असतात.डाकाच्या(डहाकाच्या) गीताचे स्वरुप सर्वसाधारणपणे गोंधळी ,वासुदेव,पांगुळ याच्या गीतासारखेच असते. यात देवदेवतांच्या आवाहनाची गीते असतात व आध्यात्मिक तसेच मृताचे गुणगौरव करणारी कारुण्यपूर्ण गीते असतात. ऐकताना हदय हेलाऊन जाते .

बलुतेदारी :

आगरी समाजात अनेक प्रथा रुढी आजही पाळल्या जातात. पूर्वी बलुतेदारी पद्धतीने जीवनाचे व्यवहार केले जात असत . दारावर भाजीवाली आली ,कोळीण आली तिच्याकडून मासळी / भाजी घेतली तर तिला धान्य भात / तांदूळ दिले जात. गावच्या न्हाव्याला वर्षातून एकदा फरी दोन फरी किंवा मणभर भात मळणी झाल्यावर दिले जाई. खाडीवरच्या त-याला (नावाडयाला) सगळ्या कुटुंबाला खाडी पार करतो म्हणून वार्षिक मणभर भात मोबदला म्हणून दिला जाई. पूजा सांगणा-या ब्राह्मणाला तिथी सांगितल्याबद्दल पूजा घातल्याबद्दल धान्य दिले जाई. या सा-यांना आगरी शेतकरी धान्यरुपानेच मोबदला देई. ज्याप्रमाणे जीव /प्राण सर्व

अवयवांना शक्ती पुरवतो किंवा गाय आपल्या सडातून आपल्या वासरांना दूध देते त्याप्रमाणे आगरी शेतकरी किंवा कोणताही कुणबी समाजाला अन्नधान्य देऊन गायीप्रमाणे पोसतो. बलुतेदारीस अर्थशास्त्रात Barater System वस्तुविनिमय म्हणतात.तो आगरी समाजात पूर्वापार चालत आला आहे. त्यामुळे खेडी स्वंयपूर्ण व स्वांवलबी होती. पैशाअभावी त्यांच्या गरजा अडत नसत. एकमेकांस पूरक असल्याने सेवेच्या बदल्यात सेवा याप्रमाणे अगदी मागील पस्तीस चाळीस वर्ष मागेपुढे बलुतेदारीचे व्यवहार आगरी गावातून चालत असत ज्ञानेश्वरांनी प्राणाला बलोता म्हटले आहे. शेतकरी हा भारतीय समाजव्यवस्थेचा प्राण आहे. तो राबतो म्हणून समाज अन्नधान्य खातो .घरातले सोनेनाणे खाऊन कुणी जगू शकणार नाही. ही कारु नारु पंरपंरा परंपरेने चालत आलेली होती ' गावगाडा 'या ग्रंथात त्रिंबक नारायण आत्रे म्हणतात की ,

" कुणब्याने गांव वसविले आणि काळी उचलली खरी तथापि त्यांचा धंदा पार पाडण्याला व प्रपंचाची अनेक कामे चालण्याला त्याला अडाण्यांच्या जातिपरत्वे धंद्याची गरज होती,म्हणून कुणब्याने आपल्या बरोबर गांवात अडाणी आणले .त्यात पहिल्याने कारु व नंतर नारु आले. कारु हा शब्द " कार " (करणारा) या शब्दापासून निघाला आहे .ज्याची विद्या, कसब किंवा मेहनत कुणबिकीला अथवा कुणब्याच्या सरकारी खाजगी व्यवहाराला अवश्य असा धंदा करणारा तो कारु. आणि ज्याच्या धंदयावाचून कुणब्याचे नडत नाही किंवा क्वचित नडते असा धंदा करणारा तो नारु.कारुला बलुतेदार किंवा बलुत्या आणि नारुला अलुत्या म्हणतात ." [२७] कुणबी ही गाय व बलुतेदार ही वासरे असून शेतकरी या सर्वाना पोसतो असा समज होता .

गावाचा कारभार गावरहाटीने चालतो कोकणात तत्कालीन परिस्थितीला तोंड देऊन ग्रामसत्तेची उभारणी आणि व्यवस्थापन करण्याचा विचार त्यांना आवश्यक वाटत होता . " शेतीच्या व्यवसायात अनेकांचे सहकार्य लागते अशा ग्रामीण भागातील माणसांच्या काही किमान गरजा असतात .त्या पु-या झाल्या तरच त्याला शेती व्यवसाय करता येतो त्यासाठी सुतार , लोहार , कुंभार, न्हावी , तेली , परीट , कोष्टी , शिंपी , चांभार , धनगर, सणगर, बुरुड, साळी अशा किमान बारा जणाची गरज असते त्यांना बारा बलुतेदार असे म्हणतात.ही कुटुंबे शेती करु

शकत नव्हती ,कारण त्या शेतक-याच्या कुटुंबाला आवश्यक ती अवजारे आणि इतर वस्तू बनविण्यात आणि त्यांच्या गरजा पु-या करण्यासाठी त्यांना पुर्णवेळ काम करावे लागत असे. त्यामुळे त्यांच्या उदरनिर्वाहाची जबाबदारी त्या गावातील शेतक-यावरच पडलेली असे अशा अवस्थेत त्या सर्वांना तो शेतकरी शेतीमधून मिळालेल्या धान्याचा काही भाग ,त्यांच्या वेगवेगळया गरजा भागविणा-या हया कु टुंबाना देत असे त्याला बलुते म्हणतात .त्यामुळे प्रत्यक्षात शेती न करता त्यांच्याही घरात धान्य येत असे ही वस्तुविनिमय व्यवस्था (Barter System) गावरहाटीत अस्तित्वात होती ."[२८] .

आता या बारा बलुतेदारांची , पाच कारभा-यांची जागा नव्या जमान्यातील ग्राम पंचायतीनी घेतली आहे .त्यात बाकी काही नसले तरी पक्षीय राजकारण आले. त्यामुळे नवे तंटे निर्माण झाले त्यासाठी उपाय म्हणून तंटामुक्तीगाव समिती अस्तित्वात आली.त्या तंटामुक्ती समितीच्या अध्यक्षपदासाठी गावागावात तंटे होतानाचे चित्र दिसत आहे .

चव्हाटा :

गावरहाटीत चव्हाटा ही महत्त्वाची जागा . गावाचे न्यायदानाचे ठिकाण असते चावडीही त्यास संबोधले जाते परंतु कोकणात चावडी नसते "चव्हाटा" असतो .चौ वाटा म्हणजे चारही बाजूच्या वाटा जिथे एकत्र येतात तो चव्हाटा हा गावाचा केंद्रबिंदू असतो . या ठिकाणी गावाचे सांस्कृतिक कार्यक्रमही होतात .चर्चा ,गप्पाटप्पा मारण्याचे गांवाची खबरबात कळण्याचे ठिकाण म्हणजे गावांचा चव्हाटा." आरं ऐका ,आज सांजची गांवकी हाय समंदयाई चव्हटवं जमावा रं " अशी गावभर दंवडी पिटली जायची .आगरी गावात महार गावकामगार नसतो त्यामुळे हे काम आगरी माणसेच करतात , म्हणजे गावकीचा शिपाई करतो. गावकीतले खटलेही रंगदार असतात . गावकीच्या तळयातली मासळी चोरुन पकडणे . घराची पागोळी दुस-याच्या घरावर पडणे , गुरचरणीत अतिक्रमण , शेताच्या मेरीवरून भांडणे ,विवाहबाहय संबध ,गावकीचे पैसे खाणे इ. त्यांना पाडण्यात येणारे दंडही न्यायदानात महत्त्वाचे ठरतात . आरोपी फिर्यादीची बाजू ऐकली जाते मग शिक्षा केली जाते ही शिक्षा गावाने(आणि देवानेही) दिली आहे असे समजण्यात येते.

" न्यायदानाचा हा प्रकार गावासमोर आणि विशेषत: देवासमोर घडत असल्यामुळे निकाल देताना पंचाची चूक होण्याचा सभंव सहसा नसतो .दुसरी महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे गावरहाटीच्या न्यायदानात निरापराध माणसाला कधीही शिक्षा भोगावी लागत नसते .ग्रामदेवतेची भीती बारा-पाचाची शक्ती याच्या आधाराने घडवून आणलेली ग्रामसत्तेची ही न्यायप्रक्रिया त्यामुळे प्रभावी ठरत असते .

प्राचीन काळात गावउंडा म्हणजे गावाला उंडा म्हणजे घास, खाऊ घालणारा "गावंड " अशी नावे शेतक-यास दिली आहेत. आगरी समाजात गावंड हे नांव अभिमानाने घेतले जाते. आरमारात दर्यावर्दी "तांडेल" होते. भोईचे काम करणारे "भोईर " अथवा भू-वीर गुजरात मधील आगरी भोईर लोक भूवीर (योध्दे)असे आडनाव लावतात . हत्तीवर माहुताचे काम करणारे म्हात्रे होते. "म्हात्रे "यांचा दुसरा अर्थ म्हातारे म्हणजे जाणकार तज्ञ (महापात्रा) असाही अर्थ बहामनी काळात लावलेला दिसतो." मढवी "मठाचा प्रमुख, "भोपी "देवीचा भगत, "घरत "(घरथ) भात भरडणारे ,पायदळ प्रमुख म्हणजे" दळवी ",पाटळू किंवा पट्टकी लु म्हणजे "पाटील" अशी इतिहासाचार्य वि. का .राजवाडेनी अशी फोड केली आहे. पट्टीकीलू म्हणजे गांव दप्तर सांभाळणारा असा प्रशासन प्रमुख पाटील वा पटैलू . अलिबागच्या अक्षी नागांवच्या प्राचीन शिलालेखात पाटील , म्हात्रे नांवे आढळून येतात . ठाकूर म्हणजे जमीनदार ठाकूर श्रीमंत लोकास बिरुद लावले जाई. कृष्णालाही ठाकूरजी असे अभंगात म्हटलेले आढळते ." मोकल "हे तुरुंगाधिकारी होते.कडू ,वझे , शेलार , पवार , भगत , गाणारे बोलणारे ते बैकर, जोशी ,पेरवी , चवरकर, रानकर ,ठाणगे इ. आगरी आडनांवे ही काही अर्थपूर्ण व व्यवसायानुसार रुढ झालेली दिसून येतात.'चांणजे 'उरण येथील शिलालेखात ठाकूर आडनांवेही आढळून येतात.लोकमाणसात लोकभाषेत पिढयानपिढया कितीतरी गोष्टी टिकून रहातात. पिढयानपिढयाचे संस्कार चालत येतात. त्यातूनच संस्कृतीचा जन्म होतो.

आगरी समाजाच्या श्रद्धा व अंधश्रद्धा :

आगरी लोकांचे कुलदैवत जेजुरीचा खंडोबा म्हणजे मल्हारी व एकवीरा देवी बहुसंख्य बहुजन लोकांचा अनार्य समाजाचा कुलदैवत मल्हारी आहे. अगदी कर्नाटक तंजावर पासून मल्हारी देव ,खंडोबा दक्षिणेपासून मध्यप्रदेशापर्यत ग्रामीण जनतेचा उच्चवर्णीयांचा नव्हे केवळ अनार्य संस्कृतीचा तो कुलदैवत म्हणून पूजला जातो. आगरी समाज धार्मिक असल्याचा एक तर तो मोठा पुरावा मानावा लागेल. खंडोबाच्या जत्रेत महाराष्ट्रातील बहुतेक लोक सामील होऊन भंडारा खोब-याची उधळण करतात. येळकोट येळकोट जयमल्हारचा गजर करतात. खंडोबाच्या छबीन्यामध्ये सामील होतात.

"पंढरीला जाया आडवी लागतं जेजूरी
विठ्ठलाच्या आधी देव भेटला मल्हारी " [२९]

महाराष्ट्रात पंढरपुरचा विठोबा आणि जेजुरीचा खंडोबा ही आराध्य दैवते आहेत .पंढरीच्या वाटेवर जेजुरी लागते त्यामुळे लोकसाहित्यात दोन्ही देवाचा एकत्र उल्लेख येतो आगरी समाज असा सर्वसमावेशक आहे. त्यांनी खंडेरायाचा भंडारा लावून आपला कर्मठपणा टाकून बहुजनास दाराची कवाडे उघडी करुन मनाची कवाडे मुक्त करुन हया सीमारेषा पुसण्याचे काम केव्हाच केले आहे.

भारतीय संस्कृती प्रांतवार ,भाषानिहाय वेगळी असली बोलीनुसार रुढी पंरपरा जरी भिन्न असल्या तरी ब-याच गोष्टी समान असल्याचे दिसून येेत. महाराष्ट्रात आगरी समाजात खंडोबा म्हणजे मल्हारी खेडोपाडी कुलदैवदत आहे तसा तो कर्नाटकातही आहे. पंढरपुरीचा विठ्ठल आमचे श्रद्धास्थान आहे. तसा तो कानडा विठ्ठल म्हणून कर्नाटकातही लोकप्रिय आहे.तसा कानडा मल्हारी म्हणून दक्षिणेत प्रसिद्ध आहे . भाषिक भेद सोडला तर सांस्कृतिकदृष्टया महाराष्ट्र कर्नाटकास अगदी जवळचा असल्याचे निदर्शनास येते. निसर्ग माणसे,समाजसंस्था व ईश्वरविषयक विचारधारा या गोष्टीशी माणसांचा संबध येतो व त्याचा समावेश संस्कृतीत होतो. लोकसंस्कृती भूगोलाच्या निसर्गाच्या व परंपरानिष्ठ जाणिवांच्या प्रभावशाली घटनातूनच घडत असते. लोकसंस्कृतीचा विचार करताना आपण निसर्गाकडे मूळ प्रकृतीकडे झेपावत असतो. जिथे आपली नाळ जुळलेली असते. मातीची हाक , जन्मभूमीची हाक गावपांढरीची हाक कुठेही

जगाच्या कानाकोप-यात रहाणा-या माणसांच्या अंर्तमनातून येत असते.अनेक आगरी लोक आपले देव घेऊन जेजुरीस जातात व त्यास अभिषेक करतात व खंडोबास नवस करतात . आगरी ,कोळी समाजाला हा बहुजनांचा देव आपला वाटतो .

अंधश्रध्दा:

आगरी लोकसंस्कृती विविध अंधश्रध्दा दिसतात .लोकसंस्कृतीची ही काळी बाजू आहे मानवी मन पंचमहाभूतांना घाबरत असते त्यातूनच या श्रद्धा व अंधश्रद्धा जन्मास येत असतात व भोंदू बुवा बाबा त्याचा गैरफायदा घेत असतात .

लेपा :

जत्रेतले बगाड फिरवणे ,पाठीला गळ टोचणे ,उंचावरुन मुले फेकणे हे प्रकार अघोरी आहेत . आगरी समाजातही यात्रेत लेपा काढला जातो तेव्हा काही लोक काटेरी निवडुंग आपल्या पाठीवर मारुन घेतात ,पाठ रक्तबंबाळ करुन घेतात . लोक विस्तवावरुन चालतात . अंगात देवाचे वारे आले की भगत भक्तिनी जळता कापूर गिळतात ,आत्मक्लेश करुन पोतराज पाठीवर चाबूक मारुन घेतो, वेदना करुन घेणे यामुळे देव कितपत पावतो हे सांगता येत नाही . भूताखेतांबद्दल अनामिक भीती जनमानसात असते त्याचा गैरफायदा भोंदूभगत घेत असतात .काळकाय, हेरली , मुंजा ,जीन, खईस (खवीस) , गि-हा , म्हशेशर यासारखे अनेक भूतांचे प्रकार आहेत . अतृप्त आत्मे तळमळत मरतात त्यांची भूते होतात असे समज लोकांत पसरलेले असतात.

ईर :

एखादा तरुण विवाह होण्यापूर्वीच वारला तर त्याच्या प्रेताचे लग्न त्याला जाळण्यापूर्वी रुईच्या झाडाशी करतात म्हणजे तो अतृप्त आत्मा होऊ नये ,त्याने कुंटुबाला भूत होऊन त्रास देऊ नये , अशी भावना असते अशांना ईर (वीर) असे संबोधले जाते .रुईच्या झाडात स्त्रित्व असल्याने अविवाहित मुलगा ऐन तारुण्यात मेला तर त्यांचे लग्न त्याला जाळण्यापुर्वी रुईच्या झाडाशी लावले जाते .यावेळी मंगलाष्टका म्हटल्या जातात ,अक्षता टाकल्या जातात.अविवाहीत मुलगा मेला तर तो कुटुबांला ईर (वीर) बनुन पिडा देईल अशी अंधश्रद्धा असते . या ईराला भगत पिडा

करु नये म्हणून बाटलीत भरुन खाडीत फेकून देतो किंवा तसे भगत भासवून लोकांना फसवत असतात. याचवेळी अविवाहित मुलगी मेली तर तिचे लग्न ऊसाच्या कांडाशी लावले जाते व मंगलाष्टके म्हटली जातात. ऊसात पुरुषत्व आहे असे मानले जाते .अर्थात या सगळ्या अंधश्रध्दा आहेत .समाजात जसजसे शिक्षणाचे प्रमाण वाढत आहे तसतशा या अंधश्रद्धा कमी होत आहेत.

हेरली :

चिंचेच्या झाडावर राहणारी हडळ मोकळे केंस सोडून हिंडते ,मोठे दात व जीभ काढून बांगडयांचे आवाज काढून ती घाबरवून टाकते तिला कंगवा व अंडे व करंडाफणी , बांगडयांचा मान उतारा म्हणून दिला जात असे . कालकाय ,बोरफिन ही अनेक रुपे घेणारी स्त्री भूते व तरुण मुलगी अथवा बाळंतीण वारली तर तिची सोनाई होते असा समज पूर्वी होता .

म्हसोबा :

एखादा रेडा जर पाण्यात बूडून मेला तर त्याचेही भूत होते असा समज होता . त्याला म्हशेशर असेही म्हणत .शिलाहार काळापासून पेण तालुक्यात वाशी येथे व जुन्या पनवेलच्या गावदेवीला रेडे बळी दिले जात असत .अन्य ठिकाणीही महिषासूरमदिर्नी म्हणून अंबेमातेने महिषासूराचा वध केला त्याचे प्रतिक म्हणून रेडे बळी दिले जात असत तेच रेडे म्हसोबा बनत असत. पूर्वी यात्रेत गावदेवीला रेडयांचा बळी दिला जात असे. हे रेडे म्हसोबा म्हणून पूजले जात ते आता झोंबत नाहीत कारण ते देव म्हणून पुजले जातात. गुराखी लोक म्हशेशराला भजत असतात . गावाच्या माळरानावर एखाद्या दगडाला शेंदूर लावून त्याला म्हसोबा बनविले जात असे .

गि-हा:

खाडीच्या पाण्यात रहाणारा भूताचा प्रकार आहे .माणसाला तो खाडीतल्या चिखलात गाडून टाकतो असा समज आहे. अनेकजण आपण गि-हयाशी झोंबी केली अशा बढाया मारणारे लोक गावागावात मिळतात . झोपलेल्या माणसांच्या शरीरांचे माप घेऊन त्या मापाची खास म्हणजे खड्डा गि-हा खणतो .समजा माणूस अंगाची मोट करुन झोपला व नंतर अंग लांब करुन

झोपला तर गि-हा पुन्हा वेगळी खास खणतो , असे तो दिवस उजाडेपर्यंत करीत रहातो त्याला अक्कल नसते व तो फसतो. उंच ताड गि-हा व दांडगि-हा असे या जलपिशाच्चाचे प्रकार असतात. जसे 'युद्धस्य कथा रम्या:' म्हणतात तशाच 'भूतस्य कथा रम्या :' या न्यायाने मीठमसाला लावून लोक आपले पराक्रम सांगत असतात .

सांती आसरा :

पाण्यात रहाणा-या हया आसरा माणसाला पाण्यात ओढून बुडवून टाकतात असा समज प्रचलित आहे . मगर किंवा तत्सम जनावर हे कृत्य करीत असावा असाही त्यांचा अर्थ निघतो . सप्त आसरा पाण्यात असतात . त्या माणसाला बुडबून मारतात असा अपसमज आहे. सात आसरांचे देवस्थान नदी किंवा तलावाच्या किनारी असते .

करणी व मूठ मारणे :

आपल्या घरात जर लागोपाठ वाईट घटना घडू लागल्या की माणसे भगत बुवा यांचेकडे जातात .तुमच्या वै-यानी करणी केली ,मूठ मारली असे सांगून दारात टांचण्या लावलेले लिंबू हितशत्रूनी टाकले असे सांगून भगत आपले कोणाशी बिनसले असेल तर त्यावर संशय घेण्यास भाग पाडीत असे.करणी उलटी करण्यास मोठा खर्च येईल असे सांगे.उलटया पिसाचा काळा कोंबडा कधी चार पाय द्या ,म्हणजे बोकड कांपा . दहा नारळ आणा , लिंबास टाचण्या गुलाल वाहून रस्त्यात किंवा शत्रूच्या दारात टाकण्यास भगत सांगत असतात. ,कधी सात धान्याचा उतारा पानगा ठेवा . दक्षिणा म्हणून /मण दोनमण तांदूळ मागतात. डॉक्टर वैदयाची औषेधे घेण्याऐवजी आजा-यास विभूती पाण्यातून दया. उशाखाली ठेवा असे सांगतात त्यामुळे रोगी दगावण्याची शक्यता अधिक असे.

भूते काढण्याचा प्रकार हयाहून अघोरी असतो .ज्याला भूत झोंबले आहे त्याच्या डोळ्यात लसणाच्या पाकळ्या घालणे , छडीने मारणे , मिरच्यांची धूरी देणे , झाडाला बांधून ठेवणे असे प्रकार होत असतात .त्यात एखादेवेळी झपाटलेला माणूस मृत्यू पावत असतो . भूताना कोंबडे बकरे मान म्हणून दिला जातो .भगत दक्षिणा म्हणून नको त्या गोष्टी मागत असतो तांदूळ

, मासळी, पैसे काही वेळा अनैतिक गोष्टीही मागतात ,नडलेले लोक ही मागणी पूर्ण करीत असतात. ही भयावह अंधश्रद्धा समाजात पसरलेली दिसून येते .

शकून / अपशकून :

मांजर आडवी जाणे , अंगावर पाल पडणे , कुत्र्याचे रडणे , पाल चुकचुकणे ,घुबड ओरडणे , चांदणी पडणे यासारख्या घटना अशुभ मानल्या जातात. कावळा कावकाव करणे , कोंबडीने धूळ झाडणे हे पाहुणा येण्याचे शकून समजले जातात . मुंगुसाचे तोंड पहाणे , पाणी भरलेली दुड समोरुन येणे हे शुभसंकेत समजले जातात .चंद्राला घेर पडणे वादळाचे चिन्ह समजतात. वाकटीमासा (Ribban fish) खाडीत उंच उडणे ,मचव्यातले उंदीर उडया मारुन पळणे हे वादळाचे सूचक असते .कावळ्याने झाडावर घरटे बांधणे,पावशी ओरडणे , शेवळाची भाजी रानात उगवणे , शेवग्याला पालवी फुटणे ही आगोट (पावसाळा) जवळ आल्याची चिन्हे आगरी समाजात मानली जातात .

आगोट :

पावसाळा जवळ आला की शेतीच्या कामास सुरुवात होत असे राब भाजणे , शेत कांडवणे, बांधबंदिस्ती करणे , भाजीसाठी वाफे करणे ,आवरात दंड वळणे यासारखी कामे केली जातात . आगोटीत पापड , लोणची सांडगे केले जातात . सुकी मासळी कापून वाळवून मडक्यात पेंढा टाकून लिंपून ठेवली जाते . आंब्याच्या कै-या कापून आंबोशी (आमसूल) बनवले जाते .गवार , कोबी यासारख्या भाज्या कापून सूकवून त्यांची उसरी बनवली जाऊन ती पावसाळ्यात वापरली जाई . पोयनाड ,पेण ,पनवेलसारख्या बाजारातून सुक्या संकेश्वरी मिरच्या व मसाले आणून खास चवीचा आगरी मसाला कुटला जातो. कडवे वाल आणून हंडया मडक्यात साठवले जातात.पूर्वी दळण वळणाची साधने नसल्याने पावसाळ्यात या वस्तू मिळत नसत म्हणून जिन्नस जमवून चार महिन्याची आगोट भरली जात असे. ही साठवण करणे म्हणजेच आगोटीची पूर्वतयारी असते.पेढयांची घरे नवा शिवाण टाकून शाकाहारली जात असत. गांवात मोजक्याच श्रीमंताची घरे फक्त कौलारु असत , त्यामुळे बहुसंख्य आगरी लोकांची घरे भाताच्या पेंढयाची म्हणजेच केंबळीची असत . घर नव्या पेढयांनी शाकारले की कांद्याच्या फोडी "कांदोर कांदोर !

"म्हणत पास्टयावरुन उडविल्या जात . लहानमुले त्या गोळा करुन खात असत. मृगनक्षत्राचा पाऊस सुरु झाला की आगोट सुरु होते .

उधवण:

उधवणे म्हणजे चढणे ,या काळात मासळीचा प्रवास प्रसवण्यासाठी सुरु असतो त्यास उधवण किंवा वळगण असेही म्हणतात .आगोटीचा पहिला पाऊस पडला की खलाटीतले पाणी प-हयाव्दारे नहय अथवा टासीमधून खाडीकडे वाहू लागते .अशावेळी खाडीच्या उघाडीतून पाण्याचा प्रवाह खाडीत मिळतो ,त्याच प्रवाहातून उलट दिशेने मासळी अंडी टाकण्यासाठी समुद्रातून प्रजननासाठी उथळ जागेकडे धावत असते. प-हया प-हयातूनवर चढत ,उधवत ती खलाटीभर पसरते व गाभूळलेंली मासळी आपली अंडी पाण्यात सोडते व नवीन प्रजाती निर्माण करते . नदीनाल्यात व शेतात संचार करणा-या या पेरीच्या मासळीला पकडण्यासाठी पाग , आसू (जाळे) इ.घेऊन लोक धावत असतात ,आगोटीतल्या या मासेमारीला "उधवण मारणे " असे म्हणतात .अलीकडे सरकारने नारळी पौर्णिमेपर्यत या प्रजनन काळातल्या मासेमारीवर बंदी घातली आहे पण खाचरस्तरावर ही बंदी यशस्वी होत नाही .उधवणी मधून वाचून मासे आपला वंश वाढवत असतात उद्योगाचे प्रदूषणाचे पाणी एमआयडीसीमधून खाडयांच्या प्रवाहात येत असल्याने उधवणीची मासेमारी नाममात्र राहिली आहे.

उत्तरा नक्षत्रात परत जाण्यासाठी मासे खाडीकडे जातात , त्यास लाणीची उतरण म्हणतात. भाताचे फुल खाल्लेले खाडीच्या शेतातले लाणीचे मासे खूप चविष्ठ असतात .त्यात जर जिताडा, शिवडा , वरस , करपाल , खऊल ,चिवणा , या प्रकारची मासळी असेल तर खूपच बहार येते. " जो खाईल लाणीचा मासा, तो मारील तोंडावर ठोसा !" अशी आगरी म्हण म्हटली जाते.भात कांपणीच्या सराईला' लाणी ' असे म्हणतात .

मासळी पकडणे:

कोळी समाजाइतकीच मासेमारीची पारंपरिक प्रथा आगरी समाजातही आहे. परंतु या मासेमारीचे व्यावसायिक स्वरुप फार कमी आहे.आगरी समाज हा खाडयांच्या परिसरात बहुसंख्येने वसला असल्यामुळे देश तसा वेश या न्यायाने आगरी लोकांचे मासे हे मुख्य अन्न

बनले .फारच थोडे आगरी लोक विक्रीकरिता मासेमारी करताना आढळून येतात .पाग ,डफ (आसू) हिला ,येंडी , पगोळी , गळ यासारखी जाळ्याची साधने वापरतात . सराईमध्ये भात कांपणीला आले पाणी सुकविण्यासाठी प-हयाला बांबूच्या कांबीचा 'बगला ,बगळी ,लावून मासळी पकडली जाते त्यास 'मांडा करणे 'असेही म्हणतात. उत्तरा नक्षत्र लागले की पावसाचा जोर कमी होतो .शेतातली मासळी तोवर मोठी व भाताचे फुल खाऊन चवदार झालेली असते .भात कापणीकरीता पाणी सुकवताना ही मासळी शेतात सापडते आता माशांच्या अनेक जाती प्रजाती प्रदूषणाने नष्ट झाल्या आहेत .खाडीत अंधार पडू लागला की दिसेनासे होते त्या संधीप्रकाशास 'डोळेफुटी म्हणतात. यावेळी कोंळबी मोठया प्रमाणात सापडते.

गावकीचा तळा मारणे ही फार मजेदार गोष्ट असते, एका ठराविक दिवशी सगळ्या गावानी पाण्यात उतरुन सामुहिकरित्या मासे पकडणे हे एखादया युद्धासारखे चित्र असते , ज्याला जे मिळेल ते त्याने घेवून जायचे असते . सामूहिक एकतेचा आनंद याद्वारे पहाता येतो. यास तळामार म्हणतात . डाहयातले पाणी गढूळ करुन डावका डोंबणे हा मासेमारीचा एक प्रकार आहे .

शेतीची कामे :

शेतीची कामे विविध प्रकारे केली जातात .यात काही पारंपरिक प्रकार आहेत.

हांदा :

शेती करणे हे खूप कष्टाचे काम असते. बलुतेपद्धतीने एकमेकांच्या शेतावर जाऊन काम केले जाते.यासाठी रोखीत मजूरी द्यावी लागत नाही . पहारीने शेतात ढेकले काढणे या कांडवणीसाठी हांदा केला जातो. महिला बचतगटासारखा हांदा प्रकार आगरी समाजात फार पूर्वीपासूनच अस्तित्वात आहे. त्यामुळे स्त्रिया सक्षम व स्वावलंबी होऊन संसारात योगदान देत असतात. आगोटीचे सामान या हांदयाच्या पैशातून घेतात .कांद्याची गोण,सुकी मासळी ,मसाला या सा-या हांदयावर काम करून मिळालेले पैसे महिलाना संसाराच्या वस्तू खरेदी करण्यासाठी मिळतात. आता शेत कांडवणीसाठी खलाटीत ट्रॅक्टर नाचू लागल्याने हांदा पद्धत मागे पडली आहे . आता नवनवीन सुविधांमुळे जीवनपध्दती बदलू लागली आहे.

जोल: (सामुदायिक काम)

आगरी समाजाच्या सांघिकतेचे प्रतिक म्हणजे जोलकरणे . खाडीच्या बांधाला खांड (तडा) गेली असेल अथवा समाजाचे एखादे श्रमाचे काम असेल तर विनामोबदला एकत्रित काम करणे त्यास "जोल " असे म्हणतात. गाव एकत्र आला तर कुठलेही काम " गाव करील ते राव काय करील" या उक्तीनुसार पार पडत असते . खाडीची बांधबंदिस्ती जोलीने आजही केली जाते . जोत लावणे यावरुन 'जोल 'शब्द तयार झाला . जोल ही सामाजिक हाक असते. अलिकडे रोजगार हमीची कल्पना रुजत आहे. आगरी समाजात सामुदायिकपणे काम करण्याची प्राचीन पंरपरा आहे. गावाच्या उन्नतीसाठी गाव एकत्र येतो.विशेषत: आज शासनाचा

खारलॅण्डविभाग बांधबंदिस्तीची कामे करतो परंतु सामूहिक जोली घेऊ न सार्वजनिक कामे करणे हे आजही सुरु आहे.आपली शेती वाचविण्यासाठी सरकारी मदतीची वाट पहात हा आगरी शेतकरी बसत नाही .अपना हाथ जगन्नाथ म्हणून काम सुरु करतो.

मजत :

मजत देणे हा प्रकार सामूहिक श्रमाचा उत्तम नमुना आहे. भात लावणी /आवटणी अथवा काही ठिकाणी आवणी म्हणतात ही या मजतीद्वारे करतात विशेषत: गावातील नाटक मंडळे मजतीवर काम करुन गावच्या जत्रेला करावयाच्या नाटकासाठी पैसे जमवून ठेवीत असतात. भजनी मंडळे किंवा अन्य सामाजिक उपक्रमासाठी गावातील तरुण मंडळी अशा प्रकारे काम करुन पैसे जमवित असतात . मजत एखादया गरीब गरजू शेतक-यासही मदत म्हणून केली जाते मूळ शब्द 'मदत 'त्याचा अपभ्रंश 'मजत 'असा झाला आहे . ही प्रथा जोलीसारखीच असते पण यातून सार्वजनिक कामाकरिता फंड उभा केला जातो. या मजतीवर आंबण्या किंवा परताना गायली

जातात यास "श्रमपरिहाराची गीते " असे लोकसाहित्यामध्ये संबोधले जाते .यामुळे कामाचा भार न वाटता काम सोपे वाटते .ही गीते शृंगारिक अथवा चावट थट्टा मस्करीपूर्ण असतात .मजत किंवा मदत हे सामूहिक श्रमदान असते .

परका करणे :

शेतीची कामे करताना पैसे खर्च करण्याची एखादयाची ऐपत नसते . मजुरीचे पैसे देता येत नाहित अशावेळी मित्र, नातेवाईक यांच्या मदतीला येतात.शेतीच्या कामाला जायचं म्हणजे ते सर्वजण लावणी आवटणीच्या मदतीस येतात.काही वेळा गरिबीमुळे किंवा दु:खद प्रसंग आला तर एखादा शेतकरी शेतीच्या कामात मागे पडतो त्यावेळी त्या अडचणीत सापडलेल्या शेतक-या कडून मजुरी न घेता लोक केवळ न्याहारीवर किंवा जेवण घेऊन काम करतात .याला' परका करणे' म्हणतात.पुढील वेळी ज्याच्याकडे काम केले तोही काम करणा-यांना मदत करतो. "एकमेका सहाय्य करु अवघे धरु सुपंथ " या उक्ती प्रमाणे सर्वजण नडलेल्या शेतक-याच्या मदतीस येतात व अडचण दूर करतात . दक्षिण कोकणात सिंधुदुर्गात याला 'पाव्हणेचार 'म्हणतात. तर देशावर ,घाटावर याला 'इर्जिक 'असे म्हणतात .शेजारचा शेतकरी मागे पडला असल्यास मुलाबाळासहित बैल,नांगर इ.घेऊन त्याकडे काम करतात .दक्षिण कोकणात वतनदाराच्या नातेवाईकांना मदतीची गरज लागल्यास कुणबी माणसे वेठीसाठी पाठविली जात असत .आगरी समाजात आता वेठीचे प्रकार अजिबात नाहीत . ठाणे जिल्हयात पूर्वी थोडे प्रमाण आढळून येत असे.आता ही प्रथा बंद होत चालली आहे . आगरी समाजात "परका" ही मात्र वेठबिगारी नसून सहकार्य भावनेने केलेली नि:शुल्क मदत असते.गरीब शेतकऱ्य यास यामुळे मोठा दिलासा मिळतो

काटकाम :

खाडीच्या बांधबंदिस्तीचे कष्टाचे काम करणे म्हणजे काटकाम.पूर्वी वसई विरारकडे कल्याणकडे पेनसाने घेऊन काटकाम करायला पेण तालुक्यातून आगरी लोक आठ महिने हमखास जाताना दिसत असत. खारेपाटातील आगरी लोकांना यामुळे आठ महिने रोजगार मिळत असे . या गटाना 'टोळी' म्हणतात व याच्या प्रमुखाला' मुकादम 'म्हणतात .या टोळीत जेंवण

करणारा 'रांध्या' असतो .पेनसानावर पाणी घालणारा पो-या 'पाणक्या' असतो. बाजार आणणारा मासळी ,भाजी खरेदी करणारा ' बाजा-या 'असतो . आगरी माणूस खूप कष्टाळू आहे. शेती कसताना तो परिश्रम घेतो खाडीत चिखलात बांधबंदिस्ती करणे ,खाडीची देखभाल करणे हे श्रमाचे काम तो करतो .बाहेरगावी हे काम करतो त्यास "काटकामावर जाणे " असे म्हणतात. अलीकडे खोदकाम करणारी ,चिखल वाहणारी यंत्रे, जेसीपी ,पोकलन इ. उपलब्ध होत असल्याने या श्रमिक कामास आगरी कामगार मुकला आहे.यंत्रयुगामुळे काटकाम संकल्पना मोडीत निघली आहे . अलिकडे खारलॅण्ड हा शासनाचा विभाग बांधबंदिस्ती करण्याचे काम करीत असल्याने'खारपाटील 'ही संकल्पनाही मोडीत निघत आहे.

समारोप :

आगरी संस्कृती ही समृद्ध लोकसंस्कृती आहे . श्रम करणारा हा समाज बेडर आहे त्यांचे सांस्कृतिक जीवन पारंपरिक वारशाने सधन झालेले आहे ,यांचा प्रत्यय उपरोक्त विवेचनातून येतो . आगरी समाजावर मुळातच शिक्षण व सांस्कृतिक संक्रमण उशिरा सुरु झाल्याने त्यांनी आपल्या रुढीपंरपरा, लोकसाहित्य , लोकगीते , लोककथा यांचे जतन जीवापाड केले . अनेक राजसत्ता बदलत गेल्या त्याचा प्रभावही समाजावर होत असतो .सत्ताधिश आपली संस्कृती पराभूत समाजावर लादत असतात यांचाही प्रत्यय येतो.सातवाहन ,यादव ,बहामनी,मुस्लीम , इंग्रज इ. सत्ताधिशनी महाराष्ट्रावर कोकणावर राज्य केले त्याचा प्रभावही आगरी संस्कृतीवर वेळोवेळी झालेला आहे. आगरी मुळात कष्टकरी जमात आहे . खाडयांच्या कडेकपारीत त्यांने आपले बस्तान मांडले आहे .आता हे किनारे सेझसारख्या किंवाएम.आय.डी.सी.सारख्या उदयोगयंत्रणांनी ,सिडको,म्हाडा ,हुडको, शहरीकरणाच्या प्रकल्पानी व्यापल्याने आगरी समाज भूमीहिन होऊ लागला आहे .नामशेष होत आहे ,त्यामुळे त्यांची संस्कृती व इतिहास जतन करणे गरजेचे आहे. अलीकडे शिक्षणाबाबत हा समाज खूप जागृत झाला आहे . अनेक क्षेत्रात आगरी मुले मुली नाव कमावत आहेत .समाजकारण ,प्रशासन , राजकारण , उद्योगव्यवसाय , शिक्षण , साहित्य , कला ,क्रीडा, विज्ञान अशा अनेक ठिकाणी आगरीलोक आपला ठसा उमटवित आहेत . अनेक

महत्त्वाची पदे भूषविताना दिसून येतात .समाजाच्या राहाणीमानात बदल होत आहेत . आज सहसा कुणी कुडाच्या व केंबलीच्या (भाताच्या पेंढयांनी शाकारलेल्या) घरात राहत नाही . समाजाची वैचारिक व आर्थिक पातळी उंचावत असल्याचे ते निश्चित सुलक्षण आहे.

*****

१.३ आगरी समाजाचा प्राचीन इतिहास

आगरी समाजाचे ऐतिहासिक स्थान :

" क्षत्रिय मराठयांची वंशावळी व शहान्नव कुळी" या ग्रंथात (पृष्ठ -९४) बाळाजी नथुजी गावंड या आगरी लेखकाने आगरी जातीबाबत लिहिले आहे की " हया जातीची उत्पती आगलऋषी पासून झाली .सोमवंशी राजानहुषाचा नातू ययाती राजाचा वंशज बलीभद्र होता. त्याला अगलीका नावाची पत्नी होती त्यांना जो पुत्र झाला तो आगळा (आगरी) होय . बलीभद्राच्या नंतर हा आगळा पैठणक्षेत्री सर्व कुटुंबासहित राहिला नंतर हे आगळे लोक बिंबदेव यादवाच्या बरोबर कोकणात आले व तेव्हापासून कोकणातच राहिले आणि उदरभरणार्थ मीठ पिकविण्यांचा धंदा करु लागले ,म्हणून यांच्या एका ज्ञातीस मीठ आगरी असे नांव पडले.हे आगळे लोक कोकणात आल्यापासून त्यांनी जानवे व सोवळे सोडून दिले आणि मांस किंवा मद्य हे पदार्थ सेवू लागले .काही आगळे लोक हल्ली मुंगी, पैठणात आहेत ते जानवे घालतात व सोवळेही नेसतात , मांस किंवा मदय या पदार्थाचा स्विकार करीत नाहीत अन्यआगरी लांकांशी रोटीबेटी व्यवहार करीत नाहीत. "[३०] कोकणातील मागील पिढीतील वयस्कर आगरी लोक शेंडी राखीत व भिकबाळीही घालत असत . कर्जत सरलांबे येथील काही लोक आजही ही प्रथा पाळतात .

ऐतिहासिकदृष्टया कोकणाचे पहिले ज्ञात राज्यकर्ते सातवाहन मानले जातात. इ.स.पूर्व पहिल्या शतकातील कलिंगाच्या खारवेल राजाच्या हाथीगुंफा येथील शिलालेखावरुन सातवाहन वंशातील तिसरा राजा सातकर्णी यांचे साम्राज्य उत्तर कोकणापर्यत होते. कालांतराने

त्यांची सत्ता नष्ट पावली. या सातवहानापैकी राजाहाल [इ.स.२०-२४] याने प्राकृत भाषेत सातशे ओव्यांचा ग्रंथ "गाथासप्तशती " संकलीत केला.प्राकृत भाषेचा अथवा आद्य मराठीचा हा खूप महत्त्वाचा ऐतिहासिक ऐवज आहे. कोकणाच्या व महाराष्ट्राच्या पहिल्या शतकातील स्थितीचे काव्यात्मक वर्णन तत्कालीन परिस्थितीचे चित्रण आहे. स्वत: हाल या सातवहान राजाने ४४ पद्यरचना केलेल्या दिसून येतात.यात म्हटले आहे. "जहाजावरुन पक्षी उंच आकाशात उडाला तरी तो परत शिडावर येऊन बसतो. आकाशातील हे शुभ्र ढग म्हणजे जणू मिठाच्या राशी आहेत. होळी व गुढी पाडवा हे सण वर्णिले आहेत. बैलजोडीसह शेताकडे जाणा-या नांगरधारी शेतक-यांचे वर्णन आहे " [३१] ते पहिल्या शतकातील हाल या सातवहान राजांच्या गाथासप्तशती या प्राकृत ग्रंथात येते. हा ग्रंथ कोकण किना-यावरील व महाराष्ट्रातील समाजजीवनाचे वर्णन करणारा प्राचीन पंरपराचा अनमोल ठेवा आहे.

" अलिहिज्जइ पडक -अले हलालि चलणेण कलम -गोविए
केआर ज्ञ्सोअ -रुम्भण तंस-ट्टिअकोमलो चरणे "।।६९० ।। [३२]

(अर्थ :- शेतातील प्रवाह रोखल्याने तिरपी पडलेल्या साळीची (भाताची) राखण करणारणीची (शेतक-याच्या बायकोची) नाजूक पाऊलवाट आता नांगराच्या सरी (तास) मिटवून चिखलांमध्ये नाहीशी केली जात आहे.यातील नांगराची रुमण हा शब्द आगरी बोलीत आजही वापरला जातो.) प्राचीन कोकणाचा शेवटचा प्रभावी सातवहान राजा यज्ञश्री होता. त्याने २९ वर्ष उत्तर कोकणावर राज्य केले[इ.स. १५२ ते इ.स. १८१] त्याने सागरी व्यापारात वाढ केली **' दोन शिडाचे जहाज'** चिन्ह असलेली नाणी त्याने पाडली. त्यानंतर मौर्यसाम्राज्य अस्तित्वात आले. उरणजवळचे मोराबंदर मौर्याचे नामनिधान व्यक्त करते. मौर्याची राजधानी अग्रहारपुरी म्हणजे घारापुरी [Elephanta] होय. पुलकेशीचा भाऊ चालुक्य बुद्धवर्ष यांच्या संजान येथील ताम्रपटावरून तो उत्तर कोकणाचा पुलकेशीचा भाऊ चालुक्य बुद्धवर्ष यांच्या संजान येथील ताम्रपटावरुन मौर्याचा उत्तर कोकणाचा अच्चुतगण प्रांताधिकारी असून पिनुक[पेण

-रायगड] हे त्यांचे मुख्यालय होते. प्रस्तुत ताम्रपटात दान दिलेली गावे ही पेण परिसरातील होती. ऐहोळे शिलालेखात पुरी [घारापुरी] किंवा अग्रहारपुरी विजयानंतर ही नेमणूक झाल्याचे दिसून येते. अच्युतगण हा पुलकेशी बुद्धवर्षाने पराभूत केलेला मौर्याचा शेवटचा राजा होता.

राष्ट्रकुलआणि त्यांचे मांडलिक असलेल्या शिलाहाराची उत्तर कोकणावर आठव्या शतकापासून सत्ता होती.राष्ट्रकुलाच्या अखेरच्या काळात उत्तर कोकणाचा सांस्कृतिक बदल म्हणजे पौराणिक हिन्दूधर्माची लाक्षणिक वाढ होय. व्यापार उदीम वाढल्याने मंदिराना , मठाना व व्यापारी, राजे दान देत ताम्रपट, शिलालेखातून त्यांचा दाखला मिळतो. अरब व्यापारीही या काळात कोकण किना-यावर घोडाबंदरावर उमदे घोडे व पोलादी तलवारी विकण्यासाठी येत .उत्तर कोकणात धरमतर, घोडबंदर आदी किनारपट्टीवरुन समुद्रमार्गे उत्तम अरबी घोडे ,अरब व्यापारी आणीत असत.मराठा शिलेदार त्यांचे ग्राहक असत येथील सैनिकांना त्यांचे खास आर्कषण असे .आज परकीय वस्तू प्रगत विज्ञानाच्या जोरावर भारतीय बाजारपेठ जशी काबीज करतात तशी त्या काळीही नवनव्या प्रगत साधन सुविधा पुरवून करीत असत. सिंधूसागरांचे नांव त्यामुळे हा समुद्र भारताचा असला तरी त्यांचे नांव मात्र "अरबी समुद्र" झाले. फक्त छत्रपती शिवाजी महाराज हया पश्चिम सागरास अरबी समुद्र न म्हणता "सिंधूसागर" म्हणत असत तसा आपल्या पत्रामधून,आज्ञापत्रातून उल्लेख करीत असत.

उत्तर कोकणावर शिलाहाराची सत्ता इ.स. ८०० ते १२५० पर्यत होती. दक्षिण कोकण आणि उत्तर कोकणात ही सत्ता होती. नाग आणि इतर जमाती कोकणात नांदत असताना त्यांच्यावर गरुड राजे [राष्ट्रकूल / यादव इ.] अत्याचार करीत असत याबाबत नाणेघाटाखाली म्हणजे मुरबाड / कल्याण भागातील नागलोकांची ही कथा आहे. आपले अरीष्ट दूर करण्यासाठी लोक त्र्यंबकेश्वरास जाऊन नागबळी देतात. नाणेघाटातील नागांचा म्हणजे सापाचा नसून ख-याखु-या माणसांचा म्हणजे, नागजमातीच्या लोकांचा बळी पूर्वीच्या काळी दिला जात असे.

" विद्याधर ही हिमालयात जमात होती. जीमूतवाहन हा राजपूत्र धार्मिक प्रवृतीचा होता. वडिलांची आज्ञा घेऊन तो हिन्दुस्थानात फिरत होता. तो दक्षिणेत आला. जुन्नर

पार करुन नाणेघाटात आला असता सहयाद्रीच्या विशाल पर्वतरांगात त्याला मानवी शरीरांच्या हाडाच्या कवटंयाचा प्रंचड मोठा ढिग दिसला. मोठया शिलेवर माणसांचे बळी दिल्याच्या खूणा त्याला दिसल्या मात्र तिथे त्याला मनुष्यवस्ती दिसली नाही. मग तो घाटातील पाऊलवाटांनी घनदाट अरण्य पार करुन खाली कोकणात उतरला. एका झोपडीशी तो थांबला. ते गाव नागलोकांचे होते. ती झोपडी शंखचुड नावाच्या नागाची होती . त्याने त्यांच्याशी ओळख केली. दोघांनाही एकमेकाची भाषा कळत नव्हती. तरीही खुणांनी इशा-यांनी भाषा कळत होती. एक दिवस शंखचुडनागाच्या घरी रडारड सुरु झाली. शंखचुडाचा परिवार धाय मोकलून रडत होता. जीमूतवाहनाने त्याना त्यांच्या रडण्याचे कारण विचारले. त्यांनी आढेवेढे घेत आपल्या दु:खाचे कारण सांगितले. सहयाद्रीच्या वरील घाटमाथ्यावरच्या गरुड लोकांचे [राष्ट्रकुल /यादव इ.] कोकणातल्या नागलोकांशी वैर होते ,ते सबळ व प्रगत असल्याने कोकणातील अप्रगत दुर्बल नागांना शस्त्रांच्या जोरावर लढाईत पराभूत करीत. त्यांचे धनधान्य , गुरेढोरे, पोरीबाळी पळवून नेत व अत्याचार करीत. "गरुड लोकांच्या देवास दरवर्षी मनुष्य बळी लागतो. नागांच्या वस्तीतून दरवर्षी गावातून एक कोणतरी बळी जातो. यावर्षी आमच्या घराची पाळी आहे. त्यांच्या उत्सवाच्या दिवशी आम्ही खंडणी घेऊन जातो. आज मी बळी जाईन म्हणून माझे कुंटुबिय रडत आहेत. शंखचूड नागाने सांगितले यावर जीमूतवाहन समजूत काढीत म्हणाला " आपण कुणीही गरुडांसाठी बळी जाऊ नका त्यांच्या शब्दावर शंखचूड घाबरुन म्हणाला की आम्ही ही पद्धत मोडली तर ते आमच्या गावावर आक्रमण करतील. गरुड जमात आमची कत्तल करील . यावर तो म्हणाला ठीक आहे. तुमच्या ऐवजी खंडणी घेऊन मी जातो व नागबळी म्हणून मी जातो. " शंखचूड नाग म्हणाला " नाही तुम्ही अतिथी आहात. अतिथीचा असा बळी कसा देऊ? " यावर " तुमचे उपकार फेडायची संधी तुम्ही नाकारु नका." जीमूतवाहन समजूत काढीत म्हणाला .

शेवटी नागबळी म्हणून जीमूतवाहनास शंखचूड नागाने परवानगी दिली. खंडणीचे धान्य घेऊन डोक्यास बळीची लालवस्त्रे बांधून जीमूतवाहन निघाला. गावाच्या रक्षणासाठी कुणी नवा नागेतर पाहुणा बळी जाताना पाहून सारा गाव त्याला निरोप देण्यासाठी वेशीपर्यत आला .

डोंगरातली घनदाट झाडीची वाट काढीत जीमूतवाहन बळीचा चौथरा आणि मानवी सांगाडयाचा प्रचंड ढिग जवळ असलेल्या शिलाखंडावर बसला . अंगावर बळीचे लालवस्त्र पांघरुन पाठमोरा बसला. गरुड जमातीचे लोक वाजत गाजत बळी व खंडणी घेण्यासाठी तिथे पोहोचले. गरुड जमातीच्या राजाने भाल्याचे तिक्ष्णटोक जीमूतवाहनाच्या पार्श्वभागावर टोचले रक्तांची प्रचंड चिरकांडी उडाली. तरीही त्यांने हुं की चूं केले नाही. जखमी होऊन नागबळी विव्हळला नाही. यांचे प्रमुखाला आश्चर्य वाटले. सोशिक असलेला नाग आहे कोण हे पहाण्यासाठी त्यांनी जीमूतवाहनाने पांघरलेले लाल वस्त्र ओढून काढले. त्याला वेगळेच दृश्य दिसले. नेहमी बळी म्हणून येणारे काळे सावळे नाग येत त्या ऐवजी गव्हाळवर्णी, कायेचा तरुण बघून गरुड जमातीचे बळी घेण्यास आलेले लोक चक्रावले. त्यांनी त्याला विचारले " तू कोण आहेस, तू नाग जमातीपैकी नाहीस ,तू का आलास. ?"

यावर जीमूतवाहनाने सर्व हकीगत कथन केली दुबळ्या गरीब नागांचा बळी घेऊन तुम्ही पाशवी हत्या करीत आहात. नागांची बाजू त्याने मांडली गरुडराजास त्यांचे पटले व नागबळी प्रथा बंद केली. जिवंत व्यक्ती बळी न देता यात्रेकरिता सांकेतिक बळी देण्याची नागबळी म्हणून प्रथा सुरु केली. आजही या भागात त्र्यंबकेश्वर येथे दोष निवारण्यासाठी सांकेतिक नागबळी दिला जातो. जीमूतवाहनास आपली कन्या देवून जामात म्हणून स्वीकार केला. गरुड राजांची कन्या व विद्याधर जामातीचा हा राजपुत्र जीमूतवाहान यांच्यापासून जी संतती निर्माण झाली ती कोकणचे राज्यकर्ते शिलाहार म्हणून प्रसिद्ध झाले. हे शिलाहार अंपभ्रशाने पुढे "शेलार " म्हणून ओळखले जाऊ लागले. आगरी जातीतही काही लोक 'शेलार 'आडनाव लावतात . नाणे मावळात ८८ गांवे होती .त्यापैकी ४४ गावे दलवाही म्हणजे दळवीची व ४४ गावे गरुड देशमुखाची होती. ठाणे व कोल्हापूरचे शिलाहार स्वत:ला नगरपूरीरवर असे बिरुद लावीत आणि गरुड हे कुलचिन्ह स्विकारीत . भीम आणि बकासूर ही कथाही या नागबळी प्रमाणे आहे . "[३३]

मुम्मणीच्या काळात शिलाहाराच्या सत्तेला उतरती कळा लागली. त्यांना गोव्याच्या कंदबा [कदमा] चे स्वामित्व मान्य करावे लागले. उत्तर कोकणांचा शेवटचा शिलाहार राजा हा सोमेश्वर

होता. शके ११८१ [इ.स. १२५९] त्यांचे उल्लेख उरणजवळ रानवड व शके ११८२ [इ.स. १२६०] मध्ये पनवेलजवळ चांजे येथे शिलालेख सापडले आहेत त्या दोन्ही शिलालेखात दानाची माहिती आहे. पहिले दान काही ब्राह्मणाना व स्थानक [ठाणे] राजधानीतील उत्तरेश्वर देवाला दिले आहे.उरण व पनवेल त्या काळी ठाणे जिल्हयाचा भाग होता.

महिकावतीचीबखर आणि आगरी समाज :

उत्तर कोकणाचा प्राचीन इतिहास जाणून घेण्याकरिता महिकावतीची बखर महत्त्वाचा दस्ताऐवज आहे . या बखरीचे लेखक केशवाचार्य आहेत . या बखरीची नक्कल प्रत 'वालजी पाटील ' बहाद्दरपूरा (वसई) यांनी तयार केली आहे.याबद्दल वि.का.राजवाडे म्हणतात की "वालजी पाटील वसईकर यांचे अक्षर इतके सुवाच्च व वळणदार आहे की नकलाकार ब्राह्मणेत्तर असेल असा संशयसुद्धा त्यांने आपले नाव गाव व आडनाव नमूद केले नसते तर आला नसता . शके १७४१ मध्ये महाराष्ट्रातील पाटील लोकांना अक्षर ओळखसुद्धा असण्याचा संभव नव्हता. असे असताना वसईच्या वालजी पाटलांने इतके सुवाच्च व वळणदार लिहावे हे सकृतदर्शनी आश्चर्य वाटण्यासारखे आहे."[३४] महिकावतीच्या बखरीत वर्णन केल्यानुसार बिंबदेव कोकणात आक्रमण करण्यापूर्वी परतापूर येथे सैन्यासह मुक्काम करुन राहिला .१२९४ ते १३०३ च्या काळात स्थिर होऊन सोबत आलेल्या सैन्याची स्थापना या भागात केली . त्यांचा उल्लेख महिकावतीच्या बखरीत आढळून येतो.

यानंतर यादवांची सत्ता उत्तर कोकणात प्रस्थापित झाली. सन ११३८ मध्ये चंपानेरचा राजा गोवर्धन बिंब त्यांचा भाऊ प्रतापबिंब उत्तर कोकणाच्या मोहिमेवर निघाला. प्रताप बिंबाचे बिंबकुळ हे मालखेडच्या राष्ट्रकुलाचे मांडलिक सरदारी कू ळ होते. चंपानीर ऊर्फ चंपानेर पंच्याऐशीच्या महालात एक संस्थानिक होते. प्रतापबिंब लाटदेश उजवीकडे टाकून नर्मदानदी ओलाडून पैठण येथे गेला. आर्थिक कमतरता असल्याने दोन वर्षे दहा हजार सैन्यासह पैठण येथे विक्रम भैाम यांचेकडे राहिला. पैसाअडका जमवून व युध्दसामुग्रीची सोय लावून ११४० मध्ये मोहिमेस प्रताप

बिंबाने सुरुवात केली .नेवासे, जुन्नर मार्गाने तो नाणेघाटातून दमणमध्ये उतरला दमणचा उल्लेख दवणे असा काही ठिकाणी आढळून येतो.

कोकणात दमणमध्ये काळोजी सिरण्या नाईक नावाचा राजा राज्य करीत होता. त्याचा पराभव करुन दमणापासून चिखलीपर्यत मुलूख प्रताप बिंबाने जिंकल्यानंतर तारापूरवरुन महिकावतीस (माहिम -केळवे) गेला. विनाजी घोडेल या नागकुळातील संस्थानिकाचा पराभव करुन महिकावती म्हणजे कळवे माहिम त्याने जिंकले. तेथून आपला मुख्य प्रधान बाळकृष्ण सोमवंशी याला फौज देऊन दक्षिणेकडे पाठविले बाळकृष्णाने श्रीस्थानक [ठाणे] येथील यशवंत शिलाहार ,कळव्याचा कोकाटे यांचा पराभव केला. पुढे मढ,वेसावे, जुहू , ही ठिकाणे जिंकत वाळुकेश्वरपर्यत मजल मारुन मुंबई प्रांत जिंकून घेतला. दवणे [दमण] पासून वालुकेश्वर हा १३६ कि. मी.चा भूभाग प्रताप बिंबाच्या ताब्यात आला. प्रताप बिंबाने ही भूमी पाहिली व येथे स्थायिक व्हावे असा विचार केला. महिकावतीचे बखरकार म्हणतात,

" जे जेथे लोक भले आणावे देश वसवावा ऐसा विचार केला मग पत्र अहिनलवाडा पटणी व पैठणी लिहिली, जर हा देश उत्तम स्थळ जाणौन रहित पंचाईत पाठवावी व चीरंजीव बिंबदेवास पाठवावे. " पैठणवरुन ६६ कुळे आणली. सोमवंशी २७ व सुर्यवंशी १२ कुळे शेषवंशी ९ व पंचकुले ५ आणली. ७ घोडेल कुळे आणली असा स्पष्ट उल्ल्ेख महिकावतीच्या दोन्ही बखरीत आहे कुठेही ७ आगरी कुळे पैठणवरुन आणली असा उल्ल्ेख दिसून येत नाही ही ७ घोडेलकुळे म्हणजेच आगरी खुम म्हणायचे का ? असा प्रश्न निर्माण होतो .फक्त "मुंबईवृतांत "(१८८९) या पुस्तकाच्या प्रस्तावनेत बिंबदेव यादवाने ७ आगरी /कुणबी कुळे आणली असा स्पष्ट उल्लेख आहे. अन्यत्र असा उल्लेख दिसून येत नाही किंवा अवधानाने हा उल्लेख झाला असावा असे वाटते. प्रताप बिंब वसई खाडीच्या दक्षिणेस राज्य विस्तारासाठी उतरला असता अपरादित्य किंवा शिलाहार वंशियांनी उत्तरेकडील दमण, केळवे भागावर स्वारी केली व पुन्हा तो भाग जिंकून घेतला. प्रताप बिंब साष्टीत अडकून पडला. त्यांने बांद्रयाजवळ माहिम ही दुसरी राजधानी बसवली. मुंबई प्रांतात राजवट चालविली. इ.स. १२६७ पर्यत साष्टीत प्रताप बिंब यादवाचा

अंमल तर शुर्पारक [सोपारा] भागात शिलाहाराचा अंमल अशी स्थिती होती. प्रताप बिंबाने साष्टीवर ९ वर्ष राज्य केले व त्यांच्यानंतर त्यांचा मुलगा महाबिंब साष्टीचा सत्ताधिश झाला. त्याच्या राजवटीत ११८९ साली चंपावती [चौलाच्या]भोजराजाने साष्टीवर आक्रमण केले. कळवे येथे दोन हिन्दूराजात तुंबळ युद्ध झाले. यात भोजराजाचा पराभव झाला. त्यांचे वर्णन करताना महिकावतीचा बखरकार म्हणतो " तेधवा राजा भोज कोपला। कालिचे पोर ऐसा अभिमान धरिला। दळवै बोलाविला। आज्ञा दिधली जर सेना सिद्ध करावी। हल्ला ठाणे कोकणी म्हणोन। दळ सिध्द जाले ।मुहिम केली। थेट कळव्यास आले। परदळ देखता हाहाकार जाला । येक केशवदेवाप्रति सांगो आले। कटक भोज राजाचे आले। देसाया हंकार केला। देसाय देसाय देस मिळाला। सिंध्यांचा जमाव थोर जाला। नगा-या घाव घातला। करणे बांके सिंगे डफ काहाळा विराणी वाजली। पाईकापाईक जाली। कळव्या युद्ध थोर जाले. ।"[३५]

चंपावती (चौल -अलिबाग) येथील भोजराजाने हल्ला केला उरणपासून शहाबाज (बेलापूर) प्रगणा जिंकींत कळव्यापर्यत ते आले ही बातमी बिंबराजास कळली तेव्हा बिंबदेवाने आदेश दिला . गावागावी पत्रे पाठविली सैन्य जमल्यावर कळवा (ठाणे) येथे घनघोर युद्ध झाले. महाबिंबानंतर त्याचा पांच वर्षाचा अज्ञान मुलगा केशवदेव साष्टीचा राजा झाला .१२२३ साली धार चंपावतीच्या भोजराजाने केशवदेवावर स्वारी केली. त्यांचे युद्ध कळवे येथे झाले. कालचा पोर म्हणून भोजराजाने केशवदेव यादवांची संभावना केली. पण त्यांच्या सैन्याने चौलच्या भोजराजावर तुफानी हल्ला चढविला. आगरी विरुद्ध आगरी असाही हा संघर्ष होता असे मानल्यास हरकत नाही.कारण दोन्ही बाजूने हा समाज या युद्धात लढला होता.या युध्दात चौलच्या राजा भोजाचा पराभव झाला.

"तेधवा देवनेरेचे [देवनारचे] विनायक म्हातारे [विनायक म्हात्रे] याणे राया भोजाचे छत्रिची खिळ विंधोन छत्रि पाडिली। दुसरे बाणे सीरिचा गंगाळटोप पाडिला युद्ध थोर जाले। राया भोज अपेसि जाला॥ "[३६]

देवनारचे विनायक म्हात्रे यांनी आपल्या धनुष्यबाणानी चौलचा राजा भोज यांचे छत्र विंधून टाकले, मुकूट पाडला . राजाभोजाचा पराभव झाल्याने चौलवर केशवदेवाची सत्ता प्रस्थापित झाली. केशवदेवाने भैसेदुर्गचा राजा जसबंदिन उर्फ जसवधा यावर आक्रमण केले. १२ वर्षे किल्ल्यास वेढा घातला, हा वेढा तब्बल बारा वर्षे चालला .अन्नपाण्याची कमतरता पडली तरी प्रसंगी यादव सैन्याने चिंचा खाल्ल्या पण वेढा सोडला नाही. अंधेरीचा गोजीबा म्हात्रे यांने गडावर शिरकाव करुन तेथे तो पाईक म्हणून राहिला व भेद करुन केशवदेवानी युध्द जिंकले . जसवंतदेवास जिवंत पकडले. अंधेरीच्या गोजिबा म्हात्रेला पद दिले. बक्षिशी दिली .पुढे गुजरातमध्ये नवसारी पर्यतचा मुलुख केशवदेवाने ताब्यात आणला इ.स. १२३७ मध्ये केशवदेव स्वर्गवासी झाला त्याला वारस नसल्याने जनतेने जनार्दन सोमवंशी याला राजा केला. तोवर त्यांनी कल्याणप्रांताचे चालुक्यांचे राज्य ताब्यात घेतले होते. "उत्तर कोकणचा शेवटचा शिलाहार राजा सोमेश्वर होता. देवगिरीच्या कृष्णदेव यादवाने १२४७ व १२६१ मध्ये मोठी सेना घेऊन सेनापती मल्ल याला उत्तर कोकणावर स्वारी करण्यास पाठविले. मल्लाने शिलाहाराचा पराभव केला पण त्यामुळे यादवाना फारसा लाभ झाला नाही. कृष्णदेव यादवानंतर महादेव यादव मोठी सेना घेऊन उत्तर कोकणावर चालून आला. या युद्धात सोमेश्वर शिलाहार पराभूत झाला. नौकेतून समुद्रमार्गे पलायन करु लागला. त्याचा पाठलाग यादव सैन्याने केला. सागरी लढाईत तो पराभूत झाला . त्याची नौका बुडविली गेली त्यात तो बुडून मरण पावला. "मुंबईत बोरिवली स्थानकाजवळ एकसार येथे वीरगळ आहे ते याच सागरी युद्धाचे आहे. सोमेश्वर शिलाहार व महादेव यादव याच्यातील युद्धाचेच असावे असे अनुमान पुरातत्वज्ञ कझेन्स यांचे मत आहे. "[३७]

एकसार गावात (बोरिवली-मुंबई) प्राचीन या शिल्पाच्या कण्यात लढणारे दर्यावर्दी लोक आरमार योद्धे हत्ती इत्यादी व एका शिलेवर जहाजाचा तांडा दाखविण्यात आला आहे. या भीषण युद्धाचे वर्णन 'चतुवर्ग चिंतामणी 'हया हेमाद्रीच्या ग्रंथात केले गेले आहे. यादव आणि शिलाहार यांच्यातील हे त्या काळातले सर्वात मोठे सागरी महायुद्ध असावे. कोकणच्या पश्चिम

किनारपट्टीवरले हे महायुद्ध जणू त्या काळचे भीषण पानिपतच होते. त्यानंतर कोकणात मोठे सत्तांतर घडून आले . शिलाहारांची सत्ता सर्वदूर कोकणातून नष्ट झाली.

शिलाहारांची सत्ता यादवांनी संपविली असली तरी शिलाहारांनी स्थापत्य शिल्प सांस्कृतिक समृद्धी अत्युच्च शिखरावर नेली होती. अंबरनाथ येथील शिवमंदिर व अन्य लेणी शक्तीपीठे, जैन, बौद्ध धर्माची भरभराट याच काळात झाली. कृष्णदेव यादवानंतर त्याचा मुलगा रामदेव यांचा हक्क गादीवर होता. पण त्याचा वडीलभाऊ महादेव यांनी आपला पुत्र आभण यादव यास युवराजपद दिले. महादेव यादवाच्या काळात महाराष्ट्र समृध्द संपन्न झाला. "श्रीपृथ्वीवल्लभ द्वासवती पुरवराधीश्वर परमेश्वर" असे तो स्वत:ला म्हणवीत असे, इतर राजे महादेव यादवाचे नाव ऐकून थरथरत असत. न्यायाने नीतीनेही तो थोर होता. प्रजादक्ष व शूर होता पण क्रूर नव्हता. "अचं शिशुस्त्री शरणागतांना हंता महादेव नृपो न जातुः "शत्रूच्या बायका मुलांवर आणि शरणागतावर महाराज महादेवराय यादव कधीही शस्त्र उगारीत नाही . असा धर्म नीतीसंपन्न राजा होता. गोंविदप्रभु, मुंकुदराज यासारखे कवी , लक्ष्मीधर यासारखे खगोल शास्त्रज्ञ झाले. शिल्प, नृत्य, स्थापत्य , कला , विज्ञान यांची उन्नती या काळात झाली. महादेवाचा पुत्र आभणला रामदेव यादवाने कपटाने मारुन सत्ता बळकावली ,त्यांचे डोळे काढले. भाऊबंदकी केली. " काका मला वाचवा ! "हे प्राचीन काळातले महाराष्ट्रातले पहिले प्रकरण होते .रामदेव [पहिला] नंतर केशवरावदेव सत्ताधिश झाला, त्यानंतर त्याचा मुलगा रामदेव यादव [दुसरा] गादीवर आला. तो अंत्यत सैल व बेजबाबदार होता. जाती संस्थामध्ये कलह, विद्रोह याच काळात अधिक झाले. उत्तरेत यवन वैदिक धार्मिक संस्कृती उद्ध्वस्त करीत होते. याच काळात महाराष्ट्रात ज्ञाती संघर्ष माजला होता व "संन्याशाच्या मुलांनी मुंज करावी की करु नये ? म्हणून धर्ममार्तंड वाद घालीत होते. ज्ञानेश्वरासारख्या युगपुरुषाला ते अस्पृश्य ठरवित छळीत होते."

१२९४ मध्ये महाराष्ट्रात अल्लाउद्दीन खिलजीने पुन्हा आक्रमण केले. मंदिरे उद्ध्वस्त केली. लुटालूट केली. त्याने अफवा पसरवली की ही लहान तुकडी आहे. मोठी फौज मागून दिल्लीवरुन येत आहे. रामदेव घाबरला .देवगिरीस वेढा पडला. किल्ल्यात धान्याऐवजी मीठाची

पोती सापडली . युद्धाची तयारी नाही. धान्य नाही. वेढा पडलेला एकच मार्ग किल्ल्याचा तो ही बंद झाला. रामदेव शरण गेला . महाराष्ट्राचा यवनांनी पहिला अपमान केला.

रामदेवाचा मुलगा शंकरदेव याला हा तह मान्य झाला नाही त्यांने कट्टर प्रतिकार केला. शंकरदेव यादवाने अल्लाउद्दिनला रोखण्याचा प्रयत्न केला परंतु त्यास मदत न झाल्याने शंकरदेव यादवाचा पराभव झाला. ६ फेब्रुवारी १२९४ चा शनिवार हिन्दूत्वाचा काळ दिवस ठरला . देवगिरी वरचे देवाचे राज्य सरले. मुबारक खिलजीने ते उद्ध्वस्त केले. यवनाचे राज्य सुरु झाले.

रामदेवाचा दुसरा पुत्र बिंबदेव यादव उदगीरचा सुभेदार होता. गुजरातमार्गे कोकणात उतरला परतापूर येथे छावणी टाकली आणि महिकावतीस १२९४ ते १३०४ पर्यत आपल्या राज्याची स्थिर घडी बसविली व कायम स्थायिक झाला. यांच्या सोबत आलेले लोक येथे कायम स्थायिक झाले.

" बिंबदेव यादवाने पैठणहून यजुवेदी ब्राम्हण माध्यंदिन शाखेंची नऊ पाताणे सुर्यवंशी प्रभू कायस्थंची सत्तावीस ,शेषवंशीयांची सात ,पांचाळाची पांच , कुणबी आगरी यांची सात कुटुंबे आणली व ती महिकावतीस (माहिम /मुंबईत) वसविली "[३८] अखेरच्या काळात म्हणजे शिलाहार राजसत्तेचा शेवट आणि यादव सत्तेचा उदय या काळात काही (आगरी खुम)आगरी लोक उत्तर कोकणात आले असे महीकावतीच्या बखरीच्या प्रस्तावनेत वि.का.राजवाडे यांनी म्हटले आहे. वसाहती करताना उत्तर कोकणात आक्रमणे कशी झाली यांचे वर्णन थोडक्यात करताना वि.का. राजवाडे म्हणतात,

" कातवडयांना नागांनी व वारल्यांनी रेटले, नागाना आंध्र (सातवहान), मौर्य महाराष्ट्रीक यांनी जिंकले . हयांची जागा शिलाहार , चालुक्य, राष्ट्रकुल , यादव हयांनी घेतली. त्यांच्या उरावर मुसुलमान [मोंगल/मुसलमान] बसले .मुसुलमानांना पोतुगिजांनी उखाडले. पोर्तुगिजाना मराठयांनी टांग मारली. मराठयांना इंग्रजानी खो दिला आता इंग्रजही गेले. कोकणाच्या तीन हजार वर्षाच्या इतिहासात असा सत्तासंघर्ष चालू आहे."[३९]

ज्ञानकोशाकारांनी दिलेल्या माहितीप्रमाणे अलिबाग तालुक्यांत तीन लहान राज्ये अस्तित्वात होती. १. चौल, २. आवास-सासवणे, ३. सागरगड , चौल आणि आवास येथील हिन्दुराजे होते. व सागरगडावर दिल्लीच्या मुस्लीम सुलतानाचा सुभेदार राज्य करीत होता. तो बलाढय झाला म्हणून मुंगीपैठणचा राजा बिंब यांची मदत घेतली व त्यांने सरदारांचा बिमोड केला.चौल व आवास राज्ये जिंकली व युद्धानंतर सैन्यांची गरज राहिली नाही. म्हणून त्यांनी आपल्या सोबतच्या सैन्याला मिठागरे बांधून दिली, खालटे पाडून शेती करण्यास सांगितले. "आगळे, कुणबी, बाजे, आरमासे, खारवे, खारकर असे उल्लेख प्राचीन वाङमयात येतात ते आगरी समाजाबाबत आहेत."[४०]

यादवकाळात चौल, नागांव परिसरात ताम्रप ट शिलालेख आढळतात. अक्षी नागांवाचा शिलालेख अगदी प्राचीन समजला जातो. नागांव येथे एक शिलालेख अस्तित्वात होता. यादवकाळापूर्वी उत्तरकोकणात आगरीसमाज स्थानिक झालेला दिसून येतो. अक्षी, नागांव तालुका अलिबाग [रायगड] येथे शके १२८९ म्हणजे इ.स. १३६७-६८ मध्ये दिलेल्या दानपत्रासंबधीचा शिलालेख आहे. प्रा.श.गो.तुळपुळे यांनी "प्राचीन मराठी कोरीव लेख " या ग्रंथात याचा उल्लेख केलेला आहे पेशव्यांच्या काळात भिमेश्वरच्या देवळाच्या जिर्णोद्धराच्यावेळी ही शिळा पाय-यामध्ये ती बसविली गेली. हा शिलालेख वहीवाटिचा करारनामा असून तो देवनागरी लिपीत लिहिला गेला आहे. या शिलालेखात आगरी लोकाबद्दल स्पष्ट उल्लेख दिसून येतात. व त्यांची वस्ती उत्तर कोकणात सर्वदूर होती हे यामुळे अधिक स्पष्ट होते.

" छ स्वति हिजरत ७६९ सकु संवतु १२८९ पळवंग सवंसरे आघेअ श्रीमत्यप्रौढीप्रताप चक्रवर्ती माहाराजधिरात श्री हंबिरुराओ ठाणे कोकण राज्यं क्रोंति सत्य तास्मिन काळे प्रवर्तमाने धरमादि पत्र लिखिते यथा सर्व व्यापारी सिहीप्रो तंनिरोपित आठागर आधिकारिआ कुसनाकु हालण नाकाचा सैणवे देऊप्रो पेहो-ह वेळित संमध चिचावळित्रामापैकि तेथिळ मिजीगिती सिहिप्रो केळि तेथे मंरगी द्या ळावे आळागी आठागर संमध मुष्य नागवे आगरुपैकि कातळवाडि १ नारदे कवळि आपै कि भटाळि १ उभै वाडिआ२ ससिमफळ भोगासहिते श्रीरायाजाप्राधानु सिहीप्रो विकति[रि?]

सडाउनि चिचावळियोचिये मिजिगि तिवर मीघा तळिया कातिळवाडि विक्रिता द्रामा १६० नारदे कवळिआ जिये भाटाळैये विक्रीता द्रम ४० उभे वाडिआ २ विक्रीता दामा सते २०० हे दाम वरतकु (वर्तक)कोश कवळीआ मुष्य [मनुष्य]करुनि समथिआगरियां समागित डिळि धाकुटा बाळगोपाळिं वाटूनि घेतले. आठी आघाटातून वाह नाहि वाडिआ दातारेहिान करुनि जाळिआ म्हणैानि समथिं आगररिचां सहयानि विकिळी ते गुंती कैवाह सोडवुनि सिहिप्रो ळागैानी वाडिआ विकिळीआ हे वाडिआ कोण्ही दातारु ठमटेळ्ति गुंती करि तर समथिं "आगरिचांई "नि (आग-यानी)[वा] रवे हा धरमु सिहिप्रोचा नितीचरु समथि "आगरिचांई समग्रि प्रतिपाळावे "[वा] डिआचि जमेति सवारा जेतुकें आगर सोई झांडाते पावे तेंतुके आगराचे आ प्रझाडाचंचि रोपउवा वाडि सिहिप्रो सासनविषयें भोगवावी हा धरमु समथि प्रतिपाळावा आधाटणे पूर्व दिसे नाऊ म्हातारे (नाऊ म्हात्रे) आणि बाडि उत्तर दिसे चोरलेवारि पण सिम दिसे. पाठि आगरवाडी दसिण दिसे . कोणीष्ठआचि वाडी ऐसि आघरणे चि अरि निवारति आदिपाळक वटतकु कोश कवळीआ पोगुनाकु रामदे ओ वेदू म्हातारेआचा धरमुदे विभु म्हातारेआचा वाउरे पैकी कांवदेओ कपाटे आ अधोयरि सोम्हाळ म्हातारा राऊन नागदे ओ भाई दार्शुजसदे सेठि साकु म्हतारा वाई दे ओ कांवदे म्हातारा सवद म्हातारा गोरु म्हातारा साजकार सोमदेओ जोन देओ वारैकरु वरतकु भुपाळ पाटैलू (भुपाळ पाटील)नामळा पाटैलु वैजकरु हे जन १८मुष्य [मनुष्य] करुनि समथिं प्रतिपाळावे.अप्रोशे सासि नागावु जमतेपैकि म्हैरु माहामदु दाउवार आया हाजि दाउवार आया " [४१]

हा लेख नागाव हया अलिबाग तालुक्यांतील गांवातील दानपत्र शिलालेखात कोरले आहे. कोकणामध्ये श्री हंबीरराव राज्य करीत असताना शके १२८९ म्हणजे इ.स. १३६७-६८ दिलेल्या राजपत्रासंबधीचा हा लेख आहे. देवगिरीच्या यादवाना लावले जाणारे विरुध्द पदवी हंबीरराव लावली आहे. यावरुन हंबीरराव हा यादववंशाशी संबधीत असावा हंबीररावाचा मुख्य प्रधान सिहिप्रो यांने तांनिरोपित म्हणजे आपला कुसनाक आणि हासण नायकाचा सेनापती देऊ प्रो यांच्या पध्दतीने चिंचोवेळी गांवात एक मशीद उभारुन तेथे रत्नदिप लावण्यासाठी म्हणून काही दान दिले आहे. आष्टागाराशी निगडीत नागावे [नागांव] आगारापैकी कतिळवाडी व नारदे

कवळ्यापैकी भाटाळी फळभोगासह श्री. हंबीराचा प्रधान सिहिप्रोने यांने विकत घेऊन वाटून दिल्या. कातळवाडीच्या वाडीच्या विक्रीचे १६०द्राम नारदे कवळ्यापैकी भाटाळीच्या विक्रीचे ४० द्राम असे एकूण २०० द्राम सिहिप्राने (पाटील)कोशात भरले. कोशाधिका-याने ते दाम कवळ्यातील सर्व आगरी लोकात सामुहिकपणे दिले व ते त्यांनी मुलाबांळासहित आपाआपासात वाटून घेतले. आठ प्रमुख कुंटुबात वंश पुढे चालू नव्हता. त्या वाडयाची देखभाल करणारे कुणी उरले नव्हते.म्हणून त्या वाडया सर्व आगरी लोकांनी मिळून विकल्या होत्या. आता सर्व गुंता सोडवून त्या सिहिप्रोला विकल्या आहेत. याउपर कोणी मालक जबरदस्ती करीत किंवा बखेडा करील त्यास सर्व आग-यांनी मिळून निवारावे असा सिहिप्रोच नीतीधर्म आहे. तोच सर्व आगरी लोकांनी पाळावा . वाडयांमधील जमातीबद्दल सांगावयाचे म्हणजे जितक्या आगरात झाडे येतील तितके आगर त्यातील झाडझाडो-यासह सिहीप्रोच्या शासनात विषयाने भोगावे हा धर्मही सर्वानी पाळावा. येथे संबधीत जागेच्या चतु:सीमांचा ही उल्लेख केला आहे. पूर्वेस नाऊ म्हाता-याची [नाऊ म्हात्रेची] वाडी , उतरेस चोरले वाडी ,पश्चिमेस पाटीलू वाडी (पाटीलवाडी) दक्षिणेस कोणी याची वाडी आहे. विदयमान कोशाचे पालक कवळीचा पोगुनाक रामदेव वेद म्हात्रे, धरमुदेव विभु म्हात्रेच्या वावरेपैकी [वावर -शेत] ,सोम्हाळ म्हात्रे, राऊत नागदेव ,भाई दार्शु जसदेव सेठी, साकु म्हात्रे, वाईदेवम्हात्रे, कांवदे म्हात्रे, सवद म्हात्रे, गौरु म्हात्रे, साजकार सोमदेव जोतदेव वारीकर , भूपाळ वर्तक, पाटील नामला व पाटील वैजकरु हे अठराजण [आगरी] मुख्य होत .त्यांनी सर्वानी हया दानपत्राप्रमाणे वागावे असे म्हटले आहे. या शिलालेखात म्हैरु माहमद दाऊवाद , आया अशी गांवक-यांची नांवे आहेत.

नागांवाच्या शिलालेखात हिजर सन ७६९ व शक १२८९ सवनसर यांचा उल्लेख इ.स. १२९४ मध्ये रामदेव यादव [दुसरा] यांचा पराभव अल्लाउद्दिन खिलजीने केला. त्यांच्या नंतर त्यांचा मुलगा शंकरदेव व जावई हरपालदेव यादव यांनी यादवी सत्ता त्यांनी सांभाळण्याचा प्रयत्न केला .पण त्यात यश आले नाही. १३१८ मध्ये यादवाचे राज्य संपुष्टांत आले.

कै. प्रा.गो.बा. मोकल यांनी "आगरी समाज शोध आणि बोध "या ग्रंथात पाथरवट आगरी समाजाबद्दल विस्तृत विवेचन केलेले आहे .(पृष्ठ ११-१४-१५) मूळचे क्षत्रिय असलेले आगरी पाथरवटाना राष्ट्रकूटवंशातील राजा कृष्णराय यांचा राजाश्रय मिळाल्यावर द्रविड पाथरवटाकडून दाक्षिणात्य शैली आत्मसात केली. इ.स. सातव्या शतकापसून हा प्रवास सुरु होता . आधी कळस मग पाया असा शिल्पाचा आविष्कार असलेले वेरूळचे कैलास लेणे कोरण्याचे काम आगरी पाथरवट दोनशे वर्ष सलग दहा पिढया करीत होते. .घारापूरी (Elephanta) मुंबई पासून ११ कि.मी व उरण (जि.रायगड) जवळ वसलेले बेट अग्रहारपूरी म्हणजे आगरी लोकांची नगरी असे म्हटले जाते .प्राचीन काळात घारापूरी ही शिलाहार व मौर्य राजांची राजधानी होती . घारापूरीचे प्राचीन नांव श्रीहरी होते. घारापूरीवर जेव्हा पोर्तुगिज राजवट आली . तेव्हा त्यांनी येथे असलेल्या हत्तीच्या प्रंचड मोठया शिल्पामुळे या बेटास एलीफंटा हे नांव दिले.(इ.स.१५३४). येथील शिल्पे कोरणारे आगरी लोकांचे वंशज घारापूरी बेटावर अनेक पिढयांपासून रहात आहेत. आगरी लोकांची तीन गावे आजही या बेटावर रहात आहेत.

आगरी समाजात कलेचा वारसा त्यामुळेच उपजत आहे .नाशिक पंचवटी येथे काळाराम मंदिराजवळ आगरी पाथरवटाची मोठी वस्ती आहे . पेशव्याचे सरदार नारो शंकर यांनी या पाथरवटाकडून अनेक कामे करून घेतली व राजाश्रय दिला.पेशवाईतही अनेक मंदिरे नाशिक परिसरात बांधली गेली .या नारो शंकरानी आगरी पाथरवटांशी एक पैज लावली की " मी एका रात्रीत मंदिर बांधतो तुम्ही मारुतीची मूर्ती तयार करा पाथरवटांची मूर्ती मध्यरात्रीनंतर तयार झाली . ती पैज जिंकताना नारो शंकराची दमछाक झाली त्याने सुर्योदयापर्यत कसेबसे विटा लाकडाचे साधे मंदिर उभे केले ." या आगरी पाथरवटाबाबत एक दंतकथा आहे की त्र्यंबकेश्वर येथे देवीचे मंदिर आहे या पाथरवटानी देवीची सुंदर मूर्ती घडवून तिच्या भाळी हिरा बसविला . पुजारी जेव्हा या मंदिरावर हक्क सांगू लागले तेव्हा देवीच्या कपाळावर असा हिरा आम्हीच बसवू शकतो.असे ठणकावून सांगितले. काळाराम मंदिराचे कामही या पाथरवटानी केले आहे.यांची साक्ष त्र्यंबकेश्वर येथील देवीच्या मंदिराजवळचा शिलालेख्र देतो. जसजसे शिल्पकाम करीत हा

समाज पुढे जात होता त्यानंतर त्या त्या भागात तो स्थायिक होताना आढळून येतो .शिल्पकलेवर जगणारी आगरी समाजाची एक पाथरवट शाखा नाशिक भागात स्थिरावलेली दिसून येते . [४२]

चाऊलदेश : (चौल -अलिबाग ,जि.रायगड)

उत्तर कोकणात तांदळाचे उत्पादन विपूल प्रमाणात होत असे . भाताचे कोठार असे कोकणाला म्हटले जाते.अपरान्त या नावाप्रमाणेच 'चुनालदेश ' असे एक उत्तर कोकणाचे नांव आहे. आगरी बोलीत तांदळाला "चाऊल "असे म्हणतात त्यामुळे हा ' चाऊलदेश 'किंवा चुनाल देश (चौल-अलिबाग) असे उत्तर कोकणातील विशेषत: अलिबाग,पेण, रोहा इ.अष्टागरातील विभागाला म्हटले जात असे . महिकावतीच्या बखरीत उल्लेख केलेले केशवदेव यादवांशी कळवे (ठाणे) येथे जे भोजराजांचे युध्द झाले तो राजा भोज हा चाऊलदेशाचा (चौलचा) राजा होता. आगरी लोकगीतात चुनालदेशाचा उल्लेख अनेक वेळा आढळून येतो . आगरी लग्नात हळदीच्या आधीचा दिवस हा चूनाचा दिवस असतो. चून दळणे, चून मळणे असे विधी केले जातात. चून दळणे म्हणजे तांदूळ दळणे किंवा कांडवणे .त्यापासून वडयांकरिता जे तांदळांचे पीठ मळले जाते त्यास चूनमळणे म्हणतात. या चूनालदेशाचे उल्लेख आगरी धवळयात येतात .आगरी लोकगीतात चुनाल देश (चाउलदेश), तांदूळ देश असा जो संदर्भ येतो ते लिंबलोणाचे आगरी लोकगीत असे आहे.

" धवलनंदी बरमदेव पालानीला
जेल चुनाले देसी
चुनाले देसीसी हानलीन हालदी कुंकवा
पोराचा निम उतराथा हो
धवलनंदी शंकरदेव पालानीला
जेल चुनाले देसी
चुनाले देशीसी हानलन शेलू शिनगारू

पोराचा निम उतराया हो " [४३]

(शेलू -शालू ,शेला ,वस्त्रे)

गीतात पुढे चुनालदेशातून देवानी काय काय वस्तू आणल्या यांचे उल्लेख येतात . प्राचीन चौलचे महत्त्व आजच्या भारताची आर्थिक राजधानी असलेल्या मुंबई शहरासारखे होते.श्री गोपीनाथ प्रधानानी संपादीत केलेल्या व महाराष्ट्र साहित्य पत्रिकेत प्रसिद्ध केलेल्या उत्तर कोकणातील काही लोकगीतात तांदूळदेशीचा (चाउलदेशाचा)उल्लेख आढळून येतो .

" तांदूळ देशीच्या सोनारदादा

नथनी घडाई मध्यानरात्री

कृष्ण देवाच्या नवरीसाठी

शिरी बाशिंग परण्या नेले

एवढी तांतड कशासाठी

कृष्णा देवाच्या नवरीसाठी " [४४]

उपरोक्त दोन गीतात चुनालदेश आणि तांदूळदेश असे दोन वेगवेगळे उल्लेख आलेले आहेत म्हणजे तांदूळ पिकविल्या जाणा-या महाराष्ट्ातील इतर कोणत्याही क्षेत्राला चुनालदेश असे म्हणत नव्हते.तर आगरी गोत्राचे लोक त्याच्या वसाहती -परिसर असलेल्या अपरान्त तथा उत्तर कोकणालाच त्यांच्या परंपरेनुसार " चुनालदेश "अथवा "तांदूळदेश "(चाऊलदेश)म्हणत असत हे लोकगीतातून सिद्ध होते .

प्राचीन काळापासून इ.स.१३० पासून ते १७७६ पर्यत चौल हे ऐतिहासिक महत्त्व असलेले शहर हाते अगदी इ.स.पूर्व १२०० पर्यत चौलचे प्राचीनत्व उपलब्ध आहे चंपावती हे या शहराचे पुराणकथातील नांव आहे .अनेक सत्तांचे आक्रमण यामुळे ऐतिहासिक ऐवज नष्ट इ ाालेले आहेत . श्रीकृष्णाचा मोठा भाऊ बलराम यांची पत्नी रेवती ही या चौल रेवदंडयाची असे सांगितले जाते . (प्राचीन नांव चंपावती - रेवतीक्षेत्र).पुरातन काळी या शहरात १६ लाख इमारती ३६० मंदिरे व ३६० तळी होती व ते १६ पाखडयामध्ये विभागले गेले होते. तेराव्या शतकात

यादवानी चौल जिंकून घेतले व तेव्हापासून यादवराजांची सत्ता उत्तर कोकणावर सुरु झाली. इ.स.१३१२ मध्ये अल्लाउद्दीन खिलजीचा सरदार मलिक गफूर याने शंकरदेव यादव यांचा पराभव करुन कोकणातील हे चाउलदेशीचे राज्य आपल्या अधिपत्याखाली आणले. आंतरराष्ट्रीय व्यापाराचे केंद्र असलेले चौल अनेक सत्ताधिशानी काबीज करण्याचा प्रयत्न केलेला दिसून येतो त्यामुळे चौल (चाउलदेशा) बाबत अनेक दस्तावेज उपलब्ध आहेत.तांदूळ पिकविणारा आगरी समाज अनेक सत्ताच्या अंमलाखाली गेल्याने त्याच्ी संस्कृती सर्वसमावेशक दिसून येते.

प्राचीन काळात वस्त्रोद्योगासाठी चौल प्रसिद्ध होते .सुती कापड व रेशीमवस्त्रे नायते विणकर विणीत असत .चौलमध्ये कापूस अथवा रेशीम पैदास होत नसतानाही वस्त्रोद्योग मोठया प्रमाणात होत असे. १७ व्या शतकात चौलला भेट देणारा फ्रेंच प्रवासी पायरड (Pyrard) म्हणतो की "गोवा व संपूर्ण भारताला पुरेशे रेशीम तेथे तयार होते व ते चीनी रेशीमापेक्षा चांगल्या दर्जाचे असते .गोव्यात त्याला चांगली किंमत येते . चीनमधून कच्चे रेशीम आयात करुन त्याचे विणकाम करुन ते देशी परदेशी निर्यात केले जात असे. चौलचे कारागीर अतिशय सुंदर लाकडी पेटया आणि कोरीव लाकडी वस्तू तयार करतात त्या विशेष मागणी असते . त्यामुळे येथील रस्त्यावर नेहमी रहदारी असे . [४५]

"चौल, म्हणजे चुनालदेश" जगभर तांदळाच्या व्यापाराकरीता प्रसिध्द होता.विदयेचे माहेरघर म्हणूनही चौल प्रसिध्द होते.आयुवेदाचार्य च्यवनऋषी(च्यवनप्राश) यांच अष्टागारातले, "दमयंतीस्वयंवर" आख्यान लिहिणारा रघुनाथपंडित याच चौलचा.बालकृष्णशास्त्री सोवनी, गंगाधरशास्त्री, अलिकडचे ज्येष्ठलेखक डॉ.प्रा.मा.ना.आचार्य इ.लेखक याच चौलचे.जेष्ठ निरुपणकार. नाना धर्माधिकारीही इथलेच , अनेक वर्षाचा प्राचीन इतिहास चौलला आहे.

आगरी मुंगी पैठण येथून स्थलांतरीत आहेत की मूळचे कोकणातील आहेत ? :

१) **संजय सोनावणीनी यांचे मत :,** आगरी समाजाच्या उत्पत्तीबाबत संजय सोनावणी यांनी आपले मत मांडले आहे , ते या लेखात म्हणतात की ,“भारतात प्रथम गुजरात येथील कच्छ प्रांतात कोळी समाजाने मीठाचा शोध लावला,हळूहळू तेथील किनारे व्यापत हा उद्योग सरकत पुढे आला.

कोळी समाजातील जी मूळ माणसे या मीठशेतीकडे वळली त्यातूनच आगरी समाज उदयास आला. " आगरी कोळी समाजाबाबत एक पुराणकथा आहे की अगस्ती ऋषीचे आंगले आणि मांगेले हे दोन पूत्र असून त्यांच्यापासून आगरी व कोळी समाज निर्माण झाला. सहयाद्रीच्या कडेकपारी कोकण आणि घाट यांना जोडणारे घाट प्रथम मिठाच्या व्यापारासाठीच निर्माण झाले .वंजारी लोक जनावरांच्या पाठीवर मीठ लादून ते सर्वत्र विकत असत.आगरी समाजाची कल्पकता वर्णन करताना संजय सोनावणी म्हणतात " सिंधूसंस्कृतीमध्ये लोथल हे कृत्रिमबंदर कोळीय समाजाने निर्माण केलेल्या कल्पकतेचा नमुना आहे ". [४६] सोनावणी हे महत्वाच्या गोष्टीवर प्रकाश टाकताना म्हणतात की -आगरी लोक यादवसेनेसोबत कोकणात आले हे सर्वश्रुत असले तरी ते पूर्णत: खरे नसून यादवाच्या आधी सातवहान काळातच हा समाज येथे अस्तित्वात होता . यादवांना सहाय्य करुन त्यांची संस्कृती आगरी समाजाने स्वीकारली असावी या शक्यतेस अधिक पुष्टी मिळते.

२)डॉ. प्रा. दाऊद दळवी यांचे मत :

कोकणातील अतिशय पुरातन पण संपन्न समाज आगरी कोळी, ठाणे, रायगड मुंबई भागात त्यांचे प्राचीन काळापासून वास्तव्य आहे. ऐतिहासिक दृष्टया आगरी लोक हे बिंबराजा यादव यांच्या सैन्यासोबत मुंगी पैठण येथून आले असे काही अभ्यासक मानत असले तरीही आगरी समाजाचे अस्तित्व सातवाहान काळापासून किंबहुना त्याआधीपासून कोकण किनारपट्टीवर बहुसंख्येने होते. " [४७] डॉ. दाऊद दळवी याचे हे मत अधिक पटण्यासारखे आहे.

३) महाराष्ट्र संस्कृतीकोष :

हा समाज शिलाहर/सातवहान काळातही प्रामुख्याने ठाणे व रायगड जिल्हयात बहुसंख्येने होता . त्यांची विशिष्ट प्रकारची आगरी बोली भाषा आहे .शुद्धआगरी , दास आगरी , व वरप आगरी या त्यांच्या पोटजाती आहेत . रायगड जिल्हयात बिंबराजाच्या आगमनापूर्वी चौल, आवास, सासवणे व सागरगड ही छोटी राज्ये होती सागरगडावरील दिल्लीचा सरदार सुलतानाला

जुमानेसा झाला . या सुमारास मुंगी पैठणच्या देंवगिरीच्या बिंबदेव यादव राजाचे आक्रमण या राज्यांवर झाले. एक हिंदू राजा म्हणून बिंबदेवास स्थानिक आगरी लोकांनी या युद्धात साहाय्य केले तेव्हापासून बिंबदेव कोकणावर राज्य करु लागला .या परिसरातील आगरी समाजाने सहाय्य केले म्हणून त्यांने किनारपट्टीची जमीन त्यांने कसण्यास दिली व खालटे पाडून समुद्र मागे हटविण्यात हा समाज तरबेज झाला .युध्दात तलवार गाजवून नंतर हाती नांगर धरला.मिठागराची निर्मिती केली जोपासना केली . भातभाकरी व मासे हे त्यांचे आवडते अन्न आहे.आगरी लोकांना आगळी आगळे, खारकी कुणबी,खारपाटे अशी ही बरीच नांवे आहेत. मुळात आगरीवंशीय लोक हे कोलीय वंशाचे आहेत.[४८]

४)डॉ .प्रा. प्रतिमा काणेकर यांचे मत :

किनारपटटीकडे आगरी समाज मुळातच असावा की तो स्थलांतरीत आहे ? मुंगी पैठणच्या बिंबराजाने दिल्लीच्या बादशहाने सागरगडावरील सरदाराचा पराभव करण्यासाठी विनविले . तो ज्या सैन्यासह सागरगडावर आला.त्यातील काही सैन्याला त्यांने नंतरच्या शांततेच्या काळात मिठागरे बांधून दिली असा एक उल्लेख संस्कृतीकोशात आढळतो (खंड-१ पृ.क्रं.३८९) आगरी बोलक समाज मुंगी पैठणच्या राजा बिंबाशी आपले नाते जोडतो.बिंबराजाने कोकणात येताना जी सहासष्ठकुळे बरोबर आणली त्यांत सात कुळे आगरी होती असे काही अभ्यासक सांगतात. पंरतु महिकावतीच्या बखरीत तसा उल्लेख आढळत नाही .बिंबराजाने आपल्याबरोबर आणलेल्या सहासष्ट कुळांचा हिशेब महिकावतीच्या बखरीत दिला आहे त्यात सात घोडेल कुळे असे म्हटले आहे मग हे घोडेल म्हणजेच आगरी का ? महिकावतीच्या बखरीत आगरी कुळासंबधी आणखी एवढाच उल्लेख मिळतो "आगरी खुमे निराळे। खारु निराळे।"[४९]

आगर म्हणजे माड पोफळीच्या बाग, शेती किंवा मीठ पिकविण्याची जागा हा अर्थ लक्षात घेतला तर मिठागरे होती ते मिठागरी ठरले असावेत.मिठागराचा व्यवसाय वर्षातून काही काळच चालणारा आहे त्या व्यवसायाच्या जोडीने इतरत्र जमीन घेऊन आगरीसमाज शेतीकडेही वळला असावा. मीठ व्यवसायातील आगरी खारपाटील म्हणूनही ओळखले जातात.

५)प्रा. शंकर सखाराम यांचे मत :

महिबिंबाने राज्य सुधारण्यासाठी चंपानेर वरून ६६ कुळे आणली व पैठणवरून व्यापार , शास्त्र , संस्कृती सांभाळणारी कुळे आणली .त्यापैकी चंपावती म्हणजे चैाल, उरण , शहाबाज,येथे भोजराजाची सत्ता होती .पुढे नागरशाची सत्ता आली नागरशाला जिंकून चेऊलवर शके १२५४ नंतर बिंबराजाची सत्ता आली. मुंबईवृतांतमध्ये बिंबदेवाने पैठणवरून ७ आगरी कुळे आणली असा उल्लेख सापडतो .येथले बिंबदेव म्हणजे दुसरे यादव कुळातले धरले तर त्यांची सत्ता चेऊलवर येते.पण त्यांने पाडाव केला तो नागरशाचा सरदाराचा नव्हे .बिंबराजाने मिठागरे बांधून दिली .आगर पिकविणारे ते आगरी मग ७ आगरी कुळे आधी कशी? बदलापूरच्या वणर्नात आग-यांचे देव खंडोबा, बहिरी,भवानी हे देशावरील लोकांच्या देवाप्रमाणे आहेत म्हणून आगरीलोक बाहेरचे (देशावरचे) असावेत असा उल्लेख आहे. पण त्यांनीच (चाफेकरांनी) आगरी प्रकरणामध्ये व पृष्ठ ४ वर हे शेतकरी भात पिकविणारे मूळचे लोक हे मान्य केले आहे.चाफेकरही आगरी लोक स्थलांतरीत नाहीत हे अप्रत्यक्ष मान्य करतात. आगरी समाज सातवहान काळापासून कोकणात रहात असल्याचे आगरी पंरपरेवरूनही स्पष्ट होते. [५०]

७)काशीनाथ मढवी यांचे मत :

आगरी गोत्रगंगा या ग्रंथात काशिनाथ मढवी (उरण) यांनी आपले मत या प्रश्नावर सप्रमाण मांडले आहे. ते म्हणतात. “महिकावतीची बखर या संपूर्ण संहितेत केवळ पैठणचा उल्लेख आहे . मुंगी पैठण हया नगराचा कुठेही उल्लेख नाही. (वास्तविक मुंगी व पैठण ही दोन वेगवेगळी गावे आहेत.) चंपानेरहून(अहिनलवाडया पाटण) गोवर्धनबिंबाने बिंबदेवाबरोबर (नव्या वसाहती करीता) ६६कुळे रवाना केली .(त्यात ७ कुळे घोडेल होती ,आगरी नव्हे.) ती कुळे घेऊन बिंबदेव पैठण येथे आला.पैठणहून आणखी देशस्थ ब्राह्मण समुदाय घेऊन त्यांना उत्तर कोकणात बिंबदेवाने आणले त्या पैठणच्या ब्राह्मणाची यादी बखरकाराने दिलेली आहे ती अशी १)प्रमुख -गंगाधर नायक सांबखेंडकर २) पुरोहित -विश्वनाथ पंत कावळे ३)भास्कर पंडीत

चामरे ४) प्रधान-गोवर्धनाचार्य देवधर ५) अनंत नायक ६) केशवराव छत्रे तसेच मोगरे , जाधवे, हेमटे . इ.संपुर्ण बखरीत या व्यतिरिक्त चंपानेरहून पैठणहून किंवा मुंगी पैठणहून कोणतीही कुळे बिंबदेवाने किंवा तथाकथित बिंब यादवाने आणल्याचा उल्लेख नाही. अगोदरच्या काळातील कोणत्याही वाङ्मयीन साधनात उल्लेख नसलेल्या आगरी जातीचा उल्लेख केलेला आहे. मात्र तो आयात यादीतील नाही. सातव्या शतकात हे उत्तर कोकणात सुमारे एक हजार खेडयातून रहाणारे आणि अकराव्या शतकात १४०० खेडयातून राहणारे लोक कोण होते ? या प्रश्नाचे उत्तर साहजिक मिळ्ते की ब्रिटीशकाळात उत्तर कोकणात इतर जातीपेक्षा संख्याधिक्याने पालघरच्या वैतरणा नदीपासून ते रोहयाच्या कुंडलीका नदीपर्यत राहणारे आगरीगोत्राचेच लोक असावेत यात शंका उरत नाही .(तथाकथित ७आगर कुं टुबांची तेराव्याशतकात आलेल्यांची एवढी चौदाशे खेडी होणे शक्य नाही.) म्हणजे आगरी लोक सातव्या शतकापूर्वीच उत्तर कोकणात होते ." [५१]

याबाबत संजय सोनावणी (पुणे), ठाणे येथील इतिहासतज्ञ प्रा. डॉ.दाऊद दळवी व इतिहासतज्ञ डॉ. पुसाळ्कर याची मते आहेत आगरी आगळे हा समाज आधीपासून कोकणात अस्तित्वात होता. आगरी कोळी व महार (मरहटटी)यांची सत्ता होती .म्हसळे (रायगड)येथिल कुडा -मादांड येथिल शिलालेखात तत्कालीन सत्तधिशांचा उल्लेख येतो ते आगरी कोळीच आहेत. यानंतर जे सत्ताधिश कोकणात आले त्यांना या समाजाची मदत घ्यावी लागली .सातवहान काळापासून (इ.स.२२०पूर्वी) कोकणात आरमार अस्तित्वात होते .त्यात आगरी कोळी हे दर्यावर्दी लोक काम करीत होते. या आरमाराने श्रीरामाप्रमाणे लंकेवर हल्ला करून सातवहानाची सत्ता लंकेवर स्थापन केल्याचे संजय सोनावणी म्हणतात .ही कथा सातवहान राजा हाल लिखित लिलावई या ग्रंथात सांगण्यात आली आहे ." सातवहान राजा हाल यांने सिलोन (श्री लंका)चा राजा शीलामेघ यांची कन्या लीलावती हिच्या सौंदर्याबद्दल ऐकल्यावर सप्तगोदावरी काठावर वसलेल्या भीमक हया ठिकाणावर आक्रमण केले तेथल्या राक्षसांचा वध केला सिंहलव्दीप (श्री लंका) वर चढाई करुन विजय मिळवला.तेथील राजकन्येशी विवाह केला हया घडामोडीत आगरी कोळी समाजाचा सहभाग होता असे आढळते " [५२]काही लोक आगरी हे रावणाच्या दरबारी

ढोल वादकाचे काम करीत ते ढोल आगरी असे दंतकथेव्दारे सांगितले जाते . आगरी समाजाची नाळ कोळी समाजाशी निश्चित जुळली गेली आहे. हे सोनावणी यांचे मत ग्राहय धरण्यास हरकत नाही. शिवाय मराठी भाषेचे जे मूळ प्राकृत मराठी आहे तीच आगरी बोली असून आगरीलोकांनी हे शब्द आजही आपल्या बोलीत कटाक्षाने जपले आहेत. वैदीक समाजाचा समुद्रबंदीचा फतवा या समाजाने फेटाळ्ला आहे. बिंबदेव यादवाने सोबत आणलेला आगरी समाज युध्द संपल्यावर मिठागरे व शेती करु लागला व स्थिर झाला हे सोनावणी मान्य करीत नाहीत . त्यांच्या मते यादवांच्या आधी हजारवर्षापासूनच हा समाज येथे अस्तित्वात होता .राजा भोज किंवा शिलाहार राज्यकर्त्याच्या विरोधात यादवराजांना काही आगरी लोकांनी सहाय्य केले होते .

मुस्लीम कालखंड :

जेव्हा महाराष्ट्रावरची देवांची म्हणजे यादवांची सत्ता संपून यवनाची सत्ता सुरु झाली तेव्हा सोवळेओवळे , स्पृश्यअस्पृश्यांचा तंटा माजविण्या-या धर्ममार्तडाना त्यामुळे धक्का बसला. सततच्या लढाया ,पाठोपाठचे दुष्काळ , यामुळे महाराष्ट्राचा कणा मोडला गेला. ब्राह्मण कायस्थ [कारकून] झाले, क्षत्रिय शूद्र झाले. शूरवीर मोगलांचे गुलाम झाले देवळे फोडली गेली त्यांच्या मशिदी झाल्या . लेकीसुनाची अब्रू चव्हाटयावर आली. साधूचे फकीर झाले ,भगताचे मुजावर झाले. संस्कृतीचा पदर खांदयावरुन केव्हाच खाली सरला होता.बायकांची अब्रू भरल्या बाजारी पोटासाठी विकली जाऊ लागली. माणसास खावया अन्न नाही ,अशी दुष्काळाने भीषण परिस्थिती झाली .

बहामनी राजवटीनंतर अहमदनगरच्या निजामाने अंमल चालविला .मुस्लीम सत्ता झपाटयाने सर्वदूर कोकणात पसरली .वसई विरारच्या वैतरणेपासून महाडच्या सावित्री नदीपर्यत निजामाचा अंमल होता. आजही मुरुड, म्हसळा पेण पनवेल परिसरात मुस्लीम लोकसंख्या मोठया प्रमाणात आहे. सांस्कृतिक दृष्टया आगरी समाजावर मुस्लीम संस्कृतीचीही दाट छाया पडलेली दिसून येते

१.मुस्लीम समाजात विवाहाच्या वेळी वधूस 'मेहर ' दिली जाते. आगरी समाजात नव-या मुलांकडून नवरीच्या बापाला काही रक्कम देज म्हणून दिली जाई. देज म्हणज मूळ शब्द दहेजचा तो अपभ्रंश आहे. गरीब मुलीचा बाप काही वेळा देज घेत असे, आज ही प्रथा मागे पडली आहे.

२. विवाहीत आगरी स्त्रियांत विशेषत: रायगड जिल्हयात अलिबाग व पेण तालुक्यात खोंडा वापरला जाई. मुस्लीम स्त्रिया जसा बुरखा वापरतात .तसाच पण पूर्ण अंग न झाकता पाठीवर खोंडा घेतला जाई. लोकरीचा पातळ काळ्या रंगाचा चार फूट लांब व अडीच ते तीन फूट रुंदीचा घोंगडीसारखा खोंडा घेतल्याशिवाय आगरी महिला घराबाहेर पडत नसत. वडीलधा-या माणसांपुढे तोंड न दाखवता जाण्यासाठी आदराचे प्रतिक म्हणूनही पेण/ अलिबाग भागात खोंडा वापरीत असत. कोकण किना-यावर मुस्लीम सात्ताधिशाच्या राजवटीत अब्रूचे रक्षण करण्यासाठी खोंडा वापरला जाई. ठाणे व उरण भागात पांढरा दुप्पटा उपरण्यासारखी घडी करुन वृद्ध आगरी स्त्रिया फरकी (ओढणी) खांदयावर घेतात.

३. गांवच्या जत्रा, पालख्या हया ऊरुस अथवा संदेलाच्या मुस्लीम पद्धतीवरुन रुढ झाल्या असाव्यात .चातुर्मास पाळणे ही पद्धत रोजासारखी आहे. विशेष म्हणजे श्रावण आणि मार्गशीर्ष महिन्यातच हया प्रथा पाळल्या जातात. जत्रेत नवस फेडले जातात. या प्रथा सुंता वैगैरे प्रथाशी जुळणा-या आहेत. लहान मुलांचे केस राखून ते देवळाच्यापुढे जावळ काढणे इ. तुलना केली तर ब-याच बाबीत साधर्म्य दिसून येते. ढवळयाशेजारी पवळ्या बांधला वाण नाही पण गुण लागला" या न्यायाने मध्ययुगीन काळात हे सांस्कृतिक आदान प्रदान झालेले आढळून येते.

४. मुरुड जंजिरा भागात सिद्दीची राजवट असल्यामुळे त्या भागात स्थानिक हिन्दूना जबरदस्तीने बाटवले गेले. त्यात आगरीही होते. हे लोक परत हिन्दूधर्मात आले नाहीत. मुस्लीम रीतीरिवाज पाळतात. व ते मुस्लीम असूनही स्वत:चे खारआगरी म्हणून आडनांव लावतात. मुरुड भागात खारआगरी,देशमुख, पाटील आडनांवे असलेली अनेक मुस्लीम कुटुंबे आढळून येतात.

५. ऐतिहासिक काळातील आगरी समाज :

राजा संकाच्या काळात सांक्षी [सांकसई अथवा बद्रुद्दिन] किल्यावरुन सांक्षी (पेण) तालुक्यांचा कारभार चाले .सांकसई हा किल्ला पेणच्या ईशान्येस सात कि.मी. दूर आहे

बळवली व वळक या गांवाजवळ असून मुंबई गोवा महामार्गावरुन गोविर्लेवरुन हा किल्ला ठळकपणे दिसतो.यास "दर्ग्याचा किल्ला" असेही म्हणतात.बद्रुद्दिनदुर्गाचे खांब हेमांडपंथी मंदिराप्रमाणे आहेत. त्यामुळे तो यादवकालीन असावा हे स्पष्ट होते .

राजा संक पेण परिसराचा राजा होता . या राजाला जगमाता व सांकसई या दोन कन्या होत्या. सांकराजा कर्नाळ्याच्या लढाईत मारला गेला .ही हकीगत कळल्यावर राजकन्या जगमाता हिने आत्महत्या केली . जिथे मोठया राजकन्येने जीव दिला तेथील टाक्याला जगमाता टाके हे नांव पडले आहे. [५३] राजकन्या सांकसई हिने सुलतानी सत्तेशी संघर्ष केला. पेण भागातील आपल्या स्थानिक आगरी जातीच्या व आदिवासी जमातीच्या सैन्याच्या मदतीने तिने आदिलशाहिशी बराच संघर्ष केला. प्रचंड मुस्लीम सैन्यापुढे तिचे चालले नाही .अखेर तिला मानहानी व पराभव पत्कारावा लागल्याने ती बिदरच्या (विजापूरच्या) सुलतानाची राणी झाली .तेथेही तिने उत्तम राज्यकर्ती म्हणून नाव मिळवले .विशेष म्हणजे याकाळी तालुक्याचे मुख्यालय पेण नसून हेरंबपूर [हमरापूर] हे होते. हमरापूर हे महाल बाजारपेठचे गांव होते शेजारील गाव तांबडशेत येथे न्यायालय व धान्यभांडार होते . अठरापगड जाती त्यामुळे हमरापूर या गावात वसल्या होत्या. विशेष म्हणजे आजही या विविध जाती या गावात नांदताना दिसून येतात. सांक्षीच्या किल्लेदारांनी अमीरउमराव , सरदारांच्या मनोरंजनासाठी काही कलावंतीनी ठेवल्या होत्या त्यांचा महाल गोर्विले या गावाजवळ होता. त्या महालाचा पाया अस्तित्वात होता .पुढे पायाचे दगड लोकांनी उखडून नेले. आताच्या कोपरफाटयाजवळ "कलावंतीनीचा घटना " (पाया) काही वर्षापूर्वी होता ते कलावंतीनीचे घर होते .

सागरगडाच्या पालेगाराने सांकसई [सांक्षी] किल्ल्यावर आक्रमण करुन ते राज्य बुडविले. या सांक्षी राज्याच्या अखत्यारित वाशी,वढाव दिव, काळेश्री सरेभाग दादर, कळवा जिते, वळक, वरसई, नागोठणे ,पेण भागाचा समावेश होता. नंतर सांक्षी [सांकसई] किल्ल्यावर निजामाचे राज्य आले .

शिवाजी महाराजानी कोकणाला नवनिधी म्हटले आहे.मराठा आरमाराची स्थापना प्रथम कल्याण येथे केल्यांनतर त्यात स्थानिक आगरी कोळी सैनिक सामील केले. आगरी लोकास त्या काळी खारवे म्हटलेले दिसून येते. मुरुडच्या जंजिरा-याने छत्रपतीना नेहमीच हुलकावणी दिली. अनेकदा प्रयत्न करुनही तो जिंकता आला नाही. जंजिरा मोहिमेत दादर गावचे मचवेकरी सामील झाल्याचे एका पत्रातून दिसून येते. लाय पाटील यांनी हा प्रयत्न शिवकाळात केलेला दिसतो. या पत्राचा मसुदा असा आहे की,

" चुने कोळीवाडा व दादर कोळीवाडा येथिल लाय पाटील [लहू पाटील] यांनी दर्यावर्दी खलाशी तांडेल एकत्र करुन आरमार सिद्ध केले. मोरोपंत पिंगळे छत्रपती पेशवे प्रधान यांनी लाय पाटील यांना विचारले की" शिवाजी राजांच्या जर निकड लागली तर चाकरी कराल की नाही". लाय पाटील "आज्ञाप्रमाण"म्हणाले लाय पाटील यांनी आपले मचवेकरी जमा केले. रात्री जंजिरा किल्ल्याच्या तटाला शिडया लावून मराठी सैन्याची वाट पहात राहिले. रात्र सरली उजाडू लागले तरी मराठा सैन्य व मोरोपंत यांचे येणे झाले नाही. मोरोपंत पिंगळे यांनी चूक कबूल केली. लाय पाटील व त्यांचे २१ मचवेकरी खलाशी तांडेल यांना घेऊन मोरापंत रायगडावर गेले पदमदुर्गावरील सुभानजी मोहिते सुभानजी खराडे सरनोबत मल्हार नारायण , लाय पाटील व त्यांचे एकवीस दादर कोळीवाडयाचे तांडेल सोबत होते. लाय पाटील व त्यांचे सोबतचे एकवीस मचव्याचे तांडेल खलाशी यांनी जीवाची बाजी लावून , मुरूड जंजिराच्या तटाला शिडया लावल्या व मराठा सैन्य पोहचण्यास उशीर झाल्याने ती मोहीम फसली गेली. तरीही लाय पाटील आणि त्यांच्या मचवेकरी तांडेलानी दाखविलेल्या धाडसाबद्दल शिवरायांनी त्यांचे कौतुक केले. सर्व मचवेकरी तांडेलास सन्मानाने रायगडावर बोलाऊन त्यांनी त्यांचे कौतूक केले .त्यावेळी महाराजानी चार पालख्या मागविल्या. तीन पालख्या पदमदुर्गाच्या तीन सरदारास दिल्या , चवथी पालखी लाय पाटील यांना देऊ केली. त्यावेळी लाय पाटील म्हणाले "महाराज तुमची पालखी मला पावली ,मी दयावर्दी खाडीत वावरणारा चिखलात चालणारा माणूस आहे मला पालखी नको. " यावर महाराजांनी अष्टप्रधानास आज्ञा केली " एक गलबत बांधून त्या गलबताचे नांव

पालखी ठेवून ते लाय पाटील यांना बक्षीस दया. तसेच लायपाटील यांना वतन दिले. अष्टागरातील आगरी ,कोळी जातीचा न्यायनिवाडा लायपाटील यांनी करावा व त्यांना समाजाने मानपान द्यावा. "[५४] अशा आशयाचा आदेश छत्रपतीनी दिला . सर पाटील यांच्या नंतरच्या पिढया अलिबागेत स्थायिक झालेल्या आढळतात.

आगरी समाजाचा दुसरा एक उल्लेख शिवकाळामध्ये सापडतो तो मामला मीठांचा या आज्ञापत्रात .आगरी मीठ उत्पादका बाबतचा छत्रपती शिवरायांचा कळवळा दिसून येतो . येथील स्थानिक मीठ उत्पादक परराज्यातून येणा-या स्वस्त किंमतीच्या मीठांस तोंड देऊ शकणार नाहीत , याकरिता परकीय मीठावर जकात वाढवावी व स्थानिक आगरी मीठ उत्पादकास सवलत दयावी. बाजारात ते परकीय मालास स्पर्धा करु शकतील "मामला मिठाचा कैक लाख रुपये यावयाचा ! " असे महाराजाचे दूरगामी धोरण यात दिसून येते .

शिवाजी महाराजाच्या काळात पेण,पनवेल,नागोठणे येथील मिठागरातून चिंचवडच्या देवस्थानास मीठ फुकट देण्याचा रिवाज होता. चिंचवडच्या देवस्थानाकडून बैलगाडया पाठवून फुकट मीठ नेले जाई .याबाबत सन१६७६ मध्ये देवस्थानांनी या फुकटच्या मीठ मिळणा-या हक्काची शिवाजी महाराजाकडून सनद करून मागितली असता ,शिवाजी महाराजानी त्यावर २२ जून १६७६ रोजी खालीलप्रमाणे निर्णय घेतला

" हाली श्री ने सांगोन पाठविले की सनद पाहिजे म्हणून तरी या मागे ऐसे चालिले , या उपरी फुकट मीठ कोण्हापासून घ्यावयास द्यावया गरज नाही (मीठ केलो दहा सेरी गल्याचे माफ खंडी ४ रास देविले असे दिवाणीचे मीठ पैकी सालास इतके देत जाणे .) नागोठणीयास व पणवलीस (पनवेलीस)हे श्री बैल पाठविणार नाहीत. पेणेचेच बंदरीहून यास मीठ साल दरसाल देत जाणे , खर्च लिहिणे."[५५] पेण येथील मिठाचा व्यापार आणि मीठ पिकविणा-याआगरी समाजाबाबत शिवाजीमहाराज सजग होते . देवधर्माच्या नांवाखाली होणारी मीठ पिकविणा-या

आगरीसमाजाची पिळवणूक त्यांना मान्य नव्हती हे या प्रंसगावरुन स्पष्ट होते. हे मीठ वाशी , वढाव (पेण) भागातील होते हे विशेष आहे .

शिवरायाच्या आरमारात स्थानिक लोक होते. विशेषत: कुलाबा किल्ला बांधला गेला व खांदेरी उंदेरी ताब्यात आली त्या काळात आगरी कोळी दर्यावर्दी लढवय्ये मराठा आरमारात होते. कान्होजी आंग्रे यांच्या काळातही आरमारात त्यांचा सहभाग होता. आगरी समाजाची कान्होजी आंग्रेची खूप जवळीक होती. आंग्रेचा उल्लेख पेशव्यांच्या पत्रव्यवहारामध्ये आंग्रे असा न मिळता आंगरी अथवा आगरी असा मिळतो. हाही एक ऋणानुबंधाचा भाग आहे .कान्होजी आंग्रेच्या कुळदेवतेचा पुजारी ब्राह्मण अथवा गुरव नसून आगरी भोपी (भगत) असल्याचा उल्लेख इतिहासात आढळून येतो. [५६]

कान्होजी आंग्रे यांचे कोकणातल्या रयतेशी खूप जिव्हाळ्याचे संबध होते. बरेच लोक त्याबाबत चुकीचा इतिहास घुसडताना दिसतात .कान्होजी आंग्रे ताराबाईच्या काळखंडात होऊन गेले त्यांचे मुख्यालय कुलाबा (अलिबाग) होते. विजयदुर्ग ते खांदेरीपर्यत त्यांचे अधिपत्य होते . मराठा आरमारात कटाक्षाने आगरी,कोळी तरुणाना प्राधान्य दयावे ही शिवरायांची आज्ञा होती . समुद्रावरच्या भरती ओहटी , वादळ वा-याची अचूक माहिती या लोकांना असते ,आगरी कोळी मुले पाण्यात उपजत पोहतात . म्हणून शिवाजीमहाराज यांना मराठा आरमारात प्रामुख्याने भरती करण्याची आज्ञा करीत असत.पेशवाईपर्यत अनेक लढायात आगरी सैनिक सहभागी झालेले दिसून येतात मात्र इतिहासात त्याची नोंद अगदी अल्प दिसून येते.

बाजीराव पेशवे यांनी जंजिरा मुरुडच्या सिद्दीच्या लढाईच्या मोहिमेत बळजबरीने काही लोकाना पकडून नेले. पेण पंचमहाली पेशव्यानी वेट केली असे एक पत्र कान्होजीआंग्रचे ज्येष्ठपुत्र सरखेल संभाजी आंग्रे यांनी लिहिलेले आढळते. त्यावरून पेण भागातला आगरी समाज लढवय्या होता यावर प्रकाश पडतो. पेण तालुक्यात बळजबरीने आगरी कोळी दर्यावर्दी लोक वेठीस धरुन युध्दासाठी जंजि-यास आणले . आंग्रे हे कोकणचे सत्ताधिश असल्याने कान्होजी पुत्र संभाजी

आंग्रे यांस ही गोष्ट पटत नव्हती. पेण तालुक्यातील दादर, रावे, भाल इ.किना-याची सर्व गावे , त्याच्या आजूबाजूची सर्व गावे पिंजून चारशे पाचशे आगरी तरुण, यांना बळजबरीने मुरुड जंजियास युध्दासाठी आणले गेले.या बाबत संभाजी आंग्रे यांनी न घाबरता आपल्या रयतेच्या अन्यायाला उत्तर कोकणातल्या आगरी समाजावर केलेल्या अन्यायाबाबत कडक पत्र लिहून बाजीराव पेशव्याचा निषेध व्यक्त केला.

"१५ जमादिलावल पेण पंचमहालचे बेट जप्त करुन राजपूरीस आणले आहेत. म्हणोन आपणाकडील अंमलदार कोटकरी याणी मुलकात रयतेच आर [वेठ] केला ऐसे कलो आले. यावरुन हे पत्र लिहिले असे .धामधुमीचा प्रसंग आणि सेते भाते लावणीचा हंगाम यामध्ये प्रजेस वेठीस नेण्याने त्याचा केवळ घातच होतो. या करिता हाती रयतेची वेट मना करऊन त्यांचे कष्ट चालो दयावे. पश्चात वेटाचे प्रयोजन केले तरी येतील येविसी अंमलदारास ताकीद द्यावी पाठविले पाहिजे जाणीजे. "[५७]

आगरी समाजाच्या ऐतिहासिक काळातील नोंदी विखुरलेल्या स्थितीत ब-याच कागदपत्रात आढळून येतात.वसईच्या किल्याच्या धर्मसंग्रामातही आनठाकूर व मान ठाकूर या डोंबिवलीच्या दोन आगरी सैनिकानी प्राणाची बाजी लावून चिमाजी आप्पांना वसई जिंकायला मदत केलेली आढळून येते. या नोंदी करताना इतिहासकार मात्र हात आखडता घेताना दिसतात.

जुन्या मुंबईतील आगरी समाज :

मुंबई वृत्तांतामध्ये म्हटले आहे की " १६६२ च्या सुमारास मुंबई बेट हे अगदी हलक्या प्रतीचे होते .कुलाबा हे मुंबईच्या दक्षिणेच्या शेवटास लहानसे बेट असून तेथे गुरे चरत व वस्ती "आगरी,कोळी "हयांची असे. हे लोक तेथे भाजीपाला उत्पन्न करुन व बंदरातील मासळी विकून आपला चरितार्थ चालवित असत." (पृष्ठ १२)आदय मुंबईबाबत म्हटले आहे की बोरीबंदर. (CST) रेल्वेस्टेशनापासून पुढे हल्लीचा बाजार स्ट्रीट व बोराबाजार येथे शेतवळी होती , वाडया होत्या . ही शेतजमीन असल्याने तेथे नेहमी चिखल असे .आगरीलोक ही शेती करीत

असत. भायखळा, नागपाडा हे गुरे चरविण्याचे गायरान होते.भाजीपाल्याच्या शेतास व झाडांस मासळीचा कुटाखत म्हणून आगरी शेतकरी घालीत ,याकरिता मासळीचा चूरा कुजवावा लागत असे . त्यामुळे दुर्गंधी सुटे व घाण वास येई,या बाबत उच्चभ्रू लोकांनी याबाबत इंग्रज सरकारकडे तक्रारी केल्या ,१७२० मध्ये या मासळी खतावर बंदी घातली गेली . त्यामुळे उत्पन्न बुडू लागले .ही परवानगी मिळावी म्हणून मुंबईतील आगरी शेतक-यानी दहा हजार रुपये ही बंदी मागे घेण्यासाठी देऊ केले होते, पण इंग्रज सरकारने त्यास नकार दिला . (पृष्ठ-८) पुढे शेती कसणे कठीण झाल्याने व वाढत्या शहरीकरणामुळे मुंबईतील आगरी शेतकरी आपल्या जमिनी विकून, ठाणे , रायगड (कुलाबा) येथे स्थलांतरीत झाला. स्वत:च्या भूमीतून परांगदा झाला .हे आगरी लोक स्वत:चे आडनाव अभिमानाने "मुंबईकर" असे लावतात. मुंबईत सुध्दा ५२ खेडी होती. चूभूर [चेंबूर] कांधीवली [कांदीवली], देवनेरे [देवनार], भायखळा, नागपाडा, आगरीपाडा, वेरोळी [वरळी], दादर या सारखी प्राचीन गांवे आगरी वस्तीची होती. कोळभाट [कुलाबा] येथेही मोठया प्रमाणात आगरी समाजाची वस्ती होती. मुंबई हा सात बेटांचा समूह म्हणून त्यास साष्टी म्हटले जात असे. यामध्ये आगरी मूळ रहिवासी चौदा पाटील उल्लेखले जातात.[५८] मुंबईतील आगरी समाज हा फार मोठया जमिनीचा मालक होता. दादर परळ गांव भागातील जमीन कसणारा आगरी समाज होता जो आज मुंबईतून नामशेष झाला आहे व आता नवी मुबईतूनही त्याला नव्या शहरीकरणाने भूमीहिन केला आहे .

अ] चौदा पाटील :

१. मोठी शिवडी २. धाकटी शिवडी ३. भोईवाडा ४. नायगांव ५.वडाळा, ६.बामणोली ७. ठाकूरवाडी ८. माटूंगा, ९.खडा माटूंगा १०.गोवारी [वडाळा पूर्व] ११. शीव [सायन] १२. माहीम १३. पाखाडी, १४. परळ ही प्रमुख चौदा गांवे आहेत.

ब] बावन्न पाटील : मुंबई ही बावन्न गावाची असल्यामुळे येथील आगरी स्वत:स बावन्न पाटील संबोधून घेण्यात भूषण मानत असतात. कोलभाट [कुलाबा] ते घाटकोपर , भांडूप, डोंगरी

, भायखळा भागात हे लोक रहात .मुंबादेवीची मोठा यात्रा भरत असे त्यात हेलकोटी (सांसण कांठया) उभारत व नवस फेडीत. मुंबादेवी मंदिरपूर्वी बोरीबंदर (CST) जवळ होते. नंतर ते इंग्रजाच्या काळात फोर्टच्या तटबंदीबाहेर हलविले गेले.

मा.कै.बॅ.ए.टी.पाटील (वाशी-पेण) यांनी आगरी समाज क्षत्रिय आहे असे मत मांडले आहे .उच्च न्यायालयाच्या ओरीजनल साईड अपिल नं.३२३/१९२३ च्या निवाडयात आगरी शूद्र आहेत असे गृहित धरले जाणार नाही . ते क्षत्रिय असल्याचा त्यांचा दावा मान्य करायला कारणे आहेत असे विधान आहे.यावर भाष्य करताना मा. ए.टी.पाटील यांनी म्हटले आहे की "हे व्यक्तीच्या मतावर आधारलेले संदर्भ आहेत. परंतु वास्तवतेत घडणा -या घडलेल्या गोष्टी आगरी जात ही क्षत्रिय असल्याचेच दाखवितात .माझी जातीव्यवस्था किंवा चातुर्वण्य यावर श्रद्धा नाही .त्या कृत्रिम आणि अशास्त्रीय आहेत परंतु गुणवत्तेचे महात्म्य मी मानतो " .आगरी बोलीत राजस्थानी भाषेप्रमाणे क्षत्रिय लकबी आढळून येतात नणंदेला वन्स न म्हणता वंजीसा ,आयसा, (सासू) बाबसा (सासरा) दादसा (भाऊ) भावजीसा (दीर) सा शब्दाने साहेब या अर्थी मान देण्याची पद्धत दिसून येते .इ.स. पू . तिस-या शतकात हा समाज राजस्थातून पैठण येथे स्थलांतरित झाला असावा असे अनेक तर्क याबाबत पहावयास मिळतात[५९] वास्तविक कोलीयवंशाचे म्हणून मानले जाणा-या आगरी समाजात शैक्षिणिक व सामाजिकदृष्टया अजून खूप प्रगती करावयाची आहे. तसेच मुंबई, ठाणे व रायगड जिल्हयात शहरीकरणाचा भस्मासूर जमिनी घेऊन त्याना भूमिहिन करीत आहे .

समारोप:

आगरी समाजाचे मूळ स्थान कोठले हा संभ्रमात टाकणारा मुद्दा आहे. आगरी लोक यादव सेनेसोबत कोकणात आले हे सर्वश्रुत असले तरी ते पूर्णत: खरे नसून यादवाच्या आधी सातवहान काळापासूनच हा समाज कोकणत व ऊर्वरीत महाराष्ट्रात अस्तित्वात होता. यादवाना सहाय्य करून त्यांची संस्कृती आगरी समाजाने स्वीकारली असावी या शक्यतेस अधिक पुष्टी

मिळते .याबाबत अनेक तज्ज्ञांची मते पडताळण्यात आली. इसवी सनाच्या पहिल्या शतकापासून किंवा त्याही आधी कोकणात मीठ पिकविले जात होते. आगरी समाजाच्या उत्पती बाबत संजय सोनावणी यांनी आपले मत मांडले आहे ते म्हणतात की भारतात प्रथम मिठाचा शोध लावला कोळी समाजाने तोही गुजरात येथील कच्छ प्रांतात, हळूहळू तेथील किनारे व्यापत हा उदयोग सरकत पुढे आला.कोळी समाजातील जी मूळ माणसे या मीठशेतीकडे वळली त्यातूनच आगरी समाज उदयास आला त्यामुळे आगरी समाजाचे अस्तित्व यापूर्वीपासूनच असावे व नंतर यादवांची संस्कृती त्यांनी स्विकारली असावी. प्र.न. देशपांडे म्हणतात त्याप्रमाणे वाडवाळ, मांगले याप्रमाणे आगरीही येथील मूळचे रहिवाशी होते हे स्पष्ट होते व ते अधिक सत्य वाटते .याबाबत संजय सोनावणी , इतिहासतज्ज्ञ डॉ.दाउद दळवी व याची मते आहेत की आगरी समाज आधीपासून कोकणात अस्तितवात होता. म्हसळे (रायगड)येथील कुडा-मादांड येथिल शिलालेख्रात तत्कालीन सत्तधिशांचा उल्लेख्र येतो ते आगरी कोळीच आहेत यानंतर जे सत्ताधिश कोकणात आले त्यांना या समाजाची मदत घ्यावी लागली .सातवहान काळापासून (इ.स.२२०पूर्वी) विशेषत: आरमार अस्तित्वात होते त्यात आगरी कोळी हे दर्यावर्दी लोक काम करीत होते .या आरमाराने लंकेवर हमला करून वानरसेनेप्रमाणे सातवहानानी सत्ता आगरी व कोळी लोकांच्या मदतीने लंकेवर सत्ता स्थापन केल्याचे संजय सोनावणी म्हणतात . ही कथा सातवहान राजा हाल यांच्या लीलावई या ग्रंथात सांगण्यात आली आहे . प्राकृतभाषा यादवकाळात जरी समृध्द झाली असली तरी पहिल्या शतकातच सातवहान काळापासून संस्कृत व वैदिक संस्कृतीच्या प्रभावापासून दूर होण्याची संक्रमण क्रिया सुरु झालेली आढळून येते. प्राकृत बोलीचा पाया म्हणजेच मराठी व तिच्या बोलीचा पाया सातवहान काळातच रचला गेलेला दिसतो. कालांतरांने अनके भाषा व बोली स्थानिक स्थरावर निर्माण झालेल्या दिसून येतात. त्यानंतर भाषिक व सांस्कृतिक बदल काळानुसार समाजाने स्वीकारलेले आढळून येतात .त्यामुळे कोकणात मूलत: आगरी कोळी समाज पहिल्या शतकापासूनच अस्तित्वात होता हे मान्य करावे लागते .

यादवाचे कळवे (ठाणे) येथे चौल (अलिबाग) येथिल भोजराजाशी झालेल्या युध्दात देवनार येथील म्हात्रे / पाटील इ. अंधेरी साष्टी , श्री स्थानक (ठाणे) व पारसिक प्रदेश (रबाले बेलापूर पावणे वाशी घणसोली इ. प्रदेश) येथील आगरी समाज बिंबदेव यादवाच्या बाजूने लढलेला आढळतो.तसेच चौल (अलिबाग) येथील भोजराजाच्या बाजूनेही स्थानिक उरण /शहाबाज /चौल परिसरातील आगरी सैनिक दर्यावर्दी लढले जाणे शक्य आहे .परंतु महिकावतीच्या बखरीत तसा उल्लेख आढळत नाही . ७ घोडेल कुळे आणली असा स्पष्ट उल्ल्ेख महिकावतीच्या दोन्ही बखरीत आहे कुठेही ७ आगरी कुळे पैठणवरुन आणली असा उल्ल्ेख दिसून येत नाही .फक्त मुंबई वृतांत पुस्तकात (पृष्ठ२३)बिंबदेव यादवाने ७ आगरी कूळे आणली असा स्पष्ट उल्लेख आहे. तो संदर्भ त्यांनी कसा लावला हे स्प्ष्ट होत नाही त्यामुळे हा गोंधळ उडवुन दिला आहे. मुंगी पैठण वरुन केवळ सात कूळे आग-याची आल्यास त्यांचा एवढया कमी वेळात चार जिल्हयात वंशविस्तार फैलावणे शक्य वाटत नाही. त्वरीत त्यांची गांवेच्यागांवे वसली जाणे असंभव आहे.धरमतर , रेवस, करंजा ही बंदरे अस्तित्वात होती व आजही या भागात आगरी समाज बहूसंख्येने वसलेला आहे प्राचीनकाळी दर्यावर्दी काम करणे मीठ पिकविणे हे कमीपणाचे मानले जाई . वैदिक संस्कृतीत समुद्रपार जाणे हे धर्मबाहय मानले जाई. सातवहान काळातील राजांनी मात्र दर्यावर्दी व्यापारास व आरमारास महत्व दिले होते . गौतमीपुत्र सातकर्णीची वाहाने (घोडे) तीन समुद्राचे पाणी प्यायले होते.(ति-समुद्र-तोय-पीत-वाहान) (पृष्ठ१६३) त्यांनी जहाजाचे चित्र असलेली नाणी पाडली होती. (पृ.१७१). सांराशात कोळी समाजासोबतच आगरीसमाजाचे कोकणातील प्राचीन अस्तित्व त्यामूळे अधिक स्पष्टपणे मान्य करावे लागेल.परंतु आगरी कोळी यामध्ये तांत्रिकदृष्टया खूप फरक केला जातो.वास्तविक या दोन्ही समाजात फार मोठी भिन्नता नाही. अलिबाग भागातील काही आगरी लोक मढी (गुजरात) व मुंगी पैठण ते जेजुरी अशी परिक्रमा करतात या मागची कथा किंवा इतिहास अजूनही गूढ आहे. नव्या पिढीच्या लोकांना तो सांगता येत नाही. त्यामूळे आगरी समाजातील काही वंशावलीचा मुंगीपैठणशी काही तरी संबध आहे असेही मानण्यास जागा आहे .

१.४: आगरी समाजाचा अर्वाचीन इतिहास

महाराष्ट्रावर इंग्रजांची राजवट १८१८ साली पेशवाईचा अस्त झाल्यानंतर आली. एलफिन्स्टनच्या नेतृत्वाखाली १७ नोव्हेबर १८१७ रोजी श्रीमंताच्या शनवारवाडयावर इंग्रजाचे युनियन जॅक हे निशाण फडविण्यात आले.एक पर्व संपले. इंग्रजांची सत्ता महाराष्ट्रावर प्रस्थापित झाली. व्यापारी म्हणून आलेले इंग्रज, हिन्दुस्थानाचे राज्यकर्ते बनले.

कुलाब्याच्या (रायगडच्या)आंग्रेंच्या सत्तेची अखेर :

इंग्रजाना रायगड जिल्हा (कुलाबा) ताब्यात घ्यायला १८३९ साल उजाडले. कुलाब्याचे अखेरचे सरखेल रघोजी आंग्रे (दुसरे) १८३८ मध्ये मरण पावले . त्यांच्या पाच बायकांपैकी यशोदा बाईस दिवस गेले होते त्यांना पुत्रप्राप्ती झाली. आंग्रेचा वंशवृक्ष खुंटण्यापासून वाचला .कुलाब्यात तोफा धडाडल्या .बाळास कंपनी सरकारकडून अधिकार वस्त्रे देण्यात आली . दिवा विझण्यापूर्वी मोठा होतो तसाच हा प्रकार होता .दोन महिने आठ दिवसाचे आयुष्य लाभलेल्या या आंग्रेच्या अखेरच्या राजपुत्राचा बगलेत गांठी आल्याने कान्होजी [दुसरा] मरण पावला आणि अलिबागच्या आंग्रेच्या गादीला वारस उरला नाही. रघोजी आंग्रेच्या या विधवेने दत्तक घेण्याचा प्रस्ताव ब्रिटीश सरकारपुढे केला व "दत्तक वारस नामंजूर"च्या तडाख्यात कुलाब्यांची आंग्रेची राजगादी बळी पडली.आंग्रेची सत्ताही बरखास्त झाली.[६०] झांशीप्रमाणे एकेक करीत सर्व बेवारस सत्ता बरखास्त होत गेल्या.

मुरुड जंजि-याचा नबाब सिद्दीनेही इंग्रजाचे मांडलिकत्व स्विकारले. "१८३४ मध्ये आपल्या अधिकारांचे प्रतीक म्हणून इंग्रजानी सिद्दीची टाकसाळ बंद केली व जंजिरेकरांची नाणी रद्दबातल ठरविली.सावकाशपणे इंग्रजानी सीद्दी नबाबला नमवून आपले स्वामित्व मान्य करायला लावले. "[६१] कुलाब्यातील या महत्त्वाच्या दोन्ही सत्ता नामशेष झाल्यावर एकतर्फी इंग्रजी अंमल सुरु झाला .कोकणात खोत व जमीनदार हे पेशवेकाळापासून खोतीच्या सनदाधारक होते. कोकणामध्ये जमीन महसूल एकत्र करण्यासाठी खोती अथवा जमीनदारी पद्धत अस्तित्वात होती.

मध्ययुगीन राजवटीत उजाड गावे वसविणे, ओसाड जमीन लागवडीखाली आणणे या हेतूने गावातील प्रतिष्ठीत व्यक्तीना खोतीचे अधिकार दिले. खोताना कायम कुळांकडून व निम धारेकरी कुळाकडून खंड गोळा करुन शेतसारा सरकारजमा करावा लागे. त्यात त्यांचाही हिस्सा वजा करुन घेत असत . ब्रिटीश सरकारच्या मते जमीनदार हा फक्त कूळ आणि सरकार यामधला दुवा महसुली शेतकरी [Revenue farmer] होता, मध्यस्थ होता. सरकारला तो कुळांना किती हिस्सा सुटतो यांच्याशी काहीही देणेघेणे नसायचे.खोतांचे म्हणणे होते की गावाने किती शेतसारा भरावा हे सरकारने ठरवून द्यावे .खोताने लागवडीसाठी जमीन कोणत्या कुळाला द्यावी या बाबत अधिकार मात्र खोतानाच द्यावेत. खोताने खंड कितीपर्यंत घ्यावा याबाबत हस्तक्षेप करु नये असे धोरण आखले सरकारने १८७९ मध्ये नियमावली केली. पुढे सरकार सोडून खोतच स्वत:स जमिनीचे मालक समजू लागले .याबाबत तत्कालीन ठाणा कलेक्टर गिर्बसन म्हणतो की "पेशव्याच्या सरकारपेक्षा ब्रिटीशांनी खोताच्या अधिकाराचा अतिआदर केल्यामुळेच ही अनिष्ट प्रथा वाढीस लागली. " कोकणात १६व्या शतकापासून ते १९४९ पर्यंत खोती अस्तित्वात होती. सामान्यपणे खोताचे दोन प्रकार होते

अ.इजाफत (सेवार्थी) खोत :

पेण व रोहा विभागात तसेच जंजिरा(मुरुड)संस्थानात हा प्रकार होता.या पद्धतीत गावातील जमीन महसूल वसूल करण्याचा मक्ता खोतांना कायम स्वरुपाचा खंडाने देण्यात येत असे. हा अधिकार वारसा हक्काने मिळत असे.

ब.सनदी (सामान्य) खोत :

हे सामान्य शेतकरी असत.त्याच्या मालकीच्या जमिनी नव्हत्या इ.स. १८८२ मध्ये कुलाबा जिल्हयात ४८५खोती गावापैकी ४७८ हे सनदी खोत तर राहिलेल्या ७ पैकी ३ पेणमध्ये व ४ रोहयामध्ये इजाफत खोत होते. " [६२] वतनदार खोत व सरकारी खोत असे खोताचे दोन वर्ग कॅप्टन विंगेटस यांनी दाखविले आहेत.धारजमीन व खोती निसबत हे खोत जमिनीचे प्रकार होते.

खाजगी जमीन किंवा खालट पाडून लागवडीखाली आणलेली पडीक जमीन असे.खोती निबसत ही सरकारी जमीन असे.खंड गोळा करण्याचे काम खोताचे असे.

खोती वतन कायदा :

१८८० मध्ये खोती वतनाचा कायदा पारीत झाला. रावसाहेब वि.ना. मंडलीक यांनी खोत आणि सरकार यांच्यात समेट घडविण्याचा यशस्वी प्रयत्न केला. १८८० च्या खोती वतन अधिनियमाने वेळोवेळी शेतसारा वाढविण्याचा अधिकार सरकारला मिळावा या अधिनियमाने कुणब्यांचे [जमीन कसणारा] ४ गट पाडले. पहिल्या दोन गटातील कुळांकडून अर्धेल भाग खोंतास उत्पन्नाच्या ५० % मिळत असे . वरकस जमितीची १/३ भाग निर्धेल घेतात येत असे. चौथ्या जमिनीची १/३ भाग तिर्धेल घेता येत असे. चौथ्या गटातील उपरी कुळाकडून [अस्थायी अथवा तात्पुरत्या] जास्त असल्यास खोतास रक्कम भरावी लागे अथवा वतने जप्त करण्यात येत. जमीनधारक मालकांची संघटना वाढीव महसुलास विरोध करीत होती. "आपले हितरक्षण करण्यासाठी पेण तालुक्यातील आगरीजातीच्या कुळांनी खोताविरूध्द असहकार व बहिष्कार करण्याचे शस्त्र हाती घेतले. धान्यरूपाने खंड मागणा-या मालकाच्या जमिनी कसण्यास आगरीकुळानी नकार दिला. म्हणून शेकडो एकर जमीन लागवडीविना पडीत राहिली. अखेर तडजोड झाल्याने आगरी कुळानी बहिष्कार मागे घेतला.१९२०च्या राजकीय असहकार आंदोलनाचे हे कृषी अर्थव्यवस्थेवर पडलेले पडसाद होते."[६३]

आगरी शेतक-यांच्या संघर्षात लोकमान्य टिळकांची मध्यस्थी :

खोतांची बाजू मांडण्यासाठी लोकमान्य टिळकांनी ब्रिटीश शासनाकडे अपील केले. खोतानी न्यायालयात दावे केले.टिळक पेणला प्रथम १८९६ साली आले . तेव्हापासून पेणच्या दातारवाडयात व बापूसाहेब कोल्हाटकर यानी सार्वजनिक गणेशोत्सव व शिवजंयती उत्सव सुरु केला ."दुस-या भेटीत १९१७ साली टिळक पेण गावात आले खारेपाटातील हजारो आगरी लोक टिळकांना पहाण्यासाठी पेणमध्ये जमा झाले होते. तेव्हा त्यांच्या गाडीचे घोडे सोडून लोकांनी घोडागाडी ओढली होती.शि.म. परांजपे ,दत्तोपंत आपटे व प्रोफेसर आपटे यांच्यावरील

खटल्याची सुनावणी कुलाब्याचे (रायगडचे) त्या वेळचे कलेक्टर ब्रुक्स यांचेसमोर हा खटला चालला .नंतरच्या जाहिर सभेस प्रंचड जनसमुदाय जमला तो पोलीसांच्या आवाक्या बाहेर गेला.टिळकांनी केवळ आवाहन करताच एका क्षणात हजारो लोक शांत झाले.[६४]

अलिबागचे "रामजी घरत" यांनी Times of India व इतर वर्तमानपत्रातून आगरी शेतक-यांच्या हालआपेष्टा व खंडाद्धारे होणारी पिळवणूक यावर लेख्र लिहून वाचा फोडली. वाढीव महसूलामुळे आगरी शेतक-यांचे कुळांचे हाल काय आहेत, यावर झोत टाकणारे पुस्तक लिहिले. इ.स. १८९६ मध्ये लोकमान्य टिळक व सार्वजनिक सभा इतर संघटना साराबंदी प्रकरणी अत्यंत सक्रिय होत्या. टिळकांची दुष्काळ मोहीम लोकप्रिय झाली . तरी ब्रिटिश शासनाने कुळांवरील महसूलाचे दर कमी केले नाहीत. या मोहिमेचा वस्तुनिष्ठ आढावा घेतल्यास शेतकरी व समाज यांच्या जनजागरणाची ही दीर्घ प्रक्रिया होती. खंड धान्याऐवजी पैश्यांत घेण्यात सरकारचा , शेतक-याचा फायदा होता पण खोतांचा नव्हता कारण त्या काळात धान्याचे मूल्य अधिक होते. कुळांनाही फायदा नव्हता त्यामुळे हा संघर्ष सुरुच होता.

वाशीचा संप [१९२०] :

रायगड जिल्हयात वाशी हे पेण तालुक्यातील प्रसिद्ध गांव आहे. या गांवात तळ्याकाठी हजार वर्षापुर्वीचे शिलाहारकालीन अंबामातेचे [महेश्वरी देवीचे] देवस्थान आहे. येथे चैत्र पौर्णिमेच्या दिवशी देवीची प्रंचड मोठी यात्रा भरते. या यात्रेला पूर्वी देवीला रेडयाचा बळी दिला जात असे . यावेळी हेलकोटीची (सांसण काठयांची) स्पर्धा होते व लेपा निघतो.या यात्रेसाठी पंचक्रोशीतून हजारो लोक येत असतात. ऐतिहासिक काळात निजामशाहीत येथे युध्द होऊन निजामाचा सरदार सुर्यभान देशपांडे मरण पावला. त्याच्या स्मरणार्थ शिवमंदिर बांधण्यात आले आहे .

सुप्रसिध्द कवी बी [मुरलीधर नारायण गुप्ते] तसेच सुप्रसिद्ध साहित्यिक डॉ.प्रा. माधवराव पोतदार यांचे हे जन्मगाव आहे.जगप्रसिध्द कायदेतज्ज्ञ व माजी खासदार

,बॅ.ए.टी. पाटील यांचेही मूळ गाव आहे.येथे मिठागरे आणि संपन्न जमीन आहे . बुध्दीवंताचे गांव म्हणूनही वाशी (पेण) प्रसिध्द आहे. ऐतिहासिक वारसा असलेले गाव आहे.

आगरी शेतक-यांनी खाडयाच्या परिसरातले कोठे मोडून खालटे केली. पेनसानाने पेंड पाडून बंदिस्ती केली , शेती केली ,कर्जबाजारीपणामुळे ती सावकाराच्या घशात गेली. तसेच काही जमीन खोतांनी कसायला दिली. वास्तविक जमीनीची मूळ मालकी त्या त्या काळच्या सत्तेची अथवा सरकारीच असे . खोत हे सरकारचे प्रतिनिधी असत व ते सरकारी जमीन कुळांना कसायला देत असत. कालांतराने खोत हेच जमिनीचे मालक झाले. सरकारला ठराविक सारा भरला की उरलेले धान्य हे खोतांचे असे. यामध्ये मात्र कष्ट करणारा शेतकरी वर्षभर राबून मळणीच्या भरल्या खळयावरुन रिकामे टोपले डोक्यावर उलटे टाकून घरी परतत असे. खोत अथवा त्यांचा प्रतिनिधी मुनीम येऊन मळणीच्या खळयावरुन सर्व भात / अथवा धान्य नेत असे . अखेरीस शेतात राबणारा शेतकरी उपाशी रहात असे .

आगरी शेतक-यांच्या सत्याग्रहाचा पहिला उद्रेक १९०५ साली वढाव (पेण) येथे झाला होता. येथील शेतक-यांनी [कुळांनी] चांगा दुकल्या म्हात्रे यांच्या नेतृत्वाखाली खोताविरुद्ध असहकार पुकारुन संप केला होता. ही आग तोवर धुमसतच राहिली होती. पुढील सर्व संपाची बीजे या वढावच्या संपातून दिसून येतात.

कबुलायत :

खोती पद्धतीमध्ये खोत / जमीनदार आपल्या कुळास जमीन कसायला देण्यापूर्वी त्यांचेकडून लेखी करार करुन घेत असे. या करारावर डाव्या अंगठयाची निशाणी अथवा सही करावी लागे. ही कबुलायत [Agreement] बहुधा ११ महिन्याची असे किंवा कायम स्वरुपाचीही असे . खोती गावातील कुळांची स्थिती मात्र खूप हलाखीची होती. कबुलीयतच्या अटी पुढीलप्रमाणे होत्या.

१. जमीन करण्याचे सर्व श्रम कुळाने केले पाहिजेत त्यासाठी बी, बियाणे इत्यादी खर्चही कुळाने केला पाहिजे.

२. शेतात पीक आल्यावर कांपणीपूर्वी खोताने अथवा त्याच्या जमीन पाटलानें [मुनिमने] उत्पन्नाचा अंदाज करुन मालकाला ६० % व कुळास ४०% अशी विभागणी करायची उदा. एक खंडीचे २० मणापैकी १२ मण खोतास व ८ मण कुळास भात देणे राहील.

३. कबुलायतचा आकडा मोठा झाल्याने कुळास खूप नुकसान होत असे. वर्ष निभावणे त्यास कठीण जात असे. सन १८७१ चा दुष्काळ व १८७५ चा महापूर,टोळधाड यामुळे शेतकरी मेटाकुटीस आलेला होता. तो सावरत नव्हता.

नाडा फरा व पोशा फरा :

मळणीच्या खळयावरील भात मोजण्याचे साधन फरा (फरी)असते. दोन फरा म्हणजे १ मण असा हिशोब केला जातो . वीस मणाची एक खंडी असा हिशोब असतो . शेतक-यांना दिडीचाभात मोजून देताना खास फरा ठेवलेला असे जो अधिकृत फरापेक्षा कमी लांबी रुंदीचा असे.कमी आकाराच्या फरामुळे शेतक-यास पाऊण फरा भात मिळत असे. जमीनदार खोत शेतक-यास फसवित असत या फ-यास 'नाडा फरा ' म्हणजे नाडणारा फ-या असे म्हटले जात असे. सराईमध्ये शेतक-याकडून खंडाचे भात मोजून घेताना मळणीवर येत . यावेळी वसुलीसाठी सावकार वापरीत असलेला फरा हा अधिकृत फ-यापेक्षा लांबी रुंदीने मोठा असे. ज्यामुळे एका फ-याच्या मोबदल्यात सव्वा फरा सावकाराच्या पदरात पडत असे. यांचा अर्थ असा होता की शेतक-याला देताना पाऊण फरा भात द्यायचा व शेतक-याकडून घेताना क ाठी न फिरवता कोठोकाठ भरुन भात घ्यायचा .यालाच शेतक-यांनी 'पोशा फरा ' असे नामाभिधीकरण दिले होते.सावकाराना पोसतो तो पोशा !

पेण तालुक्यातील आगरी शेतक-याचे नेतृत्व सरपाटील , हिरु महादू पाटील यांनी केले. १. हिरु महादू म्हात्रे, २. माया पोसू पाटील [वाशी], ३. नथू हशा म्हात्रे [वढाव], ४. नारायण कुंडया पाटील [कणे], ५. हरी नामाजी पाटील, ६. बाळ पावश्या पाटील [दादर -

पेण], ७. काशीनाथ सखाराम पाटील [कळवे - पेण], ८. गणपत बाळ म्हात्रे, ९. बाबाजी देवजी म्हात्रे, १०. रामजी रघू म्हात्रे [उंबर्डे - पेण], ११. नारायण कोठेकर [गडब - पेण] [६५]

हा संप खोतांना नको होता. त्यांनी यामध्ये लोकमान्य टिळकांना मध्यस्तीकरिता पाचारण केले होते. काहीतरी तोडगा निघावा असे दोन्ही गटांना वाटत होते. प्रकृती ठीक नसल्याने लोकमान्य टिळक येऊ शकले नाहीत. केसरीमधील त्यांचे सहकारी न.चि.केळकर यांनी येऊन हा संप मिटविण्याचा प्रयत्न केला पण तोडगा निघू शकला नाही. ३१ जुलै १९२० रोजी टिळकांचे देहावसान झाल्याने हा संप मिटविण्याचे त्यांचे प्रयत्न वाया गेले.

लोकमान्य टिळकांच्यानंतर महात्मागांधीकडे देशांचे नेतृत्व आले. शेतकरी नेते हिरु महादू म्हात्रे यांनी संपूर्ण महाराष्ट्रात फिरुन आपली बाजू मांडली. प्रबोधन केले. सेटलमेंन्ट कमीशनर एफ.जी. अष्टरसने यांनी या सबंधात प्रश्न मिटण्यासाठी शासनाला परिस्थीतीचे गांभीर्य कळविले. कुळांनी आक्रमक धोरण स्वीकारले होते. कारण खोतांची वेठबिगारी कुळांना करावी लागे.

पेण तालुक्याच्या समाजाची एकी झाली या चळवळीचे नेते सरपाटील हिरु महादू म्हात्रे यांचेकडे आले. दिनांक २०/२/१९२२ रोजी पेण येथे बाळासाहेब धारकर यांच्या अध्यक्षतेखाली आगरी कूळ शेतक-यांची सभा झाली. खोतांच्या व कुळांच्या कबुलीयत [Agreemet] च्या मसुदयाच्या बदलाची चर्चा झाली. यासाठी कुलाबा कलेक्टरने बदल सुचविले तसे बदल करण्यात आले. उथळी आणि खा-या जमिनीबाबत निकष बदलून घेण्यात आले. या संपाच्या ३ वर्षात बांधबंदिस्ती न झाल्याने खाडीचा बाहेर कोठा झिजला पर्यायाने जमिनीत खारेपाणी शिरु लागले होते. ती बंदिस्ती करण्याचा खर्च येणा-या उत्पन्नातून [पीकांतून] वजाती करण्याचे ठरले गेले. आगरी समाजाचे पहिले वकील ॲड. लक्ष्मण गोंविद पाटील [अलिबाग] यांचा सल्ला व नेतृत्व घेऊन सरकारकडे बाजू मांडण्यात आली. शेवटी निम्मा निम्मा उत्पन्न करून "अर्धेल " पद्धत सुरु झाली. आगरी कुळांच्या संपाचा पहिला विजय झाला .महाराष्ट्राच्या त्या वेळच्या मुंबई प्रांत सरकारला १७/४/१९२२ रोजी तसा ठराव पास करावा लागला.

चरीचा संप (१९३३):

वाशीचा संप यशस्वी झाल्यानंर, खोती पद्धत व सावकाराच्या दंडेलशाहीविरोधात [१९३३ ते १९३९] असा प्रदीर्घ लढा झाला . या लढयात पोयनाड , चरी परिसरातील १४ गांवे सामील झाली होती. ना. ना. पाटील यांनी या लढयाचे नेतृत्व केले. भाई अनंत चित्रे, सुबानाना टिपणीस व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे या लढयात मार्गदर्शन लाभले. मीनाक्षीताई पाटील (माजी राज्यमंत्री) यांनी याबाबत आपल्या एका लेखात म्हटले आहे की, "गणेश मोकल नांवाचा जो शहापूर गांवचा रहिवाशी होता नोकरी निमित्ताने मुंबईस असल्याने तेथील कामगार चळवळीत तो तयार झालेला होता .महिन्यातून दोन-चार वेळा गांवी येऊन या शेतकरी चळवळीत भाग घेत असे व खडया आवाजात लोकांना चळवळीची गाणी शिकवत असे. लहानथोर शेतक-यांच्या तोंडात गणेश मोकलानी शिकवलेले हे गाणे सतत घोळत असे.स्फूर्ती देत असे.

"उठाव झेंडा संपाचा / उठाव झेंडा बंडाचा
झेंडा अपुल्या रक्ताचा / शेतकरी स्वातंत्र्याचा
कामकरी स्वातंत्र्याचा / पिऊन रक्त आपुले
फार माजली सावकार शाही / फार माजली भांडवलशाही
उडवून देण्या तिला एकदम / सुरु करा मोहीम आपुली "६६

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर या संपाचे मार्गदर्शक होते. धरमतर खाडीला तेव्हा पूल बांधला नव्हता. पेण, वडखळचे शेतकरी त्यांचे स्वागत करुन बैलगाडीने धरमतर खाडीपर्यंत आणीत. अलिबागचे चरी , पेझारी शेतकरी गाडया घेऊन धरमतर खाडीपर्यंत येत, व त्यांचे स्वागत करीत शहाबाजच्या बाळारामशेठ पाटील यांची तर (होडी) तेथे असे. या तरीने सुरक्षितपणे धरमतरची खाडी पार केली जाई .हजारो लोक डॉ.बाबासाहेबांना भेटायला येत असत. यावेळी बाळारामशेठ तरीचा उतार कोणाकडूनही न घेता मोफत खाडी पार करुन देत. कोकणातील प्रवास बाबासाहेब मचव्याने करीत असत. या संपकाळातील आठवणीबाबत कै. मा. दत्ता पाटील (माजी

विरोधीपक्षनेते, विधानसभा.) यांनी एकदा भाषणात पनवेल येथे सांगितले की , डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर त्याच्या घरी पेझारी (अलिबाग) येथे येत तेव्हा आगरीपद्धतीची पांढरी शुभ्र तांदळाच्या पिठाची भाकरी व सुक्या बोंबीलांची झणझणीत चटणी हमखास करायला सांगत व आवडीने खात. आगरी पद्धतीचे खमंग जेवण त्यांना खूप आवडे. हे त्यांनी प्रत्यक्ष त्यांच्या लहानपणी अनुभवले आहे. नारायण नागू पाटील यांचे ते ज्येष्ठ पुत्र होते. त्यांना स्वत:ला डॉक्टर बनायचे होते पण आगरी समाजासाठी भांडायला आपल्या वडिलांनी आपल्याला वकील बनविल्याची आठवण ते सांगत असत.ही बाबासाहेब आंबेडकर यांचीच प्रेरणा होती. २५ फेब्रुवारी १९३० रोजी खोती विरोधात पेण येथे जी सभा झाली. नारायण नागू पाटील व अनंत चित्रे यांनी या परिषदेचे नेतृत्व केले. या सभेस खारेपाटातील असंख्य शेतकरी उपस्थित होते. आमदार ॲड. ए.एन.सुर्वे अध्यक्षस्थानी होते. रावबहादूर बोले आदी नेते उपस्थित होते. ही परिषद खोत आणि कुळांच्या संघर्षाची नांदी ठरली व निर्णय झाले.

१. कबुलायतचा [Agreement] चा नमुना बदलला पाहिजे.

२. सावकारांनी मक्ते व व्याज कमी करावे.

३. खोती पद्धती कायमची नष्ट झाली पाहिजे.

४. शेतक-यांना जमिनीची मालकी मिळाली पाहिजे इत्यादी.

शेतक-यांची संघटना वाढू लागली .२४ जानेवारी १९३१ रोजी पोलादपूरला सभा झाली, ७ फेब्रुवारी १९३१ रोजी माणगांव येथे सभा झाली. १७ मे १९३१ खेड येथे सभा झाली. चिपळूण येथेही शेतक-यांची सभा झाली .संपूर्ण कोकण नानानी पिंजून काढला. ३१ डिसेंबर १९३१ रोजी रोहे आष्टमी येथे शेतकरी परिषद झाली. या परिषदेच्या अध्यक्षस्थानी बाळासाहेब खेर होते. खेर येऊ नयेत म्हणून बहूतेक खोतांनी खूप विरोध केला. पण खेर या सभेस हजर राहिले. खोती पध्दतीने शेतक-यांची प्रंचड पिळवणूक होत असे .खोताची पूर्ण गावावर मालकी असे . गावातली प्रत्येक गोष्ट त्यांचे इशा-यावर चाले . सरकारी अंमलदार प्रथम त्यांच्या घरी येत. आगरी कुणबी शेतकरी गुलाम बनला होता. या खोतामध्ये मारवाडी, गुजराती, मुसलमान व

बहुसंख्येने उच्चवर्णीय असत. त्या काळची स्थिती दर्शविणारी लोकगीते आगरी स्त्रिया दही घुसळताना गात असत.

" ताक व-हू सय्ये गो
बामनाचे रय्ये गो
बामुन झाला राजा गो
लोनी त्यांचे हात्ये गो
तुम्हा आंम्हा ताक गो
तूप त्यांचे भात्ये गो "[६७]

त्या काळी जमीनदार खोत हा गावचा राजा असे. तूप लोणी त्याला मिळत असे पण शेती पिकविणा-या शेतक-याला मात्र ताकसुद्धा मिळत नसे. आगरी मायभगिनीनी मोठया मार्मिकपणे हे वास्तव लोकगीतात चितारले आहे. दही घुसळायची रवी म्हणजे जमीनसुद्धा आपली नाही तीही बामणांचीच आहे. २७/१०/१९३३ पासून चरी व इतर २५ गांवानी खोतांविरुध्द संप पुकारला. आगरी कूळ आणि जमीनदार यांचा वाद खूप वर्षे चालला .जमीन मालकांनी खंडाबाबत अर्धेल द्यावी अशी मागणी कुळांची होती. दरखंडीला १० मण भात खोतास व १० मण शेतकरी कुळास देण्यात. खोताना हे अमान्य होते व शेतक-यांनीही जमिनी कसल्या नाहीत.हा संप ६ वर्ष चालला. १९३७ साली मोरारजी देसाई दोन्ही गटाना येवून चरी येथे भेटले पण तोडगा निघाला नाही. त्यांचा मसुदा खोतानी अमान्य केला. खोत व शेतकरी दोघेही या संपाला कटांळून गेले. दोघांनाही याची झळ पोहचली होती.

शेवटी १९३९ साली हा जगातला प्रदीर्घ चाललेला शेतक-याचा संप मिटला जो आगरी लोकांनी यशस्वी करुन इतिहास निर्माण केला .जरी हा संप ७ वर्षानी मिटला असला तरी ओसाड झालेली जमीन सुपीक व्हायला काही वर्ष जावी लागली. याच काळात पोट भरण्यासाठी मुंबईत कुणी हॉटेलात वेटर झाला कुणी घरगडी बनून मारवाडयाची धुणी भांडी करणारा रामागडी झाला, . कुणी मील मजूर झाला . "मुंबई तुमची , भांडी घासा आमची "असे मारवाडी चेष्टेने

म्हणत असत. तरीही आगरी लोंकानी खूप चिकाटी दाखवून हा संप प्रदीर्घ काळ चालविलेला शेतक-यांचा संप यशस्वी केला. कायदेतज्ज्ञ के.एस.गुप्ते यांनी (Bombay Tenancy Problem 1948& Bombay Tenancy Agricultural Land Act 1939) या कायद्याच्या पुस्तकांच्या प्रस्तावनेत या आगरी लोकांच्या संपाचा उल्लेख केला व तसा कायदा बनविण्यासाठी भारतात हा कायदा येण्यासाठी आगरी समाजाने ७ वर्षे उपाशीपोटी राहून परिणामाची चिंता न करता शूरपणे केलेला संप कारणीभूत ठरला . त्यामुळे महाराष्ट्रातील सर्व शेतक-याचे हित साधले गेले. इतिहासाला आगरी शेतक-याच्या संघर्षाची नोंद घ्यावी लागली. धरती आमची आहे हे जमिनदाराना ठणकावून सांगण्याचे काम आगरी समाजाने केले .त्याची जबर किंमत समाजाने मोजली .शेतक-यांच्या प्रश्नांना वाचा फोडण्यासाठी मुंबईहून २०/१२/१९५४ रोजी दिल्लीत जिल्हयातील शेतक-याचे प्रतिनिधी त्या वेळचे कृषीमंत्री श्री अजितप्रसाद जैन यांना भेटावयास गेले. या शिष्टमंडळाचे नेतृत्व लोकसभेचे सभासद शंकरराव मोरे यांनी केले होते. १. भाऊसाहेब राऊत [मुंबई] २. श्री. नारायण नागो तथा ना.ना. पाटील [पोयनाड] ३. श्री. पी.आर.सानप [रोहे] ४. श्री. आर.बी. मोरे [खालापूर] ५. श्री. रघुनाथ विठू म्हात्रे. [भाल, ता. पेण] ६. श्री. काका मढवी. [वाशी - पेण] या मान्यवराचा समावेश होता. १९५७ साली "कसेल त्याची जमीन व राहिल त्यांचे घर " हा कायदा अस्तित्वात आला . देशभरातील शेतक-यांचे कल्याण झाले शेतक -यांनी दिलेल्या दैदीप्यमान लढयामुळेच शक्य झाले.

मीठाचा सत्याग्रह :

इंग्रज सरकारने १८३६ मध्ये मीठ आयोग नेमून भारतातील मिठावर कर बसविला होता . इंग्लडमध्ये तयार झालेले मीठ हिंदुस्थानात विकले जावे म्हणून ही क्लृप्ती होती.१८८८मध्ये भारतात मीठाचा दर मणाला अडीच रूपये होता.नामदार गोखल्यांनी या प्रकरणी सरकारला अनेकवेळा धारेवर धरले होते.इंग्रज सरकारने १९१९ मध्ये हा कर रुपायावर आणला पण १९२३ पासून पुन्हा पूर्वपदावर आणला गेला.भारतीय जनतेच्या जखमेवर सरकार आपले इंग्लीश मीठ

चोळत आले होते."[६८] इंग्लीश व्यापारी आपला माल भारतात आणताना वजन म्हणून जहाजाच्या तळाशी मीठ ठेवून ते भारतात आणत ते व्यापारी तत्त्वावर भारतात विकावे असा कमिशनने रिपोर्ट दिला.त्याचा परिणाम म्हणून देशी मीठाच्या व्यापारावर मोठा परिणाम होणार होता.या बाबतचे नियम वारंवार बदलले गेले .वाढीव करांमुळे मीठाची तस्करी होत असे .या करीता १८६९ मध्ये एक सलग सीमाशुल्करेषा निर्धारीत करण्यात आली . सर्व किनारपट्टी नियंत्रित करण्यात आली होती.यामुळे इंग्रज सरकारला वार्षिक पांच कोटी रुपये नफा झाला होता.१ मण मीठाचा त्या वेळचा उत्पादन खर्च १० पैसे असताना सरकार १ मण मीठावर १ रुपाया कर लावत होते .कर बुडविणा-या मीठ उत्पादकावर इंग्रज सरकार गुन्हे दाखल करुन कडक शासन करीत असे .पर्यायाने अनेक मीठ उत्पादक अडचणीत आले होते. त्यामुळे मीठाचा भाव वाढू लागला होता.

मीठावर इंग्रज सरकारने अतिरिक्त कर लावल्याने गांधीजीनी त्यावर सविनय कायदेभंगाची चळवळ उभारली .६ एप्रिल १९३० रोजी दांडी येथे जाऊन मिठाचा सत्याग्रह केला. वास्तविक मीठाचा सत्याग्रह केवळ निमित्त, त्यामुळे जनतेला एकत्र आणण्याचा त्यांचा प्रयत्न होता. ६ एप्रिल पासून मीठ सत्याग्रहास परवानगी मिळताच देशभर वणवा पेटला. मुंबईत वडाळा येथे १५००० हून अधिक स्वंयसेवक आंदोलनात उतरले होते. परशुराम मुकुंद पाटील [भोईवाडा] वीर वामनराव पाटील [भोईवाडा] कॉम्रेड. जी.एल.पाटील, भाऊराव गोपीनाथ पाटील [परळ] , गोपीनाथ भाऊ माळी [डोंगरी] यांनी सत्याग्रहात भाग घेतला. पोलिसांच्या लाठया खाल्ल्या . त्यांना २० दिवस के.ई.एम. रुग्णालयात दाखल केले होते. बी.आर.अधिकारी व डी.बी.म्हात्रे यांना वडाळा येथील आंदोलनात अटक झाल्यामुळे २६ मे रोजी उरणमध्ये बंद पाळला पांणजू -उरण येथून मिरवणूक काढली .संपूर्ण रायगड जिल्हयांत सर्व जातीजमातीचे लोक एकत्र येऊन आंदोलने करीत होते.

वाघ्रणचा मीठाचा सत्याग्रह :

मीठाचा सत्याग्रह अलिबागमध्ये झाला.११ मे १९३० मध्ये वाघ्रण (अलिबाग)येथील दामुअण्णा पाटील या सत्याग्रहीने मीठाचा सत्याग्रह केला होता.वाघ्रणसारख्या खेडयात तेव्हा

१२०० लोक जमा झाले होते. दुस-या दिवशी पोयनाड,सासवणे ,मिळकतखार येथेही सत्याग्रह झाला. यात आगरी भगिनीनीही सहभाग घेतला होता.या मीठाच्या सत्याग्रहाची इंग्रज सरकारने खिल्ली उडवली होती त्यामुळे संपूर्ण भारतभर आंदोलन झाले. गावोगावी ठिणगी पडून क्रांतीची ज्योत पेटली . सरकार डगमगले. हिन्दुस्थानभर जयघोष झाला. "उचललेस तू मीठ मूठभर साम्राजाचा खचला पाया ! "

उलवे येथील मीठाचा सत्याग्रह :

२६ मे १९३० रोजी उलवा (पनवेल) बंदरावर हरिभाऊ जोशी यांच्या नेतृत्वाखाली उलवे बंदरावर खाडीच्या किनारी मीठ तयार करण्याचा कार्यक्रम पार पडला .आजूबाजूच्या गांवातून जासई , गव्हाण , पारगाव, बेलापूर, कोपरा इ. गावातून चार हजार सत्याग्रही जमा झाले होते . यात स्थानिक आगरी समाजाची मोठी उपस्थिती होती. वाळूचे व्यासपीठ तयार करण्यात आले होते . व्यासपीठावर चुली पेटवून मीठ तयार करण्यात आले होते .त्या आगीकडे निर्देश करून हरिभाऊ जोशी म्हणाले होते की, "मावळत्या दिनकराचा रक्तीमा आपल्या भोवती पसरला आहे. या लालसर प्रकाशात , आपण पेटविलेल्या यज्ञवेदीच्या ज्वालांचा पिवळा लाल - प्रकाश मिसळला आहे .हे दृश्य आपणास काय सांगत आहे ? या चिता उत्तरोत्तर अशाच पेटत राहतील! आणि अखेर ब्रिटिश साम्राज्याची राख वा-याबरोबर उडून जाऊन हिंदुस्थानात तिचा लवलेशही शिल्लक राहणार नाही !" [६९] त्यांना व अनेक सत्याग्रहीना अटक झाली .या जहाल भाषणाबाबत हरिभाऊ जोशीना सहा महिने शिक्षा झाली .

पेण येथील मीठाचा सत्याग्रह :

२०एप्रिल१९३० रोजी हे आंदोलन निर्धारीत होते पण त्यापूर्वीच रामभाऊ मंडलीक व ग.वि.केतकर यांना अटक करण्यात आली. तरीही आंदोलन स्थगित झाले नाही .यावेळी भव्य मिरवणूक काढण्यात आली होती ."ही मिरवणूक सुमारे दिडमैल लांबीची होती .पेण, महाड, पनवेल, सासवणे अलिबाग व इतर ठिकाणचे शेतकरी शांतपणे घोषणा देत चालले होते.रामभाऊ मंडलीक यांच्या निमत्रंणावरुन न.चि.केळकर या सत्याग्रहास हजर होते.

राष्ट्रभक्तीपर गाणी चालू होती.त्या प्रसंगी न.चि.केळकरानी सागराचे पाणी आटवून मीठ तयार केले आणि हजारोंच्या उपस्थितीत कायदेभंग केला.'निमक का कानून तोड दिया 'च्या प्रचंड गर्जना हजारो मुखातून चोहोकडे उठू लागल्या .यावेळी सरकारने कोणलाही पकडले नाही. सत्याग्रह करुन केळकर पुण्यास गेले.महात्माजीच्या खास आदेशाप्रमाणे आचार्य ढवण यांनी पेणमध्ये एक हजार रूपायाची खादी एका दिवसात विकली . "७० अनेक शेतक-यांनी खादी विकत घेऊन आपले स्वातंत्र्य चळवळीतीस सहकार्य केले.

रायगड जिल्हयातील जंगल सत्याग्रह

रायगड जिल्हयातील म्हणजे त्यावेळच्या कुलाबा जिल्हयातील पहिला जंगल सत्याग्रह १६ ऑगस्ट १९३० रोजी चरी, सहाण, फणसापूर येथे अलिबाग तालुक्यात झाला. तीनवीराजवळ जंगलात हजारो लोक जमा झाले. चरीचे हसुराम पाटील व नारायण दामोदर थळे, रांजणखारचे गजानन नारायण पाटील, वाघ्रणचे दत्तात्रेय नारायण पाटील, पेंढाब्यांचे अंबाजी मास्तर इत्यादी नेत्यांना जंगल सत्याग्रहाबाबत अटक होऊन शिक्षा झाल्या. रामजी लक्ष्मण घरत , दादा साखळकर वामन लिमये , द.शं.गोडबोले यांनी तालुक्यात जागृती केली. अनेक सत्याग्रहीचा सहभाग त्यात होता.अलिबाग तालुक्यात दुसरा जंगल सत्याग्रह फणसापूर येथे झाला. हजारो लोक यात सहभागी झाले होते. गणपत बागवे [पेंढाबे] वामन बुधाजी पाटील,नागू अंबाजी पाटील[वाघ्रण] याना त्यात अटक झाली.

पेण तालुक्यात जंगल सत्याग्रहाबाबत कासू येथे सभा झाली ती शेठ रणछोडदास यांच्या वाडयात झाली. या स्वयंसेवकाना कासू(गडब)चे रणछोडदास कानकीया यांनी आपल्या वाडयाशेजारचे मंदिर खास रहावयास दिले. वाशीचे हिरु महादू म्हात्रे, पदम मास्तर, माया पोसू, उंबडर्याचे शंकर रामु म्हात्रे तनमन धनाने काम करतात हे पाहून सारा आगरी समाज स्वयंसेवकाकडे आत्मीयतेने पाहू लागला होता. होराळे, वडगांव येथेही सत्याग्रह झाले. रायगड जिल्हयात जंगल सत्याग्रह जागोजागी झाले.[७१]

चिरनेर जंगल सत्याग्रह :

भारतीय स्वांतत्र्याच्या लढयात चिरनेर येथील जंगल सत्याग्रहाचे खूप मोठे स्थान आहे. इतिहासात यांची ठळकपणे नोंद घेतली गेली आहे. अनेक आगरी तरुणांनी आपल्या जिवाची पर्वा न करता देशासाठी स्वत:ला स्वांतत्र्यलढयात झोकून दिले. १९३० च्या सप्टेंबर महिन्यांत चिरनेर व कोप्रोलीस जंगल सत्याग्रहाबाबत सभा झाल्या. अंनाजी महादेव पोवळे, सखाराम केशव पोवळे, पांडूरंग पोटे यांनी लोकांना मार्गदर्शन केले. कोप्रोलीचे [उरण] परशुराम अंबू म्हात्रे यांनी त्यांना सहकार्य केले. पनवेल येथील प्रभाकर गुप्ते, बेडेकरांनी जहालभाषण करुन लोकांना उत्तेजित केले. सत्याग्रहीना खादीचे पोशाख दिले. २५ सप्टेंबर १९३० रोजी आश्विन महिन्यांत जंगल सत्याग्रहाचा दिवस ठरला. लोक भजने म्हणत गाणी गात. बाजीराव पेशव्याचे सरदार रामजी महादेव यांनी बांधलेल्या चिरनेरच्या पेशवेकालीन महागणेश मंदिराजवळ जमू लागली .या सत्याग्रहात लोकांनी सहभागी होऊ नये म्हणून पोलिस इन्स्पेक्टर डी.आर.पाटील हे एकवीस हत्यारी व बीन हत्यारी पोलीसांसह बंदोबस्तासाठी हजर झाले. पनवेलचे मामलेदार केशव महादेव जोशी हजर राहिले.

सत्याग्रहींनी आक्कादेवी माळरानावर वडाच्या वृक्षावर तिरंगा फडकविला. चिरनेरच्या हरिभाऊ जोशी, मोरेश्वर जोशी यांनी भाषणे केली. शेवटी खोपटे गावच्या गणा जोमा ठाकूर यांनी निग्रहाने लोकांना आदेश दिला शिंग फुकले. लोक रुईच्या माळावर जमले. नामाजी गोपाळ मोकल यांनी उंच झाडावर झेंडा उभारला .कोयते कु-हाडी झाडांवर पडू लागल्या "जंगल का कानून तोड दिया " असा लोकांनी गजर केला. पोलिसांनी लोकांना धमकावण्यास, अटक करण्यास सुरुवात केली. जोशी मामलेदार घटनास्थळी आले व लोकांना मोकळे करण्यास सांगितले.

सत्याग्रहीनी पोलिसांवर होलपटे व दगड फेकायला सुरुवात केली. चिरनेरचे पोलीस पाटील शिवराम विठू पाटील व कोप्रोलीच्या सोमा बाळया पाटील यांना पोलिसांनी दंडूक्यानी मारले. परिस्थिती तंग झाली. पोलीस व सत्याग्रही असा संघर्ष सुरु झाला यातच कुणी तरी फायर

म्हटले व गोळीबार सुरु झाला. लोक सर्वत्र पसरलेले असल्याने पोलीस चहुबाजूने गोळीबार करु लागले. गोळीबार थांबवा म्हणून मामलेदार ओरडत आले, पण त्याचवेळी चुकून पोलिसांची गोळी त्यांना लागली .जोशी मामलेदारही सत्याग्रही सोबत बळी गेले हे पाहून पोलीस पळू लागले. अंगावरची वर्दी उतरुन सत्याग्रहीकडील खादीचे कपडे घालून स्वत:चे रक्षण केले. पोलीसामध्ये काही स्थानिक लोकही होते.

पन्नासहून अधिक लोक जायबंदी झाले होते , चिरनेरातील मुले , स्त्रियांही या सत्याग्रहात सामील झाल्या होत्या. रामीबाई हरी म्हात्रे, नागीबाई कृष्णा ठाकूर इत्यादी. या जखमीपैकी नांग्या कातकरी आदिवासी सत्याग्रही सहामहिन्यांनी मरण पावला.हा सत्याग्रह मामलेदार जोशी यांच्या मृत्यूमुळे खूपच गाजला व देशातील सर्वच वृतपत्रात त्यास प्रसिद्धी लाभली. मार्शल लॉ लावल्याने चिरनेरमध्ये सत्याग्रहीची धरपकड सुरु झाली . दामा नागा गोंधळी [कातळपाडा], कमळ्या सरबेक गोंधळी [कातळपाडा] , चांगू आंबू पाटील [भोम], यांना अटक केली १३ ऑक्टोबर १९३० रोजी लक्ष्मण चावजी नारंगीकर,विठया नारंगीकर, अंबाजी नारंगीकर,नामाजी मोकल, बारक्या फोफेरकर, राघो माया मोकल, तुकाराम कृष्णा ठाकूर, गणपत नारंगीकर , बारक्या अंबाजी चिर्लेकर आदिना अटक झाली. पंचक्रोशीत दहशत माजली . लोक दडून बसले. जवळपास सत्तेचाळीसहून अधिक लोकांना अटक करुन त्यांच्यावर आरोपपत्र दाखल झाले. पनवेलच्या कोर्टात प्रदीर्घकाळ हा खटला चालला . हरिभाऊ जोशी यांनी महात्मा गांधी यांची भेट घेतली .त्यांना चिरनेर पोलीस गोळीबार व हत्याकांडाबाबत माहिती दिली. अहिंसावादी महात्मा गांधीनी हरिभाऊना विचारले -

" एवढे हत्याकांड झाले. पोलीस गेले. तेथे अंहिसेला जागा होती असे मानता का ? या म.गांधीच्या प्रश्नाला हरिभाऊनी उत्तर दिले अफाट जनसमुदायाने काय केले,काय केले नाही हे मी सांगू शकणार नाही . पण या प्रक्षोभक परिस्थितीत सत्याग्रहीनी विलक्षण शांती राखली म्हणून पोलीस इन्स्पेक्टर जिंवत राहिला.सत्याग्रहीनी अनेकांना शांत करून मागे फिरविले नाहीतर एकही पोलीस जिंवत राहिला नसता.पोलिसानी केलेल्या गोळीबारात काही अत्याचार

लोकांनीही केले असतील पण कॉग्रेस स्वयंसेवकाचे धैर्य व संयम यात अहिंसेवर निष्ठा खास आहे तुझा विश्वास आहे या सा-यावर ? इति. म.गांधी हरिभाऊनी होकारर्था उत्तर दिले " [७२]

पुढे दादासाहेब करंदीकर व हुसेन तय्यबजी यांनी मुंबईच्या मणीभवनमध्ये म. गांधीना चिरनेर खटल्याची माहिती दिली .हा खटला काढून घ्यावा म्हणून खुद्द महात्मा गांधीजीनी व्हाइसरॉयशी बोलणी केली व सत्याग्रहीना संदेश दिला.या संदेशात ते म्हणतात,

"चिरनेर खटल्यातील माझ्या बांधवावर हल्ली खटला चालला आहे. त्यांना मी विसरलो नाही. इतकीच गोष्ट मला तूर्त त्यांच्या कानावर घालायची आहे. एका मानवी प्राण्याला त्यांच्या करीता जे काही करता येणे शक्य आहे ते मी केल्याशिवाय स्वस्थ बसणार नाही. हे त्यांनी ध्यानात ठेवावे. तसेच त्यांना माझे असेही सांगणे आहे की,त्यांनी एखादया मानवी प्रयत्नावर विसंबण्यापेक्षा परमेश्वरावर व आपल्या निरपराधित्वावरच अंवलबून असावे हे मला अधिक बरे वाटते. " [७३]

२ जुलै १९३१ ते २३ मार्च १९३१ असा चिरनेर सत्याग्रहाचा खटला पनवेल कोर्टात चालला होता. १८ आरोपी दोषमुक्त झाले व २० आरोपी दंडावर सुटले. ९ आरोपीना सक्तमजुरीची शिक्षा झाली. यांना तीन वर्ष शिक्षा ठोठावली गेली. मुख्य चौकशी अधिकारी डि.एस.राजे यांनी आल्या बिटक्या नारंगीकर याला हाताशी धरुन त्यांच्या जबानीवर सत्याग्रहीवर खटला चालू ठेवला. लोकाना पोलीस मारहाण प्रकरणी फाशी होईल असे वाटत होते. परंतु साक्षीदार असंबध व अर्धवट आहे हे सिद्ध झाल्याने नारंगीकर यांची साक्ष कोर्टाने ग्राहय धरली नाही. या आंदोलकांची नेताजी सुभाष चंद्र बोस यांनी ठाणे जेलमध्ये भेट घेऊन दूध व फळे खाऊ घातली. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर ना.ना. पाटील यांनीही सत्याग्रहीना सहाय्य केले.

सिध्दगडाचा लढा :

कर्जत [रायगड] तालुक्यात माथेरान येथील विठ्ठलराव आण्णासाहेब कोतवाल यांनी तालुक्यातील शेतक-यांची संघटना तयार केली.१९४२ च्या चळवळीत गोमाजीकाका पाटील

(मानिवली) यांच्या साहाय्याने क्रांतिकारकांचा एक गट भाई कोतवाल यांनी तयार केला. आझ्राद दस्ता असे या गटास म्हटले जाई .मुंबई पुण्याला होणारा वीजपुरवठा बंद पाडून हा:हा:कार उडवून दिला जाई . वीजेचे पायलॉन पाडून सरकारला त्रस्त केले होते. स्वांतत्र्य सैनिक सहकारी यांच्या मदतीने पाली येथे टेलिफोनच्या तारा कापल्या गौळवाडीचे पोलीसगेट जाळले. मुंबईची वीज तोडल्याचा आदेश मिळताच ,पायनॉल क्र ४२९ दिनांक २५/९/१९४२रोजी कापला. मानिवलीच्या देवळीतून हा पायलॉन यशस्वीपणे कापला व सांडस येथपासून स्थानिक लोकांचा नव्याने सहभाग सुरु झाला. हत्यारांची जमवाजमव सुरु झाली. २३/१०/१९४२ ला भालगांवचा पायलॉन कापला. आंबीवलीचा क्रं . ५०४ चा पायलॉन कापला. लढण्यासाठी बंदुका दारुगोळा मिळविला. गोमाजी पाटील व भोई कोतवाल यांनी इंग्रजांना जेरीस आणले भाई कोतवालांना मुंबई शासनाने गोपनिय अहवालात Man of the people म्हटले .या क्रांतिकारकाच्या देहाची ब्रिटिश पोलीसांनी चाळण केली. त्यांचे प्रेत दोरी बांधून रस्त्यावरुन फरफटत नेले. हिराजी पाटील त्यांचीही अशी गत केली. [७४] दि.बा.पाटील [आगरी दर्पण] यांच्यामार्फत सिध्दगडावर हिराजी पाटील यांचा स्मृतीदिन साजरा होतो. अनेकांनी देशासाठी बलिदान केले ,आगरी समाजाचाही त्यात खारीचा वाटा नक्की आहे. पेण तालुक्यात जागृती करण्यासाठी स्वयंसेवकाची टोळी घेऊन खेडयापाडयातून हिंडणारे जनार्दन केशव दामले यांच्यावर पोलिसांची करडी नजर असायची . यावेळी पेण तालुक्यातील वाशीचे हिरु महादू म्हात्रे,पदम मास्तर ,माया पोसू , तसेच उंबर्डे येथील शंकर राम म्हात्रे या आगरी स्वयंसेवकांनी मनापासून केलेली मदत पाहून सारा आगरीसमाज या स्वयंसेवकांकडे आत्मीयतेने पाहू लागला.या संग्रामास इथल्या आगरी समाजाच्या वाढत्या पाठिंब्याने तत्कालीन इंग्रज शासनास मोठी डोकेदुखी झाली होती . " [७५]

जासईचा लढा:

१९ जून१९८१ रोजी जासई येथे रास्ता रोको झाला. न्हावाशेवा बंदरासाठी [जे.एन.पी.टी.साठी] ९००० एकर जमीन शासनास हवी होती. १२ नोव्हेंबर १९८३ रोजी उरण मामलेदार कार्यालयावर प्रकल्पग्रस्तांनी भव्य मोर्चा काढला. तरीही शासनाने भूसंपादनाची

अधिसूचना काढली. त्यालाही शेतक-यांनी विरोध केला .शेतक-यांचा विरोध शांततेने सुरु असतानाही रात्री संघर्ष समितीच्या कार्यकर्त्यांना अटक झाली. काही लोक भूमिगत झाले. शेवेगांवामध्ये लाठीमार व गोळीबार झाला. त्यात दोन भगिनी जखमी झाल्या.खासदार दि.बा.पाटील जेरबंद झाले. पोलिसानी बळाचा वापर करुन गावाना वेढा घातला होता. उरण लष्करीतळ बनले. शे.का. पक्षाच्या प्रमुख नेत्यांना अटक करुन नाशिकच्या तुरुंगात डांबले.

सिडकोने या आधी अल्पदराने जमिनी संपादित केल्या होत्या परंतु त्या विकसित झाल्यावर जमिनीचे बाजारमूल्य वाढू लागले होते. सिडकोच्या नफ्याचे प्रमाण वाढतच होते म्हणून न्हावाशेवा बंदरा करिता घेण्यात येणा-या जमिनीला किमान ४०,०००/-रुपये एकरी भाव मिळावा अशी जमीन बचाव संयुक्त समितीची मागणी होती .सिडकोला ही किंमत मान्य नव्हती व त्या प्रमाणे सिडकोनेही ठराव केला होता. तसेच त्यावेळचे मुख्यमंत्री वसंतदादा पाटील यांनी त्याप्रमाणे किंमत वाढविण्यास नकार दिला व जास्तीत २१०००/- रुपये एकरी किंमत देण्यात येईल ही भूमिका घेतली तर प्रकल्पग्रस्ताची ४०,०००/- रुपयाची मागणी कायम होती म्हणून सरकारने २१,०००/- रुपयावरुन २७,०००/- रुपये एकरी किंमत वाढविली .मा.वसंतदादा पाटील यांनी २७,०००/- रुपयावर एकही पैसा वाढवून मिळणार नाही अशी अट घातली आणि सरकारने १९८४ च्या जानेवारी मध्ये न्हावाशेवा बंदराच्या बाबतीत शेतक-याचा विरोध असला तरी जमीन ताब्यात घेतली जाईल असे जाहीर केले .८ जानेवारी १९८४ रोजी प्रकल्पग्रस्ताची जासई येथे प्रंचड सभा घेऊन त्यामध्ये जमिनीचा ताबा घेण्यास विरोध करण्याचा निर्णय घेण्यात आला.सुरुवातीस १२ व १३ जानेवारीस ताबा घेण्यात येईल असे ठरले होते पण प्रत्यक्षात तसे झ ाले नाही. कारण १३ जानेवारी ८४ रोजी शेवे येथे पोलिसांनी ग्रामस्थांवर गोळीबार केला . गोळीबारात अनेकजण गंभीररित्या जखमी झाले.त्यानंतर सरकारने पवित्रा बदलला .दुस-या दिवशी लगेच ताबा घेण्यापेक्षा तो १६/१७ तारखेस घेण्यात यावा असा सरकारचा निर्णय होऊन त्यासाठी सुमारे १०,००० पोलीस व ५००पोलीस अधिकारी अशी प्रंचड जमवाजमव झाली. शेतक-याना याची कुणकुण लागली आणि त्यांनी जमीन संपादनास विरोध करण्यासाठी प्रचंड मोर्चा काढण्याचा निश्चय केला.

सरकार व शेतकरी यांच्यात प्रंचड तणाव होता ३जानेवारी १९८४ ते २७जानेवारी १९८४ पर्यत उरण तालुक्यात कलम३६(१)व ३७(३) प्रतिबंध कलम जारी केला होता व त्यात भर म्हणून १४४ कलमान्वये जमावबंदी हुकूम जारी केला. हा संघर्ष टळावा म्हणून अनेक राजकीय व कामगार नेत्यानी पर्याय सुचविले.कामगारनेते शांती पटेल यांनी "केवळ काही कोटी रूपयासाठी उरणच्या शेतक-याच्या प्राणाशी खेळ करू नका" असे सांगून शासनाने तडजोड करावी असे सुचविले. पण वसंतदादा सरकार ठाम होते.१६जानेवारी १९८४ रोजी शेतक-यांच्या मोर्च्यास परवानगी नाकारली गेली. मोर्च्याला सरकारने परवानगी नाकारल्यावर ठरल्या दिवशी मोर्चा काढता येणार नसल्याने लग्नाची वरात काढून त्यात मोर्चेकरी व-हाडी बनले. नागांवचा बाळू पारधी नवरदेव झाला. घोडयावर बसला बॅण्ड वाजू लागला फटाके उडू लागले करवल्या नाचू लागल्या. घराघरातून माणसे जमू लागली. वरात निघाल्याने कुणाला संशय आला नाही पण पोलिसांपर्यत बातमी पोहचली की ही वरात नसून हा मोर्चा आहे. हे समजायला वेळ लागला नाही. या प्रसंगाचे वर्णन गजानन धर्मा म्हात्रे जासईकर यांनी "शहर वसताना" या पुस्तकांत करताना म्हटले आहे की, "पोलीसांनी आंदोलकांवर अश्रुधूराच्या नळकांडया फोडल्या आणि सर्वत्र धूर पसरला तो धूर असहय झाल्यामुळे सर्व पळू लागले पळापळ झाली. अनेकजण जखमी झाले. त्यावेळी गोंगाटात कुणीतरी पाण्याच्या पाईपवर दगड मारीत आहे असे वाटले,काय होत आहे हे समजत नव्हत.मग एकाएकी गोंगाट सुरु झाला लहान मुले ,महिला, वृद्ध वाट मिळेल तिकडे पळत सुटले.काही ओळखीचे लोक रक्ताच्या थारोळयात विव्हळताना पाहून लोकांच्या लक्षात आलं की गोळीबार झाला आहे .अशोकाच्या कलींगच्या युद्धभूमीसारखी शोककळा सर्वत्र पसरली होती .काही पोलीसही जखमी झाले.या गोळीबारात. धुतूमचा रघूनाथ अर्जुन ठाकूर व चिर्ल्याचा नामदेव शंकर घरत बळी पडले. "[७६] १७जानेवारी १९८४रोजी न डगमगता पुन्हा लोक नवघर फाटयाजवळ जमा झाले. दोन हुतात्मे बळी गेले असल्याने लोकांमध्ये प्रचंड द्वेष व संताप होता. मरणाचे भय न बाळगता प्रचंड संख्येने १८ गांवचे शेतकरी नवघरच्या तळयावर जमा झाले.तळयाच्या उत्तरेस ५० फुटांवर रेल्वेचा मार्ग आहे तेथून एस.आर.पी व पोलीस शेतक-यावर

चालून आले. प्रकल्पग्रस्तांची दगडफेक व पोलिसाचा अश्रुधूर सुरु झाला. संघर्ष पेटला. गोळीबार झाला. पागोटयाचे कमळाकर तांडेल व महादेव हिरा पाटील व केशव महादेव पाटील हे पितापुत्र पोलीसांच्या गोळयांना बळी पडले. तिघांना हौताम्य आले. हुतात्म्यांची संख्या पांच झाली. या लढयाची व पोलीस अत्याचाराची ही बातमी देशभर प्रसार माध्यमांनी नेली . मा. शरद पवार पुन्हा मुख्यमंत्री झाले ४ ऑक्टोबर १९८४ रोजी त्यांनी लढा समितीला चर्चेसाठी पाचारण केले. शेतक-याना जमिनीचा मोबदला म्हणून प्रतिएकर २७ हजार मोबदला किंमत निश्चित केली. बोनस म्हणून संपादित जमिनीच्या साडेबारा टक्के विकसित भूखंड देण्याचे मान्य केले . प्रकल्पग्रस्ताना सेवेत प्राधान्य देण्याचे मान्य केले गेले. १९७० ते १९८४ असा १५ वर्षांचा संघर्ष अखेर शांत झाला .

तिसरी मुंबई :

आगरी समाजाकडून सक्तीने घेतलेल्या जमिनीवर नवी मुंबई वसवली . ती विस्तारली जाते न जाते तोच तिस-या मुंबईस वसविण्याचे वेध सरकारला लागले आहेत. शिवडी न्हावाशेवा पूल झाल्यानंतर उरण आणि पेण, पनवेलचा अलिबागचा खारेपाटातील काही भाग घेवून तिसरी मुंबई वसविली जाणार आहे. रेवस करंजा पुलामुळे उरण अलिबाग जोडले जाणार आहेत म्हणजेच ७०% रायगड जिल्हा तिस-या मुंबईत जाणार आहे. अनेक संघर्ष करुन मिळविलेली जमीन किनारपट्टीवर रहणा-या सर्व शेतक-यांच्या हातातून जाणार आहे. याकरीताही पुन्हा लढा देण्याची वेळ आगरी समाजावर येणार आहे.

सेझचे आगरी समाजावर आक्रमण :

केंद्र शासनाने १९९१ मध्ये नवे आर्थिक धोरण स्विकारले त्याचा परीपाक म्हणजेच सेझ [special economic zone] विशेष आर्थिक क्षेत्र हे आहे. भारताचा व्यापार वाढावा निर्यात वाढावी या करीता शासनाने २३ जून २००५ मध्ये हा कायदा केला. जगातला कुठलाही शेतकरी आपली जमीन सहजासहजी विकत नाही. त्याचे भावनिक नाते आपल्या जमिनीशी असतेच.

" देशात आजपर्यंत मंजूर झालेल्या सेझपैकी ११९महाराष्ट्रात आहेत .१३ मराठवाडयात ९ विदर्भात ५५ कोकणात तर पश्चिम महाराष्ट्रात ४२ सेझ मंजूर झाले आहेत. नवी मुंबईत मिहान, भारत फोर्ज, बजाज रिलायन्स सारख्या उद्योगपतीची या जमिनीवर नजर होती. त्या खेरीज २१२ खाजगी व ३३ सार्वजनिक क्षेत्रात माहिती तंत्रज्ञान पार्क उभारले जाणार आहेत. यामुळे मोठी गुंतवणूक होईल " [७७]

शेतक-यामध्ये सेझमुळे घबराट झाली व पुन्हा आंदोलने सुरु झाली. रायगड जिल्हा तर एकेकाळी भाताचा अग्रक्रमाने उत्पादक भाताचे कोठार म्हणून प्रसिध्द होता पण एम.आय.डी.सी सिडकोच्या आक्रमणामुळे आता शेकडो उद्योग आले ठाण्यातही सर्वत्र उदयोग पसरले. पर्यायाने पर्यावरण व निसर्ग व जमिनींचा -हास झाला . पिकाखालील क्षेत्राचे प्रमाण खूप कमी झाले. आज या नव्या धोरणाने जुने उदयोग बंद पडत असताना नव्या एसईझेडसाठी पुन्हा जमिनी संपादन करायच्या. त्यांना करमाफी द्यायची.शेकडो उदयोग बंद पडून एम . आय. डी .सी. ओस पडत असताना व त्यासाठी दिलेली जमीन ओसाड पडली असताना सेझ जोरात होणार म्हणून सक्ती केली जाऊ लागली. सातबारा बंदीस्त झाला. दलालाना उत आला. पेण , पनवेल, उरणच्या ४५ गांवाना ४[१] , ६/१, ८/१ च्या नोटीशी दिल्या शेतक-यांनी संघर्षाची भूमिका घेतली गावे उठवून सरकार आपल्याला धुळे, नंदूरबार या आदिवाशीभागात नेऊन बसविणार असल्याच्या बातम्या पसरु लागल्या. लोकांमध्ये भितीचे सावट पसरले. आगरी समाज पुन्हा एकदा हवालदिल झाला .

महाराष्ट्रात रायगडमध्ये सेझला प्रखर विरोध झाला . ४५ गांवाची ३०,००० एकर जमीन सेझसाठी सक्तीने घेतली जाणार होती लोकांनी विरोध केला तरीही फुटीर लोकांना दलालानी अमिषे दिली ,विकत घेतले सेझमध्ये पुर्नवसनाबाबत व शेतीच्या भावाबाबत काहीच स्पष्ट नव्हते. सेझ म्हणजे मागीलदाराने परकीय भांडवलदाराचे देशात आगमन समजले गेले. यावरचे मोर्चे दडपले गेले. पोलिसी अत्याचार झाले. कोकण विभागीय आयुक्ताच्या कार्यालयावर सेझविरोधकांनी मोर्चा काढला. भव्य मोर्चाने शेतकरी संघटीत झाला परंतु मोर्च्यात जाळपोळ झ

ााली. लोकांनी क्रोध व्यक्त केला. पनवेल, उरणमध्ये सिडकोच्या ताब्यातील जमीन काही उदयोगपतीनी विकत घेऊन .बाकी जमीन ते ताब्यात घेवू न शकल्याने अखेर २०११ मध्ये सेझ् ाही रद्द झाला असून आगरी समाज हा लढवय्या समाज असून त्याच्या संघर्षामुळे सेझ हद्पार झ् ााला व सातबारा कोरा झाला . त्यामागे कारणे मात्र वेगळी होती ,जागतिक मंदी ,सरकारने करसवलती मागे घेतल्यामुळे व वाढीव व्याजदर यामुळे सेझच्या प्रवर्तकांनी काढता पाय घेतला.

" सेझच्या अंतर्गत कोकणातील तीन जिल्हयांमध्ये ५० हजार मॅगेवॅट क्षमतेचे २५ औष्णिक विद्युत प्रकल्प निर्माण करण्याचे यातील ११ प्रकल्प रायगड जिल्हयात प्रस्तावित आहेत . शहापूर घेंरड या अलिबाग तालुक्यातील सुपीक जमिनीच्या खाडीच्या भागात हे प्रकल्प येत आहेत . त्यामुळे शेकडो एकर जमीन नष्ट होऊ घातली आहे .उरण, मेढेखार ,नागोठणे, तळोजा,रोहा, अलिबाग या भागाचा त्यात समावेश आहे."शहापूर धेंरड(अलिबाग-रायगड) येथे टाटा पॉवर आणि रिलायन्स एनर्जी हे वीज क्षेत्रातील प्रस्तावित प्रकल्प आहेत.येथील प्रकल्पग्रस्त नऊ गाव खारेपाट संघर्ष समितीने ग्रामस्थ शेतक-यांना एकवटून मुंबईपर्यत काढलेल्या लॉगमार्च मधून आपल्या कडव्या निग्रहाची प्रचिती दिली. मुळात अलिबाग मधील ग्रामस्थ शेतक-याचा संघर्ष हा वीज नको अथवा वीजनिर्मिती प्रकल्पाना सरसकट विरोध असा नाहीच .तो जाणूनबुजून तसा रंगवून मुंबईतील मंत्रालयापर्यत दुष्ट हेतूने पोहचविला जात आहे,असे येथील नऊ गाव संघर्ष समितीचे राजन भगत यांनी सांगितले. ते म्हणाले भूसंपादन प्रक्रियेतील कायद्याने प्राप्त झालेल्या अधिकारातून आम्ही रीतसर दाखल केलेल्या हरकतीना धाब्यावर बसविण्यासाठीच येथील आंदोलनाविषयी गैरसमज पसरविले जात आहेत.मुळात प्रस्तावित प्रकल्प धेंरड-शहापूरमधिल नऊ गांवाच्या पिकत्या जमिनी ऐवजी तेथून अवध्या अर्धा किलोमीटर अंतरावर सलग १२ हजार हेक्टर पडीक जमिनीवर उभारला जावा अशी आंदोलकाची मागणी आहे.या पर्यायी क्षेत्राचे सर्वेक्षण व पहाणी रायगडचे जिल्हाधिकारी आणि विशेष भूसंपादन अधिकारी यांनी केली आहे. तरीही पिकत्या जमिनीवरच अडून राहण्याचा कंपन्याचा आडमुठेपणा का व कोणी सहन करावा? "[७८]

एकेकाळचा तांदळाचे कोठार म्हणून प्रसिद्ध असलेला हा रायगड "चाऊलदेश" रसायनाचा आणि धूर कोळश्यांच्या "राखेचे कोठार " म्हणून प्रसिद्ध होत आहे . प्रदूषणग्रस्त खाडयांमुळे आगरी कोळयांचा मासेमारीचा,डूबीच्या वाळूचा व्यवसाय उद्ध्वस्त होत आहे .१२ हजार हेक्टर सुपीक जमिनीवर हा सेझप्रकल्प होण्याऐवजी पडीक जमिनीवर तो करावा अशी आंदोलकांची मागणी आहे अलीकडे २३ऑगस्ट २०१२रोजी प्रसिध्द झाले आहे की जेनपीटी प्रकल्पग्रस्तानाही अन्य प्रकल्पग्रस्ता प्रमाणे साडेबाराटक्केचा फायदा मिळणार आहे .केंद्र सरकारच्या या निर्णयाने १११ हेक्टर जमीन प्रकल्पग्रस्ताना मिळणार आहे .सिडको व महाराष्ट्र सरकार यांची भूमिका यामध्ये मत्त्वाची ठरणार आहे .या पूर्वीचे साडेबारा टक्केचे भूखंड बिल्डर लॉबीने हडप केले आहेत. शेतक-यांनी सावध राहून कौंटुबिक संघर्ष टाळून त्यांचा योग्य विनियोग करायला हवा.मा. दि.बा.पाटील यांच्या सक्षम नेतृत्वामुळे प्रकल्पग्रस्त आगरी समाजास उशिरा का होईना न्यास मिळाला आहे. फायीलमध्ये न अडकता सामान्य माणसांपर्यत लाभ पोहचला पाहिजे. १९८४ चे आंदोलन हे याकरिता महत्त्वाचे आहे तीस वर्षानी हा न्याय मिळाला असल्याने केवळ चैनी आणि छानशौकीमध्ये पैसा न घालविता तो विधायक कामास लावला तरच हा प्रकल्पग्रस्ताचा संघर्ष कारणी लागला असे होईल .

१.५ समारोप :

गरीब आगरी कुळानी आपल्या न्याय्य हक्कासाठी केलेला संघर्ष अव्दितीय होता. जगात अधिक काळ चाललेला सर्वात मोठा संप म्हणून आगरी शेतक-यानी केलेला "चरीचा संप" प्रसिध्द आहे. सिध्दगडचा लढा , चिरनेर जंगलसत्याग्रह,ठाणे व रायगड जिल्हयातील मिठाचा सत्याग्रह ,त्यात देखील आगरी समाजाचे योगदान आहे .परंतु हा समाज पूर्वी फारच अशिक्षित होता .त्यांच्या हाती लेखणी नव्हती .त्यामुळे त्याचा खरा इतिहास कुणी लिहिलाच नाही. घणसोलीचे स्वातंत्र्यसैनिक शंकरबुवापाटील ,चिरनेर जंगलसत्याग्रही असे अनेक उपेक्षित स्वातंत्र्य सैनिक विस्मरणात गेले आहेत .त्यांची दखल या निमित्ताने घेतली आहे .

चिरनेर सत्याग्रहात सहभागी होणा-या आगरी आदिवासी या सर्वसामान्य माणसांचे बलिदान प्रेरणादायक आहे .आठ हुतात्मे व पांच शासकीय कर्मचारी यांचे प्राण या आंदोलनात

गेले.अडतीसहून अधिक जखमी झाले.चिरनेर सत्याग्रह हा सामान्य जनतेचा उत्स्फुर्त प्रतिकार होता तेथे नियोजित काही नव्हते .

स्वांतत्र्यप्राप्ती नंतरही सिडको किंवा MIDC व रेल्वेकडून उद्योग धंद्यासाठी शहरीकरणासाठी प्राप्त जमिनी पुन्हा घेण्यात आल्या. त्यासाठीही संधर्ष करावा लागला . सिडको, केंद्रसरकार ,महाराष्ट्र शासन यांचेशी लढा करावा लागला. त्यातून प्राप्त सुविधांचा विनियोग मात्र पुढील भविष्य नजरेसमोर ठेवून समाजाला करावा लागणार आहे .

स्वातंत्र्यकाळात आगरी समाजाचे योगदान महत्त्वाचे आहे चिरनेर ,वडगांव येथील जंगल सत्याग्रह , ठाणे ,वाशी उरण , येथील मिठाचा सत्याग्रह , सिद्धगडचा लढा, भांईदर ,मुंबई येथील लढयात समाजाने देशासाठी केलेला त्याग आहे .अलिकडील सिडको ,केंद्र सरकार यांचेशी झालेला हक्काकरिताचा संघर्ष देखील समाजाच्या लढवय्या ताकदीचे प्रतिक आहे .मूळ प्रवाहापासून आगरी समाज कधीही वेगळा नव्हता हे त्यांच्या ऐतिहासिक कामगिरीवरुन स्पष्ट होते .

***

संदर्भ :

१. शिंदे, (डॉ.)विश्वनाथ : "लोकसाहित्यमीमांसा भाग-२" स्नेहवर्धन पब्लिशिंग हाऊस , पुणे २००६ ,पृ.१४७.

२. कर्वे, इरावती :"मराठी लोकांची संस्कृती",कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे १९५८ ,पृ.३५.

३. सहस्त्रबुद्धे, पु.ग. :"महाराष्ट्र संस्कृती" कॅान्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे ,२००६, पृ.१४७.

४. भोसले ,(डॉ.) द.ता. :"लोकजीवन आणि लोकसंस्कृती ", महाराष्ट्र साहित्य आणि संस्कृती मंडळ ,मुंबई ,२००४,पृ.६४.

५. चौधरी, (डॅा) कि.क्र (संपा.) : "रायगड जिल्हा गॅझेटीअर "- मुंबई दर्शनिका विभाग महाराष्ट्र शासन ,१९९३,पृ.२२५.

६. सोनवणी ,संजय : " जातिसंस्थेचा इतिहास" , प्राजक्त प्रकाशन पुणे , २०१४, पृ.-१७८ .

७. म्हात्रे, मुरलीधर(संपा.) :"आगरी समाजाचा इतिहास ",सुयोग प्रकाशन, पेण, २००५, पृ.६३.

८. कर्वे , इरावती : उनि. ,पृ. ३५ .

९. मोकल, गो .बा. :"आगरीसमाज:शोध आणि बोध ",प्रकाशक सौ.काशिबाई मोकल, तुर्भे, नवी मुंबई,१९९६,पृ.१०.

१०. Wikipedia : Agri people .

११. पाटील,चंद्रकांत नारायण :"आगरायन ",जाणीव प्रकाशन,नवीमुंबई ,२०११ ,पृ.८९.

१२. तत्रैव,पृ.९८.

१३. पाटील ,अनंत :"गाथा आगरी संस्कृतीची ".जाणीव प्रकाशन ,नवी मुंबई, २००७, पृ.३४.

१४. पाटील,चंद्रकांत नारायण :उनि.,पृ.९८-९९.

१५. शिसवे, अनंत गोविंद :"आगरी समाजजीवन ",संकल्प बहुउद्देशिय सामाजिक संस्था, निळजे, (ता.कल्याण-ठाणे) २०११, पृ.८५.

१६. पाटील,चंद्रकांत नारायण :उनि.,पृ.४०.

१७. पाटील,रामभाऊ (संपा.) : "प्रतिभावंत आगरी कोळी ", प्रकाशक रामभाऊ पाटील, नवी मुंबई, २०१०,पृ.५-६.

१८. कणेकर,(डॉ.)प्रतिभा (संपा.) : "पालघर तालुका बोली , समाज व संस्कृती ," राज्य मराठी विकास संस्था, मुंबई ,२००९,पृ. १५५.

१९. शिसवे, अनंत गोविंद : उनि.,पृ.६६.

२०. आचार्य,बापू बाळकृष्ण :"मुंबई वृतांत"महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृती मंडळ , मुंबई,तृ.आ., (पु.मु.) ,२०११, पृ.२३.

२१. म्हात्रे, मुरलीधर (संपा.) :उनि., पृ. ८७.

२२. कणेकर,(डॉ.) प्रतिभा : उनि., पृ.१५८.

२३. पाटील,चंद्रकांत नारायण :उनि.,पृ.२८.

२४. दळवी, (डॉ.)दाऊद :"असे घडले ठाणे",श्रीकृपाप्रकाशन, नवी मुंबई ,२०१०, पृ.२८.

२५. शिसवे ,अनंत गोविंद : उनि.,पृ.१०१.

२६. तत्रैव,पृ.७८.

२७. आत्रे त्रिंबक नारायण :"गावगाडा ",समन्वय प्रकाशन, कोल्हापूर द्वि.आ. २०१२पृ.२०.

२८. सावंत,(प्रा.) जी.ए. : :"मालवणी मुलखातील गावरहाटी ",प्रकाशक शशी सावंत, कणकवली ,२००९,पृ.४-५.

२९. इंगोले ,(डॉ.)कृष्णा : उनि., पृ. १६६.

३०. गावंड, बाळाजी नथुजी, कार्लेकर गोविंद मोरोबा, : "वंशावळी व शाण्णवकुळी आणि सोम ,ब्रम्ह व शेषवंशीय वंशावळी ",तुकाराम बुक डेपो,मुंबई,१०वी आवृती,२००५, पृ.९४.

३१ चौधरी, (डॅा) कि.क्र (संपा.) :उनि.,पृ.२२६.

३२. शिंदे अशोकराव (संपा.) : "गाथा सप्तशती "(सातवहान राजा हालकृत) ,इस्लामपूर प्रकाशन , २००९ ,पृ.८२.

३३. राज,सुनील (संपा.) : "जिद्द ", दिवाळी अंक २००६ ,पृ.५.

३४. राजवाडे ,वि.का.(संपा.) :"महिकावतीची बखर",वरदा बुक्स,द्वि.आ.१९९१,पृ-१.

३५. तत्रैव ,पृ.३७.

३६. तत्रैव, पृ.३७.

३७. संपा.(डॉ)चौधरी, कि.का : उनि.,पृ. ११९.

३८. आचार्य, बापू बाळकृष्ण : उनि. ,पृ.७.

३९. जोशी,लक्ष्मणशास्त्री(संपा.): उनि.,पृ.१५३

४०. म्हात्रे ,मुरलीधर (संपा.) :उनि., पृ.६३.

४१. घाणेकर,(प्रा.) प्र.के. :"भटकंती रायगड जिल्हयाची," स्नेहल प्रकाशन,पुणे , २००७,पृ.१०५.

४२. मोकल ,गो.बा. :उनि.,पृ. १०.

४३. मोडखरकर ,सुनंदा : "आगरी लोकगीते आणि पंरपरा",सुयोग प्रकाशन- पेण ,२००४,पृष्ठ ६३ .

४४. जोशी ,ना .गो . :"मराठी छंदोरचना",महाराष्ट्र साहित्यपत्रिका , पृष्ठ ३५८.

४५. कुलकर्णी.,(डॉ.) अ.रा. : "महाराष्ट्र समाज आणि संस्कृती " (मध्ययुगीन चौल) डायमंड पब्लिकेशन,पुणे,२००८, पृ.९६.

४६. सोनवणी ,संजय : " जातिसंस्थेचा इतिहास" , प्राजक्त प्रकाशन, पुणे,२०१४ पृ.१७८ .

४७. दळवी ,(डॉ.) दाऊद : उनि., पृ.१०.

४८. म्हात्रे ,मुरलीधर (संपा.) :उनि., पृ.२०.

४९. कणेकर,(डॉ.) प्रतिभा : उनि.,पृ. ५१.

५०. म्हात्रे ,मुरलीधर (संपा.) : उनि. , पृ.१०.

५१. मढवी ,काशीनाथ : उनि.,पृ.३१.

५२. सोनवणी ,संजय : उनि.,पृ.१७९.

५३. जोशी ,सचिन विद्याधर :"रायगड जिल्हयाचे दुर्गवैभव ",बुकमार्क पब्लिकेशन,पुणे ,२०११,पृ.३५.

५४. शिवदे, (डॉ.)सदाशिव :"दर्यासारंग कान्होजी आंग्रे ",उत्कर्ष प्रकाशन,पुणे ,२०११, पृ. ५०.

५५. सदावर्ते, प्रार्थना : "समग्र पनवेलची गाथा",आशय प्रकाशन ,पनवेल , २००६ ,पृ. ४४.

५६. संपा . डॉ चौधरी, कि.का : उनि., पृ. २२५.

५७. पाटील ,अविनाश :"दर्यादौलत"",कोमल प्रकाशन,मुंबई २००८.,पृ. ४५०.

५८. आचार्य ,बापू बाळकृष्ण :"उनि " ,पृ.८.

५९. म्हात्रे, मुरलीधर (संपा.) :उनि. , पृ.२१-२२.

६०. ढबू(भट) ,दामोदर गोपाळ : "पहा -कुलाबकर-आंग्रे सरखेल ,आंग्रे घराण्याचाइतिहास" , श्रीबाग(अलिबाग),१९३९ ,पृ.२९१.

६१. जाधव, (डॉ) बबन भिवसेन : "रायगड जिल्हयातील स्वातंत्र्य चळवळ :शेतक-यांचा सहभाग",लक्ष्मी बुक्स पब्लिकेशन,सोलापूर २०१४,पृ.९९.

६२. तत्रैव ,पृ.१००

६३. चौधरी ,(डॉ.) कि.का . :उनि.,पृ.१४७.

६४. हरवंदे ,गीता : उनि ,पृ.९,१०,११.

६५. जाधव ,(डॉ) बबन भिवसेन :उनि.,पृ.११३.

६६. जाधव , बळीराम : "जगातील एकमेव शेतक-यांचा प्रदीर्घ संप ",सुविद्या प्रकाशन, पुणे ,२००९,पृ.२१.

६७. (पाटील),शंकर सखाराम : "शब्दानुबंध",मॅजेस्टीक प्रकाशन,मुंबई,२००५,पृ.१०२

६८. जाधव , बळीराम :उनि .,पृ.८६.

६९. शिंदे ,(डॉ.प्रा.)भानुदास धोंडीबा :"रायगडजिल्हयातील स्वातंत्र्यचळवळीचा इतिहास " , (१९०१-१९४७) ,२०१०,अप्रकाशित प्रबंध,(टिमवि),पृ.९५.

७०. तत्रैव, पृ.८८.

७१. तत्रैव, पृ.८९.

७२. पाटील , वसंत : "चिरनेरचा जंगल सत्याग्रह १९३०",मयुरी प्रकाशन , चिरनेर (उरण-रायगड) ,१९९८, पृ. ७८.

७३. तत्रैव पृ.८०

७४. पोतदार, (डॉ. प्रा.) माधव :"रायगडची माती "ओम पब्लिकेशन,पनवेल,२०१० , पृ.१५७.

७५. हरवंदे ,गीता : उनि.,पृ.११.

७६. म्हात्रे ,गजानन धर्मा : "शहर वसताना ",कोमल प्रकाशन,मुबंई,२०१२, पृ. ११.

७७. मोहिते, युवराज :"पेटलेले नंदीग्राम,"सहित प्रकाशन,मुंबई ,२००७,पृ.७.

७८. रोहेकर ,सचिन :"कोकण जळताना "नवता प्रकाशन ,मुंबई,२०१०,पृ.७४

*****

प्रकरण दुसरे

आगरी बोलीतील लोकसाहित्याची मौखिकपरंपरा

प्रकरण दुसरे

आगरी बोलीतील लोकसाहित्याची मौखिक पंरपरा

२.१ आगरी लोक साहित्याची मौखिक परंपरा

२.२ स्त्रियांची लोकगीते

२.२.१ एकवीरा देवीची लोकगीते

२.२.२ नागपंचमीची लोकगीते

२.२.३ गणपतीची लोकगीते

२.२.४ गौरीची लोकगीते

२.२.५ होळीची लोकगीते

२.२.६ अंगाई गीते

२.२.७ आगरी लोक साहित्यातील ओव्या

२.३ **आगरी पुरुषांची लोकगीते**

२.३.१ गोकुळाष्टमी (गोंविंदा) ची लोकगीते

२.३.२ कृषीगीते परताना/ आंबवण्या

२.३.३ गणपतीची लोकगीते

२.३.४ आगरी बोलीतील देवींची (मोठया बायांची) लोकगीते

२.३.५ आगरी बोलीतील विवाहगीते (धवळे)

२.३.६ समारोप

प्रकरण दुसरे

आगरी बोलीतील लोकसाहित्याची मौखिकपरंपरा

२.१ आगरी लोकसाहित्याची मौखिक परंपरा :

मराठीभाषा व तिच्या बोलीमध्ये बराच भाग लोकगीतांनी व्यापलेला आहे. मानवी कुटुंबे एकत्र आली की त्यांचा समाज बनतो .अशा समाजाचे जीवनविषयक काही नियम असतात. या नियमांच्या पालनातूनच रुढीपरंपरा ,चालीरिती पूर्वापार चालत राहतात यालाच मग आपण सामाजिक चालीरिती असे म्हणतो .त्या त्या विशिष्ट समाजाचा खरा आत्मा हा लोकसाहित्यात , जानपद गीतात आढळतो.ही जानपद गीते म्हणजे साहित्याचाच एक समृद्ध पण अलिखित असा विभाग आहे. हया समृद्ध लोकसाहित्यात भारतीय संस्कृतीचे दर्शन घडते .

" वच:स्वादु: सत्ता लेहय लेशस्वादृपि कौतुकात
बाल स्त्रीहीनं जातीना काव्य याति मुखावान्मुखम् "[१]

जे लोक सुशिक्षित सुप्रतिष्ठीत आहेत असे लोक नेहमी समाजाच्या मध्यवर्ती धारेत , प्रवाहात असतात .त्यांची रचना जाणिवपूर्वक निर्माण झालेली असते. परंतु बालके स्त्रिया आणि हीनजातीचे लोक मध्यवर्ती धारेपासून नेहमीच दूर असतात . समाजामध्ये त्यांना प्रतिष्ठा नसते . तेव्हा अशा लोकांनी रचलेले जे काव्य त्याला लोकगीते म्हणावे असे राजशेखरने ऋचेमध्ये सांगितले आहे. राजशेखरची ही लोकगीतांची व्याख्या त्यांच्या काळातील लोकगीतांच्या अस्तित्वाचा पुरावाच आहे.

डॉ. प्रभाकर मांडे लोकसाहित्याचे स्वरुप स्पष्ट करताना म्हणतात की ," प्राचीन भारतात आर्य आणि आर्येतर हा संघर्ष सुरुवातीच्या काळात होता . वेद जाणणारे व वेद न समजणारे वेदबाहय , असे दोन वर्ग प्राचीन भारतात अस्तित्वात होते .वेद मानणारे किंवा समजणारे ते आर्य ,ते न समजणारे अडाणी किंवा अनार्य किंवा 'लोक' संबोधले जात असत. त्यांचे सणउत्सव संस्कारप्रसंगीचे साहित्य तें लोकसाहित्य समजले जाते " लोकसाहित्याची प्रमुख

लक्षणे १) ते मौखिक किंवा अलिखित असते २)एका पिढीपासून दुस-या पिढीपर्यंत ते प्रवाही असते ३) पारंपरिकता हा त्यांचा विशेष असतो ४) पूर्वकालीन संस्कृतीच्या अवशेष स्वरुपात समाज जीवनात ते प्रचलित असते ५) लोकसाहित्य बहुजनांचा लोकसंस्कृतीचा आविष्कार असतो ६)लोकसाहित्य हे लोकमानसाचा आविष्कार असते. ७) लोकसाहित्य भौतिक किंवा मनोमय स्वरूपात असते .८) लोकसाहित्य हे अनुभवाने निर्माण झालेले असते . "

लोकसाहित्याचे प्रयोजन स्पष्ट करताना प्रभाकर मांडे म्हणतात की , "१)लोकसाहित्यामुळे संस्कृतीचे सातत्य टिकते २)लोकसाहित्यामुळे अनौपचारिक शिक्षणाचे काम केले जाते ३) लोक साहित्यामुळे समूह भावनेची निर्मिती (Unity) होते ४) नीती शिक्षण मिळते ५) मनातील बंडखोरीला प्रकट होण्यास वाव मिळतो ६) प्रचाराचे माध्यम म्हणून काम करते ७) स्वप्न रंजनाचे साधन बनते "[२] असे अनेक उद्देश लोकसाहित्यामुळे पूर्ण होताना आढळून येतात

२.२ स्त्रियांची लोकगीते

आगरी समाजातील सणाची लोकगीते :

' लोकगीते 'हा महाराष्ट्रीय संस्कृतीचा अमूल्य ठेवा आहे. मराठी लोकांची मानसिकता त्यातून व्यक्त होते. विविध प्रादेशिक बोलींच्या जडणघडणीची जीवनप्रणालीची छाया लोकगीतात पडलेली दिसून येते. मौखिककथा लोकगीते यातून त्या प्रादेशिक लोकजीवनाच्या श्रध्दा अंधश्रध्दा, चालीरीती, भ्रम,व्रतवैकल्ये, देवदेवतांचे आविष्कार विधी, क्रीडा इत्यादी मिळून लोकसाहित्य बनते. लोकसाहित्य हे लोकसंस्कृतीच्या समूहमनाचे प्रतिबिंब असते. विशिष्ट जातीजमातीनी आपले सांस्कृतिक संचित मौखिक स्वरुपात पिढयानपिढया जतन केलेले असते. आगरी बोलीतही अशी लोकगीतांची संपन्न आणि श्रींमत परंपरा आहे.सणउत्सव, विधी यावेळी मानवाच्या आदिम अवस्थेत त्यांच्या मनातील भावभावना शब्दरुपाने व्यक्त झाल्या .त्यातूनच लोकगीताचा जन्म झाला. लोकगीताचा अथवा लोककथाचा कर्ता रचियेता अनामिक असतो. समूहमनाचे सुखदु:ख , भावभावना, जीवनदृष्टी लोकगीतात उतरलेली दिसून येते. लोकगीताच्या

परंपरेचे जतन करुन त्यांचा विस्तार करण्यामध्ये स्त्रियांचा हातभार , सहभाग फार मोठया प्रमाणात आहे. सर्व प्रादेशिक बोलींचा जर उहापोह किंवा समीक्षा केली तर त्यात गीतांचे प्रमाण सर्वाधिक दिसून येईल. जात्यावर दळण्याचे काम पूर्वी ग्रामीण भागात करावे लागे.चक्कीचे दळण घरी येत नसे तेव्हा घरीच पीठ करण्यासाठी आयाबहिणींना भल्या पहाटे जाते ओढावे लागे आणि त्यातून श्रमपरिहार करण्यासाठी ओव्यांचा जन्म दळणकांडण करीत झाला. सानेगुरुजीनी याबाबत म्हटले आहे की ,"स्त्रियांनी स्वत:चे असे सुंदर अभिजात वाङ्मय निर्मिले आहे. स्त्रियांची लहानमोठी हजारो गाणी आहेत. त्यात पौराणिक आख्याने आहेत. संसारातील सुखदु:खे आहेत. या ओवी वाङ्मयात स्त्रियांनी आपला आत्मा पूर्णपणे ओतला आहे. जात्यावर दळण दळताना, बाळाचा पाळणा हालविताना मुलांना खेळविताना, थोपटताना, झोपाळ्यावर झोके घेताना, या ओव्या सहजस्फुर्ततेने रचल्या गेल्या आहेत." पारंपरिक सणउत्सव साजरे करताना मंगळागौर, पिठोरी ,गौरी गणपती, होळी, नवरात्र इत्यादी साजरी करताना उत्स्फूर्तपणे लोकगीते जन्माला आली. एक पिढीकडून दुस-या पिढीकडे अलिखित स्वरुपात हा मौखिक ठेवा चालत राहिला. मौखिक लोकसाहित्यात एकसारखेपणा आढळून येत नाही.एक धवळा रायगड जिल्हयातल्या अलिबाग परिसरात जसा म्हटला जात असतो तसा तो उरण, भिंवडी अथवा वसईत म्हटला जात नाही. मतितार्थ सारखाच असला तरी शब्दांचे फेरफार व्यक्तिगणीक भिन्नभिन्न झालेले दिसून येतात. काही उत्साही भगिनी पांरपरिक गीताना वर्तमानाची वीट लावून लोकगीताचा डोलारा बदलतानाही दिसतात. पण अशी स्थिती अपवादात्मक असलेली दिसून येते. चैत्र महिन्यात देवदेवतांच्या जत्रा,उत्सव अधिक स्वरुपात आलेले पहावयास मिळतात. कार्ल्याची एकवीरादेवीची नवरात्र, रामनवमी, हनुमान जयंती व अन्य देवतांच्या यात्रा चैत्र महिन्यात येतात.

२.२.१ एकवीरा देवीची लोकगीते :

कार्ल्याची एकवीरादेवी कोकणांतील व महाराष्ट्रातील सर्व बहुजनाची आराध्य देवता आहे. आगरी, कोळी, पाठारे प्रभू, धीवर , सोनार चौकळशी, पांचकळशी यासह विविध जातीजमाती महाराष्ट्राच्या कानाकोप-यातून देवीच्या दर्शनाला येतात. एकवीरा देवीबद्दल अनेक आख्यातिका दंतकथा सांगितल्या जातात. त्यापैकी एक कथा अशी आहे की कोकणाचा प्रथम

निर्माता अथवा प्रथम वसाहतकर्ता भगवान परशुराम पराक्रमी माता रेणुकेचा पुत्र आहे. रेणूका अशा एका अलैकिक वीरास प्रसवली म्हणून ती "एकवीरा "असे सहयाद्रीखंडात वर्णन आढळते.या बाबत कथा सांगतात की --

" एकवीरादेवीला अंबा भवानी नांवाची लहान बहीण होती. पूर्वी प्राचीन काळात कार्ला या डोंगरावर एका विद्वान ऋषीचा मठ होता. तेथे अंबाभवानी ज्ञानप्राप्तीसाठी येत असे .विवरातून जाऊन ज्ञानग्रहण करुन पुन्हा स्थान्नापन्न होत असावी. ओढयाच्याकांठी देवीचे मंदिर स्थापले गेले असावे. एकवीरा देवीच्या नावाबद्दल व्युत्पत्ती सांगितली जाते की दाक्षिणात्य व द्रविडीयन लोकांतील रेणुका ही आदरणीय देवता होती. अक्का अत्वैचा म्हणजे पूजनीय माता असे म्हटले आहे. महाराष्ट्र आणि कर्नाटक दोन्ही प्रांती एकवीरेला रेणुकेचा अवतार म्हणून पुजले जाते. कर्नाटक महाराष्ट्रात रेणुकेचा हा अवतार लोकश्रद्धेने भक्तिभावाने पूजला जातो. कार्ला येथील लेण्याबद्दल अनेक कथा, दंतकथा सांगितल्या जातात.

शिवाजी महाराजांच्या दरबारात असणारे कवी व ' शिवभारत' हे शिवाजी महाराजाचे संस्कृत चरित्र लिहिणारे पोलादपूरचे [रायगड] कवी परमानंद यांनीही शिवभारतात एकवीरा या कुलदेवतेचा उल्लेख केलेला आहे. एकनाथानी एकनाथी भागवतात एकवीरामातेचा उल्लेख केलेला आहे.

पुणे गॅझेट आणि कै.श्री.व्य.केतकर यांच्या ज्ञानकोशामध्ये असा संदर्भ मिळतो की कार्ला येथील एकवीरा देवीचे मंदिर निहांसाच्या आधीचे असावे. ती लेणी कोरली गेली त्याही पूर्वीपासून असावे .श्रीकृष्ण भक्तिचा महिमा गाणारे महानुभवपंथी आई एकवीरेचेही पूजक होते.जैन साहित्यात धर्मामृतात गुणकिर्ती या ग्रंथकाराच्या ग्रंथातही एकवीरामातेचे उल्लेख आढळतात. कार्ल्याची ही एकवीरा माता सर्वसामान्यांची आगरी कोळीबांधवाची प्रामुख्याने उपास्य देवता आहे. आगरी लोकगीतातून एकवीरा देवीची शेकडो लोकगीते आढळून येतात.चैत्र महिन्यात देवीचा उत्सव व नवरात्र मोठया प्रमाणात साजरी केली जाते.आगरी भगिनी देवीला आळवतात व आराधना करताना म्हणतात .

"गो चैताचे नये दिसी ,गो चैताचे नये दिसी

आय माझी पांच पाय-याव उभी गो पांच पाय-याव उभी

आय माझी वाट कोनाची पाहत ग वाट कोनाची पाहत

वाट पहात पांची पांडवांची गो पांची पांडवांची

आयचं बांधव कारागीर ग बांधव कारागीर

देवूळ पाषाणी बांधला ग पाषाणी बांधला

आयं तुला बापानी काय दिल दानू ग, बापानी काय दिल दानू

आयं तुला डोंगर दिल दानू ग डोंगर दिल दानू

आयं तुला भावानी काय दिल दानू ग

आयं तुला पाण्याचे हाउद दिल बांधून ग हाउद दिल बांधून

आयं तुला बापानी काय दिल दानू ग

आयं तुजं मुल्हारी कोठ जेल ग मुल्हारी कोठ जेल

जेल गवले वाडयाला ग जेल गवले वाडयाला

आनल्या दूधाच्या चरव्या ग दूधाच्या चरव्या

आयं तुजं मुल्हारी कोठ जेल ग मुल्हारी कोठ जेल

जेल गवले माळीया मल्याला ग   माळीया मल्याला

आनल्या फुलांच्या परडया ग फुलांच्या परडया

आयच्या अंगोल्या सारील्या ग अंगोल्या सारील्या

नेसली पिवळी पिंताबरा ग पिवळी पिंताबरा

घातली गझ्रनीची ग चोली   गझ्रनीची ग चोली

आय माझी धर्माचे डे-यान उभी ग धर्माचे डे-यान उभी "(पारंपरिक)

देवीची आराधना करीत चैत्राच्या नवरात्रात देवीचा उदो उदो केला जातो .ती फक्त आम्हांलाच पावते अशी समजूत आहे. तिला भेटायला आगरी कोळी उन्हातान्हात कार्ला डोंगर चढून येत असतात . पालख्या नाचवित ,गात येतात.

" आयं माजी कोनाला पावली गो, कोनाला पावली

पावली आगरी बांधवाला कोळीया दादला

आयं तुजं देवूळ कोनी बांधील गो

आयं तुज राऊळ कोनी बांधील

बांधल पांची पांडवानी गो धर्मा बांधवानी

बांधील पांची पांडवानी गो अर्जून बांधवानी

आय माजी कोंब-यावर बैसली गो, कोंब-यावर बैसली

आय तुज साती समुंदर खारं गो साती समुंदर गोरं "(पारंपरिक)

आई एकवीरेची अनेक रुपे लोकगीतात आढळतात.माता एकवीरा ही पांडवाची बहीण आहे व तिचे देऊळ पांची पांडवांनी बांधलेले आहे असे लोकगीतात म्हटले जाते. सर्व पांडवांची नांवे घेतली जातात. वास्तविक पांडवाना बहीण असल्याचा कोणताही पुरावा किंवा उल्लेख महाभारतात आढळून येत नाही तरीही महाराष्ट्रात प्रत्येक लेणी कोणी न खोदता ती पांडवांनीच कोरलेली आहेत असा समज लोकमानसात आहे. रानात कुठेही शिल्प आढळले की ते पांडवानीच कोरले असा भ्रम लोकसाहित्यात आढळतो वास्तविक इतर शासकांनी ती लेणी कोरलेली आहेत. पांडवाच्या वनवासाच्या काळात लेणी, शिल्पे कोरली असा भ्रम लोक साहित्यात दिसून येतो. वास्तविक ऐतिहासिकदृष्टया पांडवाचा उल्लेख कुठल्याही शिलालेखात नाही. किंबहुना त्या कालखंडाचा विचार केला तर खूप मागे श्रीकृष्ण अवतारापर्यत मागे जावे म्हटले तर रामायण महाभारताचा कालखंड पहाता शिल्पकला निर्मिती तेव्हा अस्तित्वात नसावी. तरीही लोकांच्या मनात श्रद्धा अथवा अंधश्रद्धा ठासून भरलेली आहे. पांडवलेणी, पांडव गुंफा,पांडवकडा अशी जागोजागी ठिकाणे आढळतात. एकवीराआईचा अथवा रेणुकेचा कालखंडही खूप मागे गेलेला दिसतो. एकवीरा मातेचे वाहान कोंबडा वर्णीले आहे. प्रथम भाजे डोंगरावर एकवीरा देवीचे देऊळ बांधण्याचे पांडव ठरवितात तेव्हा एकवीरा देवी म्हणते -

"   मना (मला) नको भाजिया डोंगरु रं   भाजिया डोंगरू

माजी भाजतीनू बाला रं भाजतीनू बाळा "

कार्ले की भाजे ? अशा द्विधा मन:स्थितीत एकवीरामाता पांडवाना म्हणते "मला निवासस्थान भाजे डोंगरावर नको माझी बाळे भाजतील "म्हणून कार्ल्याच्या डोंगराला आई पंसती देते व पांडव देऊळ बांधतात. आगरी ,कोळी समाजातील प्रत्येक महत्त्वाची घटना एकवीरा आईशी निगडित असते. एखाद्याने मासळी पकडण्यासाठी नवी होडी बांधली, एखाद्याच्या घरी बाळाचं जावळ काढायच असेल तर प्रथम गा-हाणे घालायला आशीर्वाद घ्यायला आगरी ,कोळी बांधव कार्ल्याला येतो.या एकवीरामातेचे कोकणावर विशेष प्रेम आहे. ती कोकणाच्या दिंडीची वाट बघत असते. ही दिंडी [पव्हा] कधी येते याची जणू प्रतिक्षाच एकवीरा मातेला असते.

" ही हाय लोनावल्याची वाटू गो लोनावल्याची वाटू
आयमाजी वाट कोनाची पाहत गो,वाट कोनाची पहातं
वाट पहात कोकणचे पव्हची गो, कोकणचे पव्हंची
आय तुला कशीयांची गोरी गो, कशीयाची गोरी
मना बाय भजनांची गोरी गो, भजनाची गोरी
आय माजी वाट कोनीची पहाते गो, वाट कोनाची पहातं
वाट पहात आगरी बांधवाची गो,कोळी बांधवाची " [३]

खोपोलीवरुन घाट पार केला की लोणावळा, खंडाळा ही ठिकाणे येतात. त्याच्यापुढे मळवली आडगांवचे स्टेशन येते .मळवलीच्या पुढे ५ कि.मीवर कार्ला लागतो . डोंगरावर एकवीरा मातेचे स्थान आहे. पव्हा हा शब्द थवा या शब्दासाठी सुंदरपणे या आगरी लोकगीतात योजला आहे.

" ग यो खंडाळयाचा घाटू गो , खंडाळयाचा घाटू
तिथं झारी झाली दाटू गो ,झारी झाली दाटू
आय तुजे दाराशी सोनुचाफा गो, दाराशी सोनुचाफा
आय तुजा फुंलानी भरीन खोपा गो , फुलांनी भरीन खोपा " [४]

एकवीरा देवीची जत्रा वर्षातून दोनदा येते, दोन नवरात्र साजरे केले जातात. एकदा चैत्र महिन्यात व दुसरे अश्विन महिन्यांत चैत्र महिन्यातील यात्रेचे महत्व सर्वाधिक असते. चैत्रशुध्द अष्टमीपासून पौर्णिमेपर्यत चालते. येथील लेण्याच्या नैऋतेस तलावाकाठी क्षेत्रपालाचे देऊळ आहे. चैत्रशुद्ध षष्ठीस देवी तेथून सासरी म्हणजे कार्ल्यास येण्यास निघते. देवघर गांवातील भैरवनाथास देवीचा भाऊ मानले जाते. देवघर गांवास "माहेरगांव " असेही भाविक संबोधतात. भैरवनाथाची पालखी तलावाभोवती फिरवतात पालखीला खांदा देऊन भोई होण्यासाठी प्रत्येक भक्त धडपडत असतो. मध्यरात्रीनंतर पालखी मंदिरात येते. देवळाच्या प्रवेशाद्धारापासून लेण्यापर्यत मिरवणूक निघते. देवीची पारंपरिकगीते गात, नाचत ही पालखी फिरवली जाते, गुलाल उधळला जातो.

" आय तुझी पालूखी चंदनाची गो, पालुखी चंदनाची
पालुखी कोनी घरोईली गो   कोनी घरोईली
ग या पेनचे सुताराई गो ,पेनचे सुतराई
पालुखी तिथुनी निघाली गो   तिथुनी निघाली
गेली रंगा-याचे वल्ले गो, रंगा-याचे वल्ले
पालखी रंगवूनी दिली गो, त्यांनी पालखी रंगविली " [५]

अशा त-हेने बारा बालुतेदारांच्या घरी एकवीरा देवीची पालखी जाते. गांवाच्या बिधीबिधीत म्हणजे गल्लीबोळात पालखी फिरते. मुठीमुठी गुलाल उधळला जातो. देवचाफ्यांची पांढरीफुले पालखीवर उधळली जातात. रायगड जिल्हयामधील अलिबाग तालुक्यातील चौल हे गांव प्राचीन काळी आजच्या मुंबईसारखे होते. व्यापारउदीम तेजीत चालत असे. देशी परदेशी व्यापा-यांची इथे गजबज असे. अशा समृद्ध शहरात आपले घर असणे म्हणजे प्रतिष्ठेचे समजले जाई. या चौल मोठया शहरात आई एकवीरादेवीची माडी आहे असे लोकगीतात म्हटले आहे.

"आय तुज्या चेऊलला मा-या, गो चेऊलला मा-या
आय तुज्या चेऊलला मा-या, गो चेऊलला मा-या

हाईत गुलछरीच्या वा-या , गो गुलछरीच्या वा-या "[६]

सर्व फुलांची ,दवण्यांची नांवे घेत हे लोकगीत पुढे लांबत जाते हे गीत खुप प्राचीन आहे. कारण या पारंपरीक गीतात चौलच्या शीतलादेवीच्या रुपात एकवीरेला पाहिले आहे. गांवोगांवी रामनवमी यानंतर येते देवळात सप्ताह होतो,कीर्तन होते. रात्री पालखी फिरवली जाते. गुलाल उधळीत भजनकीर्तन करीत गांवाच्या गल्ली बोळात पालखी फिरवली जाते.

"ग या तांबडशेतच्या बिदी
बिंदी कशीयानी झाल्या लालू
रातरी एकवीरा देवीच्या पालुख्या मिरविल्या
रातरी एकवीरा देवीच्या पालुख्या मिरविल्या " (पारंपरिक)

गाव सगळे गुलालात लाल होते. भक्तिरसात न्हावून जाते. मग हनुमान जंयती येते. हनुमंताचा उत्सव होतो. गावागावात जत्रा होतात. स्थानिक देवदेवतांच्या जत्राही पार पडतात. वैशाख्रात अक्षयतृतिया येते तिला आख्रयतीज म्हणतात. या दिवशी शेतात भात पेरणीचा मुहूर्त साधला जातो. नवीन शुभारंभाची कामे केली जातात. आगोट सुरु होते. शेतकरी कामाला जुंपला जातो. शेतीची कामे आटोपण्याकडे त्याचा कल असतो .बघता बघता आषाढी एकादशी होऊन जाते आणि श्रावण माहिना उजाडतो.

२.२.२ नागपंचमीची लोकगीते :

महाराष्ट्राच्या लोकमानसात व समाजजीवनात नागपंचमी या सणाचे महत्त्व विशेष आहे. आगरी समाज हा कृषीसंस्कृती प्रधान समाज आहे. शेतीच्या संदर्भात उपयुक्त बैल, नाग आणि नदया, समुद्र या सा-यांची तो पूजा करतो. कृषीसंस्कृतीमध्ये बैलांची पूजा पोळा सणाला करतात आगरी समाजात पोळा सण साजरा केला जात नसला तरी गाईगुरांची पूजा दिवाळीत केली जाते."वसूबारस " साजरी करतात ,गुरे पुजतात .श्रावण महिन्यात शेतीची कामे आटोपत आलेली असतात. नांगरणी , उख्रळण,दुण संपलेली असते. लावणी , आवटनी आटोपलेली असते. ख्राचरातले पीक ऐन तारुण्यांत आल्यासारख्रे हिरवेगार होते. गटारी अमावस्या झालेली

असते. थोडी उसंत मिळ्ते. श्रावणात सणांची रेलचेल सुरु होते. प्रथम श्रावणातली पंचमी येते. पंचमीला नागोबाची पूजा करायला लेकीबाळी वारुळाला जातात. सासरी गेलेल्या लेकी माहेरी येतात.झोपाळयावर झुलतात,सुरपारंब्या खेळतात.नागपंचमी संपूर्ण भारतभर वेगवेगळया पद्धतीने साजरी केली जाते. गुजरात, सौराष्ट्रात नागपंचमी श्रावण वद्यपंचमीला साजरी करतात. काही ठिकाणी ती भाद्रपदात साजरी करतात. महाराष्ट्रातही नागपंचमीप्रमाणेच मार्गशिर्ष शुद्ध पंचमीला नागदिवाळी साजरी करतात. नागवंश हा भारतातील प्राचीन वंश आहे. मूळवंश आहे. आर्यापूर्वीपासून हिन्दुस्थानात अस्तित्वात असलेला वंश आहे. नागवंशाबरोबरच नागांचे सृष्टीशी, कृषीशी जवळचे नाते आहे. नागाला म्हणूनच घराण्याचा मूळपुरुष ,धनरक्षक मानतात. शेतक-याच्या दृष्टिने तो क्षेत्रपालदेव आहे. नागाचे विष शंकराने प्राशन केले म्हणून निळकंठ नाम प्रसिद्ध झाले. ते हलाहल प्राशन करणा-या शंकराचा दाह कमी करण्यासाठी त्यांच्या गळ्याभोवती माथ्यावर गारवा देण्यासाठी नागाचे अस्तित्व त्यांच्या देहावर दिसते. शेषशायी श्री विष्णूची तो शैय्या झाला. शेषाने सा-या पृथ्वीचा भार आपल्या मस्तकावर घेतला आहे. म्हणजेच श्रमिकानी धान्य पिकविले तरच जग खाणार आहे म्हणजे कृषीसंस्कृती नागांची आहे. नाग गजाननाच्या (गणाच्या -लोकांच्या) पोटावर आहे त्यांने त्यांच्या पोटाला संाधून ठेवले आहे.

अश्मयुगातही नागपूजा होत असे. भारतभर सर्वत्र ग्रामीण भागात नागांची मंदिरे व नागशीला कोरलेल्या आढळून येतात. सृष्टीतत्वातील अनेक विनाशक तत्वाचे पूजन भीती पोटीच माणूस करु लागला. जल, आप, तेज, वायु आकाश याप्रमाणेच अन्य प्राण्यांचेही पूजन केले जाते. आदिवासी वाघाची पूजा करतात. वाघ्रेश्वराची मंदिरे वन्य भागात आढळतात.

साप, नाग, उंदीर, घुशी खातात व एक प्रकारे शेतीचे रक्षण करतात. नाग माहेरवाशिणीचा बंधू , पती, पुत्र या प्रतिकात स्त्री लोकगीतात येतो व तो जवळचा सखा वाटतो. नागांच्या अनेक मौखिक लोककथा ,लोकगीते लोकवाङ्मयात आढळतात. नाग हा भीतीचा व आदराचा विषय लोकसाहित्यात आढळून येतो. नागपंचमीला वारुळाला जाऊन उपलब्ध नसेल तर शंकराच्या

मंदिरात जाऊन पूजन करतात. कारण शिवमंदिरात नागाचे अस्तित्व असते असा समज आहे. माहेरी जाण्याची घाई माहेरवाशिणीनाही होते लोकगीतात पांडुरंगाची रुक्मिणी देवाला म्हणते.

"आन रखमाय म्हणाली

विठ्ठल देवा पंचीम आली

चंद्रभागेला पडला वेढा

काम हातचं सोडा आन

आधी मला माहेराला धाडा"(पारंपरिक)

नाग हा आपला भाऊ मानून स्त्रिया पूजा करतात. मुलगी सासरी तुरुंगात कोंडल्यासारखी असते. मुल्हारी [मुराळी] कधी माहेरी न्यायाला येईल यांची ती वाट बघत असते. नागपंचमीचे नाग खेळायला गारुडी आले.मग मी माहेरी कधी जाऊ ? सर्व सणाला बंधूराजा नाही आलास तरी चालेल पण नागपंचमीस जरूर माहेरी न्यावयास ये असे ती भावाला बजावते.

" बारा सणाला येवू नको

पंचमीला रं ठेवू नको" (पारंपरिक)

एकदाची लेक नागपंचमीला माहेरी येते. दुबळ्या माहेरी कपडालत्ता , खाण्यापिण्याचे हाल असतात. ती आपल्या गरीब बापाच्या गळ्यात पडून रडत म्हणते.

" आली बाय वर्साची नांगपंचवू

आली बाय वर्साची नांग पंचवू

बाबा मी रं काई नेसू , बाबा मी रं काई नेसू

नेस बाय वयनीची पातला, नेस बाय वयनीची पातला

मना नको वयनीची पातला मना नको वयनीची पातला

वयनीची पातला जीव जायाची ,

वयनीची पातला जीव जायाची " (पारंपरिक)

घरात वहिनीची पुष्कळ पातळे, लुगडी आहेत. आपल्या मुलीला बाप सांगतो तू त्यातली नेस. पण वहिनी खाष्ट आहे. ती त्यामुळे गहजब करील भावाला खोटंनाट सांगेल. याच अर्थाने पुढे कथा रंगत जाते. स्त्रियांच्या मनात नागाबद्दल व चंद्राबद्दल बंधुत्वाचे घट्ट नाते बंधन आहे .ज्यांना भाऊ नसतात त्या या दोघांची पूजा करुन आपले रक्षण करण्याची विनंती करतात. नागपंचमीची पारंपरिक दंतकथा सांगितली जाते की "एका खेडेगांवात एका शेतक-यांने आपल्या जमिनीची नांगरट करीत असताना नांगराच्या व-हयात चुकून नागाचे वारुळ उध्वस्त केले. त्यामुळे नागांची पिल्ले मरुन गेली. चवताळलेल्या नागनागिणीने डूख धरुन शेतक-यांच्या संपूर्ण कुंटूबाला आपल्या जहरी विषाचा डंख मारुन उद्ध्वस्त केले. त्यामुळे त्या शेतक-यासह त्यांचे कुटुंब मरुन गेले. त्या शेतक-याची एक मुलगी दूरच्या गांवी सासरी रहात होती. नागपंचमीला मुल्हारी [मूराळी] म्हणून भाऊ काही न्यायला आला नाही. वाट पाहून तिने न्हाणधुण आटोपून रांगोळीचा नाग काढून त्यांची मनोभावे पूजा केली. नागाला बंधू मानून त्याला उदंड आयुष्य दे व त्यांच्या सुखाची कामना करीत मनोभावे श्रद्धेने देवाला विनवणी केली. तिला दंश करण्यासाठी तेथपर्यंत पोहचलेल्या नागानी ते पाहिले व तिला दंश न करता आशीर्वाद दिला. तिचे मारुन टाकलेले आप्तेष्ट जीवंत केले . तेव्हापासून नागपंचमी साजरी होवू लागली. "[७]

नागपंचमीची दुसरी बालाईची कथा सांगितली जाते. डॉ. तारा भवाळकर यांनी लोकसंचित या ग्रंथात वर्णन केल्याप्रमाणे कथागीत आगरी बोलीतही पारंपारीक पद्धतीने नागपंचमीला गायले जाते. भंवरनाचात मुली वारुळासमोर अथवा गांवातील शंकराच्या देवळाच्या पंटागणात फे-याची गाणी गात नाचतात. हे गीत पारंपरिक आगरी लोकगीतातही आढळते. डॉ. तारा भवाळकर यांनी याच आशयाची लोकगीते दिलेली आहेत.' बालाई ' नांवाची मुलगी नागपंचमीला आपल्या माहेरी येते. बापाकडे नवीन लुगडे मागते. बाप म्हणतो वहिनीची सलदी धोतरा नेस,कासई नेस, वहिनीच्या नव्या नव्या साडया,(कासया)बघून बालाई हरकून जाते. वहिनीची कासई [साडी] ती नेसते.

"बालाय ऐकनायसी झाली

नेसली वयनीची कासई

बालाय जेली नाग पुंजला

नांग तिनी पुंजीयेला

बालाय घरापाशी आली

वयनी रागेजूनी जेली "

बालाई नागपंचमीच्या पुजेत झिम्माफुगडया भवंरीची गाणी फे-याचा नाच करताना रंगून जाते, मैत्रिणीशी गप्पा मारताना हरखून जाते. हळदीकुंकवाने वहिनीची साडी [कासई] खराब होते. वहिनी त्यामुळे संतापून जाते. तिचा राग दूर करण्यासाठी सासरा जातो. सासू जाते. तिचा नवरा जातो. ती जेवायला येत नाही.

"सासरा जेला समजावयाला

चल सुनबाय भोजनाला

माझे कासयाचा रंग बा जेला

तुला देत गुलाबी फुलाचा"

सर्वजण सुनेला समजावयला जातात पण सून ऐकत नाही बालाईने माझ्या साडीचा [कासईचा] रंग घालवला आहे. सासरा म्हणतो तुला दुसरी गुलाबी रंगाची कासई आणू, ती नको म्हणते सासू जाते व शेवंतीच्या रंगाची साडी घेईन सांगते, शेवटी तिचा पती तिला समजावयला जातो.

" भरतार जेला समजावयाला

चल ग अस्तुरे भोजनाला

मी नाय येत भोजनाला"

त्यावर तिचा नवरा म्हणतो तुला मी चाफ्यांच्या रंगाची [कासई] आणून देईन . त्यावर उसळून ती नव-याला बजावते

" मना नको चाफीये फुलांचा

मना व्हया नंदसचे रक्तांचा"

बालाईचा पाहुणचार होतो ती जेवतेखावते. बापाला सांगते बाबा मला आता सासरी जाऊ दया , भाऊ बालाईला सासरी घेऊन जायला निघतो.

"बालाय आईचे पाया परली

बालाय कोलवाचे पु-ह जेली

बालायला मांजर आरवी जेली"

मांजर आडवी गेल्याने सासरी जाताना बालाईला अपशकून झाला. वहिनीने तिचा कांटा काढावा म्हणून बालाईच्या रक्ताने भिजलेली कासई आणून दयावी. तरच मी माझा राग सोडीन . बालाई भावाच्या मागे घोडयावर बसते ती खुशीत असते. नागपंचमीचा सण झाला. आता सासरी जावे म्हणून वाटेला लागतात.ते सात वने ओलांडतात, वाटेत देवीचे देऊळ लागते. बालाईला भाऊ देवळात जायला सांगतो .बालाई देवीच्या पाया पडण्याकरीता वाकते तेवढयात भावाच्या मनात दुष्टावा येतो.

"भावाचे कंबरला खंजीरु

खंजीर घातला मानंवरी

कासाय रक्तास भिजोईली

आणली ग अस्तूरे कासई

बहिणीचे रक्तानी भिजोवूनी"

नागपंचमीला आलेल्या नणंदेचे कौतूक न करता तिने आपली आवडती कासई [साडी] खराब केली म्हणून तिच्या रक्ताने रंगलेली साडी ती नेसते. लोकगीतात या शोकात्मकथा मानवी संबधाचे कांगोरे व्यक्त करतात.भावांच्या बायका माहेराचा ताबा घेवून बसल्या की माहेर वाशीणीला माहेर परके होते. ही नणंद भावजयीची कथा प्रतिकात्मक आहे. बालाई मेली म्हणून भाऊ घरी येतो, तिच्या आईवडीलांना वाटते ती सासरी गेली पण ती देवाघरी गेलेली असते. इकडे वेगळेच घडते. बालाई तिच्या नव-याच्या आणि सासूच्या स्वप्नात जाते.

"बालाई झाली ग जाईची येलू

जेली सासूचे सपनी

सासू पती मिळोईनी

आलं बालायचे जवळी

पतीनं अमृत शिंपियेल

बालायं उठूनी बसली " [८]

बालायीची कथा असलेले नागपंचमीचे हे लोकगीत बहुतेक बोलीभाषांत वेगवेगळ्या शब्दात आढळून येते पण त्यांचा आशय सारखाच असतो. लोकाचार, लोकरुढी त्यांत नागाचे अस्तित्व वेगवेगळ्या प्रतिकातून येते. बायबलसारख्या कथात युरोपिय कथात नाग कामवासनेचे प्रतिक समजले जाते. फ्राईड सारखा मानसशास्त्रज्ञही नाग हे विश्वात्मक काम भावनेचे प्रतिक मानतो. नागनागिनीचा मेळ शृंगारतद्रुप असतो. त्यांत कुणी हस्तक्षेप केला तर नाग डूख धरतो. प्रणयांचे प्रतिक म्हणून ही नागनागीणीचा कथा सांगितली जाते. नागपंचमी नाग आणि मानवी जीवनाच्या घनिष्ठ नात्यांची प्रतिक आहे. नागमणी, नागबळी नागकथा अशा अनेक रुपकात नाग आपल्याला भेटतो. कथा दंतकथा आपल्याला सापडतात. कृष्णाचे कालियामर्दन असो, नंदाघरी जाताना कृष्णावर सावली धरणारा नाग असतो. मानवी जीवनातले विविध कप्पे नागांनी व्यापलेले आढळून येतात. नागपंचमी हा त्या नागाची आठवण देणारा महत्त्वाचा सण आहे.

२.२.३ स्त्रियांची गणपतीची लोकगीते :

श्रावणातली पिठोरी अमावस्या झाली की गणेशउत्सवाचे वेध सा-या कोकणाला लागतात. पेशवाईच्या काळामध्ये पेशव्यांच्या दरबारात सदार मनसबदाराच्या दिवाणखान्यात गणेशोत्सव साजरा व्हायचा. इंग्रजाच्या काळात इंग्रजी सत्तेविरुद्ध असंतोषाची बीजे पेटविण्यासाठी क्रांतीचे विचार पेरण्यासाठी,जनजागृती करण्यासाठी लोकमान्य टिळकांनी दरबारातला गणेशोत्सव चौकाचौकात आणला . जनसामान्याच्या घराघरात पोहचविला .लोकांना एकत्र जमण्याचे विचार व्यक्त करण्याचे माध्यम म्हणून पारतंत्राच्या काळात गणेशोत्सव आणि शिवजंयतीचे महत्त्व होते. क्रांतीचे विचार पेटविण्याचे काम या दोन उत्सवांनी केले. मनोरंजनाच्या धार्मिक कार्यक्रमात

प्रत्यक्षात इंग्रजी सत्तेला उलथून टाकण्याची बीजे रुजवली गेली.कोकणात गावोगावी घरोघरी हा उत्सव श्रद्धेने व भक्तीभावाने साजरा केला जातो. नोकरी धंदयानिमित्त गावाबाहेर गेलेली माणसे गणपतीच्या सणाला हमखास गावी येतात. कोकणातली गावे यावेळी उत्साहाने आनंदाने न्हावून गेलेली असतात. घराघरात,परगावी गेलेली मुले,मुली नातवंडे आलेली असतात.वर्षभर दूरवर गेलेली माणसे भेटतात. योगक्षेम विचारतात वर्षभरासाठी आनंद साठवून घेतात.

गणपती गणांचा नायक हा अनार्याचा देव आहे. आर्याचे आगमन होण्यापूर्वीपासून गणपतीचे पूजन केले जात असे. प्राचीन काळात विविध गणराज्ये अस्तित्वात होती. इतिहाचार्य वि.का. राजवाडे यांनी गणराज्याबद्दल महाराष्ट्राची वसाहत लेखात गणपती आणि गणनायक या बद्दल विस्तृत चर्चा केलेली आहे.कोणत्याही शुभकार्याची सुरुवात गणपतीची पूजा करुन आशीर्वाद मागितले जातात. गणाच्या नायकांची [गणपतीची] कोणत्याही कृत्याला अथवा कार्याला संमती घ्यावी लागत असे ही राज्यव्यस्थेची प्राथमिक अवस्था होती. पुढे आर्यानी हिन्दुस्थानात स्थिरस्थावर झाल्यावर अनार्याची गणेशदेवता स्विकारली. अनार्याचा गणपती ही आर्याची देवता बनला. गणपती म्हणजे गणाचा पती, पांचव्या व नवव्या शतकात गाणपात सांप्रदायात गणेशोत्सवाची प्रथा होती.तेव्हापासून गणेशोत्सव ठराविक वर्णापुरता मर्यादित होता. लोकमान्य ठिळकांनी तो बहुजनापर्यत सर्वसामान्यापर्यत नेला. गणपतीचे पुजन जेव्हा मुर्तीरुपात सार्वजनिक झाले आणि समाजजीवन ढवळून निघाले. पुण्यात केसरीवाडा आणि मुंबईत गिरगांव व सार्वजनिक गणपती मांडले जाऊ लागले. गावोगावी महाराष्ट्रभर नव्हे तर महाराष्ट्राबाहेरही आज हा उत्सव उत्साहाने साजरा होतो. आगरी समाजात गणपती उत्सवाचे विशेष महत्त्व असते. शेतीची कामे लावणी, बेणनी आटोपलेली असते. खलाटीत पिके डौलत असतात. कामातून थोडी उसंत मिळालेली असते. गणपतीची आरास करून गणपतीसाठी मखरे सजविली जातात. उकडीचे मोदक केले जातात. ओला नारळ खवून त्यांत गुळ टाकून शिजवून चोव बनविली जाते. ती मोदकात टाकून वाफेवर शिजवले जाते. साबुदाण्याची ,तांदळाचे पीठ ओला नारळ यांची खीर[गो-हया] केली जाते. एकवीस मोदकांचा नैवेदय दाखविला जातो.बारा वाजता गणपतीची स्थापना करुन आरती केली जाते. पहिली आरती महत्वाची मानली जाते. या आरतीपासून देव

मूर्तीमध्ये अधिनस्त झाला असे मानले जाते. मूर्ती शाडूच्या मातीची असली तरी त्याला देवत्व येते. आरतीनंतर एकमेकाचे गणपती पाहायला लोक गांवात जातात. संध्याकाळी मात्र चंद्राचे दर्शन टाळण्यासाठी लोक घरात बसतात. गणेशचतुर्थीच्या दिवशी जो कोणी चंद्राचे दर्शन घेईल त्याच्यावर चोरीचा आळ येतो अशी परंपरागत अंधश्रद्धा आहे.

पार्वतीने आपल्या अंगावरील मळ काढून मळाचा गणपती बनविला त्याच्यात प्राण ओतून ती मूर्ती सजीव केली. पार्वतीने स्नानाला बसताना द्वारपाल म्हणून गणपतीस दारासमोर उभे केले. शंकरदेव बाहेरुन घरात येऊ लागले तेव्हा गणपतीने त्यांना मज्जाव केला दोघात युध्द्ध झाले. शंकराने गणपतीचा शिरच्छेद केला. पार्वतीस त्यामुळे खूप दु:ख झाले. सत्यपरिस्थिती समजताच शंकराचा कोप कमी झाला. शंकराना पहिला प्राणी हत्ती मिळाला त्याचे शिर गणपतीच्या धडाला लावून त्यास सजीव केले. तो गजानन झाला. गणपतीची अशी कथा गीतातून सांगितली जाते. गणपती मोठा होतो. आपल्या मावशीकडे लक्ष्मीदेवीकडे जाण्यास निघतो. उंदीर हे त्यांचे वाहन असते. उंदरावर मोठेशरीर असलेला गणपती बसतो आणि पडतो हे पाहून चंद्र त्याला हसतो. त्याचा राग येऊन गणपती त्याला शाप देतो. तुझे तोंड कोणी पहाणार नाही. शेवटी चंद्र गणपतीस शरण जातो व उ:शाप मागतो. दया येवून गणपती त्याला म्हणतात ज्या दिवशी मी मुर्तीरुपाने घरोघरी येईन त्या माझ्या जन्मदिनी तुझे जो कोणी तोंड बघील त्यांचेवर चोरीचा आळ येईल. या आशयाचे आगरी लोकगीतात वर्णन येते..

"गन घो-यावरशी परला ,गण घो-यावरशी परला
त्याला चंद्रम देव हासला गं त्याला चंद्रम देव हांसला
गनानी सरापूसा दिला गं जनानी सरापूसा दिला गं
ग या माझीय दिसाला गं या माझीय दिसाला
जो बघील चंद्रमाचा तोंडू गं जो बघील चंद्रमाचा तोंडू
येईल त्यावर छत्तीस आलू गं येतील छत्तीस गं आलू
चंद्रमा बोले गणेशाला गं चंद्रमा बोले गणेशाला

मना उ:शापू देवावा ग मना उ:शापू देवावा

गं या चतुर्थीचे दिशी गं या चतुर्थीचे दिशी

चंद्र दर्शन केल्या ईना गं चंद्र दर्शन केल्या इना

कोनी नाय खावाचा अन ग कोनी नाय खावाचा "[९]

अशाप्रकारे गणपतीच्या अवताराबाबत व लीलांबाबत गीते आळवली जातात. आगरी समाजात गौरी गणपतीच्या सणाचे माहात्म्य अधिक आहे. ठाण्यातील डहाणूपासून रायगडमधील म्हसळ्यापर्यत थोडयाफार फरकाने गणपतीची व गौरीची लोकगीते सारखीच आढळतात. तुर्भे भागातील हे गीत पहा ,धाकला दीर हा वहिनीचा सखा असतो, मित्र असतो. मुलांसारखे प्रेम वहिनी या धाकल्या दिरावर करते. त्याला आपल्या नाचात ती सामील करुन घेते.

" ढोलकी बजाव रं धाकुल्या दीरा

मना बाय अंगनी नाचू दे

शेवतीचे बनाला मना जावू दे

शेवतीच्या कल्या मना खुरु दे

त्ये कल्यांची गजरा मना करु दे

तो गजरा घालू नी मना अंगनी नाचू दे

ढोलकी बजाव रं धाकुल्या दीरा

मना बाय अंगनी नाच दे "[१०]

समवयस्क हा धाक्टा दीर वहिनीचा ही खूप लाडका असतो. उलट तिला पतीबद्दल प्रेम असते. पण त्याची एक सुप्त भीती मनात असते. त्याला काय आवडेल , काय नाही तो कशावर रागवेल याचा भरोसा नसतो. त्यामुळे पतीबद्दल दडपण असते. मनात भीती असते. रागावलेला पती घरात येतो व तो काय करतो यासाठी पेण परिसरातील लोकगीतात काही संदर्भ येतात.

"आल पती मारली लाथ

मोरला पलंगाचा गात

या गो पलंगाची दोरी

जन्याशेटची पलाली घोरी

या गो पंलगाची सुपली

शेजा-याची बाईल जंपली

शेजारणी गो वंदनाबाई

तुमच पती कोठ गो गेल

आमचं पती जेल मुंबै शारा

मुंबै शाराचा थाट बाय म्होटा

मनी आडरीनी धारतय नोटा" (पारंपरिक)

कोकणातील बहुतेक घरे मुंबईतून येणा-या मनीऑर्डरवर जगत असतात. मुंबईत कामधंदा करुन घरी मनीऑर्डर पाठविणा-या नव-यावर [रागीट नव-यावर] हे लोकगीत गंमतीने केलेले आहे.या लोकगीतांना कुठलाही विषय वर्ज्य नसतो. धार्मिक ,भावनिक आणि कौटुंबिक नात्यांची गुंफण या भगिनी सुंदर शब्दात आपल्या लोकगीतातून करताना दिसतात.

मानवी मन अनेक वासना विकारानी अतृप्त इच्छांनी व्यस्त असते. ते स्थिर नसते हा प्रंपच चालविताना वासना ओढाळ गायीसारखी नको त्या मोहरुपी शेतात शिरत असते. कामक्रोधाचे विंचू शरीराला डसत असतात. त्यातून मुक्ती कोण देईल ? पेण भागातील हे एक लोकगीत पहा ही दोन्ही लोकगीते निवेदक कै.मरीबाई पांडुरंग पाटील (तांबडशेत) यांनी उपलब्ध करून दिली आहेत. आगरी बोलीतील परंपरागत बायांची गाणीही त्यांनी उपलब्ध करून दिली आहेत.

"   इंचू चावला सरगोटे

कला आलया मनगाटे

पापे इंचवाच्या या कला

किती सोसू मी मना

वईव बोलवा शिपाई

औषद ना ना परि

वईद बोलवा सुतार

येईना ना उतार

वईद बोलवा मंतरी

उपाय ना अंतरी

वईद बोलवा यो कान्हा,

गोकुलीचा राणा " (पारंपरिक)

अशा प्रकारे विविध लोक बाराबलुतेदार वैद्य म्हणून बोलावले जातात पण कुणाचाही उपाय चालत नाही. शेवटी भगवान श्रीकृष्णाला या भवसागराच्या वादळातून व कामक्रोध विंचवाच्या विषातून मुक्ती देण्यासाठी बोलावले जाते.देवाची भक्ती हीच भवसागर तरण्यासाठी उतारा आहे .

बहीण भावाचे नाते खूप हळुवार असते. रक्षाबंधन आणि भाऊबीजेला , होळीच्या सणाला बहिणीची आठवण येते. सासरी जीव कोंडून गेल्यासारखा गुदमरतो. अशावेळी माहेरचा मुल्हारी [मुराळी] कुणी आला तसे सासरकरणीला खूप आनंद होतो. गमतीने म्हणतात माहेरच कुत्रही सासरी दिसलं तरी बायकांना परमानंद होतो. त्यात पाठीचा भाऊ आला तर त्यांचा उत्साह ओंसडून वाहतो. पण हिच बहीण जर मतलबी असेल तर ? मानवी स्वभावाला औषध नसते. लोकगीतात मानवी स्वभावाचे विविध कंगोरे पाहावयास मिळतात. खारेपाटातले हे लोकगीत पाहू-

" दर्या भरला फेसांनी लोटला ग

गेला भाऊ पहिले तरीला ग

उतरला आपले बहिनीचे गांवाला ग

हाक मारीतो आपले लारुके बहिनीला ग"

भरती येऊन काठोकांठ फेसाळलेला समुद्र होडीने पार करुन भाऊ बहिणीच्या खाडीतल्या गावी तिला भेटावयाला जातो. बहिणीला साद घालतो ' ताई मी आलो.'

आन ग बहिणी ,पाय धुवाया पानी ग

बहीण त्याला पाय धुवायला पानी न देता म्हणते--

"काय सांगू बंधवा तल बावी आटल्या

दर्या भरला फेसांनी लोटला"

बहीण भावाला म्हणते. भाऊराया माझ्या गावातली तळी, विहिरी [बावी] आटून गेल्या आहेत.

"आन ग बहिणी बसायला पाटू गं

काय सांगू बंधवा राती सुतार पलाल रं

आन ग बहिणी नागयेलीची पाना गं

काय सांगू बंधवा नागयेली गेल्या ंर

आन ग बहिणी चिकण्या सुपा-या गं " [११]

अशा त-हेने बहीण भावाला बसायला पाट देत नाही, पानसुपारी देत नाही पण भावाकडची भेट म्हणून छापील पातळ मात्र तिला हवे असते." प्रेम द्यावे तसे घ्यावे "हा सुखाचा मूलमंत्र आहे. यातून या अशिक्षीत भगिनी व अनामिक कानमंत्र एक वेगळा संदेश या लोकगीतातून देत असतात. कृष्णाच्या गायीचे गीत गायले जाते. खूप नादमाधुर्य आणि ताल या लोकगीतात आहे. हे गीत गणपतीपुढे गाताना स्त्रियांची ब्रम्हानंदी टाळी लागते. नाचताना त्यांची पावले मोरासारखी थिरकत असतात,

"गाय बा चरत भिम्मा तिरी गो भिम्मा तिरी

गायीला राखीत इठ्ठल हरी गो इठ्ठल हरी

कायबा वानू गायीच्या मांडया गो गाईच्या मांडया

जशा पालुखीच्या दांडया जो पालुखीच्या दांडया

काय बानू गायीची शेपू गो गायीची शेपू

जशी नागीन घेतं झेपू नागीन घेतं झेपू

काय बा वानू गायीचा नाकू गो गायीचा नाकू

जसा तेल्या घरचा मापू गो तेल्या घरचा मापू
काय बा वानु गायीचा कपाल गो गायीचा कपाल
जसा पुनवचा चांद गो पुनवचा चांद
का बा बानु गायीचं डोल गो गायीचे डोल
जसा हि-या ऐस मोल गो हिरा ऐस मोल
गाय बा चरत भिम्मा तिरी गो भिम्मा तिरी
गायीला राखत इट्टल हरी गो इट्टल हरी "[१२]

हे गीत संशोधित करताना अलिबाग, पेण आणि तुर्भे गाव [नवी मुंबई] येथे वेगवेगळ्या स्वरुपात आढळले.या लोकगीताचा आशय मात्र सारखाच दिसला.उपमा,उत्प्रेक्षा सारख्याच आढळल्या. बहुलाई वैगेरे शब्दांच्या उपमा गायीला देण्यांत आल्या.

श्रावण महिन्यात कोकणात चार्तुमासात रामायण,महाभारत,काशीखंड, नवनाथकथासार या सारखे धार्मिक ग्रंथ खेडोपाडी वाचले जातात. ग्रंथाचे वाचन करणारे अर्थ सांगतात. गावातले स्त्री, पुरुष,बाया बापडयाचे प्रबोधन त्यामुळे होत असते. विशेषत: अशिक्षीत स्त्रिया ग्रंथकाराने सांगितलेल्या कथानकावर कथागीते रचत असतात.हे एकप्रकारे मुक्तविद्यापीठाचे शिक्षणच असते.भक्तप्रल्हाद,कृष्ण द्रौपदी,सितास्वयंवर,रामायण,महाभारत,श्रीयाळ चांगुणा, राजा हरिश्चंद्र यासारख्या कित्येक पौराणिक , ऐतिहासिक , कथानकावर लोकगीते स्त्रिया रचतात. आगरी लोकगीतात राजा हरिश्चंद्राचे आख्यान लोकप्रिय आहे.

"ग यो हरिश्चंद्रू राजा, ग यो हरिश्चंद्र राजा
राजाची तारामती रानी, राजाची तारामती रानी
राजाचा रोहीदासू बाळू, राजाचा रोहीदासू बाळू
ग यो इश्वामित्र ऋषी ग यो इश्वामित्र ऋषी
राजाच्या सपनामंदी आला, राजाच्या सपनामंदी आला. "(पारंपरिक)

पुढे हरिश्चंद्र राजा स्वप्नात दान देतो म्हणून त्याला राज्य सोडावे लागते.विश्वामित्राची रक्कम चुकविण्यासाठी डोंबाघरी पाणी भरावे लागते ,कथा पुढे सरकत राहाते.

" रोहिदास फुलांना गो जेला
जेला तातोबाचे बागा
हाका मारी तात्या तात्या
उघर बागचा दरवाजा
उघरीला बागचा दरवाजा
रोहिदास बागमंदी जेला ,
घेतली हातानू परडी
उभा हातानी फुलं खुडीत
पहिले फुलांला हात घातीला
त्याला सर्पदंश झाला
मुर्च्छना परला बालू मुर्च्छना परला " (पारंपरिक)

रोहीदासाचा मृत्यू, तारामतीला हडळ म्हणणे, डोंबाचे काम सत्यवादी हरिश्चंद्रराजाला स्मशानात करावे लागणे अशी करुणकथा श्रोत्यांना व्याकूळ करते. फेर धरुन गाणा-या नाचणा-या स्त्रिया रंगून जातात, तल्लीन होऊन श्रोते रंगतात व आसवे पुसतात .

संत जनीचे जनमानसात विठोबाशी खूप वेगळे नाते आहे. लोकसाहित्यामध्ये जनी आणि विठ्ठलाच्या नात्याबद्दल संभ्रम करणारी कितीतरी लोकगीते व अभग आढळून येतात. बहुतेक बोलीमध्ये जनाबाई ,विठ्ठल आणि रुक्मिणी यांचे त्रिकूट आणि त्यांच्यातला संशयकल्लोळ लोकगीतात सांकेतिक स्वरुपात हुशार भगिनी चितारताना दिसतात. आगरी बोलीतही संत जनाबाई बद्दल असेच एक लोकगीत आढळते. या लोकगीतातही स्थळपरत्वे थोडाफार बदलही आढळतो.

" इठ्ठलाला एकादशी,

निरोप सांगा रुक्मिणीशी

इठ्ठलाला एकादशी

रुक्मिनीनी केला ढोंग

देव आलं रुक्मिणीशी

रुक्मिन बोले कपटानी

माझा माथा उकालत

जावा जनीच्या वा-याला

तिथ सोरा एकादशी"

विठ्ठलाची एकादशी भागवतधर्मिय व अन्य लोकही मोठया श्रद्धेने करतात पण या लोकगीतात प्रत्यक्ष विठ्ठलच एकादशीचे व्रत करताना आढळतो. उपवास सोडण्यासाठी जेवण करावे लागू नये म्हणून रुक्मिणी ढोंग करते व सांगते माझे डोके दुखत आहे तुम्ही जनाईकडे जा. इथे एक सुंदर शब्द योजला आहे. "जावा जनीचे वा-याला," आता वा-याला उभे राहाणे म्हणजे जवळ जाणे, अथवा वा-याला म्हणजे वाडयाला म्हणजेच जनीच्या घरी जा असाही अर्थ निघतो.इथे श्लेष अंलकार वापरुन द्विअर्थ लोकगीतात योजला आहे. या गीताच्या अनामिक रचियितीला तो अंलकार कोणता आहे हे ही माहित नसते परंतु देवाची कृपा लाभल्याने उपजत प्रतिभेने ही लोकगीते साकारताना दिसतात.

" राती बाराचे सुमाराला

मारीला दरवाज्यावर हात

जनी बोलाचा लागली

एहूरे गं रातीचा

कोन आलाई चोरटया

देव गं बोलाया लागला

जने मी नाय गं चोरटा

मी हाय सांवला इठ्ठल"

रक्मिणीने देवाला एकादशी सोडण्यासाठी जेवण करण्यास नकार दिला व तुम्ही जनाबाईकडे जा असे सांगितले . रात्री बारा वाजता देव जनीच्या घरी येतात व दारावर थाप मारतात . एवढया रात्री कोण चोरटा माझ्या घरी आला म्हणून जनाई घाबरी होते. जनाईला मग देव म्हणतात "जने मी चोरटा नाही मी सांवळा विठ्ठल आहे." विठ्ठल आला आहे म्हटल्यावर जनीची लगबग सुरु होते ही लगबग या लोकगीतात पहायला मिळते. देव घरी आले म्हटल्यावर जनीने काय केले ?

"जनी तातरे उठली
आनलाय पाय धुवाला पानी
दिल कोर ग रुमालू
देवाला बसकारु केलं
येवू रे रं रातीचा
देवा कैसा केला येना ?
जने मना एकादशी
आलो एकादस सोराया "

जनी तांतरे म्हणजे तांतडीने उठली ,तिने देवाला पाय धुवायला पाणी आणले. पाय पुसायला नवा कोरा रुमाल दिला. देवाला बसायला पाट दिला आणि आस्थेने विचारपूस केली की देवा एवढया रात्रींचे कशा करिता येणे केले ? त्यावर प्रत्यक्ष देव विठोबा म्हणतो "जने मला आज एकादशीचे व्रत सोडायचे आहे. तू जेवण कर ,मी भोजन करुन एकादशीचे व्रत सोडतो. एवढे देवाने म्हटल्यावर जनीची लगबग सुरु होते. देवासाठी भोजन तयार करायच्या कामाला ती लागते लोक जनीची कथा लोकगीतातून ऐकताना रंगून जातात.जनीच्या भोजनाच्या कामाच्या वर्णन लोकगीतात वर्णिले आहे .

" पेटईल्या तांबीयाच्या चुली
न या चंदने लाकुरी
जनीनी जाल केला लवकरी

शिजईली अंब्या मोहुराची भाता

येलची लवंगाच्या भाज्या

देवाने बसकारु केलं

दिल चंदनाच पाटू

ग सुवर्णाचे ताटे

देवांना भोजना वा-हली"

" दळीता कांडीता तूज गाईन अनंता" म्हणणा-या जनीच्या घरी प्रत्यक्ष देव भोजनासाठी आले मग गरीब जनीची धावपळ झाली. लोकगीतामध्ये वर्णन अतिशयोक्तिपूर्ण असते. इथे चूल मातीची नसते ती तांब्याच्या धातूची असते.जनीने तांब्याची चूल पेटवली. त्यात सरपण म्हणून चंदनाची लाकडे घातली. आंबे मोहराचा जिरेसारल भात, वेलची लंवगांसह सुंगधी भाज्या केल्या. जेवण शिजल्यावर चंदनाच्या पाटावर देवाला बसविले. सोन्याच्या ताटात देवाला जेवण वाढले.

"देव गं भोजना बसलं

पहिला घासू हुस्सालीला

ठेवला धरतरी मातंला

दुसरा घासू हुस्सालीला

टाकला अगिनीचे मुखी

तिसरा घासु हुस्सालीला

टाकला आपुले गं मुखी

देंव गं जेवल खावलं

ढेकोर अमृताचं दिलं "[१३]

देवाने भोजन केले पहिला घांस धरणी मातेला ठेवला, दुसरा घास अग्नीला दिला आणि तिसरा घास स्वत: खाल्ला. देवानी जेवून झाल्यावर तृप्तीची ढेकर दिली.देव धरतीला पहिला घांस देतो.

म्हणजे धरणी धान्य पिकवते. अग्नीला दुसरा घांस अर्ध्य नैवद्य म्हणून टाकला जातो. कारण अग्नी अन्न शिजवितो म्हणून ते आपल्या ताटात येतो. देवाने एकादशी सोडली पण देवाला निद्रा अनावर झाली. त्या रात्री देव जनीच्या घरी मोडक्या बाजेवर तुटक्या वाकलीवर निजतो. फाटकी घोंगडी देव पांघरतो. सकाळी मंदिरात देव नाही म्हटल्यावर गोंधळ उडतो,पुजारी बडव्याना देव दिसत नाही , इकडे देवाला जाग येते देव तांतडीने उठून पंढरपूरच्या देवळात जातो. रुक्मिणीला पश्चात्ताप होतो ती देवाचे पाय धरते. देव म्हणतो तू माझे पाय सोड, कथेला कीर्तनाला लोक आता जमू लागले आहेत घाई झाली आहे. देव गाभा-यात मूर्तीत येतो पुजारी देवाची अंघोळ घालतो. वस्त्रे चढवतो तेव्हा मात्र त्याच्या लक्षात येते देवाचा शेला तिथे नाही.शेला चोरीला गेला म्हणून पंढरपुरात दवंडी पिटली जाते. मग रात्री देव वस्तीला कुठे होते ?कळते की देव रात्री जनीच्या घरी वस्तीला होते. पुजारी लवाजमा घेऊन जनीच्या घरी येतात तिथे देवाचा शेला सापडतो. जनी चोर आहे तिने देवाचा शेला चोरला म्हणून तिला सूळावर द्या मृत्यूंदंडाची शिक्षा द्या असे सुनावले जाते.

" जनीला दयावी सुलावरी
जनीला सूल ग रोईला
ग या इठ्ठल देवानी
सुळांचा केला चक्रपानी
रुक्मिन बोल ग देवाला
देवा जनीचा काई नाता
जनी ग माझी पाठीची बहिनुली"

रुक्मीणीला जनीबद्दल संशय येतो देवाला ती विचारते देवा तुझं आणि जनाईच काय नाते आहे ? तेव्हा देव विठ्ठल म्हणतो ती माझी पाठची बहीण आहे. विठठल आणि जनाईबद्दल लोकसाहित्यात खूप वादग्रस्त लिहिले गेले आहे.जनाईची भूमिकाही वेगवेगळ्या रुपाची आहे.जनीची बोली ,वागणेही बिनधास्त आहे. देवाला तिने अनेक नात्यांनी गुंतून टाकले आहे.

"   डोईचा पदर आला खांद्यावरी

भल्या बाजारी जाईन मी "

पुढे एवढे बोलून जनी थांबत नाही. ती वेगळेच म्हणते-

" जनी म्हणे केशवा

झाले मी वेसवा

निघते आता मी घर तुझे . "

जनी आपली भूमिका विठ्ठलाच्या जवळ जाण्यासाठी बदलते तुझ्या भक्तिसाठी मी तुझ्या घरातही घुसते ,घरघुशी असे लोक बोलले तरी पर्वा नाही. कारण डोईचा पदर केव्हाच खांद्यावर आला आहे. अशी जनाई वेडी वाटते. तिला पांडुरंगापुढे काही दिसत नाही. विदर्भातील व-हाडी बोलीतही जनीवर एक लोकगीत आहे ते असे

"   रस्त्यानं चालली

जनी भयानी दिसते

पोथीतले सार

पांडुरंगाले पुसते "

रस्त्यानं चालणारी जनाबाई तुम्हां आम्हांला जरी बावळट वेडी वाटत असली तरी तिच्या अध्यात्माच्या उंचीची ज्ञानाची कल्पना आपल्याला येणार नाही. पांडुरंगाला प्रश्न विचारण्या इतपत तिचा अधिकार आहे व दोघांमध्ये जिव्हाळ्याचे नाते आहे. लोकगीतातली जनी आपली वाटते. चारचौघीसारखी ती भासते. जनाईच्या माध्यमा मधून स्त्रियांही वेगळेपण राखण्याचा अनुभव घेताना दिसतात. लोकगीतातली भावना मौलिक व चिंतनीय वाटते. माणुसकीची अंलकारगाणी भावनिक ओलाव्यामुळे मनाच्या मनोभूमीत रुजताना दिसतात.

आगरी बोलीत ज्ञानेश्वरकालीन भाषावैभव, उपमा, अंलकार, शब्दसौंदर्य अनुभवता येते. पुराणकथांचा वापर करून चांगुणा, द्रौपदी, सीता ,महानंदा, जनी, विठठलरुक्मिणी   यांच्याही जीवनाच्या कहाण्या आगरी स्त्रियां श्रद्धेने लोकगीतात मांडताना

दिसतात.सती महानंदेची कथा शिवलीलाअमृताच्या अध्यायावरुन लोकगीतात घेताना दिसतात . त्याला आपल्या कल्पनेप्रमाणे आकार देण्याची मुक्तता या भगिनी घेतात व मूळ कथेतही बदलही करतात .

"गं या कांचनपूर नगराला
नांद महानंदा ग नायकिण
गं या महानंदा बाईन
कुक्कूट मर्कट पाळीयेले
त्यांना नाचाया शिकविल
जैशी महानंदा नाचत
तैशी पांखरा नाचत
बातमी कळली कैलासाला
कैलासीचं शंकरदेवू
कैलासीचं शंकरदेवू
देव ग भूमे उत्तरल
देव ग खाली उत्तरल
घेतला गोसायाचं रूपू
आलं महानंदचे दारा
आलख माई भिक्षा वाढा
ग या महानंदा बाईनी ,
आनलं सुपभरु तांदूळू
टाकलं गोसायाचे झोळी
ग या शंकर देवानी
घातला झोळीमंदी हात
ग या काहिक दिवसांनी
लागली महाली न आगू
पांखरा तयानू जळाली ,
जळाला ग आत्मलिंगू
ग या महानंदाबाईनी ,
आनोईली चंदनू काष्टा
आनली बेलाची वंडी
रचली जळण्या चिता
टाकली यज्ञामंदी उरी
ग या शंकर देवानी
दाखोईला आपला रूपू
गं या महानदां नायकिणीला

काढला शंकराचा लिंग
दिला महानंदाचे हाती
ठेव ग लिंग जपूनिया
यात दडला माझा जीवू
लिंग ठेवला रंगमहाली
शंकर देवाइ उद्धारली
लाज भक्ताची राखली "

****

लोकगीतातील सासुरवास :

सासर,माहेर यामध्ये मुलीची घालमेल होताना केवळ आगरी बोलीत नाही तर महाराष्ट्रातील सर्व प्रादेशिक बोलींमध्ये व लोकगीतामध्ये त्यातील भावभावनांमध्ये सारखेपणा आढळून येतो फक्त शब्दाची उलटापालट दिसते. माहेरची महती सांगणारे हे लोकगीत पाहू .

" अक्कण माती , चिक्कण माती
अशी माती सुरेखबाई जातं ते रोवावं
अस्स जात सुरेख बाई पिठी ती दळावी
अश्शी पिठी सुरेख बाई करंज्या कराव्या
अशा करंज्या सुरेख बाई तबकी ठेवाव्या
अस्सं तबक सुरेखबाई शेल्यानं झाकावं
अस्सा शेला सुरेख बाई पालखीत ठेवावा
अश्शी पालखी सुरेख बाई माहेरी धाडावी
अस्सं माहेर सुरेख बाई खायाला मिळतं
अस्सं सासर द्वाड बाई कोंडोनी मारीत
अस्सं आजोळ गोड बाई खेळाया मिळतं"[१४]

पूर्वीच्या काळी मुलींची लग्ने खूप लवकर होत असत आणि खेळाबागडायच्या वयात मुलीना संसाराला जुंपले जाई. माहेरी लाड होतात गोडधोड खायला मिळतं. आजोळी खूप खेळायला मिळतं . मात्र सासर खूप द्वाड आहे ,कठोर आहे ते कोंडून मारत. तिथ जीव गुदमरुन

जातो. विशेष म्हणजे यादवकालीन संस्कृतीची पकड या लोकगीतांवर गडद झालेला दिसून येते.त्यातील शब्दकलाही ज्ञानेश्वरीतील शब्दालंकारांप्रमाणे असल्याची दिसून येते.घराचा प्रमुख अथवा राज्यांचा प्रमुख यादवराजा विशेषत: रामदेवयादवाच्या काळात महाराष्ट्र समृद्धीच्या शिखरावर होता म्हणून लोक साहित्यावर आगरी लोकगीतावर, मराठीसह सर्व बोलीभाषांवर यादवसत्तेची विशेष छाप आढळून येते.

" सासुरवाशी सून रुसून बसली कैसी
यादवराया राणी घराशी येईना कैसी "

मग सासरा,दीर,जाऊ,नणंद, समजावयला जातात .शेवटी नवरा येतो दुसरी बायको आणायची तिला धमकी देतो. त्याला घाबरुन रुसलेली ती घरी परत येते. आगरी सासुरवाशीण सूनही माहेरी जाण्यासाठी आसुलेली असते. ती माहेरी जाण्यासाठी नव-याकडे परवानगी मागायला जाते. तेव्हा शेतीची पुष्कळ कामे खोळंबलेली असतात म्हणून नवरा तिला माहेरी जाण्यास परवानगी देत नाही. तो म्हणतो शेतीची कामे संपू दे मग तू माहेरी जा.

" खन खनित्या रं माझे भरतारा
धन्या मी जातय माझे माहेरा
अवरा शेत मना पेरुन दे गो
मग जा तू तुझे माहेरा"

ती पुन्हा परवानगी मागते. आता पेरणी झाली शेतात राब आले वितभर रोप वाढले आता जावू दे

"खन खनित्या रं माजे भरतारा
धन्या मी जातय माजे माहेरा
अवरा शेत मन आवटून दे गो
मंग जा तू तुझे माहेरा"

मग शेतात लावणी, आवटणी होते. पीक जोमाने येते. सगळी खलाटी सोन्यासारखी पिवळी धम्मक होते. यावर ती पुन्हा परवानगी मागते.

"खन खनित्या माजे भरतारा

धन्या मी जाय माझे माहेरा

आवरा शेत मना कापून दे गो

मंग जा तुझे तू माहेरा"

ती पुन्हा तशीच परवानगी मागते

"आवरा शेत मना भांदून दे

मंग जा तुझे तू माहेरा"

शेत कापून बांधून शेतात उडवी रचली जातात. आता तरी मला माहेरी जाऊ त्यावर नवरा म्हणतो

" आवरा भात मना झोरुन दे गो

मंग जा तुझे तू माहेरा"

कृषिसंस्कृतीचे जीवंतदर्शन घडविणारे हे लोकगीत आहे हेच गीत पांढरपेशा समाजात ब्राह्मणी संस्कृतीत मंगळागौरीस वेगळ्या प्रकारे म्हटले जाते, आशय मात्र तोच असतो.

" कार्ल्याचा वेल लाव गं सूने लाव ग सूने

मग जा आपुल्या माहेरा गं माहेरा

कार्ल्याचा वेल लावला हो सासुबाई लावला

आता तरी जाऊ दया माहेरा बाई माहेरा

काल्याला कारली येवू दे सूने येवू दे सूने

मग जा आपुल्या माहेरा बाई माहेरी

कार्ल्याला कारली आली हो सासुबाई आली हो

आता तरी जाऊ दया मला माहेरा बाई माहेरा "[१५]

सासू म्हणते कार्ल्याची भाजी कर ती खा , आमचं उष्ट खरकट काढ मग तू आपल्या माहेरी जा. दोन्ही लोकगीतातील भावनासारखीच आहे. एकाची बोलीभाषा आहे तर दुसरी प्रमाणभाषा

आहे. बहुतेक लोकगीतात रचनांचे साधर्म्यही आढळून येते.सासुरवाशिणीची व्याकुळता सर्वत्र सारखीच असते मग ती खेडयातील असो वा शहरातील असो. मुलीच्या जन्माला आलो म्हणून दु:ख व्यक्त करताना लेक म्हणते --

" लेकीच्या जन्माला नको घालू देवराया
मायबाईची माया फुकट जाती वाया
लेकीचा जन्म असा बाभळीचा पाला
वावटळीने नेला धनी कोण कुणाचा झाला
अस्तुरीचा जनम नको घालू श्रीहरी
संसारी येऊन परायाची ताबेदारी "[१६]

सासरी जरी त्रास होत असला तरी आईबापाला समाजात मानाने जगता यावे म्हणून अब्रूसाठी लेक सारे दु:ख ती हंसतमुखान सोसत असते .आईबापाने ज्या चुलीत घातल त्या चुलीत जळाव लागतं.

" सासूचा सासुरवास सोसावा लेकीने
कुळवंताच्या लेकीनं
सासूचा सासूरवास सोसल्याने काय होते
दोन्ही कुळा नाव येतं
सासूचा सासूरवास सोसावा कटकटी "[१७]

घरात आपली बायको लक्ष्मीसारखी साजरी असताना बाहेरख्याली पुरुष मात्र उकिरडे हुंगत असतो त्याला चपराक देताना लोकगीतात अंजन घातले जाते --

" घरची अस्तुरी पुरणाची पोळी
पराया नारीसाठी घाली खिशात चोळी
घरची अस्तुरी पान देऊन समजली
पराय नार बाई लाखान कोमेजली
घरची अस्तुरी जसा पाण्याचा तलाव

पराया नारीसाठी केला घराचा लिलाव"[१८]

देवादिकांना आपल्या लोकगीतात खूप श्रध्देचे आणि भक्तीभावाचे स्थान दिले जाते. कृष्णाच्या अद्‌भुत चरित्रावर विपुल लोकगीते आगरी बोलीत आढळतात.त्या पारंपरिक लोकगीतातली लय व नादमाधुर्य अप्रतिम असल्याचे दिसून येते.

" खुल खुल हेल्लूबांची डाली गं
खुल खुल हेल्लूबांची डाली
किस्ना खेल चेंडूफली गं
किस्ना खेल चेंडूफली गं
किस्नानी चेंडू झुग्गारीला गं
किस्नानी चेंडू झुग्गारीला
कलंब खांदे आरकला गं
कलंब खांदे आरकला
कळबांची फांदी करारली गं
कळंबाची फांदी करारली
देवकाय माता लरु लागली
नको ग लरु देवकाय मात
नको ग लरु देवकाय मात
आपल्याला किस्ना झाला नाही
आपल्याला किस्ना झाला नाही. "[१९]

कृष्णाला देवकीने जन्म दिला पण कृष्ण वाढला मात्र गोकुळात कृष्णाच्या गोकुळातल्या लीला देवकाय मातेला म्हणजे देवकीला पाहता आल्या नाहीत. चेंडू फळीचा खेळ खेळताखेळता कृष्णाने कालियामर्दन केले. यमुनाडोही कालियाला मारुन टाकले. खुळखुळ

हेल्लुबांची डाली खरं तर या शब्दाला तसा नाद माधुर्याशिवाय दुसरा अर्थ नाही. हेल्लुबा म्हणजे कदंब किंवा आंब्याच्या झाडाची फांदी एवढाच माफक अर्थ दिसून येतो. श्रीकृष्णलीला अपरंपार आहेत जनमानसात त्याला विशेष स्थान आहे.

दागिने आणि कृष्ण यांचा ठसा स्त्रियांच्या लोकगीतात विशेष आढळून येतो . राधा दागिने नाहीत म्हणून रुसते . आगरी भगिनीनी आगरी लोकगीतात" राधा रुसली सुंदरा " हे गीत म्हटलेले आहे.हे आगरी लोकगीत प्रियदर्शनी लोकनृत्य मंडळ जोहे ता.पेण येथील भगिनी उत्तमप्रकारे सादर करतात हे गीत अन्य बोलीतही आढळून येते . वास्तविक हे मौखिक आदान प्रदान असते .हे गीत डॉ.सरोजिनी बाबर यांच्या "स्त्रियांचे खेळ आणि गाणी " या संकलनातही आढळून येते ते मूळगीत अर्थात आगरी बोलीतही आहे .

"राधा रुसली सुंदरा
जाऊन बसली अंधेरा
बांग-या ठेईल्या फडताले
माझे गळ्याची शपथ
राधे घाल ग हातात
राधा रुसली सुंदरा
जाऊन बसली मंदिरा
पुतळ्या ठेइल्या तबकात
कान्हा लावितो हात
माझे गळ्याची शपथ
राधे घाल ग गळयात

राधा रुसली सुंदरा "२०

पुढेपुढे राधेच्या दागिन्यांची यादी वाढत जाते आणि नृत्य व गाणे रंगत जाते . लोकगीतात किंवा लोककथा मध्ये त्या त्या काळाचा ठसा उमटलेला असतो. त्यावरुन त्यावेळची देशकालस्थिती आर्थिक, सामाजिक परिस्थिती व घडामोडी दिसून येतात. कोकणात पूर्वीच्या काळी दळणवळणाची साधने खूप कमी असायची आताच्या सारख्या गाडया , एस्टया, रेल्वे अशी साधने नव्हती. त्यावेळी खारेपाटात मचवी किंवा तरी हेच मुंबईकडे जाण्याचे साधन होते . शिडाची मचवी

"प्रियदर्शनी लोकनृत्य मंडळ जोहे ता.पेण "

म्हणजे तरी प्रवाशांची ने आण करीत असत.तरीतून व्यापारी वस्तू विकायला कोकणात खेडोपाडी येत. बांगडया भरायच्या असल्या तर कासाराची वाट पहावी लागे, कापड,साडीचोळी घ्यायची तर कापडवाल्याची वाट पहावी लागे. तत्कालीन आगरी लोकजीवनाचे म्हणजे सत्तर वर्षामागील स्थितीचे सामाजिक जीवन या लोकगीतात प्रतिबिंबित झालेले दिसून येते. कोकणात खारेपाटात मचवे /तरी यामार्फत प्रवास होत असे. तरीतून /मचव्यातून फेरीवाले पेणच्या खाडीच्या भागात वस्तू विक्री करीत असत यावरचे तत्कालीन व्यापार पद्धतीचे व जलवाहतूक व्यवस्थचे दर्शन घडविणारे हे एक गीत पहा

" दर्यानं मचवा आयलाय काय गो

मचव्यानं कासार आयलाय काय गो

बांग-या घ्या गो पोरीनो, कासार आयलाय

दर्यानं मचवा आयलाय काय गो

मचव्यानं सोनार आयलाय काय गो

पोल्हार घ्या गो पोरीनो सोनार आयलाय

दर्यान मचवा आयलाय काय गो

मचव्यानं माळी आयलाय काय गो

गजरं घ्या गो पोरीनो माळी आयलाय

दर्यान मचवा आयलाय काय गो "[२१]

अशा त-हेने प्रत्येक वस्तूंचे विक्रेते गावातून /शहरातून मचव्याने खारेपाटात येतात. त्याचे वर्णन केले जाते. गावातील बाजारापासून शेतावरची घरे (बेडी) एकाकी असतात त्याचे हे वर्णन आहे. दिव (ता.पेण) या गांवातील लोकगीत गायक महिलांकडून संकलीत केलेले हे गीत आहे .

तत्कालीन परिस्थितीचा आगरी बोलीतील लोकगीतांवरचा प्रभाव :

आगरी लोकगीतात खूप रंजकता असते. अलीकडे बदलत्या परिस्थिती नुसारही प्रकल्पग्रस्तावर ,सेझवरसुध्दा गीते रचलेली आढळून येतात. तत्कालीन घडामोडीचे परिणाम जनमानसावर होत असतात. त्याचे पडसाद लोकथा व लोकगीतात उमटतात. इंग्रजाच्या काळात उमाजी नाईक या क्रांतीवीराला इंग्रजानी कपटाने पकडून मारले. त्याला पकडून देण्यात त्यांच्या बहिणीचा सहभाग होता असे कथानक आगरी बोलीतील स्त्री लोकगीतात आढळते. क्रांतिवीर उमाजी नाईक कोकणातही लोकप्रिय होते. अशिक्षीत आगरी स्त्रियांनीसुद्धा त्यांची गीते श्रद्धेने गणपतीच्या सणाला गावीत हे विशेष आहे.

" उमाजीची जिजा बहिन , उमाजीची जिजा बहिन

दिली दिवे घाटाला, तिला दिली दिवे घाटाला

उमाजी गो-यांशी झगरत , गो-यांशी झगरत
रानीवनी का ग हिंडत , रानी वनी ग हिंडत
करी खंडेरायाची भक्ती, करी खंडेरायाची भक्ती
काही बेलभंडारु देवाला बेलभंडारु
वाईट नजर इंग्रजाची ,वाईट नजर इंग्रजाची
त्याई मारीला उमाजीचे बंधुला , मारीला उमाजीचे बंधुला
पत्र लिवलं जिजाबाईला , पत्र लिवल जिजाबाईला
पकरुन दे तु उमाजीला ,पकरुन दे तु उमाजीला
पांच गांव इनामु देऊ तुला, पांच इनामु देऊ तुला
नोकरी लावू गंगारामाला नोकरी लावू तुजे बाळाला
पत्र दिला जिजाबाईला ,न पत्र दिला जिजाबाईला
पत्र वाचुनी पाहिला , गं पत्र वाचुनी पाहीला
जिजाबाय बोलत गंगारामाला ,जिजाबाय बोलत गंगारामला
जा बाळा मामाचे गांवाला ,जा मामाचे गांवाला
सांग तुला आईनी बोलविला ,सांग तुला आईनी बोलविला "

इंग्रजाच्या विरोधात बंड करुन लोकांना संघटीत करणा-या आद्यक्रांतिवीर उमाजी नाईक याने इंग्रजाना सळो की पळो करुन सोडलं होते. क्रंातिची ठिणगी अधिक पसरु नये म्हणून उमाजीच्या भावाला इंग्रजानी ठार मारले तरी उमाजी शरण आला नाही. जेजुरीच्या खंडोबाचा उमाजी नाईकभक्त होता. त्याला बेलभंडारा नित्य वाहत असे. त्याला पकडायचे तर काहीतरी आमिष दाखवायला हवे. जवळच्या माणसांला फितूर करण्याचे त्याचे प्रयत्न सफल झाले. दिवे घाटात असलेल्या एका गावात उमाजीच्या बहिणीला इंग्रजानी पत्र लिहिले तू उमाजी नाईकाला पकडून दिलेस तर तुला पाच गावाचे वतन इनाम देऊ व तुझ्या मुलाला मोठया हुद्याची नोकरी देऊ असे अमिष जिजाला दाखवले. भुलून गेलेली जिजाबाई गावी येण्यासाठी उमाजीस बोलावण धाडते.बहिणीचा कावा माया करणा-या उमाजीस कळत नाही. उमाजी तडक निघतो.

"उमाजी घो-यावरी स्वारु झाला.
ग टोळीचा शेलार मामा, ग टोळीचा शेलारमामा
नको जावू जिजाबायचे गांवाला, नको जावू जिजाबायचे गांवाला
सांगतो उमाजीला शकून सांगतो उमाजीला
घातू व्हईल नाईक तुझा , घातू व्हईल नाईक तुझा
उमाजी गालात हसला , ग उमाजी गालात हसला
जिजाई पाठीची बहिण, जिजाई पाठीची बहिण
भिती कशाची सांग मजला ,भिती कशाची सांग मजला
घेतली चोळी न पातला, घेतली चोळी न पातला
उमाजी गेला दिवेघाटाला, उमाजी गेला दिवेघाटाला"

उमाजी घोडयावर स्वार झाला, नाईकांचा वयोवृध्द साथीदार शेलारमामा म्हणाला "नाईक अशुभाची चाहुल लागते, तुझा घात होईल तू दिवे घाटात जावू नको." उमाजी हसतो व म्हणतो "माझ्या बहिणीच्या घरी मला कसली भीती ?"साडीचोळी, भेटवस्तू घेऊन उमाजी बहिणीच्या निरोपा प्रमाणे निघतो. दिवेघाटात पोहचतो. बहिणीच्या स्वागताने भारावून जातो.

"पंचारती केली जिजाने, पंचारती केली
भोजना वा-हीला उमाजीला भोजना वा-हीली
जेव रं मोठया आंनदानी बंधवा रं मोठया आनंदानी
मी रं येत पानीयाशी मी रं येत पानीयाशी
जिजा गेली पानीयाला जिजा गेली पानीयाला
डंका पिटला पुणे शहराला, डंका पिटला पुणे शहराला
इंग्रजाची वाईट नजर , इंग्रजाची वाईट नजर
गोरा साईब धावून आला , गोरा साईब धावून आला
त्यांनी घेरले उमाजीनायकाला त्यांनी घेरले उमाजीनायकाला
पकरा पकरा उमाजी नायकाला ,पकरा उमाजी नायकाला"(पारंपरिक)

उमाजी बहिणीच्या गांवी जातो. बहिणीला साडीचोळी देतो. बहिण पंचारतीने ओवळते. जेवण वाढते. उमाजी जेवायला बसतो तोपर्यत त्याला संशय येत नाही. मी पाण्याला जाते , तू जेवून घे मी आलेच असे म्हणते. पाण्याच्या निमित्ताने बाहेर पडलेली जिजा दबा धरुन बसलेल्या इंग्रजाना खबर देते. उमाजीला पकडा, पकडा असे ओरडते. उमाजी चकित होतो. शेलारमामाची सूचना खरी होती हे पटते.उमाजी नाईकांच्या जीवनावरील पोवाडयांत किंवा लोकगीतात असेच चित्रण आढळून येते. वास्तविक ऐतिहासिकदृष्टया ते सत्य नाही. याचा धांडोळा घेतला असता असे आढळले की कुलकर्णी नावाच्या गृहस्थाने इनाम व जमिनीच्या हव्यासापायी इंग्रजाना खबर केली व त्यामुळे क्रांतीकारक उमाजीस नाइकास पुणे येथे फांशी दिली. या इतिहासास लोकगीतात मात्र स्थान नाही. [२२] लोकसाहित्यात हा वास्तव इतिहास अशिक्षीत आगरी भगिनीना माहीत नसल्याने ऐकीव दंतकथाच्या आधारे पोवाडे ,ओव्या, लोकगीते रचलेली दिसून येतात.उमाजी नाईकाची आगरी लोकमानसावर विशेष छाप होती हे अनेक लोकगीतातून दिसून येते .

आगरी समाजात पूर्वी अज्ञानामूळे राजकारणावरुन , शेताच्या बांधावरुन, कौटूंबिक कारणावरुन मारामा-या, कोर्टकचे-या फार होत असत त्यामुळे लोकांना जेलमध्ये जावे लागे . जेलमध्ये नवरा गेल्यावर बायकांच्या जीवाची घालमेल काय होते याचे विदारक चित्र या गीतात पहावयास मिळते .आपल्या अंगावरचे सोने विकून टाकते पण आपला जेलमध्ये अटक झालेला नवरा एकदाचा सूटू दे अशी प्रार्थना करते.

" ठाण्याचे कोर्टात गंगूचा नवरा सजला हो,
नवरा सजला ,टिकली लावू कशाला हो
सोना इकू दे ,त्याला जामीन मिळू दे हो,
झगरा मिटू दे , गंगूचा नवरा सुटू दे हो
ठाण्याचे कोर्टात गंगूचा नवरा सजला हो
नवरा सजला ,टिकली लावू कशाला हो "(पारंपरिक)

वाढती महागाई ,व्यसनाचे दुष्परिणाम ,प्रकल्पग्रस्तांचे आंदोलन याचे पडसाद आगरी लोकगीतात पडलले आढळून येतात .महागाई डायन आहे तिच्यावर आगरीभगिनीही शेरेबाजी करण्यात मागे नाहीत विमलताई पाटील वशेणी (उरण-रायगड) गावच्या या आमच्या आगरी बहिणाबाईने रचलेले महागाईवरचे लोकगीत कितीतरी अस्वस्थ करून जाते .गौरी गणपतीच्या सणात ते गायले जाते.

" ईनंती माझी तुम्हाला , हात जोडुनी ईनंती माझी तुम्हांला
सांगतय तुम्हाला , या महागाईच्या कळा सांगतय तुम्हांला
बुरविले सा-या हिंदुस्थानाला, महागाईने बुरविले सा-या हिंदुस्थानाला
दहा आण शेर हुता तेल ग दहा आण शेर हुता
शंभर रुपये किलो झाला, तेल ग शंभर रुपये किलो झाला,"

अशा त-हेने विविध वस्तूचे वाढलेले पन्नास वर्षातले तुलनात्मक भाव त्या सांगतात ज्याला अर्थशास्त्रात निदर्इेशांक (Index) म्हणतात तो नकळत आपल्या गीतात त्या आणतात.पुढे त्या सोन्याचा हव्यास असणा-या बायकांनाही व व्यसन करणा-या पुरुषांना सुनावताना   म्हणतात-

"हलकपण तुम्हांला दादांनू हलकपण तुम्हांला
मूळचंद गुटक्याला बंद करा मूळचंद गुटक्याला
कॅन्सर व्हईल तुम्हांला दादांनू , कॅन्सर व्हईल तुम्हांला "

सर्व व्यसनाचे दुष्परिणाम आपल्या गीतात त्या सांगतात .शेतक-यांच्या जमिनीवर वाईट नजर ठेवून ती आमिषे दाखवून जमिनी विकत घेणा-या sez च्या भू माफियांवरही एजंट लोकांवर त्या राग व्यक्त करतात. रायगडमधील जमीन सेझखाली गेली तेव्हा शेतकरी हवालदिल झाला मुंबई व नवी मुंबई येथे मोर्चे नेले त्याचे वर्णन व लढावू वृतीचे दर्शन घडवितात

" शेतकरी हैराण झाला गं, यो कुणबी हैराण झाला
एस इ झेड वाल्यांना जमीन इकली ए सी झेड वाल्यांना

इचार परला त्यांना गं यो इचार परला त्यांना"२३

कारण कमी भावात जमिनी विकत घेऊन एंजट दुस-यांना चढया भावात विकतात एस.इ. झेड . हा रियल इस्टेटचा धंदा असल्याने शेतक-यांची जमीन स्वस्तात लाटली जाते .त्याला योग्य भाव मिळावा असे एक अशिक्षीत भगिनी सांगते .वशेणीची चार वर्ष ओस पडलेली खार यावरही या भगिनीनी गीत रचलेले आढळते तत्कालीक प्रश्नानांही लोकगीतात स्थान मिळालेले दिसून येते.

२. २.४ गौरीची लोकगीते :

गौरीचे रुप हे पार्वतीचे रुप आहे. गौरीगणपती हे माय लेकराचे पूजन असते. गिरिजेचे रुप आहे. एकदा असुरांच्या त्रासाला कंटाळून माताभगिनी गिरजेला शरण गेल्या, आपल्या सौभाग्याच्या रक्षणाची विनंती त्यांनी केली. असुराचा वध करुन गांजलेल्या लोकांना गौरीने भयमुक्त केले, सुखी संपन्न केले. त्यांच्या शेताभाताला बरकत देऊन सुखी केले . याकरिता गणपती सोबत गौरीची पूजा केली जाते. गिरिजात्मक म्हणजे गणपती आणि गिरिजा म्हणजे गौरी.

पार्वती पुराणकथांमध्ये गौरीच्या म्हणजे गरीब गिरिजेच्या रुपात व लोकगीतात ती माहेरवाशिणीचे प्रतीक दिसते. बोलीभाषांमध्ये आणि मराठीसाहित्यामध्ये गौरीची स्त्रीलोकगीते पुष्कळ आढळून येतात. स्त्रीजीवनाचे विविध कंगोरे, भावभावनांचे दर्शन या लोकगीतातून साकार झालेले दिसून येते. सुखदु:ख, रागलोभ, वात्सल्य स्नेह या मानवी मनाच्या भावनांच्या छटा त्यात उमटलेल्या दिसून येतात.सासर, माहेर यामधील द्वंव्द ,श्रध्दा भक्ती यांचे

दर्शनही घडते. गौरीची लोकगीते माहेर सासर याचभोवती फिरताना दिसून येतात. गौर म्हणजे गणपतीची माता, पार्वती, गिरिजा आहे. आई आणि मुलाचा एकत्र येणारा सण गौरी गणपतीचा असतो .गौरीपूजनाच्या एक दिवस अगोदर रानातून तेरडा , लव्हाळीसह आणला जातो. त्याला 'वंवसा आणणे ' म्हणतात किंवा 'पत्री आणणे म्हणतात. 'तेरडयांची झाडे एकत्र करुन त्याला गौरीचा मुखवटा लावला जातो. साडी नेसवली जाते, नथ , मंगळसूत्र कानातली कुडी व हिरवाचुडा इत्यादी दागिने घातले जातात. दागदागिन्यानी गौर सजवली जाते. सकाळी गौरीपुढे सुपात नारळ, पानाचा विडा, साडीचोळी पाच प्रकारचे गोड पदार्थ ठेवले जातात. गौरीच्या दिवशी रात्री नाच गाण्यांचा महापूर आलेला असतो. प्रत्यक्ष गौरीला लोकगीतातून विचारले जाते

" गौरी तु कधी येशील ? "
कधी गौरी येशील , कधी गौरी जाशील ?
पाऊस परती , नदया भरती
भादव्याचे पांचवे दिसी आमी येतू ग, आमी येतू गं
आयेला सांगा, हिंदोळा टांगा , गवर येत माहेरा
का गं बाय , का ग बाय दल्यांच सांग
नाचणी बाय नाचणी ,गो दल्याची नाचणी
आमची गवर येतच माहेरा , तिला सोन्याची रांचणी
टांचणी नाय रुस गं गवर पंलगी बस
वरी बाय वरी दल्याची वरी
आमची गवर येत माहेरा तिला सोन्याची सरी
आईला जावून सांगा गवर येंत माहेरा. "(पारंपरिक)

या लोकगीतात गौरीला विचारले जाते गौरी तू कधी येतेस किंवा तुझा सण केव्हा येतो.? यावर गौर म्हणते पाऊस पडतो, नद्या भरतात त्या भादव्याच्या पांचवे दिवशी दलीजमिनीत वरी ,नाचणी पिकवली जाते. तेरडे फुलतात तेव्हा मी येते. गौरीला दागिने दिले जातात, तिचे लाड

पुरविले जातात. गौर तेरडयाची केली जाते. नागवेल, लव्हाळे, तेरडयाच्या फुलांसहीत सुपात ठेवली जाते. त्याला पत्री म्हणतात. गौरीच्या एक दिवस आधी या पत्र्या आणल्या जातात त्या प्रथम गांवाच्या देवळात पूजन करुन आणल्या जातात. हया पत्र्यांना म्हणजे फुलांना ववंसा असेही म्हणतात. जे मुले अथवा मुली या ववंश्याला आणायला जातात गौरीच्या दिवशी त्याची नावे गाण्यात स्त्रिया घेऊन गौरव करतात. उदा.

"राजगीरा फुलैला, मोठा आनंद झाला
गौरीचे वंवसला ,जगन फुलांना जेला
गौरुबाय वंवसत , म्होटा आनंद व्हत"(पारंपरिक)

अशात-हेने घरातल्या सर्व मुलांची नांव गीतात गुंफली जातात.फे-यांची गाणी थिरकत थिरकत स्त्रिया गातात, ढोलकीवाल्यालाही उत्तेजन देतात. सर्व गाण्यांसाठी बिचारा एकटाच ढोल वाजवत असतो. मुली ढोलक्याला म्हणतात--

"ढोलक्या दादा वाजव रं,
आमचे गौरीला नाचवं रं
ढोलक्या दादंचे उराव धोडं,
नाचणारणीचे इनीला गोडं" (पारंपरिक)

खूप धम्माल, मजा,मुली,विशेषत: माहेरी आलेल्या मुली गौरीगणपतीच्या सणात करीत असतात. गौरी गणपतीत कोकणातल्या गांवागांवात आनंदाचे वारे वाहत असते. "ढोलक्यादादा जोरात वाजव आमचे गौरीला नाचव "एवढया रात्रभर वाजवत रहायचे म्हणजे उरावर धोंडे ठेवल्यासारखे त्याला वाटते. नाचणा-या मुलींच्या वेणीचे गोंडे मात्र तालावर डुलत असतात.समाज आणि कुटुंब व्यवस्थेत स्त्रीचे अस्तित्व खूप बंदिस्त झालेले असते. माहेर सोडून सासरी गेलेल्या मुलीला सासर ही तिची कर्मभूमी बनते. माहेरचा मोह ती सोडून सासरचा अभिमान धरते. अशा आशयाचे सासुरवाशिणीच्या भावनाचे स्पंदनाचे हदयस्पर्शी वास्तववादी चित्रण या लोकगीतात आढळते.

"सोन्यांचा हिंदोळा गो

रुप्याचं दोरु

वर बसलीय गौराई

ये माजे लारुके गो

तुला देत सांखल्या जोरु

काय करु सांखल्या जोरु

माझा भरला भंडारु //१//

सोन्यांचा हिंदोळा गो

रुप्याचं दोरु

वर बसली गौराई

ये माजे लारुके गो

तुला देत बांगु-या जोरु

काय करुन बांग-या जोरु

माझा भरला भंडारु //२//

सोन्यांचा हिंदोळा गो

रुप्यांच दोरु

ये माजे लारुके गो

तुला देतं संसारु

काय करु तुझा संसारु

सातू जण दिर गो माझं

आठवा ईश्वर भरतारु "//३//(पारंपरिक)

गौराई ब-याच दिवसानी सासरहून माहेरी येते. आई तिचे खूप कोडकौतुक करते. तिला सोन्याच्या हिंदोळ्यावर बसविते. त्याला चांदीचा दोर असतो.तेव्हा आई म्हणते तुला मी पायातल्या सांखळ्या पैंजण देते, गौर त्याला नकार देते. नंतर आई तिला सोन्याच्या बांगडया देऊ करते. गौराई त्यालाही नकार देते. यावेळी गौरीला म्हणजे तेरडयाच्या झाडांना सुपात पत्री बनवून ठेवले

असते. त्यांना हिदांळ्यावर ठेवून झोके देतात. जणू ती गौर आहे व तिला माहेरवाशीण समजून तिचे लाड करतात. शेवटी आई म्हणते तुला मी माझा पूर्ण संसार देते. यावर गौर आईला अभिमानाने म्हणते, "मला तुझं काही नको,माझे सासर खूप सधन आहे. माझे सात दीर वाघासारखे आहेत. आणि माझा ईश्वर म्हणजे पती आठवा आहे. मी खूप सुखी आहे. " या गीताला साधेसरळ समजून दृष्टिआड करता येत नाही. आठवा ईश्वर भरतारु म्हणजे कोण ? अध्यात्माच्या लाक्षणिक अर्थानी देवकीचा आठवा पुत्र श्रीकृष्ण.भगवान किंवा ईश्वर म्हणजे शंकर हा पती असल्याचे ही गौर सूचीत करताना दिसून येते. गौर [पार्वती] जेव्हा आपल्या माहेरी येण्यास निघते तेव्हा माहेरी जाऊ नये म्हणून आमिषे शंकरदेव दाखवतात ती कशी पाहु या-

" पार्वती पुस शिव शंकरा
देवा मी जात हो दुबळे माहेरा
नको जावू पारबते दुबळे माहेरा
मी तुला घेईन सोन्याची सरी
माझा बंधू घेईन मना काळी गलसुरी
पार्वती पुस देवा शंकरा
देवा मी जातय दुबले माहेरा
मी घेईन पैठणी सारी
माझा बंधू घेईन सुती पातला "(पारंपरिक)

माझे माहेर दुबळे आहे म्हणजे गरीब आहे. पार्वती म्हणते "शंकरा मला माझे माहेरी जाऊ दे . सासर माहेरची शंकरपार्वतीची प्रतिके वापरुन श्रीमंत सासर आणि गरीब माहेर यांच्यातील फरक व भावनिक द्वंद्व साकारलेले आहे.गौर जेव्हा सासरी येते तेव्हा आपल्या वहिनीला सांगते "वहिनी बाजाराला जातेस तेव्हा माझ्यासाठी पुतळ्या आण. त्याही सोन्याच्या नव्हे तर सोन्याचं पाणी दिलेल्या साध्या आर्काच्या पुतळ्या आण " या गीतात पुतळ्यांचा उल्लेख आहे. त्यामुळे ग्रामीण भागात पुतळ्या गळ्यात घालण्याची पद्धत होती. कानात पेरे घालण्याची पद्धत होती . हा काळ

साहजिक ७० ते ८० वर्ष मागील आहे. सासुरवाशिणी आपल्या लहान दीरा नणदांकडे मुलांच्या प्रेमाने पहात असत आपल्या मुलांसोबत दीरानंणदाचेही करावे लागे अशा काळाचा संदर्भ या लोकगीतात सापडतो. ही वहिनी लबाड आहे पुतळ्याची मागणी करणा-या नणंदेला ती म्हणते.

"हाटा जाते वयने, हाटा जाते वयने
आम्हां आरकच्या पुतळ्या आन का हो
पेठन , पेठा हिंडलू वंजी सोनार पलाल हो "

वहिनी बाजाराला जाते तेव्हा नणंद म्हणते वहिनी मला हलक्यातल्या सोन्याचं पाणी/मुलामा दिलेल्या पुतळ्या आण , वहिनी म्हणते वन्स ,बाजारपेठ हिंडले पण बाजारातले सोनारच पळून गेले म्हणून पुतळ्या आणल्या नाहीत.

हाटा जाते वहिनी , हाटा जाते वहिनी
आंम्हा आरका-या पाटल्या आन का हो
आलु व्हतू कारला खिंडीतू आलु व्हती कारला खिंडीतुनी
तिथं चोरे नागईल हो ,तिथं चोरे नागईल हो."[२४]

बाजाराला अलिबागला जातेस तर वहिनी मला बांगडया आण सोन्याच्या घेण्याची ऐपत नाही तर हलक्याच्या आण त्यासाठी आरकाच्या सोन्याचा मुलामा दिलेल्या पाटल्या आण . लबाड वहिनी म्हणते वंजिसा (वन्स) मी बांगडया तर तुमच्यासाठी घेतल्या होत्या पण कार्ले खिंडीत चोरानी नागईल म्हणजे लुटल्या ,लुटणे यासाठी नागवणे हा शब्द गीतात समपर्कपणे वापरला आहे. सासरी गेलेल्या मुलीला आपले स्वांतत्र्य गमवावे लागते. तिला पतीच्या तालावर नाचावे लागते. प्रत्येक गोष्टीत पतीची मर्जी सांभळावी लागते. "नव-यानी मारली पावसांनी झोडली" तर त्याचा कुणाकडे न्याय मागायचा ? अशी मनोभूमिका स्त्रियांची झालेली असते. स्त्री त्यागी आहे. लोकगीतात पुरुषाला महादेव संबोधले जाते. स्त्रीही पार्वती असते. लोकगीतातली स्त्रीपुरुषांची रुपे अथवा प्रतिके महादेव पार्वतीची मानलेली बोलीभाषांत आढळून येतात. गौरीचे हे लोकगीत अशाच स्वरुपाचे आहे.

" आपटयाची नइ आये खालखुला वाजं

पेनचे खलाटी आये शंकरदेव थांबलं

हाती घेतली निंगुरकाठी मारु लागलं

नको मारु ईश्वरा पाया परत हो

येहुरा ऊशेरु पाराबते कोठे लाईला

आईची भेट घेता उशेरु झाला हो

नको मारु ईसवरा पाया परत हो

बाबाची भेट घेता उशेरु झाला हो

नको मारु ईसवरा पाया परतं हो " [२५]

पनवेल व पेण तालुक्यांच्या सीमेवर आपटयाची पाताळगंगा नदी खळाळत वाहते. त्या नदीच्या खलाटीत शंकर म्हणजे पती , पार्वतीरुपी पत्नीची वाट पहात उभे राहिले आहेत. तिला येण्यास उशीर झाल्याने निरगुडीच्या काठीने पत्नीला ते मारु लागतात. कळवळून पत्नी नको मारु ईश्वरा, पाया पडते अशी क्षमायाचना करते. शंकर विचारतो तुला येण्यास उशीर का झाला यावर पार्वती म्हणते. आई , बाबाची , भावाची भेट घेतांना मला उशीर झाला. आगरी लोकगीतातून स्त्री,पुरुषांच्या नात्याला शंकर पार्वतीची उपमा देऊन लडिवाळपणाने चित्रित केलेले आहे. स्त्री पार्वती म्हणून तिला सात्त्विकतेचे अथवा पावित्र्याचे वळण या लोकगीतात बहाल केलेले दिसून येते . माहेराहून आलेल्या सुनेला सासू कुजकटपणे विचारते.

" सासू पूसं सूनं काय जेवलीस माहेरी हो

सून कशाशी जेवली गो

दादाच्या इल्या व्हत्या गाई म्हशी

जेवलू दहया काय दुधांशी हो

नको बोलू लटके झुटके

जेवलीस कवळ भाजीशी हो"

सासू विचारते सूनबाई माहेरी तू जेवलीस का ? पहिला प्रश्न लगेच दुसरा प्रश्न तू कशाशी जेवलीस ? सासूला माहीत असते सुनेचे माहेर दुबळे गरीब आहे तेथे तिला नीट जेवायला तरी मिळालं असेल का ही शंका येते. जेवलीस तर मग काय होते जेवणाचे पदार्थ ? हुशार मुलगी आपल्या आईबापाची अब्रू घालवत नाही ती मोठया अभिमानाने सासूला सांगते. माझ्या दादाच्या गोठयात गाई, म्हशी आहेत. तेथे दुधदुभते विपुल आहे. मी दही दुधाशी जेवण केले. सासू तिला खोटारडी म्हणते कवळयाच्या भाजीशी जेवली असशील असे आरोप करते. विशेष म्हणजे या लोकगीतात उल्लेख केलेला दहीभात आणि कवळयांच्या भाजीचा नैवद्य गौरीला अर्पण केला जातो. या लोकगीतात नदीचे खळाळा वाहणे म्हणजे खळखळ वाहणे. 'उशेरु 'या शब्दात नादमाधुर्य आहे. स्त्रीजीवनाचे सुंदर प्रतिबिंब या लोकगीतात प्रतिबिंबीत झालेले आढळून येते.ज्यांच्या घरी गौर मांडलेली असते तेथे स्त्रियांची विशेष गर्दी असते. यावेळी थट्टा मस्करीही चालते.--

" आला बाय गौरीचा काका
पोरीनू चिंभो-या ढाका
आला बाय गौरीचा भाऊ
पोरीना वाटा गो खाऊ"

अशा हलक्याफुलक्या विनोदी लोकगीतात उत्तररात्र रंगून जाते. नाचणा-या बागडणा-या स्त्रियांना मुलींना पोहे, उसळी, कांकडयाचा खाऊ दिला जातो.

"गौरीचा भंडारा एकलीच खाय
गौर कनाला मांडली शोभला काय"

गौरीची आरास करुन मांडली पण तिची देखभाल घरवाली मंडळी करीत नाहीत.मखरात लपून गुपचूप काहीतरी खात असतात त्यांना टोमणे मारुन हास्यांची लकेर उमटवली जाते. या धामधुमीत मध्यान्ह रात्र उलटून जाते. उत्तरआरती होते. गौरीचा परतीचा प्रवास सुरु होतो.

गौर सासरी नेणे:

गौरीस सासरी नेण्याचा भावस्पर्शी सोहळा उत्तररात्री रंगतो. दोनदिवस घरात म्हणजे मखरात आलेली गौर लेकीसारखी जणू माहेरपणाला आली असे समजून तिला थाटात ठेवली जाते. आता ती सासरी जाणार म्हणून दु:ख होते. शेवटचे निरोपाचे लोकगीत आळवले जाते. सुपात ठेवलेली तेरडयाची गौर माहेरी आलेली मुलगी समजून तिला घरभर फिरवले जाते . गौर येते तेव्हा भातशेती भरास आलेली असते. शेतेभाते तरारुन आलेली असतात. निरोपाला फळांनी, पानाफुलांनी भरलेली सूपं पार्वतीस वाहिले जाते. निरोप घेण्याचा सोहळा सुरु होतो,हदय हेलावणारा हा प्रसंग असतो.

"जातू रं भाया ,जातू रं

तुझे शेताचे बांधा वरना रं

तुझे वै-हला बरकत देतू रं

तुझी मालू, भुई पाहतू रं"

वै-हरला बरकत दे ,अशी ओळ गाताना गौरीला तांदळाने भरलेली रांजणे दाखविली जातात. घराचा माळा, जमीन, घरदार दाखवले जाते व कानाकोप-यात फिरवली जाते. आपले माहेर सोडून सासरी जाणा-या लेकीगत गौरीस वागविले जाते.

"जातु रं भाया जातू रं

येवून येशीत उभ्या रहातू रं

जातू रं भाया जातू रं

तुझ्या गली बिधी पाहतू रं

जातू रं भाया जातू रं

येवून देवूळे उभ्या रहातू रं "(पारंपरिक)

(खाडीत गौरीचे विसर्जन करताना आगरी महिला,

मु. वढाव, ता.पेण जि.रायगड)

मुलगी सासरी जाताना माहेरचे घरदार, अंगण ,शेतीवाडी, गाव , गावाच्या बिदी म्हणजे गल्लीबोळ, वेशी, देवळे,तळे सारे सोडून परक्यागावी जाते सारं ती मनात साठवून सासरी जाते मुलगी (गौर) पुन्हा पुन्हा मागे वळून पहाते.मुली म्हणजे अंगणात ल्या चिमण्या भरभर दाणे टिपतात आणि भूर्रकन उडून जातात. आईबापाच्या सावलीतला सुखाचा काळ त्या पुन्हा पुन्हा आठवत रहातात."कन्या सासू-याशी जाये मागे परतुनी पाहे "ही आर्तता तुकोबानीही अभंगातून व्यक्त केली आहे .लेकीला निरोप देताना बाप आपले अश्रू लपवित असतो . गौराय बापाचा निरोप घेताना म्हणते .

" कारलीचा वेल काय मंडपी गेला

कारली खाली बस माझ्या पित्या रं

तुझी लेक जाते सासरी

जा जा म्हणशी पाणी डोळा भरशी

पेटीतला शेला लेकीला देशी , वज जा म्हणशी

वज जा म्हणशी रं पाणी डोळा आणशी "[२६]

गौराय आपल्या आईबापाच्या संबधीची भावना व्यक्त करताना कु टुंबांचा विस्तार कारलीच्या वेलासारखा वाढलेला असतो असे सांगते तेव्हा त्याच्या छायेखाली राहून आईबापांनी दिवस काढावेत असे म्हणते . जड अंत:करणाने निरोप देत असताना केतकीचे बनातून तू सासरी

जाणा-या लेकीला पहातोस ही भावना हा कल्पनाविलास मोठया चातुर्याने या गीतात साकारला आहे.या घराला , गावाला, गल्लीबोळाला, सोडून गौर जात आहे. ती पुन्हा येणार नाही. मानवी जीवनाचे विशेषत: स्त्रीजीवनाची भावनिक स्पंदने लोकगीतातून पाझरलेली दिसून येतात. नात्याची घट्ट विण या लोकगीतातून व्यक्त होते.

फुगडी गीते :

गौरी गणपतीच्या फेराच्या गीतासोबतच फुगडयाचा खेळ खेळला जातो. दोन हाताची फुगडी , दंड फुगडी , एका हाताची फुगडी , बस फुगडी असे फुगडीचे प्रकार आहेत. बसफुगडीच्या आधी मुली गीत म्हणतात --

" आवरी जागा सारव
एक खरा मेलव
एक खरा खोटा
सय आली बोटा
सयसय बांगरी
खुटयाखनी टेकली
असा खुटा जाग
हाती आला फोर गं
फोर काय फुटत नाय
जीव काय जात नाय
जीव कसा जातय
डोल्याकरं पाहतय"

या गीतातील ओळी दोनदोन वेळा म्हटल्या जातात.त्यानंतर बस फुगडी घातली जाते.

"पहिली : माजे चुलीवं पापोर , पापोर (पापड) , गंभीचा नवरा माकोंर , माकोंर (माकड) "

"दुसरी : माजे चुलीवं भाताची शिता , यमुनंची पोरा टुकटुक पाता. "[२७]

ही फुगडी खेळताना शिणंजोडीच्या दोघीजणी एकमेकीच्या समोर खाली बसतात. परकराचा किंवा चिरडी साडीचा कासोटा घालून मगच यावेळी खेळायला बसायचं असत. एकदा डावा व एकदा उजवा पाय मागें पुढं घसरवीत भरभर उडया घेतल्याप्रमाण पळतपळत पिंगा घालीत ही फुगडी खेळावी लागते व खेळताना सरकत सरकत गोल फिरांव लागत-.

पिंगा गीत :

"माझा पिंगा घालतय धिंगा
माजे पिंग्याला तोरुस नाय
यमुनंचे नव-याला नाकुस नाय."

कांट कोंबरा :

" काट काट कोंबरा, आला तुजे दारा
कोनी मेल्यानी नवस केला
माजा कोबरा मरुन जेला "[२८]

झिम्मा :

फुगडी प्रमाणे हाही (आगरी)स्त्रियांचा आवडता खेळ आहे .एकमेकीना टाळ्या देत साधा झिम्मा खेळ्ला जातो .स्वत:भोवती फिरुन मग पुन्हा टाळी देत हा खेळ खेळतात त्याचप्रमाणे एक दोन तीन तीन तीन असे तोंडाने म्हणत व त्याच रीतीने टाळ्या वाजवीतही हा झिम्मा खेळ्ला जातो. मात्र या रीतीने खेळताना उडया मारीत एकमेकींकडे झेपावत पुढे जायाच असत व मागेही यावयाचे असत. झिम्म्याच्या या प्रकाराला 'लाडूझिम्मा 'म्हणतात . यावेळचे प्रसिद्ध गीत आहे.

झिम्म पोरी झिम्म
कपाळीचं भिंग
भिंग गेल फुटून
पोरी गेल्या उठून
आंबा पिकतो, रस गळतो
कोकणचा राजा बाई

झिम्मा खेळतो.

आंब्याची ढाली, टपटप गळे

कोकणचा राजा बाई

झिम्मा खेळे . "(पारंपरिक)

लाटयाचे खेळ :

हातात लाटणी घेऊन खेळला जातो झिम्याप्रमाणेच लाटया खेळल्या जातात.

"लाटया बाई लाटया

चंदनी पेटया

मामनी दिल्या मना

सांरगी पेटया ."

मौखिक गीतपंरपरेचा वेध घेतला असता ही गीते सार्वत्रिक आहेत ,याना बोलीचे बंधन नाही.कमी अधिक प्रमाणात सर्वच बोलीभाषातील लोकगीते ब-याचअंशी समान भावनेवर आधारित आहेत.

२.२.५ होळीची [शिमग्याची]आगरी लोकगीते :

भारतीय संस्कृतीमध्ये होळी हा सण सर्वत्र वेगवेगळ्या पद्धतीने साजरा केला जातो. उत्तरेपासून दक्षिणेपर्यंत आदिमकाळापासून साजरा केला जातो. हिंन्दू लोकपरंपरेत फाल्गून हा शेवटचा महिना असतो. पुढचा कृषीहंगाम तयार होण्याकरिता शेतातील तण, लांबा, जाळण्या साठी कोकणात राब भाजतात. म्हणजे निदोष व निर्भेळ पिकाची रोपे तयार करता येतात. वर्षभरातील ताणतणाव भेदभाव दूर करण्यासाठी व नवीन वर्षाचे वसंतऋतूचे स्वागत करण्यासाठी होळी साजरी केली जाते. इंग्रजीत HOLLY शब्दाचा अर्थ पवित्र असा आहे. ही होळी तनमन पवित्र करते.

आपण होळीतील शिमग्याची सोंगे म्हणतो तसा प्रकार अन्यदेशातही आढळतो . शिमग्यांच्या सोंगाप्रमाणे पाश्चात संस्कृतीत ख्रिसमसमध्ये कॉर्नवॉल काढले जातात.आपल्याकडे गोव्यात ही प्रथा आजही मोठया प्रमाणात आहे. मुस्लिम संस्कृतीत मोहरमचे ताबुत, कर्नाटकात

ही पध्दत विशेष आहे. महाराष्ट्रात विविधप्रकारे होळी साजरी केली जाते. कोकणात गौरी गणपतीच्या सणांनंतर होळीच्या सणाचे महत्त्व असते. रोहयांच्या कुंडलीका नदीच्या अलिकडे पलीकडे दक्षिण कोकण व उत्तरकोकण असे भाग मानले जातात. हा दक्षिण कोकण आणि उत्तर कोकण हे अलिखित भाग आहेत ते मानले जातात. रत्नागिरी, सिंधुदुर्ग येथील शिमग्याला होळीच्या पालख्या नाचविल्या जातात. मुंबईतले चाकरमानी आपल्या गावातल्या होळीच्या , देवाच्या पालखीला खांदा देऊन नाचण्यासाठी झुंडीने गावी येतात. त्यासाठी ते आपल्या रजा राखून ठेवतात. याकाळात एस्टी तुंडब भरुन धावत असते. कोकणात शिग्मगा किंवा शिमगो म्हणतात. वर्ण विपर्यासाने शिमगा झाला. संपूर्ण कोकणात फाल्गुन महिन्याला व्हली किंवा शिमगा महिना असेच म्हणतात. फाल्गुन महिन्याच्या या अनेक नांवामुळे पूर्वी मारवडयाकडुन कर्ज घेतले की तो फाल्गुनचे तीन महिने अधिक लावत म्हणायाचा आल्गुन, फाल्गुन , व्हळी आनी शिमगा असे एकाच महिन्याची चार महिने सांगून अडाणी आगरी शेतक-याला अधिक व्याजाने लुबाडून नागवत असत .होळी हा वर्षाअखेरीचा सण असल्याने नव्या वंसत ऋतुच्या आगमनाची तयारी करायची असते. "जुने जावू दया मरणा लागुनी. जाळून किंवा पुरुन टाका!" असे केशवसुत म्हणत नव्या हाका ऐकण्यासाठी जुन्याची होळी करायची असते. शिशीराचा पाला पाचोळा जाळल्यावर वसंतऋतूची नवी पालवीच्या धुमारे काढून फुटणार असते. आगरी समाजात फाल्गुन महिन्यात वदयपंचमी ते कृष्णपंचमी असा पंधरा दिवस धुमशान घालणारा होळीचा सण साजरा केला जातो. पहिल्या प्रथम सावरीचे झाडाचे छोटे झुडूप व्हलुकरा म्हणजे होळीचा मुल्हारी [अथवा मुराळी] म्हणून जाळतात. नऊ दिवस व्हलुकरे लावून पूजले जातात. आटयापाटया, हुतूतू विविध सोंगे काढून मुले आनंद लुटतात. दहाव्या दिवशी होळी येते. पोर्णिमेला होळी सजवतात. आगरी समाजात पुरणपोळीचा नैवद्य न दाखवता होळीला तांदळाच्या पिठाचे चोव घातलेले उकडीचे मोदक नैवद्य म्हणून दाखवितात. अलिकडे इतराचे अनुकरण म्हणून पुरणपोळीला काही लोक नैवद्य दाखवतात व तो नैवद्य पाटलाच्यावतीने कोणी तरी गोळा करतो. मध्यरात्रीपर्यत आटयापाटया, होळीची गाणी भजन करीत किंवा अलीकडे गाण्यावर नाचत होळी जागवतात. मध्यरात्रीनंतर होळी लाकडाचे झाप ,ओंडकी,पेंढा टाकून सावरली जाते. "धन्यधन्य ही प्रदक्षिणा

सद्‌गुरुरायाची" म्हणत आरती करुन गावचे पाटील होळीला अग्नी देतात. आणि अचकट विचकट अश्लील बोंबा मारतात. एरव्ही पाटलांला उध्दटपणे काहीही बोलता येत नाही पण या दिवशी पाटलांच्या नांवाने बोंबा मारणे, त्याला शिव्या देणे सा-यांना माफ असते.

होळीच्या सणाबद्दल किंवा शिमग्याबद्दल पुराणात अनेक कथा सांगितल्या जातात. मौखिक स्वरुपात आजी आजोबाच्या कथा ,दंतकथा म्हणून परंपरेने या कथा चालत आल्या आहेत. गोकुळात नंदाघरी लहानाचा मोठा होणा-या भगवान श्रीकृष्णाने पूतना मावशीरुपी राक्षणीचा वध या दिवशी केला. ढुंढा राक्षणीचा वधही या दिवशी केला गेला. शिवपार्वतीच्या कलहात समेट व्हावा शिवाय कामचेतना यावी म्हणून शिवाच्या तपश्चर्येस अडथळा करणा-या मदनास आपला तिसरा डोळा उघडून भस्मसात केले. म्हणून मदनदहन , कामक्रोध मत्सराचे दहन म्हणूनही होळीचा उत्सव साजरा करतात. कामाचे दहन करुन अश्लील बोंबा मारुन अंतरंगातल्या कुवासना नष्ट करतात. आध्यात्मिकदृष्टया उन्नतीसाठी मनातील जळमटे वैरभाव नष्ट करण्यासाठी केला जातो. होळीला आवाहन केले जाते.

होळीची आणखी एक कथा पुराणात सांगितली जाते ती भक्त प्रल्हादाची . वास्तविक होळी हा गणपतीप्रमाणेच अनार्याचा सण आहे. तो आर्य व आर्येतरांनीही नंतर तो आपलासा केला. चंद्रपूजकलोक शिमग्याचा सण साजरा करीत शिमग्याचा अर्थ आहे पौर्णिमेचा पूर्ण चंद्र,सिम सीमा झाली असाही अर्थ त्याचा निघू शकतो.देवाचा, नारायणाचा जयघोष हिरण्यकश्यपूला पंसत नव्हता. त्यांनी हा जयघोष थांबवा व माझा जयजयकार करा असे फर्मान काढले. त्यामुळे शिमग्याचा व चांदण्याचा उत्सव बंद पडला.

देवाची लीला अगाध असते त्याप्रमाणे याच हिरण्यकश्यपूच्या पोटी प्रल्हाद जन्माला आला. मोठा झाल्यावर प्रल्हादाला नारायणाच्या म्हणजे विष्णूच्या नामाची गोडी लागली तो विष्णू भक्त झाला. नारायण नारायण जप करु लागला. अनेक प्रकारे सांगूनही प्रल्हाद ऐकेना त्यामुळे त्याला छळण्यात आले. प्रल्हादाला उकळत्या तेलाच्या कढईत टाकण्यात आले. प्रल्हादास काही झाले नाही. प्रल्हादाला उंच कडयावरुन खाली ढकलण्यांत आले. जळी,स्थळी ,काष्टी , पाषाणी

असलेल्या परमेश्वराने त्याला वाचवले. हिरण्यकश्यपूला होलीका नावाची बहीण होती. तिच्यावर अग्नीचा काहीही प्रभाव होत नसे. आपल्या भावाला नारायण भक्त प्रल्हादाचा त्रास आहे हे पाहून ती भडकली. भावाची पुरणपोळी खाण्याऐवजी प्रल्हादास शिक्षा करण्यास तयार झाली. चितेवर बसून अग्नीत प्रल्हादास मारण्याचे ठरले. शिमग्याच्या म्हणजे फाल्गुन महिन्याच्या पौर्णिमेच्या रात्री होळी प्रल्हादाला मांडीवर घेऊन चितेवर बसली. मध्यरात्री गावाबाहेर अग्नी लावण्यात आला. प्रल्हादाला अग्नीने स्पर्श केला नाही. उलट हिरण्यकश्यपूची राक्षशीण बहीण होळी जळून गेली. तिची पुरणाची पोळी खाण्याची इच्छा अपूर्ण राहिली म्हणून लोकांनी तिचा नैवद्य अग्नीत टाकला व जयघोष केला. होळीची कथा प्रल्हादाशी निगडित आहे. अशा अनेक कथा सांगितल्या जातात.

आगरी लोक साहित्यात मात्र ही "होळी "माहेरवाशिण असते. लेक असते . वर्षातून एकदा आपल्या माहेरी सुख खाण्यासाठी आलेली असते. त्या अनुषंगाने होळीला मुलीच्या स्वरुपात माहेरी आणली जाते. अशी श्रद्धा व भावना आगरी कोळी संस्कृतीत असते. एकवीरा देवीनंतर हे दुसरे श्रद्धेचे दैवत आहे. सासरी घुसमट झालेल्या मुलीस आपल्या माहेरची ओढ लागलेली असते. आर्थिक ओढाताणीत ग्रस्त असलेली बहीण,भावाच्या येण्याची वाट पहात असते. मुल्हारी कधी येईल त्याला निरोप देण्यासाठी गावाकडे जाणा-या वाटसरुला ती विनवणी करते ज्या काळात टेलिफोन, मोबाईल नव्हते. पोष्टाची सुविधा नव्हती त्याकाळात निरोप देण्यासाठी गावाकडील माणसांची प्रतिक्षा डोळ्यात प्राण आणून करावी लागत असे.अशा काळातील हे भावविश्व आहे. " वाटन जातीया रं वाटस-या दादा का रं

येव -हा निरोपू रं सांग माजे बंधवाला रं
शिमग्याचे सणाला रं ये बंधवा न्हेवाला रं
सिरचोळी फाटली रं कोपरा दाटली रं
माया आटली का रं, पाठीचे बंधवा कारं
ये बंधवा नेयाला रं शिमग्यांचे सनाला रं "२९

अंगाची चोळी फाटली आहे. कोपरात दाटली आहे. माहेरचे कोणीतरी मदतीला येईल म्हणून सासरी गेलेली मुलगी [होळी] माहेरच्या मदतीची वाट पाहत आहे. पाठीच्या भावावर खूप

माया केली. त्या प्रेमाच्या आठवणीने भाऊ न्यायला येईल तिच्या माहेरच्या घराच्या खुणा वाटसरू विचारतो. तुझ्या आई बाबाचे घर मी कसा ओळखू ? वाटसरुला आपल्या माहेरच्या वैभवशाली घराची खूण सांगताना ती म्हणते

" आय बा च्या घराला रं

भिंती गुल्लालाच्या रं

आयबाचे घराची बंबना चंदूनाची रं

आयबाचे घराची शिवना दवन्याची रं

आयबाचे घराची रं पाचूबंदी अंगना रं"३०

होळीच्या सणाला लेक माहेरी आली नाही म्हणून आईबाप , भाऊबहिणीनी ही तिची वाट पहात असतात. बहिणभावांना आपले बालपण आठवते. होळीरुपी आपली बहीण आली नाही यांची खंत व्यक्त करणारे गीत म्हटले जाते लहानपणी चिंचेच्या झाडाखाली रंगलेले गोटया, लगो-यांचे डाव, भातुकली सारे आठवते गोटयाच्या खेळीतली एक गोटी सांडली तशी एक बहीण दुरावली ,ती दूरवर गेली.

टेपरीवर घरा ,सुमोरु दारा , तिथं माझ्या संमदया संगातनी

समदंया आल्या , हौलू बाय नाय आली

तिचाच गो बालू लरत, तिचे बालाला टेटवारी घोरा *[३१]

(*टेटवारी घोरा- काठेवाडी घोडा)

सगळ्याजणी आल्या पण होळीबाय काही सणाला आली नाही. त्यामुळे तिचाच बाळ रडत आहे. तिच्याबाळासाठी टेटवारी [काठेवाडी] घोडा पाठवायला हवा. सुख्रात आप्तेष्ठांची आठवण होते. तशीच दु:ख्रातही होते. होळीचा सण एक वर्षानी येतो .एक वर्षानी होळी माहेरी येणार असते याकरीता आई माळ्याला विनवणी करते. यात कोकणाच्या निसर्ग सौंदर्याचे अप्रतिम वर्णन केलेले आहे. हौलुबाय म्हणजे ' होळी 'सासरी गेल्याला एक वर्ष झाले. आता ती एक वर्षानी आपल्या माहेरपणाला येणार आहे म्हणून माहेरची माणसे माळ्याला म्हणतात.

" माल्या रं तुजा माली पनू ,
वाटवं नारली नको रं लावू
तुजे रं नारलीची रौधल व्हईल
वर्साची हौलुबाय येत माहेरा
माल्या रं तुझा मालीपनू
वाटवं फोपळी नको रं लावू
वर्साची हौलुबाय येत माहेरा
तुझे रं फोपळीची रौंधल व्हईना
माल्या रं तुझा मालीपनू
वाटवं नागेली नको रं लावू
वर्साची हौलुबाय येते माहेरा
तुजे रं नागेलीची रौधंल व्हाईल "(पारंपरिक)

वर्षानी माहेरी येणा-या होळीच्या सोबत सगळा लवाजमा येईल व त्यामुळे तुझ्या नारळी पोफळी नागवेलीची रौधंळ म्हणजे विध्वंस होईल तू वाटेवर ही झाडे लावू नकोस. एक वर्षानी होळी माहेरी आलेली असते तिचा आदर सत्कार करताना कसली कसर केली जात नाही. दागदागिने घडविले जातात. होळीला खूश केले जाते. भावाची लाडकी बहीण माहेरी आलेली असल्याने कसली उणीव ठेवली जात नाही.

" पिंपल जल, कोजला पर ,चाफ्या रं सैवारा

वटीव दुकान घाल माझ्या सुर्यकांत बंधवा

जोरीयाचे जोर घरवा हौलुबाय बहिणीला

सोनीयाचं हार घरवा हौलुबाय बहीणीला गो

लहानु थोराचे हौलुबाय सतीचे गो

पायीचा धुरला बाय तुजे निराये गो"(पारंपरिक)

होळीच्या पायाची धूळ आपल्या दारात पडावी म्हणून भाऊ तिला चांदीचे तोडे करतो. सोन्याचा हार करतो , गोडधोड खाऊ घाततो. माहेरी आलेल्या बहिणीचे कोडकौतुक करतो. होळीच्या रुपात पार्वती सती आगरी लोकगीतात चितारली जाते ती सती जाणारी गिरिजा म्हणजे पार्वती आहे असेही वर्णन करणारी काही लोकगीते होळीच्या सणाला गायली जातात.

" चोखा चंदनु करवते कापीला

वडं पारीला संजीव म्हात-यांनी हो

वडं बाईल कैलास म्हात-यांनी हो

वटया भरील्या सुरेखाबाय वहिनीनी हो

डाना रचिली संजीव म्हात-यांनी हो

आगीन काय लावली कैलास म्हात-यांनी गो

अशी डुलत हावलाय सती गं"[३२]

होळीचा सण कोकणात खूप जिल्हाळयाचा उत्साहाचा असतो. होळीची रंगपंचमी रंगात न्हाऊन निघते. धुळवड होते. होळीच्या दिवसात सोंगे काढली जातात. मुली आपल्या आईच्या वहिनीच्या साडया नेसतात ,डे-याचा खेळ खेळतात. डब्याला नारळाच्या झावळीची पाती लावून बोटाने ओढतात. त्यातून सुंदर आवाज निघतो तो डेरा वाजवित घराघरापुढे जाऊन होळीचा नाच करतात व पोस्त मागतात .हा पोस्त मागताना मुली गलका करतात .लहान मुली मोठेपणाचा आव

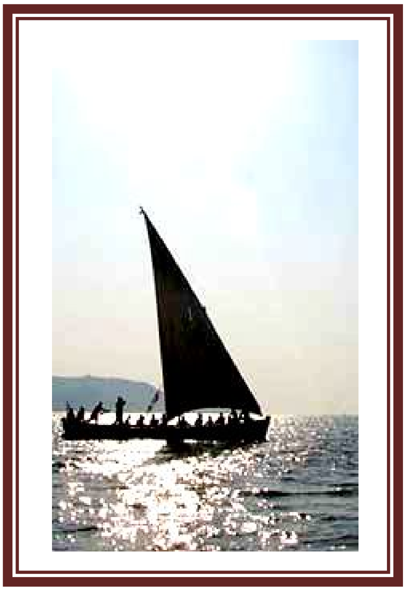

आणतात . साहित्यात त्या त्या काळाची प्रतिबिंबे पडलेली असतात मग ते लोकसाहित्य असले तरी त्यातही तत्कालीन देशकाल , राजकीय सामाजिक परिस्थितीचे पडसाद उमटत असतात .

"दर्यात तारु दर्यात तारु
तारु निकुले दवन्याचा,
तारु निकुले दवन्याचा
न तारु काय माझीये मेव्हण्याचा
मेव्हना पावना आला,
मेव्हना पावना आला
त्याला कशी बोलू दादा,
त्याला कशी बोलू दादा
त्याला गो बहिन दिली राधा
त्याला गो बहिन दिली राधा "[३३]

या गाण्यांच्या दोन छटा पाहता येतात. दर्यात तारु म्हणजे समुद्रात मचवा डुलत आहे तो माझ्या मेव्हण्याचा आहे .त्याला दादा कशी म्हणू ? कारण त्याला बहीण राधा दिली आहे. राधाकृष्णाचे स्मरणही या गाण्यात अप्रत्यक्ष केलेले दिसून येते. गावी रंगपंचमीपर्यत होळीच्या होमाशी स्त्रिया लोकगीते गात असतात.भावनिकस्पंदनांची आंदोलने या लोकगीतातून अनुभवयायला मिळतात. महाराष्ट्रात विविध प्रकारे होळी साजरी होते.कुठे केळीची ,कुठे एरंडाची, कुठे सागाची , बांबूची रायगड जिल्हयात सावरीच्या झाडाची , सुपारीच्या झाडाची होळी पूजतात. बंजारा कोरकू या अनार्य समजल्या जाणा-या समाजातहोळी सणाला खूप महत्वाचे स्थान आहे.जीवनाकडे अनिश्चितेच्या अस्थिर भावनेतून बघतात. खालील भावस्पर्शी लोकगीत होळीच्या श्रध्देने साकारलेले आहे.

" बोरा मायना वे होली बाय
उजवाडे कोन देखिले
जीवयाने आगोल वे होली बाय
उजवाडे कोन देखीला
माया ते गीया वे होली बाय
उजवाडे कोन देखीला "[३४]

बारा महिन्यातून एकदा येणा-या होळीच्या सणाचा उजेड [प्रकाश] या जगात भाग्यवंतालाच पाहवयास मिळतो. जगलो वाचलो तर पुढची होळी पाहू. जर मरण आले तर काहीच पहाता येणार नाही. जीव आहे तरच जगाची आस आहे तो गेला तर संपले सगळे .जीवनाविषयी कितीतरी समर्पक असे सिद्धान्त मांडणारी गीते होळीबाबत आढळून येतात. आगरी जनमाणसात होळीच्या सणास खूप मोठे स्थान आहे. होळीसणाबाबत बंजारा, कोरकू, आगरी कोळी या सारख्या बहुजन समाजात खूप उत्सुकता असते. अनार्याचा हा सण सातवहान काळापासून प्रचलीत असून तो सर्वसमावेशक आहे.

अलिबाग परिसरातील होळीगीते :

होळीसणाबाबत इतर भागापेक्षा अलिबाग परिसरात थोडाफार फरक आहे . अलिबागेत सावरीच्या झाडाची होळी न उभारता पोपळीची अथवा केळीच्या झाडाची उभारतात नवरात्रात दांडीया खेळला जातो तशाप्रकारे अलिबागच्या शहापूर, धेंरड ,पोयनाड परिसरात होळीच्या दहा दिवसात टिप-या (दांडीया) खेळल्या जातात. "अलिबाग तालुक्यात शहापूर खलाटीत या टिप-या रंगतात त्या शिमग्यात. टिप-याचा खेळ हा तसा प्राचीन खेळ आहे.लाकडाच्या बारा ते चौदा इंच लांबीच्या काठया घेऊन गाणी गात खेळायचा हा खेळ.श्रीकृष्ण काळातही हा खेळ खेळला जात होता.दांडीया केवळ गुजराती गरब्याची संस्कृती नसून मराठी मातीशीही तिचे काहीसे नाते आहे . त्यामुळे प्राचीन संस्कृतीत त्याचे काही अवशेष आढळून येतात. सांस्कृतिक आदानप्रदान हे नेहमीच घडत असते त्याचा हा एक नमुना आहे .

"खेळसी टिप-या घाई रे

वाचे हरिनाम गाई रे"

एकनाथ महाराजाचे असे टिपरीवर एक पद आहे .दोघानी किंवा अनेकांनी एकमेकांच्या टिपरी मारुन खेळावयाचा हा हस्तचापल्याचा खेळ .या खेळाच्या अनेक गती, आणि अनेक जाती हा खेळ खेळताना स्वत:भेवती नाचता नाचता अनेकांभोवती नाचत फिरत दुस-याच्या टिपरीवर आपली टिपरी मारत लयबद्ध नाचणे होते.गोल रिंगण धरले जाते.

" एक टिपरी घे, दुसरीला मार गे

तिसरी घेऊन चौथीला

पाचवी घेऊन सहावी फिर गे

सातवी बदल ."

असा खेळ चालत असतो .या नृत्याला ढोलके ,झांजा , घुंगरु यांची साथ असते. सोबतीला गायक असतो ,त्यास बोलकर बोल बोणारा " बैकर " गीते गात असतो. आगरी समाजात बैकर आडनांव या लोकांना दिले जाते .पोयनाड,पेझारी भागात बैकर आडनावाचे आगरी लोक आढळतात त्यांच्या बोलावर होळीच्या खाचरातील "जकनी " म्हणजे शेतातील देवता .या देवतेचे सुरुवातीला नमन होते. जय जका , जय जका म्हणत नाचाला सुरुवात होते.

" पहिला नमन हेरंबना

दुसरा गुरुचरना

तिसरं नमन गुरुदत्तला

चौथा नमन चौरंगना

पांचवा नमन पांच पांडवा

सहावा नमन सहास्ताला

सातवा नमन सातवर गुना

आठवा नमन आठवर वेरी

नववा नमन नव नागांना

दहावा नमन दशावतारा

अकरावा नमन हि-या हनुमंता

अकरावा नमन अंजनी सुता "(सायादान)

टिपरघाईत मंद तालात देवाना आळवत नमन होते. गणपतीला नमन करून मग आगरातील इतर देवाना नमन केले जाते. टिप-याची सोनार शिंगरी घाय सुरु हाते.या तालावर आगरातील व इतर देवांची आळवणी व त्यांची वर्णने सुरु होतात. जय जकाचा गजर होतो.

"आंबची ठांगली चिंचवरी

रामाचा ध्यान गेला सीतवरी

रामाचे रानीचे सर घालून यनीचे

सर घालून येनीचे , अंगनी बामनाचे

बामनाचे अंगनी चाफ्याची लावनी

चाफ्याला परमल यतं भारी

मालनीचे मल्यामधी फुलेला साय

हातचा झुलवा झुलत जाय"

अशी गीते रंगत जातात ,खाचरातउभारलेल्या होळी भोवती रंगत रहातात. वारंवार जय जकाचा घोष होत रहातो .टिपरी नृत्यांचा नंतर उत्तररंग सुरु होतो .श्रोते रंगून जातात रात्र मध्यान्हीवर येते -

" आल्या चेंडू मल्या चेंडू

राया चेंडू जोजो गा

राया चेंडू जोजो गा

सात खंडयांची उपट मारली

बहुल्याचं खेलू गा

बहुल्याचं खेलू गा

वरूसाची हौवलाबायी

माहेराला यतं गा

माहेराला यतं गा

महिन्याचा बालू तिचा

पालुन्या लरतं गा

धाकुटी बहीन त्याला

हेपूस लोटीत गा

हेपूस लोटीत गा"

होळीचा सण आणि पाटील यांचे अतूट नाते असते यावेळी पाटलाला अर्वाच्य शिव्या देणेही माफ असते .होळीचा सण हा मनातील मळमळ ओकण्याचा मुक्त होण्याचा राग विसरण्याचा असतो .बैकर गाणे गात गावच्या पाटलावरचे कवन गातो. टिप-या रंगात आलेल्या असतात टिपरेदादा एका गडयाभोवती दोन टाले मारत पाटील पाटलीन आपणासमोर उभी करतात .

"पाटलीन पाटल बसलन बाज

पाटलीन पाटल बसलन बाज

जकली सुपारी त्यांना दोघांना लाग

जकली सुपारी त्यांना दोघांना लाग

गझनी चोली त्यांचे सुनंला लाग

गझनी चोली त्यांचे सुनंला लाग

जांभा घोरा त्यांचे लेकाला लाग

जांभा घोरा त्यांचे लेकाला लाग

जांभा घोरा आर्पत जाय

जांभा घोरा तलपत जाय

दोन व्हल्यावे निशान ठाय"

अशी शृंगारिकगीते रंगू लागतात .नवराबायकोचा शृंगारही या गीतात येतो .थट्टामस्करीला उत येतो. समूहाचा ताण हलका होतो. डोळे मिचकावत आनंद लुटला जातो.

" पिठुलसा याचा चान्ना वारा
हान गो बायको ,बाजला दारा
खटकरी खटखट
सूम करी फटफट
दोघांची झटपट झाली गैया "

चांदण्या रात्रीतला खाटेवरचा नवरा बायकोचा शृंगार या गाण्यात रंगत जातो .श्रोते हंसत रहातात वातावरण सैल मोकळे होते ."चांदण्यात चांदण ,पिठंभर चांदण ,चांदुणे घातल्या बाजा " हे गीतही पारंपरिक पद्धतीने म्हटले जाते. कृष्ण व गोपीचा शृंगारही यात येतो. अशी अनेक गीते रंगात येतात ती पुढे गूढगुंजनात्मक आणि आध्यात्माकडे झुकणारी गीते असतात.

" यक यक खोपटी नवनव दारा
यक यक खोपटी नवनव दारा
नव दाराशी पारधी उभ
नव दाराशी पारधी उभ
दाही दारीचा पलून गेला
दाही दारीचा पलून गेला"[३५]

दोन डोळे दोन कान दोन नाकपुडया तोंड ,गुदव्दार, मूत्रव्दार अशी शरीरांचा नऊ दारे त्यावर नव पारधी उभे मग दहावे दार कोणते आणि तो पारधी पळून गेला तर ? असा प्रश्न विचारला जातो . होळीच्या सणातून हा संदेश दिला जातो .मनोरंजनातून काहीतरी संदेश मिळत असतो वर्षभराचे वैर, दु:ख सारे मागे पडते मोकळे झाल्यासारखे वाटते .हौलुबाय जागवल्याचा आनंद सा-यांच्या चेह-यावर असतो. हा आनंद पुढच्या होळीपर्यंत साठवून ठेवला जातो.

२.२.६ आगरी बोलीतील अंगाई गीते:

लहानबालके हावभावातून त्याचप्रमाणे भाषेतून आपल्या भावना आणि विचार प्रकट करतात.जोपर्यंत भाषेचा विकास पुरेसा झालेला नसतो तोपर्यंत हावभावातूनच ते काहीतरी प्रकट करण्याचा प्रयत्न करतात." भाषेचा वापर सुरु झाल्यावरही हावभावाचा वापर सुरु असतो.हावभाव आणि भाषा यांचे समायोजन होत जाते आणि हावभावासह भाषेचा वापर सुरु होतो. बालगीते म्हणताना देखील हावभावाचा वापर होतो.बालगीताच्या माध्यमातून बालकांशी संवाद साधतानादेखिल हावभावासह गाणी म्हटली जातात .काऊ ये, चिऊ ये असे म्हणताना हाताने हावभाव केले जातात." [३६]

आई ही शिक्षित असो वा अशिक्षित तिचे आपल्या मुलांवर तेवढेच प्रेम असते.आईला प्रत्येक लहान बाळात भगवान श्रीकृष्ण दिसून येतो. लहान मुलांना बडबडगीते गाऊन अथवा कथा सांगून रिझविले जाते व त्याला झोपविले जाते. वेगवेगळी गीते आपोआप ओठावर येतात. त्यासाठी कुणी रचिता नसतो परंपरेने मौखिक पद्धतीने ही गीते चालत येतात. आगरी बोलीतील हे पारंपरिक अंगाईगीत यांचा रचियेता कोण हे सांगता येणार नाही कारण ते मौखिक स्वरूपात पिढयान्पिढया चालत आलेले आहे .

"आभरन पोरी बाव गं ऽ।बाव गं
त्या बावीन पोरी ऽ बुरशील गं
आंब्याचे ठांगशीला धरशील ग ऽ। धरशील गं।
आंब्याचे ठांगशीला बोट - बोट चुना
दादा रं तुज्या सातजनी सुना ऽसातजनी सुना
एक सून जेली रांजना ऽ। संजना ऽ।
तनशी आनला इंजना ऽ। इंजना ऽ।
बारका हिंदला बालाचा ऽ। बालाचा ऽ।
मोठा हिंदला देवाचा ऽ। देवाचा ऽ।

देव बोले मी कोपला ऽ। कोपला ऽ।

खिरकीन आंबा पिकला ऽ।पिकला ऽ।"[३७]

अशा त-हेने सात सुनांचे वर्णन केले जाते व ते लांबत जाते बाळ झोपी जाते .यासारखी गीते बालसुलभ शब्दात गायली जातात. या अशिक्षित माऊलींना बालमानसशास्त्र माहीत नसते पण बडबडगीत बाळाच्या भाषेत बरोबर गातात. चिवू , माऊ , कोल्हा, गाय यासारखे प्राणी त्यात हमखास असतात ."बालकांना खेळवताना जी बालगीते म्हटली जातात त्यात बालकांच्या कानांवर पडणारे पशुपक्षाचे आवाज त्याचप्रमाणे इतर ध्वनी , यांचा वापर केला जातो बालकांच्या मनाला आनंद होईल अशा बाबीचे उल्लेख त्यात हमखास येतात .बालकांच्या वयानुसार त्यांना खेळवताना म्हणावयांची बालगीते निरनिराळी असतात त्यातूनच नकळत संस्कारही घडत असतात"[३८] पाळण्यात जोजवतानाही लयीत अंगाईगीते गायली जातात.बाळाच्या बाललीला अनुभवताना आईही बालरूप होते बोबडे बोलते. बाळाच्या भाषेत बोलू लागते. दूदू ,गाई ,गाई भू भू,काऊ ,चिऊ ,पा ,असे बाल सुलभ शब्द तिच्या बोलण्यात आपसूक येतात.

" ये गो गाई चरुन , चरुन , बालाला दूदू दे वाटी भरुन

बालाची वाटी , माजर चाटी , माजर जेली रागानी २

तिला खाल्ली वागानी ,तांबरे खिरकावं वाग लोल ऽ।

ते वागाच घार घार डोल ऽ। ते खिरकाव आल्यान चि-या

हाकला रं बाल गोवल्यानु ऽ। वाग कोल डराकतान ऽ।

आमचे बालाचा ध्यान करतान ऽ। "[३९]

अंगाई गीते गाणा-या आगरी समाजातल्या खेडोपाडयातल्या काही भगिनी शाळेची पायरीही चढलेल्या नसतात. तरी उपजत बालसुलभ शब्दात अंगाईगीते गातात,बालकाचे वय जसे वाढते तसे त्याचे लहानमोठे खेळही बदलत असतात. चारपांच मुले पाठमोरी उभी रहातात . कुणाच्या

तरी हातात भोजा खडा देतो व तो पळत सुटतो बाकीचे त्याला पकडायला धावतात त्या वेळी खालील गीत म्हटले जाते .

" अटक मटक चान्नी चटक
चान्नी झाली गोर गोर
जिभवं आला फोर फोर
तो फोर फु ट ता फु ट त नाय
दारची कमळी उठत नाय
उठ ग कमळे दिव्वा लाव
दिव्वा नेला चोरानी
चोरांचे हातानशी सु ट ला
गारकखली लिकला
सासूबायनी देखला"(पारंपरिक)

मुलांच्या रंजनासाठी रचलेली खेळगाणी केवळ रचनेच्या चमत्कृतीवर आधारित असतात वयनीचे गीत असेच रंजन करते त्यात अर्थ शोधयचा नसतो.

" वयनी गो वयनी , घुशी तुझ्या बहिनी
उंदीर तुझे भाऊ , दिवा कहये लावू
दिवा इझला वा-यानी , वयनीला नेली चोरांनी"

खेडयात लहान मुले जमली की काहीतरी खोडया काढतात.काहीतरी यमक साधून कोटया करतात .

" पांडया , लांडया , दुकान मांडया
दुकानाची चावी हरवली
पांडयाला बायको ठरवली
बायको बघून पांडया खूश

पांडयाची बायको काळी घूस "(पारंपरिक)

बालसुलभ भाषेत आकलन होतील अशा कितीतरी रचना जनमानसात रुढ झालेल्या आहेत. लहानबाळाला खेळवताना त्याच्या तळहातावर बोट फिरवत त्याला बोबडया शब्दात गीत ऐकवित हसवले जातं गुदगुल्या केल्या जातात ,या मुलांसोबत मोठेही लहान होतात .

"इत्ता इत्ता पाणी , गोल गोल रानी"

किंवा

" अदा मदा कोन पादा

दामाजी का घोडा पादा"[४०]

यासारखी बडबडगीते मुले खेळताना गात असतात, पारंपरिक गीते म्हणतात .या काळात त्यांची शारीरिक मानसिक वाढ होत असते खेळताना बालके मुक्याने कधी खेळत नसतात बडबड करीत आनंदप्राप्ती करताना या गीताचा उपयोग होत असतो .ही बडबडगीते केवळ एखाद्या बोलीभाषे पुरती मर्यादित राहात नाहीत ती सार्वत्रिक समाजाची बनून जातात व मौखिकपरंपरेने चालत रहातात. आगरी बोलीतील एक नाद निर्माण करणारे बडबडगीत पहा -

" एक व्हती उं तिला झाली ढूं

ती जेली बाजारान

बाजारन्शी हानल बोंबिल

तिला इचाला ऊं ग ऊं

हानल कसं ? वरीत वरीत (ओढीत)

कापलं कस ? कराकरा

रांधल कस ? रटा रटा

खाल्ल कस ? मटा मटा

नीजली कशी ? डाये कुशी

पांदली कशी ? डुम्म !"[४१]

अंगाईगीत प्रत्येक आई आपल्या बालकृष्णाला रिझवण्यासाठी गात असते गीत रचत असते . यात अर्थाबाबत उदासिनता असते. हे गाणे केवळ मन रिझविण्याचे , खेळविण्याचे किंवा खेळण्याचे एक माध्यम असते तेव्हा खेळविण्याला आणि खेळण्यालाच महत्त्व असते .साध्य संपले म्हणजे गीत संपले . बडबडगीते आणि खेळगीते याच्यासंबधी असेच म्हणता येईल .त्यातील शब्दांच्या रुपाना तसेच त्यांच्या अर्थाना काहीही महत्त्व नसते .मुलांची ही गाणी केवळ गंमत गाणी असतात .

" आल्या आल्या पाण्याच्या झोरी
कावळा नांगोर धरी
चिमणी ढेपा फोरी
सालुंकी जेवान करी
पोपट आवंजा करी "[४२]

(आवंजा - भातलावणी)

२ .२.७ आगरी लोकसाहित्यातील ओव्या :

लोकगीतांच्या निर्मितीमध्ये व संवर्धनामध्ये स्त्रीगीतांचा सहभाग मोठा आहे लोक वाङ्‌मयाची निर्मिती स्त्रीवर्गाची अधिक असल्याचे लोकसाहित्याचा धांडोळा घेताना आढळून येते. स्त्रीगीतातून समाज जीवनाचे पारदर्शक चित्रण दिसून येते.

कौटुंबिक भावविश्वाची लोकगीते म्हणजे स्त्रीजीवनाची गीताच असते. भारतीय समाज व्यवस्थेत कुटुंब या संस्थेला महत्त्वाचे अधिष्ठान आहे. त्यामुळे सत्प्रवृत्ती अपवृत्तीचे मनुष्य स्वभाव व त्याचे ठसे लोकसाहित्यात पडलेले दिसून येतात.पूर्वीच्या काळी आजच्यासारख्या पीठाच्या चक्या नव्हत्या.जात्यावर दळणे दळून सासरकरणीला म्हणजे घरच्या सुनेला सकाळच्या न्याहरीला भाकरीसाठी तजवीज करावी लागे. संपूर्ण महाराष्ट्रात किंवा भारततही सकाळच्या जात्यावरच्या

ओव्या श्रमपरिहारसाठी गायलेल्या ओव्या सर्वचबोलीत आढळून येतात. आगरी बोलीतही जात्यावरच्या ओव्या पूर्वी गायल्या जायच्या . आता जाती उरली नाहीत आणि ओव्या गाणारी पिढीही काळाच्या उदरात गडप झाली. जी काही उरली सुरली वृद्ध माणसे गावागावात आढळतात त्याच्या तोंडी हे लोकगीताचे वैभव ऐकायला मिळते. जात्यावर बसले की ओवी सुचते अशी म्हण मराठीत आहे. जात्याला आपल्या मनाची सुखेदु:खे सांगत स्त्रिया ओव्या गात असत. जावा जावा जर जात्यावर बसल्या की त्या जोडीने ओव्या गात भराभरा जाते चालवित असता एकीला ओवी सुचली की दुसरी ती पूर्ण करीत असे आगरी बोलीत प्रचलीत ओव्या फार कमी आहेत. आपल्या जीवनात ज्यांनी ज्यांनी उपकृत्त केले त्या सर्वाच्या आठवणी या ओवीत दिसून येतात. आपल्या माहेरची आठवण ओव्यात प्रत्येक प्रादेशिक बोलीतून व्यक्त झालेली आढळून येते. बोलीभाषा कोणतीही असली तर मानवी भावभावना सुखदु:खे सारखीच असतात. आमची ठाणे जिल्हयातील आगरी भगिनी जात्यावरची ओवी गाताना म्हणते .

"डोंगराचे पलीकरं हाय माजं माहेरु
बाप माजा इठ्ठल मना कधी रं भेटल
डोंगराचे पलीकरं हाय माजं माहेरु
आय माजी रुक्मिण मना कधी रं भेटलं
डोंगराचे पलीकर हाय माज माहेरु
बंधू माजा पुंडलीक मना कधी रं भेटल
डोंगराचे पलीकरं हाय माज माहेरु
बहीन माजी तुलसी मना कधी रं भेटल "(पारंपरिक)

जनपदातले जीवन नागरी जीवनापेक्षा अधिक साधे व सरळ असते. पूवीच्या काळात पन्नास साठ वर्ष मागे डोकावले तर ग्रामीणजीवनात शेतात, मळ्यात माणसे वावरताना दिसायची प्रत्येक घरात गुरे, ढोरे असायची , दहीदुधाचा रतीब असायचा. प्रत्येक गांव गोकूळ वाटायचे. आता गोठे गेले, गुरे गेली, डेअरीचे दूध आले बहिणभावाचे प्रेममात्र आज आहे ते पैशांच्या व्यवहारात नष्ट झाले आहे . नाती गढूळ झाली आहेत पण जेव्हा गरिबी होती.तेव्हा बहिणभावांचे प्रेम उतू जात

होते . जीवनातल्या विविध भावभावनांचे वर्णन स्त्रीलोकगीतात आढळते तसे आगरी ओव्यातही आढळते. आगरी लोकगीतातही या भावनांची स्पंदने आढळतात.व-हाडी बोलीत एक ओवी अशी समर्पक आहे जात्याजवळ स्त्रिया मन मोकळे करतात माहेरची याद काढतात. जात्याला ऋषी मानले आहे.

" जात्या इसवरा तू तं जंगलचा ऋषी
मनाचा फतवा गाते तुझ्या पसी
मपलं माहेर कृष्ण देवाची व्दारका
वाडा भरुन भावजया ,मेळा गवळणीसारखा
काय सांगू बाई माझ्या माहेरच सुखं
पाण्याला जाता येता दिसे मारुतीच मुख" [४३]

काका कालेकर यांनी स्त्री लोकसाहित्यांच्या रचनाबाबत म्हटले आहे की ," स्त्रियांची ही कामगिरी खरोखर विस्मयकारक व भूषणावह आहे. त्यांनी इतर साहित्य वाचले नसेल पण त्यामुळे त्यांच्या प्रतिभेच्या विलोभनिय स्वरुपात बाधा आलेली नाही ." [४४]

"नको म्हणू नारी भरतार आपला
पेटारीतला नागोबा डंख माराया टपला"

नव-याला स्त्रियांनी टोपलीतल्या नागोबाची उपमा दिली आहे.ओवीबद्दल सानेगुरुजीनी आपले मत मांडले आहे की "ज्या वाङ्मयात स्त्रियांनी आपला आत्मा संपूर्णपणे ओतला आहे असे वाङ्मय म्हणजे ओवी "वाङ्मय जात्यावर दळताना ,पाळणा हलविताना मुलाला खेळविताना झोपाळ्यावर झोके लोटताना या ओव्या सहज स्फुर्तीने रचल्या गेल्या आहेत. ओव्यातील अकृत्रिम सहहृयता अपूर्व आहे. या ओव्यात वत्सलतेचा बिंदू आहे. कोठे कोठे विनोदाची सुरेख झालर आहे. ओव्या प्राचीन काळापासून रचल्या गायल्या जात आहेत. ओवीचे स्वरुप असते.

मौखिक परंपरेने चालत आलेल्या ओवीचे रुप त्रिपदी असते. स्त्रियांनी मौखिक ओवीत हा ठेवा जतन केलेला आहे .

" शेजारणी बाई तुजा शेजार चांगला
नाही आठवला माजा माय बाप
शेजारणी बाई माजी येणी हो घालवी
आईच्या हाताची आठवण मज द्यावी "[४५]

रायगड / ठाणे भागात व तुर्भे, वाशी या नवीमुंबईत मोडणा-या परिसरात पूर्वी अशा ओव्या आगरी बोलीत गात असत. शेजारणीशी जिव्हाळ्याची नाती जोडणा-या सासरकरणीला आपले माहेर आठवते . आई आठवते स्त्रियांच्या भावभावना यांनी सशक्तपणे व्यक्त झालेल्या दिसून येतात. आता जाती गेली नख-यात चालणा-या पिठाच्या गिरण्या आल्या. घरघंटी आली आणि ओवी मागे पडू लागली व विसरली जाऊ लागली .

२.३ आगरी पुरुषांची लोकगीते:

२.३.१ गोकूळाष्टमी [गोविंदा]ची लोकगीते :

आगरी संस्कृतीत स्त्रियांची लोकगीते आहेत तद्वतच पुरुषांचीही लोकगीते आहेत. गोंविदाची लोकगीते, भात लावणी / आवटनीच्या वेळेची लोकगीते पुरुषांची बायांची गाणी , गणपतीच्या नाचाची [आंवटणी / परताना] लोकगीते स्वंतत्र आहेत. स्त्रियांच्या लोकगीताएवढे त्याचे प्रमाण नसले तरी ही गीते वेगळ्या धाटणीची , वेगळ्या विषयांची आहेत.साठ, सत्तर वर्षे मागे जाऊन धांडोळा घेतल्यास आढळून येते की नैसर्गिक जीवनशैलीत महाराष्ट्रातील किंबहुना भारतातील सर्व जाती जमाती, बोली बोलणारे लोक प्रादेशिक पातळीवर आपले जीवन जगत होते.श्रावणातल्या वद्य अष्टमीस गोपाळकाला म्हणजे गोंविदा साजरा केला जातो. गोंविदाच्या आदल्या रात्री कृष्ण जन्माचा सोहळा साजरा केला जातो. गांवातील मंदिरात अथवा एखादया प्रमुख व्यक्तीच्या घरी जन्माष्टमीचा सोहळा साजरा होतो.रात्री तांदळाचा कणा [रांगोळी] काढला

जातो. विशेष म्हणजे या कण्यासाठी रंग न वापरता तांदूळ वापरले जातात. त्या आधारे कृष्ण, शंख , चक्र , जनावरे , विंचू, साप, घोण इत्यादी चित्रे बनवली जातात.भजन होते, काही ठिकाणी कीर्तन, प्रवचन होते. गुरुचे पूजन करतात. याच वेळी गुरु केला जातो. ज्यांना गुरु नसतो त्या दिवशी गुरुला शरण जाताना हातात नारळ घेऊन गुरुप्राप्ती सोहळा करतात. हात जोडून प्रार्थना करतातव म्हणतात "तन , मन, धन, गुरुशी अर्पण " गुरु या वेळी कानात बीजमंत्र सांगतात ते कुणी ऐकू नये म्हणून गुरुशिष्य डोक्यावर वस्त्र घेतात. मध्यरात्री कृष्ण जन्माचा सोहळा साजरा होतो. त्यावेळी कृष्णाचा पाळणा गातात. छोटी दहीहंडी फोडतात. सर्व कु टुंबिय भाऊबंद एकत्र जेवण घेतात. प्रसाद वाटतात.

दुस-या दिवशी गोंविदा अथवा गोपाळकाला असतो. आजकाल नऊ थर, दहा थर अशी जीवघेणी स्पर्धा झाली आहे . दहा लाख, अकरा लाख अशा मोठमोठया रक्कमा बक्षीस ठेवतात. उंच उंच हंडी टांगतात.त्यात थरारकता येते. कुणी जखमी होतात.कुणी जीवही गमावतात. या आनंदाच्या गोंविदाची आज Event झाली आहे. मागच्या पिढीकडे पैसा नव्हता, पण भाविकतेने , तन्मयतेने गोंविदा साजरा व्हायचा. सकाळी आळीआळीतून गोंविदा एखादया प्रमुख व्यक्तीच्या घराजवळून निघायचा व तो केवळ रस्त्यावर, गल्लीबोळात न नाचता प्रत्येक घराघरातही शिरायचा. गोंविदाच्या पावलांसाठी प्रत्येक घराचे माजघर आतुर असायचे.आमच्या तांबडशेत (पेण) गांवी धर्माकाका, [कै. धर्मा बाळू पाटील] गोंविदाची सुंदर लोकगीते गायचा .कमरेला ढोल बांधून आम्हा पोरांना गोंविदा खेळताना सगळ्या गावभर नाचवत असायचा. धर्माकाका ढोल सुंदर वाजवित असे .

" गोईदा रं गोपाळा
यश्वदेच्या तान्हया बाळा
हरीनी मुरली वाजवली
राधा गवलण घाबरली
हरीनी धरला हात

मजला नेले राऊळात हो

नेले राऊळात ,आनंद झाला गोकुळात हो "(पारंपरिक)

आपणच राधा आहोत अशा समजुतीवर पुढचे गाणे नाचणे चालू राहाते. ढोल वाजत असतो. ह्या गोंविदाचे गोपाळ या अंगणातून त्या अंगणात जात असतात. घराघरातून दूध पोहे, कांकडया,जिबूड यासारख्या प्रसाद व रुपया ,आठ आणे दक्षिणा मिळत असते. एखाद्या घरात लहान बाळ असेल तर त्याला दारात पालथे ठेवून गोंविदा खेळणा-या मुलांना त्या दिवशी कृष्ण समजून बाळाच्या पाठीवर पायाचा स्पर्श करायला सांगतात व तो कृष्णाचा आशीर्वाद मिळाला असे मानले जाते.

"हरारा रे महादेवा महादेवा

पार्वती वल्लभ सदाशिवा

हरासलो रामाला ,मी गुंतलो कामाला

रामा आला तालोले तालोले,

गवळे नंदीवर बैसोलो

गोंइदयासाठी रं साठी साठी

यश्वदा माय साखर वाटी

गोंइदा रं गोपाळा

यश्वदेच्या तान्हया बाळा   " (पारंपरिक)

गोविंदासाठी घराघरातली यशोदामाय दूध ,पोहे, साखर गोपाळांना देत असते. या दिवशी प्रत्येक गावाचे गोकु ळ झालेले असते. यात"हरासलो रामाला मी गुंतलो कामाला" अशी ओळ आंतरिक भावनांदोलने स्पष्ट करते.!"हरासलो याचा अर्थ विसरलो. मी रामाला विसरुन कामाला लागलो काम म्हणजे शेतातले काम असते किंवा काम क्रोध , मद, मत्सर असू शकते. मी कामात गुंतलो त्यातून देवा मला मुक्त कर अशी भावना या गीतात असते. अर्थात गोविंदाची गीते नादात तालात व अध्यात्मिक असतात. ईश्वरास शरण जाऊन समर्पण करुन त्यागाची संकल्पना त्यात

दडलेली असते. कृष्णसमर्पण करुन संसार सुखाचा करुन आपणच कृष्णाचे पेंद्या, गोपाळ संवगडी होऊन कृष्णभक्तीचा आनंद लुटण्याचा भाव हा गोविंदा खेळण्यामागे असतो .

आधुनिकतेच्या काळात परंपरागत लोकगीते न गाता फिल्मीगीते गायली जातात. यामुळे पारंपरिक गोंविदागीते काळाच्या पडदयाआड लुप्त झाली आहेत. आता दहा थराची दहीहंडी फोडायला लाखो रुपयांची बक्षिसे व करमणुकीस ऑर्केस्टा, वाजत असतो . नटनटया , सेलेब्रेटी येतात . विविध पक्षाचे राजकारणी "पोस्टर बॉईज" बनून यावेळी मिरवून घेत असतात. तो गोंविदा श्रद्धेचा, पंरपरेचा होता ,आता तो फिल्मी झाला आहे.

२.३.२ परताना [आंबवण्या] :

आगोट लागली की मृगाचा पाऊस पडू लागतो. सगळी खलाटी पावसाने भिजून जाते. पेरण्या सुरु होतात. बघता बघता आषाढ उगवतो. रोपे चांगली वीत दिड वीत वाढतात. राब हिरवेगर्द दिसू लागतात. तळी, विहिरी, नद्यानाले, पावसाने दुथडी भरुन वाहतात. भात लावणी, आवनी [आवटणी] ची घात लागते. शेतक-यास बुड टेकायलाही उसंत मिळत नाही. शेतात वेळीच लावणी करायची असते. ज्याचे मोठे शेत असते. त्यांना जास्त मजुरांची आवश्यकता असते. अशावेळी ते मजती घेतात.ती एखादया भजनी मंडळाची, किंवा गावातील हौशी नाटक मंडळाची असते ते लावणीच्या वेळी मजते म्हणून शेतात उतरतात व लावणीला सुरुवात करतात. शेताच्या बांधावर उभे राहून ढोल , झांजा वाजवीत धरकरी (साथीदार) वाजवत असतात. काही वेळा ते शेतातच पातीबरोबर चालत असतात.श्रमाचा थकवा दूर करण्यासाठी लावणी करता करता थट्टामस्करी , शृंगार,भक्ती यासारख्या अनेक रसाने न्हाऊन निघालेली परताना गातात . काही भागात त्याला आंबवनी, कवने असेही म्हटले जाते. आंबवण्या हा जास्त प्रमाणात वापरला जाणारा शब्द आहे. गणपतीला पहिले नमन करुन धरती मातेला नमन करुन आंबवण्या गायला सुरुवात होते. भाताच्या रोपाचे चुडे [गुच्छ] नांगरणी व दूण करुन लोण्यासारख्या मऊसूत झालेल्या शेतात लावणी केली जाते. गाण्यांच्या धुंदीत पात कधी संपते ते कळतही नाही भात लावणीच्या वेळी गायल्या जाणा-या छोटया लोकगीताना अलिबाग/उरण भागात "आंबवणी" तर

पेण पनवेल भागात "परताना "असे म्हणतात .केळवे, पालघर भागात यास "चकवे "असेही म्हणतात .'श्रमपरिहारगीतेही ' यास म्हटले जाते .

"आठशे खिरक्या नऊशे दार हो
कोन्या वाटनं गेली एक नार
त्या नारीचा त्या नारीचा इठोबा यार , इठोबा यार !
बाशिंग बाधून केली तय्यार हो
आठशे खिरक्या नऊशेदार हो ! "
भले भले भले ! (पारंपरिक)

अशा त-हेने भले भले करीत कोरस साथ करतात.मग शेतात लावणीचे काम करणा-या प्रत्येकाचे नाव त्या आंबवणीच्या गाण्यात गुंफले जाते. आपले नांव घेतले गेल्याने काम करणा-याच्या अंगावर मुठभर मांस चढल्यासारखे वाटते व हुरूप येतो.

धरा धरा या गुलाबीला
गुलाबी चालीय मुंबैला
शेंवतीच्या येन्या गुलाबीला रं
गुलाबी चालली मुंबैला
पायांच्या सांखळया गुलाबीला रं
गुलाबी चालली मुंबैला ! (पारंपरिक)

आंबवणीत शृंगाररसाचे रंग अधिक गहिरे असतात. जुनी पारंपरिक परताना म्हणजे आंबवणी अशी आहे.आगरी बोलीतील कथांत व लोकगीतांत खाडया, मासे या प्रतिकाचा अंतर्भाव अधिक झालेला दिसून येईल.

इली वटाला लावल्यान डोली
लहानसान गुंततीन सिंगाल्या
जाळ्याचे फटीन दिसतान का रं

उथळकरनीच्या दिसतान आमंच्या बोंडोळया

खारकरनीच्या दिसतान आमंच्या बोंडोळया

भले भले भले भले ! (पारंपरिक)

गायकाला सर्वजण कोरस देतात ही आंबवणी खूप परंपरागत आहे. इली वट म्हणजे समुद्राची भरती ओहोटी ,या भरती ओहोटीत खाडीत डोली लावल्या जातात. त्या जाळ्यात लहान मोठे सिंगाले मासे अडकतील आणि त्या जाळयातून उथळकरणीच्या म्हणजे डोंगर भागातल्या सुंदर तरुणीची स्तनाग्रे [आमंच्या बोंडोळ्या] दिसतील. मग प्रत्येक भागातल्या सुंदर तरुणींचा उल्लेख आंबवणीत केला जातो. सासू सुनेचा वाद साप मुंगसाचा असतो , कजाग खाष्ट सासू कधी एकदा मरते असे जाचाने कंटाळलेल्या सूनेला वाटत असते.वृद्ध सासू कधी एकदाची मरते आणि ती मेल्यावर आंनदाच्या उकळया फुटलेली सून रडण्याचे नाटक करते. डोळयात तिच्यासाठी आसवे येत नाहीत म्हणून ती डोळयांना थुंकी लावते. खोटा हंबरडा फोडून गडबडा जमिनीवर लोळण घेत रडते. ती कशी रडते यांचे मजेशीर वर्णन या आबंवणीत आहे .

" सासू मेली सून गरबरा लोळं

थुंकींनं डोल माखोईल

तांदळाचे रांजणाला केल्या व्हत्या खुणा

आज मी लरतय तुमचे गुणा

सासू मेली सून गरबरा लोळं

थुंकीन डोल माखोईल

उपाशी पोटी ठेवलीव मना

आज मी लरतय तुमचे गुना " (पारंपरिक)

आपल्या सासूने आपले कसे कसे हाल केले यांचे वर्णन सून करते .लावणीच्या खाचरात या आंबवण्या सुरु झाल्या की कामाचे श्रम आपोआप दूर पळतात. चावटपणा विनोद, रंजकता, भक्तीरस अशा नऊरसाची उधळण झाली की एकर दोन एकाराचे मोठे डाग म्हणजे शेत कधी

लावून होतात ते कळतही नाही .अलिबाग भागातही आंबवण्या लोकप्रिय प्रकार आहे. प्रा. शंकर सखाराम यांनी "शब्दानुबंध"या ललित निंबधामध्ये आगरी आंबवण्यावर सुंदर विवेचन केले आहे. त्यांनी आंबवणीची व्याख्या सांगताना म्हटले आहे.की " शेतात भात लावणी करताना लावणीसाठी चांगला चिखल केला जायचा .चिखल चांगला नसेल तर पायांनी तो मस्त तुडवायचा अंबवायचा मग आंबवणी ही बोलायची तेव्हा वाटायचे चिखल आंबवताना गायिलेली ती अंबवणी किंवा अंबेची आळवणी ,ती अंबवणी हिन्दीत 'अंबवणी म्हणजे नावाडयाचे गीत म्हटले आहे.' उत्तरेकडे नदीपार करताना नावाडी आंबवणी गातो. त्यात नाव सुखरुप पार व्हावी म्हणून अंबेची आराधना आणि वेळ जावा म्हणून मंनोरंजन केले जाते याकरिता आंबवणी गायले जातात". [४५] प्रा.शंकर सखाराम यांनी वर्णन केलेली एक पारंपरीक आंबवणी अशी आहे.

"वाटवरचे केसरे गो
बामाय जाते सासरे
नव्या नव्या सा-या बामायला गो
बामाय जाते सासरे
नाकांची नथ बामायला गो
बामाय जाते सासरे " [४६]

या आंबवणीमध्ये पुढे एकेका दागिन्याचे वर्णन येत रहाते व गाणे चालत रहाते. अलिबाग परिसरातील काही परताना अर्थात आंबवण्या अशा आहेत.

" बांबुची कांठी चिरली
त्यांची बनवली इरली
पोरीच्य डोकीवं इरली
पोर पावटीन बुरली -!" [४७]

आगरी बोलीत रायगड / ठाणे जिल्हयात पूर्वी भाताची लावणी करताना खूप आंबवण्या रंगत असत. त्याला पारंपारीकतेचा साज असे. नंतर त्याला उथळ , ओंगळ स्वरुपही आले आंबवण्याची अश्लीलतेकडे झुकण्याचे प्रमाणही वाढले. उदा.

" वाण्याची पोर बसली दुकाना
आडवा पदर त्याचा नाय ठिकाना
वाण्याची पोर बसली दुकाना
झुरतय तिचेवं परश्या नाना " (पारंपरिक)

पुढे तिच्या शरीरसौंदर्याचे वर्णन येते ते बरेचसे अश्लीलतेकडे झुकलेले असते. आंबलेल्या शरीराचे श्रम कमी करण्यासाठी श्रमपरिहार्थ गायलेल्या जाणा-या गीतात आंबवण्याचा समावेश केला जाऊ शकतो. हा आगरी कष्टक-याचा खूप आवडता लोकप्रिय गीतप्रकार आहे.

" चल गो मेव्हने मळयात जावं
कवळी काकरी दोघांच खावं
नको रं मेल्या , फसवशील
जाळी गोटला निजवशील,
चल गो मेव्हणे मळयात जाव
गोर गोर जिभरा दोघांच खावं
नको रं मेल्या रं फसवशील
कालीज माझ्ा लिकवशील
चल गो मेव्हने मळयात जावं
लाल लाल कलींगडा दोघाचं खाव
नको रं मेल्या फसवशील
औसन न्हेऊन बसवशील," (पारंपरिक)

मेहुणीला थट्टेने "अर्धी बायको" म्हणतात. त्या मेहुणीबद्दलचे जनमाणसातले विशेषत: लोकसाहित्यातले स्वरुप गंमतीचे असते . तिची थटटामस्करी केली जाते . मेव्हण्याचीही बहुतेक बोलीतील लोकगीतात टिंगलटवाळी केली जाते .आगरी आंबवण्यातही गंमतीचे स्वरूप दिसून येते अशी एक परंपरात आगरी बोलीतील आंबवणी किंवा परतानात भावोजीचे अजागळ अवताराची टिंगल करीत मेव्हणीही म्हणते.

"भावजी , भावजी, केलीचा बोखा
भावजीचे मुशीवं हागलाय भोका
भावजीही आमचे घातलाय लेंगा
भावजी आमचं , शिमग्यांची सोंगा, " (पारंपरिक)

उरण भागातील शृंगारिक परताना (आंबवणी) पाहू. यामध्ये जाई आणि मोग-याचे प्रेमगीत वर्णन केले आहे.हे जाई मोग-याचे प्रेमगीत आहे तरल प्रेमसुलभ भावना यात दडलेल्या दिसून येतात .

" जाय बाये जाय , परमालू काय
मी तुजी जाय (जाई) तू माजा मोगरा
चल जावं डोंगरा , दोघाच जना
डोंगरान्शी येताना झाली रात
केगदीचे बनात पेटवली वात "[४८]

यातील शृंगार वर्णन अगदी सांकेतिक स्वरूपात आहे .उपमा उत्प्रेक्षा अंलकाराची रेलचेल आहे . केगदीचे बनात वात पेटवणे यांचा अर्थ प्रयेसी प्रियकर रुपातील जाई मोग-याचे मिलन आहे . शेतक-याच्या परिस्थिती बाबत भाष्य करणारी लोकगीतेही त्या त्या वेळेच /काळाचे भाष्य करणारी असतात.दारूबंदी सारखे स्थानिक प्रश्न घेवून प्रासंगिक कवने/ परताना केलेली आढळतात.

" ये ये देशाचे शेतकरी राजा , रं कामकरी राजा

नको ऊभा राहू लाग कामाला

होती तुझी समंदी जमीन सोन्यावानी

दारुपायी गेली सावकाराचे घश्यामंदी

आर शेतीभाती करून शिकव पोराबाळा

बसू नको रं लाग कामाला "[४९]

लावणीची कामे परताना गात केली जातात . श्रमपरिहार करीत कामाचा उरक केला जातो. श्रम परिहार हा लोकगीतांचा मुख्य उद्देश त्यामुळे सफल होतो.

२.३.३ गणपतीची भंवर(बाल्या) नाचाची लोकगीते [पुरुषाची गाणी]:

भाद्रपद शुध्द चतुर्थीच्या दिवशी गणपतीची स्थापना घरोघरी व सार्वजनिक ठिकाणी केली जाते. गणपतीची पूर्जाअर्चा केली जाते. पांच दिवसाचे दिड दिवसाचे, बारशीचे आणि अनंत चतुर्थीचे गणपती कोकणात मांडले जातात. देवाला जागविण्याकरीता नाचगाणी,चक्रीनाच इत्यादि मनोरंजनाच्या परंपरा सादर केल्या जातात. वारकरी भजने घरोघरी गायली जातात. कोकणात भवंर नाच किंवा माळी नाच पुरुषांचा असतो. त्याचे नवे स्वरुप जाखडीनाच मुंबईच्या भाषेत बाल्यानाच असेही म्हटले जाते.माळी नाच व जाखडीनाच अथवा चक्रीनाच असे विविध प्रकारात गणपतीत पुरुषांचे नाच होतात.पुरुषाचा हा नृत्यप्रकार दक्षिण व उत्तर कोकणात लोकप्रिय आहे. ठाणे / रायगड/ रत्नागिरी व सिंधुदूर्ग जिल्हयात जाखडी नाच अथवा चक्रीनाच गणपतीमध्ये नाचतात.

अ)जाखडी नाच (बाल्या नाच) :

आगरी समाजात जाखडी नृत्यप्रकारही लोकप्रिय आहे , गाण्याची गती अधिक वेगवान नाचाच्या चाली असतात. उत्तर व दक्षिण कोकणात हा प्रकार अधिक आहे. दमछाक करणा-या वेगवान चाली नृत्यात असातात . डोलायला लावणारे पदन्यास असतात. ढोलाच्या थापेवर नाचे थिरकत रहातात हा नाच वैशिष्टियपुर्ण आहे .या गाण्याच्या चाली एकसारख्या

असतात . पहिल्या दोन ओळी गाताना मात्र चार पांचवेळा जलद गतीने गातात .त्या गाताना पायाचा पदन्यास सावकाश असतो .ढोलाचा ठेका कमी जास्त होत असतो .आदिवासी समाजातही हा लोकप्रिय नृत्य प्रकार आहे.

या नाचात बाजी म्हणजे कसरतीचे प्रयोगही केले जातात. काठयांवर उभे राहून नाचणे. वेगवेगळे प्रयोग केले जातात. ऐतिहासिक पोशाख, वेशभूषा इत्यादि करुन कसरती केल्या जातात. या नाचाची गाणी उडत्या चालीची छोटी गाणी व शक्यतो भडक स्वरुपाची सिनेमाच्या गाण्यांच्या चाली लावून नव्याने रचलेली असतात. मनोरंजन असते. नव्या पिढीला या पद्धतीचे आकर्षण अधिक असते.वेगवान नाचाच्या पदन्यासात खूप गती असते. गतीशील पदन्यास व गतीमान चाली असतात.

गणपतीच्या नाचाचे कोकण वासियांना इतके वेड आहे की पूर्वी मुंबईत घरकाम करणारे बाले किंवा रामा हे कोकणातले अशिक्षीत लोक असत. कारण शिक्षणाचा प्रसार कोकणात झाला नसल्याने बाल्या आणि रामागडयांची किंवा कष्टाची कामे करणा-यांची गिरणी कामगारांची संख्या मुंबईत अधिक होती. परळ , लालबाग , दादर या भागात संध्याकाळी बाले जमून गौरी गणपतीचा नाच बसवित व गणपतीला गावी जाऊन नाचत असत. मुंबईतही हयाचे प्रदर्शन लालबाग, परळ, शिवडी,गिरगांव या मराठी प्राबल्य असलेल्या भागात होत असे.या बाबत १८६३ मध्ये प्रसिध्द झालेल्या "मुंबईचे वर्णन " या पुस्तकात गोविंद नारायण माडगांवकर यांनी या बाणकोटी बाल्यांबाबत लिहिले आहे .कोकणातील कोणत्याही भागातून मुंबईत आलेल्या लोकांना बाणकोटी म्हटले जाई." हे बाणकोटी लोक भाद्रपद महिन्यात गणपतीच्या व गौरीच्या दिवसात दोनचार दिवसपर्यत अनेक त-हाची रानटी गाणी म्हणून विलक्षण रीतीने वेडेवाकडे तोंड करून व शरीर वळवून नाचत असतात.त्याच्याबरोबर एक ढोलके व दोन तीन झांजा असतात व कित्येक पायास घांग-या बांधितात.हयांचे नाच केवळ रानटी आहेत.हया खेळगडयाची पांचपन्नास असामीची टोळी असत्ये. ते हया दिवसात आपआपल्या

धन्याच्या व ओळखीच्या गृहस्थाच्या घरी जाऊन नाचत असतात.त्यांस रुपया आठ आणे बक्षीस द्यावे पडतात. "[५०]

दिडशे दोनशे वर्षापुर्वी सुरू असलेलली बाल्या नाचाची पंरपरा आजही परळ,लालबाग, दादर भागात हॉलमध्ये या स्पर्धा शक्ती व तुरा अथवा कलगी तुरा अशा गटात होतात . आता ही पिढी संपण्याच्या टप्प्यात आली आहे. नव्या पिढीला त्याचे फारसे आकर्षण नाही.

ब)भंवर नाच (माळी नाच):

पारंपरिक गीतामध्ये माळी नाचातील गीते अधिकतर आध्यात्मिक असतात. त्यामुळे विशेष मानसिक आनंद मिळतो. वातावरण धार्मिक बनते. त्यात पारंपरिक गीते गायली जातात. पंधरावीस तरुण मुले हा नाच करतात मधोमध दोन अथवा एक ढोल वादक असतो. बुवा गाणी गातो. कधी कधी या नाचाच्या स्पर्धा असतात. पौराणिक कथा आधुनिक कथा व सामाजिक आशयाची गाणी गायली जातात.

" पहिले नमन नमु कोणाला

पहिले नमन नमु कोणाला

पार्वतीच्या बाळा गणा दे

बुध्दी आम्हां लेकराला"

या गाण्यांची मर्यादा ओव्यासारखी लहान असते. गाणी चार पांच ओळीची असतात. माळीनाचात शक्यतो बनीयन हाफ पॅन्ट अथवा रंगीत चड्डया गळयात रुमाल , पायाला घुंगरु बांधून हा नाच केला जातो. संथ पद्धतीने शांतपणे पदन्यास करुन पारंपरिक नाच केला जातो. त्यात जास्तीत जास्त पारंपरिक गीते पौराणिक, ऐतिहासिक पार्श्वभुमीची गीते असतात. गोफ घालणे तो सोडवणे ही माळी नाचाची पद्धत आहे. यात शास्त्रीय संगीत व शास्त्रीय नृत्यासारखी शालीनता असते. त्याच्या मृदू हालचाली मनमोहक असतात. गीताचे शब्द व चालीही गोड व कर्णमधूर असतात. उदा.

राधे तुझा गोरा रंग

राधे तुझा रंग

किस्ना पाहून झाला दंग

किस्ना पाहुन दंग

आता सोडा त्यांचा संग

आता सोडी संग

मी तर झालीय निसंग

राधे तुझा गोरा रंग "(पारंपरिक)

राधे तुझा गोरा रंग पाहून कृष्ण दंग झाला. त्याचा संग आता सोड राधा म्हणते मी नि:संग झाले आहे. त्यामुळे कृष्णाची माझी ताटातूट होणार नाही. लगेच श्रावणबाळाचे गीत गायले जाते.

लोकसाहित्यात सीतेवर अधिक गीते लिहिली गेली आहेत. रावण वधानंतर सीता अयोध्येत येते. तिला दिवस जातात. रावणाघरी दीर्घकाळ राहिल्याने लोकात कुजबुज होते. एका परीटाने संशय घेतला म्हणून राम तिचा त्याग करतो व सीतेला वनात सोडायचे काम लक्ष्मणावर सोपवतो. लक्ष्मण रथात बसवून सीतेला वनवासात सोडावयास निघतो तेव्हा सीता विचारते" लक्ष्मणा मला कोठे घेऊन चालला आहेस.?"माहेरचा रस्ता हा नाही अनोळखी वाटेस पाहून सीता विचारते.

" सीता म्हणे माझ्या लक्ष्मुमना दीरा

सीता म्हण माझ्या लक्ष्मुमना दीरा रं

दीरा दीरा मना नेतो कोने वना

दीरा दीरा मना नेतो कोने वना रं

तुला वयनी नेतो तुझिया माहेराला

तुला वयनी नेतो तुझिया माहेराला

माझे माहेरी नारली घनदाट

माझे माहेरी पोफली घनदाट रं

आला आला वयनी उत्तरचा वारा

आला आला वयनी पुरबचा पानी ग

त्या पान्यान नारली गेल्या वाहून ग

त्या पानीयान पोफळी गेल्या वाहून ग "५१

नारळी, पोफळी माझ्या माहेरी घनदाट आहेत. सीतेला सगळे वन वेगळे दिसते. हे गीत कोकणातील असल्याने सीतेला आपल्या माहेराचा अभिमान असतो. माझ्या माहेरी नारळी घनदाट माझ्या माहेरी पोफळी घनदाट. सीता म्हणते ते तेव्हा त्या खुणा दिसत नाहीत. यावर लक्ष्मण म्हणतो उतरेचा वारा आला पूर्वेहून पाऊस आला त्यात नारळी पोफळी वाहून गेल्या.सीतचे समाधान होत नाही त्यावर सीता म्हणते भावोजी नारळी पोफळी वाहून गेली पण त्यांची मूळे तर दिसत नाहीत.

" त्याची बा मुला कुठं ना राहिली हो

आल आल वहिनी वाणी काय वंजारी ग

त्याई बा मुला नेती इंधनाला हो

सीता म्हणे माझ्या लक्षुमना दिस रे

दीरा दिरा मना नेतो कोने वना र

दीरा दीरा मना नेतो कोने वना "[५२]

दीर आपला भावासारखा आहे तो वेगळ्या वाटेने आपल्याला कोठेतरी नेतो आहे याची जाणीव होऊन सीता लक्ष्मणाला विचारते. पण रामाची आज्ञा तर त्याला मोडायची नसते परंतु लक्ष्मण तिला काही सांगत नाही. घुंगराचा मंद आवाज व ढोलाच्या थापेवर या गाण्यावर चालेल्या माळी नाचाचा गोफं आगरी संस्कृतीतले हे गीत म्हणजे अक्षर लेणे आहे. रामायणातील रामकथा हे भारतीय लोकसंस्कृतीमधील एक महत्त्वाचे मिथक [Myth] आहे.समूहमनाचे प्रतिबिंब त्यात पडलेले दिसून येते. कथाची रचना अथवा लोकगीताची रचना तपासून पाहिली तर

कथानकाहून अधिक व्यक्तिगत गोष्टी त्यात गुंफलेल्या दिसून येतात. डॉ. तारा भवाळकर, डॉ. सरोजिनी बाबर यांनी लोकमानसा मधिल व लोकसाहित्या मधिल रामायणावर विस्तृत विवेचन केलेले आहे. रामायणातील सीतेचे भूमीकन्या हे नांव सार्थ ठरते. सीता दंतकथामधून जमिनीत एका पेटीत जनकराजाला भूमी नांगरताना सापडल्याचे वर्णन आपल्याला आढळते. रामायणातही लौकीक अर्थाने ती जनकांची मुलगी जानकी असली तरी प्रत्यक्षात जनमानसातली ती कन्या असल्याने ही ती भूमीकन्या ठरते. "सीता म्हणजे नांगरलेली भूमी आहे " असे डॉ. तारा भवाळकर यांनी म्हटले आहे. सीतेला भोगाव्या लागणा-या वनवासाच्या यातनांची वर्णने स्त्री लोकसाहित्यात विपूल प्रमाणात आढळतात. बहुतेक सर्वच बोलीत व भारतीय भाषांत ही वर्णने वेगवेगळया स्वरुपात आढळून येतात. लोकरामायणात उत्तरकांडात सीतेच्या दुस-या वनवासाची दर्दभरी वर्णने स्त्रियांच्या लोकगीतात समरसपणे येतात. अभिजन परंपरेत रुढ नसलेल्या अनेक गोष्टी मौखिक गीतात येतात. ताजमहालाला माझी पण एक वीट लावली अशा पद्धतीने गायक किंवा संवादक आपल्या पदरच्या दंतकथाही मूळ कथानकात मिसळताना आढळून येतात व याच दंतकथा पुढे कथानक बनतात. मुख्य रामायणात नसलेल्या अशा अनेकबाबी लोकांनी लोकरामायणात लौकिक पातळीवरच्या जीवनातील गोष्टी रामसीतेच्या चरित्रात गुंफलेल्या दिसून येतात. पुराणातले सवाल जबाबही येथे रंगत जातात हरिविजय ,पांडवप्रताप काशीखंड, रामायण या सारखे ग्रंथ वाचून शिघ्र गीते रचली जातात .आपल्याला फक्त पंढरपूरच्या विठ्ठलाची पत्नी रुक्मीणी एवढेच माहित असते पण आगरी लोकसाहित्यात राई आणि रुक्मिणी या दोघी बहिणीनी त्यांच्याशी विवाह केल्याचा उल्लेख येतो व विठोबाच्या आरतीत राई आणि रुक्मिणी या दोघी बहिणी विठोबाच्या राण्या असल्याचा उल्लेख येतो अन्यत्र राईचे स्थान कुठेही आढळत नाही.

"राई रक्माबाई राणीया सकळा
ओवाळीती राजा विठोबा सांवळा"

आगरी लोकसाहित्याने मात्र विठोबाच्या या राईवर अन्याय केलेला नाही .आगरी लोकगीतात ती ठाई ठाई दिसून येते रावे (पेण) येथे व राई , (भाईंदर-मुंबई) येथे विठोबाच्या या राईदेवीची

मंदिरेही आहेत.तिच्या यात्राही भरतात गणपतीच्या गीतात नाचत गोंफ विणून हे गीत पुरुष गातात राई व रुक्मिणी या विठोबाच्या दोन राण्या असल्याचा उल्लेख आगरी लोकगीतात येतो

" अशा राई रक्मीणी
या दोघी बहिणी
बसूनी घालती येन्या ग
अणि मखमलीचे फुलांचा गजरा
शोभे तिच्या येनीला ग"(पारंपरिक)

पांडवप्रतापा मधील अश्वमेघ यज्ञाचे गाणे घेतले जाते

" पांडवानी यज्ञ आरंभ केला
पृथ्वी जिंकण्या अश्व तो सोडीला रं
अश्व आला हो चंपापूर नगराला (चौलला)
तेथे राजा हो हंसध्वजाला ,
बातमी कळवा हो नगरी डांगोरा पिटीला
चला हो कृष्णाचे दर्शनाला"   (पारंपरिक)

किंवा गोकुळातला कृष्ण म्हणतो अन्यायाचे परिमार्जन करण्यासाठी कंस वध करायला जाऊ - लंगडा पेंदया कंसाला कसा वधील हे पहाणे मजेचे आहे पण परमेश्वराची इच्छा असेल तर तेही शक्य आहे

" मथुरा नगरी कंस राजा मातला
पेंदया माझ्या मैतरा रं मैतरा
चल जावू कंस वधायला
लंगरा पेंदया कसा वधील या कंसाला ?
पेंदया माझ्या मैतरा रं मैतरा
चल जावू कंस वधायला" (पारंपरिक)

काही वेळा कृष्ण कासार बनुन मथुरेत येतो मामीला बांगडया घालून कंसाचा वध करतो अशी कृष्णलीलांवर अनेक लोकगीते रचलेली आढळतात. बांसरीच्या सुरावर गाणे रंगत रहाते .डॉ. तारा भवळकर यांनी सीतेविषयी लिहीताना म्हटले आहे. "अपमान क्षोप, संताप आणि निरुपयाने व्याकुळ होत पोटी घे धरणीमाई म्हणून सीतेने भूमातेची प्रार्थना केली. भूमी दुभंग झाली आणि भूमीकन्या सीतेची जणू स्त्रीजातीची सनातन वेदना तिने आपल्या उदरात सामावून घेतली."५२

"राम म्हणू नाही सीतेच्या तोलाचा
हिरकणी सीतामाई राम हलक्या दिलाचा "

इथे लोकसाहित्यात रामापेक्षा सीता उजवी ठरते.राम हलक्या मनाचा आहे असे स्त्रिया वर्णन करतात. लोक परंपेरतील स्त्रीरचित रामकथेनी रामाचे, लक्ष्मणाचे भरभरुन कौतुक केले आहे . पण सीता या लोकमताला जास्त जिव्हाळ्यांची वाटते. नव्हे ते आपलेच प्रतिबिंब वाटते. स्त्रीरचित रामकथा हे रामायण नसून ते सीतायण आहे असे म्हणणे अधिक उचित ठरेल.

आगरी समाजाच्या जीवनात खाडया, शेती ,मासे यांचे स्थान अगदी अढळ आहे. त्यामुळे त्यांच्या लोकगीतात मासळी, शेती,मळे यांची प्रतिके , उपमा, उपमाने, रुपक, उत्प्रेक्षा अंलकार येतात. व त्यांचे स्थानही मोठया प्रमाणात विस्तारलेले दिसते. पुरुषांच्या चक्री नाचातील एक गीत पाहू या हास्य, विनोद यांची पेरणी त्यात असल्याने गंभीर वातावरण हलके फुलके बनते.

" कणे खारीला रं गल टाकला
पोच्या गुंतला २
चाहया मामंनी बेत केला
पोच्या पळवाचा"

कणे, वाशी, ओंढागी, बोर्झे या पेण [रायगड] तालुक्यात मिठाचे आगर आहेत. त्यांचे कौतुक या लोकगीतात केलेले दिसून येते.

"कणा बोरझा , रं वाशी, ओंढांगी
मिठाचं आगर मिठाचं आगर,

न मीठ इकणार हुशार"

या नाचाच्या जेव्हा स्पर्धा गांवागांवातील नाचमंडळात होतात तेव्हा गाण्यातून टोमणे मारणे,कोपरखळया देणे, कलागती करणे असे होत असते. हे सारे काही गणपतीचा आनंद लुटण्यासाठी असते. यानंतर नव्या फॅशनवरही गाणी होतात . सिनेमाची फॅशन खेडयातल्या बायकाही करु लागल्या यावरही माळी नाचात लोकगीते रचली गेली .

" गांवो गांवी झाली सुधारणा कैशी स्त्रियांची
डोईवरती भांग वाकडा , फुगे कानावरती "[५३]

गणपतीच्या लोकगीतांची संख्या विपुल आहे. महाराष्ट्राच्या लोकधारेत कोकणातील व विशेषत: आगरी लोकसाहित्यातील त्यांचे स्थान खूप महत्वाचे आहे. काळाच्या ओघात आता हे नाच दुर्मीळ होत चालले आहेत.

२.३.४ आगरी बोलीतील देवींची लोकगीते [मोठया बायांची गाणी]:

भारतातून आज देवीच्या रोगाचे बहुतांशी- उच्चाटन झालेले आहे. साठ सत्तरच्या दशकात शाळाशाळांत व गांवोगांवी देवीची लस टोचायला देवी डॉक्टर येत असत. शाळेत ज्या दिवशी देवी डॉक्टर येई त्या दिवशी मुले घाबरुन जात. काही मास्तरांची नजर चुकवून इंजेक्शनच्या भितीपोटी पळून जात असत . अशा अनेक गंमतीशीर आठवणी देवीच्या रोगाबद्दल आहेत.साधारणत: पन्नासेक वर्षापलीकडे देवीचा रोग एक जीवघेणा रोग म्हणून पाहिले जाई . देवी [Chickenpox] हा जगभर हा:हा:कार माजविणारा रोग होता.या रोगामुळे कुणाची दृष्टी जात असे.चेह-यावर व्रण उमटत असत.देवीच्या रोगाचा प्रादुर्भाव लहान मुलांत अधिक होत असे. उन्हाळयात गोवर , कांजण्यासारखी देवीच्या रोगाची साथ येत असे अंगावर पूरळ येत. रोगी वेदनानी व्याकुळ होत असे.

देवी येणे हा रोग नसून देवींचा आशीर्वाद आहे अशी भ्रामक कल्पना अथवा अंधश्रध्दा पन्नास साठ वर्षापूर्वी समाजात होती. देवी आल्या, सात बायांचे आपल्या घरात आगमन झाले

आहे. देवीच्या रोगांचे असे स्वागत केले जाई. सातदेवी बद्दल भारतभरच्या लोकजीवनात व लोकसाहित्यात विविध संकल्पना आढळून येतात. 'धर्म आणि लोकसाहित्य' या संशोधनात्मक ग्रंथात दुर्गाबाई भागवत यांनी सखोल विवेचन करुन सात बायांची देवीची जनमानसातली महती विश्लेषित केली आहे. दुर्गा भागवत म्हणतात. देवीच्या रोगाचे अंगावर आलेले फोड हे फोड नसून सात बायांची मोत्यांची लेणीच आहेत. देवी या रोगाबद्दल दक्षिणेत विशेषत: सातजणी बाया या संकल्पनेचा पगडा आढळून येतो. महाराष्ट्र , कर्नाटक, तामिळनाडू, तेलंगण [आंध्र] या प्रांतात या सातदेवीच्या संकल्पनेत एकच सूत्र दिसून येते. प्रादेशिकतेनुसार मात्र या सात देवी भिन्न भिन्न असतात. त्यांची नांवे ही भिन्न भिन्न असल्याचे आढळून येते. देवींच्या या सात बहीणी कोणकोणत्या त्या बघणे मनोरंजक ठरु शकेल.

रायगड जिल्हयात अलिबागजवळ चौल अथवा चेऊल हे पौराणिक व ऐतिहासिक परंपरा असलेले अतिप्राचीन शहर आहे. या शहरात सातदेवीची मंदिरे असल्याचा उल्लेख पेशव्यांच्या बखरीत आहे. येथील शीतलादेवी तर प्रसिध्द आहे. या सातदेवी सातबाया चौलची ग्रामदेवता [१] चंपावती, [२] शीतला देवी, [३] एकवीरा [४] पदमावती [५]कललागी [६] हिंगुळजा [हिंगलाय], [७] चतुर्मिती होत.

आंध्रमधील तेलगंणात हया सात बाया वेगळया नांवाने ओळखल्या जातात. ही नांवे इंग्रज लेखक व्हाईट हेड यांने संकलीत केलेली आहेत. या सातदेवी अथवा सातबाया [१] पेदम्मा, [२] इसोदम्मा [३] मरेअम्मा , [४] अंकम्मा, [५] एल्लम्मा, [६]नकुल्लम्मा, [७]अरिकम्मा अरीक्कमाच्या जागी काही ठिकाणी रेणूका ही असते. नेल्लूर जिल्हयात रेणुकेंचा सात बायात समावेश करतात. या प्रत्येक देवीच्या स्वंतत्र कथा, दंतकथा आहेत. त्या विस्तृत दिल्या तर विषय वाढू शकेल. कर्नाटकात म्हैसूर विभागात या सात देवी जरीमरीच्या रुपांत असतात. मरीच्या भगिनी संबोधल्या जातात. [१] बिसलमरी [तापाची देवता], [२] गुर्रलमरी [दम्याची देवता] [३] केलमरी [मातीच्या भांडयाची देवता] [४] हिरिदेवता [मोठी बाय] [५]सरु गेरे मरी [६] चांमुडीश्वरी व सातवा [७] उत्तन हल्ली अशा प्रकारे विविध राज्यात या सातबाया वेगवेगळया

आढळून येतात. मुंबईची मुंबादेवी , प्रभादेवी, शीतलादेवी, वर्सोव्याची हिंगळाय देवी, तिसाईची (कल्याण) जरीमरी इत्यादि यात समाविष्ठ होताना दिसतात. मुंबईत प्रभादेवीला खोकलादेवीही आहे. गावोगावी रोगाप्रमाणे देवता असल्याचे आढळून येते [५४]

पूर्वी समाजात देवी येणे म्हणजे विशेष घटना असे. देवी विशेषत: लहान मुलांना अधिक होत असत. साठसत्तर वर्षापूर्वीचा कोकणातील ग्रामीण आगरी समाज गरीब, अशिक्षीत अनेक मूलभूत सुविधापासून वंचित होता. देवदेवस्की भगत यांचा प्रभाव त्यावर अधिक होता. रोगाचे निवारण डॉक्टर वैद्यापेक्षा भगतच करु शकेल असा समज होता. वैद्यकीय सुविधांचा अभाव हेही मोठे कारण त्यामागे होते. डॉ. तारा भवाळकर म्हणतात "बाळाचा जन्म तत्पूर्वी गर्भिणीची निरामय अवस्था आणि बालकाचे नाजूक प्रथम अवस्थेतील जगणे यासाठी अवकृपा करणा-या देवतांची भीती जास्त होती. बाळाचे निरनिराळे आजार अकाली बाळ बाळंतिणीचे मृत्यू हे दृष्टचक्र दीर्घकाळ चालू होते. बालकांचा अकाली घात करणा-या अनेक देवतांनी आदिभाव विश्वात गर्दी केलेली दिसते. गोवर, कांजिण्या मुडदूस, देवी असे कितीतरी बालरोग देवतांच्या अवकृपेनेच होतात.म्हणून ज्या रोगकारक बालदेवता आजही स्त्रीमनातून पूर्ण नाहीशा झाल्या नाहीत. " [५५]

आगरी समाज मूळात सरळ साधा व देवभोळा समाज आहे. त्यामुळे देवीच्या रुग्णाला सात दिवस जपला जाई. घरात देवाचे वास्तव्य असल्याचे मानून बायांना म्हणजे ज्यांच्या अंगावर देवीचे फोड आले आहेत.त्याला देवस्वरुप मानून काळजी घेतली जाई. त्यांच्यासाठी घरातील वातावरण अधिक पवित्र, निर्मळ ठेवण्याचा प्रयत्न होई. मांसाहार वर्ज्य केला जाई. घरात झोपाळा [पलंग] टांगून देवीनां [रुग्णाला] झुलविले जाई. काहीवेळा हिंदोळा म्हणजे हिंदळी खाट टांगून देवीच्या रुग्णाला आराम देण्याचा प्रयत्न करण्यात येत असे. रुग्ण वेदनांनी विव्हळत असेत तर तनघाय करीत असेल तर देवीना मोठया केळीच्या थंड पानावर झोपविले जाई. कडूलिंबाच्या डहाळ्या घरात ,दाराच्या उंब-यावर टांगल्या जात असत. बायांना म्हणजे देवीच्या रुग्णाला पिण्यास नारळपाणी आणले जाई .ग्रामीण आगरी बोलीत त्याला सुंदर शब्द आहे.

"आकास पानी " [आकाशपाणी] देवींसाठी ते साधे नारळपाणी नसून आकाशपाणी झालेले असते. खास आकाशातून आलेले समजले जाते. देवीना गारवा मिळून आराम मिळेल ते सर्व केले जाते. देवीना दही दूध पाजले जाते.

बायांमध्ये देवीचा संचार मानून रुग्णाची रोज सकाळ, सांयकाळ पूजाअर्चा केली जाई. देवीची लागण झालेल्या दिवसापासून घरात बायांचे सोहळे [लाड] पुरविले जात असत. ज्या मुलांच्या अंगावर देवी आलेल्या असतात. त्यांचे खूप कोडकौतुक होत असे. देवीच्या सल्ल्यासाठी उपाय योजनेकरीता गांवातील भक्तिणीला खेळवले जाई. भक्तीण अंगात वारे आले म्हणजे हाकाटी देई. अंग विक्षेप करुन देवीचे म्हणणे सांगत असे. " माय मावली तुमांला चार डोळं, बालक आजांन [अज्ञानी] हाय पदरांन हया किरपा करा " अशी शरणागती पत्करुन माफी मागून संकटाचे निराकारण करण्याची विनंती केली जाई. बंदरी बाया आणि रितीच्या बाया असे [देवीचे] बायांच्या भक्तिणींचे प्रकार असून रीतीच्या बाया [परंपरागत] कडक मानतात. भक्तिण देवीचा सरवल भरीत असे हा सरवल म्हणजे पानाफुलांची वाडी असे. घट मांडला जाई. पुजेचे सामान सरवामध्ये एकत्रित ठेवले जाई. पूर्वीच्या काळी आगरी समाजात गरीबीचे प्रमाण प्रचंड होते. अर्थात आजही गरीबी संपली असे नाही. परंतू पितळी परातही घेण्याची ऐपत नसे. ते लोक कुंभाराकडून मातीची परात भाक-याचे पीठ मळण्यासाठी आणीत असत. त्याला "सरव " म्हणतात. त्या सरवात मातीचा घट [मडके] ठेवून त्यावर नारळ आंब्याची डहाळी ठेवली जाई, विडयाची पाने , खारीक , बदाम,नाडा, अबीर, गुलाल, कंरडाफणी इत्यादी पुजेचे साहित्य ठेवले जाई. त्या सगळ्याला सरवल भरणे म्हणतात . भक्तीण या सरवलाचे पौरोहित्य करीत असे. घर गायीच्या शेणाने सारवून तांदळाच्या पिठाने कणे [रांगोळ्या] घातल्या जात असत. सातव्या दिवशी न्हावाचा कार्यक्रम होई, न्हावाला लेकीबाळीना,बहिणीना , नातलगाना आंमत्रण धाडले जाई. एखाद्या सोहळयाला जमावे तसे देवीच्या रुग्णाला न्हावाचे पाणी देण्यासाठी नातलग देवीच्या रुग्णाधरी जमत असत. तो दिवस एखाद्या सणासारखा आगरी समाजात साजरा केला जाई. गोडधोड केले जाई. उकडीचे मोदक,खीर केली जाई. घर सजविले जाई. बायांचा डोलारा [हिंदोळा] पानाफुलानी पताकांनी नटवला जाई. देवीच्या गळयात हात घातले जात.

न्हावाच्या दिवशी गांवातील रस्त्यावर गोमुत्र शिंपून शुध्दी केली जात असे. गांवाच्या देवळांपर्यंत गल्लीबोळात रस्यावर देवीच्या पावटी काढून पायाच्या तळव्याच्या रांगोळीचा ठसा उमटवला जाई. देवीच्या रुग्णाच्या घरापासून ते देवळापर्यंत रुग्णाला दर्शनाला नेले जाई व रस्ता गोमूत्र शिंपडून पवित्र केला जात असे.न्हावाचा विधी सांयकाळी तिन्ही सांजेला साजरा केला जात असे. देवीच्या फोडाच्या जखमा सुकल्यावर शक्यतो हा विधी केला जातो. परातीमध्ये पाटावर रुग्णाला [देवीना] बसवून त्यांची पूजा आरती केली जाई.हळदकुंकू वाहून हार घातला जाई. सगळेजण एकेक तांब्या पाणी देवीच्या डोक्यावर ओतून न्हावू घालत असत. जर देवीची साथ जोरात असेल तर संपूर्ण गांवात न्हावाचा विधी चालत असे. हे पाणी तीर्थप्रसाद म्हणूनही प्राशन केले जाई. गाणी गाऊन आरती करुन देवीना विनवण्या केल्या जात असत. घुंगरकाठी ही बायासाठी महत्त्वाची वस्तू असे. बासरी , ढोल आणि घुंगूराची कांठी वाजवीत बायाची गाणी गायली जात असत.न्हाऊ झाल्यावर हरब-याची उसळ, डाळीचा शेवपा, उकडीचे मोदक [फुगे], साबुदाण्याची ओला नारळ खोवलेली खीर[गो-हा] जेवणात वाढली जाई.सर्व नातेवाईक जेवायला येत असत. रात्री बायांची गाणी भजनासारखी गायली जात असत. या गाण्यांच्या चाली व लय खूपच आकर्षक असते. ढोलाचे बोलही श्रवणीय असतात. पुरुष मंडळी अंगणात बायाची लोकगीते गात असतात झोपाळ्यावर (हिंदोळ्यावर) बसून झोके घेत मुली विविधप्रकारची गाणी बायांसाठी गात असत. उदा.

" मारीवं मारी किंचक मारी
उजेर धक्याचा सखे ग उजेर धक्यांचा
त्या मारीवरं पाव्हना येत, म्होरे गं ऐटीचा
त्या पाव्हन्याला पानी देसा
पानी गंगचा, सखे ग पानी गंगचा
त्या पाव्हन्याला पान दे सा
पान नागयेली, सखे ग पान नागयेली " (पारंपरिक)

अशाप्रकारे विविध वस्तूनी पाहुण्याची सरबराई केली जाई. आगरी बोलीत ड, थ, ळ , ण असे कंठय उच्चार टाळले जातात. म्हणूनच 'माडी 'या शब्दाचा उच्चार 'मारी ' असा होतो. देसा म्हणजे 'द्या' असे होते. बंगाली भाषेप्रमाणे आगरीबोलीही सौम्य व गोड आहे. ढोलाच्या आणि घुंगुरकाठीच्या नादावर पुरुष आणि स्त्रिया बायांची गाणी गात असत. स्त्रियांची आणि पुरुषांची लोकगीते वेगवेगळी असतात. स्त्रिया झोपाळ्यावर बसून झोके घेत. बायांची गाणी गात बायांना आनंद देण्याचा प्रयत्न करीत असत

" उंबराचे झारा खली बायांनी गो
टांगीला डोलारा रामा रं
डोलारे बसल्या गो माज्या सातुजनी बाया रामा रं
सातुजनी बाया या बाया रामा रं
त्यांचा आठवा गडी कान्हा रं"[५६]

'डबा उडाला ' हेही एक मजेशीर गाणे मुली हिंदोळ्यावर झोके घेत गात असत. त्या डब्याचा प्रवास गंमतीदार असे .सात दिवसांनी देवीच्या रुग्णाच्या अंगावरची देवीची पुरळे बरी होऊन सुकल्यावर न्हावा घालतात. म्हणजे पुजाविधी करुन अंगोळ घालतात. पुजाविधीसारखा हा सोहळा साजरा करीत असत .आजकाल देवीचे रुग्ण सापडत नाहीत. त्यामुळे न्हावाचे सोहळे गतस्मृतीत गेले आहेत. बायाची गाणी भौगोलिक परिस्थितीही सांगत.

"पानीसा पावसांच्या बायानू
वाटा चिखलाच्या हो
वाटासा चिखलाच्या बायानू
धीरानी पाऊल टाका हो
धीरानी पाऊल टाका बायानू
उरल पायाची धुरल हो
उरल बायांची धुरल ती

ठेवाई पदरात हो

ठेवाई पदरात बायानु

फेकाई नगरात हो " [५७]

आगरी समाज समुद्रकिनारी मोठया प्रमाणात राहतो. खाडयाच्या भागात पायवाटा खलाटीतल्या शेताच्या बांधावरच्या असतात. त्या पावसाळ्यात चिखलाने भरलेल्या असतात. खाडीतल्या बेडयावर [शेतावरच्या घरांवर] राहणा-या लोकांना या चिखलाच्या पायवाटांनी चालावे लागते. हातात काठी घेऊन चालावे लागते. नाहीतर पाय घसरुन पडण्याचा धोका असतो. बाया [देवी] मात्र वाटेने जातात. तेव्हा त्यांनाही धीराने पाय टाका असे सांगितले जाते. देवीच्या पायाची धूळ आपल्या वाटेला लागली . ती धूळ पदरात ठेवावी व गावात देवीची धूळ टाकावी असे सूचवले आहे.अंधश्रद्धा यात असली तरी भक्तिभावाचा ओलावा नक्कीच दाटलेला दिसून येतो.

बायांची गाणी स्त्रियांची असतात. त्याचप्रमाणे पुरुषांची ही असतात. काही ठिकाणी जर यजमान सुखवस्तू असेल तर बायांच्या गाण्यांच्या स्पर्धा किंवा जुगलबंदी ठेवल्या जात असत. देवीची गाणी आता काही मोजक्याच लोकांना अवगत आहेत. पुढील पिढीला ते ज्ञातही असणार नाहीत. देवीचे [बांयाचे] रुग्ण बहुतांशी लहान मुले असतात. कान्हाला कृष्णालाही त्यामुळे बायांचा सवंगडी भाऊ म्हणून संबोधले जाते. देवीच्या बहुतेक गाण्यात ,गवळी , राधा, कृष्ण यांच्या प्रतिमा ठायी ठायी आढळून येतात. रात्री बायांची गाणी गायली जातात ढोलकी ,घुंगरकाठी ,चिपळ्या वाजवित ही गाणी गायली जातात यावेळी काही स्पर्धा होतात .दोन गाणारे गट बोलवून मोठया बायांची गाणी गायली जातात यावेळी प्रथम गण नमिला जातो .

" पहिले नमन नमू कोणाला हो

पहिले नमन नमू कोणाला

माता काय पित्याला

तयानी जनम दिला मला हो

दुसरे नमन नमू कुणाला

दुसरे नमन नमू कुणाला

गुरू काय देवाला

तयानी इदया शिकवली मला हो

तिसरे नमन नमू कोणाला हो

गावचे येशीचे देवाला

तयाने रक्षीले आमाला हो"

अशाप्रकारे ही देवांची यादी वाढत जाते बायांना फुले फळे मिळावित म्हणून कान्हा मळा लावतो त्याला गवळ्याचा पोर या गाण्यात संबोधले आहे ते खालील गाण्यात स्पष्ट केले आहे .

"बायाच्या अंगणी

हे , सखयांच्या अंगणी

लावलाय मला, माळीया दांदानी

रं गवळ्यांच्या पोरानी

लांबूनी टाकला दोर

बईल सोर या रहाटाला" (पारंपरिक)

अशाप्रकारे मळ्याचे वर्णन केले जाते मग बायांच्या मळ्याचे रक्षण गवळ्याचा पोर कृष्ण करतो. अशा भावनेने गाणे पुढे चालू रहाते. उतररात्रीपर्यत कवने रंगत असतात.एक आध्यात्मिक संदेश देणारे गीत आहे . अहंकार देवीच्या उपासनेत कसा अडसर ठरतो त्याचे हे रूपकात्मक गीत आहे .

" बाया माझ्या अवघरे चौघरे, खेलू जेल्या व्हरे

कान्हाला दूधाला धारीला गवुळे वले

दे रं गवळ्या तांबीयातला दूधू माझे बायांना"[५८]

प्रत्यक्ष भगवानकृष्ण बायांसाठी दूध आणण्यासाठी गवळीवाडयात जातो अशी कल्पना आहे. त्यावर तो खाष्ट गवळी नकार देत म्हणतो.--

" दूध मी नी इरजने टाकीला सांगा बायाना
बाया माझ्या अवघरे चौघरे खेलू जेल्या व्हरे
कान्हाला दहयाला धारीला गवूळे वले
दे रं गवुळ्या रांजणातला दही माझे बायांना"

नकार देत खाष्ट गवळी कान्हाला म्हणतो.

" दही मीनी घुसळणे टाकीला , सांगा बायांना
बाया माझ्या अवघरे चौघरे , खेळू जेल्या व्हरे
कान्हाला ताकाला धारीला गवुळे वले
दे रं गवूळ्या रांजणातला ताकू माझे बायांना
ताक मीनी सारणे टाकला सांगा बायांना
दुधाची केली माऊ गवळ्याची , दहयांची केली माऊ
तीनशे साठू गुरा रं, त्याची रानाला गुप्त झाली"५९

या ठिकाणी दहीदूध, ताक न देणारा खाष्ट गवळी श्रीकृष्णाला ओळखत नाही. ताक देखील देत नाही. ताक मी सारणे टाकला म्हणतो .गटाराकरिता ' सारण ' हा सुंदर शब्द आगरी बोलीतील या गीतात योजला आहे. बायांना दही, दूध , ताक न देणा-या गवळ्याच्या दही दुधाच्या माऊ म्हणजे मांजरी होतात.कृष्ण हा बायांचा आठवा गवळी आहे. बायांसाठी दूध आणण्याकरिता गवळी वाडयात तांब्या घेवून पाठविले जाते. देवीच्या रुग्णासाठी म्हणजे बायांसाठी प्रत्यक्ष कृष्ण दूध आणण्यासाठी पाठविला जातो. गवळीवाडयातला गवळी कान्हाला दूध , दही देत नाही. बाया मात्र त्यामुळे क्रोधीत होतात.

" सातुजनी बायांनी माजे
सरापूसा दिला यो दिला रामा रं
तीनशे साठू गुरा तु जी
रानाला गुप्त होती काय होती रामा रं

तीनशे साठू दायी तु जी वस्सार परती रं

तिनशे साठू गुर रं त्यांची

वनाला गुप्त झाली काय रामा रं

तिनशे साठू दायी त्यांची वस्सारु परली रामा रं"

बायांसाठी गवळी दूध देत नाही दही देत नाही प्रत्यक्ष कान्हाला रित्या हाताने परत पाठवतो . मग त्यांची तीनशेसाठ गुरेढोरे नाहीशी होतात. त्यांच्या गोठयातली तीनशेसाठ दावणीची दावी रिकामी रहातात. या लोकगीतात 'वस्सार' म्हणजे ओसाड रहातात असा शब्द योजला आहे. या गीतात अध्यात्माची झालर आहे. देवाला शरण गेला नाहीस भजला नाहीस तर तुझी ३६० दावी/ (३६०दिवस) मोकळी राहणार आहेत.म्हणजेच तुझे हे जीवन व्यर्थ आहे.आयुष्यातील ही वर्षे मातीमोल ठरतील जर त्यात ईश्वराचे अधिष्ठान नसेल. असा लाक्षणीक अर्थ या लोकगीतात दडला आहे.

"झारा वरचे पांखरानू

तुमी सुख्रांनी सैवार करा हो

बाया येती अंगोळीला हो

बाया येती अंगोळीला हो

त्यांना पाटघ-या तय्यार करा हो //१//

बाया येती अंगोळीला

त्यांना उटनी तय्यार करा हो

बाया येती अंगाळीला त्यांना

गंगची पान्या तापवा हो

बाया येती अंगोलीला त्यांच्या

आरत्या तय्यार करा हो "[६०]

देवीची न्हावा एक दिमाखदार सोहळा असतो. त्यात बायांची आरास आणि उठबस केली जाते. प्रत्येक गोष्टीची तजवीज केली जाते. देवीच्या अंघोळी न्हावाच्या रुपाने केल्या जातात व विधी पूर्ण होतो. बायांसाठी (देवींसाठी)कान्हा गवळीवाडयात दूधासाठी जातो तसा श्रीरामही बायांच्या सेवसाठी प्रत्यक्ष येतो. बायांना चालताना त्रास होऊ नये म्हणून रान तोडून वाटा बांधून मार्ग तयार करतो.

" तोरीली तोरीली रामानी कलकीची बेटा हो
पारीलया पारीलया रामांनी सोप्या सोप्या वाटा हो
चालता चालता बाया माझ्या उन्हातू तापल्या हो
दरक्षाचे झाराखाली बाया माझ्या सावुले बसल्या हो
कळल्या कळल्या बाया माझ्या कान्हा गवुळयाला हो
कान्हा गवुल्यांनी बायांना घरापाशी न्हेल्या हो"[६१]

बाया प्रवासाला निघाल्या असताना प्रत्यक्ष श्रीराम कलकीचे बेट तोडून रस्ता साफ करतो. द्राक्षाच्या झाडांच्या सावलीत बाया बसून विश्रांती घेतात. ते कान्हा गवळयाला कळते व श्रीकृष्ण त्यांना घरी घेऊन जातो.बायांच्यासाठी कृष्ण गजरेवाला माळी बनून येतो अशा आशयाचे हे गीत गायले जाते .

" बायांना आनंद झाला
कान्हा गजरेवाला आला
देवीना आनंद झाला
कान्हा गजरेवाला आला
हाती फुलांची परडी परडी
कान्हा हिंडतो गल्लोगल्ली
मखमलीचे फुलांचा गजरा
शोभे माजे बायांना गो

शेवंतींचे फुलांचा गजरा

शोभे माजे बायांना हो"(पारंपरिक)

पुढे सर्वप्रकारची फुलें गाण्यात येत राहतात व बायांचे कान्हाचे गुण करतात कारण गवळ्याचा पोर कान्हा बायांसाठी गजरेवाला बनतो. कोकण किनारपट्टीत बायांची ही गाणी गांवोगांवी वेगवेगळ्या पध्दतीने म्हटली जातात. जहाज, समुद्र, मासळी इत्यादी उपमा , उपमान या गाण्यात आढळून येतात. बायांचे आणखी एक आगरी लोकगीत अशाच स्वरुपाचे आहे. ज्यात कोकणाचे प्रतिबिंब पडलेले दिसते.

" सात समुंदर गोर बायाचं, सात समुंदर खारं
सात समुंदर गोर बायाचं सात समुदंर खारं
सात समुदारामंदी लागली , दोन माश्यांची झोंबी
कमळाचे फुलाला व्हत्या बत्तीस पाकळ्या
पाकुळ्या मोजता बायां मोजाला चुकल्या
मोजता चुकल्या ग बायां दळवारी दाटल्या
फिरु या निघाल्या ग बायां खेळाया निघाल्या
पिवळं पातळू बाया नेसु या लागल्या
नेसूनी पातळा गं बाया कोकणाला जेल्या
कोकणांला जेल्या गं त्यांनी काय हा महिमा केला
आनंदाची उतरुन दिली बायांनी उतरुन दिली
ज्यांनी नव्हता बाळां तयाना खेळायाला दिली [६२]

कमळाच्या पाकळ्या मोजतांना बाया चुकल्या तरी त्या सर्वाना आनंद देतात. पिवळी साडी नेसून बायां कोकणाला गेल्या. त्या फिरायला , खेळायला निघाल्या. ज्यांना खेळण्यासाठी बाळ नव्हेत ते बाळ बायांनी त्यांना दिलं हा बायांचा महिमा या लोकगीतात वर्णन केला आहे. नवी मुंबईत तुर्भे, वाशी, सानपाडा भागातही मोठयाबायांची गीते गायली जातात. आता देवी नाहीत व

न्हावांचे सोहळेही होत नाहीत. त्यामुळे ही गीते विस्मृतीत जाण्याची शक्यता अधिक झालेली आहे.या बायांसाठी कृष्ण म्हणजे कान्हाच सेवेला लागतो असे नाही तर रामही सेवा करतो बायांना तहान लागते म्हणून प्रत्यक्ष राम विहीर खणतो . --

" डोंगराचे खली रामानी माझ्या खणीयेल्या बावी
खणीयेल्या बावी रामा रं
झरे लागले सोन्याचे , पाणी सांचले मोत्यांचे रामा रं
पाणीसु पियाला गेली वनीची वनमोरा
पाणीसू पिवूनी मनी संतोसू पावला रामा रं
मोर संतोसू पावला जेला पहिले वनाला
पहिले वना मोर नाचूया लागला माझे रामाने पाहिला रामा रं
रामाने पाहिला बाण धनुक्शा जोरीला
तेथूनी उरला मोर गेला दुसरे वनाला"[६३]

वनमोर असा वनावनातून प्रवास करीत राहतो गाणे रंगत जाते पहाट कधी होते कळत नाही. मोठया बायांची म्हणजे देवीची महती सर्वत्र भारतभर वेगवेगळ्या स्वरुपात आढळून येते. मरी आईही देवीच्या रोगाची देवता म्हणून मानली जाते. देवीच्या रोगाच्या उत्पत्तीबाबत दक्षिणेत जी कथा सांगितली जाते ती अशी आहे. "नागवल्ली ही पि-हू ऋषीची पत्नी तिच्या सौदर्याची व पातिव्रत्याची मोठी ख्याती होती. हे ऋषी एकदा बाहेर गेले असता त्रिमूर्ती [ब्रम्हा,विष्णू, महेश] तिला भेटावयास आले. ती खरोखर पतिव्रता व रुपवान आहे की नाही हे त्यांना पहावयाचे होते. हे तीनदेव तिच्यापाशी आले तिने त्यांचे लहान मुलात रुपांतर केले. त्याचा देवांना राग आला. त्यांनी नागवल्लीला शाप दिला. त्यामुळे तिचे सौंदर्य गेले आणि देवीच्या फोंडानी तिचा चेहरा विद्रुप झाला. पि-हू ऋषी जेव्हा घरी आले तेव्हा त्यांना तिच्या शीलाबद्दल शंका आली. त्यांनी तिला घराबाहेर घालवून दिले आणि तू राक्षसी होशिल आणि जगभर देवीचा रोग पसरवशील अशा शाप दिला. तिच्या रुपात झालेला बदल पाहून पि-हूने तिचे नांव मरी [बदल / फरक] असे ठेवले.

तेव्हापासून देवीच्या व्रणामुळे माणसे विद्रुप होतात. व्यंगाने ग्रासतात. देवीच्या रोगाबद्दल त्यामुळे प्रचंड दहशत निर्माण झाली. देवीची शांती करण्याची धडपड करावी लागली. विदर्भात देवीच्या आजाराला मातामाय म्हटले जाते. तिची परोपरीने आरती करुन कोप शांत करण्याचा प्रयत्न केला जात असे. " [६४]

देवीच्या श्रद्धेचा संपूर्ण महाराष्ट्रभर प्रभाव दिसतो. आगरी कोळी समाजावर त्याचा पगडा अधिक गडद असलेला दिसून येतो व त्यांच्या लोकगीतात तो ठळक दिसून येतो.गावातल्या मुली, स्त्रिया सासरकरणी झोपाळ्यावर बसून देवीची गीते गातात. शितलादेवीची आठवण देवीच्या काळात येते . हया रोगाची उत्पत्ती इंद्राच्या अंगी असलेल्या सहस्त्र भगाशी आहे. इंद्रला सहस्त्र डोळ्यांचा होण्याचा शाप दिला अशी कथा या बायाच्या गाण्यात येते. बायांचे सरवळ मांडले जाते त्यांचीही पुराणकथा वर्णिली जाते.

" आकाशीच्या शीतला ग देई
बरमदेव तपाला बसले
नेत्रातूनी धूलपानी वाहिले
ते पान्याचे सरवर णाले
सरवरी पांच कमला फुलली
सुवर्नाची गं पांचू कमला
तये ग दुर्वास ऋषी आला
कमला बघुनी ग हौसला
ते कमलाचा हारु गुंफीला
हारु नेला त्यांनी इंद्रसभंला
हार त्यांनी इंद्रासी वाहिला" [६५]

ब्रम्हदेव तपाला बसले असतांना त्यांच्या डोळ्यात धूळ गेल्यावर जे पाणी वाहीले त्यापासून सरोवर निर्माण झाले. त्यात पांच कमळे उगवली . ऋषी दुर्वास ती बघून उल्हासित होतात. त्या कमळाचा हार करुन इंद्रास देतात पण इंद्रदेव उर्मटपणे वागतो तो हार गळ्यातून काढून हत्तीच्या म्हणजे ऐरावताच्या गळ्यात घालतो.

" इंद्रानी हार गल्ल्याशी कारीला
हत्तीच्या सोंडेला घातीला
हत्तीनी पायी तुरविला
कोपूसा आला ग दूर्वासाला
इंद्राला त्यांनी सरापूसा दिला
इंद्रा तुजी रं चौदा रतना
रतना परतीत समुंदराला" [६६]

इंद्राला तुझी चौदा रत्ने समुद्रात पडतील .तुझ्या अंगाला सहस्त्र भेगा पडतील असा शाप देतो या सहस्त्र भगाचा संबध अंगावर येणा-या देवीच्या फोडाशी लावला जातो. देवीचारोग हा देवाचा क्रोध असे मानले जाई .बायांची गाणी आगरी लोकगीतातला अमोल ठेवा आहे

२.३.५ आगरी विवाह लोकगीते :

धवळे :

आगरी समाजात लग्न हा एक संस्कार मानला जातो. या विवाह संस्कारातील गीताचे समृध्द व सकस असे विश्व आहे . सासरबद्दलची आत्यंतिक ओढ माहेराविषयीचे अतूट प्रेम स्त्रीपुरुष मनाचे स्थित्यंतर उल्हास सारेच लग्नगीतात आविष्कृत झालेले पहावयास मिळते .लग्नसोहळा विविध विधीनी भरलेला असतो . विविध क्रियांशी निगडित असते .

आगरी समाजातील विवाह हा औत्सुक्याचा विषय आहे. लग्नातील प्रत्येक विधी धार्मिक परंपरेने सजलेला असतो. काळानुरुप बाहयबदल हया सोहळ्यात होतांना दिसत असले

तरी आंतरिक गाभा किंवा आत्मा तोच आहे. लौकिकदृष्टया आजकाल आगरी समाजातील लग्न सोहळे गुजराती, मारवाडयांच्यासारखे वैभवसंपन्न होताना दिसत असले तरी आंतरीक ओढ,जुन्या परंपरेचीच असते. आगरी लग्नाच्या प्रत्येक सोहळयाला लोकगीते असतात. शास्त्रोक्त विधी असतात. समाजाला परमेश्वराला अग्नीला साक्ष ठेवून वरवधूच्या शारीरिक भावनिक , आत्मिक मीलनाचा क्षण व विधी म्हणजेच विवाह सोहळा असतो.

आगरी समाज परंपरेपासून तसूभरही ढळलेला नाही ही मोठी जमेची बाजू आहे. उलट पारंपरिक संस्कृती लोकसाहित्य ,लोककथा , लोकगीते, लोकसंचित काळाप्रमाणे लुप्त होऊ नये यासाठी तो पूर्वीपेक्षा अधिक जागृत झालेला आहे. पारंपरिकतेचा आग्रह धरु लागला आहे. आगरी बोलीत विवाह प्रंसगी धवळे गाण्याची फार प्राचीन परंपरा आहे. भटजी एवढीच विवाहप्रसंगी धवलारीनीची आवश्यकता असते. अन्य बोलीत धवळे वेगळया पद्धतीने म्हटले जात असतील परंतु यादवकालीन परंपराचा बोलीचा आगरी बोलीभाषेवर दाट प्रभाव आहे. त्यामुळे त्यांनी ही सांस्कृतिक ठेव पिढयानपिढया जतन करुन ठेवली आहे. "[६८]

आगरी बोलीत धवळे केवळ वरासाठीच गायले जात नाहीत तर वधूसाठीही गायले जातात. उलट वधूसंबधीचे धवळे हे अधिक भावनात्मक व काव्यात्मक असतात. धवळे गाणा-या स्त्रियांना "धवलारी" म्हणतात. असे भारतीयसंस्कृती कोषात म्हटले आहे. आगरी बोलीत धवलारीस मात्र धवलारीन म्हणतात. या बहुतेक वयोवृध्द आज्या, मावशा,काक्या, असतात. कानडी भाषेतही धवले गायले जातात. कन्नडसाहित्यात धवळ्याचा उपयोग राजाच्या स्वागतासाठी [रन्न कवी ९२१-९९९] तसेच रन्न यांच कवीने धवळयाचा उपयोग भूपाळी प्रमाणे मंगळपाठ, धवल मंगळ प्रमाणेही केला आहे. प्राचीन तेलगु व कन्नड साहित्यात धवळयाचा उल्लेख अनेक ठिकाणी आढळून येतो. मंगळगौरी धवळ व गंगेधवळ, अशी लोकगीतरचना कानडी धवळयांत आढळून येते. मंहादबेच्या धवळयाचे ध्रुपद सुद्धा जयकाराचे आढळून येते. तेलगु धवळयातही तसेच आढळून येते.

भारतातल्या विशेषत: दाक्षिणात्य भाषांवरही या धवळयांचा प्रभाव आढळून येतो.प्रथम स्वंयभू [इ.स. ७/८ वे शतक यांने धवळयांची व्याख्या केली.] "धवलणि अपुरिसो वण्णिजई जेणे तेण या धवळा "यांच स्वयंभूच्या वचनावरुन हेमचंद्राने व्याख्या केली. "धवळनिहेन सुपुरिसो वण्णिज्जई जेणे तेण सांधळेत. " वृषभाच्या शिंगांचा थोडक्यात पुरुषार्थ गौरवाचा धवळयाशी संबध जोडला गेला.' धवळ 'हा लोकगीतात्मक रचनाप्रकार आहे. धवळे हा गीतप्रकार आगरी बोलीने अत्यंत समृद्ध केला आहे. आगरी स्वत:ला सातवाहनकालीन प्राकृत भाषेचे पायीक मानतात. धवळयात स्वरवृत्ती व व्यंजनवृत्ती यामुळे अवतरणारे नादमाधुर्य सातत्याने जाणवते. यादवकालीन प्राकृत मराठीचे लावण्य महादंबेच्या धवळयात येते. महदंबेच्या धवळयात रुक्मिणी स्वंयवराची कथा साधी , सरळ असूनही कलात्मक आहे.

आगरी समाजात विवाह सोहळा पांच सहा दिवस चालतो. पहिला चूनाचा दिवस , दुसरा हळदीचा दिवस, तिसरा लग्नाचा ,मग गोंधळ, सत्यनारायणाची पूजा इत्यादी कार्यक्रम चालतात. पूर्वी वीसपंचवीस दिवस आधीपासूनच लग्नाची तयारी चालायची भात भरडणे , बस्ता बांधणे, जोशीवरा आदी कामे केली जात असत. मग लग्नाची धामधूम सुरु होत असे.

वर संशोधन :

पूर्वी आगरी समाजात मुलगी वयात आली की आडवे लुगडे नेसणारी मुलगी असेल तर तिला पदर दिला जाई तो चोळीच्या आतून दिला जाई यास "पालव देणे "म्हटले जाई .याचा अर्थ ही मुलगी लग्नास योग्य झाली त्यामुळे विवाहास इच्छुक तरुणांचे लक्ष तिच्याकडे वेधले जाते. वरपित्यांची उठबस सुरु होते "मंग आंदू कुसुमच्या घा-या देताव नंय ! " (यंदा कुसुमचे वडे / घा-या देता ना ? म्हणजे यंदा कुसुमचे लग्न करता ना ?) यासारखी सूचक वाक्ये ऐकायला मिळू लागतात .मुलीस मागणी आली म्हणजे वर सांगून आला असे म्हणतात नंतर वडीलधारी माणसे वर किंवा वधूची पारख करतात. मग इनकुरी (enquiary) म्हणजे चवकशी केली जाते . मुलामुलीचे खानदान सामाजिक पत, स्वभाव ,वंशपरंपरागत रोग इ.बाबी तपासल्या जातात. एकुलता एक मुलगा असेल तर 'एकटा एक सर '. म्हटले जाते .मुलगी बघायला जाण्यास

पालघरमध्ये 'चहा खावाला जाणे 'म्हणतात.मुलगी नापंसत असेल तर मंडळी चहा घेण्यास नकार देतात.मुलीच्या चालण्या बोलण्याकडे वराकडील हुशार मंडळी लक्ष देत असतात. पहिल्या फेरीत मुलगी नीट पहाता न आल्यास मुलीला पुन्हा बोलविले जाते काही प्रश्न विचारले जातात . अलीकडे मुला मुलीला एकत्र भेटवून चर्चा करण्याची मुभा देण्यात येऊ लागली आहे.'चार दिसान कळवतून 'असे वराकडून सांगणे होते. मग हे चार दिवस बाहेरुन चवकशीचे असतात . दोन्हीकडून चवकशीचे गुप्तहेर आपले काम बजावत असतात. समाधान झाले की होकार नाहीतर स्पष्टपणे नकार जरूर कळविला जातो .मूर्ख प्रेमविवाहापेक्षा वडीलधा-याच्या संमतीने झ् ाालेले विवाह अधिक यशस्वी होतात व समाजात प्रतिष्ठा पावतात.समाजात आईवडिलांना मानाने जगता येते .

" कन्या वरयते रुपं ,माता वित्त, पिता श्रुतम्
बांधवा: कुलमिच्छति , मिठान्नेमितरे जना: "

सुभाषितकार म्हणतात की- विवाह ठरताना वधू वराचे रुप पाहते , वधूची आई मुलाची आर्थिक परिस्थिती पाहते तर वडील त्यांची समाजातील पत पाहतात, वधूचा भाऊ त्याचे कूळशील पाहतो . मात्र व-हाडी मंडळी मिष्ठान्न, भोजनाचे पदार्थ (मेनू) पहातात. लग्न जुळ्ल् की त्यास आगरी बोलीत 'धागा जुळ्ला 'असे म्हणतात.

नारळ फोडणे :

दोन्ही सोय-याना सगळ्या बाबी पटल्यावर नंतर नारळ फोडतात. काही ठिकाणी यास सुपारी फुटणे म्हणतात अथवा चहा पिण्याचा कार्यक्रम म्हणतात मग नाते जुळ्ते चांगला वर/वधू मिळण्यासाठी धावपळ होते त्यामुळे पोरासाठी /पोरीसाठी 'पायतानं झिजवायला लागली ' अशी म्हण त्यामुळे रूढ झाली ."वधूवराच्या संमत्तीने पुढील नाते कायम केले जाते. अत्यंत मोजके जवळचे नातेवाईक घेऊन वराकडील लोक वधूच्या घरी येतात. विधीवत कुंकू लावून वधूला साडीचोळी देतात. रायगड जिल्हयात "नारळ फोडून "संबध जोडल्याचे जाहीर करतात. हा सोहळा घरगुती स्वरुपाचा असतो. लग्न कायम झाले की एकमेकांचे घर बघायला जाणे , नाते कायम करण्यासाठी नारळ फोडणे विधी होतो .नाशिकात त्यास 'सुपारी फोडणे' म्हणतात तर ठाणे

जिल्हयाच्या सफाळा, पालघर याभागात यास 'पाशेरी ' म्हणतात."पोराकडून पोरगी पहायला जाण्याची रीत या प्रदेशात सर्वत्र दिसते. लग्न निश्चित करण्याला आगरी आणि कुणबी बोलक 'बोल खान्या' ची रीत असे म्हणतात .आगरी बोलक जेव्हा लग्न निश्चित करायला जातात तेव्हा पालघर जिल्हयात नवरीकडे मटनाचे जेवण आणि पुरुष मंडळीसाठी दारू असते.या रीतीमुळे एखादा नवरा मुलगा 'माझे लग्न कधीच ठरलेय' हे 'माजी कवाच दारु पिलेय' या शब्दात सांगतो. मीठआगरी बोलकात लग्न निश्चित झाल्या नंतर मुलीच्या घरी दारु पिण्याचा कार्यक्रम केला जातो याला पाशेरी म्हटले जाते."[६९] मुलाकडची अडीचशेर दारू व मुलीकडची अडीचशेर दारु अशी पांचशेर दारू म्हणजे "पाशेरी " एकत्र केली जाते व नाते कायम केले जाते . ठराविक नातेवाईकांच्या उपस्थितीत सुपारी फोडण्यांचा म्हणजे आगरी समाजात नारळ फोडण्याचा अथवा कुंकू लावण्याचा कार्यक्रम होतो. अलिबाग परिसरात याला 'टिळा लावण्याचा' कार्यक्रम म्हणतात. वधूवराची पंसती निश्चित आहे असे समजले जाते. व मग पुढील विधीना सुरुवात केली जाते. नंतर घर बघण्याचा कार्यक्रम होतो.सोय-याची जवळून ओळख होते .घरदार पहाण्याचा कार्यक्रम होतो. जेवणे होतात.आगरी समाजात हुंडापद्धत नसल्याने सोय-यांना खाऊपिऊ घालण्याकडे वधूपित्याचा अथवा वर पित्याचा अधिक कल असतो.

साखरपुडा:

साखरपुडा विधी पूर्वी मोठया प्रमाणात केला जात नसे. गरिबी किंवा आर्थिक चणचण हे त्या मागचे कारण असे. आगरी समाजात पूर्वी केवळ श्रीमंत लोकांच्याच घरी डामडौलात साखरपुडे होताना दिसतात. साखरपुडयात नवे सोयरे एकमेकांना भेटतात . गणेश व वरुण या देवतांची पूजा करीत नियोजीत सुनेला साडीचोळी दिली जाते. जावयाला पॅन्टपीस दिला जातो. मग विधीवत वाङनिश्चय म्हणून मुलगा मुलगी एकमेकांच्या बोटात अंगठी घालतात. नवीसाडी नेसून वधू पाहुणेमंडळीच्या पाया पडते. अशावेळी तिच्या नव्या नात्याची ओळख देत. सासरकडची मंडळी भेटी देतात. आजकाल साखरपुडेही खर्चिक झाले आहेत. चारपाचशे माणसे या सोहळयाला येतात. खाणेपिणे चमचमीत होते. ऐपत नसतानाही काही लोक प्रतिष्ठेसाठी कर्ज

काढून सोहळा करतात.साखरपुडयात साखर वाटून नाते कायम झाल्याचे सांगितले जाते.लग्नाप्रमाणेच अलीकडे काही अतिउत्साही आगरी लोक साखर पुडयाच्याही निमत्रंणपत्रिका वाटतात .मांसाहारी/शाकाहारी जेवण मोठया प्रमाणात करतात ." सोय जाणतो तो सोयरा "या नात्याने वधूपित्याला काडीचाही खर्च न देण्यांची खूप सुंदर प्रथा आगरी समाजात पाळली जाते.हे आगरी समाजाचे मोठे वैशिष्टय आहे. या साखरपुडयांच्या प्रसंगी पारंपरिक गीते नव-या मुलीच्या गडणी [मैत्रिणी] सामुहिकरित्या गातात. सीतेला रामाला दिली म्हणजे आपली लेक आता रामरुपी वराला दिली . साखर पुडयाला हे निश्चित झाले.चंद्राच्या शीतल प्रकाशात भावी जीवनाची स्वप्ने रंगविणा-या आगरी वधूचे मनोरथ खालील गीतात चितारले आहे.

" चांदन्यान बसतय गो
सीताबाय नोवूरे
एव्हर सोल कोन्ही तुझ मांडील
एव्हर सोल भावाही मांडल
सीताबाईच सोल हाईत संभारतू" [७०]

सीतारुपी नवयौवना आपल्या भावांकडून आपल्या अपेक्षा पूर्ण करण्याची अपेक्षा करते. पोर लग्नाची झाली म्हणून तिचे आईवडील चिंताग्रस्त होते. प्रयत्नाने तिला शोभेसा वर त्यांनी शोधून दिला. शील, कूळ, स्वभाव यासारख्या बाबी तपासून पाहिल्या आणि सीतेला साजेसा वर नशिबाने पूर्वपुण्याईने प्राप्त झाला. कारण या नववधूला माहीत असते. पदरी नैराश्य येऊ नये यासाठी आधी पारखून चौकशी करुन नाते घट्ट करावे म्हणून ती लग्नाआधी बाबाला बजावते . आगरी बोलीत सुंदर ,अर्थपूर्ण लोकगीते आहेत. त्यांचा आनंद सात्यत्यपूर्ण व टिकून राहणारा आहे. धवळे परंपरा पिढयानपिढया मौखिक स्वरुपात जतन केलेली आहे. अर्थात हजारो वर्षाच्या परंपरेत काळानुरुप बदल होणे अपरिहार्य आहे. मूळ संहितेत वक्ता आपले काहीतरी थोडे फार विचार / मत मिसळतो. त्यामुळे मूळगीतात स्थळ निहाय बदल होतात दिसतात . एकच गीत वेगवेगळया पध्दतीने बदलतानाही आढळून येते.

जोशीवरा :

वधू व वराकडील मंडळी एकदा साखरपुडा झाला की लग्नाची तिथी काढण्यासाठी ब्राह्मणाकडे, (जोश्याकडे) जात असत. मग तो सर्वांना सोईची व शुभयोग असलेली तिथी देत असे. त्यात सोय-यांची सोय आणि भटजीचीही सोय पाहिली जाई. कारण त्याला ते लग्न लावायचे काम मिळे. अलिकडे साखरपुडयांच्याच दिवशीचा लग्नतिथी कायम करतात. जोशीवरा म्हणून पुन्हा एक वेगळा विधी हल्ली केला जात नाही.

बस्ता बांधणे :

वधूवराकडील मंडळी लग्नासाठी कापडचोपड खरेदी करण्यासाठी शहरात जात असत. नातेवाईक भाऊबंद, बहिणी, आत्या इत्यादी आपल्या आवडीचे कपडे घेत असत. अलीकडे ठाण्यात / मुंबईत किंवा मोठया शहरात परस्पर जाऊन कपडे खरेदी करतात. नवरा नवरी सोबत जाऊन आपल्या पंसतीचे कपडे घेतात. त्यासाठी गावकरी , भाऊबंद, नातेवाईक सोबत लवाजमा घेऊन थाटामाटात बस्ताबांधण्याचा रिवाज मागे पडला आहे. जवळच्या शहराकडे जाण्यापेक्षा मुंबई, पुण्यात खरेदी करण्याचे प्रस्थ वाढत आहे .

भात भरडणे :

लग्न पंधरावीस दिवसावर आले की वराकडील अथवा वधूकडील लोकांची धावपळ उडे पूर्वी भात भरडून आणण्यासाठी राईसमील नव्हत्या त्यामुळे मोठी जाती लावून भात भरडून घेतला जाई. यावेळी सगळे भाऊबंद मदतीला येत.दहापंधरा मण भात भरडून लग्नासाठी तांदूळ तयार केले जात असत. लाकडांच्या ठोकळयावर मोठी जाती ठेवून भात टाकला जाई व धवळे गात, तालासुरात भात भरडून दिला जाई, सामूहिक सहकाराचे हे प्रतिक असे .यजमानाला मदत केली जाई.भात भरडून घेण्यापूर्वी तो शेतात पिकतो तो पिकण्यापासून कापणी , मळणी अशा प्रक्रिया करुन घरात येईपर्यंत त्यांच्यात काय बदल होतात. तो कसा पिकतो. यांचे सुंदर वर्णन धवळारीन मावशी "पार्वतीबाई कान्हा भगत " यांनी आपल्या धवळ्यात वर्णिले आहे.

"ईनी सारोली घराना दारा
ईनी सारोली सुपा टोपलं
गिरायलीची घातली भाता
काला मुगाची केली वरना
पापड भुगल पुनवच चांद //१//
सुपा टोपली घातली जेवण
काय केला ईश्वर देवानी
बळीराजाच्या घेतल्या शेनी
आंबू जांबू घेतली टाल
ईश्वर गेला दारी लावा //२//
उगवत त्यांनी लाविल्या दोरी
हे तर मावेली आले ते ढग
या त कोयली चमकत्या ईजा
मुसुला येवढया लागल्या धारा
जेठामेरा पानाच्या भेटा //३//
वाटी येव-ही परती ठिंबा
मुसला येव-हा लागल्या धारा
या तर आल्या गंगा नर्मदा
येत भरल ओल खोलटं
येत भरली शेताला भांता //४//
येत भरल्या बाई पोखरनी
गौरु बालू बोलू लागली जावा गौला
पेराला दिवस सोमवार पाहिला

सोमवार दिवस मूर्ता पाहिली
ईश्वर देवांना मुठी फेकियल्या
ईश्वरा देवांनी गौला भाता पेरीली
तेव्हा मीरगाचा परत व्हता पानी
तेवा भाता फकी फुगली //६//
तेवा गोला बिरडूल्या आला
तेवागवला तो टिपरी झाला
तेवा गवला तो पाचली झाला //७//
बेन्या काढील्या सात कांबल्या
पिकी पाकील सात काथील हातील
सात कांबळ्या भात कापील
सात कांबळ्या करपा घातील
तेवा करपाचे भारे बांधील
सातशा कांबल्या खर करील //८//
सातशा कांबल्या भारे का-हीले
सातश्या कांबल्या उरवं रचील
सातशा कांबले भारे झोडीले
मावोली येवडा घातलं कना
तुंगाचा येवडी घातली रास //९//
त्यांनी घेतल्या तांब्या पायल्या
तेव्हा त्या भाताच्या भरल्या गोणी
तेव्हा त्या गोणी गाडयावर रचिल्या
तेव्हा गाडया घरी आणील्या "[७१]

आंबू जांबूचा घेतला टाला

बैला त्यांनी धरली नांगरा //५//

(शब्दार्थ :- ई नी - हिने , सारोली - सारवली, गिरासाल - जिरेसाल, भुजले- भाजले, आंबू - आंबा, जांबू -जांभूळ, उगवत - पूर्व, कोजली - काळोखी, येवरा - एवढा, पोखरणी -तळी)

लग्नाघरच्या गृहिणीने घरदार सारवले, सुप टोपले इत्यादी सारवले , जिरेसाल भात रांधला, काळ्यामुगाचे वरण केले, पौर्णिमेच्या पूर्ण गोल चंद्रासारखे पापड भाजले [*पापडाला पुनवचा चांद म्हटले आहे.] सुपा टोपल्यात जेवण घेतले शेतावर नेले, ईश्वराने काय केले. बळीराजाने शेणी घेतल्या शेणखत, गोवर खवरा घालून [राब भाजले]शेतीला बळीराजाने [शेतकयाने] अन्न दिले. अशी उपमा आहे. आंब्या , जांभळयाच्या डहाळया घेतल्या पूर्व बाजूला दोरी लावली त्यात पावसाने भरलेले ढग ओवळे त्या काळोखात वीजा चमकल्या, मुसळासारख्या पावसाच्या धारा लागल्या, वाटीएवढे मोठे पावसाचे थेंब पडले अतिशोयोक्ति अलंकारात रंगलेला हा सुंदर धवळा आहे. पानाफुलांना पाणी मिळाले, नदयानाले भरुन आले. शेतेभाते भरली, तळी विहिरी भरल्या. सोमवारी मुहूर्त साधून नांगरट केली. ईश्वर देवाला धान्याच्या मुठी फेकल्या अशी कवियत्री म्हणते. म्हणजे धरतीला बीज दिले. पेरणी केली मृग नक्षत्राच्या पावसाने भात फुगला, अंकूरला त्याला डाली आल्या. [बिरडूल्या आल्या] नंतर तो टिपरीएवढा उंच झाला भात पायलीएवढा उंच झाला. मग लावणी केले, बेणनी केली . भात तयार झाला. सात कांबळया भात कापला , करपा घातला म्हणजे उन्हात वाळवला त्यांचे भारे बांधले . भारे वाहून खळयावर आणून उडवे रचले. मग भारे झोडून मळणी केली. कणा घातला [भाताची मळणी झाल्यावर भाताचा कणा घालतात. रांगोळी घालून फुले वाहतात.] तांब्याच्या पायलीने भात मोजला. [फरीने मोजला] भातांच्या गोणी भरुन बैलगाडीत घालून ती भाताची पोती घरी आणली. हा झाला भाताचा घरापर्यतचा प्रवास. पेरणीपासून ते मळणी पर्यंत धवळयात सुंदर वर्णन केला आहे.

"पहिला मुर्थ गणपतीला पान सुपारी

पहिला मुर्थ गणपतीचा हळद कुंकवाचा

तिळा तांदूळाचा आंब्या तोरणाचा

कना भरा नारी नो कनकेचे पीठाचा

कनी यावर मांडवी मुरुताची जातनी //१//

मुर्था भाता ओरायेला

बोलवा रामाची जानकी

मुर्था भाता आरायला

बोलवा शंकर देवाची पार्वती

मुर्था भात आरायला //२//" [७२]

(शब्दार्थ : मुर्थ - मुहूर्त जातनी - जात , धारायला - भरडायला)

मग सर्व देव देवताना भात भरडायला आमत्रंण दिले जाते व उल्हासपूर्ण वातावरण एकदम पवित्र बनून जाते गाणी गात , थट्टामस्करी करीत नवरीची छेड काढीत दहा पंधरामण भात भाऊबंद सहज भरडून देत .गाव करील ते राव काय करील ? सहकार्याच्या भावनेतून घरचे कार्य पार पाडायला सारेच हातभार लावतात. सहकाराची ही जणू राईसमील असते.गणपतीला पानसुपारी देऊन मुहूर्त केला जातो. मुहूर्ताची जाती सुरु केली जातात. मुहूर्ताचा भात भरडायला रामाला जानकीला , शंकर पार्वतीला एकेक करुन सर्वच देव देवदेवताना आवाहन केले जाते. उखळाची मुसळाची पूजा केली जाते. आजचा हा मुहूर्त सोन्या सुवर्णाचा आहे. माणिक मोत्याचा पाऊस जणू पडला आहे. म्हणून मानाचा पहिला विडा गणाच्या गणपती देवाला पाठवा.

भिंत तांबारणे :

आगरी बोलीत प्रत्येक गोष्टीसाठी धवलारीन धवले गात असते. यानंतर लग्नघरी घराच्या रंगरंगोटीला सुरुवात होते. त्याला भिंत तांबारणे म्हणतात. माजघरात नवरा , नवरीच्या हाताने प्रथम तांबडया मातीचा बोळा फिरवला जातो. यानंतर करवल्या व घरची माणसे भिंती रंगवू लागतात. पूर्वी खेडेगावात डिसटेम्पर ,ऑईलपेंटसारखे रंग उपलब्ध नसत. गेरु अथवा मातीच्या रंगाने भिंती रंगविल्या जात असत. यावर धवलारीन गाते --

" आवरी गं भिंत तांबारली पती जेल ग गेरूला मुलू

गेरु हाय रं देवा गणपती धरी

गेरु हाय रं देवा शंकरा धरी " (पारंपरिक)

भिंत रंगविण्यासाठी तांबडया मातीला [गेरुला] ही लग्नासाठी मूळ म्हणजे आमंत्रण दिले जाते. गेरु गणपतीच्या व शंकराच्या घरी आहे अशी एकेका देवाची नावे घेऊन त्यांना आमंत्रण दिले जाते. रंगाने भिंती उजळतात. अंगण घर लखलखून दिसू लागते.

मांडव स्थापनी :

आगरी समाजात शहरी भाग सोडला तर ग्रामीण भागात सहसा हॉलमध्ये लग्ने लावीत नाहीत. आपल्या घरापुढील अंगणात मांडव घातला जातो.शुभकार्याला मांडवाची गरज लागते. मांडवस्थापनी झाली म्हणजे पुढील विधींना सुरुवात करता येते. पुढील अरिष्ट टळाने म्हणून मांडव स्थापना [माडंव स्थापनी] करतात. भावकीत सूतक वगैरे येण्याची शक्यता पडताळून लवकर विधी पार पाडला जातो. ब्राह्मणाच्या हस्ते त्यांचे विधीवत पूजन केले जाते. आंबा, जांभूळ ,उंबर या झाडाच्या फांद्या मांडवातल्या खांबाला बांधल्यावर उखळमुसळ ठेवले जाते. मुहूर्त म्हणून नवरा अथवा नवरीचा वडीलभाऊ अथवा अन्य भाऊबंदापैकी एक जोडपे मुहूर्ते म्हणून पूजेला बसतात व पूजा करतात. काही वेळा काही आकस्मिक प्रसंग आल्यास मुहूर्त्याची बायको हजर राहू शकली नाही तर सुपारी अथवा चोळी पाटावर ठेवतात. मुहूर्त्या हजर राहू शकला नाही तर टोपी पाटावर ठेवून विधी करतात. हया घटना अत्यंत दुर्मीळ असतात. मांडव स्थापनी भटजीच्या मंत्रोपचाराने सुरु होते. आणि नंतर धवलारीनीच्या गोड धवळ्याने हया विधीचे वर्णन केले जाते.

" मांडव थापनी कशीयाने होते हो

मांडव थापनी दोघा मुरत्यांनी हो

मांडव थापनी आंबियाचे ठाली हो

मांडव थापनी जांभूलीचे ठाली हो

मांडव थापनी हलदी काय कुकंवानी हो

मांडव थापनी नारला फोफलीनी हो

मांडव थापनी तिळा काय तांदलानी हो

मांडव थापनी खारका बदामानी हो"[७३]

एकेका पूजेच्या वस्तूचे नाव घेऊन हा धवळा पुढे चालू राहतो . मंडपात लामणदिवा लावला जातो. या उजेडात लेकीसुना लगबगीने मांडवात वावरताना दिसतात. याचे धवलारीन फार मजेशीर वर्णन करते.-

"या काय मंडपी लावील सांखलु दिवं हो
तव तो मांडव शोभिवंत दिसं हो
या काय मंडपी सारीली रेती हो
मंडपी फिरती बरमदेवाच्या लेकी हो
या काय मंडपी सारीला काऊ हो
मंडपी फिरती बरमदेवाचं भाऊ हो
या काय मंडपी सारीला चुना हो
मंडपी फिरती बरमदेवाच्या सुना हो
तव तो मांडव शोभिवंत दिसं हो"[७४]

माणसांशिवाय कार्याला शोभा नाही. मुलामाणसांनी ,लेकीसुनांनी नात्यागोत्यांनी घर गजबजून जाते, लगीनघाई उडते.आतापर्यंत एकटा राबणारा वधूपिता आता नातेवाईकांच्या हाताचे बळ आल्याने उल्हसित होतो. सगळीकडून मदतीचे हात पुढे येतात. मांडवाला शोभा येते नुसता सजवलेला मांडव आहे आणि त्यात वावरायला माणसे नसतील तर काय उपयोग.?

लग्नात मांडव स्थापनीकरिता आंब्याची डाहळी लागते,उंबराची डाहळी लागते . जांभळाच्या झाडाची डाहळी लागते.ती नुसती जाऊन तोडून आणली असे चालत नाही त्या झ् ाडालाही मान द्यावा लागतो. आवाहन करावे लागते, लग्नाचे आमंत्रण द्यावे लागते. खूप सुंदर धवळे याकरीता आगरी बोलीत आहेत.

" तलीयाचे पाली उंबर रुजला

चल जावू उंबराला मूळ

दिवं आरतीचा उंबरा मूळ //१//

मान हाळदी कुंकवाचा उंबराला

तिळा तांदूळाचा उंबराला

मूळ गेलो गुरु खरण्या

आखंड नारळा उंबराला"[७५]

कोणी कोणी हा उंबर आणला त्यांची नावे धवळ्यात गुंफली जातात.

"चंद्र, सुर्य , शंकर बरम चेरोबा

येतीन देवू तेतीस कोटी

दावीनी बांधीन तेतीस कोटी देवांच्या

बारजावी उंबर यावरी आपली

बाळाराम वरमोल्यानी उंबर बांधीला"[७६]

बाळाराम वरमोल्यानी शेवटी उंबर खांबाला बांधला. पार्वतीबाई कान्हा भगत या धवळारीनी हा धवळा गायला आहे.जसे उंबराला मांडव स्थापनी करीता आवाहन केले जाते तसे आंब्यालाही आवाहन केले जाते. लग्नाच्या तीन दिवस अगोदर दारात मांडव घातला जातो घरी पै पाहुणे येतीलच त्या सोबत देवही येतील या लग्नाला पाव्हणे देव येतील ते कोण कोण असतील याचे वर्णन येते .

" उंच घाला मांडव कुरघाला जाईल

जानोस येती गणपती देवाचं

गणपतीदेवा ही येवावा आम्हा घरी

चिंतील कार्य सिद्धीस नेवावा

उंच घाला मांडव कुरघाला जाईल

जानोस येती मारोती देवाचं

मारोतीदेवा ही येवावा आम्हा घरी

चिंतीला कार्य सिध्दीस नेवावा

उंच घाला मांडव कुरघाला जाइल

जानोस येती इठोबा देवाचं

इठोबा देवाही येवावा आम्हां घरी

चिंतीला कार्य सिद्धीस नेवावा "[७७]

लग्नकार्यात देवांची व्यवस्था करायची आहे म्हणून दारापुढचा मांडव उंच करा. देव जानोसा घेऊन सहकुटुंब येणार आहेत म्हणून सोय करा. सेवेत कमी राहू देऊ नका असे धवलारीन आवाहन करीत असते.चिंतीलेले कार्य सिद्धीस गेले पाहिजे .हीच धारणा येथे दिसते.

चुनाचा दिवस :

लग्न तीन दिवसांवर आले म्हणजे चून करतात. पूर्वी आगरी समाज खूपच गरीब होता. जमीनदारांच्या जमिनीवर मजूर म्हणून अथवा कूळ म्हणून राबत होता. लग्नात बुंदीचे लाडू जिलेबी सारखे गोडगोड पदार्थ करण्याची त्यांची आर्थिक परिस्थिती नसायची त्यामूळे तांदळाच्या पिठाचे वडे ,फेण्या व पापड केले जायचे. तांदळाच्या पिठात गूळ, उडीद घालून रुचकर केले जायचे. आजही श्रीमंत आगरी माणूस असला तरी पारंपरिक रीतीने तांदळाच्या पिठाचे वडेच लग्नात केले जातात. आदल्या दिवशी चूनासाठी लागणारे तांदूळ रोवळयात भरुन नदीवर अगर तळयावर नेवून स्वच्छ धुतले जातात व नंतर वाळवले जातात. पांच रोवळयांत भरलेले तांदूळ धुवायला मुहूर्त्या येतो करवल्या येतात. रायगड जिल्हयात जात्यावर चून म्हणजे तांदूळ दळतात. चक्कीवरचे पीठ चालत नाही.

" चुन गो धुवाया रामानी जानकी धारीली

चुन गो धुवाला इसनुनी लक्ष्मी धरीली

चुन गो धुवाला शंकरानी पाराबती धारीली

चुन गो धुवाया इठोबानी रुक्मिनी धारीली "[७८]

देवदेवतांचे ,भाऊबंदाचे सपत्नीक उल्लेख करुन त्यांच्या कामाचा गौरव धवलारीन करीत

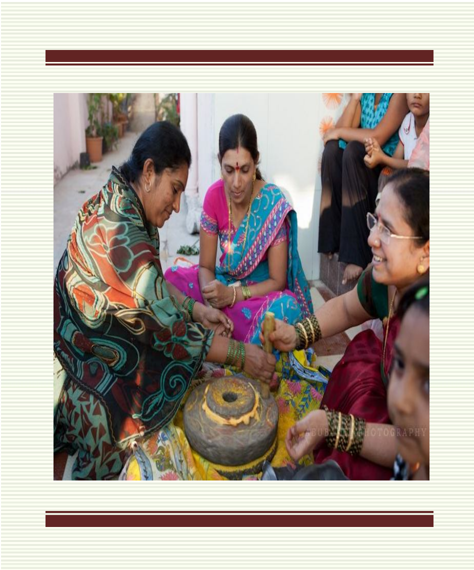

असते. पारंपरिकतेने ते दळले जाते.सकाळी मांडव शेणानी स्वच्छ सारवला जातो. त्यावर चुन्यांची किंवा तांदळाच्या पिठात पाणी घालून रांगोळी म्हणजे कणे घातले जातात. मग तांदूळ भरडायला जाती मांडली जातात. तांदूळ ,उडीद एकत्र करुन भरडले जातात. जात्याचा खुंटा उभा ठेवून त्याला तुळशीच्या माळा पाने फुले वाहिली जातात. धवळारीन म्हणते-

" हानीला हानीला वनगाईचा शेनू हो

हानीली हानीली गंगची उदका हो

सारईली सारईली धरतरी माता हो

वरी घातल्या कन काय रांगोळया हो

वरी मांडील्या कुरदी काय जातनी हो

वरी मांडील गणपती काय देवू हो" [७९]

भाऊबंदाच्या लेकीसुना, सुवासिनी चून दळायला येतात .त्या दळायला बसण्यापूर्वी मनोभावे जात्याची पूजा करतात.जात्याला पानाफुलांच्या माळा ,तुळशीचे दळ वाहिले जाते मग धवलारीन सुवासिनी बरोबरच देवाना,देवताना आवाहन करते.याकरिता देव देवतानाही या कामाकरीता आवाहन केले जाते. या निरक्षर भगिनी उपमा उत्प्रेक्षा अतिशोक्ती रुपक असे अंलकार सहज धवळ्यात वापरतात. त्यांना त्या शब्दसौदर्याची जाणीवही नसते. अशा बहिणाबाई गांवोगांवी दिसून येतात. धवळारीन म्हणते.

" धवळा नंदी शिनगारीला

गळा घुंगराच्या माळा

तो नंदी धारीला बहिरी देवाच्या द्वारी ७ ७

तो नंदी धारीला मूर्ता चुनू दलाचा

बहिरी देवानी धारीली जोगेस्वरी

मुर्ता चुनू दलाचा //१//

तो नंदी धारीला शंकरदेवाचे दारी

शंकर देवानी धारीला पारावती

मुर्ता चुनू दलाया //२//

तो नंदी धारीला गनपती देवाच्या दारी

गणपती देवाई धारीली सरोसती

मुर्ता चुनू दलाचा

या गो-या येती ग

या गो-या येती ग

चुना दलूनी देती ग

सुलोचना बायच्या चूनाला

गो-या आऊख्रू देती ग

धवला नंदी शिनगारीला "//३//[८०]

प्रत्यक्ष नंदी या सोहळ्याचे आमंत्रण घेऊन देवदेवतांच्या घरी जातो. चून दळायला म्हणजे तांदूळ दळायला या असे आवाहन करतात. इथे प्रत्यक्ष शंकराच्या धवळ्या नंदीला मुल्हारी म्हणून आमंत्रणासाठी पाठवण्यात आले आहे. निरक्षर धवलारीन केवढा कल्पनाविलास करु शकते याचे हे सुदंर उदाहरण आहे. ही दळणे आटोपली की मग जाती आवरली जातात. एकमेकीना उखाणे ध्यायला लावतात हास्य विनोद यामध्ये श्रमपरिहार होतो. कष्ट जाणवतच नाहीत घरवाली वरमाय सर्वांना खाऊपिऊ घालते. चहापानी देते. आता चून दळून झाल्यावर जे पीठ आजूबाजूस उडालेले असते ते झाडून किंवा केरसुणीने गोळा करायचे नसते. ते पवित्र असते त्यामुळे ते हाताने अगदी पाय न लागण्याची दक्षता घेऊन एकत्र केले जाते.

हळदी समारंभ :

चून झाल्यानंतर लग्नाच्या आधीचा दिवस हळदीचा असतो. हळदीच्या दिवशी मौज मजा,थट्टामस्करी आणि खाण्याचीपिण्याची धमाल असते. सगळे लगीनघर आनंदाने न्हाऊन निघालेले असते.सकाळी नवरीला हळद लावायला आतेष्ट व गावातील स्त्रिया, मैत्रिणी येतात. हळद लावण्यासाठी वाटून मुलायम केली जाते. ही हळद लगीन घरापर्यंत कशी येते याचे बहारदार वर्णन धवलारीन करते ,

" जंबू माल्यानी घेतली कुदली
काय केला जंबू माल्यानी
आडवं तिडवं पारीएल दंड
तेवा मीरगाचा परत व्हता पानी
जंबू मालयांनी हलदूली पेरली
तेवा एक पाना झाली
तेवा ती हळद पांच पाना झाली
तेवा ती हळद बारा पाना झाली
तेवा ती हळद ईस तारी गेली
तेवा ती हळदुली ओजीना ओजली
तेवा ती हळदुली पाना पिकली "[८१]

जंबू माळ्यानी कुदळी घेऊन मळयात जाऊन आडवे तिडवे दंड पाडले. तेव्हा मृग नक्षत्राचा पाऊस धुंवाधार पडत होता. जंबुमाळयांनी आपल्या रानात हळद पेरली. हळदुली असा लडीवाळ शब्द हळदीसाठी धवलारीन धवळयात गुंफते. तेव्हा ती हळद पाच पाने ,बारा वीस पाने अशी ती हळद उंच होते . ती हळद ओजस्वती होते. तेव्हा ती हळद पिकून तयार होते. मग ती बाजारात कशी जाते व नवरीच्या घरापर्यंत कशी येते याचे सुंदर वर्णन आपल्या धवळयात करताना धवलारीन म्हणते.

"काय सा केला जंबूना माळयांनी

बोलवना केला सातश्या कुणब्यांना

यावा तुम्ही हळदी काराला

जंबू माळ्यांनी भरीयेल्या गोनी

सादूला केला धवल्या, पवळ्या बैला

अंगावर टाकील्या रेशमाच्या झुला

गोणी लादील्या धवळ्या पवळ्या बैलावरी

बैला लावली भिवंडी मारगी

भिवंडी शहराला घातली हलदुली दुकाना

चालू केला वान्या उदम्यानं

येवा तुमी हळद घ्यायाला "[८२]

जंबू माळ्यांनी गोणी भरल्या ,सादूला केला म्हणजे धवळ्या पवळ्या बैलांना हाका मारल्या अथवा साद घातली . गाडी भिवंडी शहराच्या वाटेला लावली. भिवंडी शहरात हळदीचे दुकान घातले व व्यापार उदीम सुरु केला. तुम्ही आता नवरीसाठी हळद घ्यायला दुकानावर या म्हणजे शेतापासून दुकानापर्यंतचा प्रवास धवळ्यात रंगवलेला दिसून येतो. मग नवरीला हळद लावण्यांचा कार्यक्रम विधीवत सुरु होतो.हळद आयुर्वेदात जंतूनाशक व कांतीला तजेला देणारी आहे असे वर्णिले आहे. 'पी हळद हो गोरी ही' म्हण मराठीत आहे. नवरानवरीला तजेला येण्यासाठी हळद लावली जाते. आधल्या दिवशी हळद भिजवून ठेवून दुस-या दिवशी ती वाटली जाते. पाटावर नवरीला बसवून सुवासिनी व आप्त्येष्ट स्त्रिया नवरीला हळद लावतात. तिचे पाय ओल्या कुंकवाने रेखतात. देवांना धवलारीन आवाहन करते. हळदीचा धवळा हा महत्त्वाचा मानला जातो. तो खूपच शब्दालंकार व भावसौंदर्याने नटलेला असतो. वर आलेला हळदीच्या रानातून घरापर्यंतचा प्रवास हाच धवळा अधिक रंगतदारपणे गायला जातो.

"दोन पाराचे वर रातसी जाली हो

वनी मोराई टाहुसा काय केला हो

वनी पक्षा पक्षा बोलली हो

तो नांद परला मालीयांचे कानी हो

तो नांद परला मालीन बायचे कानी हो

तव ती मालीनू उठून जागी झाली हो

तव ती मालनीनी घोटू गुरल केलं हो

तव त्या मालनिनी हासू लोटू केल हो"[८३]

दोन प्रहराच्या पुढे रात्र झाली आणि वनात मोरांनी, टाहुसा म्हणजे टाहो केला, पाखरांची किलबिल सुरु झाली व उजाडू लागले,पाखरांची किलबिल माळयांच्या कानावर पडली. माळीणीच्याही कानावर पडली. ती उठून जागी झाली. तीने मुखमार्जन केले. धवलारीन त्याला घोटूगुरळ केले असे म्हणते. अशी सुंदर शब्दकळा वापरते. माळीणीने आपले घरदार झाडले पुढे पुढे सगळ्या विधीचे वर्णन धवळारीन करीत जाते. हळद वाटण्याच्या विधीचेही धवळे अप्रतिम आहेत.

" सोन्याचा सोनपाटा बाय रुप्याचा वरवंटा

हळदुली घनवटा काय चौघीजणी

वाटील्या घाटील्या बाय सोनेवाटे ठेइल्या

नेऊनी ठेईल्या काय देव्हा-यात"[८४]

नवरीसाठी सुवर्णमयी ,पिवळीशार हळद वाटायची तर यासाठी जो पाटा घ्यायचा तो नुसता दगडाचा नाही तर सोन्याचा प्रत्यक्षात तो दगडाचा असला तरी धवलारीन धवळ्यात त्याला सोन्याचा म्हणते . वरवंटा रुप्याचा म्हणजे चांदीचा म्हणते वाटून घोटून सोन्याच्या [जरी ती स्टिलची वाटी असली तरी] वाटीत भरुन देव्हा-यात नेवून ठेवायची हळदीने नवरी माखली की तिला पोखना बसवतात.नवरीच्या नव-याच्या अंगावर हळदीचा थर चढतो व त्यामुळे हळद खाली पडते असे थर अंगावर चेह-यावर चढत असतात व पडत असतात. नवरीच्या

अंगावरुन नातलगांनी लावलेल्या हळदीचा थर सांचतो. मग ती हळद सुकल्यावर हळदीची पुटे अंगावरुन पडतात. त्यांच्या लोळ्या होतात. या साध्या गोष्टीचे धवलारीन आपल्या धवळयात अप्रतिम वर्णन करते. उपमा, रुपक अशा अलंकारांची ती अशिक्षीत धवलारीन उधळण करते. हळदीच्या कणांना ती फुले म्हणते --

"भुई भुई पोसा-या वर परती लोल्या
लोल्या नाय या मोंगरीच्या कळया
भुई भुई पासो-या वर परती लोल्या
लोल्या नाय या सायलीच्या कळया
भुई भुई पासो-या वर परती लोल्या" [८५]

धवलारीन या धवळयात फुलांची नावे गुंफत राहाते ऐकणारा रंगून जातो. नवरीच्या चेह-यावर नवा तजेला येतो. लामणदिव्यांनी नवरीला अथवा नव-याला ओवाळ्ले जाते. धवलारीन गात राहते. तिच्याकडे प्रत्येक विधीचा धवळा असतो. भटजी ज्याप्रमाणे प्रत्येक विधीला अचूक मंत्र उच्चार करतो तसेच धवळारीनीचे असते.

" आरती ववालीते सरु गो सये
धुपले धरतीवरी कविताबाय ठेईला पाय
आधी दिवा ववालील चांदा काय सुर्याला
मंगू दिवा ववालिला धरती काय मातला
दिवा ववालीला दिवा लावियला टिळा
दिवा ववालीत सरु गो सये
आखई व्हईल तुझा गो जोरा" [८६]

नवरी धुतलेल्या धरणीवर म्हणजे सारवून सडासंमार्जन केलेल्या रांगोळ्या [कणे] घातलेल्या जमिनीवर मग पाय ठेवील .दिवा प्रथम चंद्र सूर्याला ओवाळू मग धरती मातेला दिवा

ओवाळू दिवा ओवाळून नवरीला टिळा लावा आणि तिचा जोडा अक्षय राहो, तिचे वैवाहिक जीवन सफल होवो. असा आर्शीवाद द्या. पुढे विधी चालू राहतात. नवरीला पाटा सारण्याकरिता बोलावले जाते. भगत अथवा भक्तीण लगीन घरात पाटा सारण्यासाठी येतात.

पाटा सारणे :

पूर्वीच्या काळात नवरदेवास नवरीच्या घरी जायला ट्रक , बस अथवा गाडया नसायच्या ,अशावेळी वाटेत देवदेवस्की अथवा भूताखेतांनी वाट अडवू नये, लग्नात अडथळा येऊ नये म्हणून वाटेत मानाचे विडे द्यायच्या व नारळ फोडायच्या जागा भगत सांगत असे. वाटेत भूतबाधा नको म्हणून वाट सोडवणूक करतो.नवरदेवाच्या वाटेवरची विघ्ने दूर सारण्यासाठी भगत खेळवून पाटा सारला जातो. काही भागात त्याला "पाटा उजवणे" असेही म्हणतात. धवलारीणही भगतासोबत असते. त्याच्या सा-या विधीची ती तयारी करते. कणा [रांगोळी] घालून त्यावर दोन पाटे सजवते. एक पाटा दगडाचा व दुसरा कापडाचा पाटा असतो.पाटयावर तांदळाचे आसन केले जाते. त्यावर पाच नारळ, पाच खारीक, बदाम, विडा, सुपारी तांदळाच्या पिठापासून बनविलेले पाच दिवे ठेवते. भगत ढोलाच्या तालावर घुमतो. त्याच्या अंगात देवीचे वारे येते. यजमान भगताला शरण येतो. " आये मातसरे तुमाला चार डोळं आमाला अना-याला दोन डोळं ,घेतलाकार्य शेवटास जाऊ दे ,अडी नडीची बाधा दूर कर माय मातसरे !"

वराचा अथवा वधूचा बाप भगताला शरण जातो व लग्नातील सगळी विघ्ने भगत दूर करील असा आशावाद त्याला असतो. खरे तर आजही अंधश्रद्धा वाटत असली तरी आगरी समाजात हा विधी हळदीच्या दिवशी पार पाडला जातो. भगत कुंकू तेलमिश्रीत टिळा नवरीला लावतो. तिचे पायही कुंकवाने रेखले जातात. कुंकू आणि तांदूळ समईवर थोडे तापवून नवरीच्या छातीजवळ टिळा लावला जातो. नवरी चटक्याने विव्हेळते करवल्या तिला समजवतात. "अगो नवरा पाहयजे मंग कळा सहन करायला व्हया !" हया विधीने घर भारुन गेल्यासारखे वाटते. श्रद्धेने विहीणबाई सारे विधी करीत असते. पाटा उजवल्याच्या किंवा पाटा सारण्याचा विधीचे धवळे धवलारीन म्हणू लागते.

" घाटावरशी आला पायरवटू

त्यांनी लावला पाटयाचा कामु हो

आधी घरविली पाटयाची पाठू हो

मंग घरविलला पाटयाचा पोटू हो

तवं तो पाटा सोभिवंत दिस हो

त्यांनी लाविला मालटयाचा कामु हो

आधी घरविली मालटयाची पाठू हो

मंग घरविला मालटयाचा पोटू हो

तवं तो मालटा सोभिवंत दिसं हो "[८७]

पाटा दगडाचा असून घाटावरुन पाथरवट आला .त्याने तो घडविला त्याने प्रथम पाटयाची पाठ आपल्या छिन्नीने घडविली नंतर वरची बाजू गुळगुळीत करुन पाटयाचे पोट घडविले .असाच दगडी मालटा म्हणजे दिवा पाथरवटाने घडविलेला आहे. मंगलकार्य असलेल्या घरात दगडी दिवा तेवत ठेवला जातो.

" पाटया वाहील तीळ तांदूळ

भरलं पाटीयाचं मानु हो

पाटा आला बरमदेवा घरी

कारल पाटीयाचं मानु हो

पाटया वाहीली वस्तरं पांघुरना

कारल पाटीयाच मानु हो

पाटया वाहील लारू गोड

कारल पाटीयाचं मानु हो

पाटया वाहीली खारका बदामा

कारल पाटीयाचं मानु हो

पाटया वाहीली हलदी कुंकवा

कारल पाटीयाचं मानु हो" [८८]

हा लग्नातला सजवलेला पाटा देवरुप असतो त्याला मान दिला जातो. त्याला वस्त्र वाहिले जाते,गोडधोड वाहीले जाते.खारीक,बदाम,नारळ,फुले, हळदीकुंकू इत्यादी वाहून पाटयाचा मान दिला जातो.अशा त-हेने जेवणखाण देवपूजा,तुळसीची पूजा अशा सर्व विधीचे वर्णन धवलारीन करते. मग शंकरबाबा बनून बारा बलुतेदाराकडे जाऊन विविध वस्तू गोळा करतो. लोहार, सुतार, कोळी, महार, चांभार,शेतकरी असे सर्व बलुतेदारांना लग्नाला धवळयातून बोलावले जातात. मग आगरी समाजाचे आराध्य कुळदैवत असलेल्या जेजुरीच्या खंडेरायाला आवताण दिले जाते.

" या रं देवा खंडेराया लवकरी

बैसा सानावरी झडकरी

भरले सान देवा उशीर झाला

रागाईल रुसोइल गेल जेजरु शहराला

नवलाख पाय-या देवू का उधावला

जावूनी देव बानाईला भेटला" (पारंपरिक)

पुढे खंडोबाच्या जेजुरीचे वर्णन,बाणाईचे वर्णन धवळयात येत राहते. आग-यांचे कुलदैवत जेजुरीचा खंडोबा असल्याने त्यालाही याप्रसंगी मोठा मान असतो.

चून मळणे :

तांदळाच्या पिठात गुळ,उडीद डाळ टाकून वडे केले जातात. त्याला घा-या असे म्हणतात. त्याकरीता दळून ठेवलेले पीठ म्हणजे चून, पाणी टाकून मळायचे काम मांडवात अथवा घर मोठे असेल तर घरात पुरुष मंडळी करतात. एकजण परातीत पीठ टाकतो व एकजण पाणी टाकत जातो.या वेळी" चून मळायला" किंवा "चून रासायला "या असे म्हटले जाते. लग्नाचा विधी गौरवविधी असल्याने त्यासाठी वापरले जाणारे शब्दही भारदस्त असतात. धवळारीन धवळे

गात त्यांत मांगल्य निर्माण करते.नवरीच्या भाऊबदांची नावे घेत पीठ मळणा-या प्रत्येकाचे नाव या धवळ्यात गुंफत असते. आपले नाव धवळ्यात आले की पीठ मळणा-याला मूठभर मांस अंगावर चढल्यासारखे वाटते. पेण पश्चिम भागात हा धवळा जरा वेगळा म्हटला जातो.

" या गावाचे म्हारोती देवा
या गावाचे येशी देवा , ज्ञानेसर देवा
जवली बोलवा चुन हो मलाया
या घरच्या दिनकर पाटला
त्याची माखिली पाची बोटा
मालतीबाय शेजची अस्तुरी
पागारे पातळ खोसून ध्यावा
निढळाचा यो घामु टिपावा
गो आपुले पदरानी "(पारंपरिक)

अशा त-हेने मांडवात चून मळीत असलेल्या प्रत्येकाचे नाव धवलारीन घेत असते. चून रासून म्हणजेच पीठ मळून झाल्यावर कापडात गुंडाळून ते टोपल्यात ठेवले जाते. एकजण हे पिठाचे गोळे टोपल्यात रचीत असतो. त्यावर धवलारीन ऐश्वर्यपूर्ण, कौतुकाची गाणी गात असते. नवरदेव एक दिवसांचा राजा असतो. त्यामुळे नवरानवरीचे कौतुक आगरी लोकगीतातून ओथंबलेले दिसून येते. पीठ मळायला आलेल्यांना अथवा अन्य कामे करण्यासाठी आलेल्या सर्व भाऊबंदाना घरचा यजमान जेवण देतो. पूर्वी सुक्या माखल्यांचा आंबट अथवा सुकट वांग्याचा रस्सा जेवण्यास केला जाई. आता आगरी समाजात राहणीमान ब-यापैकी उंचावले असल्याने चांगले जेवण हळदीला केले जाते.

कुटुंबातील सगळे भाऊबंद यावेळी लग्नाच्या घरी कामाकरिता हजर असतात. काही वेळा त्यांची नोंद घेवून जो कोणी लगीनघरी कामासाठी हजर नसेल त्याला भावकी दंड पाडीत

असे. हल्ली कोणी दंड पाडीत नाहीत. सगळ्या गावाचे कार्य अशा हिरीरीने लोक कार्यात सहभागी होतात.

देव बसविणे :

लग्नाच्या घरी पै पाहुणे नातेवाईक गोळा झालेले असतात. तशाच प्रकारे कुळदैवतांना आमंत्रण देऊन मानाने घरी आणले जाते. या लग्नात त्यांचीही कृपादृष्टी असावी म्हणून आवतण दिले जाते.त्यांना घरातल्या देवा-याजवळ स्थापन केले जाते. कुळदैवतात जेजुरीच्या खंडोबाच्या चांदीच्या मूर्ती असतात.देवीदेवता असतात त्यांची 'देवठाणा 'मांडली जातात. देव्हा-यांच्या मागील भिंतीवर मुंडावळी, बाशिंग स्वस्तिक इत्यादी शुभचिन्हे चुन्यांनी अथवा तांदळाच्या पिठानी चौक रंगविले जातात. वारली पेंटींग शैली यातूनच जन्माला आली.वारली लोकही लग्नाच्या वेळी भिंतीवर देवठाणा म्हणून चुन्याने अथवा पांढ-या रंगाने भिंतीवर विविध प्रतिके काढताता. आगरी लोकांच्या लग्नातही भिंतींवर अशी शुभचिन्हे पांढ-या रंगानी देव्हा-या जवळ चितारली जातात. पुढे देव्हा-या जवळ अहिरी ठेवण्यात येते. अहिरी म्हणजे मातीच्या भांडयांची चवड ठेवली जाते. मोठे,लहानलहान अशी रंगवून नक्षी काढलेली चवड देव्हा-याला वेगळेच पावित्र्यआणते. अहिरीमध्ये फेण्या,पापड, घा-या म्हणजे तांदळाचे वडे ठेवतात. काठीलाही वडे,फेण्या खोवून देव्हा-या जवळ ठेवले जाते. धवलारीन सर्व देवताना या शुभकार्याला येण्याचे आमंत्रण देते. तुम्ही सर्वदेवांनी या लगीनघरी यावे, पालखीत बसून म्हणजे दांडेडोले यावे असे आवाहन करण्यात येते.

" शिवा शिवा कोलापूरी तुमी यावा दांडे डोले
इनचे देवा कुलस्वामी तुमी यावा दांडे डोले
इनचे देवा खंडेराया तुमी यावा दांडे डोले
इनचे देवा बहिरीदेवा तुमी यावा दांडे डोले
इनचे देवा चांदा सूर्या तुमी यावा दांडे डोले
इनचे देवा काशीखंडा तुमी यावा दांडे डोले

इनचे देवा चुकल माकल तुमी यावा दांडे डोले "[९०]

हळदीकुंकवाचा पानाफुलांचा मान घ्यावा. लग्नघरास पाच दिवस आपला आशीर्वाद द्यावा. पाच दिवस आपला वावर ठेवा. देवाना घरात बसविताना तेलवण पाडले जाते.

" हळदीचा मारवना शिरी घ्यावा
कुंकवाचा मारवना शिरी घ्यावा
फुलांचा मारवना शिरी घ्यावा
पांचू दिसू मंडपी फिरा
उष्टया माष्टया नको करु फिकीरु
आम्हां घरी हातीन तान्ही बाळा"[९१]

देवाना विनंती केली जाते. उष्टेमाष्टे काही झाले काही चूक झाली तर पदरात घ्या. या आमच्या घरात तान्ही बाळे, लहानमुले आहेत. ती चूकू शकतात अशी विनवणी केली जाते.

" देव आलं गं चांदा न सुर्या
देव आलं गं खंडोबा
देव आलं गं कुलस्वामिनी
देव आलं गं बहीरी
देव आलं गं नागेश्वरु
देव आलं गं काशीखंडा
देव आलं गं गावचं शिवच
देव आलं गं चुकल माकल"[९२]

घरात चंद्रसूर्य, खंडोबा,कुलस्वामिनी, बहिरी [भैरवनाथ], नागेश्वर या पूर्ण भारतवर्षातील म्हणजे काशीखंडातील देव, गावचे आणि गावशिवचे वेशीदेव, देवाचे कुणाचं नांव राहिले असेल ते सगळे चुकले माकलेले देवही लग्नकार्याला हजर झाले आहेत. लग्नकार्यालयात शुभवस्तू घेऊन

देव आसनस्थ झाले आहेत. सगळे देव तीन वावरात सामावले आहेत.आज नवरदेवाचा मान असतो   नव-याला 'देव' प्रत्यय लागला आता पाच दिवसा पुरता तो देव झाल्याने त्याला चवथ्या वावरात जागा दिली आहे. अशी सुंदर कल्पना धवळारीन गुंफते ."पाच दिवस नवरानवरी देवत्वात वावरत असतात " ही त्यामागे सुंदर कल्पना आहे .

पुर्वजांची आठवण काढणे :

लग्नाकरिता केवळ देवदेवतांनाच आमंत्रण दिले जात नाही तर लगीनघरातील स्वर्गस्थ पितर नातेवाईक यांची नावे घेऊन त्यांना आमंत्रण देऊन त्यांचे पुण्यस्मरण केले जाते . धवलारीनी कुटुंबात मृत पावलेल्या व्यक्तींचे नाव घेऊन विवाहाचे आमंत्रण देते .

" स्वर्गीच्या यावा तुम्ही बाळाराम पितरा
स्वर्गीच्या यावा तुम्ही धर्म्याजी पितरा
स्वर्गीच्या यावा तुम्ही शांताराम पितरा
स्वर्गीच्या यावा तुम्ही कमळ्याजी पितरा
स्वर्गीच्या यावा तुम्ही रामाजी पितरा
स्वर्गीच्या यावा तुम्ही धर्मीबायजी पितरा
स्वर्गीच्या यावा तुम्ही कमळीबाय जी पितरा
स्वर्गीच्या यावा तुम्ही गुलाबबायजी पितरा
स्वर्गीच्या यावा तुम्ही अनुबायजी पितरा"

धवलारीन घरातील मृतव्यक्तीना बोलावते हा लग्नसोहळा पहायला या असे आमंत्रण देते.

"आली आली सर्व पितरा
पुसाया लागली आपले लोकांना
पाशी कितीक लोकांनो कमावला
सातखंडी पिकवियेला आपले गोता
कमवली आंबा नास्ळाची वाडी
तिथ नाही व्हईत आमचा येना

आमी बांधील्या होत्या मा-या

त्या लेका कामी आल्या

जमजम नांदा न तोरण बांधा "(पारंपरिक)

पितर म्हणजे पूर्वज आजेपणजे सांगतात आम्ही सातखंडीचे उत्पन्न असलेले शेत नारळाची व आंब्यांची बाग मागे ठेवली, आम्ही माडया बांधल्या होत्या लेकांच्या कामासाठी उपयोगी पडल्या खरं तर ते साधे घर असते पण धवळारीन त्याला माडी,बंगला म्हणते .आम्ही आता या कार्याला येऊ शकत नाहीत. पूर्वज उत्तर देतात धवलारीन त्यांचे मार्मिक वर्णन करते म्हणजे स्वर्गस्थ पितरांची् आठबण या प्रसंगी काढली जाते .पंरतु त्यांना खाली येण्याच्या शिडया बंद झाल्या आहेत.मृत्युलोकी परत सदेह येणे कुणालाही शक्य नाही असे ती म्हणते.

" वरच्या निसनी गो वरी व-हील्या

खलच्या निसणी गो खली व-हील्या

सोल्याचे कारना आमुचा गो नाय व्हई येना

सना वारा गो भाना भरा ,

लगुना कारना तिथ आमच्या यादीस का-हा

लगुना कारनी आमचा नाय व्हय येना [९३]

पूर्वज म्हणतात आम्ही आता येऊ शकत नाही आमच्या येण्याचा मार्ग आता बंद आहे. वरच्या खालच्या शिडया (निसणी) काढून घेतल्या आहेत. शुभकार्यात आमच्या आठवणी काढा आमचा मान काढा .आगरी बोलीत "भानाभरणे " म्हणजे नै्वेदयाचे ताट काढणे , 'सना वारा गो भाना भरा'या शब्दात ती इच्छा पूर्वज व्यक्त करताना दिसतात. एवढीच आमची इच्छा आहे असे धवलारीन पूर्वजांच्या वतीने सांगते, तुम्ही“जमजम नांदा न तोरण बांधा ! ”म्हणजे यशस्वी व्हा सुखाने नांदा, असा आशीर्वाद ते देतात .

तवा चढवणे :

रात्र हळूहळू वाढू लागते .मांडवात जेवणावळी उठतात. पूर्वी हळदीला फक्त जवळच्या दूरुन आलेल्या आतेष्ट नातलगाकरिता रात्री साधे जेवण असे. मांडवप्रथा म्हणून अलीकडे दारु मटणाच्या जेवणाची अनिष्ट रुढी आगरी समाजात येऊ लागली आहे. वारेमाप खर्च काही लोक या खोटया प्रतिष्ठेपायी करतात. यातून काही अनिष्ट गोष्टी या शुभकार्यात विघ्ने आणतात.

दुसरीकडे घरची मंडळी वडे म्हणजे घा-या तळण्याच्या कामात मग्न असतात. व-हाडासाठी पापड, फेण्या तळण्याच्या कामाला सुरुवात होते त्याला 'तवाचढविणे' असे म्हणतात. मुहुर्त्याचे जे जोडपे असते त्यांच्या हस्ते विटांचा मांगोला म्हणजे चुल्हा तयार केला जातो.त्या चुल्हयाला हळद कुंकू पानं फुलं वाहिली जातात. मुहूर्ते जोडपे तव्याचीही पूजा करते. मुहूर्ताच्या पाच घा-या नवरी वळते मग बाकी इतर मंडळी घा-या म्हणजे वडे वळतात. तव्याखाली लाकडे पेटवली जातात. त्यांना त्यावेळी लाकडे न म्हणता शोभना म्हणतात. धवलारीन गाते.

" हलदी कुकवाचा मानु
देऊ तव राजाला
आंब्या तुलशीच्या माला
देऊ मुर्त्याचे हाती
तीन धोंडयाचा मांगोला
वरती तव्या च-हवा हो
आना सायाची शोभना हो
तवया करीती जालू हो
काले तिलाचा तेलू हो
गणपती देवा धारा मुलू हो
येईल गणपतीची शारजा

ती वाढील तवया तेलू हो"[९४]

धवलारीन अशा त-हेने वर्णन करीत राहते.प्रत्येक देवतेचे नाव घेत आवतान देते. तीन धोंडयाचा मांगोला करा. त्यावर तवा म्हणजे कढई चढवा खाली सायाची म्हणजे सागाची लाकडे [सोभना] जाळा या तव्यात काळया तीळाचे तेल ओतले आहे. ते गणपतीच्या शारदेने ओतले आहे. अशा त-हेने सर्व देवी देवतांची नावे कुटुंबातील व्यक्तीची नांवे गुंफली जातात.

" या कैलास म्हात-यांनी [म्हात्रेनी]
चंदनू लाकुर जालु केले
टाकीयेला तेलु तूपू
तवं तो तवा बोलता झाला
काठीयेल्या मनभर घा-या
जश्या गो दुधाच्या धरा
पचली घारी गो फत्तरी
जणू चांदा सुर्व्याची सत्तरी
तव्हारील्या पांचु घा-या गो
आल्या कुंकवाच्या पु-या
तव्हारीच्या पाचू फेन्या गो
तवा नितुलसा पापरु गो
तवा नितुलसा झाला"[९५]

पाच घा-या नवरी प्रथम वळते व तव्यात टाकते .त्या तळल्यावर लाल होतात त्या जणू कुंकवाचा करंडा आहे. फेण्या म्हणजे पापडया तळून झाल्या की त्या दुधासारख्या पांढ-या शुभ्र फुलून येतात. शेवटी पापड तळले जातात. पापड व-हाडासाठी मोठया प्रमाणात तळले जातात ते तळून झाले म्हणजे तवा शांत होतो. तळण संपले की मांडवात नाचायची धम्माल सुरु

असते. मांडवात पूर्वी टिमकीबाजा असायचा, आता तो जाऊन बॅण्ड वाजवला जायचा अलीकडे डि.जे.ची प्रथा सुरु झाली आहे.रात्रभर तरुण मुले लग्नाच्या मांडवात त्यावर नाचत असतात. उत्तररात्रीपर्यंत नाचणे चालू राहते.

लग्नाचा दिवस :

अखेरीस प्रत्यक्ष लग्नाचा दिवस उजाडतो. मुहूर्तास सकाळीच मांडवात उंबराची डहाळी आणतात. त्या फांदीची पूजा करतात. उंबर म्हणजे दत्त दिगंबर आहे. अशा समजुतीने पूजन केले जाते. तो उंबर कसा आला याचे सविस्तर वर्णन धवळारीन करते उंबराची जन्मकहानी धवलारीन सुरु करते. ती वर्णन बी पासून वृक्षात रुपांतर होईपर्यंत यथासांग करीत राहते.

" उंबराच्या बिया घेतल्या कुपीया
नेवुनी त्या तळीयापाली लावील्या
तळीयांच्या पाली उंबर रुजला"

उंबर वाढत जातो .मोठा होतो. लग्नासाठी उंबराला मूळ जातात म्हणजे मुल्हारी पाठवतात . आमंत्रण पाठवतात.

" चला जावू उंबराला मुलू
दिव्या आरतीचा उंबरा मुलू
तिळा तांदळाचा उंबरा मुलू
आखंड नारळाचा उंबरा मुलू"

उंबराच्या पूजेत सर्व वस्तूंची यादी धवलारीन गुंफत राहते. पुढे धवळयात उंबराची तक्रार केली जाते. त्यात या झाडांचे गुण विशेष वार्णीले जात.

"फुल फुल रं उंबरा , फुल मध्यान्हरात्री हो
उंबर कपटी मनाचा फुलला मध्यान्ह राती हो
आंबा मनाचा मोकळा , फुलला मध्यान्ह दुपारी हो
जांभुळ मनाची मोकळी, फुलली उभे दुपारी हो" [९६]

उंबर कपटी मनाचा आहे तो मध्यान्हरात्री फुलतो .आंबा आणि जांभूळ मोकळ्या मनाची असून त्या उघडपणे भरदुपारी फुलतात. आंबा, जांभळीला म्हणतो आपण कोणाच्या मांडवात जायचे. ब्रह्मदेवाच्या ,गणपतीच्या, विष्णूच्या व शेवटी यजमान जो कोणी असेल तो उदा. कैलास म्हात्रेच्या घरी जाऊ तिथे कशाप्रकारे आपला मानसन्मान होईल यांचे वर्णन केले जाते.सुवासिनीना हळदी कुंकू लावले जाते. मांडवात उंबर,जांभूळ व आंब्याची फांदी जिथे लावलेली असते तिथे खांबाला एका टोपलीत मुसळ ठेवलेला असतो. मुसळाला खायचे पान बांधलेले असते. विडा लावलेला असतो . पूर्वी घरात जमिनीत उखळ पुरलेले असायचे ते आता नाहीसे झाले आहेत. तांदूळ रासण्याचा विधी होतो. पाच वेळा नवरीला मुहूर्त तसे विचारतात. पाचव्या वेळी नवरी मुलगी तांदूळ रासले म्हणजे कांडले म्हणते, धवळारीन जीवनाचे सार धवळ्यात वर्णन करते.

"खइरु मुसलू पाशांनी उखलु

भावाच्या बहीनीनी तांदूल राशियलं

चौ-याऐशी धाव तिनी मारियलं

बरमसुता मुसला भांदियेली

रामाचे जानकीन चांदूल राशियलं

इठोबाचे रुखमिनी चादूल राशियलं

शंकराचे पारबती चांदूल राशियलं " [९७]

खैराचे मुसळ , दगडाचा उखळ आहे त्यात भावाच्या बहिणीने म्हणजे नवरीने तांदूळ राशीले म्हणजे कांडले चौ-याऐशी धाव तिने मारले, तिला रामाच्या जानकीची उपमा धवलारीन देते. चौ-याऐशी योनी फिरुन अनेक जन्म सहन करत ती माणसाच्या जन्माला आली आहे. ब्रह्मदेवाने मुसळा बांधीली म्हणजे जन्मगाठ बांधली जन्माचा जोडीदाराशी तिचा विवाह साजरा होत आहे. सर्व देव तिला मदत करण्यासाठी आले आहेत असे ती म्हणते नवरी आजवर आठवार म्हणजे अविवाहित होती ती विवाहित म्हणजे नऊवार होणार आहे. यौवन अवस्थेतून गृहस्थीच्या

जीवनात येणार आहे यानंतर मामाचा सन्मान केला जातो त्याला उमतारा तासणे असे म्हणतात. आपल्या बहिणीच्या घरी विवाहसोहळा असतो. तेव्हा भाच्याची अथवा भाचीची लग्नाची सारी तयारी करावी लागते. प्रथम मामाला रांगोळी काढून म्हणजे कणे काढून पाटावर बसविले जाते. बहिण भावाला हळद कुंकू लावून ओवाळते. गुळखोंबरे देते. ऐपतीप्रमाणे शर्टपीस पॅन्टपीस देतात. पूर्वी चादरी दिल्या जायच्या , टॉवेल दिले जायचे गरिबीतले सोहळे असल्याने हलक्या वस्तूवर भागविले जाई. मामाच्या पुढयात भाचा अथवा भाची बसते. अंगावर शाल घेते. पाच सुवासिनी नंदाची वळ म्हणजे अंतरपाटाचे कापड डोक्यावर घेतात. "मामा" हे पात्र लग्नात खूप महत्त्वाचे असते. बहिणीच्या घरी लग्न म्हटल्यावर त्याची लगबग अधिक असते.असा हा मामा लग्नात अधिक धावपळ करीत असतो. धवळारीन मामांसाठी अप्रतिम धवळे गाते. उदा.

"चौपारा रातरा झाली हो
वनी मोरानी टाहुसा केला हो
नंगरी पकशा जागुसा दिला गो
तो नांद परला मामीचे कानी हो
तव ती मामी उठून जागी झाली हो
तव त्या मामीनी दिवं काय लाईल हो
तव त्या मामीनी झारु वारु केल हो
तिनी पेटईल्या तांबियांच्या चूली हो " [९८]

चार प्रहर रात्र झाल्यावर वनात मोरानी टाहो केला नगरात पक्षांची किलबिल सुरु झाली तेव्हा ती मामी उठून जागी झाली .तिने दिवे लावले झाडलोट केली तांब्याच्या चुली पेटविल्या अशा प्रकारे सर्व विधीची संगतवार यादी सुरु रहाते मामा आणि मामी कशाप्रकारे तयार होतात उमता--याचे लाकुड आणण्यासाठी कशा प्रकारे जंगलात जातात व भाचा भाचीसाठी रानावनातून ते आणतो यांचे अतिशयोक्ति पूर्ण वर्णन धवलारीन करते.

" पालव धरती तुमी आहे इनी

मामांनी भाची घेतली मांडे

उसाचे कांडे भाची वारोइली

मामानी भाची घेतीली करे

गोराचे ढेले भाची वारोइली"[९९]

मामाने भाची मांडीवर घेतली आहे .तिला उसाच्या कांडासारखी तिला वाढवली आहे. मामीनी भाचीला कडेवर घेतली. गुळाच्या ढेपेसारखी तिला जपली आहे.

नवरा,नवरी न्हाण्याचा कार्यक्रम हा महत्त्वाचा विधी असतो ."माणसांच्या जीवनात ज्या तीन अंघोळी असतात त्यापैकी ही एक असते. जीवनातली पहिली अंघोळ माणूस जन्माला येतो तेव्हा सुईण अथवा नर्स जी पहिली अंघोळ घालते ती अंघोळ. त्यानंतरची कुमार अवस्थेतून गृहस्थ जीवनात प्रवेश करताना लग्नाच्या मांडवात लग्नाला जाण्यापूर्वी समाजापुढे जी अंघोळ केली जाते ती दुसरी अंघोळ अथवा न्हाणे, न्हावपडणे. तिसरी माणसांच्या जीवनातली मरणानंतर प्रेताला स्मशानात नेण्यापूर्वी जी अंघोळ घातली जाते जी अंघोळ . अशी तीन स्नाने मानवी जीवनात हिन्दुसंस्कृतीत महत्त्वाची मानली जातात. "न्हाव पडताना नवरीच्या नातेवाईकांची मांडवात हजेरी असते. पाच करवल्या कळश्या घेऊन तळ्यावर अथवा नदीवर जातात, विहीर असेल तर विहिरीवर जातात. तळ्यावर अथवा पाणवठयावर पूजा केली जाते. व पाणी भरुन आणले जाते.काही ठिकाणी या करवल्यांच्यासोबत पाणवठयावर ताशेवाजंत्री घेऊन जातात. मांडवात रांगोळी काढून चार बाजुला चार मडकी अथवा कळश्या मांडतात. मध्ये करा ठेवतात पूर्वेस तोंड करुन नवरी पाटावर बसते. तिची आई तिच्या मागे बसते. आई नसेत तर काकी अथवा वहिनी बसते. नवरीची आई हातात लामणदिवा घेते. करवली करा घेते. मुहुर्ते कळश्यांना पांच प्रदक्षिणा घालतात. या पाच फे-यांचे वर्णन धवलारीन

करते. हा विधी खूप महत्त्वाचा असतो. आठवरपणा फिटून नवरा, नवरी नव्या नऊवार जीवनात प्रवेश करतात.

" पहिले गौरी भौता फिरे नाहे
रामानी पाहिली जानकी त यवगा आहे
दुसरे गौरी भौता फिरे नोह
इस्नूनी पर्णिली लक्ष्मुमी त यवगा आहे
तिसरे भौरी भौता फिरे नाहे
शंकरानी पर्णिला पारबती त यवगा आहे
गनपतीनी पर्णीली सारजा त यवगा आहे"[१००]

पाचवेळा प्रदक्षिणा घालून पूर्ण झाल्यावर नवरीस पाटावर बसवून तेलवण पाडले जाते. डाव्या बाजूस दोन सुवासिनी उभ्या राहून तेलवण पाडतात. नंतर सेसा भरण्याचा विधी होतो .नवरीच्या डोक्यावर एकमेकींच्या हाती तांदूळ देतात. त्याला सेसा भरणे म्हणतात.धवलारीन वर्णन करते.

" पहिला चवकू सवारियेला
इ बाय भरले रत्नांची
अशी नोवरी सुरेखू
येवून चौका बसली हो
या काय आहेवू नारी"[१०१]

धवळे चालू असताना भाऊबंदातील चार तरुण पाण्याच्या कळश्या प्रथम जमिनीवर व नंतर नवरीच्या अंगावर ओततात. नव-या मुलीच्या आईला नांव दिलेले असल्याने तिच्याही अंगावर कळसवनी पाणी ओतले जाते. सुवासिनी नवरीला उटणे लावून न्हावू घालतात. मामा नवरीच्या अंगावर पिवळी कोळसाडी घालतो. नवरीच्या आईच्या अंगावर चांगली पातळे ,साडया घातली जातात. नातलग तिला लुगडयाचा आहेर देतात.

" भावाच आहेरु बहिनी मंडपी घेवाव
भाचाच आहेरु बहिनी मंडपी नेसाव
सोय-या धाय-याचे आहेरु
कोरे कागदी मांडाव
ज्याचे घरी आसल येउद
त्याच त्याना धाराव "[१०२]

धवलारीन वरमायला सूचकपणे कल्पना देते. भांवाचे आहेर मांडवात घ्यावेत .सोय-याचे आहेर वहीत लिहून ठेवावेत कारण ते देणे आहे .नवरीला गजरे, वेण्या भरजरी कपडे देऊन सजवले जात. कुंकवाने पाय रेखिले जातात. लग्नाची घटका पळापळाने जवळ येऊ लागते.

"नवरी न्हावली गो, वरमवले बसली
कधी येतो रं मामा तुझी बाशिंगा
कधी येती रं मामा तुझ्या कोलसा-या
कधी येती रं अहेईची मंगला" (पारंपरिक)

अशा चढणीने प्रत्येक देवाचे नाव गुंफले जाते. त्याचवेळी नवरीला नवी पिवळी कोलसाडी नेसवून दागदागिने घालून सजविले जाते व नटवले जाते.

मवा करणे :

नवरदेवाच्या बाबतीत थोडे वेगळे असते. नव-याच्या अंगोळीच्या आधी त्याची दाढीमिशी करायला न्हाव्याला आंमत्रित केले जाते. न्हाव्याकडून नव-याचे केस कापून दाढी मिशी केली जाते. त्याला 'मवाकरणे' म्हणतात. धवळ्यातील न्हाव्याच्या आजच्या सर्व वस्तू सोन्या चांदीच्या हि-यामाणकाच्या असतात पाण्यांची वाटीही रत्नजडीत असते.त्यातील पाणी हे गंगेचे उदक असते . यात उपमा, उत्प्रेक्षा, अतिशयोक्ती अंलकार वापरले जातात .कल्पनेला दारिद्रय कशाला ? नवरदेव आज राजा असतो त्याचा थाटही शहेनशाही असतो.त्याचा वावर दिमाखादार

असतो नवरा आता मवा बसला आहे हे सांगायला ताशेवाजंत्री वाजवित गावातील घराघरातील माणसांना आमंत्रित करतात. नवरा मवा बसल्याचे वाजतगाजत सांगण्याचा हेतू असा असतो की नवरा आता लग्नासाठी नवरीकडे जाण्यास सज्ज होत आहे.तुम्हीही व-हाडासोबत येण्यासाठी तयारीत रहा.हळूहळू नवरदेवाचा साजशृगांर होतो. त्याचबरोबर त्यांच्या सोबत येणारा व-हाडीही नट्टापट्टा करुन साजशृंगार करुन तयारी करीत असतो. नवरा मवा बसला आहे तुम्हीही आता लवकर आटपा हे सांगण्यासाठी गोतास सावध करण्यासाठीची ताशेवाजंत्री वाजवीत ही घरोघरी दिलेली पूर्वसूचना दिलेली असते.

" दांडया पाठवा न्हाई बोलवा
डोल्या पाठवा न्हाई बोलवा
कनकाचे पिठाचा कना भरावा
कन्याव ठेवावा चदंनू पाटू
पाटाव टाकावा दुपटू शेलं
पाटाव बसवा सुर्यकांतबाल नोवरा
घरचं ग देवू मवा बसलं
मोस घेतला बालू नोवरा
देवाची साया बालावं पर
तव त्या बालाला देवकाया च-ह
चंदर सुरये मवा बसलं
सोन्याचा वसतारा रुप्याचा तारा
सुर्यकांत बालू नोवरा मवा बसला
पाठी बसाया आई बोलवा
दिवा धराया फुई बोलवा "[१०३]

नवरा मवा बसला की त्याच्यावर देवाची सावली पडते " तव त्या बालाला देव काया च-ह " यांचा अर्थ हे पांच दिवस तो नवरा नसून नवरदेव झालेला असतो .

चौकाचा विधी :

यानंतर चौकाचा विधी करतात. नऊ रांगोळ्या काढून पहिली पासून नवव्या रांगोळी पर्यंत पाट सरकवित नेतात. आठवारपणा फिटून मुलगा अथवा मुलगी नऊवार होते. म्हणजेच त्याचे किंवा तिचे ब्रह्मचर्याश्रमातून गृहस्थाश्रमाकडे संक्रमण होते. आठवारपणा फिटून ते नऊवारे बनवात म्हणजे त्यांच्या सहजीवनाला समाज मान्यता देते यासाठी विवाहाचा विधी आवश्यक आहे. धवलारीन गाते

"पईला चवकू तो यावरे पिठाचा
दुसरा चवकू तो लोनाचे तळीचा
तिसरा चवकू तो चंदन पाटाचा
ऐसा चंदनाचा पाटू पाटाच्या ध-या
चंदनी मांडील्या वो, आर देवा तू गणपती
चौकी येवूनी बैसवा, उलटा पालटा चवकू"[१०४]

अशाप्रकारे नवव्या चौकापर्यंत धवळा चालत राहतो व धवळारीन गृहस्थाश्रमात प्रवेश करणा-या वधूला ,वराला आशीर्वाद देण्यासाठी वेगवेगळ्या देवाना आंमत्रित करते. त्यानंतर कांकण बांधण्याचा विधी केला जातो. भाच्याला, भाचीला मामा भेटवस्तू देतो मामाचाही यथोचित सत्कार केला जातो. कापडचोपड भेट देऊन सन्मान करतात.

"मामा बेसला पाटावं
सोन्याचा कांकन बांधियेला
भाच्याचे डावे हाताला
मामीनी कांकान बांधियेला
भाच्याचे हाती गोराच्या भेली

घाली मामाचे मुख्रानु

बयनीच्या हाती शेल्याच्या ध-या

वाही भावाचे ग खांदे"[१०५]

बहिणभांवाचे अतूट प्रेमाचे नाते त्यांच्या मुलामुलीच्या लग्नापर्यंत अखंड चालत राहते. नवरा भरजरी कापडांनी सजतो. बाशिंग बांधलेला रेशमी जरतारी कापडांचा छतीर [मोठी छत्री] त्याच्या माथ्यावर धरली जाते. काहीवेळा डोकीवर रेशीमकाठी पगडी घातली जाते. पाठीमागे शाल फुलांची जाळी लावली जाते. हातात देवाचा लाल पिवळ्या रंगाचा नाडा गुंफलेला देवाचा खंजीर अथवा सूरी व सोनेरी कागदाने सजवलेला नारळ नवरदेवाच्या हाती दिला जातो. ताशा,ढोल, अथवा बेन्जोच्या तालावर व-हाडी नाचत असतात व नवरदेव निघतो. पूर्वीच्याकाळी नवरदेवासोबत लेझीम, कोळीनाच, दांडपट्टा यासारख्या मनोरंजनाच्या साधनानी वाजत गाजत नवरा ,नवरीच्या गांवाकडे निघत असे. मैलोनमैल चालत रस्ते , खाडया पार करुन नवरीच्या गांवी चालत जावे लागत असे. सोबत मनोरंजनाची साधने असली म्हणजे गांवोगावीचे लोक नवरा व व-हाड बघायला रस्त्यावर येत

कोळी नाच (गोमू नाच) :

आगरी लग्नात लेझीम असे. मारबतसारखे मोठे बाहूले नाचवले जात असत. बांबूच्या कांबीची होडी दोन पायात घेऊन कोळी वेशभूषा करुन लग्नात कोळी लोकगीते गाऊन नाचत असत . अर्थात ते नाचणारे तरूण आगरीच असत .आगरी कोळी समाजात तसा फार मोठा फरक नाही हे मागे आपण अभ्यासले आहेच .कोळी नाचाची काही पारंपरिक गीते आहेत.

" डोंगर फोरून बोलते रस्ता केला

कोणे मित्राची सायकल येते

कोणे मित्राची सायकल येते

बालकिस्नाची बोलते सायकल येते

बालकिस्नाची बोलते सायकल येते

आन गोमूला त्यावर बसवून नेते"

किंवा

"गंगा जमना दोघी बयनी गो

पानी झुलझुल वाय

माशांनी मारलाय दणका गो

पानी तल्हाला जाय

कोल्याची पोर एक सोभेची

तया उभीच हाय

अंगान चोली गझ्नीची

पोर ठुमकत जाय"(पारंपरिक)

किंवा एका आगरी बहिणीचे मनोगत या पारंपरिक आगरी गीतात व्यक्त होते .

" वरळीचे एक बाजूला, एक बाजूला रं

बंधू , मना   बंगला बांध चांगला रं"

कोळीगीतातील गोमूवरचे रावे (पेण) भागातील एक गीत पहा येथील कोळी नाच खूप प्रसिद्ध होता .नव्या पिढीने मात्र ही परंपरा टिकऊन ठेवली नाही असे निदर्शनास येते.

"   म्होटे मोलाचा लुगरा गोमुबाय ,लांबूसा पदोर का-हू नको

लांबूसा पदोर का-हू नको ,लांबूसा पदोर का-हू नको

ढोपशी सोगंला लावू नको , ढोपशी सोगंला लावू नको

पोयनार शहराला जावू नको ,पोयनार शहराला जावू नको

मण मण भात तू इकू नको ,मण मण भात तू इकू नको न

वटीनं खुर्दा ठेवू नको , वटीन खुर्दा ठेवू नको न

रस्तन मिरवत येवू नको ,रस्तन मिरवत येवू नको न

आमाला रुपाया देवू नको ,आमाला रुपाया देवू नको   " १०६

करा मांडणे :

नवरा ज्या ज्या गावाच्या वेशीवरुन जातो. अथवा वाटेतील देवळात दर्शनाला जातो ते पाण्याने भरलेले तांबे त्यात आंब्याची डहाळी टाकून नव-याच्या वाटेत लहान मुले ठेवत असत. या क-हयामध्ये दहा पैसे , चार आणे टाकले जात. त्याकाळी दहापैसे अथवा चार आण्याचे महत्त्व खूप होते. काही वेळा नवरदेव गरिबाघरचा असेल तर क-हयात पैसे न टाकता सुपारीची खांडे टाकली जात असत. क-याने किंवा पाण्याच्या दुडी घेऊन वाटेत आलेल्या सुवासिनीच्या हंडयातही पैसे टाकले जातात.पाण्याने भरलेले हंडे (दुडी) घेतलेल्या सुवासिनी वाटेत भेटणे शुभसंकेत मानला जातो. नवरा डामडौलात गावागावातून नवरीच्या गावाकडे गोतावळा घेऊन चालत असतो. नाचत वाजत गाजत गोत मार्गक्रमण करीत असतो.करवल्या गाणी , धवळे गात असतात. बहीण नव-याची करवली असते. ती लग्नात नटूनथटून मिरवत असते.भावाचे लग्न मग करवलीचा थाट खूप मोठा असतो ती अगदी मिरवून घेत असते.

" अमरुताचा करा झेवूनी
बहिन भावा संगती जाय
भाऊ बहिनीच समरथू
बहिनीवर सतिरा धरीती"[१०७]

[झेवूनी - घेऊनी, समरथू - समर्थ , सतिरा- छत्री]

नवरा चालत असता कधी वाटेत खाडी लागते. सर्व गोत, व-हाडी होडीत बसून तरी (नावाडी) जबाबदारीने पलीकडक्डे आराडी पार करीत असतो. त्याला पन्नास शंभर रुपये देऊन खुष केले जाते. समुद्राला नारळ अर्पण करुन फुले ,पाने, अबीर, गुलाल वाहून आरती केली जाते. विघ्न न आणता हे व-हाड पलीकडे सुखरुप नेण्यासाठी विनवणी केली जाते. पारंपरिक लोकगीत अनामिक कवियत्री आपल्या धवळयात म्हणते.

" द-या, द-या सौंदार द-या
द-या पाना काय फुलांचा र

यो वर येत रुक्मिनी मातचा रं

देव इठोबा झालं तरी रं

पितांबरी कांस घालूनी

इठोबा गोताला भेटल रं

दूधान खारका पान्यान व्दारका

देव इठोबा इटवरी उभा रं

इठोबा गोताला भेटल

आपले गोत आपलं काशी

देव इठोबा तू संभालुनी नेशी रं "[१०८]

हा दर्या सहृदय आहे हा दर्या पानाफुलांनी सजला आहे. हा वर रुक्मिणीआईचा लेकरु आहे खाडीच्या पलीकडे होडीतून वल्हवित त्याला व व-हाडाला नेण्यासाठी देव विठोबा तरी म्हणजे नावाडी झाला आहे.त्याने पिंतांबरी धोतरांची कांस घातली आहे सर्व गोताला तो त-याच्या [नावाडयांच्या] रुपात भेटला आहे. कृष्णाची म्हणजे विठोबाची द्वारका समुद्रात आहे. काशी गोत म्हणजे हे व-हाड देव अलगद पैलतीरी उतरुन पार करणार आहे. यासाठी विठ्ठलाला नावाडी होण्याची विनवनी धवलारीन या धवल्यात करते. हया धवळयाला आध्यात्मिक छटाही आहे. हा भवसागर संसाररुपी समुद्र पार करण्यासाठी भक्तिरुपी [होडीत] बसल्यावर विठ्ठल नावाडी बनून सर्व समाजाला [काशी गोताला] अलगद पैलतीरी नेतो व न्यावे म्हणून आर्तता असते. नंतर नवरा वाजत गाजत नवरीच्या गावात येतो. गावाजवळ नवरा येतो तेव्हा लेक आईला विचारते की गावाचे बाहेर आई काय वाजते आहे ?कोण येतआहे आपल्या गावात ?

गावाचे बाहेरी आई काई गं वाजत ?

घोडयाचे टापाचा आई आवाज येईतं

भलीयाचा लेक तुला पर्णाया येईतं

पर्णाया येईते ,आई काई ग आणीत ?

कपालीचा कंकू लेकी तुला घेऊन येईतं //१//
गावाचे बाहेरी आई काई ग वाजतं ?
घोडयाचे टापाचा आई आवाज येईतं
भलीयाचा लेक तुला पर्णाया येईतं
पर्णाया येईते आई काई ग आणीत ?
गलीयाची काळी गांठी लेकी घेऊन येईत //२//
गावाचे बाहेरी आई काई ग वाजत?
घोडयाचे टापाचा आई आवाज येईतं
भलीयाचा लेक तुला पर्णाया येईत
पर्णाया येईते आई काई गं आणीत ?
हातातला हिरवा चुडा तुला घेऊन येईतं //२// १०९ *

नवरा बस्तानी पडणे :

नवरा गोतासह नवरीच्या गावात येतो. लग्नाला आलेले व-हाड हौसेने नाचू लागते. उत्साहाला उधानाची भरती येते . नवरा देवळाजवळ लग्नाला वेळ असल्याने बसविला जातो. नवरा बस्तानी पडला असे म्हणतात. अशावेळी नव-यासोबत आलेल्या वरमाया कथागीत लावतात. देवाचे स्मरण करणारी लोकगीते गातात.

" सुर्यवंशी दशरथ राजा , सुर्यवंशी दशरथ राजा ,
राजा माहित सर्वे जनाना, राजा माहिन सर्वै जनाना
त्यांचे वंशी अवतार झेतला, त्यांचे वेशी अवतार झेतला
अवतार झेतला ग रामचंद्रानी //१//
रामचंद्राला वनवासू झाला, रामचंद्राला वनवासू आला
वनवास झाला बाय कोन्या येलेला" [११०]

रामायणातील रामरावणाच्या लढाईपर्यंत रामाच्या विजयापर्यंत गाणे लांबत जाते. तोवर नव-याला राजेशाही थाटात ठेवला जातो.नंतर मेव्हणी मुंडावळया घेऊन येते. नवरीला वाजत गाजत नव-याची उष्टीहळद नेली जाते. पूर्वी ती हळदीच्या दिवशीच नेत असत. मेहुण्या नटून थटून मुंडावळ्या सोबत दूध, कधी थंड पेय घेऊन येतात. यावर धवलारीन म्हणते.

"मेव्हनी आली गो मुंडवाळ घेऊनी
कुसरीची मुंडवाळ मेहुनी झेवूनी आली
मेहूनी आली गो मुंडवाल घेऊनी
मेव्हुनी आली गो रुखवत घेऊनी
पेला भरु दुध मेहुनी घेऊनी आली."[१११]

नव-याकडून वटभरणी म्हणजे ओटी भरण्याचे साहित्य नवरीचे शालू, दागिने, मंगळसूत्र घेऊन नवरीच्या घरी नव-याकडच्या करवल्या जातात. मग नवरीकडील करवल्या येतात. लगीनघटिका भरल्यावर पुन्हा वाजत गाजत नवरा मांडवात येतो. यावेळी धाकटा मेव्हणा त्यांचे स्वागत करण्यात उभा असतो. नवरामुलगा त्यांच्या भांवडात शेवटचा असेल म्हणजे सर्वात लहान असेल तर नवरीकडच्या करवल्या वरमायला टोमणे मारत विवाहगीत अथवा धवळा गातात.तो खूप मजेशीर असतो "निखवणीचा पोला घेवूनी , लगुना आली." नवरा मुलगा हा शेवटचा मुलगा म्हणजे निखवणीचा म्हणजे अखेरचा धाकटा मुलगा घेऊन वरमाय लग्नाला आली आहे. अशी नव-याच्या आईची विहिणीची मस्करी केली जाते. पुढे तिची छेडछाड करीत करवल्या मांडवात हांस्यांची कारंजी फुलवतात.मुलगी हे परक्याचे धन आहे असा समज समाजात आहे. तिचे कन्यादान करुन योग्य स्थळी दिली म्हणजे आपण मुक्त झालो असा समज असतो. आगरी समाजात हुंडयाची भीती नसल्याने मुलीला धोंड सोन्याची सुरी असे मानले जात नाही. तिचे उपवर होणे कौतुकाचा विषय असतो.

" दूधू माये गो दूधू माये, साकर इरजला दूधू
ते दुधानी गो पारुबाय वाढली

खेलू जेली गो तलीयांचे पाली

खेळता खेळता बापानी देखिली

लेक माजी गो मोग-यांची कली

दूधूमाये गो दूध माये ,साकर इरजला दूधू

ते दुधानी गो सरुबाय वा-हली

खेळता खेळता बायला आईनी देखिली "[११२]

दूधुमाये ही संकल्पना खूप कौतुकाची आहे. दुधात साखर विरघळल्यानंतर गोडवा येतो. त्या गोड दुधावर सरुबाय लहानाची मोठी झाली. खेळता खेळता तिला तिचे आईबाप बघतात . तिचे उपवरपण त्यांच्या लक्षात येते ही मुलगी आता विवाहयोग्य झाली. तिचे कन्यादान करावे .असे त्यांना वाटू लागते. त्याकाळी आठव्या ,नवव्या वर्षी मुलीची लग्ने होत. ओठावरचे दूध गळणे नाही तोवर मुलीला बोहल्यावर उभी केली जात असे त्या काळाचा संदर्भ या धवळयात आहे.

कानचिंबळी :

नवरदेव मांडवाजवळ आल्यावर मांडवाच्या प्रवेशदारी कमानीला घा-याफेण्या टांगलेल्या असतात. त्या नवरा मुलगा हातातल्या खंजीराने तोडून मागे उडवून देतो. धाकटा मेव्हणा लहान असल्याने पुढे होतो. गळाभेट घेतो. नव-याची कान चिंबळी घेतो ,कान धरतो मग वस्त्रे, नारळ भेट देतो. नवरदेवही टॉवेल अथवा नारळ शर्टपीस धाकटया मेहुण्यास भेट देतो. "कान चिंबळी " हा लग्नाआधीचा साधासा विधी आहे. मांडवात नवरदेवाचे स्वागत करताना नवरीचा धाकटा भाऊ त्यांचे कान धरतो याला लाक्षणिक अर्थ असा की "तू माझ्या बहिणीशी लग्न करतो आहेस तिला सुखात ठेव, दिल्या वचनाला जाग , तिची काही तक्रार आली अथवा तिचा छळ केलास तर तीचा पाठीराखा भाऊ तुझे कान धरण्यास समर्थ आहे." याची जाणीव नव-यास व्हावी असा हा छोटासा सांकेतिक विधी लग्नाच्या मांडवात आगरी संस्कृतीत केला जातो. मुहूर्ताला नव-यांमुलांचे पाय धुऊन बोहल्याशी आणतात. धवलारीन गाते.

" बुडानी कांबी गो चिरीयेल्या

त्यांची केली गो सोला सूपा

इसवराचे रुपा सुर्यकांतबाल लगूना येत "[११३]

ईश्वराचे रुपाने नवर + देव बनून आज आलेला असतो. नवरीसाठी तो नवरा देवच असतो.पुढे नवरा नवरी बोहल्यावर उभी राहतात. मामा नवरीला घेवून येतो. सुरीच्या टोकाला लिंबू टोचून अरीष्ट टळावे म्हणून नवरा नवरीच्या मागे धरतात. मंगलाष्टक सुरु होतात. स्वस्ती श्री. आणि सर्व गोतावळा अक्षता वाहतो देवाब्राम्हणाच्या साक्षीने विवाह सोहळा पार पडतो. मग कन्यादानाचा विधी सप्तपदी रंगते.नवरीला तिच्या बापांनी सारे वैभव कन्यादानात दिले आहे. सोन्यांची सुपली मोती घालायला दिली आहे. या सारखे धवळे वातावरणात उंच श्रींमती थाट व पावित्र्य आणतात.लग्नाचे सर्व विधी होतात. पाहुण्यांचा पाहुणचार केला जातो. मामा, जावई यांना सन्मानित केले जाते. जेष्ठांना मान दिला जातो .वस्त्रे आहेर म्हणून नातेवाईकांना नांव पुकारुन दिले जातात. नवरानवरी व करवल्यांची गडबड होते. एकीबेकी सारखे खेळ खेळले जातात. वातावरण पवित्र मंगलमय झालेले असते.

जेवणावळ :

आगरी लग्नात अंगणात पत्रावळी टाकून गोताला (व-हाडाला) जेवण दिले जाते.श्लोक म्हणून जेवणास सुरुवात होते. आगरी लग्नात पंचपक्वान्ने नसतात. जमिनीवर भारतीय बैठक असते वरण, भात, चवळी, बटाटी, पापड ,तळलेली मिरची या सारखे साधे पदार्थ असतात. सगळे आचारी, धारके गांवातलेच असतात त्यासाठी भाऊबंद हातभार लावतात .वधूपित्यास तोशीस लागत नाही. एकमेका सहाय्य करु अवधे धरु सुपंथ या उक्तीनुसार तेथे कोणी डेकोरेटर, केटर नसतो आचारी नसतो. भटजी सोडला तर सारे स्थानिक गांवकरीच असतात. यजमान श्रीमंत असेल तर मेनू बराच चांगला असतो गांवाकडील आगरी लग्नात बुफे पध्दत नसते. आता काही श्रींमत आगरी लोक अशी पद्धत स्विकारु लागले आहेत व डामडौल करताना दिसतात.खेडेगांवात भारतीय बैठकीत साधेसुधे रुचकर जेवण पोटभर वाढले जाते. जेवणाच्या पंक्तीना वाढून झाले की पानाभोवती यजमान पाणी सोडून श्लोक म्हणतात ." वदनी कवल घेता" सुरु होते .

महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे "आगरी लोक अशिक्षित असले तरी संताचे अभंग अथवा पंक्तीचे श्लोक ते कधीही आगरी बोलीत बोलत नाहीत ते प्रमाण मराठी भाषेतच बोलतात ." भोजनपंक्तीचे काही श्लोक नमुन्या दाखल पाहु या

" श्री समर्थ मंडळी स्वस्थ होवू दया
गोष्टी बोलणे आधी राहू दया
समर्थ अन्न हे गोड करुन ध्या
उशीर जाहला क्षमा असू दया"

यामध्येही कधी कधी सवाल जबाब असतात यावेळी आपल्या ज्ञानाचे प्रदर्शन करण्याची संधी हे लोक सोडत नाहीत .एका पाठोपाठ एक श्लोक म्हणणे पंगत उठेपर्यत सुरुच असते.

" कोणी एक वनी विचित्र पुतळा , जेवावया बैसला
पात्री जेवण जेवता , पात्रेची तो भक्षिला
त्याची जी वनीता , सुर्यास पार्थी सदा
याचे उत्तर दे तू ख-या गुरुच्या मुला."

यावर मग कुणीतरी वराकडील गोतापैकी पाहुणा उत्तर देतो

"मंडप देवूनी घोष लोपती
रंग शिंपूनी चित्रे काढती
आंत बैसल्या विष्णू पंगती
पंच पक्वान्ने वाढी द्रौपदी"

किंवा

" नभी वेल वाढे तया लागी पाणी
कसा घालतो पहा चक्रपाणी
शिळे माजी बेडूक राहे सुखाने
तयाशी अन्न पाणी कसे रे"

मग पहिला पाहुणा म्हणतो

" विभो भक्तीने मोक्षही तुच्छ केला

गुणा गावया वेद तोही भुकेला

धरी पावले ती पहा स्वर्ग गंगा

नमस्कार माझा तुला पांडुरंगा "११४

जेवणाची पंगत उठली पानसुपारी झाली की व-हाड परत जाताना नवरीकडील मंडळी त्यांना निरोप देताना म्हणतात " सोय-याहू वरातीचं मुल्हारी जुरुस लवकर धारा हो ,रात करू नका "

(म्हणजे सोय-यानो वरातीसाठी मुल्हारी जे बत्या घेऊन मुल्हारी येतील ते लवकर पाठवा म्हणजे वरातीस रात्र होणार नाही.)

वरात :

रात्री वरात न्यायला मुल्हारी येतात. नवरीच्या रडारडीच्या गळाभेटी नंतर वरात निघते. त्याचे वर्णन बहारदार असते नवरी जशी माहेराची एकेक पायरी खाली उतरते व मागे वळून पाहते तशी ती खळखळा रडू लागते आसवाचा बांध फुटतो. नवरीची पाठवणी करण्याची वेळ येऊन ठेपते. मग शकुंतला सासरी जाताना कण्वऋषीला रडू कोसळते तसे प्रत्येक पित्याला रडू येते. हा बिदाईचा प्रसंग खूप कठीण असतो कंठ दाटून येतो.सगळे घर रडू लागते करवल्या म्हणतात.

"एक पायरी डेवत बाय खळखळा लरत

ज्याची हुती त्यांनी घो-यांव बसवून न्हेली"

असे धवळे व गाणी करवल्या गातात. पण नवरी आता विचार करते. आपल्यामागे आपल्या आईबापाचे कसे होणार ती धाकटया बहिणीवर ही जबाबदारी ती सोपविते आईबापाची देखभाल नीट करावी असे नवरी आपल्या धाकटया बहीणीस पुन्हा पुन्हा सांगते ,करवल्या गातात.

" धाकुटे बहिनी घर सांभाला

आम्ही जातू सासु-याला हो

सांडसांड सुपल, सांड घरकुल

सांड बाहुल्यांच खेलू हो

नको बाबा फिरु वचनाला

लेक काय दिली रत्नाला

काय श्रीरामाला हो" [११५]

आता या घराची देखभाल धाकटया बहिणीने करावी असे नवरी तिला विनवते. वरातीत धवळे गातांना करवल्या म्हणतात.

" सोरा सोरा कुसूम बाय

आईबापाच लोभू हो

धराव लोभू आपले सासु-याच हो" [११६]

नवरीच्या जीवनात नवे स्थित्यंतर येते जणू नवा जन्म प्राप्त होतो. आईबापाची माया आता कमी करुन सासरचा लोभ धरावा अशी विनंती करतात --

"तांबडशेतचे वेशीवरी आगिनगारी गो दनानली

आगिनगारी जो दनानली   कोने बाप-याची लेकू न्हेली

कोन बाप-याची लेकू नेली दिनकर पाटलांची लेकू न्हेली

तांबडशेतचे वेशीवरी आगिनगारी गो दनानली

कोने बापडयाची बहिन नेली अजय भावाची बहिन न्हेली

कोने बाप-याची बहिन न्हेली अभय भावाची बहिन न्हेली "

बाय सासरी निघाली आहे. जाताना कुटुंबातील प्रत्येकाच्या गळयात मिठी मारुन ती रडते.या जुन्या नात्यांना तोडून नवीन घरोबा करताना नवरीला वेदना होतात. ती व्याकुळते. तुकाराम महाराजांनी ही आर्तता आपल्या अभंगात व्यक्त केली आहे. जशी "कन्या सासुराशी जाये . मागे

परतुनी पाहे "इथे ती आर्तता येते निर्वाणीची भेट घेऊन निरोप घेण्याची वेळ जीवनातला कटू प्रंसग धवळ्यात चितारताना पारंपरिक गीतात म्हटले जाते.

" सासु-या जाताना गारी लागाली टेपाला

हाक मारी बापाला नवरी कुसुमबाई

सासु-या जाताना गारी लागली जुईला

हाकमारी आईला नवरी कुसुमबाई

सासु-या जाताना गारी लागली लायनीला

हाकमारी बहिनीला नवरी कुसुमबाई"[११७]

जा मुली तू दिल्या घरी सुखी रहा असा आशीर्वाद आईबाप देतात. गावाच्या वेशीपर्यत सोडायला सगळा गाव जमा होतो.मैत्रिणी डोळ्यात आसवे आणतात. नातलग,भाऊबंद सारे पाठवणी करायला गावशिवेपर्यंत येतात.नव्याने स्वागत करण्याचेही करवल्या गीतातून सुचवत असतात. वरातीपुढे ढोल , ताशे, बॅण्ड, बेन्जो वाजत असतो. तरुण मुले मित्रपरिवार नाचत असतो. टांग्यात अथवा घोडयांवर नवरानवरी असतात. अशावेळी नवरीला आश्वासक असा आधार या पारंपरिक गीतातून दिला जातो.

"तांब्याची तार ठेसना मंदी

कुसूम लरतस कला मनांमदी

नको लरु चौकामंदी

सासु मिळ्ली तुला आईसारी

वागविले गो तुला लेकीवानी

नको लरु कुसूम चौकामंदी

सासरा मिलला तुला बापासारा

वागविल गो तुला लेकीवानी

नको लरु कुसूम चौकामंदी

सासर मिळ्ळं तुला माहेर सारं

नांदशील गो सुखामंदी

कुसूम नांदशील गो सुखामंदी "[११८]

दु:खाने घाबरुन गेलेल्या नवरीला आश्वासक दिलासा देण्याचे महत्त्वाचे काम या पारंपरिक गीतातून केले जाते. नवरीच्या मागे करवल्या हे गीत गात तिची भीती घालविण्याचे काम करीत असतात. याच सूत्रास धरुन,पालघर भागात नवरीला सासरी नेताना करवल्या नवरीची गंमत करीत वरातीत गातात.

" नीता भाजी कर ग ,चवळी बटाटयाची

लाल लाल टांमोटयाची

सासूला वाढ जास्ती

बापाची करु नको धास्ती

नीता भाजी कर ग ,चवळी बटाटयाची

लाल लाल टांमोटयाची

सासूला वाढ जास्ती

आईची करु नको धास्ती

नीता भाजी कर ग ,चवळी बटाटयाची

लाल लाल टांमोटयाची

दीराला वाढ जास्ती

भावाची करु नको धास्ती "[११९]

अशा रीतीने सर्व नातेवाईकाची तुलना करुन सासर हेच तुझे आता घर आहे, तुझी कर्मभूमी आहे असे नव्या नवरीच्या मनावर या गीताद्वारे बिंबवले जाते.पूर्वी नवर नवरी वयाने खूप लहान असत वरात मध्यान्हरात्रीपर्यंत वाजत गाजत चालत असे. अशावेळी त्या लहानग्या नवरीला झोप अनावर होत असे. करवल्या त्या झोपणा-या नवरीची थट्टा उडवित असतात "अगो नवरीला निजा येवाला

लागल्या ! आताच निजा कसल्या कोसाळल्यान ,आता जाग्रना त रोजूच करायची हाइत " तो असा फाजील मस्करीचा मधुचंद्राचा सूचक अर्थ करवल्या बोलतात अणि नवरीला लाजेने नकोसे होऊन जाई. या थट्टामस्करीत , नाचगाण्यात लांबचा रस्ता संपून जाई. नव-याच्या गावात वरात पोहचे. नव-याच्या घरी नवरीचे स्वागत होई. त्यांचाही विधी बहारदार असतो. मांडवाच्या दारात नवरीची ओवाळून आरती केली जाते. वरात बघायला सगळ्या गावात दुतर्फा लोक जमतात. वरात दारात येते. ताशेवाला अगदी शेवटचा ठेका वाजवू लागतो. " घातली घर ss न घातली घर ss न "असा मजेशीर आवाज ताशांतून काढतो. नवरीची सर्व मंडळीचे मानपान केले जातात. नवरीच्या सासूसास-यांचा सन्मान केला जातो.सोय-याच्या गळाभेटी होतात. साखर वाटली जाते . जेवणे होतात.नवरानवरी नव-याच्या घरी येतात. त्यांचे आरतीने स्वागत होते उंबरठयात तांदळाने भरलेले माप ओलांडून नवरी घरात येते. तिचे प्रेमाने स्वागत धाकटा दीर नवरीची व नव-यांची वाट अडवून हातात काठी घेऊन डोकीवरुन घोंगडी पांघरुन बसतो. हाच मुलासमान धाकटा दीर वहिनीचा खरा मित्र बनतो .

"बाळा ,जावू दे ववनीसला "

" ए पहयले पोस्त "

" बोल आम्हांला पोसशी काय नाय ? "

नवरा मुलगा हो म्हणतो

" वायला (वेगळा) परशील काय ? "

नवरा (मोठाभाऊ) नाही म्हणतो. मग तो पोस्त मागतो व पन्नास ,शंभर रुपये धाकटा दीर वसूल करतो अशा गंमतीजमती घडत असतात.या लग्नातच धमाल म्हणजे यावेळी बहीण भावांकडे त्याची मुलगी सून म्हणून देण्याचे वचनही याचवेळी मागते. नवरा मुलगा या वेळी नवरीला संमती मागतो.

" काय ग ,आपली पहिली पोर बायचे घरा सूनस म्हणून दयेबाची नय ? "

हा लज्जाहोमच नव्हे काय ? नवरी लाजून मानेनेच नव-यास संमती देते आणि लगीन घरासह मांडवात हास्याची कारंजी फुलतात .नवरीला आपली पहिली मुलगी होणार याचे दु:ख वाटत

नाही. ही आगरी संस्कृतीची विशेषता आहे ती नांवाप्रमाणेच अग्रेसर आहे . आगरी लग्नात खूप मौजमजा असते .नाचगाणी खाणेपिणे याची रेलचेल असते.आगरी लग्नात धाकला दीर, धाकटा मेव्हणा , मामा , मुहुर्त्या या पात्राना खूप महत्त्वाचे स्थान असते .नवरी नव्या घरात रुळते. ओळखी करुन घेते. सर्वाच्या पाया पडते. नव्याघरात तिचे प्रेमाने स्वागत केले जाते. नवरीच्या मनातली घालमेल करवल्या आपल्या पारंपरिक लोकगीतातून व्यक्त करतात.

" या गो घरच उंच उंच दरवाजे
चाया कुलपा सोनियाची
घरन येताना काय गो सुनबाय देखिला
मी नी देखिल्या जावा काय नंदवा हो
मन हो माझा संतोसला हो
घरन येताना काय गो सुनबाय देखिला
मी नी देखिला दीर भावासारं हो
मन हो माझा संतोसला"[१२०]

दुस-या दिवशी सुपल्याचा कार्यक्रम होतो. नवरीकडच्या पांच सुवासिनी नव-यांचे घर पहायला येतात. सुप,टोपली,रोवळी यासारख्या वस्तू व गोडधोड मिठाई घेऊन येतात. बेलापूरपट्टीत याला 'कारेल्याचा दिवस' असे म्हणतात.नवरानवरीला उगवत्या सूर्यनारायणाचे दर्शन घेण्यासाठी लग्नाच्या मांडवात आणले जाते. अंगणात दोन पाट मांडून पाच पानाचे विडे हळद कुंकू खारीक ,बदाम पाटापुढे मांडले जाते. बांशिंगे बांधून नवरानवरी सूर्यदेवाच्या दर्शनासाठी मांडवात बसतात. धवलारीन म्हणते -

" आडशाचे दाराशी रामा तुझी दातवना
गंगेचा उदकू रामा तुजं घर बुरल
उगंवशी सुर्यादेवा तुजी बत्तीसू किरना
एकू किरन रं जेला ठाणे शहराला

एकू किरन रं जेला पेन शहराला"(पारंपरिक)

सुर्याच्या पाया पडून झाल्यावर अंगनात चार आहिरी मांडतात त्या कापडाने झाकतात नवरा नवरी त्याला पांच प्रदक्षिणा घालतात. नंतर सुपल्यांचा विधी होतो. त्यासोबत धोतर धुण्याचा कार्यक्रम होतो. सांकेतिक स्वरुपात नवरीनव-याच्या शालीचा एक पालव [पदर] पाण्यात बुडवून धुऊन टाकते. सुपल्याची सर्व सुपे विविध वस्तुंनी भरुन नवरी आपल्या पदराने झाकून देव्हा-याशी बसलेल्या आपल्या सासूबाईला पहीला मान देते. नंतर जावा, नणंदा सर्व मानकरणीची ओटी भरते.नवरीकडच्या पाहुण्याचा आदर सत्कार केला जातो.

देजाची लोकगीते :

आगरी समाजात मुलीला अथवा मुलालाही लग्नात मदत म्हणून देज [मूळ शब्द दहेज] हुंडा म्हणून नाही. तर मदत केली जात असे ही प्रथा मुस्लिम समाजातील मेहर देण्याच्या प्रथेसारखीच पण सक्तीची नसते. मुलाची किंवा मुलीची आर्थिक बाजू कमकुवत असेल तर पैशाच्या रुपात धान्यरुपात एकमेकाला मदत केली जाई.काही वेळा मुलीच्या घरची परिस्थिती गरिबीची असेल तर मुलीला मुलांच्या गावी लग्नासाठी आणले जाई त्यास नवरी उचलून आणणे असे म्हटले जाते. दहेज म्हणजे देज देण्याची काही लोकगीते आहेत ही गीते खुप दुर्मीळ झाली आहेत.कारण आता कुणी बाप आपल्या मुलींचा देज घेत नाही .राहणीमान वाढल्यामुळे किंवा सामाजिक प्रबोधन झाल्याने हा बदल झालेला आहे .जुन्या पिढीच्या लोकांनाच ही देजाची गीते माहित असल्याचे संशोधनात आढळून आले. नवरीच्या घरी देज भरताना म्हटले जाते.

"ओड दर्या रं उमुल पानी
तिथ श्रीहरी पेरील भाता
द्वारकेची तांदुळा, श्रीहरी देजा मापीत
सोन्याच्या पायल्या, चांदीची सुपा
देवाजीचे रुपा श्रीहरी देजा मापीत
मापीता मापीता बालू डबडबा घामेला "[१२१]

नव-याच्यावतीने नवरीस तांदूळ देण्यात येत असतात. आणि श्रीहरीने पिकविलेले हे द्वारकेचे तांदूळ या लग्नात प्रत्यक्ष द्वारकाधिश सोन्याच्या पायलीने मोजून चांदीच्या सुपात टाकीत आहे. नवरीसाठी देज देण्याचे काम प्रत्यक्ष श्रीकृष्ण करीत आहे. हे काम करताना देव घामाने डबडबला त्याच्या सोळा सहस्त्र बायका मग धाऊन येतात त्या काय करतात यावर धवलारीन प्रत्येकीचे काम वर्णन करते.--

" पहिली पुसीत त्याच आंगीचे घामु
दुसरी घालीत त्याशी ईजनाचा वारा
तिसरी पाजीत गंगेसोलाचा पानी
चवथी फेरीत चिकन्या सुपा-या
पाचवी घालीत त्याचे मुखामधी इरा"[१२२]

देजाची मोजणी करणा-या श्रीकृष्णाचा कुणी घाम पुसतो ,कुणी वारा घालतो ,कुणी प्यायला गंगेचे पाणी देते ,कुणी पानाचा विडा करुन त्याच्या मुखात घालते कारण देव नवरीचादेज मोजून थकला आहे .असा कल्पना विलास फक्त लोकगीतातच होऊ शकतो .देजात तांदूळ ,कधी रोकड पांच प्रकारच्या भाज्या व किराणा माल स्वरुपात सोय-यांना मदत केली जाई. ही मदत सोय जाणील तो सोयरा अशा प्रेमाने केली जात असे .

गोंधळ घालणे :

लग्नाच्या दुस-या किंवा तिस-या दिवशी गोंधळ घालतात. शक्यतो ज्येष्ठ मुलगा अथवा धाकटा मुलगा यांच्या लग्नात गोंधळ घातला जातो. गोंधळाकरिता नातेवाईक जमा होतात.लग्नानंतर पुढच्या जीवनातील गोंधळ टाळण्याकरिता देवतांची आराधना करुन गोंधळ म्हणजे जागर घातला जातो. लोक संस्कृतीचे पुरोहीत आहेत.आगरी समाजात गोंधळ परंपरा

जपली जाते. ब-याच गांवात गोंधळी बाहेरुन न बोलवता स्थानिक आगरी लोकही गोंधळी म्हणून काम करतात. पेण तालुक्यात रावे येथे तर पनवेल तालुक्यात खारघर येथे रसायनी भागातही आगरी समाजाचे काही गोंधळी आहेत. ते आता वयोवृद्ध होत आले आहेत. नव्यापिढीच्या लोकांनी ही लोककला शिकली पाहिजे अन्यथा हा लोकसाहित्याचा अनमोल ठेवा लुप्त होण्याची शक्यता नाकारता येत नाही. लग्नाच्या मांडवात शुर्चिभूत होऊन मांडवात चौक मांडतात कुळदैवताचा देव्हारा ठेवतात. दिवटीवर तेल ओतले जाते. काकडा पेटवला जातो. नवरानवरी सोबत नाव दिलेली पाठराखीण बसवली जाते. तिच्या डोक्यावर देवाचे मडके दिले जाते त्यात धूनी असते विस्तव असतो. गोंधळाच्या पूजा विधीत वेगवेगळ्याप्रकारची प्रतिके मांडली जातात. देवतांना आवाहन केले जाते पण हा गोंधळ आगरी बोलीत नसतो हे विशेष आहे. गोंधळाच्या प्रमुखाला नाईक असे म्हणतात. गोंधळाला सुरुवात होण्यापूर्वी मांडवात चौक मांडला जातो. या पूजेतल्या वस्तूमध्ये सांकेतिक अर्थ भरलेला असतो.उदा.

"मांड चौक :- चौ देहाचा चौक

पांच उसाची माडे :- पंच महाभूते

चारही पायाला लाऊन वरती आकाश दिशेने एक होणे :- स्वर्ग दिशेने जाणे

फुलांच्या माळा फुले :- तारांगणातील नक्षत्रे

पाणी भरलेला मध्यवर्ती घट :- अष्ट जलाचे पान

मातीचे करे :- पंच तत्त्वाचे संचय पट

सात हळकुंडे :- सप्त धातूचे प्रतिक

पूर्ण लिंबू :- नवरसाचे प्रतिक

दहा खारका :- दशइंद्रिये प्रतिक "[१२३]

सबळ:- [वाद्य] सिंह नाद

गोंधळी आपल्या जाणिवेनुसार चौकात मांडावर लौकिक वस्तू योग्य जागी मांडून त्यात प्राणप्रतिष्ठा करतात व ती प्रतिके अर्थपूर्ण होतात. गळयात कवडयांची माळ कपाळी हळदी

कुंकवाचा मळवट भरलेला गोंधळी नाईक संबळ वाजवू लागतो. त्यासोबत जोडीदार तुणतुण्यांची साथ धरतो. काहीवेळा गोंधळी चारपांच असतात पण ब-याच वेळा दोन गोंधळी असतात. हाताच्या विशिष्ट खूणानी नावे ओळखण्याचें त्यांचे कसब अफलातून असते. यजमानाच्या नावे गोंधळ घालतात. नवरानवरीला सुखाची कामना करतात देवदेवताना गोंधळ जागरणासाठी येण्याचे आमंत्रण दिले जाते.

"माहूरगड अंबिके गोंधळाला यावे
तुळजापूर भवानी गोंधळाला यावे
येरमाळा येडूबाई गोंधळाला यावे
काल्र्याच्या एकवीरा गोंधळाला यावे
जेजुरीच्या खंडोबा गोधळाला यावे
आंळदीच्या ज्ञानदेवा गोंधळाला यावे
देहूच्या तुकारामा गोंधळाला यावे"[१२४]

संतमंहताना देवादिकांना पंचमहाभूताना गोंधळाला आमंत्रित केले जाते. पारंपरीक गीते गायली जातात. खंडोबाच्या लीलावर्णन केल्या जातात. लोकाग्रहास्तव गोंधळी एखादे भेदिक आख्यानही सांगतो . आद्य महानुभव वाङमयात दृष्टान्ताच्या रुपाने गोधळाचे खूप उल्लेख आहेत .त्यात शक्तीचा मेळ,योगिनी चक्राचा गोंधळ असे शब्द आढळतात पेशवाईत शुभकार्याला गोंधळ घातला जायचा व राजाश्रय लाभल्याने खूप बिदागी मिळायची .गोधळ एक सात्त्विक आनंदासाठी केलेली आराधना असते.

"साती समिंदरा गोंधळा यावे
नवलाख तारांगणा गोधळा यावे
आकाशी माता गोंधळा यावे
उरले सुरले सर्वांनी गोंधळा यावे"[१२५]

पूर्वरंग व उत्तररंग असे गोंधळाचे दोनटप्पे असतात .काहीवेळा विशेषत: जेजुरीस गोंाळात वाघ्यामुरळी नाचतात .गावातील देवळापर्यत संबळ वाजवीत गोंधळी नवरानवरीला फिरवून आणतात. गोंधळाला कधीकधी गोडा अथवा बोकडाचा मान दिला जातो. भावकीचे लोक नातलग गोंधळानंतर सामुदायिक मांसाहारी भोजन घेतात.१)संबळ्या गोधळ २) डवरी गोंधळ ३) आराध्यांचा गोंधळ ४)पोताचा गोंधळ असे गोधंळाचे चार प्रकार आहेत या चारही गोंधळाचे उद्देश भिन्न भिन्न आहेत . विवाहकार्यात डवरी गोंधळ केला जातो .

देव उठवणे :

लग्नाचे सर्व विधी संपतात सत्यनारायणाची महापूजा होते. लग्नकार्य निर्विघ्नपणे पार पाडण्यासाठी देवठाणा बसविलेला असतो. तो उठवताना देवांना आता माघारी त्याच्या मूळस्थानी पाठविण्याच्या प्रक्रियेला देव उठवणे असे म्हणतात. नवरानवरीला देव्हा-यापाशी पाटावर बसवतात. गळयात पिवळ्या कापडात बांधलेली मंगळवटा सोडण्याचा कार्यक्रम होतो. गळयातली मंगळवटा तांदळाच्या मंतरलेल्या दाण्याच्या गाठी सोडवल्या जातात. देवाना नारळ वाढवून मान दिला जातो. घा-या [तांदळाचे वडे] फेण्या व गोडाचा मान दिला जातो सर्व देवाना पुढील जीवन यशस्वी करण्यासाठी आवाहन केले जाते व देवांना निरोप दिला जातो.

" आलव देवानू दांडे डोले हो
आता जावा कुराचे गोंडे हो
दोघी घरा सुखानी चालवा हो"[१२६]

लग्नाला आलेल्या देवाना निरोप देण्याचाविधी होतो . पूर्वी आगरी समाजात खूप गरिबी होती . बहुतेक घरे कारवीच्या कुडाची असत .देवांनो तुम्ही पालखीत बसून आलात आता तुमचे काम संपले देवांचीही पाठवणी अशी होते "देवानों पालखीतून डोलीत बसून आलात आता कुडाच्या गोंडीतून म्हणजे भोकातून निघून जा दोन्ही घरे सुखी ठेवा. " असे विनवले जाते . धवलारीन नवरानवरीचे डोके एकमेकाला लावते व टक्कर करते .

"सुय सुय म्हणते सुताचा दोरा

सुर्व्या नारायणा बाशिंगा सोरा

सुय सूय म्हणते सुताचा दोरा

गणपती देवावू बाशिंगा सोरा"[१२७]

अशा त-हेने सर्व देवाची नावे घेऊन बाशिंगे सोडून घेतली जातात. देवठाणाच्या पुढे नव-याचे मित्र करवले उभे असतात. त्याना कुडाच्या फटीतून किंवा खिडकीतून वडे व फेण्या दिल्या जातात. खोबरे दिले जाते धवलारीन विचारते देव कुठं गेलं ? मग करवले मुलगे उत्तर देतात.

"देव कहये गेल

नाशिका जेल

देव कहये जेल

पंढरपूरा जेल

देव कहये गेले

जेजूरी गेल"(पांरपरिक)

अशी पाच गावाची नावे खिडकी पलीकडची मुले सांगतात. देव्हारा उचलून नेला जातो. हळद उतरविण्याचा कार्यक्रम होतो.सत्यनारायणाची पूजा होते. हळहळू पै पाहुणे जाऊ लागतात. घरातली लगबग आवरली जाते.

नंतर हल्ली नवरानवरी मधुचंद्रासाठी दूर निघतात. अथवा आपल्याच घराला काश्मीर , उटी, महाबळेश्वर समजतात दोन जीवांचे ऐक्य घडायला सुरुवात होते. विवाहविधी सुफल आणि संपन्न होतो. स्त्रियांच्या प्रत्येक गीतात अथवा ओवीत भावविश्व साकार झालेले दिसून येते. एखादे सासर जर नुसते नांवाचेच मोठे असेल तर सासरी गेलेली मुलगी आपल्या आई बापाला दोष देते." बडा घर पोकळ वासा" अशी म्हण आपल्याला परिचित आहे. सासरी गेलेली ती आगरी समाजातील माहेरवाशीण बापाला म्हणते

" म्होटे घरचं बाबा पोकल वासं

काय बघून दिलीस मना [मला]

बापुस माजा वजनदार

का दिलीस म्होटे घरा

गरिबाच्या हंडया मडक्या

बाबा धवताना हाऊस फिट

म्होटे घरचं बाबा पोकळ वासं

बघताना बाबा कालीज फाटं "(पारंपरिक) [१२८]

नुसती दिखाऊ श्रीमंती काय कामाची प्रत्यक्षात हे गीत नवरी म्हणत नाही तर तिच्या सख्या म्हणजे करवल्या तिच्या मनातील सल गीतातून व्यक्त करतात. प्रत्येक स्त्री मनात सासराबद्दल अशी भावना असते.

२.३.६ समारोप:

डॉ. प्रभाकर मांडे लोकसाहित्याचे स्वरूप स्पष्ट करताना म्हणतात की -" प्राचीन भारतात आर्य आणि आर्येतर हा संघर्ष सुरुवातीच्या काळात होता . वेद जाणणारे व वेद न समजणारे वेदबाहय , असे दोन वर्ग प्राचीन भारतात अस्तित्वात होते .वेद मानणारे किंवा समजणारे ते आर्य ,ते न समजणारे अडाणी किंवा अनार्य किंवा लोक संबोधले जात असत. त्यांचे सण उत्सव संस्कार प्रसंगीचे साहित्य हे लोक साहित्य समजले जाते .आगरी समाजात बहुतेक सणउत्सवाला गीते असतात. गणपती उत्सव म्हणजे लोकगीताची नाचाची पर्वणी असते.विविध प्रकारच्या लोकगीतात स्त्रिया रंगतात . गौरीची गीते भवपुर्ण असतात .गौर सासरी नेणे हा मध्यान्ह रात्री गौरीची पत्री सासरी नेण्याचा विधी भावपुर्ण असतो . सासरी गेलेल्या मुलीचे मन माहेरच्या उंबरठयात रेंगाळलेले असते

मुलगी सासरी जाताना आपले घर , आपले गांव आणि गांवाचे रस्ते गल्लीबोळ पाहते . आपले बालपण पुन्हा पुन्हा आठवते .स्त्रीजीवनाची भावनिक स्पंदने आगरीलोकगीतातून पाझरलेली दिसून येतात .होळीच्या लोकगीतातही हीच भावना आढळते .मनाला चाटून जाणारी भावनिक आंदोलने या गीतात आढळून येतात.लग्नगीते धवळे बायांची गीते .ओव्या , बालगीते , या गीतांचा मोठा साठा पंरपरागत आगरीबोलीत आढळून येतो .

स्त्रीलोकगीता प्रमाणेच आगरी बोलीतील पुरुषांच्या गीतात विविध रंग आढळून येतात. गौरी गणपतीची गाणी ,जाखडी नाच , आंबवण्या , बायांची गाणी , गोविंदाची गाणी पारंपरीक पद्धतीने गायली जातात .आंबवण्या लोकरंजनाचा एक भाग असतो .भलरीगीताना जवळ असणारा हा कोकणातील गीतप्रकार आहे.यात हांस्य विनोद ,शृंगार, प्रबोधन सारे काही शिगोशिग भरलेले असते.

समूहमनाचे भावविश्व या लोकगीतात सामावलेले असते .आपले सांस्कृतिक संचित त्यानी मौखिक स्वरुपात पिढयानपिढया जतन केलेले असते .या लोकगीतांचा कर्ताकरविता अनामिक असतो. ही लोकगीते व लोकसाहित्य अनौपचारिपणे समाज प्रबोधनांचे काम करीत असतात.हे फार मोठे योगदान लोकगीताने दिलेले आहे.

आगरी विवाहसोहळाही गाण्याबजावण्या शिवाय पार पडत नाही .धवळे गाणारी धवळारीण भटजी एवढीच महत्वाची असते .आगरी लग्नात प्रत्येक विधीची लोकगीते असतात मांडव स्थापनी करुन देवाना आमंत्रित करुन कार्य पार पडल्यावर देव उठविण्यापर्यत विवाह सोहळ्याची सांगता होईपर्यत धवळारीण धवळे गात असते आगरी लोकगीतातील भाषा साधी सरळ आहे .कल्पकता हे या गीताचे प्रमुख वैशिष्टय आहे.अशिक्षित भगिनीनी सहज सुदंर मनाला भावतील अशा कल्पनासृष्टीत एकरूप होऊन केलेली रचना पाहून आश्चर्य वाटते . विविध अंलकारांची पेरणी या गीतातून सहज केलेली आढळून येते.वास्तविक या रचनाकर्त्या धवळारणीना ,गाणारणीना हा कुठला अंलाकर आहे ही रचना कुठल्या वृतात आहे यांची सुतराम कल्पना नसते .या गीतामुळे वातावरणात पावित्र्य व सात्विकता निर्माण होते.उपमा अंलकार चेतन्योक्ती , किंवा अतिशयोक्ती अंलकार या गीतात मोठया प्रमाणत आढळून येतात . अनुप्रास अंलकार काही गीतात येतो .

आगरी बोलीत बायांची गाणी होळीतील फाके(आरोळया) , बालगीते , ओव्या, या सारख्या लोकगीतांचा विपुल खजिना दडलेला आहे तो कधीच रीता होऊ शकत नाही. सणाउत्सवात मनात कोंडलेली ही वाफ स्त्री गीतातून लोकगीतातून बाहेर पडलेली आपल्याला आढळून येते.

मूल्यमापन : आगरी लोकगीतामध्ये गेयता , भाषासौदर्य उच्चकोटीचे आहे .अशिक्षित धवलारीन आपली गीते अत्यंत नादमधूर शब्दांनी सादर करते .पारंपरीकरितीने सादर केलेली ही गीते त्या त्या प्रसंगाला पावित्र्य आणतात. पूर्वी करमणूकीची साधने नव्हती त्या काळात लोकगीते व लोकनृत्ये मनोरंजनाची साधने होती . आगरी सणउत्सव कधी मुक्याने होत नाहीत ते धूमधडाक्यात व वाजत गाजत होतात.आगरी संस्कृतीचा हा अनमोल ठेवा आहे .ही लोकगीते जतन करणे गरजेचे आहे.सणाउत्सवात मनात कोंडलेली ही वाफ स्त्रीगीतातून लोकगीतातून बाहेर पडलेली आपल्याला आढळून येते.आगरी लोकसाहित्यात बाळाच्या सठी (पांचवी) पासून त्यांच्या लग्नापर्यत विविध प्रकारची गीते आहेत बायांची गीते , अंबवण्या,(परताना)किंवा होळीची गीते , नागपंचमी पासून भोंडल्यापर्यत हा कार्यक्रम चालूच असतो.करमणूकीचे साधन म्हणूनही गीते समाजप्रबोधनाचे व पौरोहित्याचे मंत्रम्हणूनही काम करीत असतात.

***

संदर्भ :

१. नाफडे ,(डॉ.)शोभा :"व-हाडी मराठी :उद्गम आणि विकास,स्वरूप प्रकाशन, औरंगाबाद, २००७.पृ.१०४.

२. मांडे, प्रभाकर :"मौखिक वांङ्मयाची परंपरा-स्वरूप आणि भवितव्य", गोदावरी प्रकाशन ,औरंगबाद , २०१०,पृ.९७.

३. मोडखरकर, सुनंदा :"आगरी लोकगीते आणि पंरपरा ",सुयोग प्रकाशन , पेण-रायगड, २००४,पृष्ठ १४२.

४. तत्रैव, पृ.१४३.

५. तत्रैव, पृ.१४६.

६. तत्रैव, पृ.१४५.

७. भवाळकर, (डॉ.)तारा :" लोक संचित ",राजहंस प्रकाशन, पुणे, १९८९,पृ.१३३-१३७.

८. मोडखरकर, सुनंदा : उनि.,पृ.१०७.१०८.

९. तत्रैव , पृ.६९

१०. मोकल ,गो.बा. :"आगरी समाज शोध आणि बोध",प्रकाशिका काशीबाई गोपीनाथ मोकल,तुर्भे, नवी मुंबई १९९६, पृ.९५.

११. ठाकूर, (प्रा.) वासंती :"पारंपरिक आगरी गीतांतील भावसौदर्य " ,प्रकाशक -श्री रामशेठ ठाकूर सामाजिक विकास मंडळ ,पनवेल ,२००८, पृ.७३.

१२. मोडखरकर, सुनंदा :उनि.पृ.७१.

१३. तत्रैव, पृ.७०

१४. केळकर, वैजयंती :"गाणी भोंडल्याची ",रोहन प्रकाशन ,पुणे ,द्वि.आ.२००५

(संकलक) ,पृ.४१.

१५. केळकर ,वैजयंती (संकलक) :उनि.पृ.५५.

१६. मांडे ,प्रभाकर :उनि.पृ.५३.

१७. तत्रैव, पृ.५५.

१८. इंगोले ,(डॉ.) कृष्णा :"लोक संस्कृतीतील स्त्री रुपे " ,सचिव , महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई,२००४.पृ.२३०-२३१.

१९. मोडखरकर, सुनंदा : उनि.,पृ.७०.

२०. बाबर, (डॉ.)सरोजिनी :"स्त्रियांचेखेळ आणि गाणी " ,महाराष्ट्रराज्य, लोकसाहित्य माला ,पुष्प २० वे , १९७७, पृ.११८.

२१. मोडखरकर ,सुनंदा : उनि.,पृ.१०७.

२२. मलमे, नाईक प्रल्हाद :"भारताचे आद्य क्रांतीवीर उमाजी राजे ", मूल निवासी पब्लिकेशन ट्रस्ट ,पुणे ,२०११ ,पृ.६९-७०.

२३. पाटील ,विमलताई :"महागाईच्या झळा",वशेणी नाच मंडळ (व्यक्ती संदर्भ)

२४. ठाकूर ,(प्रा.) वासंती :उनि.,पृ.८५.

२५. तत्रैव ,पृ.१००

२६. बाबर, (डॉ.) सरोजनी (संपा.) :"श्रावण भाद्रपद" ,महाराष्ट्रराज्य लोकसाहित्यमाला पुष्प२५ वे (निवेदक -रा.ल.महाडीक), पृष्ठ -५४८-५४९

२७. मढवी ,काशिनाथ :"आगरी गोत्रगंगा "जाणीव प्रकाशन,नवी मुंबई ,२०१३, पृ.२०७

२८. मढवी ,काशिनाथ :उनि. ,पृ.३२९.

२९. ठाकूर, (प्रा.) वासंती : उनि.,पृ.८१.

३० मोडखरकर ,सुनंदा : उनि.,पृ.१५६.

३१. तत्रैव ,पृ.१५१ :

३२. ठाकूर, (प्रा.) वासंती : उनि .,पृ.७८

३३. मोडखरकर, सुनंदा : उनि.,पृ.१६०.

३४. वाकोडे ,मधुकर :"मौखिकता आणि लोकसाहित्य",साहित्य अकादमी ,२००८,पृष्ठ १०८.

३५. (पाटील),शंकर सखाराम :"सायादान ",कोमल प्रकाशन ,मुबंई.,२००८,पृ.१६९ते १७८.

३६. मांडे, प्रभाकर :उनि .,पृ.८९.

३७. मढवी, काशिनाथ :उनि., पृ.३३२.

३८. मांडे ,प्रभाकर :उनि .,पृ.१०८.

३९. मढवी ,काशिनाथ : उनि. ,पृ.३३९.

४०. मांडे, प्रभाकर :उनि .,पृ.

४१. मढवी ,काशिनाथ : उनि., पृ.३७९.

४२. तत्रैव, पृ.३२३

४३. नाफडे, (डॉ.)शोभा : उनि., पृ.१०८.

४४. मोकल, गो .बा. :" उनि .,पृ. ८८.

४५. शंकर सखाराम :"शब्दानुबंध" ,मॅजेस्टीक प्रकाशन ,मुंबई,२००५ पृ.४४.

४६. तत्रैव,पृ.४८.

४७. मढवी ,काशिनाथ : उनि. , पृ.३२३.

४८. तत्रैव ,पृ.३२३.

४९. पाटील ,व्हि.के. :"आलो कोठून कोठे ", साहित्य अभिरुची प्रकाशन ,पनवेल २०१५ ,पृ.७०

,५०. माडगांवकर, गोविंद नारायण :"मुंबईचे वर्णन"रीया प्रकाशन ,कोल्हापूर ,द्वि .आ.२०१३ ,पृ.३०६.

५१ ठाकूर ,(प्रा.) वासंती : उनि.,पृ.११३.

५२ तत्रैव, पृ.११४.

५३ पाटील ,व्हि.के. :उनि.,पृ.३७.

५४ भागवत, दुर्गा :"धर्म आणि लोकसाहित्य ",पॉप्युलर प्रकाशन, १९७५ ,पृ.१

५५. भवाळकर, (डॉ) तारा :[दै.सकाळ २/१०/२०११]पृ.३.

५६. मोडखरकर, सुनंदा : उनि.पृ.१२९.

५७. तत्रैव ,पृ.१३६.

५८. तत्रैव, पृ.१३०.

५९. तत्रैव ,पृ.१३१.

६०. तत्रैव ,पृ.१३८.

६१. तत्रैव ,पृ.१३५.

६२. चौधरी , संतोष (दादूस) : आगरी लोकगीत गायक , ठाणे (सी.डी.)

६३ मोडखरकर ,सुनंदा :उनि.,पृ.१२९.

६४. भागवत, दुर्गा :"धर्म आणि लोकसाहित्य ",पॉप्युलर प्रकाशन,मुंबई,१९७५,

पृ. ३२.

६५. ठाकूर ,(प्रा.) वासंती : उनि. ,पृ.८७.

६६. इर्लेकर ,(डॉ.)सुहासिनी :"महादंबेचे धवळे ",स्नेहवर्धन पब्लिशिंग हाऊस, पुणे , तृ.आ.१९९९ ,पृ.१०.

६७. तत्रैव ,पृ.१३.

६८. तत्रैव, पृ.८०.

६९. कणेकर ,(डॉ.) प्रतिमा :पालघर तालूका बोली ,समाज व संस्कृती, राज्य मराठी विकास संस्था ,मुंबई ,२००९,पृ.१६३.

७०. पाटील ,म.ना. : "ईशसंदेश ", (संपा.सुर्यकांत पाटील.पेण-रायगड) दिवाळी अंक १९९५.पृ.५१.

७१. भगत, पार्वतीबाई कान्हा :"ग्रामोदय धवळागीते ", प्रका.जागृती महिला मंडळ, कोन,ता. भिवंडी,जि.ठाणे, १९९२ ,पृ.११.

७२. तत्रैव ,पृ.१४.

७३. मोडखरकर, सुनंदा :उनि.,पृ.५.

७४. तत्रैव, पृ.५.

७५. भगत ,पार्वतीबाई कान्हा :उनि.,पृ.४५.

७६. तत्रैव, पृ.४५.

७७. ठाकूर, (प्रा.) वासंती : उनि .,पृ.१९-२०

७८. मोडखरकर सुनंदा :उनि.,पृ.९.

७९ तत्रैव ,पृ.७. :

८०. ठाकूर ,(प्रा.) वासंती : उनि.,पृ.३-४

८१. भगत, पार्वतीबाई कान्हा :उनि.,पृ.४५.

८२. तत्रैव, पृ.२५. :

८३. मोडखरकर ,सुनंदा :उनि.,पृ.१३.

८४. तत्रैव ,पृ.१७.

८५. तत्रैव ,पृ.१८.

८६. तत्रैव, पृ.१९.

८७. ठाकूर ,(प्रा.) वासंती : उनि .,पृ.१.

८८. मोडखरकर ,सुनंदा :उनि.,पृ.२०.

८९. तत्रैव, पृ.२१.

९०. तत्रैव ,पृ.२३.

९१. तत्रैव ,पृ.२३.

९२. तत्रैव ,पृ.२६.

९३. तत्रैव ,पृ.२७.

९४. ठाकूर ,(प्रा.) वासंती : उनि .,पृ.३०.

९५. मोडखरकर ,सुनंदा :उनि.,पृ.,३१.

९६. तत्रैव, पृ.३०.

९७. तत्रैव, पृ.३२.

९८. तत्रैव, पृ.३२.

९९. तत्रैव ,पृ.३५.

१००. ठाकूर, (प्रा.) वासंती

१०१. मोडखरकर ,सुनंदा :उनि.पृ.,३७.

१०२. तत्रैव, पृ.४१.

१०३. कोळी,चिंतामण बुधाजी (संपादक) :"नाखवा " ,दिवाळे कोळीवाडा ,नवी मुंबई ,दिवाळी २००२, पृ.३४.

१०४. तत्रैव ,पृ.३५.

१०५. तत्रैव ,पृ.३६.

१०६. मढवी ,काशिनाथ :उनि.,पृ.३७५.

१०७. मोडखरकर. सुनंदा :उनि.,पृ.४३.

१०८. तत्रैव ,पृ.४५.

१०९. ठाकूर (प्रा.) वासंती : उनि .,पृ.५०

११०. मोकल, गो.बा. :उनि.,पृ.९३.

१११. मोडखरकर, सुनंदा :उनि.,पृ.५०.

११२. ठाकूर (प्रा.) वासंती : उनि .,पृ.४५.

११३. मोडखरकर, सुनंदा :उनि.,पृ.५१.

११४. पाटील ,व्हि.के. : उनि. ,पृ.३५.

११५. मोडखरकर, सुनंदा :उनि.,पृ.७४.

११६. तत्रैव ,पृ.५५.

११७. तत्रैव ,पृ.५६.

११८. ठाकूर ,(प्रा.) वासंती : उनि .,पृ.६७.

११९ कणेकर, (डॉ.) प्रतिमा :उनि.,पृ.२३७.

१२०. मोडखरकर, सुनंदा :उनि.,पृ.५८.

१२१. भगत, पार्वतीबाई कान्हा :उनि.,पृ.६४.

१२२. तत्रैव, पृ.६५.

१२३. भोसले ,(डॉ.)द.ता. :"लोकजीवन आणि लोकसंस्कृती," महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ ,मुंबई,२००५ ,पृ.११४.

१२४. तत्रैव, पृ.११५.

१२५. तत्रैव, पृ.११६.

१२६. मोडखरकर, सुनंदा :उनि.,पृ.६४.

१२७. तत्रैव, पृ.६५.

** टीप : या प्रकरणात पांरपरिक गीते म्हणून जिथे उल्लेख केला आहे ,ती संकलित स्वरुपाची असून अप्रकाशित आहेत ही लोकगीते ज्यांनी उपलब्ध करुन दिली त्यात निवेदक. कै.मरीबाई पांडुरंग पाटील(तांबडशेत-पेण),श्री बाळकृष्ण पाटील (रावे-पेण), कवी श्री जनार्दन पाटील (सोनखार) श्री. व्हि.के.पाटील (तांबडशेत-पेण), नारायण कमळ पाटील (तांबडशेत-पेण), इ.चे मोलाचे सहकार्य लाभलेले आहे.

***

प्रकरण तिसरे

आगरी लोकांच्या मौखिक लोककथांची परंपरा

प्रकरण तिसरे

आगरी लोकांच्या मौखिक लोककथांची परंपरा

३.१ आगरी दैवत   लोककथा
३.२ आगरी चातुर्य लोककथा
३.३ आगरी हांस्य/ विनोद लोककथा
३.४ आगरी दंतकथा
३.५ आगरी अद्भूत कथा
३.६ आगरी प्राणीकथा
३.७ आगरी पराक्रम कथा
३.८ समारोप

प्रकरण तिसरे

आगरी लोकांच्या मौखिक लोककथांची परंपरा

लोकसाहित्याचा लोककथा हा महत्त्वाचा घटक आहे.जेव्हा करमणूकीची कोणतीली साधने उपलब्ध नव्हती तेव्हा कथा,कहाण्या मनोरंजन करुन माणसांचे श्रमपरिहार करीत असत. आजीआजोबा नातवाना कथा सांगतात . शेतावर राखण करताना ,गुरे राखताना गुराखी एकमेकाना कथा सांगतात.लोकरंजन हा लोककथेचा पाया आहे .लोकसाहित्यातून तत्कालीन समाजाचे चित्रण ,अनुभूती चित्रित झालेली असते .लोकांनी स्वरंजनासाठी या कथा निर्माण केल्या आहेत ती कुणा एकाची निर्मिती नसते तर ते अनेक पिढयाचे संचित असते.

" आजू , आजू गोष्ट सांग "असे प्रत्येक नातू आपल्या आजोबाला गोष्ट सांगण्यासाठी आग्रह करीत असतो . प्रत्येक समाजात जो वयोवृद्ध ज्ञानवृद्ध आणि अनुभवी वर्ग असतो त्या वर्गाजवळ कथांचा भरणा अधिक असतो .खेडयापाडयात आजही कथा मोठया चवीने आणि आवडीने ऐकल्या जातात. त्यात राजाराणीच्या कथा ,पशूपक्षांच्या कथा ,रामायण आणि महाभारतातील कथा अशा अनेक प्रकारच्या कथा असतात.यावर दुर्गाबाई भागवत यांनी लोकसाहित्याची रुपरेखा या ग्रंथात भाष्य केले आहे की " कहाणी सांगीतली की पुण्य मिळते अशी भावना आहे पण कुठलीही गोष्ट सांगितली तरी कुशलाचा लाभ असाही समज रुढ आहे. "१

१. लोककथा म्हणजे काय हे सांगताना बोआस यांनी म्हटले आहे की " Folktale is a autobiography of the tribe" किंवा हर्टलॅड म्हणतो "The folktales can not be seperted from the folksong with which in its origion and development ,it is closely connected "[२] लोककथा या समाजाचे आत्मचरित्र असते या लोककथा लोकगीतापासून वेगळ्या करता येत नाहीत . लोककथा लोकगीतासारख्या प्रवाही असतात.

२. भारतीय संस्कृती ही एक मेढ असून इतर प्रादेशिक सांस्कृतिक परंपरा तिच्या भोवती फिरतात कोणत्याही प्रादेशिक बोलीतील लोककथांचा बाज व आत्मा भारतीय संस्कृतीपासून अलग करता येऊ शकत नाही. भारतीय लोककथांचा प्रसार जगभर झालेला दिसून येतो.

मोगलीची कथा हे त्यांचे उत्तम उदाहरण आहे. थिओडोर बेनफे यांनी भारताला जागतिक लोककथांचे उगमस्थान म्हणून जनकत्व दिले आहे. मराठी लोककथा व तिचे घटक असलेल्या आगरी, व-हाडी, नागपूरी, मालवणी या सारख्या बोलीभाषा यांच्यातील प्रादेशिक लोककथा ही नदीसागराला मिळते त्याप्रमाणे भारतीय संस्कृतीचाच घटक मानली जाते. लोककथा लमाणांच्या, भटक्यांच्या तांडयासारख्या या देशातून त्या देशात या प्रदेशातून त्या प्रदेशात अथवा या विभागातून त्या विभागात संचार करीत असताना दिसतात."उत्तम लोककथा ही कोणत्याही देशाची कायमची कधीच नसते किंबहुना,ललित कथेसारखी ती कोणाही एकाची नसतेच ती लोकांची असते.काही लोंकाचीच नव्हे तर सर्व लोकांचीच ,सर्व मात्राची "[३]

३. आगरी समाजातही श्रावण महिन्यात पुराण लावले जाते. अशावेळी रामायण , महाभारत, काशीखंड , नवनाथकथा यासारखे ग्रंथ खेडेगावातून वाचले जातात व त्या कथा अशिक्षित स्त्री, पुरुष ऐकतात. त्यातून त्यांचे प्रबोधन होते. यांच ज्ञानांच्या आधारे अनेक लोककथा व लोकगीते जन्माला येतात. पुराणवाचन एक प्रकारे साक्षरताप्रसाराचे काम करताना दिसते. डॉ. प्रभाकर मांडे यांनी कथेची व्याख्या करताना म्हटले आहे की "जे सांगण्यासारखे असेल त्यांची रचना कल्पकतेने स्वत: करणे म्हणजे कथा. कथाविशेषाच्या मूलघटकाला कल्पनाबंध (Motif) म्हणतात कल्पनाबंध म्हणजे लोककथांचा असा एक मूलघटक ,जो स्वत: स्वतंत्रपणस्थिर राहू शकतो .अशारितीने स्थिर राहण्यासाठी त्यात कोणतेतरी असाधारण तत्व किंवा अपूर्वता असणे आवश्यक असते."[४]

लोकक था आजोबाआजी सांगतात त्या नातवापर्यत येतात. एका पिढीकडून दुस-या पिढीकडे त्या संक्रमित होतात. मानवीजीवन हे अखंड व अविरतपणे प्रवाही असते. लोककथादेखील प्रवाही असतात. लेखनकला अस्तित्वात येण्यापूर्वी शब्दलिपीचा शोध लागण्यापूर्वी कथा, लोकगीते ही मौखिक स्वरुपात होती. पूर्वीच्या पिढीने जे जे अनुभवले पाहिले त्यांचे एकमेकांत सक्रंमण केले. मौखिक अनुभव कथन केले. त्यातील काही अवशेष संक्रमित होत पिढयानपिढया चालत ते कथाबीज होत. लोकांच्या कथा म्हणजे राष्ट्राची आत्मकथा असते.ते कुणी एकाने घडविलेले नसते. त्यात शेकडोजणांचा सहभाग झालेला असतो.

लोककथांचे कार्य काय आहे याबाबत डॉ.प्रा.सुमन पाटील यांनी लिहिले आहे "लोकरंजनाबरोबर लोकशिक्षणाचे कार्य या कथानी केले आहे .या कथा बोधवादाने जरी भारावलेल्या असल्या किंबहुना त्या अप्रत्यक्षरित्या जीवनातील सुसंगतनीतीचा पाठपुरावा करीत असल्या तरी त्या रुक्ष नाहीत किंवा बोजड नाहीत रंजन हेच त्यांचे मुख्य उद्दिष्ट आहे " [५]

लोककथातून अभिव्यक्त होणारी संस्कृती ही काहीशी भिन्न असली तरी ती निसर्गाला जवळची असते. मानवी मनाची अभिव्यक्ति असते. जे बाहय निसर्गाशी एकरुप झालेले असते. वा तादात्म्य पावलेले असते. वामन चोरघडे म्हणतात. लोककथा म्हणजे मनुष्य जातीचे जुन्यातले जुने आणि अत्यंत व्यापक असे जीवनरहस्य होय. मानवी जीवनाला बल देणा-या लोककथांचे महत्त्व अन्यन्य साधारण आहे.

भारतीय लोककथांचे वर्गीकरण १. दैवतकथा, २. उत्पतिकथा, ३. परीकथा, ४. दंतकथा, ५.बोधकथा, ६. हास्यकथा, ७.वीरकथा, ८. जातककथा अशा स्वरुपांत सर्वसाधारणपणे केलेले आढळून येते. नवररसाप्रमाणे विविध रसाच्या कथा भारतीय लोकसाहित्यात आढळून येतात.

लोककथामधील लोक केवळ ग्रामीण किंवा शहरी तसेच केवळ जुने किंवा नवे नाहीत. सांस्कृतिकदृष्टया विशिष्ट मानसिक जडणघडणीचा समावेश ज्या समाजात ज्या समूहामध्ये आढळतो असा मानवसमूह म्हणजे लोक. 'लोक' हा शब्द नेहमी समूहवाचक असतो. कोणत्याही काळातील आणि कोणत्याही भूप्रदेशातील लोकसंस्कृतीचा अभ्यास हा लोकसाहित्याचा अभ्यास असतो. तो लोकजीवन रितीचा एक अविभाज्य घटक असतो. लोककथा, लोकगीते यासारख्या लोकसाहित्यामधील घटकांची निर्मिती केवळ रंजनाच्या हेतूने झालेली नसते. रंजन हा एक आनुषंगिक परिणाम असू शकतो. लोकसाहित्य हे लोकमानसाचे लोक भावनाचे लोकश्रध्दांचे , लोक धारणाचे व्यक्त रुप असते.

यादवकाळ कथावाङमय निर्मितीचा सुवर्णकाळ होता. मराठीतील जुने आणि उपलब्ध असणारे कथावाङमय महानुभवपथांतील आहे. महात्मा चक्रधर यांची अखंड भ्रमंती विविध जीवनानुभव आणि सामान्यातील सामान्य जनसामान्यांपर्यत त्यांचा प्रचारसंचार त्यामुळे त्यांच्याकडे लोककथाचा उंदड साठा होता. आगरी बोलीवर यादवकालीन भाषेचा गहिरा प्रभाव असल्याने त्यातील कथा लोककथा स्वरुपात आजही

सांगितल्या जातात. उदा. चिऊकाऊची गोष्ट, महानुभवांच्या कथांत हया कथा आढळून येतात.मराठीप्रमाणे आगरी बोलीतही ही कथा मुलांना झोपविताना बोबडया बोलात सांगितली जाते व त्यांना अक्षय रुप येते.आगरी बोलीतील ही चिऊकाऊची कथा महानुभवपंथाच्या लिळाचरित्रात आहे व ती पिढयानपिढया महाराष्ट्रात सांगीतली जाते , आगरी बोलीतही कथा सांगीतली जाते .

" चिमणीच घर हुत मेणाच आन कावळयाचं घर हुत शेणाच एकदा काय झाला पका पानी परला आन कावल्यांचा घर वाहून ज्येला. कावळा पान्यानं भिजला. हिवालून जेला तो कुरकुरत चिमणीचे दाराशी आला न बोल्ला.

" चिऊताई चिऊताई दार उघरं ."

चिऊ ताई बोलली." माजे बालांची अंगोल घालते. ."

" चिऊताई चिऊताई दार उघडं ."

."माजे बालाला तीट लावते. "

चिऊताई कावळयाला काही दार उघडत नाही बाळासाठी साधीभोळी बोबडया बोलात सांगितली जाणारी ही कथा बहुतेक सर्वच बोलीत सांगितली जाते. महानुभावांच्या साहित्यात आढळून येणा-या कथा हया पुढे लोककथा बनलेल्या आहेत. प्रादेशिकतेनुसार त्यावर साज चढविलेला दिसून येतो.चक्रधरस्वामीनी ज्ञानेश्वरपूर्वकालीन महाराष्ट्रात एक अजब चमत्कार घडविला अध्यात्मिक संदेश शिष्यांना सोपा करुन सांगताना चक्रधरस्वामी कथांचा दृष्टान्त देत अशा या "लिळाचरित्रातील दृष्टांन्तकथा महाराष्ट्राच्या लोककथा झाल्या." हत्तीची लोकप्रिय कथा अध्यात्माचा उच्चसंदेश देते. प्रत्येक आंधळयास हत्ती जसा हातास लागतो तसा दिसतो पण तो एकच असतो. लोककथावाङ्मय पिढीपिढीने अनेक प्रवाहानी वाहात असते.आगरी समाज हा समुद्र किनारी रहाणारा समाज आहे.त्यामुळे त्यांच्या लोकगीतात लोककथात,खाडी,समुद्र,होडी मचवा, मासळी,जाळी , जलचरप्राणी शेती या अनुषंगिक संदर्भ व रुपक येतात. ते त्यांच्या कथांचे नायक होतात. भूते, खेते, गि-हे खवीस , हेरली, मुंजा चिंबोरी , मासळी ,त्यात पात्र बनून सहज येतात .

३.१ आगरी दैवत लोककथा :

निसर्गातील विविध कल्पना दृश्य अनाकलनीय असणा-या गोष्टी दैवतकथांमध्ये

समाविष्ट केल्या जातात. दैवत कथांना [Myths] मिथक असेही म्हटले जाते. पुराणकथा म्हणण्यापेक्षा या कथांना दैवतकथा म्हणणे योग्य ठरते. प्रा. दि. के. बेडेकर यांनी या कथांना दिव्यकथा म्हटले आहे. देव, देवता,यक्ष, गंधर्व या सारख्या अतिमानवी योनीशी संबधीतकथा यात येतात. आगरी बोलीतील अशी अतिमानवी योनीची ही कथा आगरी बोलीच्या लोककथात खूप महत्त्वपूर्ण आहे. घराघरातल्या आज्या ही कथा नातवाना सांगत असतात.

१)शापीत राजकुमारांची गोष्ट (चिंबो-याची गोष्ट)

" एक अमके तमके गांवान एक रांडमुड डोकरी राहीत व्हती. बिच्यारीच्या पोरी लग्ना होऊन सासरी जेलेल्या हुत्या नं तिचे पोरे दूरदेशाला कामधंदे कराला जेलेले. ते तिकरंच परके देशान राहयलां लागल व्हंत . गावान बिचारी डोकरी एकलीच राहीत व्हती .एकलीच शेतीभाती पिकवाची मळण्या काढाची ,भात दळाची , नातवांसची , पोरांची वाट बघीत दिवस ढकलायची न मेलेले नव-यांचे आठवणीन आंसवा का-हाची .एक दिवस आंसू[जाळे] घेवून ती खाडीन म्हावरं धराला जेली . तिला मुरलुकी भरुन म्हावरा घवला.एक मोठा चिंबोरा पून घवला. डोकरीनी टिपांचा निसोट केला .कोलब्यांचा कालवण केला .कोलमचे तांदळाचा भात रांधला. आन जेवाला बसली. आवरे मोठे घरन बिचारी एकटीच व्हती. जेवायला कोन सोबतीला नाय. पोरा नाय, नवरा नाय, नांतवडा नाय, घांस तोंडाशी न्हेला. अन् डोकरीला आंवढा आला.डोकरीचे एकाकी म्हातारपण असहय झाले ती बोलू लागली --

" कोन बाबा जेवाला सोबतीला आस्ता तं बरा, पोरा गेली दूरदेशी , पोरी झाल्या परदेशी
मी एकटीच जगू कशी ? कोन येत बा जेवायला ?"

"आजी मी येव ?"

"आजी मी येव जेवाला ?"

म्हातारीला भास झाला नोकरीला दूरदेशाला गेलेले पोरे न नातूस आल्यासारं वाटलं. ती दारान धावत आली. तये दारान तं कोनूच न्हवता मं बोल्लला कोन ? पुन्हा त्याचा आवाज आला
"आजी मी येव जेवाला ?"

आजी नी बघला तं टोपलं खलचा चिंबोरा बोलला ती टोपल्यांजवळ ज्येली "काय रं बाबा येतस जेवाला ? ये बाबा , " एकटीनी जेवान केला आन् डोकरीनी चिंबो-याला खाऊपिऊ घातला आसं बरेच दिस ज्येलं .त्या गावचे राजाचं पोरीनी पण मांडला व्हता काय की " जो

कोणी एके रात्रीन सात तळाची सोन्याचांदीनं मढवलेली माडी बांधील त्याला राजकन्या वरमाला घालील. " राजकन्येचा हयो पण चिंबो-यांनी ऐकला तो डोकरीला बोलला

"आजे, तू जा राजांकर त्याला सांग मीनी तुजा पन उचललाय म्हणून "

डोकरी घाबरली . आबधाकली न भिईत भिईत बोलली .

"नको रं बाबा ,चिंबोरा तू ? तू कशी सोनंचांदीची मारी बांधशील ? "

"राजा मना सूळावंर देईल पोरा "

"इस्वास ठेव ,आजे तू जा " चिंबोरा डोकरीला बोलला

डोकरी घाबरत घाबरत राजाचे दरबारानं जेली आणि त्याला सांगला

" राजा माजा नातूस तुजा पन उचालतय "

"कोन हाय तुजा नातूस ? " राजा गरजला

" चिंबोरा हाय "

" चिंबोरा ?"

" हो चिंबोरा !"

" डोकरे ,या खोटा ठरला त सूलावंर देईन तुला "

" देस बाबा ,बघ माझा चिंबोरा नातूस साततलाची मारी बांधून दाखविल. "

डोकरेआजी राजाला बोलली न डोकरी घरा परत आली ,त्या रातीन चिंबो-याने गावाचे बाहेर साततलाची सोन्याचांदीने मढवलेली मारी बांधली. राजाला आपली राजकन्या चिंबो-याला देणे भाग पडले. डोकरीच्याघरापासून राजाचे राजवाडयापर्यत चिंबो-याने चांदीसोन्यानी मोत्यापोवळ्यांनी मढवलेला मंडप घातला, मगं नवरा निघाला. चिंबोरा घो-यांवर बसला. ताशे वांजत्री वाजत व्हते. कलावंतनी नाचत व्हत्या. राजकन्येचा नवरा बघायला संमदा गाव लोटला गलीगुचीन गर्दी व्हयली , तो चिंबोरा नवरा बघुनश्यान लोका बोलत --

"आरं चिंबोरा राजकन्येचा नवरा "

" खारीनचा चिंबोरा राजांचा जावईस "

" आर नवरा दिसव नाय लिकलाय कहया ? "

शेवटी वाजतगाजत नवरा मांडवाशी आला न लगीन लागला. राजकन्येनी चिंबो-याला हार घातला न काय चमत्कार चिंबोरचा राजपुत्र झाला. गोरागोमटा देखणा नवरा बघून राजकन्या

हरखली , राजा हरखला, आंनदला .राजकन्या डोकरीचे घरा नांदाला आली, राजकन्येला चिंबो-यानी संमदी गोष्ट सांगून टाकली. माझी कोंस जपून ठेव नायतं कोसं गेली न मी चिंबोरा परत व्हनार नाय. राजकन्या पक्की हुशार व्हती .तिनी दाराखिरक्या लावल्या .आनी चिंबो-यांची कोस जालून टाकली. चिंबोरा शेषनाग झाला न न्हाणीनशी बाहेर निघून जेला. राजकन्या घाबारली. राजपुत्र चिंबोरा कलवातनीचे (कलावंतीनीचे) मारीवरं जाऊन राहयला लागला तो काय परत येईना. डोकरी म्होटी चतुर, तीनी सुनसला आक्कल दिली. त्या परमानं राजकन्येनी गौळणीचा रुप घेतला दुडीवरदुडी दुधाची चवड घेऊन निंगाली आणि नगरात हाक मारली.

"दूध घ्या दूध ? "

कलवातनीचे मारीवर चिंबोरा राजपुत्र दांत घशीत व्हता. त्यानी ती सुंदर गवळण बघीतली

" ए दूधवाली दूध कसा दिला ? "

" हजार रुपये माठ "

" हजार रुपये ? "कलवातनीला त्यानी हजार रुपये दयायला लावल दुसरे दिसी राजकन्या गवळण बनुन दही इकाला आली .कलवातनीचे मारीजरी (जवळ) जेली न हाकाटी दिली -

" दही घ्या दही "

नटूनथटून आलेली गवळण बघून चिंबोरा राजपुत्र हराकला लटटू झाला. त्यानी कलवातनीला सांगला दही घे. त्या दहीवाले गवळणीला इकर बोलव

" कसा दिला गो दही ? "

" ईस हजार रुपये माठ "

कलावतीला पैसे देयवाला लावून चिंबा-या राजपुत्रानी दही इकत घेतला. दुसरे दिसाला नट्टापट्टा करुन गवळण तूप इकाला आली

"तूप घ्या तूप "

राजकन्या दागिन्यात मढलेली व्हती. सुरेख दिसत व्हती

" ए गवळणी कसा दिला गो   तूप ? "

" पन्नास हजार रुपये माठ "

" पन्नास हजार "

कलवातीनी कडचे पैसे खपून जेल व्हत. राजपुत्र बोलला जा गो गवळणीला बोलव ,तिचेकडचा तूप घे. कलवातनीला कळून चुकला या काय तरी खटला हाय ते ती गवळण नसून चिंबों-याची , राजपुत्राची बायको असल्याची खात्री पटली

" माजे जवलचं पैसे खपलं राजकुमार "

" मी मं जातं गवळणीचे सोबत "

राजपुत्र गवळणीचे मागोमाग आला.डोकरीची अक्कल कामाला आली. चिंबोरा राजपुत्र आन राजकन्या गुन्या गोइंदान नांदायला लागली.

*****

सदरची कथा एक चमत्कृती प्रधान कथा आहे. म्हातारीची चतुराई आणि चिंबो-याचे रहस्य या कथेत आहे. चिंबोरा म्हणजे खाडीत सापडणारी कुर्ली अथवा काळा खेकडा त्याची कथा यात आहे.त्यातले रुपक व नायक त्या त्या परिसरातले आढळून येतात. ही कथा उत्पतीकथा म्हणून ही मानता येईल. "शाप आणि उःशाप "यांचा समावेश यात करता येईल. अशी मूळकथा चित्रसेन गंर्धवाची आहे जी नवनाथ कथेमध्ये मध्ये समाविष्ट आहे .'गाढवाचे लग्न 'या नाटकाची कथाही अशीच आहे त्या कथेशी जुळणारी ही पारंपरीक आगरी बोलीत गावोगांवी नातवाना आजा सांगत असलेली ही कथा आहे .त्याचा बाजही अस्सल आगरी धाटणीचा आहे .त्यांना मूळकथा माहितही नसते.या कथेत वेश्या शब्द न घालता हुशार आजीआजोबा कलावंतीन किंवा कलवातीन असा शब्द योजतात म्हणजे नांतवाच्या संस्काराची, तसेच मुलांच्या शंकाखोर बालसुलभ स्वभावाची जाणीवही दिसून येते .

२) समईची गोष्ट-(जानकूबाय आणि माणकूबाय):

दोघा बहिन भाउसं हुती , भावासचा नाव हुता जोमा न बनशीचा नाव हुता जोमी . जोमी हुती गरीब .तिला नाय खावाला नाय पिवाला . कोंडचा मांडा करुनश्यान मिलेमाडे जो काय मिळल त्यान आपला न आपले पोराबाळाचा पोट ती भरीत व्हती . जोमाला बापजादयाची इस्टक मिळली जमिनी मिळल्या गायाम्हशीनी त्याचा गोठा भरलेला व्हता .तो शेहरान जावून दूध इकी ,भाजीपाल्याच्या काशी (मळा) करी त्याची बायको गंगू भाजी इकी सगळी करशी पैसा गंगसारा आला न जोमा पैसेवाला शेठ झाला.त्यांनी गावान बंगला बांधला .घरभरनीला बयनीला जोमीला आणतय बोलला त गंगू बोलली "कनाला त्या

भिकारणीला आनताव , ती फाटका लुगरा नेसून येईल न डुकरीनी सारखी उघरी नागरी आठ पोरा झेवून येईल, वसासलेली तिची पोरा खायखाय करतीन न गावानची लोकां आपलला हांसतीन ." तसा जोमा बोलला "अगो आसू दे एकुलती एक बहिणीस हाय माजी ,बारा वर्सा झाली तरी जोमी माहेरा आली नाय तुझे धाकान आता बरं दिस आलन आपल ,ती दोन दिस आली त काय नखभर तरी खपल काय आपला ? ", त्याची बायको गंगू कशीबशी हो बोलली . लय लांब पन्नास कोसावर गांवढे गावान जोमीला दिली व्हती . तिचा नवरा आंधळा झालेला व्हता त्याची इस्टक भाऊबंदानी लुबारुन झेतली व्हती .फाटके कुराचे घरान मांगोला करुन कशीबशी जगत व्हती भावासचा निरोप आला तशी ती माहेरा आली .भावासचा राजासारा बंगला बघून ती आबधाकली . आपले गरीबीची भावासला लाज वाटायला नको म्हणून कशीबशी कोपरन लिकून रायली . पूजा झाली , घरभरणी झाली . पोराला दूध व्हया व्हता म्हणून जोमी मागांला लागली त गंगू बोलत " म्हशीनी लाथ मारली दूधूच दिला नाय . "दुसरे दिसी बोलत बहिणीसला दहिभात देस त भावजयीस बोलली "दही इरजणे घातला न ताक केला. " केंस वरपाला फणी दे त गंगू बेंालली उंदरानी पळवली. बहिणीला पुरणाच्या पोळ्या कर भाऊस बोलला .लय वर्सानन्शी बहिणीस आलीय गंगूनी पोळ्या केल्या न आपलेच पोराना न जोमाला दिल्या .नंदसचे पोराना दिल शिळपांक भाकरीचे तुकरं , जोमा बोलला ये पैसं घे न बहिणीसला लुगराचोळी आन, ती सासरी जावाची हाय , जोमी तिसरे दिसी बोलली "दादा, मी जातय माझे सासरं . "ववनीसनी इकरं लुगरा म्हणून जोमीला फाटका तुटका फरका दिला भाकरी म्हणून म्हशीचे शेणाच्या शेणी बांधल्या . बहिनीसला पाठवून दिली. भुकतानन जोमी उन्हान आठ पोराना घेवून चालत व्हती .पोरा भूक भूक करायला लागली भाकरीचा फरका सोरला त त्यात शेणी "आर देवा मना लाचारपणा आला" . जोमीनी त्या शेणी काशीवाल्याला दिल्या . काशीवाल्यानी तिला डांगर दिला त्याच्या वडया कर सांगतला.भावजयीसन काय काय केल ते बी सांगतल मं काशीवाल्यानी तिला भात दिला . धरमाची बहिणीस म्हणून जेवूखावू घातला .

जोमी घरा आली तिनी डांगराच्या वडया केल्या. तिचा आंधळा नवरा चूलीन लाकरा सारीत बसला. न ती पाण्याला गेली व्हती .त्या डांगराचे वासान नवराला दिसाला लागला. डोळ परत आलं , डांगराचे व-यांच्या सोन व्हयल ते सोन ,त्या सोन्याच्या मोहरा

जोमीनी बाजारान सोनाराला इकल्या ,मोप पैसं तिला आल. काशीवाल्याचे रुपान जोमीला देवच भेटला व्हता .जोंमीकरं पैसा आला ती शिरीमंत झाली हया ऐकून गंगू रागान फणाणली "आताचे आता बनशीकर जा ,आन बहिणीसला मारुन समदा धन घेवून परत या" बोलली . जोमीला ठार मारुन तिचा धन पळवून नेवाचा वाईट इचार करुन भाऊस आला .बारा वर्सानी भाऊस आला म्हणून त्याचा पाहुणचार केला .समया लावल्या जेंवायाला वाढतं बोलली भाऊस काय जेवला नाय .आन जोमी त तशीच निजली . तिला ठार कशी मारता येईल याचा इचार करीत तो नीजचा सोंग घेवून जागाच व्हता .तव समया जापाला लागल्या. "बारा वर्सा पयले जोमी माहेरा जेलती ,हाय का गो माहीत् जानकू बाय ?" " हो न माणकू बाय ? "दुसरी समई बोलली गंगूनी नंदसला जोमीला पुरणाची पोळी न देता शिळे भाकरीचं तुकरं दिल . लुगरा नवा नाय दिला फाटका धरपा दिला .काय ग माणकू बाय ? हो न जानकू बाय . तुला माहित हाय जोमीला भाकरी म्हणून शेणी दिल्या व्हत्या भावजयीसनी हाय काय गो माहित ? काय ग जानकू बाय ? हो न माणकूबाय . शेणी तिनी काशीवाल्या मळेक-याला दिल्या त्यांनी दिलेला डांगोर तीनी कांपला त त्यांच्या कपच्या सोनच्या निघल्या .त्या वाफन जोमीचे धन्यासला डोळं परत आल काय ग माणकू बाय खरा न ? हो न जानकूबाय समंदा खरा हाय . काशीवाला मळेकरी देवच बनून आला व्हता जोमीची गरीबी घालवाला .आता हयो भाऊस आलाय तो जोमीला ठार मारुन तिचां सोनां नाणा न पैसे पळवाला .काय ग जानकू बाय ? हो न माणकूबाय . भाऊस काय जेवला नाय . रागेजलाय न तो ?हो न जानकूबाय त्याचे पोटान पाप आलेय काय गो जानकूबाय? हे न माणकूबाय. बायकोचा बईल हाय न भाऊस ,हो न माणकूबाय .या दोन समयाचा जापना जोमा ऐकीत व्हता त्याला समदया गोष्टी समजल्या आपल्या बायकोने बहिनीसचा अपमान केला तोपुन कळ्ला. त्यानी बनशीला उठवली दोघा बहिणभाऊ गप्पागोष्टी करीत जेवली .दुसरे दिसाला भाऊस परत जेला .समदया गोष्टी बायकोला गंगूला इच्यारल्या न तिला मार मार मारली आन नाक शेंडा कांपून हाकलून दिली ."समया माणसा सा-या जापल्या म्हणून सत्य कळ्ला हो .काय ग माणकूबाय "हो न जानकूबाय. "

३.२ आगरी चातुर्य लोककथा :

चतुरपणा लोकांना विस्मयित करतो. बिरबलाच्या कथा,तेनालीरामाच्या

कथा, नाना फडणीस यांच्या चातुर्यकथा ,हुशारी आणि चातुर्याने लोक प्रभावित होतात. मुस्लिम समाजात लोकसंस्कृतीत मुल्लानसरुद्दीनच्या कथा,यातील हजरजबाबीपणा लोकांना कौतुकांचा आणि रंजकतेचा वाटतो. विक्रम वेताळाच्या कथा, राजाभोजाच्या कथा इसानीती किंवा पंचतंत्रातील कथाही चातुर्यकथा म्हणून अनेककथांचे दाखले देता येतील. व्यवहारकौशल्य,हास्यव्यंग्य मनोरंजन करताकरता जनसमूहाला बोधज्ञान देण्याची ताकत चातुर्यकथांमध्ये आढळून येते. लोककथांचे हास्यकथा म्हणून वर्गीकरण करणे योग्य नाही . तरीही चातुर्याच्या कथा म्हणून वेगवेळेपण आहे. हास्यकथा आणि चातुर्यकथामध्ये थोडाफार फरक आहे. दोघांचा उद्देशही भिन्न आहे. आगरी संस्कृतीमध्ये परंपरागत काही कथा सांगितल्या जातात. त्यातील एक चातुर्यकथा याकरीता उदाहरण म्हणून पहाता येते.

१) काळ्या नि बाळ्यांची गोष्ट :

एके गांवान दोन भाऊस राहीत व्हते. एकाचा नाव व्हता काल्या आन एकाचा नाव व्हता बाळ्या, आईस बापूस लहानपनीच मेलं, काळ्यांनी आपले धाकले भावासचा आन बहिनींचा पोटचे पोरासारख्या सांभाळ केला.त्यांना लहानाचे म्होटी केली .फुलासार जपल.रोपासारं वा-हवल,ती दिसीमासी म्होंटी झालं. बहिनीची भावांची लगना काळ्यांनी केली. दिस महिनं पाण्यासारं वाहात जेंल. बाळ्यांची बायको मोठे जावसचे हाताखाली काम करायला आलस करीत व्हती, तिला आपला स्वत:चा संसार उभा करायचा व्हता. आपला नवरा भावासचे ओंजळीत पानी पितं यांचा तिला दुख व्हवाचा. दोघा खलाटीन खाडीजवळचे शेताना पहारी इ-ेवून कांडवणीला उलकाटणीला जावाची. शेतात जेल्यावर बाळ्यांचे बायकोनी बाळ्यांचं कान भरलं भावासचे इरुध्द आन वनीसचे इरुध्द पका ईख त्यांचे कानानं भरला .खोटानाटा सांगला आन वायला निघाचा बेत सांगला .बाळ्या होता बायकोचा बईल त्यांनी हो हो बोलून नंदीसारी मान डुलवली . दुपारची दोघां उलकाटणीची कामा करुन घरा आली. उन्हाशी आल्यांन वा-यावर बाळ्या वटीव निजला त्याचे बाजूला त्याची बायको निजली. काळ्याचे बायकोला वाटला दोघा उन्हान्शी दमून आलीन लोटली असतीन आराम करीत. दुपार उलटून जेली. बाळ्या न बाळ्याची बायको जेवाला आली नाय म्हणून काळ्याची बायको त्याना उठवाला जेली.

" भावजीहूं जेववं नाय का ? बायसाहूं जेवून घ्या. दुपार टलून जेली ,उठा! "

दोघेही असहकार पुरकारल्या सारखी ,संप केल्यासारखी ,जेवणावर बहिष्कार टाकून निजून गेली . सांजच्याला काळ्या बाहेरगावशी घरा आला. त्याला समंदी हकीकत समाजली. भावाची नाराजीही समजली त्यानी बाळ्याला विचारना केली

" बाळ्या काय म्हणना हाय तुजा ?"

" काय नाय "

" काय नाय कसा , मंग ई ढोंगा कनाला करतस ? "

" काय नाय "

" कोन काय बोल्ला काय ? "

" भावजी आमाला वायला पराचं हाय "

" वायलं कनाला परताव बायसा , अगो तू मना पोरीसारी, यो बाळ्या माजा भावूस असून पोरा सारा वा-हवला "

"आमला येगळंच -हावाचं हाय "

काळ्या आन त्याच्या बायकोने विचार केला दुस-या दिवशी गावकीचे पंच बोलावले .शेताची आन् घराची गुराढोरांची वाटणी करुनशान टाकली. घराला भित घातली गोठयाला भित घातली. वायलपन झालावर न बाळ्याचे बायकोनी दोन वर्सान समदी इस्टक ईकून टाकली. अन समंदी आपले माहेरा भरती केली.जमीन ,गुराढोरा इकली .दोन वर्सात त्याला खावाला अन्न मिळाची पंचाईत परली. आळसांत दिवस जेल ,मंग नोकरीधंदा सोधाला पेन शेहरान आला. बाळ्या पेनचे बामनांचे वस्तीत हाका मारुन बोलू लागला . दंवडी देऊ लागला.

" चाकर पाहयजे का चाकर ? "

" चाकर पाहयजे का चाकर ? "

बंडया जोशी बामनाला चाकर व्हया व्हता म्हूनन त्यानी खिडकीनशी बाळ्याला हाक मारली

" ए शिंच्या इकडे ये पाहू , मला चाकर पाहीजे हो "

बाळ्या बंडया जोश्याचे ओसरीवर हात जोरुन उभा व्हयला

" राम राम "

" चाकरी करणार काय रे ? "

" हो मालक "

" बरें पगार किती घेणार रे ? "

"तुमी कतीक देशीवं ? "

"मी तुज पन्नास रुपये महिना देईन "

" चालंल "

" पानावर जेवावयास मिळेल हों "

" हो मालक "

" इथे या ओसरीवर तू रहावयाचे बरे ,तू नोकरी सोडून गेलास तर तुझ्या पाठीची सव्वाहात कातडी आणि नाक कान मी कापून घेईन .म्हणजे आधीच बजावलेले बरें हो.मी जर तुला नोकरीवरुन काढून टाकले तर माझे नाक कान तू ध्यायचे हो."

" हो मालक "

खोताचीची ही विचित्र अट ऐकून बाळ्या घाबरला पण जेवूनखावून महिना पन्नास रुपये ,त्याला बरा वाटला. कमीतकमी या पन्नास रुपायात बायको तरी एकवेळ तरी खाऊ शकेल असा इचार करुन बंडयाजोशाच्या घरा बाळ्या चाकरीला राहीला. प्रामाणिकपणे काम करु लागला. दुपारची जेवनाची येल झाली. बंडया खोतानी त्याला ओसरीवर जेवायला बसवला . चिंचचेच्या पानावर वाढली भाताची दोन शिंता आन वरणाचं दोन थेंब टाकल.

" खोतानू चिंचंचे पानावर माझा पोट कसा भरल हो ?"

" पानावरं जेवायचे ठरले होते ना रे बाळ्या ? "

बाळ्या काही बी बोलू शकला नाय तो , डोळयान्शी टिपा गाळीत राहला

बाळ्या रातदिस मेहनत करी, बंडया खोत त्याला गुरासारखा राबवून घेईत व्हता, चिंचच्य पानावर जेवयला देई .झाडपाला खाऊन कसाबसा महिना लोटला. बाळ्याला नोकरी झेपली नाय, बाळ्याने नोकरी सोडली मंग बंडया जोश्यानी त्याच नाक कान कंापल न पाठीची सव्वाहात कातडी कापून   झेतली. रक्तबंबाळ बाळ्या घरा आला न पका लरला.आपले भावासची अवस्था बघून काळयाला लय वाईट वाटला. त्याची ई अवस्था कोनी केली त्या समजून झेतला,बोलतान न शेवटी काय "ज्याचा त्यालान गारव वझला "दुसरे दिवशी काळया पेनला गेला , बामनआळीतल्या बंडया जोश्याच्या दारापुर उभा राहून वराडला--

" चाकरं पाहयजे का चाकरं ? "

"कोण आहे रे ,शिंच्या इकडे ये पाहू"

बंडया जोशीला वाटला पुन्हा एक बकरा आलाय त्यानी आजपातूर शंभर नाक कान जमा करुन ठेवलं हुत . आता एकशे एकावा इसम त्यांच्य दारापु-ह उभा हुता. बंडयाखोतानी आपल्या नेहमीच्या अटी पुन्हादा काळ्याला बी सांगल्या.

" तुजं पानावर जेवायला मिळेल ?"

"हो हो चालंल "

"पडेल ते काम करावे लागेल ?"

"हो चालल मालक"

"आणि बरे तू नोकरी सोडून गेलास तर मज तुझे नाक,कान कापून घ्यावे लागतील आणि बरे का तुझ्या पाठीची सव्वाहात कातडीही मज दयावी लागेल काय समजले ? "

" आन मालक तुम्ही जर चाकरीवरशी मना काढलाव त मग तुमच बी नाककान मना दयावला लागतील , पाठणीची सव्वा हात कातडी बी दयावाला लागलं"

" चालेल बरे , पुढचे पुढे पाहून घेवू ? "

"तस्सा नाय, या कागदावर लिहूनशान द्या न सहय पून करा. "

बंडयाखोतानी कागदावर करारपत्र करुन सहय केली. त्याच्याकडशी करारपत्र लिहूनशान घेणारा तो पयलाच सालगडी चाकर व्हता . काळ्यांनी कामाला सुरुवात केली. शेत नांरुनशान दुपारी जेवायला खोताचे घरा आला. ओसरीवर जेवणांची वाट पाहात बसला. बंडया जोशीनी नेहमी सारखा चिंचेचा पान आणला .चिंचेच्या पानाला बाजूला करीत काळ्या बोलला " मालक मीनी पान आनलय जेवान वाढा बघू. "

काळ्यानी चिंचचा पान फेकून दिला आन् भला मोठा केळीचा पान पुढं ठेवला. बंडया जोशीची समदी पातेली रिती झाली. ढेकर देईपर्यत काळ्या पोटभर जेवला. तो येताना मळयातुन मोठा केळीचा पान घेवून येवाचा न बकासूरासारखा जेवायचा .त्याला वाढताना खोताची बायको मेटाकुटीस आली. हे पाणी वेगळेच आहे हे त्याला जाणवले. एके दिवशी काळ्याला उसाची बेणनी करायला तण काढायला पाठवला.

"काळ्या आपला ऊस मोकळा करुन ये बरे ?. "

" बराय मालक संमदा ऊस मोकळा करुन घेतं. "

काळ्यांन गावातल्या सगळ्या मुलांना एकत्र केले अन ऊस तोडून न्यायला सांगितला. समदा गावाची पोरा ऊस तोडून कांडे नेऊ लागली. बघताबघता ऊसाचा मळा मोकळा झाला. खोताच्यं दारावरुन ऊसाच्या मोळ्या जाऊ लागल्या. बंडया जोशीला काळ्याची करणी समाजताच बंडया जोशी संतापला. "काळ्या मी तुला काय सांगितले होते. ? "

" ऊस बेणा कर, मोकळा करं बोललंव न ,मीनी समंदा ऊस काढला न शेत बेना केला. "

खोतानी कपाळावर हात मारला. दुस-याच दिवशी बंडया जोशीच्य पोरानी शी केली.

"जा रे काळ्या पोरांला धुवून वाळवून ये"

काळ्यांनी खोताचे पोराला तळ्यावर न्हेला आपट आपट आपटला , पोरग मेलं त्याला धुवून दोरीवर सुकत घातला आन बिडी पित निवांत बसला .

"काळ्या माझं पोरगं कुठ आहे ? "

"तो काय दोरीवरं सुकत घातलाय नय "

"अरे चांडाळा काय केलेस बरे ? "

" मालक तुमीच बोल्लव नं पोराला धुवून सुकत घालं म्हणून"

काळ्या सव्वाशेर भेटल्यानं बंडया जोशी हादरला.

काळ्याचा कांटा काढला नाही तर तो आपले नाक कान आणि पाठीची सव्वाहात कातडी घेतल्याशिवाय राहणार नाय याची खात्री पटली. दूर असलेल्या आपल्या सासूरवाडीला नेऊन काळ्याचा कांटा काढण्याचे खोतानी ठरविले व एक दिवस काळ्याला तिकडं नेले .वाटेत तो बोलला ." मालक ,तुमच्यं सासुरवारीला तुमी येत असल्यांची खबर देण्यासाठी मी पु-ह जातय." असा सांगून काळ्या बंडयाजोशीच्या म्हणजे त्याच्या मालकांच्या सासुरवाडीला पु-ह गेला. घोडयावर बसून मालक दरमजल करीत मागून येत हुता . काळ्या मालकाच्या सासुरवाडील गेला व घाई घाईत खोताच्या सासूबायला म्हणाला.

"बाईसाहेब मना काय आसल त्या वाढा"

"जावयांसाठी पुरणांची पोळी बांसूदी, सारे पंचपक्वान्न केले आहेत. "

"मालकांनी सांगलय त्याना नाचणीची भाकरी आन चटणीचा लाल ठेचा करुन ठेवा. गोर गोर खावून जाम कंटाला आलाय "

" जावई सांगतील तस्से करु हो"

मालकांची सासूबाय बोलली तोवर काळयानी पंचपंक्वाना खाऊन पोटभर जेवूनशान घेतला आनमस्तपैकी गोठयान निजून जेला. भरउन्हान चालतचालत बंडयाजोशी न लवाजमा सासुरवाडीस पोहचला, तो भुकेने व्याकुळ झाला होता. हातपाय धुऊन जेवायला बसला. सासूबाईनी ताटान नाचणीची जाड भाकरी, चटणीचा लाल ठेचा ठेवला हया बघून खोत जाम भडाकला. भूकेनी व्याकूळ झाल्याने त्यानी ताटातला तो तिखट जेवान बी फस्त केला ,लाल ठेच्याने तोंडाची आग झाली . सासूला विचारले असे जेवण का केले ,तर ते तुमच्या चाकराने काळयांने निरोप दिल्याप्रमाणे केल्याचे सांगितले. बंडयाजोशीने कपाळावर हात मारुन घेतला .रातची जेवना झाल्यावर आपले मेव्हनला समदी हकीकत सांगून काळयाला मारुन टाकल्याशिवाय पर्याय नसल्याचे सांगितले.तो हुशार असल्याने आपल्याला त्यानं जेरीस आणलय . करारापरमान त्याला चाकरी करुन काढला तं आपल नाक कान व पाठीची सव्वाहात कातडी कापून द्यावी लागेल हे बी समदयाना सागीतलं. शेवटी रातची कुजबुज झाली. गोठयात झोपलेल्या काळयाला कु-हाडीने ठार मारायला मारेकरी पाठवयाचं ठरल. खिडकीन लपूनशान काळयान त्यो ऐड्कला. गोठयान त्याच्या बाजुला गाईचा वासरु निजला हुता त्याच्यं अंगावर आपल्या अंगावरची चादर टाकून काळया कालोखान लपून राहीला. मध्यान्ह राती समदीकरं निजानीज झाल्यावर मारेकरी गोठयांन आल त्यानी कु-हाडीचे सपासप वार चादरीवर केल आंत झोपलेले वासरु ओरडू लागल व रक्ताच्या चिरकांडया उडल्या. वासरु मेल्याच बघून बाहेर रस्त्यावर येऊन काळया वरडू लागला.

"धावा धावा , खोतानी गाय मारली"

"धावा धावा , खोतानी गाय मारली "

"हो ,मालकानी गाय मारली "

" गल्लीत गोंधळ झाला. पटापट दिव लागल अन लोकांना झाला समदा प्रकार कळला. बंडू खोताची फजिती झाली. शेवटी शरण येवून शंभर अपराध भरल्याप्रमाण शिशूपालाचा जसा कृष्णाच्या हातून वध झाला तसा शंभर चाकरांचे नाक कान कापून घेणा-या बंडू जोशीचे नाक कान आणि पाठीची सव्वाहात कातडी शेवटी काळयाला देवावी लागली. अनेक वर्साची वेठबिगारी संपली.खोताचे नाक कान आन पाठीची सव्वाहात कातडी झेऊन काळया इजयी झाल्यासारा गावान परत आला. त्यांन केलेल्या हुशारीच कौतूक समदया गावान

केल. आपले भावासवर झालेले अन्यायाचा बदला त्यांनी पुरेपूर घेतला हूता. त्याच्यं हुशारीच कौतुक पंचक्रोशीत झाल."

***

वास्तविक काळ्या नावाच्या नोकराची ही कथा विनोदी असली त्याला कारुण्याची झालर आहे.वेठबिगारी सावकारी करणा-या महाजनाचा आणि कष्टक-यांचा संघर्ष त्यात चितारला गेला आहे. धनको, ऋणको, गरीब ,श्रीमंत यातील दरी व संघर्ष ठायीठायी दिसून यतो. हे केवळ स्वप्नरंजन आहे चातुर्यकथा आहे पंरतु प्रत्यक्षात असे घडत नाही .

३.३ आगरी हास्यकथा /विनोद लोककथा :

चातुर्यकथा याच प्रकाराचा उपभाग म्हणून हास्यकथाचा समावेश केला जातो. त्यातून विनोद निर्मिती होते. निखळ मनोरंजन होते. डॉ. कमळाकर कांबळे यांनी हास्यकथांचे स्वरुप व विश्लेषण करताना म्हटले आहे की "ज्या कथा विनोदाच्या अंगाने आलेल्या असतात. त्यांना हांस्यकथा म्हणताता. व्यंग्य,अतिशयोक्ती, ग्राम्यअश्लीलता,प्रासंगिगता, शब्दांचे खेळ, द्विअर्थी शब्द, विनोदामुळे समोरच्या माणसाला दु:ख होता कामा नये. कथांचे विशिष्ट पध्दतीने केलेले निवेदन उदा:- साभिनय आणि हावभावासह निवेदन असल्यास विनोद निर्मिती होते. चुटके यांची वर्गवारी विनोदी कथांत केली जाते."६

आगरी समाजाचे खाडी, समुद्र, मासळी व शेती या घटकांशी खूप अतुट नाते आहे. त्यामुळे त्यांचे भौतिक व भावनिक विश्व याच घटकाभोवती फिरत रहाते. एक छोटी कथा पाहू. यात एकीचे बळ विनोदी पध्दतीने व्यक्त केलेले आहे.

१) अका न मकाची गोष्ट

" एक हुती आक्का, एह हुती मका, एक हुती हिजू ही तिघाजणा खाडीत आसू डफ, जाळी झेवून म्हावरं धरायला खाजणाला जेली. आक्काला घवला पोच्या, मक्काला घवली खरबी, हिजुला घवली कोंलबी ती तिघा घरा आली. आपली आपली मासळीची टापा चुलीत भूजत (भाजत)टाकली. आक्काचा पोच्या चांगलाचुंगला भाजून निघला. मक्काची खरबी बेस सोय भाजून निघली मंग जाळ म्होटा झाला हिजूची कोलंबी करापली . समदी तिला चिरवाला लागली " हिजूची कोलंबी करापली ! हिजूची कोलंबी करापली !! " मंग हिजू लागली लराला "अगो हिजू लरतस कनाला ? आम्ही हाव ना तुझी भांवडा " अक्कानी आपल्या टापान्शी एक

टुकरा दिला. मकांनी आपलं टापान्शी एक टुकरा दिला. "आक्कांनी दिला न मक्कानी दिला अन हिजूचा जेवानं भागला.! "या कथेत थोडा विनोद असला तरी भांवडाच्या एकीने कसे बळ मिळते हाही एक संदेश दिलेला दिसून येतो. एकोप्याची बंधुत्वाची शिकवण यातून मिळते .

२) बावळट जावयांची गोष्ट:

एक हुता अलबत्या , गलबत्या तो आपूले सासुरवाडीला पाव्हना जेला . दिवाळीचा सन व्हता. सासुबाईनी जावयांला चांगलाचुंगला खावाला घातला. लाडू, करंज्या [शिंग-या] , कोंबडा कापून खावू घातला. नईनई कापरा दिली. रात्रीच्या जेवणाला बिरढयाची (कडव्या वालाची) भाजी केली. सासूबाईनी केलेली चवदारभाजी जावयबापूना लय आवरली. दिवाळी झाल्यावर अलबत्या , गलबत्या जावय आपले घरा आला. बिरढयांची [वालाची] भाजीची चव त्याला लय आवारली. बायकोला बोलला "अग ती तुझे आईसनी केलेली भाजी कर," " नाव त सांगा भाजीच " बायकोनी इचारताच तो बोलला "ती पिवली पिवली भाजी ." जावयाला काय भाजीचा नाव आठवना त्यांचा भांडाण झाला रागेवून अलबत्या अलबत्या आपले बायकोला काठीशी मारु लागला हे बघून शेजारीन धावत आली.

"आरं बाबा तिला कतिक मारतस ? "

"मं माझा ऐकत नाय ती "

" मारुन मारुन बिरढा केलास मेल्या पोरीचा"

"तिचं गो तिचं? ",

"काय तिच ?"

"बिरढयाची भाजी "

"त्याचा काय रं अलबत्या"

"ई ला सांगतय कवशी बिरढंची भाजी कराला. "

त्याची फजिती ऐकताना शेजारणीची हंसता हंसता पुरेवाट झाली.असा बावळट जावइ , साध्या भाजी साठी बायकोला मारीत सुटला .

***

३) मामाच्या म्हशी न भाच्याला उठाबशी

अडगे बडगे गावान एक रांडमुंड डोकरी आपले पोराला घेवून राहीत व्हती . जवल नाय शेती नाय भाती .एक म्हईस व्हती तीचे दुधावर डोकरी न तिचे पोराचा पोट भरत व्हती.जमना डोकरीचा पो-या जन्या काळाढोम व्हता .त्यामुळे त्याला कोण पोर पून देत नव्हता. त्याकारणान बिचारा वय होऊनबी लग्नाचा राहून जेला व्हता .गावान त्याचा मामूस राहीत व्हता तो त्याना अजिबात मदत करीत नव्हता .उलट तो त्यांना तरासच देई .काय तरी करावा म्हणजे यो भाचास गाव सोरून जाईल. न आपली बदनामी थांबल. जन्या म्हशीला घेऊन गायरानान चरवत व्हता. त्याला बोलण्यान गुतवून मामासनी त्याची म्हईस धशीवरशी ढकलून दिली न म्हईस मरुन जेली . जन्यावर उपाशी -हावाची पाळी आली . दहा पंधरा दिवसानी त्यानी म्हशीचा कातरा काढला साफसूप केला न इकाला कल्याण शेहरान जावाला निघला ऊताराला पैसं जवळ नसल्यान तो चालत चालत जात व्हता. रानान्शी जाताना रात झाली .जनावरांचे भितीपोटी जन्या कातरा घेवून झारावरच बसून -हाला. मध्यान्हरातीला त्याला माणसांचे जापण्याचा आवाज आला .जन्या ज्या झारावर बसला व्हता त्या झाराखली चोर मोठा डाका टाकून आलं व्हतं आन पैश्यांची वाटंणी करीत व्हते . जन्याला त्यांची जाम भिती वाटली त्याचे हातान्शी कातरा खाली परला तो नेमका चोरांचे आंगावर . चोर भूत भूत, वरडत पळत सुटलं त्याही भितीपोटी पैसे तयेच टाकून पळून गेल. जन्यानी झारावरशी उतरून समंद पैस येटालल आन पोतन भरल आन् घराकरं परत आला .तो पोताभर पैसं झेऊन आल्यान जन्यान आशीला मामासचेकरं पायली आनाला धारली तं मामूस तन्सारत बोल्त "बाय पायली कनाला पायजे? "जमना डोकरी बोल्त " जन्यानी पोत्यान कायतरी आनलन ते मोजवच हातीन ."मामूस पका हुशार व्हता त्यान पायलीचं तलाला मेण लावला न पायली दिली .पैसं मोजल्यावर पायलीचे तळाला एक नाणा चिकाटल व्हता .कपटी मामासला समंदा कळला. तो लगूचच जन्याकरं आला "काय रं पैसं कन्शा आनलस ?" इचारला. जन्या पका हुशार तो बोलला" मामा तूनी माझी म्हईस धशीवरशी ढकलून दिलीस न तीचं कातरं मीनी म्हश्याचे बाजारान इकल .मोप पैस आलं ,आता कात-याला लय भाव मिळत. " त्ये ऐकून मामासला हाव सुटली त्यांन आपल्या पांच म्हशी मारल्या न त्यांची कातरी झेऊन म्हश्याचे बाजारान इकाला जेला .तये त्याला ये-यात काढला जेमतेम दोनशेएक रूपये त्याला मिळालं त्याचेकरता त्यानी पाच म्हशी मारल्या हुत्या. मामासला जन्याचा जाम राग आला रागाचे

भरान त्यानी जन्याचे घराला आग लावली.जन्या न त्याची आईस कसाबसा जीव वाचवीत घरान्शी बाहेर परली .दुसरे दिवसी जन्यानी घराची राख पोत्यान भरली न राख इकाला कल्याणला निघांला . वाटन मारवाडी पोती घेवून चालल व्हतं. गारीन पोत्यांची अदलाबदल झ ाली जन्याला किंमती रेशीम न सोनानाणा भरलेला पोता मिळाला मामासला जन्याला राख इकून एवरा घबाड मिळाला या ऐकून हाव सुटली .मामसनी पून आपला घर जाळला न राख पोत्यान भरुन कल्याण शहराला इकरा कराला जेला. पांच पोती राख इकून शंभरेक रुपये मिळालं. मामासनी कपाळावर हात मारुन घेतला .या जन्याला खाडीन नेऊन बुरवाला पाहयजे असा इचार करुन मामासनी जन्याला पोत्यान भांदून खाडीन टाकून दिला. जन्याला काय बुध्दी झाली कोनास ठावूक त्यानी खिश्यान्शी च्याकू कारला न पोतं फारुन टाकल. खाडीनचे मचवेकरानी त्याला होडीत घेतल न तो वाचला महिनाभर तो रेतीचे दमानीवर खपत राहीला त्याला चंगले पैसं मिळाल.नाखवानी त्याला कामावर ठेवून झेतले.मामाला त्यानं उलट सांगीतल खाडीच्य तळाशी हिरेमाणीक मोती ढिगानी सापडतात .मामाची हाव संपत नव्हती जन्यानी मामासला पोतन भरला न हिरेमोती आनाला खाडीन बुरवून दिला तो खाडीनच बुरुन मेला .जन्याला मामासची पोर बायको म्हणून मिळाली न तो सुखान नांदाला लागला.

३.४ **आगरी** दंतकथा :

दंतकथा,कहाण्या या आख्यायिकां म्हणून सांगितल्या जातात. या पारंपरीक कथा ऐतिहासिक , पौराणिक स्थळांशी गांवाशी अथवा वस्तूंशी जोडलेल्या असतात. दंतकथा म्हणजे विपर्यस्त असंबध्द किंवा काल्पनिक अशा प्रकारच्या कथा वर्षानुवर्ष चालत येतात. मौखिक स्वरुपात त्या एकमेकांस सांगितल्या जातात. दंतकथा स्थानिक भागातल्या व काही दूरदेशीच्या, प्रांताच्या असतात. त्या कथाना काहीही आधार किंवा पुरावा नसतो.

१) कांदयाचं आईस बापूस :

आमचा धर्मा आजू (कै.धर्मा माया पाटील) आम्हांला लहानपणी एक कांदयाची गोष्ट सांगायचा, आम्ही विचारत असू ,आजू आजू कांदा चिरताना डोळ्यांशी पाणी का येत ? यावर आजोबा सांगायचा "देवांचा त्याला वर हाय . कांदा जेला देवाकडे देवा देवा माजा आयबापूस कोन हाय ते कहये राहतान? " त्यावर देव बोलला

"तुला आई बाप नाय"

"मं माझं आई बाप कोन तरी असतीन नं ? "

"तु जा जेवणात वापर करताना जे तुला कापतीन त्यांचे डोळ्यानं तुजेसाठी पाणी येईल ते आसवं ढाळतीन तेच तुज आई बापूस . "

"हो देवा "

"मं. जे कांदा कापतांना लरतान, तेच त्यांचे आई बापूस व्हतान"

वास्तविक या दंतकथेला आधार नाही. किंवा त्यात तथ्यही नाही. परंतु ही दंतकथा आहे.

१) पाटणेश्वराची कथा :

पाटणेश्वर हे जिल्हा रायगडमध्ये पेणजवळ जागृत देवस्थान आहे. शिलाहारकालीन हे मंदिर असून त्याचे प्राचीन नांव होते "पट्टणवल्ली ".येथे शंकराचे जागृत देवस्थान आहे. त्याबद्दल दंतकथा सांगीतली जाते. अर्थात आजीआजोबाच्या तोंडून ऐकलेली ही कथा आहे. ती अशी --

" पाटणोली (पटटनवल्ली) गांवान संमदेकर घनदाट जंगल व्हता. त्य जंगलान गुराढोरा चरायला येत व्हती. एक दुभती गाय करवंदीचे जाळीत आपली पान्हा सोडीत असायची. गुराखी समंदा बघून अंचबीत व्हईत असत. अशी वर्सा जेली गाव वाढला. जंगल तोडल, शेताभाता झाली. त्या जागेवर नांगरताना जमिनीन्शी रक्ताचे लोट आला. नांग-या घाबारला मंग ही हकिकत संमदे पाटणोली गावाला कळ्ली. संमदा गाव अचंबित झाला. त्या जाळीचे जागव खणून बघला न काय शंकराची पिंडी स्वयंभू दिसली. मंग तिथ शंकराचा देवूळ बांधला." हे मंदिर शिलाहारकालीन आहे . अंतोरे बंदरापासून जवळ आहे .पेण शहराची भरभराट झाली. नवसाला पावणारा देव म्हणून समंदे खलाटी वलाटीनचे लोक त्याला भजायला लागले.सोमवार न सरावनानचे सोमवारी देवळान लोका येवाला लागली. देवाची अशी कथा हाय.पिठोराची कथा,दागिन्याना जेवण इ.स्थानिक दंतकथा या परिसरात आढळून येतात.

३) सीतचे पोहे (दंतकथा)

ग्रामीण भागात विशेषत: कोकणात डोंगरात गवताला पोहयासारखी चपटी फुले येतात. या पोहयाबद्दलची ही कथा आहे. भाताचे कोठार असलेल्या कोकणांत पोहे हा आवडता खाद्यप्रकार आहे. या पोहयांवरुन बेतलेली ही लोककथा आहे.एका गावात एक

शेतकरी कुं टुंब राहत असे. बहिणभाऊ आणि शेतकरी त्यांची बायको राहत असे. भावाच आपल्या बहिणीवर प्रचंड प्रेम होते. भावाचे लग्न झाले आणि घरात भावजय आली.ही भावजय सासू सास-यांचा आणि बहिणीचा खूप द्वेष करीत असे. दस-याचा सण आला. शेतात नवीन भात पिकले. सगळी खलाटी सोन्यासारखी पिवळी धम्मक झाली. भावाला पोहे खाण्यांची इच्छा झाली. त्यांने शेतातून भाताची कणसे आणली. ती चुरगळली. भात केला. सीतेने तो भात उकडला उखळात कांडला. त्यांचे पोहे केले. भावजयीला ते आवडले नाही. तिनेही पोहे केले. दोघीचे पोहे भावाने खाल्ले. सीतेचे पोहे चांगले झालेले होते. भावजयीचे कडूकडू झाले होते. प्रत्येक गोष्टीत सीतेचा चांगुलपणा तिला आवडत नव्हता. आपले पोहे चांगले आहेत असा हट्ट धरुन वहिनीने सीतेचे पोहे फेकून दिले .व म्हणाली मी तिला ठार मारुन टाकीन तेव्हाच माझे समाधान होईल . रानात लाकडे आणयच्या निमित्तान सीतेला वहिनीने रानात नेले डोंगरकडयाजवळ नेऊन उंच कडयावरुन ढकलून दिले. म्हाता-या आईबापाने सुनेला विचारले "सूनबाई सीता कोठं हाय ?"

"पोहयाना भात आणतय."

भावाने विचारले" सीता कहय हाय ?."

“रानातून लाकडा आणतय. ”

सीता काही आली नाही . आली ती सीतेच्या मृत्युची बातमी . सीताचे पोहे रानात गवतरुपाने उगवले. भाऊ शेतावर गेला तेव्हा सर्वत्र पोहयांचे गवत वा-यावर डुलत होते. कुंटूबशा पक्षी / लहेरकी भाताच्या पिकातून आवाज देत होता

“सीतेचे पोहे गोड गोड”

“सीतेचे पोहे गोड गोड ”

सीतेची वहिनी शेतावर आली पोहयाचे गवत डुलत होते. कुंटुंबशा पक्षी सीतेची आठवण भावाला देत होता. भाऊ बायकोनेच आपल्या बहिणीला मारले असावे. म्हणून रडत होता. कुंटुंबशहा पक्षी दर सराईला खलाटीत भाताचे पीक आले आणि रानात पोहयाचे गवत डूलू लागले की गात रहातो. "सीतेचे पोहे गोड गोड, सीतेचे पोहे गोड गोड !"

३.५ आगरी अद्‌भूत कथा :

भारतीय समाजात लोककथाचे स्थान फार मोठे आहे. परीकथा, भूताखेताच्या

कथा यामध्ये वर्गीकृत केल्या जातात. संस्कृतीच्या विकासानुरुप अदभूतकथा लोकांमध्ये प्रचलीत होतात. अंधश्रध्दा भूताखेताचा वावर, अनामिक भिती या कथांमध्ये असते. अतिमानवीयेंनी यक्षकिन्नर , राक्षस, प-या , भूतेखेते, यांच्यातले चमत्कार या कथांमध्ये वर्गीकरण झालेले दिसतात. हिमगौरी व सात बुटके ,चेटकीण, भूतेखेते अल्लाउद्दीन जादूचा दिवा इत्यादि चमत्कृतीपूर्व कथा या वर्गात येतात.

आगरी बोलीतही भूताखेताच्या कथा तिखटमीठ लावून लोक सांगताना दिसतात. गावात चिंचेवरची हरेली, पिंपळावरचा मुंजा , पीर किंवा खाडीतला खवीस गि-हा ,यांच्या प्रचलीत कथा ऐकायला मिळतात. सुनसान जागा जंगल अतृप्त आत्म्यांचे वावर इत्यादि या कथात येतात. ब्रम्हचारी वीर इत्यादि काय काय अनुभव दर्शवितात. त्याचेही वर्णन या कथांत येते.बोरफिन अनेक रुपे घेणारी भूतनी हे भूत ज्याला झोंबते तो विविध प्रकारचे चाळे करतो. त्याला भगताचा जालीन उतारा लागतो. मुंजा हा मुंज न करता मेलेला ब्रम्हचारी असावा असे मानले जाते. उनाड पोरांना मुंजा अशी शिवी त्यामुळे प्रचलित झाली. खइस [खवीस] मुसलमान मेलेल्यावर त्यांचे भूत खवीस बनते.

१) गि-हयांची गोष्ट :

गि-हा हे खाडीतले हे जल पिचाश्च अनेककथा दंतकथा अदभूत व रोमांचकारी स्वरुपात लोकांच्या मौखिक कथात सामावलेले दिसून येते. दांड गि-हा ताड गि-हा असे आकारमानावरुन त्यांचे प्रकार केलेले दिसतात. पूर्वीच्या काळात खेडोपाडी विद्युतीकरण झ ाालेले नव्हते. शिक्षणाचा प्रसार अत्यल्प होता. तेव्हा भूताखेताच्या वावरावर लोकांचा गाढ विश्वास होता. हे प्रमाण आता खूप घटले आहे.

आजोबा गोष्ट सांगायचे. आपले गावानचा ना-यादा बावाचा लईच हावरट, भांगान खारी धरली की सगळयांचे म्होस ना-यादा झोलून आणायचा .ना-यादाला गोप्यांनी सांगला ना-यादा उदयांना खारी धराची हाय हे ऐकून ना-यादा कनाला निजलाय. कोंबरा आरवला ना आरवला ना-यादाला वाटला उजारला. ना-यांदानी अर्धेरातीचाच पाग खांदयावर टाकला कंबरला मुलुका बांधला न बांधावरचा चिखोल तुडवित तुडवित ना-यादा खारीन गेला. सोबत्यांना हाका न मारता एकटाच खारीन आला. पान्यात पाय ठेवला न पागाचा झोला टाकला. पाग वरला न बघतय तो काय दमक्या मोठा जितारा ! ना-यादा हाऊसला. पागान्शी

जितारा काढला न मुलुकन टाकला. "आज ख्वारीन मोठी टापा आलीन वाटत बरा झ्राला लवकर आलू. " ना-यादा पुटपुटला. ना-यादानी दुसरा शेव टाकला पाग वरती काढला पागात पका मोठा शिवरा गवला. ना-यादा उ-याच माराला लागला. शिवरा मुलूकन टाकला न बघतय न काय मुलूकी रिकामी. जितारा नाय ,इंकर बघतच तिकर बघतय "हाय कहे जेला जितारा ! च्यभयन जितारनी मुलुकन्शी उरी मारली का काय ?" जितारा जेला म्हणूनशान ना-यादा हिरमुसला. पून करील काय ,बिसा शेव टाकला, शिवरा मुलूकनन्शी उरला , पुन्हा पाग ख्वारीन टाकला व-हतय पाग , व-हतय पाग ओढून बघतय त पागान बावखंडा सारख्या पित [बोइट मासा] तो पित ना-यादानी का-हला न मुलूकन टाकला न बघतय तं काय मंगशी टाकलेला शिवरा ठिकानाव नाय च्य भयनं शिवरापून जेला का काय?. ना-यांदा मनान लईच हिरमुसला न पित मुलूकन टाकला. आंगानची बंडी कारली नं मुलूकला बांधली. आता बघतय कसा उतरतस तो . ना-यादा पुटपुटला ना-यादांनी बिसून पागाचा शेव टाकला. पाग ढूसढूसत ढुसढुसत व्हता ना-यांदानी पाग वरती व-हला

" पका मोठा टाप आलाय वाटत ? " ना-यांदा पुटपुटला. ना-यांदांनी लावला जोर न व-हतय पाग व-हतय पाग, आरं बापरे दिरीची पायली भरलं. एव-हया कोंलब्या, करपाली ना-यादा हाऊसला. करपाली, कोंलब्या टाकायला मुलूकावरची बंडी काढली बघतय काय मुलूकन पित नाय, जितारा जेला, शिवरा जेला, तिघानी उरी मारली का काय ?. करपाली, कोंलब्या मुलूकन टाकतच ख्वतपच नाय एव्ह-या कोंलब्या ना-यादा घाबारला. भुताटकी हाय का काय ? पाग तयेशीच टाकला न धावत बांधाव ना-यादा आला. समोरशी एक भूरा भूरा बापया आला न त्यांनी ना-यादाला धरला ना-यादा वराडय "आर सोर मना सारे मना मिन्ही काय केला तुझा ? "तो गि-हा काय ना-यादाला सोरीत नाय. नुसता चिकट चिकट अंगाचा गि-हा ना-यादाला काय सोरी नाय.

गि-हायांनी ना-यादाला उचालला न आपाटला. रेबव ना-यादाला भोवल आली तो परला.गि-यांनी ना-यादाला मोजला तीन हात ख्वास ख्वनाला घेतली. कारतय लेंपोड (चिख्वलाच गोळे) टाकतय मघारी गि-यानी ख्वास ख्वनली गिरनी ना-यांदाला हुसालला तसा ना-यादानी टंग-या न हात वरती हुसालला तसा तो गि-हाचे हातानशी सटाकला न ख्वाली परता. गि-हानी पुन्हा त्याला हुसालला न ख्वाशनी टाकला. ना-यादानी टंग-या पोटाशी गच्च धरल्या गि-हा

बनतय त खास म्होटी झाली. त्यांनी ना-यांदाला खासनशी काढला न आपाटला. अंगाशी भेडोळी केलेला ना-यादा दोन हात भरला. पुन्हा गि-हयानी दोन हाताचा चर खणला. ना-यादाला उचालला त्यांनी पाय लांब केंल खासीन तो खिरं नाय म्हणून गि-हानी पुन्हा त्याला उचालला. नई तीन हाताची खास खणाला लागला. पाय जवळ लांब करायचा नाटक ना-यांदा करीत गेला. गि-हा पुन्हा पुन्हा खास खणीत जेला. गि-हा दमला असा करता करता उजारला न कोंबर आरवला कूकूच कू कोबरंची बांग झाली. न खारीनचा म्हावरा धरायला दुसरी लोकां येवाला लागली माणसांचा आवाज ऐकून ना-यांदा वराडाला लागला "ए काश्यादा ए पोशादा, ए जन्यादा !" त्याचे घश्यांनशी आवाज फुटत नव्हता तरी कोणतरी माणूस हाक मारतय याचा भास येवून संमदे पागे धावले न ना-याला खोशीनशी बाहेर काढला बेशुध्द झालेल्या ना-यादाला पाण्यात धुवला न घरा आणला लोकांना त्याची मासळीची हाव माहीत झाली.

"काय ना-यादा उदयां खारी धराची हय र येशील काय रं

नको नको , गि-हानी माझा पका म्हावरा काढला. "[७]

अशा गि-हयाची कथा अनेकजण वेगवेगळा स्वरुपात सांगताना दिसून येतात. कुणी या गि-हया सोबत मारामारी केलेली असते. आपल्या शरीराचे आकारमान बदलून कुणी गि-हयाला फसविलेले असते. अशा अनेक भूताखेताशी लढाया केल्याच्या कपोलकल्पित कधी अतिरंजित करुन सांगितल्या गेलेल्या दिसून येतात. गि-हयाला अक्कल नसते. तो माणसांच्या आकाराप्रमाणे खड्डा खणू लागतो. मोठा, लहान प्रकार त्याला कळत नाही. भूताखेताना देवाचे स्वरुप दिल्याने त्यांचे प्रमाण कमी झाले आहे. गि-हयाचा गि-होबा , म्हशीश्वराचा म्हसोबा मांग भूताचा मांगेरीदेव केला . भगत, बुवा यांच्या सांगण्यावरुन भूताखेताची निर्मिती झाली व कथा निर्माण झाल्या.

२) मी माझे नशिबाची :

एक हुता राजा.त्याला चार पोरी व्हत्या. एक दिस राजानी आपले पोरीना इचारला "तूमी कोणाचे नशिबाच्या ? " तिघीजणी बोलल्या " बाबा आम्ही तुमच्या नशिबाच्या" पून धाकटी छल्ली पोर सती बोल्ली "बाबा मी माझे नशिबाची .तुमचा नशीब ते माझ नशीब कस आसल ?"

याचा राजाला राग आला न तो रागानं हिरवा पिवळा झाला.

" जा इला काला लुगरा नेसवा न गाढवावरुन धिंड काढा न गावाबाहेर घालवा ."

ती काळा लुगरा नेसतंय आईबापासचे पाया परत. देवाचे पाया परत. देवाचे देव्हारन भाताच दाणं असतान ते मूठभर पदराला बांधून झेत. अनवानी चालत तिला धनदाट रानात नेवून तिला तिचा धाकटा भाऊस नेऊल सोरत. तिला तये माणूस दिसनाय , गावनाय, शिव नाय . रानान वाघ सिंव्ह असतान .जीव वाचवीत ती झारावर चढून राहत . देवाचे देव्हा-यान्शी आणलेला मूठभर भात सतीनी जमिनीन पेरला . नईवर जात अंगोल करत येताना वला पदर भाताचे बियाण्यावर पिळत राहत.भाताच पिक वाढत राहयल . तिन कष्टान रान खणल शेत तयार केल. भाताच पीक वाढत -हायल, रानान तिने झोपरा बांधला . काय लागला त ती चालत जवलचे गांवान जाई . एक आदीवासी जोरपं सोबतीला आल. अडग्या बडग्या राज्याच्या राजपुत्र शिकारीला रानान आला न तो रस्ता चूकला .त्याचे बरबर आलेलं सैनिक वाट चूकलं . राजपुत्र दोन दिस रानान फिरला तो भूकेने कासाविस झाला आन सतीचे झोपरीपाशी आला. घोरवर बसलेला राजपुत्र बघून सती घाबारली न झारावं जावून बसली . तिला राजवारा आठवला, भावाबहीनीची आठवण आली . डोळ्यान टिपा आली आन आसंवा   झाराखाली बसलेले राजकुमाराचे हाताव परली .त्याला विचित्र वाटला तो पळून जावाला लागला . त्याला पळताना बघून सती बोलली "थांब.!" त्याला इचारपूस केल , जेवूखावू घातल. ती राजकन्या असल्याचं कळल्याव राजपुत्र समाधानी व्हयला . सतीचा नशीब फळाला आल राजकुमारानी तिला पसंत केल .तिला झेवून तो राज्यान जेला . तये दोघांच लगीन झालं. सती लगीन झाल्यावं आपले बापासला राजाला भेटायला सोबत आपले नव-याला झेऊन जेली ."मी तुमचे नशिबाची नाय बाबा मी माजे नशिबाची हाय हे पटवून दिलं . बोलतान न "ज्याचं नशीब त्याचे पाठी ". परतेकाचे तळ हाताचे रेषा येगयेगल्या आसतान . [८]

३) देवा ठिकाणी दान पोहचतय का ?:

ठाणे जिल्हयातील पालघर भागातील ही लोककथा आहे ही कथा विशेषत: आगरी समाजात प्रचलीत आहे .खंर तर लोककथा ,लोकगीते यावर कुठल्या एका समाजाची मक्तेदारी नसते.त्यावर संस्कार होऊन लोककथा, लोकगीते विविध बोलीत झिरपत जात असतात . त्यावर त्या त्या बोलीचा प्रभाव व स्थळकाळाचा प्रभाव पडत असतो .पाणी ज्या भांडयात टाकावे तसा ते आकार घेते .

" एक राजाचा पोर असतय त्याजी आस (आई) लोखाना जाम दानधरम करीत असतय . म्हणजे कोन आला तं त्याला का भांडी दे काय कपडे दे .सादू आला त त्याला शिदा दे ,लूला पांगला आला त त्याला खायापिया दे ,असा ती दान धरम करतय .यासगळा तिचा पोर पाहतय त पोर आसला (आईला) इचारतय " कया ग तू लोखाना अवडा काय काय वाटतस ? तुला यान काय मिलतय ? उलट तुजा आख्खा जातय " तवा ती आस पोराला सांगतय 'अरं पोरा या मी ज्या लोकांना देताव त्या सगळा देवाठिकानी पोचतय ' मंग पोर आसला (आईला) सांगतय का मना जावून बगायचा हाय खरास पोचतय का .

त्याजी आस त्याला भाकरी बिकरी बांदून देतय .ना तो देवाठिकानी जाया निगतय . चालतय चालतय मंग त्याला एक गाव लागतय ते गावनची मान्सा बाव (विहिर) खनीत असतान . बाव फार ओंडी खनतय तरी तिला काय पानी लागेल नसतन .लोख्या कंटालून घामागुम होत असतन .लोख्या त्या पोराला बगतन .त्याला विचारतन "तू कया चाल्लास ?" "मी देवाचे ठिकानी चाल्लू "मंग लोख्या सांगतन " देवा ठिकानी चाल्लास त आमचा एक निरोप दे ,देवाला सांग , असासा गाव हाय त्यान बाव खनाया लावलेन पन ओंडे गेलय तरी पानी क्यानी लागं,? "त पोरान त्यांना सांगताव असा सांगला ना पोरेन वाट धरली.

पोर चालतय चालतय .ना त्याला भूक लागतय तवा एके झाडाखाली भाकरी खाया बसतय .त्या झाड आंब्याच्या असतय त्याव जाम आंब येयेल असतन .नुसत लालभडक ना पिवलं धम्मक .आंब्याचा पान पन दिसत नसतय .तवा तया एक मानूस येतंय .मानूस त्याला विचारतय "कया चाल्लास ?" "तवा तो मानूस सांगतय का माना आसा काम हाया .त "मी देवा ठिकानी चाल्लू "तवा तो मानूस सांगतय " माजा देवाला एक निरोप दे देवाला, देवाला सांग .एके मानसाचा एक आंबा हाय .तयावर जाम आंब येतन पन एक आंबा आंब्यावर टीकंनी .त्यान जंत पडतन ना .आंब बटाबट खाली पडतन.त त्यावं काय उपाय विचार "

पोर तन्शा पन भाकरी खावून चालाया लागतय .चालतय चालतय त्याला रस्तेन राजवाडा लागतय पन तो राजवाडा वेगलास म्हन्जे अपुरा असतय .तवा राजा बाहेर येतय .
राजा पोराला विचारतय "काय रं पोरा , तू कया चाल्लास? " पोर सांगतय" माजा देवाकडं असासां काम हाय तवा मी देवाठिकानी चाल्लू "तवा राजा सांगतय "देवाला सांग एके राजाचा राजवाडा कवडी वेला बांधला तरी तो खचतय त देवाला विचार असा का होतय." पोर सांगतय

"ठिक हाय ."

मंग पोर चालतय चालतय .त्याला एक डोंगर लागतय .तो डोंगराव चडतय .डोंगरवश्या तो देव ठिकानी पोचतय .देवाठिकानी पोचल्याव तया तो पायतय तं आसनी(आईनी) लोकांना सगला देयेला तया मांडून ठेवलेला असतय.त्या पावून तो खुष होतय .मंगा देवाला आपन येताना कोनकोन भेटला त्याऊन त्यानी कायकाय विचारला त्या सगला सांगतय ना देवा ठिकानशा परत घराकडं येया निंगतय . राजवाडयाजवळ येतय तं राजा तया वाट पायत उबास असतय .राजा विचारतय "काय रं पोरा विचारलस का देवाला क्या राजवाडा बांधून पुरा नाय होय", तवा पोर सांगतय "आले वरा तुजी पोरी दे तवास तुजा राजवाडा बांधून पुरा होल ".राजा सांगतय "ठिक हाय "आथा तुस आलेस माजे दारान तुला माजीस पोरी देतावं "त्याचा तया लगीन होतय.राजा पोराला जाम सोनानाना पैशे देतय.पोर आपले बायकोला घेऊन घराकडं येया निगतय .तवा तो आंबा लागतय .तया तो मानूस येतय तो पोराला विचारतय काय रं माजा निरोप दिलास का देवाला ?" पोर सांगतय " तुजे आंब्याचे बुडन एक ढोल हाय ते ढोलीन ना एक सरप रेतय तो सरपूस ये आख्ख्र आंब नासवतय तो काडून मार " तो मानूस खूश होतय ना अरदी जमीन ते पोराला देऊन टाकतय . पोर पुड येतय तवा बाव खननांर वाट बगीतूस असतन पोराची .तवा तो बाव खनना-याना सांगतय ."अजून एक हात खनल्यावर तीन सोन्याचं हांड लागतीन ते बाहेर काडल की बावीन फोफाट पानी लागलं "लोका जाम फास बाव खनतान त खरोखर तसास होतय.ते तीन हांडया सोन्याच्या मिळतान ,पयकी एक हांडा पोराला देजतय.पोर सगळा घेऊन घरा येतय ना आसला दाववतय .तवा आस सांगतय"या मी लोकांना देताव म्हणून तुला या सगल्ला मिल्ला " गोष्ट होती ती अया खपतय.[९] परोपकाराची महती सांगणारी गोष्ट

३.६ आगरी प्राणी कथा :

या कथा पुर्णत : काल्पनिक असतात. पशु पक्षांना समजते व माणसांसारखे ज्ञान असते असे गृहीत धरुन कथा रचलेल्या असतात. इसापनीती , पंचतत्र , हितोपदेश यातील बहुतेक कथा आणि बोधकथा अथवा कल्पितकथा या प्रकारात येतात. बडबडे कासव, कोल्हा आणि करकोचा , आभाळ पडते पळा पळा म्हणणारे कोंबडीचे पिल्लू यासारखे कथा नायक या कथात येतात. माकड आणि सुसर, मुंगी आणि कबुतर या सारख्या अनेक कथाचे दाखले

याकरीता देता येतील .विशिष्ट हेतूने उपदेश अथवा बोध देण्यासाठी या कथा असतात असे डॉ. कमळाकर कांबळे यांनी लोककथेची परंपरा आणि स्वरुप या निंबधात म्हटले आहे. आगरी बोलीतही अनेक प्राणी कथा आहेत. त्यात 'कोल्हा' हा तर लोककथेचा महानायक आहे. अनेक लोककथा या चतुरकोल्हयाच्या अवतीभवती फिरताना दिसून येतात.

१)कोल्हा आणि कोंबडयाची गोष्ट :

अमके तमके रानान एक हुता कोल्हा आन एक हुता कोंबरा, कोल्हा बोल्त माजे रानात चल, कोबंरा बोल्त माजे रानात चल एकमेकांशी वाद घातलना. मंग ते कोंबरचे रानान जेल. कोंबरा चढला झाडावं कोल्हाला काय झाडावं चढता येत नव्हतां. त्यांनी कोंब-याला इनवलं

"ए कोंबरंदादा एक तरी बोरं टाक रं"

"मी नाय जा. "

शेवटी कोंब-यांनी एक बोरं चोंच मारुन खली टाकला. मान वरती करुन कोल्हा बोंर खावाला पुन्हा आला. तं काय झाला. बोराची हाटी जेली कोल्हच्यं नाकांन, तो गॅंग गॅंग कराला लागला. नाकांन्शी हाटी काय निघत नाय मग दोघजण न्हायाकडं जेलं.

"न्हाई दादा न्हाईदादा या कोल्हचे नाकान बोराची हाटी जेली ती कारुन दे"

"नको नको तुझा नाक तुटला तं मी काय करु ?"

"तुटला तं तुटला तुझी माझी बला जेली"

मंग कोल्हचा नाक वस्त-यांनी कापून न्हायानी बोरांची हाटी बाहेर काढली. आता कोल्हा बदालला न न्हाईदादाला बोल्ला.

"न्हाईदादा माझा नाक कापलास तो भरुन दे. "

"आरं तू तं बोल्ललास नाक कापला तं कापला"

"आसां कसा"

"आता नाक दे नायतं वस्तारा दे. "

कोल्हा बोंबा मारायला लागला. न्हाई वैतागला. त्यांनी वैतागून वस्तारा दिला कोल्हा न कोंबरा वस्तारा घेवून बाजारान्शी बुरुड वळीत आलं तये एक बुरुड दांतानी कांबी चिरीत व्हता.

"राम राम बुरुडमामा "

"रामराम "

"या काय तु दांतान्शी बांबू चिरतस ?"

"का करु कोल्हदादा माजेकर वस्तारा नाय "

"आरं य यो माजा वस्तारा घे "

"नको बाबा तुटला बिटला तं काय करु ?"

" तुटला त तुटला, तुझी माजी बलाय गेली. "

त्याच्यं भूलथापावर इश्वास ठेवून बुरुडानी त्यांचा वस्तारा घेतला दोनचार कांबी चिरीपर्यंत तो वस्तरा तुटला.

" अरारा बुरुडमामा , या काय तुनी माजा वस्तारा मोडलास तो भरुन दे. "

"आता वस्तारा तुटला तं मी काय करु "

" वस्तारा दे नायतं टोपली दे "

" घे बाबा टोपली "

वैतागून कोल्हयाला बुरुडानी टोपली दिली.

डोकीवर टोपली घेवून कोल्हा हमरापूरचे रस्त्याला लागला. कुंभारवळीचा पदया कुंभार पसापसा माती भरुन नेत व्हता.

" ए पदयामामा हातांशी काय माती वहातस "

"काय करु टोपला घेवाला पैसा नाय माजेकरं ?"

"ही माझी टोपली घे, भराभरा माती वहा "

"नको रं कोल्हदादा, तुझी टोपली मोरली बिरली तं मी काय करु. "

"मोरली तं मोरली तुझी माझी बलाय जेली. "

पदया कुंभार उल्हासला त्यानी कोल्हयाजवळची टोपली घेतली. भराभरा आराची माती आणली. दहा बारा फे-यात टोपली मोडून गेली.

"आता काय करु ?. "

पदया कुंभार घाबरला. तकरं कोल्हा रागेवून बोल्ला

"पदयामामा टोपली मोरलीस ती भरुन दे".

"आता कुठश्या आनू तुझी टोपली. ?

कोल्हेदादा बोलला "टोपली दे नायत घागर दे. "

कुंभारमामानी वैतागून घागर दिली.

डोकीवर घागर घेवून कोल्हा ठूमकत ठूमकत पु-ह जेला वाटवर सापोलीवर किसनमामा क्लींगडाची काशी [मळा] करीत व्हता. त्याच्याकडे पानी वाहयाला काहीच साधन नसल्यामुळं ओंजळीत भरुन कलींगडाच्या रोपाना पानी घालीत व्हता.

" आरं ए किसनमामा माझी घागर घे. तुझा काम लवकर व्हईल. " काशीवाला किसनमामा बोल्ला" नको रं कोल्हदादा तुझी घागर फुटली तं मी काय करु ? "

"फुटली तं फुटली तुझी माझी बलाय जेली "

"बरा हाय "म्हणून किसनमामानी कोल्हयाची घागर घेतली आणि क डीगंडाचा मळा शिंपू लागला. दहाबारा सारणी शिंपून व्हतान व्हतान तोच घागर फुटली. जित्रापाला पानी घालायचा काम थाबला. आता काय करु ?मळेवाल्या किसनमामानी कपाळावर हात मारला. लबाड कोल्हा पुढ जावून तो बोल्ला.

"तू घागर माझी भरुन दे. "

"ती तं फुटली कोल्हादादा " वैतागून काशीवाल्या किसनमामानी कोल्हयाला कलिंगड देवून टाकला. क लींगड घेवून कोल्हा न कोंबरा गायरानांशी चालत व्हता. गायरानात गुराढोरा चरत वहती. भुकेलेले गुराखी कसरा खाईत व्हत. झाडांची फळा खाईत व्हती.

"आरं पोरांनु या काय खातावं ? यो कडींगड घ्या "

"आमचेकडे पैसं नाय तुला देयवाला "

" घ्या घ्या ,तुमची माझी बला जेली. "

भुकेलेल्या गुराख्यांनी कोल्हयाकडचा कडींगड अधाशासारखा खावून टाकला. एव-हा वेळ गप्प बसलेला कोल्हा रागाने फुत्कारला.

" आरं माझा कलींगड फुकटचा खाल्लाव . भरुन दया"

"आरं कोल्हंदादा आता काय करु आम्ही ?"

"कलींगड दया नायत बईल दया"

घाबरलेल्या गुराख्यांनी शेवटी बईल त्याला देऊन टाकला. बईल [बैल] घेऊन कोल्हा आणि कोंबडा पेण शहरात गेला. एके चौकात डोंबारी ढोलकी वाजवीत व्हता

"ए डोंबारी दादा आरं या पोरांना काय नाचवतस माजा बईल [बैल] घे. "

"नको नको कोल्हदादा मेला बिला बईल तं काय करु. ? "

" डोंबरीदादा बैईल मेला तं मेला तुझी माझी बलाय जेली. "

"मंग ठिक हाय"

डोंबा-यानी बैलाला नाचवला. त्यांचा खेळ रंगला पून बैलाला साप चावला नं बईल मेला .

कोल्हा संतापला. "ए डोंबा-या हया काय केलास बईल भरुन दे. "

"आता बईल कन्शा आणू कोल्हदादा ? "

"बईल दे नायतं बायको दे"

"बायके ? "

"हो हे तुझी बायको"

"बरा बाबा , घे बायको "

त्यांनी डोंबा-याचे गळयांची ढोलकी घेतली चव्हाटयावर उभा राहून कोल्हा ढोलकी बडवून नाचू लागला. " नाकावरशी आला वस्तारा रं ढुम ढुम , ढुम ढुम "

"वस्तरावरशी आला टोपला रं ढुम ढुम, ढुम ढुम "

"टोपलं वरशी आली घागरं रं ढुम ढुम , ढुम ढुम "

" घागरी वरशी आला कलींगड रं ढुम ढुम , ढुम ढुम "

"कलीं गडावरशी आला बैल रं ढुम ढुम , ढुम ढुम "

"बैला वरशी आली बायको रं ढुम ढुम , ढुम ढुम "

" ढुम ढुम , ढुम ढुम ढुम ढुम , ढुम ढुम "

खारेपाटात आजोबा नातवांना या गोष्टी सांगत असतात. आणि नांतवडे कधी हुकाण्या थांबवून झोपी जातात ते कळत नाही. मौखिककथा या पिढयान पिढया चालत राहतात.

२)लांडा कोल्हा :

यकदा काय झाला , लय म्होठा पूर आला त्या पूरान कोल्हा वाहवत जेला . त्याचा शेपूट झारांच्य फटीन आराकला नं तुटला. पूर वसारलवं कोल्हाई यक जमात [सभा] घेतली. त्या जमातीला यो लांडा कोल्हा पून जेला. लांडे कोल्हला शेपूट नाय या समाजलंव समदे कोल्हाई त्याला हाकलून दिला लरत -लरत कोल्हा यके जंगलात आला. तिथ त्याला यक

बकरी दिसली . ती यके पायान नंगरी चालं हुती.

"आगं बकरेबाय, इथं तू यकटीच काय करतंस ?"

"आरं कोल्हदा, माझा पाय मोरलाय. या पुरान माझी पिला वाव्हत जेली. मी यकलीच अशी नंगरी हाय."

"आगं बकरेबाय कला लरतंस ? मी तुला खोपाट भांदून देईन. नं तुला चार [गवत] खावाला हानीन [आणीन]"

"कोल्हदा या तू सैयचा [खरे] जापतंस काय बल्यासून जापतंस ?"

"आगं बकरेबाय, मी कला खोटा जापू ?[बोलू] म्हारेतीची शप्पत घेऊन सांगतंस मी तुला माझ्य "बनशीसारी [बहीणीसारखी] वागवीन"

"कारं, कोल्हदा, मी तुला भावास सारा वागविन नं रोज तुला दुध पिवाला देईन."

कोल्हनी खोपाट [झोपडे] बांधला न बकरीला आत ठेऊनशान खोपटाचा दार बंद केला न चार हानाला [आणायला] जेला. चा-हीचा भारा हानला न कोल्हंना हाक मारली.

"उघार [उघड] दार, तुला हानली चार. दे नंगरे मुनू मना दुधाची धार."

बकरीनी दार उघारला न कोल्हला दूध दिला. रोजरोज दूध पिउनशान कोल्हा माजला न दुधासारा भूराभांड (पांढरा) दिसाला लागला यके दिवस कोल्हा, कोल्हयाच्य जमतीला [सभेला] जाऊन बसला. समद कोल्हं या भूरे (पांढरे) कोल्हंकर बघाला लागलं.

"कार लांडे कोल्हा, तू एव्हरा गोरापान झालास कसा रं ?" समंदे [सर्व] कोल्हयाची इचारला.

"आर कोल्हयाऊ , मी रोज द-हयामेरचा [किना-यावरील] फेन [फेस] खातंय म्हणू ती यो असा भुराभांड न जारजूर [जाडजुड] झालू."

लांडेकोल्हचा बोलना समदे कोल्हांना खरा वाटला, त्ये रोज द-हयांच्या पान्यांचा फेस खावाला लागलं.पकं दिस [पुष्कळ दिवस] जेलवं कोल्हा जमतीला आला. तंव समदे कोल्हाई कोल्हला इचारला

"का रं, कोल्हदा आम्ही रोज द-हयामेरचा फेस खातून पून तुझ्य सारं झालू नाय,"

"आर , खरा काय त्या सांग"

"आरं कोल्हदादसाऊ, मी रोज द-हयमेरची भुरी डगरा[पांढरे दगड] खातंय तंव यो असा झालूय"

समदे कोल्हाई रोज द-हयामेरच ल-हं [पांढरे दगड] खावाची सुरवात केली. डगरा खाऊनशान त्यांच दात दुख्खाला लागलं पून काय त्ये भुरं झालं नाय.

"उघार दार , तुला हानली चार, दे नंगरे मनु मना दुधाची धार !", कोल्हयाचा आवाज आयकून नंगरेमनूनी दार उघारला .कोल्हंनी, कोल्हयाना भूरी डगरा खालावा सांगली, यो आयकुनशान नंगरेमुनुची हासताना मुरकुंडली वलली.यके दिशी कोल्हाई जमत घेतली. लांडे कोल्हंला जमतीला वा-हला [बोलाविला]

"याच्य बैहनं मारी ,तं साल्या लांडयाकोल्हया, तू रोज आम्हाना फसवतंस. आम्ही समदा [सर्व] करुनशान बघला. पून कारीचा फरक नाय परला."

"आरं मोरके थोबराच्याहू तुम्हानां खरा सांगाला जेलू तं पटाचा नाय. आथा देव माझा शेपूट सोनंचा करील. मिनी माझा आर्धा शेपूट देवाला दिला हुता. देवानी मना मंतर दिली हुता म्हणून मी यो आसा झालू."

"आरं कोल्हदा आम्ही तुला आमचा राजा करु. पून एकदा तो मंतर आम्हांला सांग आरं कोल्हदा, आम्ही पून देवाला शेपूट देउन टाकू. काय कराचा त्या सांग यकदा."

"बटकीच्या पोटच्याऊ, तुम्ही प्रत्येकानी तुमचा शेपूट आराच्यं फटीन आरकंवा नं देवाला हाक मारुन त्याला देऊ न टाका. मंग देव तुम्हाला मदत करील न मंतर देईल. चला मना उशेर व्हतंय.यकदा माझा शेपूट सोनंचा व्हंवदे मंग मी तुम्हाला भेटाला यईन". असा बोलून कोल्हा निंघून जेला.

"बकरे बाय तुझा नंगरा [लंगडनारा] पाय बरा झाला नै ?"

"हो काल्हदां . मना आथा चालता यतंय"

"मंग तु तुझ्या घरा जां. आगं , समदं कोल्हं शेपटा तोरुन ते मना बघीत, बघीत इथ यतीन नं तुला खाऊन टाकतीन . " असा बोलून कोल्हनी, बकरीला तिच्यं घरा नेली.

इकरं समदं कोल्हं आपली शेपटा तोरुन लांडे कोल्हची वाट बघतांन. पून कोल्हा काय त्यांच्य नंदरला परला [नजरेस पडला] नाय. म्हणून रोज कालोख्र परलंव कोल्हं गटी गटीन [झुंडीने] येऊनशान, अुके ऊ ऊके ऊ अशी हाक मारतान म्हणून बालांनु कालोख्र परलंव बाहेर जाव नको.कोल्हयाच्या हुशारीच्या अनेक कथांपैकी ही एक कथा आहे .१३७

३.७ आगरी पराक्रम कथा [वीरकथा] :

या कथा समाजातील वीरपुरुष शौर्य गाजवलेले लोक यांच्या कथा वर्णन करतात. कान्होजी आंग्रे यांचा पराक्रम/ चिमाजी आप्पाच्या वसईच्या लढयातील आन ठाकून मान ठाकूर या आगरी बंधूचा पराक्रम ,भाईकोतवालांसोबतचा हिराजी पाटील यांचा इंग्रजी सत्तेविरुध्दचा सिध्दगडचा लढा .आगरी समाज हा संघर्षमय जीवन जगणारा समाज आहे. त्यामुळे त्यांतील अनेक नायक या कथांची पात्रे होऊ शकतात. त्यांच्या पराक्रमाची दखल घेतली जाते. उमाजी नाईक , ना .ना. पाटील, , लोकनेते दि.बा.पाटील, त्यांचे चरित्र हया पराक्रम कथांचे विषय होऊ शकतात.

१.सातवाहनांची पराक्रमकथा :

ही गुढी पाडव्याशी जोडलेली आहे. आगरी समाजातही पूर्वीचे वृध्दलोक कथा सांगत सातवाहान्यांची कथा गुढी पाडव्याला सांगत असत. "शालिवाहान शक " आपण जो शके म्हणून पाळत आहोत त्या शालिवाहान शकाची सुरुवात गुढी पाडव्याला झाली. या बाबतची ही कथा आहे.

" अटग्या बढग्या नावाच एक नगर हुत. तये गंगामाय वहात व्हती , पाणोठयावर लेकीसूना पाणी भरीत व्हत्या, दुडी घेवून घराला येत त्या पोरीचे संगाती एक बामनाची लेकीस नईवर पाण्याला जावाची .ती गाजरा सारी लाल व्हती ,चांदासारखी सुरेख व्हती. नाकी डोळी नीटस व्हती. नागीनीसारी येनी पाठीवर डूलत व्हती, मोग-यांचा गजरा ती माळायची नईच्या पोटात एक डोह व्हता. त्यांन नागराजा राज्ये करीत व्हता . बामनाचे लेकीसनी सुमित्रांनी घागर पान्यात बुरवली. तशी तिला पान्याशी नागराजानी बघली. तीचे रुपावर नागराजा भुलला त्यांनी तिला पाण्यांन व-हली. सुमित्रा पान्यात बुडाली म्हणून समंदा गाव हळाळला. ती कयेच घवली नाय. ती मेली समजून तिच दिस केल तेरावा केला , मंग समंदी लोखा तिला इसारली.

डोहांचे नागराजांनी सुमितराशी लगन केला. तिचेवर धनसंपत्ती दागदागिने उधलून टाकल. पन सुमित्राच मन रमत नता तिला तिच्या संगातनी ,गाव ,आईबापूस समंदयाची आठवन येवाची, असा करता करता नगाराजापासून तिला दिस ज्येल. ती चार महिन्याची गर्भार झाली. गर्भारपनाचा तेज तिचे मुखावंर पसरला. तिचा सारखा हेका "मना माजे घरा जावू दया," नागराजा शेवटी कंटाळला न जा बोलला "तुजे पोटी माझा नागांचा वंश वाहतय तो जपावा. "ती हो बोल्ली ती शेवटी नागलोकांशी बाहेर आली. गांवात येईस्तो मध्यान्हरात इ-

ाली. बापासचे घराजवळ आली तीनी दार वाजवला न बोलली " बाबा मी सुमितरा आलूय ? " बापूस घाबारला ,त्याला वाटल नईन बुरलेली सुमित्रा भूत बनून आली का काय ? तो रामराम बोलाला लागला " तू मेलीस पोरी ,भूत बनून येवू नको ,तू जा , मना तरास देवू नको. "

सुमितराचे बापासला वाटला ती भूतच हाय,त्यानी दार काय उघारला नाय, सुमितरा भटकत भटकत पैठण शहरान जेली तयेशी गरीब कुंभारनीनी तिला आधार दिला. धर्माची लेकीस म्हणून जपली, दिसीमासी सुमितरा बाळंत झाली ,तिला पो-या झाला. राजबिंडा राजपूतरच जसा, कुंभाराचे पोरान बाल मोठा व्हवाला लागला कुंभार गारकी , मरकी घरवी, रांजना घरवी ,यो बाल मातीची सेना बनवी , घोड, उंट, बैल, हत्ती अशी सात परकारची वाहाना बनवी .लोक त्याला "सातवाहान्या" बोलायला लागलं.

विक्रमदित्याला जोतिश्यांनी सांगला "तुझ्रा राज्य बुरवायला एक पोरं जन्माला आलाय पैठण शहरान किस्नासारा दिसीमासी वाढतय, " कंसानी जसा किस्नाला धराला राक्षेसांना धारल व्हत. तशीच सेना सातवाहान्याला धराला विक्रमादित्यांनी धारली सातवाहान्यानी त्याला झुंकाडी दिली. सुमितरा घाबरली आपले पोराला कंसासारख्रा विक्रमादित्य मारील म्हणून तिनी आपले पतीचा नागदेवाचा धावा केला. नागराजा सातवाहान्याचे मदतीला धावूनशी आला. त्यांनी अमरुताची कुपी दिली .आन मातीचे सैन्यावर शिंपली सैन्य जिंवत झाला. सातदळ, सातवाहानं सातवहान्याचे मदतीला आली.

विक्रमादित्यांच्या सैन्याची पळापळ झाली. विक्रमदित्याला तिरकामठयांनी आदिवासीचे मदतीन सातवाहानानी जिंकला. विक्रमदित्यराजा राज्य सोरुन पळून जेला. पैठणपासून समदीकर कोकनापासून संमदे दुनियेत नागवंशाचा डंका माजला. सर्व सामान्य लोक आनंदी झाले त्या दिशी गुढया तोरना उभारली. सातवाहानाचे राज्य आल. गुढीपाडव्याला नवे साल सुरु केले. पाडवा साजरा केला." [१०]

या आगरी बोलीतील कथेचे तात्पर्य असे आहे शालीवाहान शक सुरु झाले ज्ञानदेवाने जसे रेडयामुख्री वेद वदविले तसे मातीच्या पुतळ्यात सातवाहानाने प्राण ओतला .म्हणजेच बहुजन समाजाला स्वाभिमान दिला, आत्मविश्वास दिला. लढाईची उमेद दिली असा लाक्षणिक अर्थ घेता येईल, सातदळे, सात वहाने सात या आंकडयाचा आगरी समाजाशी

खुप जवळचा संबध दिसून येतो. सातघरवाले, सातकुळे म्हणून ते अभिमानाने मिरवतात. त्याचा संबध कुठेतरी सातजन्माशी इथे जुळला जातो. सातबाया, सत्पर्षी, सातधान्ये , सातस्वर्ग , सप्त पाताळ इ. सात आंकडयाचा संबध लोकमानसात खूप जवळून बघायला मिळतो.

२) हुतात्मा हिराजी पाटील (पराक्रम कथा):

९ ऑगष्ट १९४२ मध्ये संबध भारतदेश "करेगें या मरेंगे " या निर्धाराने पेटून उठला होता. अशा वेळी सिध्दगडाच्या घनघोर जंगलात कर्जतच्या परिसरात एक दैदिप्यमान अग्निशलालका इतिहासाने पाहिली.वीरहुतात्मे वीर अण्णासाहेब कोतवाल (भाई कोतवाल)व वीर हिराजी पाटील यांनी पंचप्राणाचा होम करुन स्वातंत्र्ययज्ञ पेटत ठेवला .जुलमी इंग्रजी सत्तेला नेस्तनाभूत करणे हे हया ज्वालेचे उद्दीष्ट होते. एके दिवशी कर्जत येथील वीज गेली .सर्व गांव अंधारात बुडाला ,उदयोगधंदे बंद पडले .भाई कोतवालाच्या लक्षात एक गोष्ट आली .वीज ही सरकारची नाडी आहे .वीज गेली तर कारखाने बंद पडतील .उत्पादन घटेल.आर्थिकदृष्टया सरकार अडचणीत येईल.पुण्याहून सर्व दारुगोळा मुंबईमार्गे इंग्लडला रवाना होत असे.त्याचा वापर महायुध्दासाठी इंग्लड करीत होते.ही वीज गेली तर युध्दसाहित्य निर्मिती होणार नाही .दळणवळण बंद पडेल रेल्वे बंद पडतील असे गणित होते . या विचारानी प्रेरीत होऊन रायगड ठाणे जिल्हयातील आगरी समाजाचे अनेक तरूण पुढे आले.हाच गट पुढे कोतवाल दस्ता(आझादगट)म्हणून ओळखला जाऊ लागला.स्थानिक नाभिक, कातकरी , कुणबी ,आगरी शेतकरीवर्ग क्रांतीकारी आंदोलनात सामिल झाला.२४ सप्टेबर १९४२मध्ये वीजेचे खांब तोडून वीज सेवा खंडीत केली. या भूमीगत चळवळीमुळे कर्जत तालुक्यातील भाई कोतवालाचे नांव सर्वत्र झाले होते.धोंडू देसाई , गोमाजी पाटील ,हिराजी पाटील ,भगत मास्तर,रामलाल श्रीवास्तव यांचा समावेश होता.हिराजी पाटील आपल्या वडीलांसोबत या लढयात सामिल झाला. गोमाजी पाटील या लढयात कसे सामील झाले यांचीही एक कथा आहे . ती अशी की उल्हासनदीवर पूल नसल्यामुळे होडीने नदी पार करावी लागे विशेषत: पावसाळयात नदीवर ५-६ ठिकाणी नझे कुंटूब होडया चालवीत असे . त्यांचे वागणे उर्मटपणाचे असल्याने लोकाशी त्यांचे खटके उडत .मानवलीचे गोमाजी पाटील स्वाभिमानी व अन्याय सहन न करणारे असल्यामुळे नझे कु टुंबियाशी त्यांचा झगडा झाला. धामो व भालगांव या गांवातील होडया खूप रहदारीच्या होत्या .या भागातील कार्यकर्त्यानी नझेच्या

विरुद्ध जिल्हालोकल बोर्डाकडे तक्रारी केल्या . त्यामुळे त्यावेळचे जिल्हा लोकल बोर्डाचे अध्यक्ष पेणचे धारकर यांनी लिलाव न करताच गोमाजी पाटील यांना तरीचे कंत्राट देऊन टाकले . कॉंग्रेसचा कार्यकर्ता म्हणून जिल्हयात गोमाजी पाटील व त्यांचा मुलगा हिराजी पाटील यांचे नांव होते. नदीवरील होडीच्या मक्त्यावरुन नझे व गोमाजी पाटील याच्यात मारामारी झ ाली. इंग्रजपोलिसानी गोमाजीवर वाटमारीचा खोटा खटला दाखल केला.गोमाजी पाटीलची केस भाई कोतवाल जिंकले. त्यांनी गोमाजीस निर्दोष मुक्त केले यामुळे गोमाजी पाटील व भाई कोतवाल मित्र झाले व एकत्रितपणे क्रांतीच्या आंदोलनात सक्रीय झाले .

१९४२ च्या चळवळीत गोमाजी पाटील यांच्या साहाय्याने क्रांतीकारकांचा एक गट भाई कोतवाल यांनी तयार केला. वयोवृध्द आगरी सहकारी गोमाजी पाटील .विठू पाटील , बाळू मसणे, परशुराम हे आगरी शेतकरी व इकापुतळ्या ,पांडूरंग हे कातकरी स्वांतत्र्यसैनिक सहकारी यांच्या मदतीने पाली येथे टेलिफोनच्या तारा कापल्या ,गौळवाडीचे पोलीस गेट जाळ्ले. मुंबईची वीज तोडल्याचा आदेश मिळताच , पायनॉल क्र ४२९ दिनांक २५/९/१९४२रोजी कापला. मानिवलीच्या देवळीतून हा पायनॉन यशस्वीपणे कापला .व सांडस येथपासून स्थानिक लोकांचा नव्याने सहभाग सुरु झाला हत्यारांची जमवाजमव सुरु झाली. २३/१०/१९४२ भालगांवचा पायलॉन कापला. आंबीवलीचा क्रं .५०४ चा पायलॉन कापला. लढण्यासाठी बंदुका दारुगोळा मिळविला. गोमाजी पाटील व भोई कोतवाल यांनी इंग्रजांना जेरीस आणले . ब्रिटिश सरकारने ५/५ हजार रुपायाचे बक्षीस त्यांची माहिती देणा-यास जाहिर केले होते. एकेदिवशी पायलॉनच्या पहा-यावरच्या पोलीसांशी झटपट करुन त्यांना बांधून त्यांचे कडून त्यांचे युनिफॉर्म काढून घेतले.आजूबाजूच्या सधन शेतक-यांच्या बंदूका सरकार जप्त करणार हे कळताच या क्रांतीकारकांनी पोलीसाच्या वेषात जावून बंदुका जप्त केल्या. दगडू पाटील चेरगांव, गुलाम आंबाजी , हिंदोळे, बाबुराव देशमुख कारव इत्यादी जवान बहादूराने दिलेल्या माहितीप्रमाणे नेरळ येथे मानिवलीच्या सर्व लोकांना पोलीसांनी दमदाटी करुन बोलविले. पोलीसांनी गोमाजी पाटील म्हणजेच क्रांतीकारक "काका पाटील" यांची माहिती विचारली . लोकांचा छळ केला शिवीगाळ केली. पोलीस अत्याचाराला घाबरुन हिराजीची माहिती दिली. पोलीसांनी हिराजीस पकडून आणले व विचारले.

"कुठे गेला तुझा बापूस ? "

"मना (मला) माहीत नाय "

" कसा काय माहीत नाय ?"

तीन दिवस हिराजी पाटीलला पोलीस उपाशीपोटी ठेवून बेदम मारहाण करीत विचारीत होते .या क्रांतिकारक आगरी लढवय्यांनी शब्द उच्चारला नाही. हिराजीला कल्याणला नेण्यासाठी रेल्वेगाडीत आणले.संडासला जाण्याचे निमित करुन हिराजी पाटील याने शौचालयाच्या खिडकीतून सावरकरां प्रमाणे उडी मारुन पलायन केले व तो अंधारात गायब झाला.

घोडेस्वार इंग्रज पोलीसानी जंगल पिंजून काढले होते. सिध्दगडावर भाई कोतवाल व गोमाजी पाटील आपल्या लोकांसह दडून राहीले होते. गोमाजी पाटील भाई कोतवालांची माहिती देणारास इंग्रजसरकारने दहा हजाराचे बक्षीस ठेवले होते.भाईनी नांदगांवच्या मारुती पाटील यांना चिठ्ठी लिहीली चुकून ती गोंविद साबळे यांचे हाती सापडली .त्याला दहा हजाराचे बक्षीसाची लालूच सुटली. ती चिठ्ठी त्याने पोलीसांना दिली. भाईंचा सेवक दुर्गा हेमोडा कातकरी जेवणखाण्याचे सामान आणण्यासाठी खाली गावात निघाला असताना संशयीत म्हणून पोलीसांनी त्याला हटकले व त्याच्या कडून माहिती घेतली व सिध्दगडावर चढाई केली.

२ जानेवारी १९४३ रोजी पोलीसाच्या तावडीतून सुटलेला हिराजी गोमाजी पाटील सिध्दगडावर भाई कोतवालांच्या दलात सामील झाला होता. सकाळी पहा-यावर बदूंक उभी ठेऊन पाण्याने तोंड धूत असताना पोलीसांचा हल्ला झाला.गल्लूशेठ इंग्रजाना मार्ग दाखवित होता. इंग्रजानी त्यांना घेराव घतला व अचानक गोळीबार सुरू केला.इंग्रजाशी लढताना हिराजी मृत्यूमुखी पडला. "बाबा मेलू !" असे हिराजी ओरडला. ६३ वर्षाच्या वयोवृध्द गोमाजी पाटीलांना आपला मुलगा देशांसाठी बळी जाताना पहावा लागला. रामलालला बंदूक उचलायला सवड मिळाली नाही. काडतुसांचा साठा धोंडू देसाईकडे होता व या धावपळीत तो कुठे दडला हे माहित नव्हते .बंदुकीत काडतुसे नसल्याने ते काहीच करु शकत नव्हते. भाई कोतवालांना मांडीला गोळी लागली पोलसांनी गोळयांचा वर्षाव करुन अंगाची चाळण केली. क्रांतीकारकाच्या देहाची ब्रिटिश पोलीसांनी चाळण केली. त्यांचे प्रेत दोरी बांधून रस्त्यावरुन फरफटत नेले. हिराजी पाटील त्यांचीही अशी गत केली. वयोवृध्द सेनानी गोमाजी पाटील यांना इंग्रजानी अटक केली .[११]

दरवर्षी पनवेलच्या "आगरीदर्पण " मार्फत सिध्दगडावर हिराजी पाटील यांचा

स्मृतीदिन साजरा होतो. अन्यत्र त्याची दखल घेतली गेलेली दिसत नाही. 'नाही चिरा नाही ' पणती अशी गत हिराजी पाटील यांच्या बलीदानाबाबतीत झालेली आहे.

३.८ समारोप :

आगरी बोलीत सांगीतल्या जाणा-या कथा इतर बोलीहून काही अंशी भिन्न आहेत.स्थळपरत्वे भौगोलिक स्थितीनुसार बदल झालेले आढळून येतात .मात्र सर्व बोलीभाषांतील लोककथांचा आत्मा किंवा सार एकच असल्याचे दिसून येते . एक सारख्याच लोककथा अथवा लोकगीते सर्वत्र आढळतात . यांचे कारण मौखिक प्रसार ,सांस्कृतिक आदान प्रदान हे ग्राहय धरावे लागते . भरतातील लोककथा जगभर पसरल्या थोडयाफार फरकाने या जगभरच्या लोककथांमध्ये सुवर्णमध्य आढळते. भारताचा उल्लेख जगात कथा सांगणारा देश India is the name of story telling पांच हजार वर्षांपासून भारतात कथा सांगण्याची व कथा श्रवण करण्यांची परंपरा आहे.बहुतेक कथा पंचतंत्र, हितोपदेश, शुकबत्तिशी, सिंहासन बत्तिशी वेताळ पंचविशी हे मूळ संस्कृत भाषेत असलेले कथाग्रंथ लोकप्रिय   झाले. त्यातिल नितीकथा प्रचारात आल्या व पाझरत बोलीभाषांत गेल्या. लोककथा म्हणजे मनुष्यजातीचे जुन्यातले जुने आणि अत्यंत व्यापक असे जीवनरहस्य होय. मानवी जीवनाला बल देणा-या लोककथांचे महत्व अन्यन्य आहे.

भारतीय लोककथांचे वर्णीकरण १. दैवतकथा, २. उत्पतिकथा, ३. परीकथा, ४. दंतकथा, ५.बोधकथा, ६. हास्यकथा, ७.वीरकथा, ८. जातककथा अशा स्वरुपांत सर्वसाधारणपणे केलेले आढळून येते. नवररसा प्रमाणे विविध रसाच्या कथा भारतीय लोकसाहित्यात आढळून येतात.पराक्रमकथा इ.प्रकार कथोचे करता येतात.यादवकाळ कथावाङमय निर्मितीचा सुवर्णकाळ होता. मराठीतील जुने आणि उपलब्ध असणारे कथावाङमय महानुभवपथांतील आहे. महात्मा चक्रधर यांची अखंड भ्रंमती विविध जीवनानुभव आणि सामान्यातील सामान्य जनसामान्यांपर्यत त्यांचा प्रचारसंचार त्यामुळे त्यांच्याकडे लोककथाचा मोठा साठा होता. आगरीबोलीवर यादवकालीन भाषेचा गहिरा प्रभाव असल्याने त्यातीलकथा,लोककथा स्वरुपात आजही सांगितल्या जातात.उदा. चिऊकाऊची गोष्ट महानुभंवाच्या कथात आढळून येते.मराठीप्रमाणे आगरी बोलीतही ही कथा मुलांना झ‍ोपविताना बोबडया बोलात सांगितली जाते व त्यांना अक्षय रुप येते.

चिंबो-याचीगोष्ट,काळ्याबाळ्याची गोष्ट,समईची जुबानी (माणकूबाय न जानकूबाय) कोल्हा आन कोंबरा ,अक्कान मक्का हिजू या सारख्या कथा आजही जुन्या पिढीचे आजोबा नातवाना सांगत असतात. लोकगीतात लोककथात खाडी, समुद्र, होडी , मचवा, मासळी, जाळी ,जलचर प्राणी , शेती या अनुषंगिक संदर्भ व रुपक येतात. त्याच्या कथांचे नायक होतात. भूते, खेते, गि-हे खवीस , हेरली, मुंजा त्यात पात्र बनून सहज येतात . पराक्रम कथांमध्ये गोमाजी पाटील व हिराजी पाटील यांचेही कार्य समाजाला प्रेरणा देणारे आहे .

***

संदर्भ :

१.	भागवत ,दुर्गा	:"लोकसाहित्याची रुपरेखा",मुंबई मराठी ग्रंथसंग्रहालय ,मुंबई , १९५६, पृ.६५.
२.	गारे,(डॉ.)गोविंद	:"आदिवासी लोककथा" ,कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे ,द्वि.आ., २०१०,पृ.९.
३.	वाकोडे ,मधुकर (संपा.)	:"मराठी लोककथा ",साहित्य अकादमी,नवीदिल्ली २००९,पृ.१.
४.	मांडे, प्रभाकर	:"लोक साहित्याचे स्वरुप",गोदावरी प्रकाशन,औरंगाबाद पाचवी आवृती २००९,पृ.२१८.
५.	पाटील,(डॉ.)सुमन	:"सीमा प्रदेशातील लोकसाहित्य " ,गोदावरी प्रकाशन , औरंगाबाद ,२००८, पृ.३३३.
६.	वाकोडे,मधुकर (संपा.)	: उनि.,पृ.११.
७	मोरखडकर,सुंनदा	:"ईशसंदेश",दिवाळी अंक १९९७(संपा.सुर्यकांत पाटील.पेण-रायगड) ,पृ.९३.
८.	पाटील,(डॉ.)सुमन	:उनि., पृ.३५९,३६०
९.	कणेकर, (डॉ.)प्रतिमा	: "पालघर तालुका : बोली समाज व संस्कृती ",राज्य मराठी विकास संस्था ,मुंबई,२००९,पृ.२४५.
१०.	वाकोडे,मधुकर (संपा.)	:उनि.,पृ.१०६.
११.	पोतदार,डॉ. माधवराव	:"रायगडची माती ",ओम पब्लिकेशन ,पनवेल,२०१०,पृ.१५३.

** टीप : या प्रकरणात काही कथा मौखिक स्वरुपाच्या असून अप्रकाशित आहेत.

प्रकरण चौथे

आगरी बोलीतील अर्वाचीन साहित्य परंपरा

(अर्वाचीन काळ : १९८४-२०१४)

प्रकरण चौथे

आगरी बोलीतील अर्वाचीन साहित्य परंपरा

(अर्वाचीन साहित्य परंपरा कालखंड १९८४ ते २०१४)

४.१ आगरी बोलीतील साहित्याची पार्श्वभूमी
४.२ ग्रामीण आगरी साहित्य आणि प्रादेशिकता
४.३ कोकणातील प्रादेशिक कांदब-या
४.४ कोकणी जीवनातील प्रादेशिक स्वरूप
४.५ र.वा.दिघे यांच्या 'सराई'कांदबरीतले
आगरी समाजाचे प्रतिबिंब
४.६ आगरी बोलीतील कादंबरी
४.७ आगरी बोलीतील आत्मचरित्रे
४.८ आगरी बोलीतील कथा
४.९ आगरी बोलीतील कविता
४.१० आगरी कवितेचे वर्गीकरण
४.११ आगरी बोलीतील नाटक
४.१२ आगरी शाहिरांची शाहिरी वाङमय परंपरा
४.१३ समारोप

प्रकरण चौथे

आगरी बोलीतील अर्वाचीन साहित्य परंपरा

(अर्वाचीन काळ : १९८४-२०१४)

४.१ आगरी बोलीतील साहित्याची पार्श्वभूमी :

आगरी समाजात शैक्षणिक प्रचार होण्यास खूप विलंब झाला. पूर्वी तुरळक संख्येने गावात मुले शिकत असत.शिक्षणासाठी पुण्यामुंबईकडे जाणे आवाक्याबाहेर असल्याने शिक्षित लोकांची संख्या साठ सत्तरच्या दशकात खेडोपाडी कमी होती .पुढे शाळा कॉलेजाची स्थापना तालुक्या-तालुक्यात होऊ लागली. आगरी शेतक-यांची मुले खर-या अर्थाने शिकू लागली. तोपर्यंत फारच कमी लोक उच्चशिक्षित होते. त्यामुळे साहित्य आणि त्यातून बोली भाषेत लेखन या संकल्पना दूरच होत्या. काही लोकांनी लेखन करण्यास सुरुवात केली पण ती प्रमाण मराठीभाषेत .अगदी आगरी बोलीत लेखन करण्यांची सुरुवात उपलब्ध साधनानुसार पेझारी [अलिबाग] येथील म.ना.पाटील यांनी केलेली आढळून येते.

१९७५ च्या सुमारास शिक्षणाच्या प्रसाराचा एक टप्पा पूर्ण झाला. ग्रामीण भागात शिक्षणाचे लोण पसरु लागले. सांस्कृतिक उद्रेकही यातून झाला. ग्रामीण , दलित आदिवासी, जनवादीसाहित्य शब्दरुप होऊ लागले. कोकणांत आगरी बोली बहुसंख्येने बोलली जाते. यांची दखल आगरी साहित्यकांनी समीक्षकांना घ्यायला लावली. त्यात म.ना.पाटील हे अग्रणी होते. दिवाळी अंकात त्यांनी आगरी बोलीतील कथा लिहीली होती. त्यावेळी कृषीवल दिवाळी अंक पेझ-ारी येथून प्रसिद्ध होत असे. त्यात लानी [कांपणी] त्यातील एक संवाद असा होता.

" साल्यांही डोंबली त डोंबली

आन आरवा पून तुरवली "[१]

भात कापणीची सराई लागते. त्याला आगरी बोलीत'लानी' असेही म्हणतात. या भात कापणीच्या मोसमात खाडीतल्या शेतांमध्ये भाताचे फू ल खाल्लेली मासळी मिळते,ती खूपच

चवदार असते. जिताडा, शिवडा या जातीचे मासेही खूपच लोकप्रिय आहेत. खवय्यांसाठी हा मोसम दिवाळीसारखा असतो. अशावेळी शेताच्या बांधाच्या कडेची चाल, शेतातले छोटे तळे [डावूक] यात मासळी साठते. मासळीचोर रात्री अपरात्री अशा जागा हेरुन मासळी चोरतात व भातशेतीचे नुसकान करतात. पीक तुडवतात.शेतकरी मासळीचोरांना शिव्याशाप देत असतो. आगरी संस्कृती शब्दरूप करण्याचे प्रथम काम म.ना.पाटील यांनी केले.रसमाधुरी [१९६५] ,खलाटी [१९८०] ही पुस्तके त्यांनी लिहिली . १९७० ते १९८४ मध्ये सिडकोने प्रकल्पग्रस्ताच्या जमिनी घ्यायला सुरुवात केली. तेव्हा उरणच्या जासई गावात दि.बा.पाटील यांच्या नेतृत्वाखाली शेतक-यांचे प्रचंड मोठे आंदोलन झाले. त्यात पाच शेतकरी पोलिसांच्या गोळीबारात मृत्यूमुखी पडले.

शेतक-यासाठी आपली जमीन म्हणजे काळजाचा तुकडा असते. तो कुणी हिरावू लागला म्हणजे वेदना होणारच. आगरी समाजाने आपल्या शेतीसाठी खूप लढे दिले आहेत. यातूनच आगरी साहित्य निर्माण झाले आहे. या समाजाने मोठा संघर्ष करुन जमीन वाचविण्याचा प्रयत्न केला आहे.

मराठी साहित्यात आगरी बोलीचे आगमन अगदी अलीकडे झाले. परंतु आता नव्या जोमाने आगरी बोलीत , कथा , कादंबरी, कविता, ललित ,आत्मचरित्र असे विविधांगी लेखन केले जात आहे. १९७० नंतर ग्रामीण साहित्याच्या क्षेत्रात फार मोठी चळवळ निर्माण झाली. स्वांतत्र्योत्तर काळात खेडे वरवर बदललेले दिसत असले तरी ग्रामीण भागातील प्रश्न मात्र बदललेले दिसत नाहीत. गावगाडा बदलला तरी तो शोषण विषमतेच्या गाळात रुतला गेला. शहरे झपाटयाने वाढू लागली. औदयोगिकी करणामुळे शासकीय यंत्रणेच्या गरजेमुळे नवीन रोजगाराच्या संधी उपलब्ध होऊ लागल्या. खेडयातील माणसे पोटासाठी शहरांकडे धावू लागल्यामुळे आपल्या मूळ संस्कृतीचा पगडा त्यांच्या मनावर पडलेला होता.ग्रामजीवनाचे स्वरुप चितारण्यासाठी १९६० ते १९७५ नंतर ग्रामीण लेखकांना सामाजिक जाणिवेने लिहावेसे वाटले.ग्रामीण कथा, कांदबरी , नाटक अशा विविध वाङ्मय प्रकारात बदलत्या जाणिवा ,अनुभव वेदना,संवेदना चितारल्या जाऊ लागल्या.

ग्रामीणसाहित्य हे कृषी संस्कृतीशी निगडित साहित्य आहे. त्यामुळे ते दलित साहित्याप्रमाणे जातिव्यवस्थे विरुध्द ते विशेष बंड करीत नाही. म्हणून ग्रामीण साहित्य आणि दलित साहित्यात गाव व गावकूस हया मधील दरी जाणवते.

गाव आणि शहर या संकल्पना जुन्या आहेत. हया दोघांमध्ये महत्त्वाचा फरक म्हणजे शहरे सुखसोयींनीयुक्त व पुढारलेली असतात रोजगारांच्या संधी अधिक असतात. शिक्षणाच्या चांगल्या राहणीमानाच्या सुविधा असतात. खेडयातील माणसे शहराकडे येतात. आपले पारंपरिक व्यवसाय सोडून देतात. त्यामुळे ग्रामीणपणाची चौकट मोडीत निघाली आहे .

' आमचा गांव बदलापूर 'या प्रबंधात चर्चा करताना श्री. ना.गो. चाफेकर यांनी ग्रामीण जीवनाचे स्वरुप उघड करुन दाखविले आहे.ग्रामीण भागाचे स्वरुप समजायचे तर शेतकरी आधी , नंतर बाकी सगळे हे स्पष्ट करताना ते म्हणतात." शेतीच्याभोवती लोक जमतात. हयामुळे प्रत्यक्ष शेती करणा-यांना प्राधान्य प्राप्त होते. आमच्या गावात सर्व जातीचे मिळून मराठे, आगरी , कोळी आणि भोई हे मुख्यत: जमीन कसणारे लोक होते. जमीन पिकविण्याकरिता जमिनीवर प्रथम शेतकरी येतो. नंतर शेती व्यवसायाला साधनीभूत लोक त्यांच्याभोवती गोळा होतात. हयांना कारु म्हणतात. म्हणजे एका शेतक-या मागोमाग पाऊण कारु आला असे होते."[२]

ग्रामव्यवस्थेत कुणबी हा मुख्य बळ असलेला बळीराजा त्यानंतर बारा बलुतेदार हया बलुतेदारांना ग्रामव्यवस्थेत मानाचे स्थान होते. शेतकरी हा गावाचा प्राण असून बारा बलुतेदार त्याचे अवयव होते. शरीरात प्राण असतो. तेव्हाच इतर अवयव काम करीत असतात. प्राथमिक क्षेत्र, दुय्यम क्षेत्र व तृतीय क्षेत्र अशी उद्योगाची वर्गवारी केली जाते. कृषीशी सबंधीत उद्योग प्राथमिक क्षेत्रात येतात. उर्वरित दुय्यम व तृतीयक्षेत्रात येतात.ते शहरी भागातले बौद्धिक स्वरुपाचे उदयोग असतात. कौशल्यप्रधान व प्रतिष्ठेचे असतात. श्रमाला त्या मानाने कमी प्रतिष्ठा असते. शहरी आणि ग्रामीण यामधील हाच फरक असतो. व्यापार ,उद्योग, प्रशासन यांची केंद्रे शहरात असतात. यांच्या नाडया अथवा सूत्रे शिक्षित उच्चवर्गीय लोकांकडे असतात. कष्ट करुन शेती पिकविणारा शेतकरी कमी शिक्षित असतो. मात्र सांस्कृतिक आणि भावनिकदृष्टया तो समृद्ध

असतो. नव्या परिवर्तनामुळे धरणे, औद्योगिकीकरण वाढते शहरीकरण यामुळे अजगराने वासरु गिळावे तसे जमिनीचे तुकडे प्रकल्प गिळत आहेत.कृषीसंस्कृती उद्‌ध्वस्त होत आहे. शेती नीट पिकत नाही. पावसाच्या लहरीपणामुळे आर्थिक विवंचनेत नाडलेला शेतकरी व त्यांचे कुटुंबीय यांचे प्रश्न निर्माण होतात. सगळीकडून हरलेला शेतकरी आत्महत्या करतो. या हजारो आत्महत्या हा साहित्यांचा विषय व्हायला पाहीजे. या पूर्वीही सावकारी पाश शेतक-यांच्या गळयाभोवती होताच त्यावरही खूप लिहिले गेले आहे.

डॉ. कोत्तापल्ले म्हणतात."ग्रामीण जीवनाच्या उद्‌ध्वस्तीकरणाला प्रारंभ होऊन शंभर वर्षे उलटून गेली आहेत.यंत्रयुगाच्या आगमनाबरोबर क्रमाक्रमाने संपूर्ण ग्रामीणव्यवस्था उद्‌ध्वस्त झाली. स्वांतत्र्योत्तर काळात ही परिस्थिती बिकट झालेली दिसते. शहरे फुगत गेली . त्यामुळे त्याच्या जवळची शेतीही नष्ट होऊ लागली. जागतिकीकरणाच्या काळात ग्रामीणांचे विशेषत: शेतक-याचे प्रश्न आणखीच गंभीर बनले आहेत. अर्थव्यवस्था गतिमान होण्यासाठी विशेष आर्थिकक्षेत्राची [SEZ] संकल्पना पुढे आली. यातूनच शेतक-याच्या अस्तित्वाचा प्रश्न निर्माण झ् ाला. सुपीक जमीन बिगरशेतीच्या क्मासाठी वापरली जाणार आहे. त्यासाठी शेतक-यांना विविध आमिषे दाखवली जात आहेत. काही ठिकाणी जबरदस्तीने जमिनी ताब्यात घेऊन परकीय कंपन्यांच्या ताब्यात देण्याचे प्रयत्नही होत आहेत.यापूर्वीही भरमसाठ आश्वासने देऊन विविध प्रकल्पांसाठी जमिनी घेतल्या गेल्या आणि शेतक-यांच्या हाती फारसे काही लाभले नाही ही वस्तूस्थिती आहे .म्हणून आता 'शेती वाचवा ' मोहीम शेतक-यांना उभारावी लागेल .दुस-या बाजूला डोंगराचे सपाटीकरणाचे कामही चालू आहे . डोंगरच्या डोंगर पोखरुन गौण खनिजाचा उपसा करणे चालू आहे डोंगराच्या सपाटीकरणामुळे पर्यावरणाला धोका निर्माण झाला आहे हे आणि यासारखे प्रश्न नव्याने समजून घ्यावे लागतील "[३]

शहरात शिक्षण नोकरी या निमित्ताने ग्रामीण भागातील लेखक कवी शहरात स्थायिक झाले. ग्रामीण बोलीतील जाणिवा अनुभव प्रमाणभाषेत आले.या बाबतीत विश्लेषण करताना द.ता भोसले यांनी म्हणतात - ग्रामीण साहित्याची धारा समृद्ध व पृष्ठ करणा-या पहिल्या

पिढीतील ग्रामीण लेखकांना नोकरी निमित्ताने शहरात यावे लागले ,तरीही त्यांची ओढ रानातल्या, गावातल्या नानाविध गोष्टीकडे होती .त्यांचे मन हे तिकढे रमत असे.शहरात वास्तव आणि गावात अडकलेले मन यांचा आविष्कार पहिल्या पिढीने ग्रामीण साहित्यात केला .त्यामुळे ग्रामीण साहित्याचा फायदाही झाला आणि तोटाही झाला .फायदा असा की नोकरी निमिताने शहरात स्थिरावलेल्या या ग्रामीण लेखकांना मोठे विस्तारलेले साहित्यक्षेत्र मिळाले.त्याच्या लेखन कर्तृत्वाला भरपूर वाव मिळत गेला.त्याच्या व्यक्तिमत्वाला आणि लेखनाला पैलू पाडता आले तोटयाबाबत ते म्हणतात की ग्रामीणजीवनाशी शहरात वास्तव्य झालेल्या मनाला ग्रामीण जीवनात झालेल्या विविध सामाजिक स्थित्यंतराची अचूक आणि तत्परतेने नोंद घेता आली नाही.

आगरी समाजात सेझमुळे आंदोलने झाली . कारण बागायती, सुपीक जमिनीवर आक्रमण झाले. समुद्रकिनारी असलेल्या खाडयांच्या टापूतील जमिनी बळकावल्या गेल्या . आगरी कवी , लेखक यांच्या अनेक साहित्यकृती याच जाणिवेतून निर्माण झाल्या प्रा. शंकर सखाराम यांची सेझ [SEZ] , ‘हरकत काय तुमची ? ’,‘ सारेबाराचा पलाट ’ ‘भूक,’ ‘वस्ती नसलेले गांव, ’ ‘उफल्या’ , ‘कोसलन’ या सारख्या अनेक कलाकृती याच भावनेतून, जाणिवेतून आगरी बोलीत निर्माण झालेल्या आहेत व अनेक साहित्यकृती आज निर्माण होत आहेत. आगरी लेखक नव्या जोमाने लिहीत आहेत. त्यामुळे वेगळे विषय वेगळे प्रादेशिक प्रश्न घेऊन नवीन साहित्य झपाटयाने शब्दबद्ध होत आहे. यातील अनेक कलाकृती कुणी दखल न घेतल्याने दुर्लक्षित राहिल्या .

४.२ ग्रामीण साहित्य आणि प्रादेशिकता :

साहित्यामध्ये जीवनाचे सत्यदर्शन घडते. ते कुठल्यातरी वातावरणात कालखंडात घडत असते. स्वांतत्र्यप्राप्तीनंतर भारतीय साहित्य हे दोन दृष्टीनी महत्त्वपूर्ण मानले जाते. एकीकडे या साहित्यातून विविधप्रकारे भोगलेले जीवनसत्य प्रतिबिंबित झालेले आढळते. तर दुसरीकडे देशाच्या उपेक्षित ग्रामीण प्रदेशाचे सजीव चित्रण केलेले आढळते.

" ग्रामीणता आणि प्रादेशिकता या एकच संकल्पना आहेत. याबाबत संभ्रम निर्माण केला जातो.कोकणच्या पार्श्वभूमीवर,जीवनावर लिहिलेल्या साहित्यकृती साधारणत:मराठीत प्रादेशिक म्हणविल्या जातात आणि इतर प्रादेशिक विभागातील पार्श्वभूमीवर लिहिलेले साहित्य ग्रामीण या सदरात जमा होते. वस्तुत: कोकणातील ग्रामीण भागाला प्राधान्य देणारे साहित्य ग्रामीण होऊ शकते तसे महाराष्ट्राच्या इतर प्रदेशांचे चित्रण करणारे साहित्यही प्रादेशिक होऊ शकते. ग्रामीण आणि प्रादेशिक यात काही फरक नाही असे अनेकांना वाटते व या दोन्ही प्रकारच्या वैशिष्टयांनीयुक्त असलेल्या साहित्यात निश्चित काही साम्यस्थळे आहेत. परंतु ते सर्वस्वी एकच आहेत असे कल्पिले म्हणजे नेमक्या आकलनात अडचणी आणणारे ठरते. प्रादेशिक आणि ग्रामीण यांना एकच समजवणारी काही विधाने खालील प्रमाणे सांगता येतील.

अ] ज्यात प्रादेशिकतेची उत्कृष्ट वर्णने आलेली आहेत ती [कांदबरी] प्रादेशिक म्हटली तरी हा ग्रामीण कांदबरीचाच अधिक वास्तवपूर्ण आविष्कार होय.

ब] प्रादेशिक कांदबरी हा ग्रामीण कांदबरीचाच एक वास्तवपूर्ण आविष्कार होय असे आपण मानतो.

क] प्रादेशिकता म्हटली की ती ग्रामीण वाङमयाच्या अपरिहार्यपणे जवळ येते. कारण प्रादेशिक म्हणून जी चित्रणे आजवर मराठीत झाली आहेत ती सर्व ग्रामविषयक चित्रणे आहेत. म्हणून प्रादेशिक वाङमयाला ग्रामीण वाङ्मय या सदराखाली घेतले तरी त्यात फारशी चूक होणार नाही.

ड] एका विशिष्ट प्रदेशातील ग्रामीण साहित्य एकत्र केले की त्यातून प्रादेशिकता सिद्ध व्हायला हरकत नाही." ४

वरील मतमतांतरामधून एक गोष्ट स्पष्ट होते की ग्रामीण आणि प्रादेशिक यामध्ये मोठा फरक दिसून येत नाही. अनागर प्रदेश यामध्ये केंद्रात असतो. या मधील पुष्कळसे घटक एकसारखे आहेत. तरीही या दोन संकल्पना वेगवगळ्या असू शकतात. कारण ग्रामीण साहित्यात व्यक्तिरेखा केंद्रस्थानी असतात कथा अथवा कादंबरीचा नायक , नायिका अग्रस्थानी

असतात. म्हणजेच ग्रामीण आणि प्रादेशिक यामध्ये ब-याच गोष्टी सारख्या असल्या तरी काहीसा भेदही आढळून येतो.

ग्रामीणता आणि प्रादेशिकता यावर भाष्य करताना डॉ. म.सु.पाटील म्हणतात "आज आपण ग्रामीण प्रादेशिक असे दोन शब्द वापरतो. खरे तर त्यामध्ये आपणास सुस्पष्ट भेद आजपर्यंत दाखविता आला नाही. ग्रामीण जीवन हे ग्रामीण व्यवसाय आणि ग्रामसंस्था यांच्या चौकटींनी अधिक नियमबद्ध असते. त्यामुळे या जीवनात प्राकृतिक वृत्ती व प्रवृत्ती तसेच त्याच्याशी निगडित अशा भावभावना अधिक दृगोचर होतात. या चौकटीत जीवन जगणा-या समुहाइतका जोरकसपणा असण्याची शक्यता कमी असते. त्यामुळे अशा जीवनातील नाटय पकडताना सामान्यातील एखाद्या असामान्य व्यक्तिवर लेखकाला आपले लक्ष केंद्रीत करावे लागते आणि बाकी सा-या गोष्टी पार्श्वभागी ठेवाव्या लागतात. प्रादेशिक कादंब-यातील पात्रांच्या वृत्ती प्रवृत्तीवर प्रदेशाचे संस्कार जितके अधिक असतात. तितके ग्रामीण कादंबरीतील पात्रावर नसतात. त्यांची वैयक्तिक घडण व स्वत:ची अशी मानसिकता महत्त्वाची असते. तिच्यावर निसर्गापेक्षा भोवतालची परिस्थितीमधील इतर घटकांचा वाटा अधिक असतो .मला वाटते 'धग ' आणि त्या नंतरची 'पाचोळा' या कांदब-या या प्रकारात मोडतात . "[५]

डॉ. मधु कुळकर्णी म्हणतात," ग्रामीणत्व केवळ त्या गावापुरते मर्यादित नसते तर प्रदेशाचे प्रतिनिधित्व करीत असते. कारण या संकल्पनेत एका बाजूने जीवनाचे व्यक्तिवादित्व व वाङ्मयाचे वास्तववादीत्व आढळते ज्याला Doron to earth reality म्हणजे धरतीतील स्पर्शी वास्तवता म्हणतो ती आढळते ,म्हणून प्रादेशिकतेत एका बाजून वास्तवतेची व्याप्ती तर दुस-या बाजूने नाविन्याची नैसर्गिक इच्छा आहे.

१. प्रादेशिकता ही नैसर्गिक व सांस्कृतिक वातावरणाला महत्त्व देणारी प्रवृत्ती आहे.

२. प्रादेशिकता ही वाङ्मयीन जाणिवेची एक अवस्था आहे.

३. प्रादेशिकतेत शहरे असली तरी त्यांचा विचार करता येत नाही.

४. प्रादेशिकता हे साहित्याला लाभलेले एक लेणे आहे. आणि साहित्यातील कथा, पात्रे, भाषा या घटकावर वातावरणाचा प्रभाव गाजविणारी एक प्रवृत्ती आहे.

५. प्रादेशिकता हे साहित्याचे वर्णनात्मक विशेषण आहे. ती वाङ्मयीन प्रवृत्ती आहे. , वाङ्मयीन मूल्य नव्हे."[६]

४.३ कोकणातील प्रादेशिक कांदब-या :

प्रा. शेळके यांनी म्हटलेले आहे की प्रादेशिकता म्हणजे केवळ निसर्ग नाही. तर प्रादेशिकता म्हणजे इतर घटकांचा वाटा अधिक असतो.साधरणत: प्रादेशिक ही संकल्पना जरी र.वा.दिघे यांच्या 'पड रे पाण्या पड' या कादंबरीपासून निर्माण झाली असे मानले जात असले तरी हा शब्द १९३५ पासून वापरला जात आहे. श्री. ना. पेंडसे यांच्या कादंब-यांनी पुन्हा एकदा क ादंबरीचे प्रादेशिकत्व जाणवून दिले. प्रादेशिकता म्हणजे विशिष्ट प्रदेशाची संस्कृती भाषा समस्या निसर्ग,सामाजिकजीवन याच्या वर्णनामुळे त्या प्रदेशाला लाभलेले वेगळेपण होय. आगरी बोलीतील साहित्य हे प्रादेशिक साहित्याच्या गटात मोडले जाते.

डॉ. अ.रा. तोरो यांनी आधुनिक मराठी ललित वाङमयातील प्रादेशिकता उद्‌गम आणि विकास [१९७३] या अप्रकाशित ग्रंथात प्रादेशिकतेची संकल्पना मांडण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. तो असा १९२५ सालापासून मराठी ललितवाङमयात प्रामुख्याने कादंबरीतील प्रादेशिकता व्यक्त झालेली दिसते. मानवी मनाला आकार देणा-या विशिष्ट भूप्रदेशातील विशिष्ट बोलीभाषेचे वेगळेपण त्यामुळे व्यक्त होते. त्यामुळे बोलीभाषा हा प्रादेशिक कादंबरीचा एक महत्त्वाचा घटक ठरतो. प्रादेशिक साहित्य असा शब्दप्रयोग करताच अशा कथानकाला सोंदर्याचे वेगळे परिमाण लाभते. व्यक्ती आणि मातीचे उत्कट सबंध प्रदेशाच्या जीवंत चित्रणाने व्यक्त होतात. म्हणून त्या प्रादेशिकतेचे एक घटकमूल्य मानून प्रादेशिक कादंबरीचे एक वेगळे परिशीलन करणे अपरिहार्य झाले आहे. प्रादेशिक साहित्याची आरंभाची प्रेरणा ही जीवनातील वास्तववादी अनुभूतीतून निर्माण झालेली आहे असे म्हणता येईल. प्रादेशिकता ही वर्तमान युगाची प्रमुख प्रेरणा असली तरी प्रादेशिकतेचे तत्व वा प्रवृत्ती प्राचीन होय. म्हणजे त्या प्रदेशातला माणूस ,त्या माणसांची

संस्कृती त्याचे उपजीविकेचे साधन ,त्या माणसांची भाषा आणि या सा-यांना कवेत घेणारा निसर्ग या सा-याच्या परिपाकातून साहित्यातील प्रादेशिकता निर्माण होते.

४.४ कोकणी जीवनातील प्रादेशिक स्वरुप :

कोकणच्या पार्श्वभूमीवर प्रथम र.वा. दिघे यांनी कांदबरीलेखन केले. प्रादेशिक साहित्याचे जनक म्हणून दिघेना गौरविले जाते. ज्या काळात मध्यमवर्गीय पांढरपेशी अथवा सदाशिवपेठी साहित्यांची रेलचेल होती त्या काळात कोकणच्या, खोपोली,खालापूरच्या रानसई ,जासई च्या पार्श्वभूमीवर कादंब-या लिहून ग्रामीण प्रादेशिक साहित्याचे दालन उघडले. गावढंळ म्हणून त्यांचेही प्रस्थापितांनी हंसे केले होते. तरीही वेगळेपणामुळे ते वाचकांना भावले. सराई, आई आले शेतात [र.वा.दिघे.] अन्नदाता उपाशी [वि.वा. हडप] हद्पार ,गांरबीचा बापू [श्री. ना. पेंडसे] भाकरी आणि फूल [मधु मंगेश कर्णीक] असे कोकणाच्या पार्श्वभूमीवर लिहिणारे अनेक लेखक निर्माण झाले.

४.५ र.वा दिघे यांच्या" सराई "कांदबरीतले आगरी समाजाचे प्रतिबिंब :

र.वा. दिघ्यांच्या' सराई,' 'आई आहे शेतात "पड रे पाण्या पड ', इ. कृषिसंस्कृती सांगणा-या कादंब-या आहेत. आई आहे शेतात. कूळकायद्याबाबत महती सांगणारी आहे.सराईत, कातोडी, शेतकरी यांची जीवनसंस्कृती बोलीभाषेचे संवाद ,म्हणी व वाक्प्रचारातून पनवेल, खोपोली हा उत्तर कोकणातील प्रदेश साकारलेला दिसून येतो. र.वा.दिघे यांनी पाणकळा कांदबरी प्रसिध्द केल्यावर सराई ही कांदबरी प्रसिद्ध केली .सराई या कांदबरीबाबत ते म्हणतात." पाणकळ्यातील माझी अनुभवसंपदा मी तारूण्यात गोळा केली होती पण सराईसाठी जमवाजमव करण्याचे मला काहीच कारण नव्हते .कारण सराई ही माझ्या जमिनीत पिकणारी , माझ्या मळ्यावर बसणारी,बैलगाडया माझ्या अंगणात येणारी व ओसरी वरुन घरात येणारी भात शेतीतच माझा जन्म गेलेला तेव्हा सराईच्या खुणा मला नाहीतर दुस-या कोणाला कळणार !" [७]

" सराई " ही कादंबरी रायगड जिल्हयातील खालापूर तालुक्यातील खोपोली परिसरातील जासई व रानसई गावावर चितारली गेली आहे. रानसई गावच या कादंबरीचा नायक आहे .या

कादंबरीत वर्णन केलेला कुणबी /आगरी हा येथील समाजच आहे.सावकारी पाशाने पिडलेल्या या समाजाचे चित्रण , रीतीरिवाज तसेच कातकरी आदिवासीचे समाजचित्रण हे येथीलच आहे ." बाप्पाजी देशपांडे इनामदाराचे लोकजीवन आणि कातोडी ठाकूर कुणब्यांचे त्यांच्यावर अवलंबून असणे .मनोहर लाडीची असफल प्रीती आणि मनोहर,मनोरमेचे सफल जीवन ,भिवरी अंकुशाचे उत्कट प्रेमजीवन कुणबी ठाकूर कातोडयाचे समना मारवाडयाकडून होणारे शोषण , सरकारी अंमलदाराकडून होणारे शोषण,या विशाल पटातून सहयाद्रीच्या कुशीतील रानसई गावातील लोकजीवनाचे वास्तव चित्र लेखकाने रेखाटले आहे."[८] लेखक र.वा. दिघे स्वत: उत्तम शेतकरी होते. "शेतीशी निगडीत सर्व गोष्टीशी त्याची नाळ जुळलेली होती . मातीत मिसळल्यामुळे त्यांच्या लेखणीतून निसर्ग अपसूक पाझरलेला आहे त्यासाठी त्यांना यातायात करावी लागलेली नाही. भादव्यातील अन्नटंचाई, त्यासाठी सावकाराकडून दिडीने भात घेणे, यासारखी शेतक-यांची दु:खे त्यांनी अनुभवलेली असल्याचे वारंवार जाणवते. "आला भादवा आन हांडया धोंदवा " ही म्हण आगरी बोलीतील आहे. "एकाच पीकावर अवलंबून असलेल्या कोकणातील शेतक-यांची वर्षाअखेर भाद्रपद अश्विनात उपासमार होते अशावेळेचे उत्तम चित्रण सराईत येते.सावकाराकडून दिढीने भात घेण्याची वेळ येते. लेखक त्याला हिरवादुष्काळ म्हणतो. वास्तवता व स्वप्नमयता यांचे जे मिश्रण दिघ्यांनी या कादंबरीत केले आहे ते अपूर्व आहे "[९] असे गंगाधर गाडगीळ म्हणतात. या कादंबरीबाबत डॉ.आनंद यादव म्हणतात की "स्वांतत्र्यपूर्व काळातील मध्यम दर्जाच्या शेतक-याचे वैभव भोगून ते बसले होते.डोळसपणे ठाकूर आणि कातोडी यांच्या जीवनपद्धतीचा रीतीरिवाजाचा ,स्वभाव विशेषांचा त्यांनी अनुभव घेतला होता.त्या सगळ्याचा सहानुभूतीने भरपूर तपशिलाने बारकाव्यानिशी व रसिक मनोज्ञ अविष्कार करणारा मराठीतील हा पहिला कादंबरीकार - या कादंबरीतील काही म्हणी अशा आहेत १) रानसईचं दांड तर जासईचं बांड २)चोरांची नजर बोस्क्यावं ३) सराई सुगी न सबली उगी ४) कुळब्या बिगर दाता नाही अन मारल्या बिगर देता नाही.५)गाडी मागं धुरळा ६)बडे घर आणि पोकळ वासा इ. कातकरी कोयाचा अंत्यविधी हा तर अनुभूतीचा परमोच्चिंबिदू आहे .दारु पिऊन नाच करणा-या कातोडयांची

मेलेल्या माणसाला मूठमाती देण्याची परंपरा वैशिष्टयपूर्ण आहे. प्रेताशेजारी धनुष्य-बाण ,पाठीवर भाता आवळला जातो .शिकारीची हत्यारे खडडयात ठेवतात विव्हळ स्वरात गाणी म्हणतात फेर धरुन नाचू लागतात.मेलेल्याला उद्देशून म्हणतात,

" बामणाच्या जन्मा जाशील तर शेंडी झटकून मरशील "

" परभाच्या जन्मा जाशील तर लिवून लिवून मरशील "

" कुळंब्याच्या जन्मा गेलास तर काबाडाने मरशील "

"कातोडयाच्या जन्मा आलास तर ,तर वनचा राजा होशील"

" कातोडयाच्या जन्मा ये रं ,वनचा राजा हो रं " [१०]

४.६ आगरी बोलीतील कादंबरी :

नाग़र संस्कृतीप्रमाणे ग्रामीण आगरसंस्कृती चितारणा-या आगरी बोलीतही अलीकडे कादंबरी लेखन झालेले आहे. आगरी समाज उत्तरकोकणात बहुसंख्येने राहतो. यापूर्वी कोकण म्हणजे केवळ रत्नागिरी सिंधुदुर्ग हाच प्रामुख्याने मराठी साहित्यात चितारला गेला . परंतु ठाणे , रायगड , मुंबईजिल्हयात कुणबी ,आगरी ,कोळी वाडवळी इ. जातीजमाती राहतात. त्यांचेही भावविश्व वेगळे आहे. त्यांचे प्रश्नही वेगळे आहेत .याचाही विचार करणे गरजेचे आहे . आगरी समाज मुंबईलगत राहत असल्याने विविध प्रकल्प, आद्यौगिकीकरण व शहरीकरण यात तो भरडला गेला आहे ते त्यांच्या साहित्यात चितारले गेले आहे.आगरी बोलीत प्रकल्पग्रस्तांच्या वेदना मांडणारे विपुल ललितसाहित्य निर्माण झाले आहे.

आगरी बोली एक नादमधुर बोली आहे.ठाणे,रायगड जिल्हयातील खारेपाटात खाडयांच्या टापून समुद्रकिनारी वसलेला आहे. आगरीसमाज आपल्या सुखदु:खाच्या कथा आपल्या लोक साहित्यातून व्यक्त करीत असतो. नव्याने शिक्षित झालेला समाज अलिकडे आगरी समाजाचे भावविश्व त्यांच्या वेदना संवेदना शब्दात साकारु लागला आहे. विविध प्रकल्प शहरीकरण, औद्योगिकीकरण यामुळे जमीन विक्रीस निघत आहे गरजेपेक्षा जास्त पैसा हाती येतो

आहे आर्थिकसमृध्दी किंवा येणारा पैशांच्या ओघात भावाभावाचे, आई बापाचे, मुलांचे, भावाबहिणीचे नातेसंबध दूरावत आहेत.पैसा विनाश घेऊन येतो.श्रद्धा,अंधश्रद्धा , नैसर्गिक आपत्ती सामाजिक विषमता संघर्ष, राजकीय, आर्थिक शोषण यामुळे नातेसंबधातला तणाव कोसळणारा ग्रामव्यवस्थेचा डोलारा, पुढच्या पिढीस जगायला आधार उरणार नाही .असे अनेक प्रश्न सेझ्ासारखी कादंबरी मांडते. आगरी बोलीत फारच मोजक्या कादंब-या लिहिल्या गेल्या आहेत. परेन शिवराम जांभळे यांच्या प्रेरणेने मोहन भोईर यांनी आगरी साहित्य विकास मंडळ स्थापन करुन आगरी साहित्यिक चळवळ उभारली. आगरी समाज उन्नतीसाठी झिजणा-या तशा अनेक संस्था कार्यरत आहेत. आज गावोगावी संमेलने होताहेत. अनेक नवोदित व प्रतिभावंत साहित्यिक या निमित्ताने मनातील न्यूनगंड नाहीसे करुन लेखन करीत आहेत. आगरी बोली ही अडाणी, असंस्कृत आहे आणि आपण या बोलीत जाहीरपणे बोललो किंवा छापले तर लोक आपल्याला हसतील आणि आपली फजिती होईल हा गैरसमज आगरी बोलीत लिहिणा-या लेखकात होता. आगरी साहित्य विकास मंडळाने तो झपाटयाने दूर केला आहे .या निमित्ताने आगरी कृषीवल संस्कृतीतील यातनापर्व , ताणेबाणे, जीवन शैली, इत्यादिचे सर्व प्रथम दर्शन मराठी साहित्य विश्वाला घडलें आगरी समाजाचे भावविश्व समाजजीवन त्यामुळे मराठी साहित्यात साकारले गेले .

कादंबरी लेखनाच्या प्रांतात शंकर सखाराम यांची "माया व कोसलन भूक , बखर सदाशिव वाशीकराची "या कांदब-याच्या निमित्ताने आगरीसमाजसंस्कृतीचे दर्शन महाराष्ट्राला झाले. अविनाश पाटील यांची "वस्ती नसलेले गांव " प्रा.वांसती ठाकूर "ऊफल्या," अनंत पाटील यांची " रायता , ढेपली ,चावरे फुय ".व तांदळाची भाकर कांदबरीकार गजआनन म्हात्रे ,इत्यादी कादंब-यानी आगरी समाज संस्कृतीच्या दर्शनाने वेगळेपण सिध्द केले. वैकुंठनाथ डंगर (दादर) यांची 'कॉलेजीनी ' (१९७५) मुरलीधर म्हात्रे यांच्या 'प्रेम कहाणी '(१९८४) व 'कलंकिनी '(१९९०), परेन जांभळे यांची 'जोडरक्षरे' (२००७) गजानन म्हात्रे यांची लिंगबदलासारखा वेगळा विषय घेवून वैदयकिय चमत्कार हाताळणारी कांदबरी ' तिची बायको '(२००८) अविनाश पाटील यांची कान्होजी आंग्रे यांच्या जीवनावरची कांदबरी 'दर्यादौलत'

(२००८) इ.या काही कांदब-या जरी आगरी लेखकांच्या असल्या तरी त्या आगरी बोलीत नाहीत त्यामुळे त्या कादंब-याची चर्चा इथे करण्यात आली नाही . आगरी साहित्यिकांनी विपुल लेखन करुन त्यात मोलाची भर टाकली आहे व आगरी बोलीचे नवे भावविश्‍व मराठी सारस्वताला दाखविले आहे . नवा अनुभव त्यामुळे रूजू झाला आहे.

प्रा. शंकर सखाराम हे वाचकांना ललित लेखन , कथा, कांदबरी, कविता लेखन या माध्यमातून परिचित आहेत. आजवर एकूण २४ पुस्तके त्यांच्या नावावर असून ,गावदरणी घरपरसू आगरातली माणसं ही ललितगद्य आणि व्यक्तीचित्रेही याच मातीत रुजलेली आहेत. प्रादेशिकता, तेथील लोकजीवन, लोकसंस्कृती सण,उत्सव इत्यादिचा सुरेखसंगम या पुस्तकातून आढळतो. कथा कादंब-यातून प्राधान्यानं येणारी ही भूमी सेझखाली येणं लेखकाला कदापी सहन होणारे नाही. प्रा. शंकर सखाराम यांनी लिहिलेली "हरवलेली वस्तुसंस्कृती" हा वस्तुकोश म्हणजे मराठी साहित्यातील मैलाचादगड आहे. हा वस्तुकोश आणि त्याला जोडलेली संस्कृती याच मातीतील. त्यांचे "शब्दानुबंध" "सायादान "हे संशोधनपर ललितगद्य आणि त्यातील अनेक संदर्भ इथल्या संस्कृतीशी जोडलेले. त्यांचे अन्य साहित्य माया,कोसलन[कादंबरी] घुगाट, मेल, इ-गोजं [कथा] , कोजागिरी, वेडेपक्षी, गोष्टुल्या, हसुल्या, हिर्वळ इत्यादि बालकथा हे सारं वाङमय आणि वाङमयाचा स्त्रोत या मातीशी जडलेला आहे. एवढी विपुल साहित्यसंपदा आणि प्राथमिक संस्काराची जडणघडण ज्या मातीशी झालीय त्या मातीशी लेखक इमानी आहे. लेखकातला सामाजिक कार्यकर्ता यामुळे तळमळीने उठला आहे आणि प्रवाहाविरुध्द जाण्याचं मोठं धाडस प्रा. शंकर सखाराम यांनी केलं आहे.

१) कोसलन   (१९९९):

प्रा. शंकर सखाराम यांची मंगेश प्रकाशन मुंबई यांनी प्रकाशित केलेली आगरी संस्कृतीचे दर्शन घडविणारी कोकणाच्या पार्श्‍वभूमीवरील ही प्रादेशिक कादंबरी आहे. ही खैरोबाच्या डोंगरात आणि खाडीच्या कैचीत सापडलेल्या आडगांवची कहाणी आहे. अर्थात या कादंबरीत येणारा कालखंड सुमारे चाळीसपन्नासवर्षा पलीकडचा आहे. ज्या काळात खेडोपाडी

वैद्यकीय सोईसुविधा नव्हत्या. भगत,भक्तिण, बुवाबाबा यांचे गंडेदोरे विभूती लावू न रोगी बरे होण्याची वाट बघत असत.

कोसलन हया कादंबरीत अंधश्रद्धेच्या अज्ञानात खितपत पडलेल्या आगरी समाजाचे भावविश्व लेखकाने अधोरेखित केलेले आहे.या कादंबरीचा नायक गजू हा तात्यांचा गावात सर्वातजास्त शिकलेला एकुलता एक मुलगा.त्याला पुढे शिकायचे असते पण बाप म्हणतो आपले दुकान आणि त्यांच्यामागे असलेले दारूचे टाउर (गुत्ता) साभांळणारा चंदू , मनीकाकू ,आळशाकाका, गिरम्या, वैदू,पाटील, रामकिस्ना ,यसकरीन (भक्तिन) नामदेव सुनी , भगत, विधवा पांचूबाय व तिची सून या सारखी पात्रे या कादंबरीत आढळून येतात कोणत्याही गांवाचे प्रतिनिधित्व करतील अशी ही पात्रे आहेत . ही प्रादेशिक कांदबरी असून तिचा नायक कुणी एक व्यक्ती नाही अडगाव हाच या कादंबरीचा नायक आहे .या गावातील प्रत्येकाचे सुखदु:ख या क ादंबरीचा विषय आहे ."कोसलन "या आगरी बोलीतील शब्दाचा अर्थ आहे महामारी. पूर्वी पटकी कॉल-या सारख्या रोगाने माणसे मरत त्यावेळी महामारी आली मरीआयचा फेरा आला किंवा कोसलन आली असे म्हटले जाई .प्रस्तूत कादंबरीतही गावातील माणसाचे दवापाण्यावाचून मरणे आहे . भगताच्या विभूतीने भक्तिनीच्या गंडयादो-याने बरे वाटले तर ठिक अन्यथा मृत्यू ठरलेलाच असे .

या कांदबरीची भाषा सरळ भिडणारी , आगरी बोलीसारखी रांगडी आहे त्यात शिव्या असोत बोलणे असो मिळमिळीत नसते सारे रोखठोक असते व औपचारिकता नसते "रात्र वाघासारखी डरकाळत होती. त्यात डरकाळीला रघूच्या घरातून कळांचा प्रतिसाद येत होता. पाचूबायने दम न खाता आल्या आल्या हात चालवायला सुरुवात केली. रघूची बायको टाकीतच्या पावशीसारखी तळमळत होती. " गावातल्या बलुतेदारांचे व्यक्तीचित्रण अचूक केलेले आहे .न्हावी, सुतार,दुकानदार मात्र आगरी आहे .शंकर सखाराम यांची भाषाशैली अप्रतिम आहे

"पाऊस गेला कुठेचा गजर केला पाउस पडत नाही नक्षत्रे कोरडी जाऊ लागली.यावर भगत उपाय सांगतो . सर्व पेरणीकरीता पावसाची वाट बघत असतात . राती भगताजवळ पान्याचा

गा-हाना घातला पन काय मिळत नय मी काय पिऊ मी काय पिऊ गांवाबाहेरच्या पिंपळावर पावशीने जोरात सूर लावला होता. " तू काय पिशील काय नको पिव ,ख्रा माती !" पावशीच्या ओरडण्यावर हरी पिसाळ्ला.

" कन्हाला माती खाईल आपले आधी पानी पिईल.आपले आधी ती पानी पिनार अगदी सोच्य "

पाटील हंसले

" आपले आधी पानी पिणार ? " हरी गोंधळ्ला.

" आपले आधीच ती पानी पित मानसाचे आधी ती वरचा पावसाचा पानी पित, रघू. "

" त्या कसा कसा रं ? " हरीला प्रश्न पडला.

" त्याचा असा हाय, पूर्वी हिनी ढोरांना शेणाचा पानी पाजला . ढोराही देवाजवळ गा-हाना न्हेला. देवानी ढोरांचा गा-हाना ऐकला न पावशीला सराप दिला

" तू जिथ जिथ पानी पिवाला जाशील तिथतुला शेणाचा पानी दिसल "

" मंग ? हरी.

" मंग काय ती जमिनीवर पानी पितच कुठ ? पानी पिवाला गेली की समोर शेनाचा पानी " पाटील तान लावून सांगत होते ." मंग तिची तहान कशी भागतय ?" हरी नवलाईन विचारत होता. तहान कशी भागणार वर्षभर ती तशीच फकस्त आगोटीचे पहयले पावसाचा पानी पित. सगळ्यांचे आधी तो पन वरचा आभालांशी धरतीवर पराचे आधी ती ठेंब झेलणार रघूचे हरीचे शंका समाधान केले ."मंग सगळ्यांचे आधी हिलाच पानी लागतं ? "हरी पावशीकडे बघत होता. पावशीने पिंपळावर मी काय पिऊ मी काय पिऊ ओरडा करुन घसा सुकविला होता." चला रं पावशीला बुरवू या ? " कोणी तरी गावकरी बोलला. पावसाची वाट पाहणारे मोकळे लोक झ्‍टकन ढुमणान ढुमणान ढोलकी वाजवत निघाले. पावशीला बुडवायची तयारी झाली. सगळ्याच्या अंगात पावशीची नशा चढली. (पृ.९-१०)

पावसासाठी पावशीला पाण्यात बुडविणे हे पुण्यकर्म समजून गावातील तीन चार आया बायांनी जसे जमेल तरी तांबे दोन तांबे कुणी कप पेलाभर पाणी आणून टाकीत टाकायचे. "वरुन राजा घेरे बाबा " करुन नमस्कार केला. होता होता अर्धी टाकी पानी झाली.

आले उदय उदय करीत भगताने अंग हालवून टाकीला दोन फे-या मारल्या. स्वत: तयार केलेले मंत्र पुटपुटत पार पाऊस पार पाऊस करीत पावशीला पाण्यात बुडविली. पावशीची अखेरची धाय संपून ती पंख पसरुन कागदासारखी पडली. सा-यांच्या नजरा आभाळाकडे लागल्या. पावशीची टाकी किडयानी भरली. पाण्यात वळवळ सुरु झाली .यसकरीण ते टाकीजवळ गेली. पाण्यातले किडे बघून तिने मोकळे केस सोडले. बोलती झाली. "टाकीत पसरलेली ही फुलं गावाला लाभ घरवणार पावशी हे ठेवून पावसाघरा गेली. ती आथा तिथून ती पाऊस धारणार चला वाट बघा पावसाची " सारे गांवकरी लाभाची आणि पावसाची वाट बघू लागले. त्यांनी टाकीत फुले आणि गुलाल टाकला श्रध्देने हात जोडले टाकी देव्हारा झाला.

सदु बामनाला आपल्या हरवलेल्या म्हशीबद्दल हरी विचारतो शोध लावा

"अहो माझी म्हैस मिळाली ना तुमांला चांगली पिवरची (दारु) पाजीन बघा "

बामनाच्या तोडांला पानी सुटले ,रस्त्यातल्या पावसाने भिजून नुकताच सुकलेल्या दगडीवर बामन बसला

"सांग माझे भुरीचा ठावठिकाणा "

" पंचाग ऊघडतोय त्यावर दक्षिणा ठेवा. "

गावकरी अंधश्रद्धेत लुटला गेलेला दिसतो पंचाग सांगणारा जोशी , भगत व येसकरीण भक्तीण सारे खोटेनाटे सांगून दिशभूल करताना दिसतात याबाबत लेखक म्हणतो -

" येसकरणीकडे प्रजा लोटली त्या प्रजेची राणी येसकरीन झालीच हे पाहून भगत येसकरणीवर जळू लागला. इतराचे बरं म्हणजे देव बसल्यावर त्यांने ही भाऊबंदातले बरेच दिवस धूळ खात पडलेले देव पूसून वर काढले. देवाची एक पिढी हटवली होती. देवाची एक पिढी हटवली म्हणजे अपशकूनाने भगत थरकला. पण येसकरीन चांगलीच सिंहासन पटकावून आहे हे बघून भगताच्या अंगाच्या लाहया उडाल्या . " ही भक्तामधिल स्पर्धा लेखकाने अप्रतिम टिपली आहे . गावात नवे कारखाने येणार , गावाची ग्रामसंस्कृती नष्ट होणार या वळणावर ही कादंबरी संपते याचे वर्णन करताना लेखक म्हणतो

" छोटं दुकानदार घ्या सामान" गाडीवाल्याने गजूचे सामान होडीत टाकले गजूने भाडयाचे पैसे दिले गाडीवाला गाडी फिरवत परत वळ्ला. "चल गजू " त-याने वल्हा उचला खाडीच्या नितळ पाण्यात मासळी डुबक्या देत होती. स्वच्छ शुध्द हवा खेळत होती. गजू खैरोबाच्या डोंगराकडे पहात होता. तिथे खैरांबा खाली अडगांव पुढे भातशेती खाडीत कारखाना चालू होणार त्याचे सांडपाणी खाडीत येणार, गजू डोंगर,गांव ,कारखान्याची सपाट जागा याकडे आलटून पालटून पहात होता."इथे कारखाना होता कामा नये. !" गजूच्या तोंडातून पटकन शब्द बाहेर पडले.(पृ.१६७.)कारखाना आला की ग्रामीण संस्कृती उद्‌ध्वस्त होइल ही गजूची भिती खरी होते.आगरी समाजाचा चाळीस पन्नास वर्षापूर्वीचा कालखंड याद्वारे अनुभवता येतो . 'कोसलन' एक मरीआयच्या फे-याचे नांव आहे इथे संपूर्ण ग्रामसंकृतीवर नवीन कारखानदारीमुळे उद्‌ध्वस्त होण्याची वेळ आली आहे ,कोसलन आली आहे . अंधश्रद्धा रुढी,वाईट रीतीरिवाज यांचे उच्चाटन केले पाहिजे व नवनिर्मीतेचे वारे वाहिले पाहिजेत हा संदेश लेखक देत राहतो .

सेझ (२००७) :

सेझ ही शंकर सखाराम यांची गाजलेली कांदबरी आहे . ही कांदबरी २००६ मध्ये सेझचे वातावरण देशात पराकोटीचे तापले होते . त्याचवेळी प्रसिद्ध झाली . यावेळी भारतात सेझ्‍ाचे भूत राजकारणी लोकांनी सोडून दिले होते.चीनने सेझमुळे खूप आर्थिक प्रगती केली याचे आंधळे अनुकरण करून देशातली सुपीक जमीन रियल इस्टेट बनवून भांडवलदाराना विकण्याचा मोठा घाट घातला गेला .चीनने सेझ ओसाड खडकाळ जमिनीवर उभारले व सवलती दिल्या .सेझ्‍ाचा कल शेतक-यांच्या सुपीक जमिनी लुबाडण्याकडे होता. MIDC साठी महाराष्ट्रात शेकडो एकर जमीन घेतली त्यातही इथे शेकडो कारखाने बंद पडलेले. काही ठिकाणी शेकडो एकर जमीन तशीच कारखानदांराची वाट पहात ओसाड पडलेली असताना देशभर जमिनी संपादन करण्याचे भयावह धोरण केंद्रसरकारने आणले. बंगालमध्ये सिंगूरमध्ये टाटाला प्रंचड विरोध सहन करावा लागला आगरी समाजालाही जमिनीसाठी पुन्हा एकदा संघर्ष करण्याचा प्रसंग आला .

शेतक-यांच्या जमिनी मिळविण्यासाठी भांडवलदारांची नाना अजग कृत्ये, केली एजंटगिरीला उत्तेजन दिले. अशा स्थितीत शेतक-यांना आमिष दाखवून जमीन लाटण्याचे प्रकार

चालू होते. सरकार जमीन घेणार आणि त्या बदल्यात पैसा नोकरी देणार. पण लेखक म्हणतो, पैसा काय चावायचा आहे? जमीन पिढयान्‌पिढयांची पोशिंदी. पैसे आज ना उद्या संपणार. जमीन कायमची गेली. पुढच्या पिढया कशावर जगणार ? आणि इथला निसर्ग, ग्रामसंस्कृती, नातीगोती सारे संपणार.जमिनीशी, तिथल्या माणसांशी, गावाशी जोडलेली नाळ लेखकाला स्वस्थ बसू देत नाही.

वस्तुतः लेखकाने सुरुवातीलाच स्पष्टपणे नमूद केले आहे की, एस.ई.झेड. कादंबरीतील सर्व घटना व व्यक्तीरेखा काल्पनिक आहेत. असे असले तरी कादंबरीतील प्रदेश, एसईझेडगस्त गावे, तिथली प्रादेशिकता, निसर्ग,सण, उत्सव, ग्रामसंस्कती ही वास्तविक आहे .हे विसरुन चालणार नाही. सेझमुळे अनंतकालीन संस्कृती नष्ट होणार असून लोकशाहीतील नीतिमूल्यांचा -हास घडविणारी, हुकूमशाहीला चालना देणारी ही यंत्रणा शेतक-योच्या मुळावर कशी घाव घातले याची ही जिवंत उद्रेकगाथा आहे. एका ज्वलंत आणि स्फोटक विषयावर प्रखर प्रकाशझोत टाकणारी ही प्रादेशिक कादंबरी वाचकांना ग्रामसंस्कृती आणि तिथल्या कृषिसंस्कृतीला खिळवून ठेवते.वर्षानुवर्षे पोसणा-या काळ्या आईवर प्रेम करायला लावते ही बाब अधोरेखित करण्यासारखी आहे.

चंद्रकांत काशिनाथ थळे या सुशिक्षित पदवीधर बेकाराच्या घरातूनच या कांदबरीला सुरुवात होते. मग चंदूचे वडील, त्याची आई, राधी आणि मनी या दोन बहिणींसह चौघांचे कुटूंब उदरनिर्वाह करणारं कुटुंब वाचकांच्या परिचयाच होतं . साथीला चंदूचे मित्र रघू, विष्णू,नानू, अशोक हे त्याच गावातले शेती व तत्सम कामं करणारे , म्हशी पाळणारे मित्र भेटीस येतात. शिक्षकी पेशा आणि दैनंदिन वाचन यामुळे सभोवर घडणा-या गोष्टींवर घडामोडींवर बारीक लक्ष ठेवून असणारे गजानन गुरुजी या कादंबरीत महत्त्वाची भूमिका पार पाडतात. किंबहुना गावातील तरुणांना,शेतक-यांना सेझबद्दल जागरुक करण्याच, एकत्र करण्याच महत्त्वाच काम गुरुजी करतात. चंदू हा सुशिक्षित बेकार असला तरी तो मेहनती आहे, प्रामाणिकपणे कष्ट करणारा, आईवडिलांच्या परिस्थितीची जाण असणारा एक उमदा युवक असल्याचे गुरुजी हेरतात आणि नोकरीऐवजी त्यानं स्वतंत्र व्यवसाय करावा, गावातच पोल्ट्री काढावी यासाठी त्याला मार्गदर्शन

करताना,पोल्ट्रीच्या प्रशिक्षणाला पाठवतात.गजानन गुरुजींच्या सहकार्यामूळे चंदूच्या व्यक्तिमत्त्वात कमालीचा बदल होतो. सैन्यातून आलेल्या मेजरची चांगली साथ चंदू आणि मित्रमंडळींना लाभते.चंदू,गुरुजी आणि तरुण कार्यकर्त्यांना मेजर यांच्या सहवासाने उमेद मिळते व ते सेझच्या विरोधात उभे ठाकतात.

अनेक अडथळे पार केल्यावर चंदू पोल्ट्री चालविण्यात यशस्वी होतो. पिलांची देखभाल, त्यांच्यासाठी शेड, त्याचे खाणे,कुंपण, लस, औषधे इत्यादी गोष्टीकडे जिवापलिकडे जपून मन लावतो. कोंबडयांच्या बॅचेस पाठवतो. हंगाम चांगला होतो. चार पैसे हाती येतात. बहिणीचे लग्न धुमधडाक्यात करतो. इथवर सगळे चांगले चालत असताना बर्ड फ्ल्यूचा रोग येतो. कोकणात बर्ड फ्ल्यूची लागण झालेली नसूनही आपल्या हातान कोंबडया मारुन टाकतो. आधीच नोकरी नाही. पोल्ट्री बंद अशा अवस्थेत सेझची कु-हाड पडते. या संमिश्र वातावरणात तो सेझ लढयात स्वत:ला झोकून देतो. पुढे २२ गावांची संघर्षसमिती तयार होते. अलायन आणि टाटा कंपन्यांची दादागिरी त्यात सरकारचा अलायनला पाठिंबा , गावतलेच फुटीर एजंट, आमदार खासदार यांना जराही चिंता नाही. राजकीय पक्ष केवळ मतांच्या पेटीवर डोळा ठेवून. अशा चिंताजनक परिस्थितीत देखील गावागावातल्या संघर्ष समितीच्या कार्यकर्त्यांनी सरकारविरोधी मोर्चा, आंदोलने काढायचे चालूच ठेवले असते. पुढे २२ गाव संघर्ष समितीचे अध्यक्ष दत्ता मोकल गांवागांवातल्या कार्यकर्त्यांना योग्य मार्गदर्शन करुन आंदोलनाची दिशा ठरवतात. पुढे भाऊराव आणि त्यांचे कार्यकर्ते आतून सेझच्या बाजूने असताना डी.के.च्या ३ घोषणा, मेजर इत्यादी समन्वयाने सेझ विरोधी लढा चालू राहतो. उरण, अलिबाग आणि अन्य ठिकाणी मोर्चे निघतात. कधी तहसिलदार कार्यालय तर कधी जिल्हाधिकारी कार्यालय तर कधी मुंबई तर कधी हायवेवर निदर्शने करुन मुंबई गोवा मार्ग बंद केला जातो.सरकारकडे मा. मंत्र्यांकडे निवदनं दिली जातात. शिष्टमंडळ भेटायला जाते आश्वासनं दिली जातात. बिचा-या शेतक-यांच्या जिवाशी खेळ खेळला जातो. त्यांच्या मानेवर सेझची टांगती तलवार कायम राहाते.

अशाच चिंताग्रस्त वातावरणात मोर्चा यशस्वी झाल्याचे संदेश येतात. सरकार मध्यस्थी करते आणि शेतक-यांना त्यांच्या सुपीक जमिनी विकत घेणार नाही असे आश्वासन देते. गावक-यांमध्ये थोडासा दिलासा निर्माण होतो. आपले आंदोलन यशस्वी झाल्याचा आनंद होतो. परंतु हा आनंद काही दिवसही टिकत नाही. शेतक-यांना वस्तुस्थिती अवगत होत नाही. गावक-यांना कोणतीही कल्पना न देता, त्यांना अंधारात ठेऊन प्रत्यक्षात खाजगी कंपनीला म्हणजेच अलायनला जमिनी अधिग्रहित करण्याची परवानगी मिळ्ते आणि मग जीवनमरणाचा संघर्ष अक्षरश: पेट घेतो. गुरुजी, चंदू आणि सगळ्या गावातले गावकरी पेटून उठतात. अलायनची माणसे , कलेक्टर, पोलिसफौज या सर्वांवर शेतक-यांच्या झुंडी तुटून पडतात. पोलिसफौज या सर्वावर शेतक-यांच्या झुंडी तुटून पडतात. असंख्य हात दगडांचा वर्षाव करतात. चंदू आक्रमक होतो. पेट्रोलचा बॉम्ब फेकतो. पेटता बॉम्ब कलेक्टरच्या छाताडावर बसतो. पेटतो, चवताळलेला जमाव बेभानपणे धावत सुटतो. अलायन आणि सरकारला सळोकी पळो करुन सोडतो.इथे कादंबरीतल्या कथानकाचा शेवट होतो. शेवटपर्यत सेझचे प्रकरण रहस्य वाढवणारे ठरते. तितकेच ते वाचकांची उत्कंठा वाढवणारे ठरते. सेझबाबतची नेमकी परिस्थिती काय, सेझची दुसरी बाजू उचलून धरणारे लोक,जमिनीला चांगल्या किंमती येतात तर विकून टाका असा सल्ला देणारे मुंबईकर चाकरमानी यामुळे सामान्य शेतकरी संभ्रमात राहातो. शेतक-यांच्या मनाची विकलस्थिती, संभ्रमावस्था आणि नेमकी दिशा या एकूण मन:स्थितीचे समग्र चित्रण प्रा. शंकर सखाराम यांनी आंतल्या तळमळीने केले आहे.

कांदबरीचे सविस्तरपणे वाचन केले तर असे आढळून येते की सेझग्रस्त भागातील प्रादेशिकता तिथला निसर्ग ग्रामसंस्कृती , कृषिसंस्कृती किती महत्त्वपूर्ण आहे. लोकजीवन राहणी मान, सणउत्सव एकोपा यांमुळे वेढलेली ही संस्कृती पिढयानपिढया कशी समरस झाली आहे. छोटेमोठे शेतकी व्यवसाय, पोल्ट्री, दूधदुभते, शेतमाल, भाजीपाला, गाईम्हशी, शेळया बक-या इत्यादिंमुळे तेथील संस्कृती कशी गुण्यागोविंदाने नांदते आहे, याची प्रचिती कादंबरी वाचताना ा येते.यावरुनच लेखकाला ही संस्कृती जोपासण्याची नष्ट न होऊ देण्याची आंतरिक तळमळ केवढी

मोठी आहे याची प्रचिती येते.कादंबरीच्या सुरुवातीलाच चंदू थळेला जे स्वप्न पडते आणि आपली जमीन , आपली काळी आई कोणतरी विकत घेतंय असं स्वप्नात दिसते तेव्हा खडबडून तो जागा होतो.

" नाही ... नाही .. नाही .., आमची जमीन आम्ही देणार नाही. आमची जमीन आमची आई आहे, मोठी आई आहे. ती देणार नाही. "

मग जेव्हा तो आपल्या शेतावर फेरफटका मारतो. पठार पाहातो तेव्हा त्या पठाराचे आणि परिसराचे केलेले वर्णन लक्षवेधक आहे." पठार कसे सपाट त्या सपाटीवर दिवाळीनंतर कोल्हे गवत लाटालाटांनी झोपलेले त्यावर गावातली ढोरे चरती अगदी गोटीसारखी तयार होती. चंदूने पठारावरुन खलाटीत दूर नजर फेकली. दिवाळीत खाडीच्या भातखाचरांत देवळासारखी बसलेली पिवळी भाताची उडवी मळण्या होऊन नाहीशी झाली होती. खाचरे थंडीने अंग फाटावे तशी फाटून हिवाळी आभाळाकडे बघत होती .त्यांना खाडीचा वेढा, खाडीच्यापलिकडे शहापूर, धेरंड अशी भातखाचरांच्या मधोमध वसलेली गावे. त्यांच्यापलिकडे दूर उरण, उरणाचा द्रोणागिरी . इकडे उजवीकडे पनवेल, शेजारी कर्नाळ्याचा सुळका आभाळाशी गप्पा मारतोय . उजवीकडे धरमतरखाडी तिच्या शेजारच्या कंपनीचा धूर पांढ-या ढगांना काळे करीत धावतोय. मागच्या बाजूला उभा उचांड खैरोबा. त्याच्या उजव्या अंगाला सागरगड . सडा गच्चहिरवा पहाड आणि त्याच्याखाली आंबराया अगदी थेट रेवस कनकेश्वराच्या पायथ्यापर्यंत सारे सभोतलचे हिरवे जग. भात,मीठ भाजीपाला, नारळी, पोफळी, फुले, मासळी पिकवणारे आगर .." [पृष्ठ.२]

अशा प्रकारे सध्याच्या आगराची स्थिती स्पष्ट करुन लेखकाने वाचकांचे लक्ष वेधून घेतले आहे. सदाफुली आणि तत्सम फुलझाडांवर सातत्याने येणा-या किडी, दिवसेंदिवस नवीन रोग हे सारे प्रदूषणानं निर्माण झालेले आहेत. थळचा आरसीएफ, धरमतरची निपॉन कंपनी सकाळ , संध्याकाळ काळाडोम धूर ओकतात, त्यामुळे हिरवा पट्टा काळा पडत चालल्याचे नमूद केले आहे. गुरुजींच्या अंगणातल्या सदाफुलीवरील किडी झडपताना चंदूला अवगत झालेल्या फूलभानाचे वर्णन विचार करण्यासारखे आहे. सदाफुलीवर पानांऐवजी हिरव्या किडी आणि त्यांची काळी हगी उरली होती. बाजूच्या मखमलीची फुले ही किडीने कुरतडली होती. घरामागचा तरणा पांढरा चाफा

पानगळीने म्हातारा झाला होता. [पृष्ठ.१७] ग्रामसंस्कृती आणि कृषिसंस्कृतीचा आढावा घेताना तेथे एकोप्याने राहाणारा समाज विशेषत: आगरी, कोळी, आदिवासी, कातकरी इत्यादीचे पारंपरीक शेती आणि तत्सम उद्योग, त्याचबरोबर ऋतुमानानुसार येणारे सण जसे मकरसंक्रात, होळी,जत्रा,यात्रा,गुढीपाडवा, रामनवमी,हनुमान जयंती, गणेशोत्सव, कोजागिरी, दिवाळी इत्यादी सणाचे महत्त्व ते साजरे करण्याच्या पध्दती , इत्यादी बाबतची वर्णने वाचकांना आनंद देतात. किंबहुना ही संस्कृती जोपासली जाणे महत्त्वाचं आहे हेही वाचकांना पटू लागते. गावागावातील सुशिक्षित बेकार, त्यांची नोकरीसाठी चालू असलेली धडपड, वणवण फिरुन पदरी पडणारी निराशा, नोकरी न मिळाल्यामुळे छोटा मोठा उद्योग सुरु करण्याकडे गेलेला कल कादंबरीत होताच शिवाय शासकीययंत्रणा भ्रष्टाचारामध्ये किती बरबटलेली आहे. तळागाळापर्यत भ्रष्टाचार कसा सामान्य माणसाला हैराण करतो आहे याची अनेक उदाहरणे सापडतात.

अशोक लोटणकर यांनी याबाबत लिहिले आहे " मुळात एसईझेड म्हणजे काय ते कशासाठी आहे. नेमका प्रकार काय आहे हे अनेक शेतक-यांना माहीत नसल्याने प्रथम शेतक-यांना ही योजना काय आहे हे समजावून सांगणे त्याचे दुष्परिणाम सांगणे लेखकाला जरुरीचे वाटते. हे विशेष आर्थिक क्षेत्र स्थापनेबाबतचे विधेयक १० मे २००५ रोजी लोकसभेत मांडण्यांत आले आणि आज हे भूत आपल्या मनगुटीवर बसले स्वयंसेविका भगिनी पुढे सांगते " आपल्या देशात सुमारे ५७९ एसईझेड राबवायचे आहेत. त्यापैकी सगळयात जास्त राबवायचे आहेत ते महाराष्ट्रात . ते किती तर ७८ . रायगडमध्ये ११ सेझ आहेत . त्यासाठी रायगडमधील सुमारे एक लाख एकर सुपीक जमीन हया सेझखाली जाणार आहे. नापीक जमिनीऐवजी आपल्याकडे पिकत्या जमिनी घेतल्या जात आहेत. गावच्या गावं उठवली जात आहेत. आपल्याकडची योजना केवळ जमीन लाटण्याची आहे. सेझ म्हणजे औद्योगिकीकरण नव्हे तर रियल इस्टेटचा डाव आहे. हयासाठी कुणीही जमिनी द्यायच्या नाहीत असे ती सांगते.

या नुसत्या पिकत्या जमिनी नाहीत, तर त्या तीनपिकी आहेत. पावसाळी भात, हिवाळी वाल पावटा, तूर तर उन्हाळी हापूस आंबा देणारी अशी ही आपल्या पिढयानपिढया

पोसलेली आणि पुढे अनंतकाळ पिढया पोसणारी काळी आई आहे. तिकडे अलिबाग, चौल , रेवदंडा भागात भाताबरोबर नारळ, सुपारी , फणस, भाजीपाला देणारी ही आहे. शहापूर भागात भात, मीठ, मासळी देणारी ही जमीन सरकारच्या दृष्टीने नापीक अशात-हेने सेझग्रस्त भागातील सुपीक जमीन आणि शेतमालाचं उत्पादन यावर लेखकानं बारील लक्ष दिले असून ही काळी आई जर का अलायन किंवा टाटा यांजकडे गेली, अथवा सरकारने जबरदस्तीने बळकावली तर इथला शेतकरी उद्‌ध्वस्त होईल, इथली पिढयापिढयांची संस्कृती नष्ट होईल असं काही होऊ नये यासाठी लेखक आणि शेतकरी संघर्षसमिती सेझविरुध्दच्या लढयात ठामपणे उतरली आहे. मराठी मुलखात सेझ या विषयावर लिहिलेली ही पहिलीच प्रादेशिक कादंबरी आहे. "[११]

भूक : (२००८)

रायगड जिल्हयातील कातकरी जीवनाचे भिषण वास्तव चित्रित करणारी ही कादंबरी आहे. तीनवीरा भागातील गरीब कातक-याची उपासमार त्यांचे भावविश्व यामध्ये पहावयास मिळते.नेहमी मेळघाट किवा जव्हार मोखाडा येथील आदिवासी व त्यांचे कुपोषण पत्रकार व राजकीय पक्ष नेहमी उचलताना दिसतात परंतु संख्येने कमी असलेल्या या रायगड जिल्हयातील आदिवासी लोकांची परिस्थिती कुणी लक्षात घेत नाही लेखकांनी भुकेचे करुण रुप या कादंबरीद्वारे व्यक्त केले आहे . शाळेची कौले भूकेसाठी विकणारा दगडया आपल्याला बधीर करतो व गरिबीचे भिषण वास्तव दाखवतो .

" स्पिरीट खोपडी वैगेरे विषारी मदय पिऊन अनेक आदिवासी मृत्युमुखी पडतात ही घटना धक्कादायक अशा घटनेवर अनेक दिवस चर्वितचर्वण चालते.काही दिवस लेखन छापून येते आदिवासीसाठी विविध योजना राबविणा-या मायबाप सरकारला ते वाचायला वेळ नाही वनसंपदा नष्ट झाली शहरीकरणामुळे ती संपलीय या जंगलावर जगणारा दगडया कातकरी आणि त्याचा परिवार यांची ही कथा आहे .धनदांडग्यांनी त्यांची जमीन हिरावली आहे तो भूमीहिन जगत असताना आपला मुलगा शिकेल वकील होईल, गेलेली आपली जमीन परत मिळविल ही दगडयाची इच्छा आहे .जगण्याचा आटापिटा सून्न करुन टाकतो पोट भरण्यासाठी तो काय काय

खातो हे वाचून वाचक गंभीर होतो अरे हे विश्व आम्ही कधी अनुभवलेच नाही शंकर सखाराम यांचे हे यश आहे त्यांनी हे जीवन जवळून अनुभवले असल्याचे सतत जाणवत रहाते. एक अपरिचित जीवन आपल्याला लेखक दाखवतो ..

अशोक लोटणकर या कांदबरीबाबत म्हणतात "सेझनंतरची शंकरसखाराम यांची शहरी जीवनाला अपरिचित असणा-या आदिवासी जीवनावरची 'भूक ' ही वास्तवजीवनाचे दर्शन घडविणारी कादंबरी आहे . रायगड जिल्हयात पेण खालापूर , पनवेल पाली सुधागड अलिबाग कर्जत इ. तालुक्यामध्ये कातकरी , ठाकूर डोंगर द-यात रहातात अलीबागमध्ये तीनवीरा परीसरात लेखकाचे गाव आहे आपल्या नजिकची आदिम कातकरी संस्कृती चितारुन आपले अनुभवविश्व समृद्ध असल्याचे लेखक सिद्ध करतो .

कातकरी मुळात रानावनात भटकणारी ,शिकार करणारी , कंदमुळावर पोट भरणारी आदिम जमात आहे .रंगाने काळे बांध्याने ठेंगणे ,काटक ,चपळ असे हे लोक रानावनात उन्हातान्हात भटकताना कमरेला कोयता हातात बेचकी (गोफण) असते. धनुकली (धनुष्य) त्याला चिंबूट (बाण) ही असतात . खाण्यासाठी रानडुक्कर ,ससे,मोर, मुंगूस, रानउंदीर, पारवे, रानकोबडे , माकडे यांची शिकार करतात नदीतील मासे , गोडया चिंबो-या ,कासवे पकडतात व खातात काही विकतात रानात त्यांना जे जे उपलब्ध होते ते खातात .झाडपाला रानभाज्या खाऊन भूक शमवतात . शेतमजूर म्हणून विटभटटी कामगार म्हणून राबतात . पावसाळ्यात त्यांची अन्नाअभावी उपासमार होते "भादवा अन हांडया धोधवा " अशीवेळ त्यांच्यावर येते कारण बचत हा प्रकार त्यांना माहीत नाही.त्यांच्याच बोलीत सांगायचे तर " हातामा कमवुचा न पानावं खावुचा " हाताने कमवायचे आणि पानावर खायचे शिल्लक शून्य असते.काबाडकष्टाचे जीवन असल्याने हे लोक पन्नाशीतच मृत्यूमुखी पडतात कुपोषण व कष्टमय जीवन त्यांमुळे डौरे किंवा डोकरे होण्याआधीच मरणाच्या दारी जातात.आजचे आज उदयाचेउदया हा विचार करतात उदयाचा दिवस कसा येईल त्यांची शाश्वती नसते . त्यांच्या प्रत्येक गोष्टीत दारू लागते पुरुष , बांयका , म्हातारी कोतारी सारेजण दारूच्या नशेत झिगंत असतात व त्या आधारे भूकेचे दमन करीत असतात .

भूक कांदबरीतला दगडयाही असाच वाचकासमोर येतो . दगडया त्याची बायको दगडी, मुलगा डुक-या व मुलगी सुकरी या कातकरी कुटुंबाला केंद्रस्थानी ठेवून ही कांदबरी आकाराला येते.कातकरीवाडीचे जगणे त्यांचे प्रश्न,समस्या वाचकापुढे येत रहातात .सावकार थोडसे पैसे देवून कातकरी आदिवासीच्या जमिनी बळकावत असतात.दगडयाच्या मोठया भावाला फितवून सही अंगठा न घेता धनाशेठ जमीन घेतो .तलाठी पैसे घेऊन दगडया फत-या या भावाना विचारता त्यांचे अंगठे न घेता रजिस्टरला धनाशेटचे नांव लावतो हा प्रसंग खूपच भावपूर्ण व दगडयासारख्या अनेकाचे प्रश्न मांडणारा आहे भ्रष्टाचारात बुडलेल्या सरकारी यंत्रणेवर बोट ठेवताना दिसतो. कातकरी वाडीचे,कातकरी समाजाचे लोककजीवन तिथला निसर्ग, ऋतुमानातील बदल आणि प्रामुख्याने कातकरी समाजाची उपासमार याचे दर्शन या कादंबरीत घडते. आदिवासीं पर्यत शिक्षण पोहचण्यासाठी शाळा, शाळेवर नेमणूक झालेला वीरवाडीचा सदा ओव्हळ मास्तर, मुलांना शिकवण्यासाठी पदरमोड करुन मेहनत घेण्याची आणि मुलांना सुशिक्षीत करण्याची धडपड, सरपंच, आमदार आणि गावपातळीवरील राजकारण , स्पिरीट पिऊन मृत्यूमुखी पडलेले आदिवासी , त्यांना मिळणारी मदत, अशिक्षित कातक-यांपर्यत मदत पोहचण्यापूर्वीचं राजकारणी ,सरकारची अनास्था अशा प्रसंगांनी कादंबरीची वाटचाल होत राहते आणि भूक किती प्रत्ययकारी आहे त्याची जाणीव आणि प्रचिती सातत्याने येत राहते." [१२]

कातकरी समाजातील बायका बाळंतपण येईपर्यत रानावनात काम करत असतात. परिस्थितीमुळे इलाजही नसतो.जान्याची पत्नी बाळंत होते तीही रानात हे वर्णन प्रत्ययकारी आहे.

" हे ऽऽ जान्यानी बायलस बाळंत झाली .! सकाळी फाटयांना गेली व्हती रं ती " . दगडया रानाकडंना येणा-या सपाटल्या पोटाच्या जान्याच्या बायकोकडे बघत होता.सकाळी घागरीसारखे पोट घेऊन रानात गेलेली ती डोक्यावर भारी आणि हातात कोवळया केळीच्या पानात पोर घेऊन आली होती. हे वास्तव जीवन कातकरी महिलांच्या श्रमाचे , वेदनेचे आणि कष्टाचे प्रत्ययी दर्शन घडविते. शालेय शिक्षणाबाबतची उत्सुकता सुक-या आणि डुक-या यांना उशिरा निर्माण होते. मुळात " साळा , साळा कशी रं असत बा ? "अशा विचारण्यातून होते. दगडयाची मात्र तीव्र

इच्छा असते की, आपल्या मुलानं शिकावे वकील व्हावे, गेलेली जमीन परत मिळवावी ... शिक्षण हेच सर्वकाही आहे याची जाण दगडयाला झालेली असते. परंतु त्याची पत्नी दगडी मात्र सुरुवातीला लक्ष देत नाही. जवळ जवळ विरोधच करते. ती म्हणते ,"आरं इसमां आपना वनामा जनामना आन वनामा मरना ,आपले नशिबी शिक्षान नेहे इथं पोटाला नेहे तो शिकूला कुसं ?" परंतु दगडीनं जणू त्याला यडा रं तू यडा म्हणत वेडयात काढल्यावर दगडया मात्र वैतागतो. तो तितक्याच जोरात " जा भोसडामा, मा माजा करीन सोहरंला वकील करीन वकील !" दगडीला दम भरतो आणि मुलांना शाळेत घालतो.

" सकाळी सकाळी मित्रांच्या भे ऽऽ टीला जातो आम्ही सा ऽऽळ्ला , करीत मुलं शाळेत जातात. डुक-याचे ज्ञानेश्वर आणि सुकरीचे सुकन्या असं नामकरण मास्तर करतात आणि मुलांना शाळेची आवड वाढू लागते. खिचडी, चॉकलेटसारख्या पदार्थामुळे ती ओढ अधिक राहते. "(पृ.७३.)फॉरेस्टर आणि गार्ड जेव्हा दगडीचे झोपडे तोडायला येतात आणि त्यासाठी दंड भरायला सांगतात तेव्हा"दादा आमचे राज्यात आम्हीच दंड भराचा ? आन दंड भराला शंभर रुपये माजेकडं असतं त सकाळपस्ना भूक भूक करीत कसाला बा राहयलू असतो ?" दगडयाने उघडे सपाटले पोट फॉरेस्टरपुढे केले. एवढे करुनही फॉरेस्टर, गार्ड ,कुकडी (कोंबडी) घेऊन जातात आणि आता पुढे झोपडयाला सागवान वापरु नको असा दमही देतात. मास्तरदेखील मुलांना शिकवताना त्यांच्या आकलनशक्तीचा विचार करुन शिकवू लागतो. रोजच्या जीवनानुभवातून शिक्षण दिल्यास ते मुलांना लवकर कळेल , आवडेल. भटजी, मगर ,मका हया गोष्टी वनवासी मुलांपासून दूर आहेत. मग 'स 'रे सशातला हे मुलांना पटकन कळतं. समईतला 'स 'मुलांना कळणं शक्य नाही हे मास्तरला उमजतं.

भूक या कादंबरीत केवळ भूक हाच विषय घेऊन अनेक अवतरणे कादंबरीत सापडतात. उदा.कामावरुन सुटल्यावर पोटात आग पडत होती. पावसाच्या गारठयात ती भडकत होती. ती विझवायला खोपटात काय गाडग्या मडक्यात असेल तर चुला पेटत होता. नाहीतर खोपटला चुला थंड , पण पोटातला भुकेचा चुला भडकलेला. त्यात दिवसभराच्या पावसाने भिजले अंग सारे अंग

कसकसते. यावर उतारा पावशेर नवटाक दारु. तिच्या आठवणीत कातकरवाडी रात्री तळमळत होती , रात्र बेर्चनीत जात होती.

नांगराच्या फाळधुण्या झाल्या. आता मजुरीची कामे संपली. माणसे घरात बसली. गुलाली पाण्यातली शेते लावणीने हिरवटली. शेतांची भूक भागली. माणसांची भूक मात्र वाढली. ल्याहारं सोहरातून दगडयानं चुल्याजवळच्या दगडावर भाजले आंब्याचे बाठे फोडून त्यातून कोया काढून पोरांना देता देता दोन चार कोया आपल्या पोटात घातल्या. जान्यापुन्याच्या जळीताचा उपास त्याने कोयांवर सोडला.

" हे ऽऽ तुमना व आप्रेसन ... सोहरा बंदीना (नसबंदीचा) त्या टायमाला करना .. आता करीत हे ऽऽ पैसे मिललं हायेत..त्ये बी जादा. आप्रेसनना भाव वाढी टाकला असंल " दगडया हळाळ्त बोलला. दगडी असहायपणे त्याच्याकडे बघत होती. तो ही तिच्याकडे बघत होता, मरगळून. दोघेही पाण्यावाचून मरगळ्लेली फुले. भुकेने नपुंसक झालेली.बैल, बक-या चरवण्यात उगवलेला दिवस मावळ्त होता. मात्र रात्र जाता जात नव्हती. अर्धपोटी जाग आन् पूर्ण पोटी नीज. इथे अर्धेपोट पण भरत नव्हते. रात्र नुसती जागीजागीच ...

" उपडी निजा, मग भूक नेहे लागं. " दगडया दगडीला सांगत होता. सगळी उपडी निपचित पडली होती. सकाळी दगडया सांगित होता. आता अंघोळ नेहे,आता सकाळी आंघोळ करायची नाही . आंघोळ केल्यावर भूक लागते .. अशाप्रकारे भूक न लागावी म्हणून उपडी निजायला सांगणे किंवा आंघोळ न करायला सांगणे हे भुकेचे विदारक आणि दारुण चित्र उभे करते. हे वास्तव आहे. पावसाळ्यात विशेषत: श्रावणात आणखी उपासमारी होते, तेव्हा कवळा खाणे हा एकमेव पर्याय उरतो. (पृ.१३६)

राजकारण तसे म्हटल तर जिकडे तिकडे असतं. विकासाच्या कामाखाली कातकरी वस्तीवरदेखील राजकारण चालतं. शाळा सत्ताधारी पक्षाची . भाऊराव बावटेवाला , झेडपी त्याची लाईन, पाण्यासाठी देखील राजकरण सुटत नाही. प्राथमिक सुविधा कातकरवाडी पर्यत

पोहचविताना अशा नाना समस्यांना त्यांना तोंड द्यावे लागते. राजकारण आणि स्वार्थी नेते यांच्या मक्तेदारीतून विकासाची दिशा ठरते. शेवटी हा समाज वंचितच राहतो.

दगडया भुकेसाठी शाळेवरची कौलं विकतो. सिमेंट लाद्या विकतो आणि मुलांची बायकोची भूक भागवण्यासाठी मीठमिरची आणतो. मास्तर शाळेवरची गेलेली कैालं पाहून शाळा बंद करायचे जाहीर करतो. परंतु पश्चात्तापाने पोळ्लेला दगडया जेव्हा --

" मा मा मीच तो आखडमाशी ... मास्तर कसा रं झाला त्या कसा झाला माझे हातना ... मग रडून मास्तर साळा बंद झाली, तुझी नोकरी गेली...मा ..मीच आखडमाडमाशी, माझी भूक आखडमाशी... "(पृ-१४४) असं बोलून , पश्चात्तापाने ग्रासलेल्या दगडया घळाघळत रडत राहतो. मास्तर शाळा बंद न करण्याचा निर्णय घेतो. प्रा. शंकर सखाराम हे केवळ कांदबरीकार म्हणून नव्हे तर एक समाजचिंतक,अभ्यासक म्हणून ही कादंबरीत सातत्याने उठून दिसतात. त्यांचे या कादंबरी लेखनातील चिंतन,त्यांची अभ्यासूवृत्ती, त्यासाठी घेतलेले कष्ट, कातकरीबोली या बाबी पाहता लेखकाच्या वैचारिकतेचा सच्चेपणा मनाला भावतो.

बखर सदाशिव वाशीकराची (२०१०) :

शंकर सखाराम हे शिक्षकी पेशात राहून साहित्यनिर्मिती करीत होते. या शैक्षणिक क्षेत्रातल्या अनुभवाचा व पाहिलेल्या व्यक्ती आणि वल्लींचा या कादंबरीत समावेश केलेला आहे. शैक्षणिक क्षेत्रात मुलांना शिकवणे हे एकच काम करावे लागत नाही ,त्या अनुषंगाने विविध कामें करावी लागतात त्यामध्येही वरीष्ठ कनिष्ठाचे कसे शोषण करतात .विनाअनुदानित शाळांमध्ये शिक्षकांचे भयावह शोषण कसे होते याचाही परामर्श लेखकाने या कादंबरीत घेतला आहे .मुंबईतले चाळकरी हलाकीचे जीवन , झोपडीतले जीवन ,दारुडयाचे जुगा-याचे जीवन भेटते .चक्र, -जयवंत दळवी , माहिमची खाडी- मधुमंगेश कर्णिक यांच्या कांदब-यासारखी ही कादंबरीही बकाल मुबईचे वास्तव दर्शन घडविते.शैक्षणिक क्षेत्रातले अनैतिक विश्वही लेखक बिनधास्तपणे उलघडून दाखवितो . शाळेत रजा देण्याचा प्रसंग यांची खात्री देतो

" हं त्या बघा खुर्चीत बसल्यात सुपरव्हायजर पालवेबाई त्या तिकडं ठाकूरसरांजवळ बसल्यात " हेडमास्तरच्या केबीनकडे बघत त्यांनी तबांखूच्या पिवळया थुंक्या टाकत हास्याचे बुडेबुडे उडवले. सुपरवायजर तिकडे आणि महाजन बाई इकडे.पालवेबाई सुपरवायजर असताना महाजनबाई त्यांचे काम करतात व पालवेबाईना फक्त ठाकूर मुख्याधापकाच्या मनोरंजनासाठी सुपरवायझर असूनही समोर कायम बसावे लागते. (पृ१०.) महाजन बाई ,पालवे बाई , क-हाडे बाई , ठाकूरसर , कोकणी आजीआजोबा ,आक्का ,लतामोकल ,म्हात्रे इ.व्यक्तीरेखा लेखकांनी उत्तम चितारल्या आहेत.

मुंबईतल्या गिरणी कामगारांची १९८२ च्या बेमुदत संपानंतर कशी ससेहोलपट झाली हया प्रश्नावरही लेखक वेधक प्रकाश टाकतो. त्यांच्या शेजारचे आजोबा संपामुळे लालबाग परळ भागातली आपली खोली विकून मुलाबाळांची लग्ने करुन देऊन कंगाल होऊन भाईंदरमध्ये तुटक्या भाडयाच्या झोपडीत राहून बकालजीवन जगतात. त्यांच्या शेजारी नुकताच नोकरीस लागलेला विनाअनुदानित शाळेवरचा शिक्षक म्हणून लेखक काय काय पहातो व भयावह अनुभवतो ते सारे वाचून वाचक सुन्न होतो.आत्मनिवेदनपर असलेली ही कांदबरी वाचताना जणू आपण लेखकाचे आत्मचरित्र वाचत आहोत असे वारंवार वाटू लागते . प्रस्तावनेत लेखक म्हणतो " पोटासाठी ज्ञानासाठी दूर भटकत भकटकत मुंबई प्रांती आलो, राहिलो .मुबंई पाहिली उपभोगली त्यातून सदाशिव मास्तरच्या जीवनाची फरुफट त्याच्या जीवनाची उद्वेगना आणि बाहय जगाची निष्ठुरता समोर येते .त्यातूनच जीवनाची बखर आकारते . चक्र ,माहिमची खाडी ,हया मुंबईच्या झोपडपटटी जीवनावरच्या कादंब-या व बखर सदाशिव वाशीकराची ही कादंबरी ही त्या कादंबरीचा पुढचा टप्पा आहे असे वाटते. मुंबई व उपनगरातील पाडे तेथील मिश्र आणि भ्रष्ट संस्कृती बरोबरच्या निव्याज ग्रामीण जीवनातील ओलावा मराठी साहित्यात न आलेल्या प्रथमत: टिपत ही कांदबरी मुंबईतील चाळजीवन फोर्टमधील सुखविलास भोगवादी जीवन कवेत घेत नैतिक सामाजिक सांस्कृतिक शैक्षणिक ,धार्मिक राजकीय सडकी संस्कृती चित्रित करत नाही रे ची व्यथा मांडते प्रा म.ना आचार्य सत्यकथेत म्हणतात की -"

झोपडपटटयाविरुध्द पोलिसांची मोहीम नेहमीच सुरु असते मराठी वाङ्मयातील हया झोपडपट्टीवर कोणतीही कारवाई होवू शकत नाही " (पृ.१)

एकटा जीव सदाशिव असा अविवाहित शिक्षक म्हणजे शेजारच्या आजोबांच्या दृष्टीने बावा आणि बावाचा कसाबसा संसार जगण्याची धडपड शेजारी आजीकडे तपेली मागणे ,उंदराचा त्रास , पावसाचा त्रास , नळावर पाणी भरणे , जेवणासाठी मासळी तोडणे , स्टोव्हवर जेवण करताना होणारी तारांबळ लेखकांनी उत्तम चितारली आहे.

लेखकाची नियुक्ती दहावीच्या वर्गासाठी होऊनही त्यांना खालचे वर्ग दिले जातात . तरीही आपली शिकवण्याची हौस भूक लेखक भागविताना दिसतो आपला आगरीपणा उच्चाराबाबत कधीकधी दगा देतो,याबाबत लेखक म्हणतो की - "शिकवताना मात्र पोट भरुन गेले पहिल्याच दिवशी चार तास घेतले पोरं खुष, महिना दोन महिने शिकविण्याची सवय गेली होती ,घसा बसला शेवटच्या तासाला उच्चार डूम झाले पण एक गोष्ट खरी आज 'ळ' नि 'ण' ने चांगली साथ दिली नाहीतरी कधी ळ च्या ऐवजी ल येवून जातो आईच्या ऐवजी आय होते कोबडयांचे कोबंर होते . (पृ.३५) या कांदबरीतले आजोबा गिरणी कामगार होते ते म्हणतात -" गिरण्या बंद पडल्या, लालबागची खोली विकली न दोन मुलींची लग्ने केली आता इथं भाडयाने रहातोय . "

मुंबईत रोज नजर टाकली तर बिहार ,उत्तरप्रदेश , देशाच्या कानाकोप-यातून रोज हजारो माणसे रोज रेल्वेच्या बोगी भरुन मुंबईत रोजगारासाठी जगण्यासाठी येत आहेत . आगरी कोळ्यांची असलेली मुंबई आता परक्याची झाली आहे या बाबत लेखक म्हणतो -

" इथ पावला पावलांवर माणसांचे लोट ते येतात तरी कुठून ? आणि आपली एक त्यात भर , साली मुंबई कुणाची ?चालीय कुठ ? मुंबईत आगर बाजूला सागर आता सगळा जागर" लेखकांचा पहिल्या पगाराचा पाऊच हरविणे शिक्षकाचे अगतिकपण लेखक अप्रतिम चितारतो त्यांची भाषा काळजाचा वेध घेते- " प्लॅटफार्मवर खांदयावर भिका-या सारखी झोळी टाकून उभा होतो . मुंबईतला पहिला पगार ...पाऊच मारला गेला होता. रस्त्यावर बसल्या भिका-याची

लोकांना दया येते लोक त्याला पैसे टाकतात .हा भिकारी मास्तर ! हयाला कोण पैसे टाकणार ? पाऊच गेला आठ नउशे रुपये, पासबुक हयांच्या त्यांच्या फोन नंबरची डायरी . नशीब ड्रॉव्हरची चावी झोळीत होती.! पाऊच मारणा-या बेटया खा,पैसे खा तुझी पोरंबाळं जगू दे . माझा संसार नाही ,तुझा तरी वाढू दे . चला निर्धन सदाशिव वाशीकर, खोलीवर चला -पॅन्टच्या खिश्यात काही सुटटे पैसे बस बाकी सगळं खाली " (पृ.३७) गरीबमास्तरमध्ये स्वत:चे अनुभवविश्व जगताना लेखक दिसतो. तारुण्याचे असहय एकटेपण शारीरिक भूकेचे अविवाहिताचे मनोविश्व कामभावनाचे दमन बिभत्सक न वाटता मनाला भिडतात . शाळेच्या सहलीची भानगड सांगून लेखक अनैतिक बाबीवर बोट ठेवतो. काही मुलांची वाट चुकणे या सहलीत ठाकूरसराचे व पालवे बाईंचे मध्येच कशासाठी तरी गायब होणे ,क-हाडे बाईचे बांद्रयाच्या हॉटेलातले वागणे चॉकलेटची चव देण्यासाठी पदर खाली पाडणे इ. प्रसंगात लेखकाने शिक्षण क्षेत्रातले खोटे मुखवटे फाडून टाकले आहेत. आगरी समाज व प्रकल्पग्रस्ताचे प्रश्न व सिडकोचे आंदोलनही या कादंबरीत येते.आगरीसमाजाची जमीन घेवून संपूर्ण भरपाई न देता पुर्नवसन नीट न करता सरकारने केलेली उपेक्षा व अवहेलना याचाही परामर्श यात घेतलेला दिसतो . वाचकांना मुंबईतला गरीबवर्ग चाळकरी त्यांचे दयनीय जीवन या कांदबरीत जागोजागी भेटते.

वस्ती नसलेले गांव (२००४) :

आगरी लोकसंस्कृतीचे वास्तव दर्शन घडविणारी ही कांदबरी आहे. खारेपाटातील आगरी समाज समुद्रात बुडी मारुन वाळूचा व्यवसाय करणारा मचवेकरी अविनाश पाटील यांनी चितारून एक वेगळे विश्व मराठी साहित्यात आणले आहे . आगरी बोलीचे गोड मोहक रुपही भाषा सौंदर्यामध्ये या आगरी बोलीतील कांदबरीत अनुभवयास मिळते. गोकुळागत नांदते एक देव्हार गाव महापूराच्या तडाख्याने एका रात्रीत उध्वस्त होते त्यांची ही कथा आहे . या कादंबरीचा लेखक आगरी बोलीच्या संवर्धनाची चळवळ सुरु झाली आहे त्या बाबत म्हणतो प्रा. प्रमोद ठाकूर यांच्या संपादनाखाली अग्रसेन मासिकाची चळवळ १९८५-८६ च्या दरम्यान ठाणे रायगड जिल्हयाच्या कडेकपारी चालू होती आगरी बोलीतही साहित्य लिहिले जावू शकते यांचे मोठे अप्रूप होते. या कांदबरीच्या प्रस्तावनेत डॉ. प्रा.अर्जून घरत या कांदबरीचे विश्लेषण करताना

म्हणतात की -" देशात स्वातंत्र्याची पहाट नव आशाआकांक्षा घेऊन आली परंतू ही प्रगतीची किरणे हजारोलोकांपर्यंत पोहचली नव्हती खेडयातील वस्तीतील डोंगर कपारीतील करोडो लोक किरणांची वाट पहात आहेत प्राथमिक सुविधापासून वंचित आहेत पाण्यासाठी सार्वजनिक तलाव (जो माणसाठी व जनावरासाठी एकच आहे) शिक्षणाच्या सोयी इत्यादी साठी वर्षानुवर्ष वाट पहात आहे देव्हार गावाच्या उद्ध्वस्त जीवनाची कथा म्हणजेच ही कांदबरी " वस्ती नसलेले गांव " (पृ-३)

वस्ती नसलेले गांव ही कांदबरी आगरी जीवनपद्धतीचा वेध घेणारी कांदबरी आहे . लेखकाचा उद्देश आगरी जीवनशैली आगरी संस्कृती आगरी सणउत्सव परंपरा व्यवसाय इत्यादीचा परिचय करुन देण्याचा आहे व त्याच्यात त्याला विलक्षण सफलता प्राप्त झाली आहे . मिठागरात मीठ तयार करणे मासेमारी , भातशेती हे व्यवसाय करताना शिक्षणाची ओढ हळू हळू निर्माण झाली १९७५ पासून शैक्षिणीक परिवर्तन झाल्याने आगरी समाजात क्रांती झाली शिक्षीत पिढी तयार झाली . नोकरी धंदयास लागली शहरात स्थलांतरीत झाली . आधुनिकतेच्या नावांखाली जिवंत संस्कृती व चालीरीती काळाच्या पडदयाआड जाऊ लागली गौरीगणपतीचे नाच व मनाला भूरळ पाडणा-या त्यांच्या जीवनाला संस्कृती व चालीरीतीना साहित्यात अभिव्यक्त करुन कथेच्या माध्यमातून ती जिवंत ठेवण्याचे काम लेखकाने चोख बजावले आहे .

डॉ. प्रा.अर्जून घरत पुढे लिहितात की " भारतीय साहित्याची एक महत्त्वपुर्ण विशेंषत: आहे,आंचलिकता, इंग्रजी साहित्यात या वृतीस regionalism व मराठीमध्ये प्रादेशिक साहित्य असे संबोधण्यात येते ."वस्तीनसलेले गांव "ही एक आंचलीक प्रवृतीची कांदबरी आहे .प्रादेशिक कांदबरीमध्ये एका विशिष्ट भू-भागाचे सामाजिक , राजकीय , धार्मिक ,सांस्कृतिक आर्थिक , चित्रण आपल्या वास्तव रुपात साकारलेले असते.त्या विशिष्ट भू- भागातील लोकांचे जीवन व्यवसाय ,यात्रा , आहार ,पेहराव,विवाह शिक्षण जमीनदार , सावकारांचे अत्याचार गांवचे राजकारण इत्यादीचे विस्तृत चित्रण करण्यात येते प्रादेशिकतेच्या या कसोटीवर अविनाश पाटील यांची ही कांदबरी वस्ती नसलेले गांव एक सफल कांदबरी आहे ." [१३]

ही कांदबरी ठाणे रायगड जिल्हयातील आगरी समाजाच्या जीवनावर प्रकाश टाकते.कथेचा प्रारंभ शंकर पार्वती या शेतकरी दांपत्याच्या चंद्रमौळी झोपडीत होतो . घरात अठराविश्वे दारिद्रय, तेल आहे तर तिखट नाही , मीठ आहे तर पीठ नाही अशी स्थिती रेणुका ,किस्ना ,जनाई या चिमुकल्यांच्या भविष्यासाठी ती कष्ट करतात . दारुच्या आहारी गेलेला शंकर आहे तो त्यासाठी घरातील भांडीकुंडी विकतो तसेच कोंबडी चोरुन गुत्यावर नेऊन विकतो व दारु पितो उलट कोंबडी कोणीतरी चोरली म्हणून कांगावा करतो आणि शेजा-यांना शिव्या देतो लेखकाने हा प्रसंग अगदी बहारदारपणे चितारला आहे.दारुचे दुष्परिणाम कथेत समर्पकपणे येतात व वाचकाना अंतर्मुख करतात. सुकीर,केशव , यांचे गावच्या तलावातून मासे चोरणे , श्रावणमहिन्यात मुंबईच्या जावयाकरिता मटण शिजवणे , भाद्रपद महिन्यातील दुष्काळ (भादवा न हांडया धोधवा) , लखूशेटच्या उडव्याला आग लागणे , तात्या व लखूशेट यांचे मासळीवरुन भांडण होणे .रेणुका महेशची प्रेमकथा व लग्न शंकरने मचव्यावर कामाला जाणे , निवृतीचा मृत्यू. ग्रामपंचयतीची निवडणूक व तुकारामचा खून .गांवातली दुफळी ,सदया म्हात्रे व यशोदेचे प्रेम व पाट लावणे देव्हार गावचा महापूर , या महापुरात गजाचा मृत्यू , पाण्यासाठी रास्ता राको , पुराने शेती नष्ट झाल्यावर गावाचे स्मशान होणे या सा-याच गोष्टी वास्तववादी आहेत . या प्रसंगी फक्त देव्हार गावच साकारले नाही तर संपूर्ण ठाणे रायगड जिल्हयाचा आगरी परिवेश जिवंत झालेला आहे .हे जीवन लेखकाने स्वत: अनुभवलेले आहे या प्रसंगात तो जगलेला आहे सुख दु:खाचे कढ त्याने भोगलेले आहे म्हणूनच या चित्रणात अधिक जिवंतपणा आलेला आहे चार भिंतीच्या आत ए.सी. रुममध्ये लिहीलेले अनुभव नाहीत म्हणूनच इतरापेक्षा वेगळे आहेत.या कांदबरीचा शेवट करुणाजनक आहे कारण शेवटी गावच उद्ध्वस्त होते . पूराच्या पाण्याने खाडीचे बांध फुटतात. (खांड जाते) व शेतांमध्ये खारे पाणी शिरते. पाणी बरेच दिवस तसे राहील्याने शेती नष्ट होते. हे बांध पुन्हा बांधण्यावरुन गावात दुफळी माजते. गावाचे काही स्वार्थी पुढारी सरकारने खारलॅण्ड अंतर्गत बांधबंदीस्ती करावी असा पर्याय ठेवून स्वत: त्यांचे कॉन्ट्रक्ट घेऊन आपले उखळ पांढरे करु पाहतात .शेवटी या प्रकरणास विलंब झाल्याने सुपिक जमिनीचा कोठा(नापीक)होतो . गावचे उदरनिर्वाहाचे साधन जाते .लोकांची उपासमार होते .तशातच गाव उठण्याची अफवा

पसरते. लेखकाच्या भाषेत कृष्णाची द्वारका बुडाली मुलांमाणसांनी भरलेल्या गोकुळासारख्या गावाचा मसणवटा होवून ते "वस्ती नसलेले गाव " होते .लेखक या भागात जन्मलाय वाढलाय , उद्ध्वस्त गांवाच्या या कथेचे तो एक अंग आहे. देव्हार गावासारखी ठाणे रायगड जिल्हयाच्या खारेपाटात शेकडो गावे आढळून येतील की ज्यांचे गावपण गेले आहे . शेतकरी राजा स्वत:ची शेती असल्याने राजा होता आता तो भूमिहिन आहे . या समाजाच्या व्यापक अभिव्यक्तीची आवश्यकता होती अविनाश पाटील यांच्या " वस्ती नसलेले गांव " या कांदबरीने त्याची पूर्ती केली आहे .

सदया म्हात्रे आणि यशोदा या विधवा आणि विधुर यांचे संबध प्रेमप्रकरण लेखकाने संयमाने हाताळ्ले आहे .त्यांचा पुन्हा विवाह (पाट) करुन लेखकाने विधवांच्या प्रश्नाबाबत आगरी समाज पूर्वीपासूनच पुरोगामी होता हे दाखवून दिले आहे . रेणुका व महेश याची प्रेमकथा फिल्मी वाटते तिची सुरुवात होते न होते तोच त्याचा शेवट डायरेक्ट विवाहात होतो या प्रेमकथेला अधिक विस्ताराची आवश्यकता होती परंतु बराचशा गोष्टी आटोपशीर घेतल्या आहेत . कादंबरीच्या शेवटी गावाची तरूण पिढी (महेश, लक्ष्मण, कृष्णा, व जनाई) गावाच्या पिण्याच्या पाण्यासाठी आंदोलन करते परंतु या क्रांतीकारी घटनेचा लेखकाने घाईघाईत उल्लेख केला आहे . तो अधिक व्यापकस्तरावर होण्याची आवश्यकता होती कारण देव्हार सारख्या ग्रामीण भागातील जनता आपल्या समस्या घेऊन रस्त्यावर येण्याची ही सुरुवात होती व म्हणूनच ती नक्कीच क्रांतीकारी घटना आहे. आगरी समाज लढवय्या आहे अशी अनेक आंदोलने त्यांनी केली आहेत.

वस्ती नसलेले गांवची भाषाशैलीच्या दृष्टीने समीक्षा करताना असे जाणवते की कांदबरीत लेखनाची भाषा साहित्यिक (प्रमाण) मराठी आहे तर कादंबरीतील पात्रांची भाषा आगरी बोली आहे आगरी बोलीचा इतका विपूलतेने प्रयोग केला आहेकी ही कादंबरी म्हणजे आगरी बोलीचा खजिना वाटतो. या सा-याच शब्दांचा प्रयोग कुशलतेने व प्रंसगाप्रमाणे झालेला आहे. त्यात जीवंतपणा आहे आगरी लोकगीतानी कादंबरीची उंची वाढली आहे .आगरी म्हणींचा मुक्तहस्ताने प्रयोग केलेला आहे . आगरी परंपरा व संस्कृती साकार व्हायला मदत झालेली आहे .

या ग्रामीण म्हणी अशा आहेत -१) व्हरका (मचवा) कधी काळी घराला नाय ठेवी फरका २) मोठं कुल्ल तये जग भूल ३) सख्ख भाऊ न पक्क वैरी ४) म्होटे घरचा पोकळ वासा ५) भादवा न हांडया धोधवा ६) जीतपनी नय मिल रोटी न मेलपनी खजूर वाटी ७) हातान नाय चवळी न लगीन करायला धावली ८) पोरीची जात न अब्रूशी गांठ ९) नव-या दिली तये जव-या दिली १०) खारीनाय खोसा न घरला नाय वासा इत्यादी.

या कांदबरीतील वाक्प्रचारचे वेगळेपणही दिसून येते उदा. भादवा कोसळणे , उंबराचे फूल येणे , परतीन मघा त टकमक बघा इत्यादी. आधुनिकतेच्या फॅशनने जीवनमूल्ये बदलत आहेत . धार्मिक आणि सामाजिक मूल्ये -हास पावत असताना कांदबरीकार अविनाश पाटील यांनी लोप पावू लागलेल्या आगरी बोलीभाषेला जुन्या परंपरेला जपण्याचे काम केले आहे.अविनाश पाटील यांनी   आपल्या समाज बांधवांच्या सुखदु:खाला अभिव्यक्त केले आहे .लोकगीते , लोकभाषेच्या सक्षम प्रयोगाने ही कांदबरी अधिक सकस झालेली आहे.

ऊफल्या (२००५) :

आगरी बोलीत ठाणे, रायगड, नवी मुंबई परिसरात लेखन करणारी जी काही लेखक मंडळी आहे त्यात उरणच्या ज्येष्ठ लेखिका प्रा. वांसती ठाकूर यांचा प्रामुख्याने उल्लेख करावा लागेल त्यांच्या कथा, कविता, लोकसाहित्य संग्रह ,अस्सल आगरीबाजाचा व लोकसंस्कृतीशी नाळ जोडणारा आहे त्यातील अस्सल आगरी ग्रामीणपणा भावणारा आहे .

प्रा.वांसती ठाकूर यांनी "ऊफल्या " ही लघुकांदबरी साकारली आहे . आधुनिकीकरणाचे ग्रामसंस्कृतीवर अतिक्रमण होत आहे .शहरांच्या सानिध्यातील गावाचा चेहरा मोहरा त्यामुळे बदलला आहे .प्राचीन परंपरा रीतीरिवाज काळाच्या ओघात अस्तगत होवू लागले आहेत .एकुण मानसिकताच नव्हे तर ग्रामीण जीवनातील अनेक चांगल्या गोष्टी नष्ट होऊन आधुनिकतेच्या नांवाखाली नव्या अनिष्ट गोष्टी ग्रामजीवनाला ग्रासू पहात आहेत.नव्या समस्याना भूमिपुत्रांना तोंड दयावे लागत आहे . काही प्रकल्पांनी मुंबई लगतच्या टापूत अनेक समस्या निर्माण केल्या आहेत .जे.एन.पी.टी. चा प्रकल्प तर उरणच्या उरावरच बसला आहे . प्रकल्पाच्या छायेतील गांवानी तर कात टाकून नवे रूप धारण केलं आहे खेडयांची गावे ,गावांची शहरे , आणि

शहरांची महानगरे होवू लागली आहेत "कालाय तस्मै नम: " म्हणून नव्याचे स्वागत करीत असताना माणुसकीचा वसा जपत जीवन कंठणा-या ग्रामसंस्कृतीच काय ? हा यक्ष प्रश्न आ वासून ऊभा आहेच .मराठी आणि पर्यायाने भारतीय संस्कृतीच्या महागंगेला मिळणारे हे प्रवाह उद्या पूर्णत: आटतील की काय ही समस्या सुसंस्कृत आणि संवेदनशील माणसाला अस्वस्थ करीत आहे.

प्रकल्पग्रस्त गावाच्या व्यथावेदनांची तीव्रता गावक-यांना जशी जाणवते, तशी इतरांना क्वचितच जाणवेल." जळातील मासा झोप घेई कैसा ? जावे त्याच्या वंशा तेव्हा कळे !" हे तुकोबाचं वचन या ग्रामस्थांना यथार्थपणे लागू पडेल.सौ. वासंती ठाकूर यांची उरण ही जन्मभूमी. संवेदनशीलता जपणा-या या सुविद्य आणि सुसंस्कृत लेखिकेला, भूमातेच्या अंतरीचे कढ न जाणवले तर नवल. त्यांना जे.एन.पी.टी.च्या प्रकल्पाची लागलेली झळ शब्दबध्द करण्याची प्रेरणा झाली. याच जाणिवेतून उफल्याची निर्मिती झाली. प्रकल्पग्रस्त समाज जीवनाची कथा व्यथा मांडण्यासाठी त्यांनी कादंबरी या वाङमयप्रकाराचे सुयोग्य असं माध्यम निवडलं .खर तर कांदबरीला आवश्यक असा विशालपट लेखिकेसमोर असताना या विषयावर त्यानी लघुकादंबरीत संक्षिप्तपणे विवरण केले आहे.

प्रकल्पग्रस्त भूमिपुत्रांची कथा आणि भूमिकन्यांची व्यथा असे हया लघुकादंबरीचं मिश्र स्वरुप आहे. लेखिका स्वत:च भूमिकन्या असल्याने अंतरीच्या उमाळ्याने उफल्याची कथा वाचकांसमोर येते. जसखार हे कथेचं मध्यवर्ती केंद्र आणि अनुषंगाने बोकडविरा , सोनारी, पागोटे, भेंडखळ, जासई, डोंबरी, वेश्वी, फुंडे इत्यादि गावातील प्रामुख्याने आगरी वस्तीच्या गावातून वास्तव्य असणा-या आगरी जीवनशैलीचे दर्शन घडविणं हे लेखनाचं प्रयोजन आहे हे कथा वाचताना सारखे जाणवते.

" उफल्या " ही बदलत्या ग्रामजीवनाचा वेध घेणारी कलाकृती असली तरी ती प्रामुख्याने तेथील स्त्रीजीवनाचे वेधक चित्रण करते. कथेच्या सुरवातीला गरीब, कष्टकरी, शेतकरी मथुरा आपणास भेटते. मथुरा [मथू] व्यवहारचतुर, प्रेमळ आणि संसारदक्ष गृहिणी आहे. संस्कारक्षम

भारतीय स्त्रीचं प्रतीक वाटावे असे तिचे चित्र वाचकांसमोर उभे राहाते,कथेचा शेवट मथूची कन्या लीला हिच्या निवडणुकीतील विजयाने होतो. ती जिंकते पण तिच्या पतीला संजयला विरोधकांकडून बेदम मारहाण होते. एका डोळ्यात आंसू आणि एका डोळ्यात हांसू असा हा ऊनपावसाचा खेळ लेखिकेने संयमित शैलीत रंगवला आहे."[१४]

कादंबरीतील पुरुष पात्रांपेक्षा स्त्री व्यक्तिरेखा अधिक प्रभावी वाटतात. मथू, लिला या पात्रांसोबतच सासुरवासाचा छळ जिच्या प्राक्तनात लिहिला आहे ती नंदा, नंदाची खाष्ट सासू राधाबाई, विजयची वर्गमैत्रिण आणि त्याच्याबरोबर चोरुन लग्न लावणारी कचकरची बावली रंजना अशा अनेक स्त्री व्यक्तिरेखा ब-यापैकी रंगविल्या आहेत. फुलपंखी वृत्तीचा , स्त्रीलंपट आणि मतबली विजय, लिलाचा श्रीमंत, बीजवर नवरा संजय इत्यादि व्यक्तिरेखा काहीशा अस्पष्टच राहतात.

भूमिपुत्रांचे शासनाविरुद्ध आंदोलन ,लीलाच्या लग्नाचा सोहळा, गावची निवडणूक इत्यादी घटना प्रसंगांच्या माध्यमातून सामूहिकतेचे दर्शन घडते. लग्नातील धवलारीचे धवलेही आगरी लग्नसमारंभातील वैशिष्ठयपूर्ण बाब.लोकसंस्कृतीच्या अभ्यासिका असलेल्या लेखिकेने, धवल गीतांचा कादंबरीत कौशल्याने उपयोग करुन घेतला आहे.

हा समाज शेती आणि आगर पिकवणारा , भात , मीठ, नारळी - पोफळीची बागायत करणारा, राबराब राबणारा, घाम गाळणारा अन काळ्या आईची सेवा करणारा म्हणून पैशानं गरीब, बायका - मुलांच्या कष्टातून उदरनिर्वाह म्हणून ज्ञानापासून वंचित, परंतु प्रकल्पामुळे स्वाभिमानी जीवन संपुष्टात आले. सगळ्यांचेच भले झाले नाही. चिखलातून, गावाजवळच्या दलदलीतून बाहेर येऊन उफली सारखा फुलणारा.उत्फुल्ल - फुलण्याच्या बेतात असलेला हा समाज शिकतो आहे. दलदलीतून बाहेर येतो आहे. काही काळाने ही दलदल असंख्य उफल्यांनी खदखदून निघेल या आशावादात जन्म दिलाय या उफलीला. कांदबरीचे शीर्षक "ऊफल्या " (छोटे कमळ) हे सर्वसामान्य चिरकूट माणसाचे प्रतिक आहे .असे असंख्य ऊफले उमलून येतील तेव्हा समाज नक्कीच उन्नत होईल असा आशावादही आहे .

प्रकल्पग्रस्त सरकाशी व पोलीसांशी संघर्ष करतात त्यांचे चित्रण करताना लेखिकेने लिहिले आहे व भयावह संघर्ष होताना मुले माणसे बायका म्हातारे त्यात बळी पडतात.

" आम्हाला जमीन द्येवाची नाय , तुम्ही परत जा "

"आम्हाला सरकारचा आदेश आहे. "

" तो सरकार बिकार आम्हाला म्हाईत नाय, तुम्ही परत जा नाय तं डगोर मारु "

लोकांनी त्यांच्यावर दगड मारायला सुरुवात केली. तसे ते आल्या गाडीत बसून गेले. गावोगावी हेच घडले. काहीना मारहाण झाली. काहींच्या वस्तू पळवल्या परंतु लोकांनी त्यांना मुळीच काम करु दिले नाही. त्यानंतर जमावबंदी आणली. सभा घ्यायच्या नाहीत. कोणी एकत्र दिसले की पोलिस धरपकड करु लागले. पुढा-यांचा आदेश होता. काही झालं तरी जमिनी द्यायच्या नाहीत. लोक पेटून उठले होते. "काही झालं तरी जमीन देणार नाही. "

"त्याच्या बहयन काय न्याय झाला ? "

"तो बटकीचे पोटचा शाईब आलत न , तो बोलला उद्या पोलिसच घेऊन येव. "

"हान जा बरा पोलिस.सगला गाव जमल, आर बाबा आपला वरचा शाईब नाय बोलं, तव्हर लढू"

"मोतीराम मथूरा या काय खरा नाय "

"मथूरा, शेता गेली तर नोक-या तरी मिलतीन ? "

"काय म्हाईत , त्याचे बहयनं, बारबोरा यो सरकार काय होतंय न काय नाय "

"आव्हरा लोख इरोध करतय , त लोखांना ठार मारतीन "

"आमच्या जमिनी देनार नाय "

कालच्या दिवशी जमिनीसाठी लोक धारातीर्थी पडले. जखमी झाले. तरी दुस-या दिवशी मोठया संख्यने रस्ता आडवायला आले होते. उरणहून कोणाला येऊ द्यायचं नाही, लोक जीवावर उदार झ‍ाले होते. गाडया अडवल्यावर पोलिसांची नेहमीची कामे सुरु झाली. अश्रूधुराची नळकांडी फोडली. लोक गुदमरले, धडपडले,डोळे चुरचुरले तरी पळत्या लोकांवर संगीनी रोखल्या, बंदुकीतून गोळ्या सुटल्या . कोणी जखमी, कोणी घायाळ तर कोणी मृत्यूमुखी पडले. लोक पळत होते तरी दगड मारत होते.फिरतांना त्यांचा आशावाद एकच होता की आपला विरोध पाहून

सरकार नमेल व आपल्याला आपली शेती मिळेल. पण नाही अखेर लोक हताश झाले. गोळीबार करुन , माणसं मारुन गाडया परत गेल्या. सारे उदास व भकास झाले. प्रत्येक गावात रडारड झाली.

जे.एन.पी.टीकरीता जे भूसंपादन झाले त्याचे पडसाद या कादंबरीत दिसून येतात . कादंबरीत हे वास्तव अधिक विस्तारित ठळकपणे चित्रित व्हायला पाहिजे होते. लोकजीवनाचे चित्र अधिक करताना मूळ विस्फाटक विषय अगदी ओझरता येतो .गावच्या ग्रामपंचायतीचे राजकारण मारामारी एक भारतीय लोकशाहीचे विदारक रुप दर्शविते राजकारण निकोप होत नाही दहशत बळ व धनदांडग्याची पकड सत्ताकेंद्रावर आहे .ऊफल्या अधिक विस्तारला जाणे आवश्यक होते वांसती ठाकूर यांची ही कादंबरी वेगळे अनुभव विश्व साकारताना दिसते.

रायता (२००९):

अनंत पाटील नागरीवस्तीपासून दूर बेडयावर (शेतावरच्या घरावर) रहाणारा , खाडीच्या किनारी रहाणारा हा लेखक आहे त्यांची ही कादंबरी रायता भूमिपूत्राच्या प्रश्नाला अधोरेखित करणारी अनंत पाटील यांची सेझवर बेतलेली कांदबरी आहे .कांदबरीचे शिर्षक रायता आहे. रायता यांचा अर्थ "शिव्याची लाखोली वाहणे " रायता घालणे या वाक्प्रचाराचा अन्यायाविरुध्द प्रतिकार संघर्ष असा लाक्षणिक अर्थ आहे . या कांदबरीच्या मुखपृष्ठावर दोन्ही हात वाटोळा अर्थाने करुन सेझचा रायता घालणा-या माता भगिनी दिसतात रायता या अर्थाला समर्पक असे मुखपृष्ठ आहे या कादंबरीचे . शीर्षकही समर्पक असेच आहे .

या कादंबरीचा नायक शिवराम यांच्या जन्माच्या प्रसंगाने कांदबरीची सुरुवात होते. सात बहिणीच्या पाठीवर आठवा श्रीकृष्ण जन्माला येतो तसा शिवराम आठवा जन्माला येतो. लेखकांने त्याला 'तारणहार' म्हणून चितारले आहे.या शिवरामची तीन लग्ने होतात. त्याची पूर्वीची प्रेयसी पारु जीवनात येताच त्याची वंशवेल वाढते तिन्ही बायकांना मुले होतात.परंतु शिवरामचा कालखंड खूप जुना वाटतो. व्हॉलन्टरी शाळा काढणारा घोडयावरुन कचेरीत सरकारी कामजासाठी जाणारा सत्तरऐंशी वर्षापूर्वीचा शिवराम आणि एसईझेड चा लढा देणारा शिवराम

आजच्या काळात घरांपुढे मोटार गाडया उभ्या रहाण्याच्या काळाशी न जुळणारा वाटतो. किंवा आज तो खूप वृध्द असावा शिवराम नानाच्या वयाची खूप तफावत जाणवते . आगरी संस्कृती वांरवारं सांगणाच्या मोह लेखकाला आवरता आलेला नाही. त्यामुळे ही कादंबरी भरकटत रहाते. कांदबरीत अतिइतिहास घुसल्यासारखा वाटतो व त्यातील वातावरण सुसंगत वाटत नाही.

तरीही कांदबरीतून लेखकाने शेतक-यांच्या वास्तव समस्या पोटतिडकीने मांडल्या आहेत. त्या हदयस्पर्शी आहेत. शेती हा भारतीय जीवन प्रणालीचा आत्मा आहे. ७०% लोक शेतीवर अंवलबुन आहेत." सेझमुळे हजारो एकर जमीन भांडवलदार उद्योगपतीनी बळकावल्यावर वाढत्या लोकसंख्येस अन्नधान्याची समस्या जाणवेल "असे लेखक म्हणतो ते पटण्यासारखे आहे. सेझ कशासाठी ?आज एम.आय.डी.सी. मध्ये शेकडो कारखाने बंद पडत आहेत त्याही जमीनी ओसाड रहाणार आहेत . चीनने सेझ नापीक ,ओसाड खाडयांमध्ये वसवले पण आम्ही सुपीक जमिनी बरबाद करीत आहेत. यांचाही विचार लेखकाने मांडला आहे.

सेझच्या वादळामध्ये गेली तीन चार वर्षे आगरी समाज ढवळून निघाला आहे आंदोलने, मोर्चे , उपोषणे यांनी या आक्रमणाचा निषेध केला आहे. सेझला बंगालमध्ये नंदीग्रामात प्रखर विरोध झाला. पोलिसी अत्याचारात कित्येक लोकांचे बळी गेले . अतोनात रक्तपात झाला शेवटी टाटाला सेझसाठीच्या जमिनी परत कराव्या लागल्या .रायगडातही सेझला विरोध झाला. उद्ध्वस्त होणारी कृषीसंस्कृती व लोकांचा गोंधळ दलालाच्या पथ्यावर पडत आहे .भोगवादाला चटावलेली नवी पिढी बारसंस्कृतीमध्ये फसली आहे. बंगला,गाडी,गळाभर दागिने. हॉटेलात मौजमजा अशासाठी जमीन विकायची म्हणजे सोन्याच्या अंडयासाठी सोन्याचे अंडे देणारी कोंबडीच कापायची " रायता " अशा सर्व प्रश्नाना स्पर्श करते .या कादंबरी बाबत ज्येष्ठलेखक प्रा. चद्रकांत पाटील आपले मत मांडताना म्हणतात"आज तिस-या महामुंबईचा भस्मासूर हया समाजाला उद्ध्वस्त करु पाहतोय उत्तम संस्कृती ,उदात्त संस्कार व गौरवास्पद परंपरा असूनही अज्ञान , अंधश्रद्धा व अठराविश्वे दारिद्रय या खाईमध्ये खितपत पडलेला हा समाज अलिकडे शिक्षणाची संधी मिळाल्यावर प्रचंड झेप घेऊन देशाच्या विकासाला हातभार

लाऊ लागला .या समाजाची तिरडी बांधून समूळ गच्छती करण्याचे कुभांड रचले जात आहे . अस्सल आगरी हया सर्वांच्या पापाचा पाढा वाचणारे रायताकार अनंत पाटील हयांच्या धगधगत्या आंतरउर्मीतून ही कांदबरी प्रसवली आहे "[१५]

लेखकाची आंतरिक तळमळ कागदावर चितारण्याचा लेखकाचा प्रयत्न कौतुकास्पद आहे. रायतासारखे अनेक विषय हे आगरी लेखक मांडून मनातली खळबळ मोकळी करीत आहेत.

ढेपली (२०१०):

ढेपली ही लेखकाची दुसरी कांदबरी आहे. स्त्री व्यक्तिरेखांना प्राधान्य देणारी कादंबरी आहे.ढेपली हया आगळ्या वेगळ्या कादंबरीच्या रुपाने श्री. अनंत पाटील यांनी साहित्यक्षेत्रात आगरी संस्कृतीचे रणशिंगच फुंकले आहे.प्रा.चंद्रकांत पाटील म्हणतात "स्त्रीजीवनाची स्पंदने, आंदोलने त्यातून तडफेने पेरलेले क्रांतीबीज त्यातून दिमाखाने उभी राहणारी ग्रामीण स्त्री जी सुशिक्षित समस्त स्त्रीजातीचं सुध्दा प्रतिनिधत्व करते. भाषा प्रौढत्व, कल्पना विलास वाङमयीन चमत्कृती याच्या भरीस न पडता खा-या मातीतून सहजसुंदर फुलणारे निरागस फूल म्हणजे ही कादंबरी म्हणता येईल. खलाटीतील रसरसलेले भावश्विच लेखकाच्या लेखणीतून पाझरले आहे." ते पुढे लिहितात.

शब्दवैविध्यता, ठाशीव चित्रमय ग्रामीण भाषावैभव , म्हणी , वाक्प्रचार, संवादशैली यांच्या प्रेमात वाचक पडला नाही तर नवल. यातील श्रद्धा, भक्ती किंबहुना अंधश्रध्दाही भावुकपणे वावरताना दिसतात. नात्यांची अवीट गुंफण, सांघिक साहचर्याचा अन्योन्य संबध, रुजलेले संस्कार परंपरेतून फुलणारी सांस्कृतिक वीण म्हणजे ग्रामीण समाजरचनेचा वैभवशाली वारसा ठरावा.

शहरी भूलभुलैयाचे गारुड आताच्या पिढीवर झपाटयाने होत आहे. खालावलेली नीतिमत्ता, बेगडया भ्रामक प्रतिष्ठेच्या बुरख्याआड दडलेला मानवी ओंगळवाणा चेहरा पाहिल्यावर वाचक अंतर्मुख झाल्याशिवाय रहाणार नाही.स्वत:चे शिक्षण अर्ध्यावर सोडून मावशीकडे बालघीपण करुन तिच्या मुलांचे संगोपन करणारी कारुण्यमूर्ती , अठराविश्वे दारिद्रयाचे विखार पचवून फिनिक्स पक्षाप्रमाणे उभी ठाकणारी वीरांगना केवळ" लरती शीता"(रडती शिता) खात

शरणागती पत्करत नाही. शेतसरीत अर्थात पांढरीमध्ये ढेकळात जन्मलेली ढेपली यमयातनांतून वेताळाची बतावणी करीत आयचा वारा घेत. कधी सुईणी , कधी धवलारीण, कधी वैदू, कधी बालघी, कधी पाहुण्यांना मिलेमांडे पाहुणचार देणारी कुलचारिणी , कधी रणरागिणी कधी अत्यंत सोशिक असणारी काळ्याआईप्रमाणे ढेपली म्हणजे सांस्कृतिक वारशाची अन्नपूर्णाच ठरावी. ग्रामीण जीवनांत सर्वसुखाच्या आगरामध्ये संस्कृतीचा सागर भरुन राहिला आहे."[१६]

ढेपली ही आगरी स्त्रियांच्या कष्टमय जीवनाचे प्रतिक आहे. त्यांच्या कष्टमय जीवनाला काळवेळेचे बंधन वा सीमा नव्हती. मग गरोदरपणा असो वा बाळंतपण या काळात शेती व शेतीला पूरक असलेली श्रमाची कामे त्या करीत होत्या.ढेपलीचा जन्म सुध्दा तिची आई भर उन्हात शेतीचे काम करताना खा-या मातीत झाला. जिच्या नावांत खारीमाती आहे. जिचे संपूर्ण आयुष्य खा-या मातीशी एकरुप झाले आहे. मुळात जी काटक व आलेल्या प्रसंगाला धैर्याने तोंड देणारी व गरिबीवर मात करण्याचे अफाट सामर्थ्य असलेल्या ढेपलीची ही संघर्षमय कथा आहे.

अंधश्रध्दा ही समाजजीवनाला लागलेली कीड होती. एखाद्या अंधश्रद्धेशी त्या माणसाचा काडीमात्र संबध नसतो पण खापर मात्र त्याच्या माथी फोडले जाते. समाजात मात्र तो बदनाम होतो. अशाच एका अंधश्रद्धेमुळे एका होतकरु हुशार, रुपवान व कर्तृत्ववान ढेपलीचे आयुष्य उद्ध्वस्त होते. अतिकाबाडकष्ट व प्रामाणिकपणे जीवन जगूनसुद्धा तिच्या पदरी गरिबी येते. गरोदरपणांत, बाळंतपणाच्याकाळात सुद्धा श्रमाची कामे करुन ती गरिबीवर मात करु शकत नाही. अखेर ती एका अंधश्रध्देचा थोडासा उपयोग करुन तिचे जीवनमान बदलून टाकते.मुलीस पदर देणे हा आगरी समाजातील अनेक प्रथांपैकी एक महत्वाचा कार्यक्रम, मुलीला चोळीच्या आतून पदर दिला जाई. मुलीला पदर दिला गेला म्हणजे ती उपवर झाल्याचे द्योतक होते. पदर घेतलेल्या मुलीच्या घरी वर जाण्याची पूर्वी आगरी समाजामध्ये प्रथा होती.

आगरी स्त्रीचे अनेक गुण ढेपलीमध्ये पदोपदी जाणवतात. प्रवासाला निघाली की गाडीत, मचव्यात पाय ठेवताच प्रसंगोचित गाणे गाऊ लागणे हे आगरी स्त्रीचे वैशिष्टय ढेपलीत

जाणवते. आपल्या पोटासाठी नव्हे तर केवळ आपल्या पोरांसाठी या एकाच ध्येयाने ती झपाटली आहे. त्यासाठी मानसिक व शारीरिक कष्ट सोसण्याचे तिचे सामर्थ्य पाहिले की आपल्या डोळ्यात अश्रू तरळतात. स्वप्नात का होईना आगरी स्त्रीचे कष्टमय, धीरगंभीर व उदात्त जीवन पाहून ढेपलीच्या घरातून यमाला रिकाम्या हाताने परत जावे लागले. गरिबीशी यशस्वी सामना करुन आपल्या मुलांना शिक्षण देऊन नोकरीला लावते. त्याची मुलांना जाण असते का ? माणूस शिकला की सुशिक्षित, सुसंस्कृत होतो का? शहरात रहावयास गेलेली माणसे आपल्या ग्रामीण भागातील नातलगांची किती जणाना आपुलकी असते. अंनत पाटील यांच्या लिखाणाची नाळ मातीशी घट्ट जुळलेली आहे .त्याचे दाट प्रतिबिंब या कादंबरीत उमटलेले दिसून येते."उस डोंगा परि रस नोहे डोंगा" या अंभगाप्रमाणे या कादंबरीची मांडणी जरी चुकीची असली तरी त्याचा आशय मात्र मनास भावल्याखेरीज रहात नाही.

चावरे फुय (२०११) :

गाथा आगरी संस्कृतीची , रायता,ढेपली, आगरी भाषेची जडणघडण, ब्रह्मकवच हया साहित्यकृतींतून आपले आगळेवेगळे स्थान अधोरेखित केलेले आहे.तरीही संदर्भाचा शोध घेतल्यास आपले लेखन सशक्त निर्दोष होण्यास उपयुक्त ठरते "चावरे फूय "कादंबरीतून आगरी भावविश्व , स्त्रियांचे समाजातील स्थान स्वसन्मान व अस्तित्वाचा लढा देताना तिने दाखवलेले दुर्दम्य साहस, संयम व मुलांमध्ये पाहिलेली भविष्याची स्वप्ने हा सारा आगरी समाजातील पूर्वजांनी पुढील पिढीसाठी दाखविलेला असीम त्यागाचा अत्युच्च नमुना विस्मित करणारा तर आहेच,पण आताच्या पिढीने त्या त्यागापुढे नतमस्तक होऊन पूर्वजांचे ऋण अभिमानाने आठविण्यात धन्यता मानावी असे आहेत. जुने ते सोने , नवे ते हवे असा सुवर्णमध्य साधला गेला पाहिजे. उगाच शहरी गारुडात गुरफटून सुधारल्याचे फसवे सोंग आणण्यात काय हशील आहे. पूर्वजांच्या भावभावनांची आंदोलने प्रथम अनंत पाटलांच्या मन:पटलावर आदळली. त्या आंदोलनातून वास्तव कल्पना शक्तीच्या जोरावर त्यांनी चावरे फूय ला साकार केले आहे. खरंच आगरी संस्कृतीवरील अव्याहतपणे चाललेले हे उत्खनन या मातीच्या लेकरांच्या डोळयात ढळढळीतपणे अंजन घातल्याशिवाय राहणार नाही.

आगरी गावामध्ये भवानीवाला दर संक्रातीला गावोगावी येत असतो त्यालाच पोतराज असे घाटावर म्हणतात. आगरीबोलीत तो "भवानीवाला "असतो लेखकाचे निरीक्षण व सामाजिक भान अचूक असल्याने त्याने अप्रतिम चितारला आहे या कादंबरीची भाषाशैली अस्सल ग्रामीण बाजाची आहे आगरीपण ठासून भरलेले आहे साध्या स्त्री व्यक्तिरेखातून कौटुंबिक भावविश्व लेखक चितारताना दिसून येतो .

" भवानी मातेच्या पेटा-याजवळ बसून म्हातारा डोळे बंद करुन हात जोडून भवानी मातेचा धावा करु लागला आणि एकदम हॉ , हूप, हॉ आ विचित्र आवाज जोराने काढून हाकाटी दिली. पाहणा-या लोकांच्या अंगाचा थरकाप उडाला. जमिनीवर जोराने सोटा आपटून म्हाता-याने एक उडी मारुन फटाफट अंगावर सोटे मारण्यास सुरुवात केली. मनगटावर चावा घेऊन विशिष्ट चाळे करु लागला. पाहणा-यास वाटे की , भवानीमाता चवताळ्ली आहे. त्यामुळे भवानी मातेचा आपल्यावर कोप होऊ नये म्हणून जो तो मनोमन प्रार्थना करु लागला. सुपांत तांदूळ घेऊन गरगर फिरविणे. तांब्यात पाणी घेऊन ते वरखाली करुन पाणी खाली पडू न देणे. वगैरे भवानी मातेचे तो चमत्कार करु लागला."आगो बायानो बघता काय जा धावत जा, मावलीला तांदूळ ,अंडी, कोंबडी, नारोल घेऊन या !" असे म्हटल्यावर गुबू गुबू अशी ढोलकी वाजवून बाई त्याला साथ देत होती.

" ती डुकराव बसलेली हाय रं य- गुबू गुबू "

" वाटेत भेटतीन तव्हरी मानसा खाईत चालली रं य "

" गुबू गुबू "

" सक्रांत घोडयावर बसलीय ,किकरात वाघावर बसली रं "

" गुबू गुबू "

असे बोलून म्हाता-याने दहशत निर्माण केली. त्याला बाई ढोलकीने गुबूगुबू असा आवाज करुन साथ देत होती. गावातील बायानी भराभर घरी जाऊन कुणी सुपात तांदूळ आणले सोबत अंडे किंवा कोंबडे आणले. कोणी भवानीला केलेल्या नवसाची परतफेड केली. चार पाच कोंबडे, दहा

वीस अंडी, पाच दहा रुपयाची चिल्लर व एका कपडयावर तांदळाची रास जमली."(पृ१०१) आगरी समाजाच्या खारेपाटात गावगाडा कसा चालतो हे व्यक्त करताना लेखकाने चितारले आहे व्यक्तिरेखा गावाचे गावपण व्यक्त करतात .

उधळया : (२०१२.)

आत्मचरित्रपर निवेदन शैलीने साकारलेली ही क ादंबरी आहे .आत्मचरित्र आणि कांदबरी यांच्या सीमा धूसर व्हाव्यात अशा स्वरुपाची आहे असे अशासाठी म्हणावे लागते की यातील ब-याच घटना ख-या आहेत. लेखकाला आत्मचरित्र सांगावयाचे आहे की कादंबरी यांत लेखक गोंधळलेला दिसतो . जुनेगांव तेथील लोकरहाटी ,शोलेची शुटींग, प्रकल्पग्रस्तांचा लढा , यातून नवा इतिहास वाचकांना ज्ञात होतो कारण या कांदबरीचा नायक कुणी काल्पनिक नाही लेखकाचा मित्र सुदया आहे. त्याच्या आसपास कु टुंबात घडणा-या घटना आपल्या वाटतात . गावात झालेली आंधळया वाघाची शिकार , तांबूट कातकरीनीचा नाच , दारुच्या नशेत झुलणारे कातकरी , शिमग्याचे नाच इ.प्रसंग खरे आहेत .गावपणाचे प्रतिबिंब त्यात दिसून येते . यातील पात्रेही खरी आहेत व प्रसंगही खरे आहेत . हळदीचे दुष्परिणामाचा परिणाम म्हणजे त्यांच्या तरुण पुतण्याचे हेंमतचे अकाली अपघाती जाणे वाचकाना सुन्न करुन टाकते. या कांदबरी बाबत समीक्षक रोहिदास पोटे यांनी लिहिले आहे "'उधळया' ही आगरीजीवनावर लिहिलेली कांदबरी वाचता वाचता उरण-पनवेल परिसरातील गावागावाशी व तेथील माणसांशी एकरुप होऊन गेलो .कथा व घटनाक्रमाचे अवंडबर न करता ५० वर्षातील उरण पूर्वभागातील गावा शिवाराचे तेथील जगणे,त्यांचे रितीरिवाज,सणवार ,त्यांचे खाणेपिणे त्यांच्या रुढी यांत बांधलेली माणसे चंद्रकांत मढवी यांनी जीवंत चित्रित केली आहेत.गावच बदलत जाऊन तेथे बकालपण आल्याने लेखकाचे अस्वस्थ झालेलं मन संपूर्ण आगरी जीवनाचे यथार्थ दर्शन घडविते, ते घडविताना सूक्ष्म प्रंसग चित्रण उत्कट व्यक्तिचित्रण संवेदन शीलतेतून भाषेला आलेली भावुकता व त्यातून आलेलंसहज असं ओघवतेपण मनाला निश्चितच भिडते."[१७] या कांदबरीच्या उतरार्धात गावाचे गावपण कसे सरत चालले आहे .भैयानी कसे हातपाय पसरले आहेत .गावातल्या चाळीत राहून कायकाय चाळे

केले आहेत .पोरीबाळीना कसे फूस लावून पळविले जात आहे . प्रेमाचे पर्यावसन कसे होते . सामाजिक विघातक घटना कशा घडतात यांचेही वर्णन लेखकानी करून महत्वाचा मुद्दा उपस्थित केला आहे व पुढच्या धोक्याचा इशाराही लेखक देतो. आपण आळशी होत आहोत आणि आपला रोजगार भैय्या पळवित आहे यासाठी सावध रहा असेही लेखक सूचवितो .

४.७ आगरी बोलीतील आत्मचरित्रे :

मराठीत आत्मचरित्र लिहिण्याची परंपरा खूप जुनी आहे. निरंजन माधव यांचा " संप्रदाय परिमळ " हा ग्रंथ पतीपत्नीच्या संवाद स्वरुपात आहे . पेशवाईतील बुध्दीसागर नाना फडणीस यांचे आत्मचरित्र उपलब्ध आहे .नंतरच्या कालखंडात शिरढोण (पनवेल) चे आद्य क्रांतीकारक वासूदेव बळवंत फडके यांचे आत्मचरित्र उपलब्ध आहे . "माझा प्रवास " हे १८५७ चे स्वातंत्र्याच्या पहिल्या उठावाबाबतची माहिती देणारे व त्यातले स्वत:चे अनुभव व्यक्त करणारे आत्मचरित्र विष्णुभट बाळकृष्ण गोडसे वरसईकर ,वरसई (पेण) यांचे आत्मचरित्र उपलब्ध आहे आहे. यामुळे झांशीच्या राणीबाबत सत्य माहिती उपलब्ध होते. कारण झाशीच्या राणीने इंग्रजाशी युध्द केले तेव्हा वरसईचे गोडसेभटजी झाशीत हजर होते. त्यामुळे या आत्मचरित्रास महत्त्व प्राप्त झाले आहे. यानंतर स्मृतीचित्रे इ. अनेक आत्मचरित्रे लिहिली गेली. सत्तरऐशीच्या दशकात 'तराळ अंतराळ ' 'उचल्या '(लक्ष्मण गायवाड) 'अक्करमाशी,' 'किशोर शांताबाई,' 'बलुंत '(दया पवार) इ. लेखकांनी लिहिलेली सत्तर ऐशीच्या दशकात आत्मचरित्रांची लाट आली होती मराठी साहित्यात एक वेगळा जीवनानुभव उपलब्ध झाला . अनेक अर्थांनी ही दलितआत्मचरित्रे गाजली .

निखळ ग्रामीण आत्मचरित्राबाबत मात्र हे प्रमाण कमी आहे ."दिवस असे होते "हे वि.द.घाटे यांचे् आत्मचरित्र खेडयातले आपले जीवन सांगणारे आहे ." झोंबी "(आनंद यादव) हे एक गाजलेले ग्रामीण आत्मचरित्र आहे याबाबत डॉ. आनंद घाटुगडे म्हणतात." मराठीतील पहिले विशुध्द व परिपूर्ण असे आत्मचरित्र म्हणून ज्यांचा अस्सलपणे उल्लेख करता येईल.ते म्हणजे

आनंद यादव यांचे ." झोबी ",आशय आणि अभिव्यक्ती या दोन्ही दृष्टया ग्रामीणत्वाचा पुरेपूर प्रत्यय या आत्मचरित्रातून येतो."[१८]

आगरी बोलीत आत्मचरित्रपर लेखन अत्यंत मर्यादित आहे चार पाच पुस्तकांच्या पलिकडे ते अद्याप गेलेले नाही. अनेक उत्साही लेखक आता या प्रकाराकडे वळत आहेत. नवा प्रवाह त्या रुपाने रुढ होत आहेत .मागील पिढीतील आगरी लोकांचे जीवनानुभव यात चित्रित झालेले आहेत. यामधून पूर्वी शिक्षण घेणे किती कष्टदायक होते व गरिबीमुळे जीवनमान किती हलाकीचे होते हे चित्रित झाले आहे .आगरीसमाजाचा भूतकाळ त्यामुळे ज्ञात होण्यास मदत होते.

अ) अवती भवती (२००९) :

सुचेता थळे यांच्या या पुस्तकांचे आगरी बोलीतील पहिले व एक उत्तम आत्मचरित्र म्हणून उल्लेख करता येईल .उरण येथील नागांव या आपल्या गावाचे अप्रतिम वर्णन करुन त्या वाचकांना पन्नाससाठ वर्षे मागे घेऊन जातात .त्या काळातील आगरी संस्कृती , समाजजीवन , चालीरिती , एखादया चित्रपटासारखे आपल्या समोर उभे करते .या बाबत डॉ. प्रा.पुष्पलता शेटे यांनी लिहिले आहे की " या आठवणीतून आपल्या डोळयासमोर पन्नास वर्षापूर्वीचा जो काळ उभा केला आहे तो महत्त्वाचा आहे त्या काळातील माणसाना वैयक्तिक स्वार्थापेक्षा माणुसकीचं मोल अधिक होत . पांडुरंगालासुध्दा स्वार्थ समोर दिसत असताना आपल्या भावंडाना वा-यावर सोडावेसे वाटले नाही . मानवी जीवनातील हया गोष्टी आज दूर गेल्या आहेत आज आम्ही आमच्या जीवनातील सर्व मूल्ये हरवली आहेत व दिशाहिन बनलो आहोत .माणुसकीशून्य बनलो आहोत .एकमेकांचे शत्रू बनलो आहोत .अशा दिशाहिनतेच्या काळात सुचेताबाईंनी आपल्या बालपणीच्या आठवणीतून माणसाचे जे आदर्श दीपस्तंभासारखे सर्वाना पुढच्या वाटचालीत प्रकाश दाखवतील .सुचेताबाई व त्यांचे कुटुंबिय सहभागी आहेत.आपल्या स्वत:च्या आयुष्यातून त्यांनी हाच आदर्श समाजापूढे ठेवला आहे. "१९

माझे गाव ते सुंदर या पहिल्या प्रकरणात आपल्या उरण येथील नागांवबाबतच्या आठवणी त्या सांगतात. तें वर्णन अप्रतिम चितारले आहे .(पृष्ठ १८) " तसा गावाला खाण्या

पिण्यांचा सोस नव्हता एका घरातील भाकरी दुस-या घरात फिरत होती त्यावर भाजी कालवण पाहिजे असा प्रकार नव्हता भाजलेले सुके बोबील ,सुकट ,वाकटया , पापड , लोणचेसुध्दा चालत असे . हे सर्व चुलीतील विस्तवावर नुसते उलटे पालटे केले की झाले ! त्याला मीठमसाला नसला तरी चाले, तेलाचे तर नाव नसे .पोटाला आपल्याच घरातील अन्न पाहिजे असा संकेत नव्हता .एकाच्या भाकरीवरील मासे दुस-याच्या भाकरीवर आपोआप चालत येत असत." सुचेता थळे आपल्या गावातील शेतीबद्दल म्हणतात ,.

"गांवाला मार्क्स लेनीन माहित नव्हता ,पण सर्व कामे सामुदायिक पद्धतीने चालत" हांदा पद्धतीचा उल्लेख त्या अभिमानाने करतात .एकमेकांच्या शेतावरची कामे करून शिलकीच्या मजुरीतून कांदे बटाटे मीठमसाला आगोटीस भरला जाई .गरिबीतही नातेसंबध जपणारे गावकरी त्यांचे तरलपणे चित्रण थळेबाईंनी केले आहे .आज त्याच भागात साडेबाराची पलाटा आल्याने बिघडलेले कौटुंबिक सबंध पहाता ती गरिबीही किती सुखकारक होती हे वाचकांना जाणवल्या वाचून रहाणार नाही. " (पृ.१९.)

कर्मयोगी ,सुखी माणसांचा सदरा देवालय ही प्रकरणे आहेत . या प्रकरणात त्या प्रामुख्याने आपली शाळा आपले प्रेमळ शिक्षक यांचे अप्रतिम वर्णन त्या करतात ही शिक्षकांची शब्दचित्रे मनाचा वेध घेतात त्या काळातले शिक्षक किती सेवाभावीवृत्तीने समर्पणाने काम करीत यांचे उत्तम उदाहरण मोकाशी गुरुजीचे लेखिकेने दिले आहे सातवीची व्हर्नाकूलम फायनलची परिक्षा उरण येथे सुरु होती " माझा नंबर खिडकीजवळ आला होता उरणच्या शाळेतील रहाळकर गुरूजी सुपरवायझरचे काम करीत होते .एखाद तासाने माझे लक्ष खिडकीबाहेर गेले. मोकाशी गुरूजी रस्त्यालगतच्या दगडावर बसलेले होते त्यांनी मला हाताच्या खुणेने सांगितले लिहं! लिहं ! छान पेपर लिह हं ! " गुरुजीचे ममत्व पाहून माझे हदय पिळवटून गेले. पेपर्स मधील पुढील अक्षरे डोळयातील पाण्याने धूसर झाली .सर्व पेपरर्स संपेपर्यंत गुरूजीचा हा नित्यक्रम होता या आधुनिक सानेगुरुजीचे विदयार्थावरील वात्सल्य , प्रेम व्यक्त करायला शब्द अपुरे पडतात. "(पृ.११७.)

त्यांचे पावसाळ्यातील गावाचे वर्णन काळजाला चरे पाडते. " एके काळी आमच्या गावाची स्थिती अशी होती की पुस्तके पिशवीत भरुन डोक्यावर ठेवून चिखल तुडवित मांडीएवढया पाण्यातून डूबक डूबक करीत मुले शाळेत जात .भाजीपाल्याच्या टोपल्या बाजारात घेऊन जाणा-या बाया कंबरेएवढया पाण्यातून जात. त्याचप्रमाणे शेतावर जाणा-या शेतक-याना गळ्यापर्यत पोहचलेले पाणी हे पावसाळ्यात विलोभनिय दिसणारे दृश्य मनाला कितीही भावले तरी लोकांचे हाल कुत्रा खात नसे.हे वास्तव अस्वस्थ करते.

स्वातंत्र्यकाळ व नंतर प्रकल्पग्रस्त ONGC व CIDCO ;या आदोंलनाचे चित्रणही शेवटच्या भागात येते आक्का ,नाना , इ.नातलग मंडळीची व्यक्तिचित्रेही वेधक झाली आहेत . लेखिका म्हणते जीवनाच्या प्रवासात भेटलेली माणसे त्यातील प्रवाहाबरोबरवाहून गेली काही विसावली. माझे जन्मगाव नागाव-मांडळआळी(उरण-रायगड)त्यामुळे त्या आळीतील माणसांच्या पाउलखुणा जागो जागी लिखाणात आल्या आहेत. जे मन:पटलावर उमटले ते कागदावर अवतरले बस्स ! ,एक सकस आगरी जीवनाचा सांस्कृतिक ठेवा म्हणून "अवती भवती " आत्मचरित्र उजवे आहे. यात मागील कालखंड दृश्यरुपाने उभा झाला आहे.यातील प्रसंग, व्यक्तिरेखा साठसत्तर वर्षापूर्वीचा आगरी समाज प्रतिबिंबित करतात . हे वास्तव मनाला अस्वस्थ करते.

ब)पत्रावळ (२०१०) :

पत्रावळ हे ए.डी. पाटील यांचे उत्तम आत्मचरित्र आहे .आपले व्यक्तिगत जीवन लेखकाने या पुस्तकात चितारले आहे.लेखक आपल्या जीवन प्रवासाबाबत म्हणतो की पत्रावळीने जगण्याचे बळ दिले .

" टाक्यापासून टांचणीपर्यंत
असा माझा प्रवास आहे
दीर्घ काळाच्या तपश्चर्येचे
कथानक मोठे मिठठास आहे"

उरण तालुक्यातील सारडे हे लेखकांचे गाव आहे या गावात त्यांचे बालपण गेले या गावाबाबत खूप आठवणी यात येतात. निम्याहून अधिक भाग गावातील घडामोडीवर खर्ची पडतो . आपली आजी , वडील (आबा) व आपल्या गरिबीतही सर्वांना मदत करणारी आई या सर्वाचा प्रभाव त्यांच्या जीवनावर आहे वडीलभाऊ व गावातील सखे संवगडी यांच्याबाबत लेखकांने भरभरून लिहिले आहे . बालपणीचा शालेय शिक्षणाचा खडतर प्रवास गरिबी प्रतिकुल परिस्थितीत घेतलेले शिक्षण यांची मांडणी लेखक करतो- " शालन नाय जाय तर नको जावू दे , घालील पत्रावलीला टांक, बाकी काय त्याचे नशीब त्याचे पाठी " आपण नाही शिकलो तर रानातील पाने जमवून त्याच्या पत्रावळी करून पोट भरायची वेळ येईल असे सूचक दम देऊन आबा सांगतात त्यामुळे सूचक भिती लेखकाला जाणवते.आता शिक्षणाशिवाय तरणोपाय नाही .आपली आजी देवाघरी जाते म्हणजे ती देव बनते याविषयी लेखकाचे बालसुलभ मनाचे चित्रण वेधक झालेले आहे.

" रोजच्या प्रमाणे मी आईला विचारले"आय आपला डोखरा देव कसा काय ग देव झाला?"

"तुला काय मेल्या करायचं, जो मरतो तो देव व्हतो "

"मंग आपली आजी मेली तर ती पण देव होईल नाही काय ग आयं "मी

" हो, आपून संगळच देव होवू " आय (पृ.७१.)

चोरबाजारातली जुनी पॅण्ट घालून कॉलेजमध्ये पाय ठेवला असे सांगत अलीबागच्या कॉलेजातले शिक्षणापर्यंतचे लिहिलेले अनुभव सारे खरे व सच्चे वाटतात. लेखकाने काहीही आडपडदा न ठेवता आपले जीवन खरेपणाने उघडे केले आहे.जागोजागी ही सच्चाई त्यांचे आत्मचरित्र वाचताना जाणवत रहाते. विशेषत: शाळेत असताना चुलत बहिणीच्या दप्तरातील पैसे चोरल्याची कबुली लेखक देतो .इतर कुणी असता तर हा प्रसंग लिहिला असता की नाही हा प्रश्न आहे .कुणाला आपल्याबद्दल काय वाटेल याची जराही चिंता न करता पाटील यानी आपल्यातले गुण व दुर्गुणही खरेपणाने सांगितले आहेत .मुंबईत हॉटेलात कॅब्रे बघायला जाण्याचा प्रसंगही यास पुष्ठी देतो .अतिसाराने आजारी असलेल्या शेजारच्या वहिनीला कोप्रोली येथे दवाखन्यात डोलीने नेण्याचा प्रसंग असो शाळेतील व नोकरीतील किंवा कुंटुबांतील प्रसंग असोत त्यामुळे या पत्रावळीवर आपल्या वाचकांना त्यांनी सुग्रास मेजवानी दिली आहे असे वाटते. आज

पिण्याच्या पाण्याचा प्रश्न थोडासा कमी झाला असला तरी काही वर्षापूर्वी दूरवर पायपीट करीत टिपूलीचे पाणी भरावे लागे . विहिरी कोरडया पडलेल्या असत नंबर लावून रात्रंदिवस पाण्यासाठी वणवण करावी लागे याचेही वर्णन या पुस्तकात येते ते हेलावून टाकते.

" गावाच्या पश्चिमेला डोंगरामध्ये झरे होते .झ-याच्या हंडाभर पाण्यासाठी आयाबहिणी रात्ररात्र जागत होत्या. त्यांची चाललेली धावपळ वणवण पाहावेनाशी वाटायची .पाळी पद्धतीत दोन दिवसांनी मिळणारं पाणी अपुरेच. चांगल्या पाण्यात अंगोळ करण्याचं नांव नाही.फक्त स्त्रियांची अंगोळ घरात व्हायची ,पुरुषमाणसे अंगोळीसाठी तळयावर जायचे तळयात तरी पाणी कसलं ?नुसत हिरवंकच आणि कुजट वास येणारं ,अशा पाण्यात सर्व गावाच्या अंगोळी व्हायच्या. सा-या पंचक्रोशीत पाण्याचा वापर तेलासारखा व्हायचा. "(पृ.७३)

लेखक पुढे म्हणतो की " पाण्यामुळे भांडण झाले नाही असा एकही दिवस जात नव्हता . कधी बायका बायकांचे कधी बापया बापयांचे कधी मुलीमुलींची भांडणे व्हायची पण कोणत्याही राजकीय पुढा-याने समर्थपणे शासनाकडे समाजाची बाजू मांडली नाही ".हे दु:ख सा-या खारेपाटाचेच होते . लेखकांच्या मतानुसार आगरी समाजाला प्रगतीची फळे चाखायला खूप वेळ वाट पहावी लागली. पत्रावळ हे आत्मचरित्र ख-या अर्थाने तत्कालीन आगरी समाजजीवनाचा आरसा आहे.साठ सत्तरच्या दशकातील आगरी गावातील सर्वसामान्य जीवनमान या आत्मचरित्रात प्रतिबिंबित झाले आहे .त्यामुळे या आत्मचरित्राचे महत्व अधिक आहे .

क) आलो कोठून कोठे (२०१५):

व्हि.के. पाटील या पुस्तकाचे लेखक आहेत. तांबडशेत (पेण)येथील लेखक शासकीय सेवेतून निवृत झाले आहेत त्यांचा जीवन प्रवास थक्क करणारा आहे . मचव्यावर वाळू किंवा रेती उपसणारा खलाशी ते एक कार्यालयीन हेडक्लर्क असा प्रवास कसा झाला त्या करिता कोण कोण माणसे देवदुतासारखी वाटेत भेटली असा हा प्रवास आहे .यात महाडचे ज्येष्ठ साहित्यिक डॉ . माधवराव पोतदार , प्रभाकर भुक्कूटे , राजकीय नेते शांताराम फिलसे , अशोक साबळे इ. व विविध चांगले वाईट अधिकारी भलीबुरी माणसे यांचे उल्लेख येत रहातात.गेलेले

दिवस हे आठवत रहात. माणसे गतस्मृतीवर जगत असतात त्यातूनच अनमोल आठवणीवर आधारीत उत्तम आत्मचरित्रे आकारास येतात व महत्वाचे ऐवज ठरतात.

आगरी बोलीत जी आजपर्यंतची जी आत्मचरित्रे लिहिली गेली ती साधरणत: उरण भागातलीच असल्याचे आढळून येते. त्यामुळे प्रकल्पग्रस्ताचे प्रश्न , सिडको आंदोलन ,सेझ, या प्रसंगाची वारंवार पुनरावृती झालेली आढळून येते.व्ही.के. पाटील यांच्या प्रेरणादायी आत्मचरित्रातून आगरी समाजाचे वेगळे पैलू व बाजू पुढे येते .बालपणीचा काळ सुखाचा असे म्हणतात पण ज्यांच्या पाचवीलाच गरिबी आहे अशा खेडयातील मुलांचे काय ?पोटाची भूक शमविण्यासाठी ज्या वयात शाळा शिकायची त्या वयात रोजगारासाठी कुटुंबाला मदत करण्यासाठी कितीतरी मुलांना शाळा सोडावी लागते, कामधंदा करावा लागतो. लेखकाने हा आपला जीवनसंघर्ष उत्तमपणे व खरेपणाने चितारलेला आहे. ट्रकवर क्लिनरचे काम करताना आलेले अनुभव ,रेतीच्या मचव्यावरचे अनुभव , लोकांचे वर्तन याबाबी ठळकपणे चितारल्या आहेत .आपले बालसंवगडी चंदर (बाळाराम), अनंता , काशीनाथ ,कमळधाया, शांताराम न्हावी ,मुस्लीम मोहल्ल्यातील दोस्त शफी ,बाबूशे्ठ ,हमीदशेठ दादरचे मेव्हणे मोतीराम,मेव्हणे धावजी गोसावी ,भाऊबहिणी महादेव ,नारायण ,काशीबाय. गंगूबाय , महादेबाय व आईवडील, श्रीधर मास्तर, ध.सो.मास्तर, इंदीरे वयनी इ.व्यक्तिरेखा या पुस्तकात ठळक पणे आहेत . आपल्या पत्नीला आपण नोकरीधंदयामुळे पुरेसा वेळ देऊ शकलो नाही असे लेखक म्हणतो. त्यामुळे व तिच्या आजारपणाने संसाराची झालेली ससेहोलपटही सुन्न करणारी आहे .लेखक मात्र निवृतीनंतरचे जीवन यात व्यक्त करीत नाही. वक्त चित्रपटाप्रमाणे माझ्या जीवनात घटना घडत राहील्या आहेत असे लेखक म्हणतोएकदा सुखाच्या शिखरावर तर लाट खाली गेल्यावर दु:खाच्या खाईतजातो.माणूस ठरवतो एक आणि परिस्थिती घडविते वेगळेच.रेतीच्या मचव्यावरील जीवन ,नोकरीतील अनुभव व नातेसंबधाबाबत लेखकाने लिहिले आहे गावाचे गावपण त्यातील घटना आपणांस पन्नास साठच्या दशकात घेवून जातात व वेगळी अनभूती देतात . आगरी जीवनाचे विविध सांस्कृतिक पैलूही यामुळे तपासता येतात .

ड) खाडीकाठची हिरवळ (२०१२) :

"आगरी दर्पण "मासिकात २०११ ते २०१२ मध्ये क्रमश: हे आत्मचरित्र प्रसिद्ध झाले आहे. आपल्या वेशणी (ता.उरण) गांवाबाबत व शिक्षणासाठी केलेल्या संघर्षाबाबत या आत्मचरित्रातून आपणांस चाळीसपन्नासच्या दशकातील परिस्थितीबाबत माहिती मिळते . दलित आत्मकथेप्रमाणे स्वत:चे आत्मचरित्र लिहिण्याची सुरुवात आगरीबोलीत अलीकडे मोठया प्रमाणात झाली आहे. का.ध पाटील यांचे आत्मचरित्र धारावाहिक स्वरुपात आगरीदर्पण मासिकामध्ये होत आहे .उपलब्ध आत्मचरित्रे आगरी समाजाचा सांस्कृतिकदृष्टया समृद्ध कालखंड व्यक्त करतात .आगरी समाजातील लढे, शिक्षणासाठीचा संघर्ष जवळपास सारखाच आहे .सणउत्सव , रीतीरिवाज याबाबत विभाग निहाय माहिती मिळते , जीवनशैली ,सर्वाचा व्यक्तिगत जीवनसंघर्ष सारखाच आहे गरिबी , अज्ञान या समान गोष्टी दिसून येतात .मागील काळातील माहितीचा खात्रीशीर ऐवज म्हणूनही या सर्वानी लिहिलेल्या आत्मचरित्राचे महत्व अधिक आहे . गावठी शाळा आणि त्या शिक्षकांबाबत का.ध .पाटील यांनी यावर लिहिले आहे की " आमच्या त्या वेळच्या मास्तरांचे नांव 'शिन्या मास्तर ' मास्तर गोरे गोमटे ,पण कडक होते.'छडी लागे छमछम ' हे सनातन तत्व होतेच .त्यांना पगार वगैरेची जी व्यवस्था होती त्यावरुन आमच्या शिन्या मास्तर यांचे शिक्षण ब्राम्हण पुरोहितांकडून झाले असावे.असे मला वाटते .त्यांचा पगार म्हणजे ,दर पंधरवडयाला (तिथीप्रमाणे) एक निठवा तांदूळ (म्हणजे सुमारे अर्धा कि लो) एक पैसा व एक सुपारी अशी आहे."(पृ.२९.) पुढे का.ध. पाटीलानी आगरी समाजाला भुषण असलेल्या आगरी समाजातील पहिल्या शिक्षिकेचा उल्लेख केला आहे. शहाबाज (अलीबाग)च्या सावित्रीबाई माळी यांचा आहे.महाराष्ट्रातील किंवा भारतातील पहिल्या स्त्री शिक्षिका सावित्रीबाई फुले होत्या तर आगरी समाजातही एक सावित्रीबाई होती ती म्हणजे "सावित्रीबाई माळी ." यांच्याबाबत का.ध.पाटील यांनी लिहिले आहे १८६५ शहाबाज (अलिबाग) मध्ये अधिकृत शाळा सुरु झाली १९०४ मध्ये चार विद्यार्थी व्ह.फा. परिक्षा पास झाले . " १९०९साली "सावित्रीबाई माळी यांनी प्राथमिक शिक्षकाची थर्डइयर ट्रेण्ड ही परीक्षा पास केली. थर्डइयर ट्रेण्ड ही आजच्या भाषेत बी.एड पदवी आहे.किंबहुना त्यापेक्षाही पुढची पायरी आहे.असे म्हणावे लागेल.म्हणजे १८४८ साली

पहिल्या मुख्याध्यापिका झालेल्या बहुजन समाजातील क्रांतीज्योती सावित्रीबाई फुलेंचा वारसा तब्बल ६१ वर्षानी १९०९ साली बहुजन (आगरी) समाजातील दुस-या सावित्रीबाइनी हा कित्ता गिरवला हे पाहणे केवढे अभिमानाचे आहे. "(पृ.३०) का.ध.पाटील यांनी शालेय शिक्षणात होत असलेल्या क्रांतीबाबत बरीच जंत्री दिलेली आहे .धाकटे शहापूर (अलिबाग) येथील पोरगेसा मास्तर वशेणी गांवात येतो आणि सर्व गावालाच शिक्षणाची गोडी लावतो . मुलांवर संस्कार करतो . सारे गाव त्या पोरसवदा मास्तरला "बारका मास्तर " म्हणून हाक मारते . सर्व गांवाला परिवर्तनाकडे नेणारा हा बारका मास्तर खूप रंजन करतो व क्रांती करतो.शिक्षकाचे पूर्वीचे काम किती झोकून केले जात असे असा आदर्शमास्तर कायम लक्षात रहातो . हे आत्मचरित्र आपल्याला जुन्या काळात घेऊन जाते .मात्र प्रसंगाची काही ठिकाणी पुनरावृती झालेली आहे. आगरी समाजाचे हित करून समाजासाठी जे कार्यकर्ते आपल्या वयाची पर्वा न करता झटत आहेत का.ध. पाटील यापैकी एक आहेत .

ई) स्मृतीगंध :

सुनंदा मोरखडकरबाई या सजग व जिज्ञासू लेखिका आहेत .आगरी समाजातील पहिल्या "राष्ट्रपती पुरस्कार "विजेत्या त्या आदर्श शिक्षिका आहेत .त्यांचे आता वय ऐंशीच्याही पुढे आहे त्यामुळे त्यानी आपल्या आत्मचरित्रात चितारलेला कालखंड हा स्वातंत्र्यपूर्व व नंतर असा आहे . तत्कालीन आगरी समाजाची ,जीवन प्रणाली यामुळे कळून येते.गाव पिण्याचे पाणी, वीज अशा अनेक मूलभूत सुविधापासून वंचित असे,व गांवापासून दूर शेतावरच्या घरांचे (बेडयावरचे) जीवन त्यांनी चितारलेले आहे . आज रस्ते , वीज, पाणी, शिक्षण , आरोग्य , या सुविधां काही भाग सोडला तर ब-याच अंशी सहज उपलब्ध आहेत.परंतु ज्याकाळात या सुविधा नव्हत्या तेव्हा आगरी समाज कसा कष्टाचे जीवन जगत होता यांचा वास्तवादी पुरावा या आत्मचरित्रातून अनुभवायास मिळतो. ही एका सामान्य शिक्षिकेची असामान्य कहाणी आहे.

या आत्मचरित्राच्या लेखनाबाबतच्या प्रेरणेचे श्रेय बाई आपल्या नातीला देतात .त्या आपल्या मनोगतात म्हणतात .मी एकदा माझ्या मुलाकडे राजेंद्रकडे गेले होते त्याची मुलगी

सायली असेल सातआठ वर्षाची .गप्पा मारताना मी माझ्या बालपणीच्या गंमतीजमती सांगत होते एखादी गंमत सांगून झाली की सायली म्हणायची --

"अन्नी अजून सांग तुझ्या लहानपणीच्या आठवणी मजा येते ऐकायला "

"त्या लहानशा सायलीला असे अनुभव ऐकायला आवडतात तर मग मोठयांना ते नक्कीच आवडतील म्हणून मी विचार केला देऊया पुस्तकरुपाने सर्वांच्या हाती. "आपल्या पुस्तकाचा उद्देश स्पष्ट करताना बाई पुढे म्हणतात. आपल्या पूर्वजाचे जीवन कसे होते?ते कसे रहात होते? आपल्यासाठी त्यांनी काय केले आहे ?ते कसे कष्टाळू होते? स्वाभिमानी होते?त्यांची भाषा कशी होती ? इत्यादीची ओळख या पुस्तकातून तरुण पिढीला होईल.त्या आपल्या पुस्तकाबाबत म्हणतात की "स्मृतीगंध मधील सर्व लिखाण वास्तववादी आहे .त्यात कुठेही कृत्रिमपणा नाही की अतिशयोक्ती नाही. "या पुस्तकातील संवाद आगरी बोलीत मुद्दामच लिहिले आहेत.कारण ते वास्तववादीआहेत बाई पुढे म्हणतातकी-"वृद्धापकाळी थकलेले मन, थकलेले शरीर, नोकरी धंदयासाठी दूर असलेल्या मुलाबाळांचा दुरावा एकाकी जगावे लागणारे जीवन ,या रखरखीत वाळवंटात बालपणीच्या सुखद आठवणी भूतकाळातील सुखद प्रसंग ओयासीससारख्या मनाला प्रसन्न व आनंदी करतात ." (पृ.५,६.)

या आत्मचरित्रात एकूण २६ प्रकरणे आहेत.आगोट , कांदोल कांदोल , खैसातला शिकारा , लाकूरफाटा , करंजफुले , सौदीचा रेफा, बहिरीची जत्रा, पाट , हांदकरणी , माझे बाबा, माझी आई , लाणी , गेले तेही दिवस, इ. प्रकरणे वाचनीय आहेत. याबाबत या पुस्तकाच्या प्रस्तावनेत समीक्षक नरेंद्र ठाकूर यांनी म्हटले आहे की "सहज सुंदर ,सोपी भाषा,छोटया छोटया वाक्यातून अभिप्रेत होणारा सरळ सात्त्विकभाव वर्णनात उगीचच पाल्हाळपणा नाही .की लेखनात उपमा अलंकाराची खैरात नाही .म्हणूनच वाचताना स्मृतीगंध आपला वाटतो " (पृ.४)

एकेकाळी गावापासून दूर शेतावरच्या घरी (बेडयावर) अनेक मूलभूत सुविधापासून वंचित खाडीवर रहाणारी ही मुलगी,पुढे आदर्श शिक्षका म्हणून समाजाला भूषण ठरते .राष्ट्रपती पुरस्कार मिळविणारी पहिली आगरीमहिला ठरते.लेखिका होते .अकराव्या आगरी साहित्य संमेलनाची अध्यक्षाही होते .मोडखरबाईचे हे आत्मचरित्र या जिद्दीचा वाचकांना अनुभव देते .

एका संघर्षाची कहाणी वाचकाना थक्क करते. आगरी समाजात शिक्षणामुळे लेखणी हाती आली व समाज लिहिता झाला. हा हाती आलेल्या लेखणीचा व शिक्षणाचा चमत्कार आहे हे स्पष्ट होते.

समारोप :

आगरी बोलीतील कादंब-या आजपर्यंत फारच थोडया लिहिल्या गेल्या आहेत समुद्रकिनारी असलेल्या खाडयांच्या टापूतील जमिनी सिडकोकडून बळकावल्या गेल्या .आगरी कवी , लेखक यांच्या अनेक साहित्यकृती याच जाणिवेतून निर्माण झाल्या प्रा. शंकर सखाराम यांची सेझ [SEZ] कांदबरी , 'भूक,' 'वस्ती नसलेले गांव, उफल्या , कोसलन' यासारख्या अनेक कलाकृती याच भावनेतून, जाणीवेतून आगरी बोलीतून निर्माण झालेल्या आहेत. कांदबरीच्या प्रांतात शंकर सखाराम यांची माया व कोसलन ,या कादंब-याच्या निमित्ताने आगरीसमाज संस्कृतीचे दर्शन महाराष्ट्राला झाले. अविनाश पाटील यांची "वस्ती नसलेले गांव" कादंबरीमुळे खाडीच्या पाण्यात डुबीने रेती काढणारे मचवेकरी यांचे मचव्यावरचे जीवन व आगरी संस्कृती चितारली गेली वांसती ठाकूर ऊफल्या, यामध्ये उरणच्या प्रकल्पग्रस्ताचे आंदोलन चितारले गेले. अनंत पाटील यांची रायता , ढेपली चावरे फुय , इत्यादि कादंब-यानी आगरी समाज संस्कृतीच्या दर्शनाने वेगळेपण सिध्द केले.आगरी साहित्यिकांनी विपुल लेखन करुन त्यात मोलाची भर टाकली आहे व आगरी बोलीचे नवे भावविश्व मराठी सारस्वताला दाखविले आहे. अलिकडे नवीन लेखक नवे विषय घेऊन त्यात भर टाकीत आहेत त्यांची नोंद घेणे गरजचे आहे .

आगरी बोलीतील आत्मचरित्रेही चारपाच आतापर्यंत उपलब्ध झाली आहेत.हा कालावधी साठसत्तरवर्षापूर्वीचा आहे .यामुळे त्याकाळातील गरीब आगरी समाज त्यावेळचे रीतीरिवाज ,अडचणीत रहाणारी माणसे ,राहणीमान या सा-या बाबींवर प्रकाश पडतो.स्मृतीगंध (सुनंदा मोरखडकर)वअवती भवती (सुचेता थळे) व पत्रावळ (अे.डी.पाटील) खाडी कांठची हिरवळ (का.ध.पाटील) आलो कोठूनी कोठे (व्ही.के.पाटील) यांच्या पुस्तकातून हे चित्रण ठळकपणे समोर येते.मागीलकाळातील घटना , मागील पांचसहा दशकातील आगरी समाजजीवन जाणून घेण्यासाठी ही आत्मचरित्रे उपयुक्त ठरतात.

आगरी बोलीतील साहित्यही नव्या स्थित्यंतराचे आहे .नवीमुंबई वसवताना मूळ भूमिपुत्र बेघर झाला आहे .त्याचा जमीनजुमला गेला,शेती गेली .गावाच्या ओळखीही गेल्या .उदा. रेल्वेने करावे व दारवे या गावाचे "सी-वु ड "केले .जुई-कामोठा गांवाचे" मानसरोवर" केले. अशा अनेक बदलांनी मूळ भूमिपूत्राची ओळखही पुसली गेली .

४.८ आगरी बोलीतील कथा :

ग्रामीणसाहित्य अथवा बोलीभाषेतील साहित्य यास प्रमाण भाषेतील साहित्य इतपत प्रतिष्ठा मिळत नाही यां बाबत द.ता भोसले यांनी आपले मत मांडताना म्हटले आहे की -

" ग्रामीण साहित्याचा विचार करता ग्रामीण साहित्याला एक निश्चित बैठक आहे, पण ती ताठर स्वरूपाची नाही .ग्रामीण साहित्याचा चळवळीला तसेच अनुभव सृष्टीला आवर्त उत्पन्न होईल असे या अधिष्ठानाचे स्वरुप नाही. आणि हे चळवळीच्या विकासाच्या दृष्टिने चांगलेच आहे .कृषिनिष्ठ संस्कृतीशी निगडीत असलेला कोणताही विषय या साहित्याच्या कक्षेत येऊ शकतो.एवढेच नव्हे तर वर्णश्रेष्ठत्व ,वर्णवर्चस्व ,ग्रामीण संस्कृतीचे वेगळेपण आणि पारंपारिक वळण सामाजिक आणि ग्रामीण जीवनात निर्माण होणा-या भावभावना त्यातून व्यक्त होऊ शकतात.बदलत्या ग्रामीण जीवनाची स्थित्यंतरेही ग्रामीण साहित्याचा विषय होऊ शकतो म्हणूनच हे या साहित्याचे अधिष्ठान मानावे लागते."[२०] ग्रामीणकथा मराठीत १९२५ पासून ग्रामीण जीवनाविषयीच्या जाणिवा घेऊन लिहिली जाऊ लागली. १९३५ साली प्रकाशित झालेल्या "सहयाद्रीच्या पायथ्याशी "आणि "आजचे कालचे गोमतंक "या कथेने सुरुवात झाली असे मानतात .त्यातही कथेला प्रादेशिक म्हणायचे की ग्रामीण असा संभ्रम निर्माण झालेला दिसून येतो. समीक्षकात याबाबत भिन्न मते दिसतात कोकणातले साहित्य असले म्हणजे त्याला वेगळी फूटपटटी लावायची असा अट्टहास दिसतो .हे साहित्य प्रादेशिक म्हटले जाते.वास्तविक प्रादेशिक व ग्रामीण यात फरक नाही कोणतेही प्रादेशिक साहित्य हे ग्रामीण असते व ग्रामीण साहित्य हे प्रादेशिक असू शकते. १९१८ सालची "काळ तर मोठा कठीण आला" ही ह.ना. आपटे यांची कथा दुष्काळावरची ग्रामीण समस्या हाताळणारी आहे पण ती घटना एक साहित्यिक अपघात

होता असे आंनद यादव म्हणतात .तरीही हरिभाऊंची ग्रामीण भागातल्या दुष्काळाबाबतची सदाशिवपेठी असली तरी जी संवेदना या कथेत व्यक्त केली होती त्यामुळे ह.ना. आपटे यांचे श्रेय नाकारता येत नाही .

कोकणच्या पार्श्वभूमीवर वि.स.सुखटणकर यांच्या सहयाद्रीच्या पायथ्याशी या (१९३१) कथासंग्रहाने कोकणच्या किंवा मराठीच्या ग्रामीण कथेची पाया भरणी केली असे म्हटले पाहिजे ." वि.स.सुखटणकर यांच्याबरोबरच गोव्यातील लेखक लक्ष्मणराव सरदेसाई यांनीही गोमंतकीय प्रादेशिक जीवन आपल्या कथांतून चित्रित केले आहे. कल्पवृक्षाच्या छायेत , सागराच्या लाटा , वादळाततील नौका ,ढासळलेले बुरुज,अतितेचे दिव्य, संसारातीलअमृत, , मोहोर ,मधुचंद्र, पाहिले तरी ते प्रादेशिकतेला अवगाहन करीत असल्याचे वाटते. "[२१] कुळागरे ,वाडेवस्त्या आगर , नारळी पोफळी, या कोकणी वातावरणचे उल्लेख येत रहातात डॉ.मुलाटे याबाबत म्हणतात की " वि.स.सुखटणकर व लक्ष्मणराव सरदेसाई यांच्या कथा पाहून त्यांच्या आगेमागे लिहू लागलेल्या कथांचा परामर्श घेत असताना असे जाणवू लागते की या कथांचा आशय बाहय घटनांनी मर्यादीत झालेला असला तरी ग्रामीणविश्व म्हणजे काय याची जाणिव साहित्यात प्रथम आली . खेडयातील लोकजीवनाविषयी आस्था निर्माण झाली.प्रादेशिक , सांस्कृतिक आणि मराठी कथेने लक्ष वेधून घेतले."[२२]

पांढरपेशी जीवनापलिकडेही काही जीवनाचा भाग आहे त्याबद्दलही लिहिले जाऊ शकते या जाणिवेतून खेडयाबाबत नव्या लेखकांच्या मनात आस्था निर्माण झाली .ग्रामीण जीवन, गावगाडा, ग्रामीणसंस्कृती याचे नवे विश्व मराठी कथाकारापुढे उभे राहिले व वेगवेगळया प्रादेशिक स्तरावर लिहिले जाऊ लागले .

ग.ल.ठोकळ , र.वा.दिघे , श्री.म.माटे ,बी. रघुनाथ हे ग्रामीण कथाकार या नंतर लिहिते झाले. यातही ग्रामीण व प्रादेशिक हा फरक होताच.ग.ल.ठोकळ यांची कडूसाखर (१९४३)ग्रामीण कथा प्रसिद्ध झाली .खोपोली येथील र.वा.दिघे यांचा लेखनकाळ १९४०ते १९४६असा आहे ".दंडक अरण्यातील रमणिय रात्री " हा त्यांचा पहिला कोकणच्या (रायगडच्या)

पार्श्वभूमीवरचा कथासंग्रह १९४० साली प्रसिध्द झाला .त्यांच्या कथांमध्ये खोपोली , कर्जत , या भागातील लोकजीवन , निसर्ग उतरला आहे.गो.म.कुळकर्णी म्हणतात " प्रादेशिकतेला अस्स्लतेची जिवंतपणाची एक उंची प्राप्त झाली ती त्यांच्या ठायीच्या वास्तविक साहित्यदृष्टिमुळे एवढया अविचल इमानाने व अव्यभिचारी निष्ठेने ते आपल्या भोवतीच्या जीवनांकडे पहात होते की त्यांनी पाहिलेल्या जीवनावर काल्पनिक कथांनके लिहिण्याची त्यांना गरज वाटली नाही."[२३] वकील म्हणूनही त्यांचा दांडगा जनसंपर्क होता.दिघेना शेतकरी जीवनाची नस माहीत होती ते स्वत: शेतकरी होते.त्यामुळे त्यांच्या लेखनात कृत्रिमता नव्हती रसरसलेला जिवंतपणा होता

कोकणच्या वातावरणाची पार्श्वभूमी घेऊन मधुमंगेश कर्णिक यांनी १९५८ साली "कोकणी ग वस्ती "हा कथासंग्रह या कथासंग्रहात कोकणी ,मालवणी माणसाच्या स्वभावाचे विविध कंगोरे त्यांनी चितारले एक वेगळे दालन त्यामुळे मोकळे झाले . ग्रामीणतेचा त्याला स्पर्श आहे तांबडया मातीचा रंग आहे कोकणच्या लोकसंस्कृतीच्या कथा त्यामध्ये आहेत गावरहाटी भाषाविषयक याचे वेगळेपण त्यामध्ये व्यक्त झालेले त्या मध्ये दिसते आहे. १९६०साली महाराष्ट्र राज्याची स्थापना झाली आणि सुधारणाचे वारे खेडोपाडी गेले शिक्षणाची क्रांती झाली लोक साक्षर बनू लागले. ज्ञानगंगा दारी आली . आगरी समाजातही शिक्षणाचे प्रमाण वाढू लागले आहे शिकलेली एक पिढी नव्या जोमाने आपले अनुभवविश्व नव्या जाणिवा लिहित आहे.

आगरी कथांचा विचार करताना प्रथम ठळक नावे पुढे येतात ती म्हणजे परेन शिवराम जांभळे व प्रा .शंकर सखाराम तसेच अविनाश पाटील , मोहन भोईर , चंद्रकांत पाटील , भानुदास पाटील, अे.डी.पाटील , गजानन म्हात्रे, एम.एनम्हात्रे इ. नव्याने आगरी बोलीत आंतरीक जाणिवेतून आगरी कथा लिहिली गेली आहे . प्रादेशिकतेची फुटपट्टी लावून त्याला वेगळ्या पंक्तीत बसविण्याचा प्रयत्न तथाकथित समीक्षकानी जरी केला तरी या कथा वेगळा जीवनानुभव घेवून येतात. आगरी समाज शहरीकरणाच्या ,औद्योगिकरणाच्या वरंवटयाखाली भरडला जात आहे .नामशेष होत आहे . यामुळे या लेखकांच्या कथा धारदार आहेत .भानुदास पाटील यांच्या दुभंगमधील कथा, शंकरपटमधील अविनाश पाटील यांच्या कथा, परेन जांभळे

यांच्या बिलोरी , निबिडमधील कथा शंकर सखाराम यांच्या झोंज, घुगाटमधील कथा, यातील दाहकता जाणवल्याशिवाय रहात नाही. आगरीबोलीत म्हण आहे की -"ज्याचा मरा त्यालाच लरा" म्हणजे ज्याचे नातलगाचे मयत झाले आहे तोच रडतो , इतर लोक फक्त बघत उभे रहातात. असा यांचा आशय आहे . आगरी बोलीतील कथांचेही हेच सूत्र आहे.ज्यांनी सोसलं भोगलं तेच संवेदना व्यक्त करु शकतात.आपले भावविश्व मांडताना दिसतात.

परेन शिवराम जांभळे :

आगरी साहित्य विकास मंडळ स्थापून आगरी साहित्य संमेलने भरवून आगरी बोलीत लिहिणा-या लेखक, कवीना, व्यासपीठ मिळवून देण्याची मूळ संकल्पना परेन जाभंळे यांचीच होती . त्यांची पहिली आगरीबोलीतील कथा "तुझीया कृपेची बहिणुली " महाराष्ट्र टाइम्समध्ये (११ सप्टेबर १९८६)प्रसिध्द झाली होती . माळडुंगाच्या कुशीत (१९९०) हा त्यांचा पहिला कथासंग्रह प्रसिद्ध झाला पुढे निबीड, अथांग ,रान, कृष्णचंद्र ,बिलोरी, व कातळपाणी हे कथासंग्रह प्रसिद्ध झाले. त्यांच्या कथासंग्रहात सर्वच कथा आगरी बोलीत नसल्या तरी चार पाच कथा तरी ते आपल्या आगरी बोलीतील लिहित असत. त्यामुळे पुर्णत: ग्रामीण किंवा पुर्णत: नागरी असे त्याच्या कथासंग्रहाचे स्वरुप मिश्र आहे. जिज्ञासूनी जर त्यांचे कथासंग्रह चाळले तर हे निश्‍चित ध्यानात येईल. परेनच्या कथा हिंदी , तामिळ , कन्नड, इंग्रजी फ्रेन्च इ. अनेक जागतिक भाषात भाषांतरीत झाल्या हे एका आगरी बोलीत लिहीणा-या लेखकाचे हे सुयश निश्‍चितच अभिमानास्पद आहे.

१.निबीड (१९९८) :

निबीड हा त्यांचा दुसरा कथासंग्रह आहे जाणिव प्रकाशनाने तो प्रकाशित केलेला आहे .चाकोरीबाहय कथानक परंपरेला छेद देणारी भाषाशैली येथे पहावयास मिळते .

मागील चार दशकात सामाजिक आणि राजकीय क्षेत्रात प्रंचड उलथापालथ झाली आहे नीतिमूल्यांची घसरण झाल्यामुळे एकूणच जीवनविषयक तत्त्वज्ञानाची पुर्नमांडणी करण्याची वेळ आली आहे .नागरीकरण , औदयोगिकीकरण यांचा रेटा जबरदस्त आहे .परेन जांभळेच्या कथा

नेहमी वास्तववादी व कलात्मक असतात. निबीड या कथासंग्रहात पूल , सवत, मळभ , गज बक्षीस या कथा आगरी बोलीत आहेत .

बक्षीस या कथेत एका सुशिक्षीत पण बेकार बेरोजगार तरूणाची कथा आहे. खारेपाटात रहाणारा हा तरूण आहे .आपली व्यथा व्यक्त करताना म्हणतो " भगदाड पडून खाडीच खारं पाणी खलाटीत घुसलं.आमचं शेत त्या पाण्यानं खाजण बनलं,आता त्या शेतात काहीच पिकणार नव्हत.आईच्या डोक्यावर आकाशच कोसळलं.तिच पाढरं कपाळ अधिकच फिकुटलं.माझ्या काळजात अधिकच कालवाकालव झाली. आई उन्हातान्हात ,पाण्या पावसात राबराब राबते आणि मी नोकरी लागेल या आशेवर फुकटचं खातो.निंबधस्पर्धेत मिळालेले बक्षीस घेण्यासाठी निवेदक जेव्हा उधार उसनवार पैसे घेऊन अनेक अडथळे पार करून बक्षीस घ्यायला जातो त्याचवेळी राजीव गांधी यांच्या हत्येची बातमी येते.बक्षीसाचा कार्यक्रम रद्द होतो. (पृ.४९) साहित्यावर तत्कालीन देशकाल व परिस्थितीचा परिणाम होतो हे येथे दिसते.

यातील पूल ही कथा सुधारणाच्या रेटयात प्रस्थापित ग्रामीण जीवन कसे उद्ध्वस्त झाले. आहे याची ही कथा आहे.खाडीवर पूल झाल्यास "तरी "(नावाडी) बेकार होईल .त्याचा नाव चालविण्याचा धंदा बंद होईल. करवली खाडीवर पूल झाला तर गावाचा बाहेरील जगाशी संपर्क येईल.आपली रोजीरोटी बुडेल या भितीने गांवातील अकल्यामास्तर, भु-या तरी , टकल्या सुतार, शेंडयाभगत, यांचा विरोध असतो. त्यांच्या करामती पत्रकार व लेखक म्हणून परेन जांभळे यांनी अचूक टिपल्या आहेत. मोहन भोईर यांनी या कथांबाबत आपले मत नोंदविताना म्हटले आहे की " कृषिवल संस्कृतीची ससेहोलपट आणि नागरी अनागरी जीवनातील अपरिहार्य बदल किती भयभीषण आणि विद्रूप असू शकतात.हे प्रस्तुत कथा दर्शवितात."(पृ.१.)

२.बिलोरी :

या कथासंग्रहात एकूण सात कथा आगरी बोलीतील आहेत .युगेअठठ्ावीस , योजना,अंनन्वय, मालक ,कळी, बक्षिसी, साकव, नागर -अनागर जीवनजाणिवांचे आगळे वेगळे आयाम शोधून स्वत:ची नाममुद्रा उमटविणा-या या कथा लेखकाचे हे उत्तम पुस्तक आहे .आता पर्यंत मराठी साहित्यात अस्पर्श राहिलेल्या रायगड-टाणे परिसरातील भूमिपुत्रांचे

भावबंध,राजकिय क्षेत्रातील डाव प्रतिडाव मानवी नातेसंबधाचा चक्रव्युह अपरिहार्यपणे बदलणारी नीतिमूल्ये इ .चे प्रभावी चित्रण म्हणजे हा कथासंग्रह होय. भावना, वासना आणि उपासना यांना अधोरेखित करीत बिलोरी स्वप्नांचे आरसे वास्तवाच्या उंबरठयावर फोडणारी ही साहित्यसाधना आहे.अस्सल आगरी समाज त्यांच्या समस्या,प्रश्न, नातेसंबध ,गावपण , याला मातीचा गंध आहे .लेखकांची नाळ आजही आपल्या गांवाशी असल्याचे या कथांमधून जाणवत रहाते. एखादयाला दडलेला खजिना सापडावा तसे जांभळे यांचे झाले आहे.आठवणीतला गाव मनात जागा झाल्यावर त्यांच्या अनेक कथा आकाराला आलेला दिसतात.

" युगे अठठावीस " या कथेत, देहेनगावातून रोहयाला रोज एस्टीने प्रवास करीत असलेले तीन मित्र कसे शिकत होते व नंतर त्यांची फाटाफूट कशी होते इ.चे वर्णन येते . अनेक वर्षानी गावात आल्यावर ते सार आठवत." वडाच्या मी पुरलेल्या पांरब्या आता केवढया जाडजूड झाल्या आहेत. हा वड मला एकदम नातलग वाटू लागला .माझ्या बालपणीचे दिवस हुंदडत हुंदडत माझ्याजवळ येऊन उभे राहिले. " (पृ११) या कथेतील जनाक्कासभोवती कथानक फिरत रहाते. निसर्ग व माणूस यांचा संबध व्यक्त होतो.तिची काळकाईदेवी तिच्या नव-याला खाते ती डाकीण आहे, ती करणी करते असे लोक म्हणतात .ती नव-या शिवाय जगते . परंतु माणूस म्हणून ती किती चांगली होती हे बालसुलभ दृष्टिकोणातून लेखकाने सांगितले आहे . योजना व साकव कली, मालक अन्य कथामध्येही गावाचे गावपण लेखकांने उभे केले आहे. आपला अस्सल आगरीपणा ,रांगेडेपणा , शिव्या, लिहायला परेन जराही कचरत नाहीत. गावातल्या वातावरणात ते वाचकांना ते सहज घेऊन जातात.मालक कथेतील गावकीचा चव्हाटयावरचा अभूतपूर्व न्याय, साकव कथेतील नव्या सुधारणाना काही मतलबी गावक-याचा विरोध.बक्षीसी कथेतील वारकरी देवज्या बेमटयाला आपले छोटे वावर (शेत) बक्षीस का देतो याचा उलघडा एखादया रहस्यमयकथेप्रमाणे केला आहे . मूल होत नाही म्हणून नव-यानं टाकलेल्या येस्वदाचे पोट कोणी फुगवले हा प्रश्न पडतो ? खाडीत येस्वदाचा मुडदा सापडतो त्याचे वर्णन अत्यंत मर्मभेदी केले आहे .मासळी पकडायला खाडीत गेलेली येस्वदा बुडेलच कशी याचे वर्णन खास आगरी ढंगात करताना लेखक म्हणतो.

" येव्हरा मोठा वारकरी आनं ये धंदे ?"

"कपालाला दुबोटी गंध लावाचा आनं आस्ला काला काम कराचा!"

"येस्वदा सोताच जीव कल्हा देयील ?"

" ती तं निवटीवानी पव्हाची !"

"त मंग ती बुरली कशी "

"काय म्हायीत तिला बुरवली पुन आसलं"

"ऑ? काय जापतस काय ?"

"मी नाय लोख्रा जापतान "(पृ.११)ग्रामीण जीवनातील भीषण वास्तव येथे येते.

३)माळडुंगाच्या कुशीत :

प्रारंभीच्या काळातील हा त्यांचा कथासंग्रह असून १९९० साली प्रसिध्द झाला आहे .आपल्या आवडत्या वडखळ ,डोलवी आणि धरमतरखाडीच्या परिसरात त्यांच्या कथा फुलताना दिसतात ."माळडुंगाच्या कुशीत" म्हणजे वडखळ जवळच्या मुबंई गोवा मार्गावरच्या डोंगराचा हा उल्लेख आहे.या डोंगराच्याकुशीत वसलेल्या उंबर गावाची प्रमुख कथा या कथासंग्रहात आहे. उंबरगावातल्या इठू डोंक-याची कथा त्यानी फलॅशबॅक पद्धतीने चितारली आहे.इठूला बाली आणि रुक्मिणी या दोन बायका असतात.चार कांपताना सर्पदंशाने त्यांचा झ्‍ालेला मृत्यु आठवतो इठूडोकरा आपला भूतकाळ आठवतो .गावात पडलेला भीषण दुष्काळ आठवतो पाण्यासाठी चारचार कोस दूर आरवली डेंगराच्या घळीत जावे लागे .लग्नाला चार वर्षे उलटूनही वंशाला दिवा नाही म्हणून बाली इठूचे दुसरे लग्न लावून देते .वंशाला दिवा हवा वारस हवा याकरिता बायकोने आपल्याच   नव-याचे दुसरे लग्न लावून देणे हे आख्ख्या उबंरगावात कौतुकाचा विषय ठरते .बालीची पुजाअर्च्या सफल होते.केवळ रुक्मिण्ीलाच दिवस न जाता दोघीनाही जातात . 'देवाची करणी आणि नारळात पाणी' या न्यायाने किंवा आंधळा मागतो एक डोळा आणि देव देतो दोन डोळे या उक्तीप्रमाणे बाली आणि रुक्मीणी या दोघीनाही दिवस जातात . रामलक्ष्मणाप्रमाणे दोन बाळ इठूच्या घरी जन्म घेतात दु:खानंतर सुख येते इठूचा व बालीचा आनंद ओसंडून जातो .काही दिवसांनी गुरांसाठी चार (ओले गवत) कांपण्यासाठी बाली

व रुक्मिणी शेताच्या बांधावर जातात तिथे त्या नागनागिणीचा मेळ बघतात रुक्मिणीन दगड मारते मिलनात अडथळा आला म्हणून चवताळलेली नाग व नागिण बाली व रुक्मिणीला दंश करुन त्यांचा बळी घेतात .वास्तविक एखादी कादंबरी होईल असे दीर्घ कथानक या कथेत आहे. ते वाचकांना खिळवून ठेवते .यातील अनेक कथा अस्सल आगरी बाजाच्या आहेत. आरंभीच्या काळातील कथापैकी परेनची ही गाजलेली कथा आहे यातील भाषा , वातावरण व शैली या दृष्टिने ती उजवी आहे परेनला हा आगरीबोलीचा धागा पकडताना बोलीच्या बाजासाठी जराही कसरत करावी लागली नाही. या कथासंग्रहातील इतर कथाही सामाजिक आशयाच्या दृष्टिने संपन्न आहेत.

शंकर सखाराम :

लेखक शंकर सखाराम यांनी अवती भोवतीच्या सामाजिक व सांस्कृतिक पर्यावरणात जे घोर वास्तव अनुभवले ,आदिवासी,आगरी,कोळी, इत्यादी मानवी समुहाचे जगण्यासाठी घडपडण्याचे जे संघर्ष पाहिले आणि समकालीन जे भान त्यांना आले त्यामुळे ते लेंखनास प्रवृत झाले.या मानव समूहाचे वास्तवजीवनानुभव हे एकाअर्थी विमुक्तीचे आणि वंचनेचे अनुभव असतात अशा अनुभवाना उद्‌गार देण्याचा प्रयत्न त्यांच्या कथांमधून दिसून येतो .शंकर सखाराम यांचे तीन कथासंग्रह प्रकाशित झाले आहेत.शंकर सखाराम यांच्याबद्दल लिहिताना समीक्षक डॉ.स.दा.क-हाडे म्हणतात की - "शंकर सखाराम यांच्या कथा वाचीत असताना मला त्यांची लेखनप्रवृती जाणवली,त्याप्रमाणे ज्या माणसाविषयी आणि ज्या जीवनानुभवाविषयी ते लिहितात त्यांच्या विषयीची कळकळ आणि तळमळही मला जाणवली.ललित साहित्यातील आत्मनिष्ठ आणि वस्तूनिष्ठ या संज्ञा कालबाहय मानण्याचे कारण नाही .या संज्ञाचे कालानुरूप अन्वयार्थ बदलले असे म्हणता येईल ज्यांच्या विषयी लिहावयाचे त्याविषयी आत्मियता असावी लागते जी कळकळ आणि तळमळ मी म्हणतो ती आत्मियतेतूनच निर्माण होत असते आणि असेही म्हणता येईल की लेखकांच्या कळकळीतून आणि तळमळीतून आत्मियता प्रत्ययास येते. ज्या आदिवासी ,आगरी, कोळी जनसमूहातील माणसाविषयी आणि त्यांच्या जीवनानुभवाविषयी शंकर सखाराम यांनी कथा लिहिल्या त्या माणसाविषयी व त्यांच्या जीवनानुभवांविषयी त्यांना आत्मियता

असल्याचे मला जाणवले. आणखी एक जाणवले ते असे की त्या माणसाकडे व त्यांच्या जीवनानुभवांकडे शंकर सखाराम परात्मभावाने पाहात नाहीत त्यांचे स्वत:चे जीवनानुभव तशाच प्रकारच्या सामाजिक सांस्कृतिक वास्तवाच्या मुशीतले असल्यामुळे ही आत्मियता अधिक दृढतेने जाणवते ."[२४] यापुढे क-हाडे म्हणतात की" आपल्या अनुभवविश्वाचा नवापरिसर घेऊन लेखक जेव्हा येतात तेव्हा एकूण मराठी कथेच्या परिसरांचा विस्तार होत असतो . त्यामुळे नवोदीत लेखकाकडे कुतूहलाने लक्ष वेधले जाते.हे लिहिण्याचा हेतू असा की रायगड जिल्हयातील परिसर आणि त्या परिसरातील सामाजिक व सांस्कृतिक वास्तव आणि त्या वास्तवातील स्थिती, गती मला शंकरसखाराम यांच्या कथामधून होत होती " शंकर सखाराम यांच्या कथा वाचताना र.वा.दिघे यांच्या साहित्यात नागरी परिवेशात ग्रामीण जीवनानूभव व्यक्त होत असल्याने ग्रामीण जीवनातला अस्सलपणा प्रत्ययास येत नाही."शंकर सखाराम यांच्या कथा वाचताना र.वा.दिघे यांच्या पिढीतील समकालीन ग्रामीण साहित्यातील अस्वाभाविकता लक्षात येऊ लागली.ज्या परिसराविषयी ज्या परिसरातील माणसाविषयी आणि ज्या बोली भाषेत ते लिहितात त्या परिसरात त्यांचा जन्म झालेला,ती माणसे त्यांनी पाहिलेली ,अनुभवलेली आणि ती भाषा त्यांच्या वाणीत रूजलेली अन ओठावर खेळलेली आहे .त्यामुळे शंकर सखारामच्या कथाविश्वातली पात्रे जितकी स्वाभाविक "वाटतात तितक्याच त्यांच्या कथा विश्वातल्या घटना आणि प्रसंग वास्तव वाटतात .आणि पात्रांच्या तोंडची भाषा अकृत्रिम वाटते. याचे कारण एकच असे लक्षात आले की,त्या काळात ग्रामीण अथवा प्रादेशिक साहित्य लिहिणा-या पांढरपेशी मनोवृत्तीने पाहिले आणि प्रादेशिकतेचा तसेच ग्रामीणतेचा उपयोग पार्श्वभूमीसाठी केला शंकर सखाराम यांच्या कथाविश्वात मला हे जाणवले की प्रादेशिकता अथवा ग्रामीणता ही 'अनुभवाची त्वचा 'म्हणून येते."[२५] एकूणच काय शंकर सखाराम यांची कथा आगरी लोक जीवनातील विविध कंगोरे परिणामकारकपणे टिपते.

४)घुगाट (१९८५) :

आगरी बोलीतील कथा एकत्रित असलेला शंकर सखाराम यांचा हा पहिला कथासंग्रह आहे तसा तो "आगरी बोलीतीलही पहिला कथासंग्रह आहे " यामध्ये एकूण वीस कथा आहेत. हुटूटी , घुगाट,न्याहरी, दुकान, आमंत्रण ,वाट, रेव्हन्यूस्टॅम्प ,कूस, प्रेसमन, पीक, डुक्कर, मुरुम, सत्यनारायण, भाऊबीज,तुकाचामांडव, मुजी, चीक, दूध, जत्रा व जंजाळ .या कथासंग्रहाला प्रा. अ.ना. पेडणेकर यांची प्रस्तावना लाभली आहे .ते म्हणतात "शंकर सखाराम हा एक ताज्या दमाचा दारिद्रयाला भिडत शिकलेला ,अत्यंत कंगालस्तराशी डोळस जवळीक असलेला लेखक आहे .आजवर कोणी आणली नाहीत ती कातकरी ,आगरी माणसे त्यांनी त्यांच्या असंस्कारीत बोलीतून पण ख-या प्रसंगातून जिवंत केलेली आहेत .रायगड जिल्हयातील पोयनाड,तीनवीरा परिसरातील अठराविश्वे दारिद्र, हेवेदावे, अंधश्रध्देचे बळी भुकेपोटी घडणारे गुन्हे,कंगाल खेडूत स्त्रियांची दैना, असे मनाला भिडतील अशा गोष्टी इथे आहेत.अगतिक श्रमिकांची साधीसुधी दुःखे तिथल्या परिसरातील अपरिहार्य भाग बनून राहिला आहे "[२६] मानवी जीवनाचे विविध पैलू यात आहेत.तीनवीरा परिसरातील जंगलात आदिवासी समाजही लेखकाच्या गावाजवळ राहतो.या कथासंग्रहातील हुटटूटी कथेत सशाची शिकार करण्यासाठी कातकरी लोकांची चाललेली धावपळ, सशाऐवजी जाळ्यात सापडते ते कोल्हयाचे पिल्लू .मग कातकरी शिव्याची लाखोली वाहतात.कूस कथेत पिंडदानाचा नारळ खाल्याने कूस उजवली जाईल ही अंधश्रध्दा सून्न करते. आंमत्रण कथेत जवळचा मित्र त्यांच्या मुलाच्या लग्नाचे आमंत्रण आपल्याला जाणिवपूर्वक देत नाही कारण आपण गरीब झालो आहोत.ही गरीब श्रीमंतीची दरी तुटलेल्या नातेसंबधाची दरी मनाला व्यथित करते.माणसे स्वार्थापोटी किती बदलतात हे वास्तव मनाला भिडणारे आहे.जुने दिवस माणसे खोटया प्रतिष्ठेसाठी विसरतात. लग्नाच्या आमत्रंणाची वाट पहात रहाणारा कथानायक आपणास अस्वस्थ करतो. "चिक"कथेत चोर असलेला सदयाकाका आपल्याकडे नेहमी यावा असे कथानायकाला वाटते कारण तो कधी रिकाम्या हातानी येत नाही काहीतरी खाऊ घेऊन येतो.

"सदयाका चिक घेऊन आलाय बघून आयला कती धीर आला व्हता .सदयाकाका चोर पन त्याचे बी पोटान दया हाय असाच आयला वाटतं ,आयचेपेक्षा मना जाम बरा वाटला . मी

सदयाकाकचे हातानचे कपाकरं बघून लाल गिळीत व्हतू. शि-या सदयाकाकूस बघ आठवणीन चिक घेऊन आलाय आय बोल्ली." (पृ.३) घुगाट हा पहिला कथासंग्रह असूनही त्यात नवखेपणा जाणवत नाही .

५) झोंज :

या कथासंग्रहात एकूण अठरा कथा आहेत. झोंज , गि-हाईक, खेप ,खतकलप,प्रौढ शिक्षण , भस्मासूर ,निपुत्रिक , कर्दा , झोपडा , वाली ,मर्तिक ,पालखी , शूटिंग, खोडा , परीक्षा, टोणगा,चोरी, लाखारी , आगरी ग्रामजीवनाच्या विविध पैलूचे दर्शन घडविणा-या कथा या कथासंग्रहात आहेत. "झोंज" कथाही कोंबडयांच्या झुंजीवर आहे. या कथेची पात्रे केवळ कोंबडया आहेत. व्यंकटेश माडगुळकरांच्या कथांप्रमाणे केवळ पशुपक्षी देखील कथेची पात्रे बनविण्याची किमया शंकर सखाराम यांना साध्य झाली आहे."गि-हाईक" ही कथा झोपडपटटीत रहाणा-या कष्टकरी गरिबांची कथा आहे. नाक्यावर रोजगारासाठी रोज उभे रहाणारे श्रमिक व काम मिळविण्याची धडपड त्यांच्या कथा व्यथा या कथेत आहेत.कथेचा नायक किसनला दिवसभर रोजगार मिळाला नाही म्हणून तो नाक्यावरुन परत येतो पण घरी त्याचा मित्र येऊन बायकोशी लगट करुन जातो व हातात वीस रुपये ठेवून जातो . पोटासाठी गरिबांना आपली अब्रूही वेशीवर टांगावी लागते त्याचे दाहक वर्णन काळजाला भिडणारे आहे ."खेप "कथा अशीच दारुच्या चोरटया वाहतूकीत जीव जोखमीत घालून पोटूशी असलेल्या दिवस भरलेल्या बायकोला एकटी टाकून दोन पैसे मिळावेत म्हणून धडपडणा-या शिरीधरची आहे ." पालखी " कथा सांगते बदलत्या काळाप्रमाणे देवधर्माकरीता लोकांना वेळ राहिला नाही . उद्या कामावर जायचे आहे म्हणून कशीबशी मारुतीची पालखी काढायची यावर भाष्य करताना पोसूमास्तरच्या माध्यमाने लेखक बदलत्या ग्रामव्यवस्थेचे भीषण वास्तव सांगतो - " पोसू मास्तर बसल्या जागेवरच भिनभिनला बजरंगा तुझी विटंबना होतेय .पूर्वी आरती झाली की गांवकीचा चहा होई .चहा होता होता त्या गप्पाटप्पा रंगत. आपण कीर्तनकारासारखे मध्ये गप्पांचे जसे काय कीर्तनच, कीर्तनात बजरंग येई. पानसुपारी -विडीकाडीत रात्र चवदार होई. उजाडल्यावर लाल सुर्यकिरणासारखे खळे लाल होई. पालखीवाले सुर्यासारखे झालेले असत .रात्री पालखीमागे बायकांनी गायिलेले गाणे

" बिदी कशानी झाल्या लालू ग , रात्री मारोती काय देवाच्या पालख्या मिरवल्या "यांची प्रचिती यायची पालखीची नशा गांवावर दोनतीन दिवस असायची." (पृ.१७०) शंकर सखाराम यांच्या कथांमध्ये आगरी पंरपरेची बीजे व खुणा पावलोपावली आढळून येतात . आगरी बोलीचे अक्षय लेणे त्यांच्या कथात समृद्धपणे आढळते . पालखी या कथेत बदलत्या ग्रामीण जीवनाची रूपे पहावयास मिळतात पालखी कथेतील पोसूमास्तर त्याचे प्रतिक आहे ."औद्योगिकीकरणामुळे आज ग्रामीणजीवन आगतिक झालेले दिसते माणसांना या बदलाशी, निसर्गाशी समायोजन करुन आपली संस्कृती बदलावी लागत आहे ."पोसूमास्तरची मुलं शिकली ,सुधारली ,एक मास्तर ,एक क्लार्क, एक कंपनीत .पोरानी पोसूमास्तरनी बांधलेले घर घडाघडा पाडून प्रत्येकाला सेप्रेट खोल्यांचा बंगला बांधला . तिघांना तीन खोल्या .पोसूमास्तर मात्र खोलीशिवाय,घर पोरांचे ,खोल्या पोरांच्या, पोसूमास्तरची ओटी .पोरे बोलू लागली बाबा आता बंगल्याच्या ओटीवर गाव बसवू नका. सुट्टीवरुन परत जाताना सून सांगते "आता गावातल्या लंगोटीवाल्या पुरुषात ,आडवे नेसणा-या बायकांत बसू नका,घरातले खाऊन गावात उठबस पुरे झाली .गावातली ती अशुध्द भाषा मला नाही चालत, शुद्ध बोला ." (पृ.१७१) प्रचलित ग्रामीण जीवनातील हेही एक अतिशय बोलके वास्तव चित्रण आहे. नव्या ग्रामीण बदलाचे वारे कोणत्या दिशेने जात आहेत हे पोसूमास्तरच्या कथेतून व्यक्त होते.आज ग्रामीण जीवन विचित्र संक्रमणावस्थेतून जात आहे .ग्रामीण संस्कृतीची विलक्षण पडझड होत आहे .

" कर्दा" या कथेत आन्शी ही गावातली मुलगी गावाबाहेर झाडापानात वाढली . मोकळी हवा खात आंब्याकर्दीच्या राईत वाढलेली पोर लग्न होऊन मुंबईत नव-याबरोबर रहायला जाते.तिथल्या झोपडपट्टीत गुदमरून जाते. एकांत,किंवा मोकळा श्वास तिला त्या खुराडयात मिळतच नाही . पोटातले पोर तरी कुणाचे आहे ?नव-याचे की दिराचे ?हा तिला प्रश्न पडतो. कारण दोघेही सारखेच असतात.दहाबायदहाच्या खुराडयात आठ माणसात तिला वावरणे कठीण होते. तिच्या भाव जीवनातली घालमेल येथे येते. पुढे आन्शी म्हणते "यांची रोज दारुची पार्टी पिणार तिथच झोपणार नको ग बाय !,ती मेली म-ही उचलताना जीव बेजार ,त्यान्शी नवरा अंगावर परणार , नको नको तो रातचा काळोख ,त्या काळोखान आंगाला कांट फुटतान,त्यांन तो

नवरा हाय का दिरूस हाय, यांचा पत्ता लागत नाय, आवाज कराची सोय नाय, या झोपरीनचा आवाज त्या झोपरीन जातय, " (पृ.११६) आन्शीचा नवरा रातपाळीवर जातो तेव्हा शेजारचे उनाड भैय्ये चेष्टा करतात .आन्शीकडे बघत लाळ घोटतात.नव-याला चिडवतात.

"क्यो बे, रातपालीपर जायेगा तो इधर कौन सोयेगा? आसं इचारतान मेल, "

"हम आयेगा तो चलेगा क्या?" तो मोरका इचारीत व्हता.

"ये गांवका असली माल है ? "(पृ.११५)

मुंबईच्या बकाल झोपडपटटीत रहायला आलेल्या तीनवि-याच्या मोकळ्या रानातल्या गावरान मुलीची ही शोकांतिका आहे.पण गावची कर्दाची जाळी तिला खुणावत रहाते.

"आजची ग्रामीणकथा ही एकाअर्थी विस्थापितांची कथा आहे ,असा प्रत्यय शंकर सखाराम याच्या कथांतून येतो.जीवननिर्वाहासाठी खेडयापाडयातला माणूस शहरात येतो शरीराने तो शहरात असतो मनाने तो गावाकडे ओढला जातो.सामाजिक जीवनाच्या पातळीवर तो जगण्यासाठी झोंजत असतो .

खतकलप आणि भस्मासूर या कथांमध्ये आगरी समाजावर वाढते औद्योगिकीकरण व शहरीकरण यांच्या आक्रमणामुळे काय बदल होत आहेत व आगरी समाजाच्या जीवनात काय उलथापालथ होत आहे याचे चित्रण आले आहे .खतकलप मधील आबा, व भस्मासूर मधील दामू हे प्रातिनिधिक आहेत.नवीमुंबई वसली ती पिकती शेते ,हिरवीगार राने भुईसपाट करून , मासळीचे मिठाचेआगर उद्ध्वस्त करून. दामू गाव सोडून नव्यामुंबईत उदरनिर्वाहासाठी येतो . एका ठेकेदाराकडे तो बुलडोझर चालविण्याचे काम करतो.भरावाचे काम करताना उभी झाडे भुईसपाट करावी लागणार होती. परंतु ते करताना त्यांच्या मनाची प्रचंड तगमग होते.

" अरे यार सामनेवाला सारा झाड उखाड फेक देने का है,शामतक सब होना चाहीए |"

"नाय साब , आपलेच्यान नाय व्हनार " दामु बुलडोझरवरून खाली उतरला.

"अरे तुम नही करेंगा तो कौन करेगा ?"

"आपन नाय करनार ," दामुच्या भोवती सारे हिरवे रान घुमत होते. (पृ.८३) "खतकलप " (खतप्रकल्प)याकथेत आबांचे चित्रण प्रातिनिधिक आहे .एमआयडीसीची पाइपलाइन

डोळ्यासमोरुन जाते. त्या पाइपलाईनमध्ये धो धो पाणी आहे.ज्यानी या प्रकल्पासांठी जमिनी दिल्या तेच या पाण्यापासून वंचित आहेत हा विरोधाभास येथे आहे . सा-या सुविधा बाहेरच्या लोकांना पण स्थानिक लोकाना या सुविधा का मिळत नाहीत. असा प्रश्न आबाना पडतो.या वंचनेतून गांवाचा उद्रेक लेखकानी रेखाटला आहे ."गांवातली पोरे एमआयडीसीच्या पाइपवर धडाधड घाव घालीत होती . आमच्या शेतातून पाणी चाललाय आणि आम्हाला पाणी नाही ?" गांवाकडून लोकांची रांग लागलीय हातात पहारी व बायकांच्या हातात हंडे, आबांनी शेतातली पहार उचलली अंगातली रग हातात आली.

"मायला आमाला पानी नाय ? "

तो अवसानाने पाइपवर चढला आणि पोरांच्या पहारीबरोबर त्यानेही पाइपावर पहार टाकली.

या कथांबाबत समीक्षक डॉ.क-हाडे यांनी आपले मत मांडताना म्हटले आहे की -"आगरी आदिवासी -कातकरी ,कोळी , इत्यादी मानवसमूहाचे वास्तव जीवनानुभव हे एका अर्थी वियुक्तीचे आणि वंचनेचे अनुभव असतात.अशा अनुभवाना उद्गार देण्याचा प्रयत्न शंकर सखाराम यांच्या कथात दिसतो.हे लक्षात घेतले तरच त्या कथांचे आकलन होईल. परस्पर विरोधाचा ताण वेगवेगळ्या स्वरुपात या मानवसमूहाच्या जीवनानूभवात असतो .तो समजून घेणे म्हणजे कथेचे आकलन होणे " [२७]

६)दुभंग :

' घनसोली ' सांस्कृतिक वारसा जपणारे स्वातंत्रलढयात सहभागी असलेले नवी मुंबईतील गाव, या गावातील समाजजीवनाची उलथापालथ आपल्या विविध समस्यांनी ग्रासलेल्या लोक भावनांना आपल्या कथांतून मूर्त रुप त्यांनी दिले आहे . त्यांच्याबाबत परेन शिवराम जांभळे म्हणतात की " भानुदास पाटील हा ग्रामीण लेखक एका जिद्दीने,एकनिष्ठपणे जे शब्दांकीत करीत आहे त्याला अस्सलतेचा बाज आहे .कृषीवल जीवनसंस्कृतीच्या पाऊलखुणा चित्रित करणारे हे सकस लेखन आहे ." ते पुढे लिहितात की "विसाव्या शतकाच्या उतरार्धात औद्योगिकीकरणाने विलक्षण वेग घेतला.मुंबईलगत ठाणे ,रायगड हे जिल्हे असल्यामुळे ते येथील शेतजमिनीवर

नानाविध प्रकल्प उभे राहिले . परिणमत: भूमिपुत्र हा प्रकल्पग्रस्त बनला.-काळयाआईला पारखा झाला एवढेच नव्हे तर औद्योगिकीकरणाच्या वंरवटयाखाली कृषीवल संस्कृती भरडली गेली .शासकीय पातळीवरील अनास्था लाल फितीचा आंधळा व निष्ठुर कारभार, चंगळवादी विकृतीचा विळख्रा भोगवादाकडे झुकलेली नवी पिढी अशा नानाविध कारणांमुळे शेतकरी उद्ध्वस्त झाला .प्रकल्पाचा लाभार्थी ठरण्यापेक्षा तो प्रकल्पग्रस्त ठरला आणि तमाम कृषीवल संस्कृतीचे धिंडवडे उडाले ." [२८] आशिया खंडातली सर्वात मोठी तीस कि.मी. लांबीची एम.आय.डी.सी .बेलापूर ते ठाणे ही आहे व ती पंचताराकींत आंतरराष्ट्रीय दर्जाची आहे. अब्जावधी रुपये या व्यवहारात सिडकोने कमावले .कोटयवधी रूपये एकरनी उद्योगपतीना जमीन विकली .प्रत्यक्षात ज्यांची पिकती शेते सरकारने संपादित केली.त्या शेतक-यांना कवडीमोल भाव दिला गेला. भानुदास पाटील यांनी "उद्ध्वस्त "या कथेत म्हटले आहे

" शेतक-याला नुसकान भरपाई म्हणून मिळणारा दर प्रतीचौरस वारास फक्त पन्नास पैसे होता. त्यावेळी मयतासाठी लागणारे कफनाचे कापडही सव्वारुपये वाराने मिळत होते. केवढी मोठी घोर फसवणूक ! " (पृ.४१) शेतक-यांनी सरकारला विरोध केला. मोर्चे, आंदोलने झाली. पण काही मतलबी पुढा-यांनी सरकारचीच दलाली करून स्वत:ची तुंबडी भरुन घेतली . आश्वासनांचा पाऊस पाडून शेतक-यांची दिशाभूल करीत होते. बहुमोलाची शेतजमीन सरकारने मातीमोलाने घेतली आणि कारखानदारांना सोन्याच्या भावात विकली. यानंतर समृद्धनिसर्ग हिरवी वनसंपदा पिकती सुपीक शेते उद्ध्वस्त झाली.

सिडकोच्या ताब्यात जमिनी मिळताच बुलडोझरांनी धडाधड पडझडीची कामे सुरु केली. अनेक जातींच्या नावांनी ओळखल्या जाणा-या शेतजमीनी एकजात भुईसपाट,होत होत्या. पाटलाचावाडा मोठयाशेतासह जमीनदोस्त झाला. डोंगरशेत डोंगराच्या मातीनं बुजवलं. जोश्यांची डोंगरी पोखरली. शिलोत्र शिल्लक नव्हतं. वळी, कांदळी, बाभळी मोडल्या. खारेपाट सपाट झालं. वचक्याचा विचका झला. गागराची मान तुटली. रानतळ आणि बामणाची बाव (विहिर) दगड-धोडयांनी भरली. सोनाराचं शेत ओसाड पडलं. मारवाडयाच्या पाटीचा हिशोब चुकता झाला.

न्हाव्याचे शेत भुंडे झाले. मुसळशेत मुरमात मिळाले. तेल्याचे शेत रगडले. बामनाच्या पाटीची मोडतोड झाली. महार-चांभारांची डोळकी तोडली. गुण्यागोविंदाने नांदणारी अनेक कुळे नष्ट झ् ाली. झाडा पाल्याचा आसरा घेऊन आदिवासींनी उभारलेली निवासाची घरं मोडली. त्यातील कुटुंबे दारु पिऊन वणवण भटकत राहिली."(पृ.४१)

भानुदास पाटील यांनी या बदलत्या समाजजीवनाचे चित्रण प्रस्तुत संग्रहात केले आहे. भूमीपुत्रांच्या व्यथावेदना शब्दबध्द करताना समाजातील अपरिहार्य बदल टिपला आहे. गावकी, निवडणूक, भाऊबंदकी, व्यसनाधिनता, पुढारीपणा... सर्वच कथांचा केंद्रबिंदू हा खेडे आहे. बेरकीपणा, इरसालवृत्ती आणि सर्व काही पचवणारी स्वाहाकारी दांभिक प्रवृत्ती यांची साक्षात गुंफण करणा-या या कथा लक्षवेधी आहेत. देवदेवस्की, भुतेभुतावळ, नदीनाले, शेतेभाते, अंधश्रध्दा, झाडे झुडुपे हे सारेच ग्रामजीवनाचा अटळ भोगवटा झाला आहे. तरीसुध्दा उपभोगवादी विकृतीच्या मोहजालात गुरफटलेल्या नव्यापिढीचा छानछोकीपणा लेखकाला अस्वस्थ करतो. कृषीवल जीवनाची घडी विस्कटून टाकणारी शहरीसंस्कृती उंबरठयावर उभी ठाकली आहे. बेरोजगारीमुळे येणारी वैफल्यावस्था बेचैन करते आहे. पोटापुरते देणारी भूमाताच आता भुईसपाट झाली आहे आणि भूमिपुत्र परागंदा बनला आहे.भानुदास पाटील यांनी ही स्थित्यंतरे नेटकेपणाने टिपल्याचे जावणते. किंबहुना, औद्योगिक क्रांतीच्या अतिक्रमणामुळे कृषीवल संस्कृती गुदमरली. शेतकरीवर्गाची मनोवस्था दुभंगली त्याचे हे प्रत्ययकारी चित्रण आहे.

दुभंग,इस्कोट, चिल्लर,उद्ध्वस्त,ईप्सित,गिधाडे,दोष, सत्कार, अशा आठ कथा या कथासंग्रहात आहेत. नवीमुंबईचा ग्रामीण चेहरा या कथात आहे . गावागावातील वातावरण राजकारणामुळे कसे दूषीत झाले आहे याचे योग्य वर्णन "दुभंग" या कथेत त्यांनी केले आहे"मतदानाच्या दिवशी गावात भीतीच वातावरण झालं होतं,हिस्त्रंपशु भक्ष्य मिळविण्यासाठी नजर रोखून टपून बसतात त्याप्रमाणे निवडणूक लढविणारे उमेदवार बिच्या-या मतदारांवर लक्ष ठेवून होते .त्यांच्या करडया नजरानी व खडर्या आवाजांनी लोकांच्या मनात धडका भरत होत्या.त्यांची हास्ये विकट वाटत होती .मतदान करायला जाणा-याना वाटेत अडवून ते मतांची याचना करीत होते.काही वेळा सगळयाच निशाण्यावर शिक्के मारायचे सांगून मते नासविण्याचे

प्रयत्न करीत होते. मात्र मतदान करून आलेल्यांना चहा, सरबत, मिळत होता.चिवडा,वडा यांच्या पुडया हक्काने मिळत होत्या . दारू पिणा-यानी पर्वर्णीच साधली होती. ते आडोशाला जाऊन ढोसढोसून बाहेर निघत होते. नशेत बरळत होते " आयला कोनला राग नको, सगले निशाण्यावं सिक्कं मारल ,आपले बापासचा काय जातय ?"

"इस्कोट " या कथेत चंद्रया वरपाच्या मुलीची कथा आहे .सुंदर मुलगी आपली बायको व्हावी असे काळ्या पाटलाच्या मुलाला सुर्यकांतला वाटत असते.या कथेत आगरी समाजातीलच वरप आगरी व सोनआगरी असा वर्णसंघर्ष आहे ,पूर्वी वरप आगरी हिन समजले जात असत.त्यांत रोटीबेटी व्यवहार होत नसे,आजकाल हा फरक राहिलेला नाही. यावरचा बापलेकाचा संघर्ष भानुदास पाटील यांनी टिपला आहे.खोटया प्रतिष्ठेपायी काळ्यापाटील या संबधास नकार देतो गरीब श्रीमंत किंवा उच्चनीच असा फरक करणा-याचा संघर्ष यात साकारला आहे.

"चंद्रकलाशी माज लगीन नयं झयलं तं मी माजे जीवाचं बरं वाईट करून घेनं,मंग ये जगानं यो सुर्य कवाच उंगवणार नाय! "

"बेशरम्या ,तुजे सारक्या वैरी पोरांपक्षी मी निवंशा रयलेलू बरा, आवरा म्होटा बंगला वस ठेवीन , पून ती वरपाची पोर सूनस कराचू नय" तू ते भस्काटी मना पारु नको ,समाजलास !"

काळ्या पाटील त्वेषाने कडाडला. वडिलांचा हटटी कडक स्वभावाला प्रत्युत्तर म्हणून सुर्यकांत आगीत तेल ओतल्यासारखा ताडकन म्हणाला." तुजा् बंगला घाल तुजे उरावं!"

बाप चंद्रया वरपाच्या मुलीशी लग्न करू देत नाही म्हणून सुर्यकांत व्यसनाधिन होतो त्यांची धाव बारपर्यंत जाते. तिथे रोझी नांवाच्या बारबालेशी त्याचे लफडे जमते त्यात तो बुडून जातो .बापाला मुलाची ही अवस्था पहावली नाही मग तो चंद्रकलेशी लग्न करण्याची संमती देतो .गरीब चंद्रया वरपाच्या घरी काळ्या पाटील अंहकार दूर ठेवून जातो.शेवटी हे लग्न होते . सुखाचे दिवस येतात पण ? बारबालेनी , रोझीनी सुर्यकांतला आधीच एडसची देणगी दिलेली असते. सून्न करुन टाकणारी ही कथा आहे. अतिरिक्त पैसा हाती असला की चैनीच्या नांवाखाली तरूण जे कृत्ये करतात व आयुष्य बरबाद करतात त्यांचे हे बोलके उदाहरण आहे .भानुदास पाटील यांनी हे कटू

वास्तव मांडून समाजाच्या डोळ्यात अंजन घालण्याचे मोठे काम केले आहे . त्यांच्या अन्य कथाही वैविध्यपूर्ण आणि ग्रामीण जीवनाची विविध रूपे चित्रीत करणा-या आहेत.

७)बेमटयाचा बेरा :

चंद्रकात पाटील हे अस्सल आगरी बाज घेऊन लिहिणारे लेखक आहेत . त्यांच्या कथांमधून वास्तव आगरी समाजजीवनाचे दर्शन घडते.त्यांचे साहित्य मातीशी नाते सांगणारे आहे विविध विषयाना स्पर्श करणारे त्याचे लेखन आहे.प्रस्तुत कथासंग्रह त्यांच्या प्रगल्भ प्रतिभेची साक्ष पटविणारा आहे . या कथासंग्रहात बेमटयाचा बेरा,दोरका बाय, बालघी ,व विळख्रा अशा चार प्रदीर्घ कथा आहेत. या कथा विविध सामाजिक प्रश्न हाताळणा-या आहेत.या चारही कथा अंतर्मुख्र करणा-या आहेत. या पुस्तकाबाबत मोहन भोईर म्हणतात की "बेमटयाचा बेरा (बेरा-शेतावरचे घर) या कथासंग्रहातील पहिलीच कथा आहे.बेमटया नावाच्या माणसांच्या व्यक्तिमत्त्वाचा धांडोळा घेण्याचा प्रयत्न त्यांनी यातून के ला आहे .एक सामाजिक लोकसंस्कृतीच बेमटयाच्या रुपाने त्यांनी उलगडून दाखविण्याचा प्रयत्न केला आहे .संपूर्ण ग्रामीण जीवन त्यातून त्यांनी अधोरेख्रित केले आहे. आगरी समाजातील वेगवेगळ्या प्रवृती , चालीरिती आणि एकूणच ग्रामीण परिस्थितीचं ज्वलंत चित्रण त्यांनी या कथेत साकार केले आहे.आगरी बोलीतील शब्दावर त्यांची स्वत:ची अशी ख्रास हुकूमत आहे .दोरकाबाय या कथेत स्त्रीजीवनाचे विविध कांगोरे ,त्याग,यांचे वर्णन येते.पैशापुढे माणसे माणुसकी विसरु लागली असून, नातीगोती दुय्यम ठरु लागली आहेत.बालगी कथा ही नोकरदार नवरा बायकोच्या मुलांची शोकांतिका कशी होते .त्यांना मुलं संभाळणारी बालघी मिळणे किती कठीण आहे व ती मिळाल्यावर काय काय नाटके घडतात , शेवटी आजीआजोबा घरात असणे कसे आवश्यक ठरते यावर ते भाष्य करीत एकत्रित कुटुंबपद्धतीचे ते समर्थन करतात . "विळख्रा" या कथेत हातात अनावश्यक पैसा खेळू लागल्यावर तरुणाना वाईट मार्ग सुचतात . डान्सबारमध्ये पैसा उधळून शरीराची बरबादी होऊन एडससारख्रे रोग शरीरात पसरतात. लेख्रक म्हणतो " तरणीबांड पोरं पांढरी फेक दिसू लागली एडस् प्राण चुंबून घेत होता तरी त्याच्या वाटेकडे डोळे लावून बसलेल्या बायकांवर कसे का असेना त्यांचे प्रेम होते.त्यांनी आपल्या बायकांनाही एडस बहाल केला .तोंड

दाबून बुक्याचा मार ,हंसत्या खेळत्या संसारावर विषारी विळख्वा बसला . कोणी अर्ध्यावरती डाव सोडायचा याची अहमिका लागली .काही हॉस्पिटलमध्ये गेले ते प्लास्टीक पॅक होऊनच परत आले.त्यांची रवानगी स्मशानावर झाली .खांदा देणारे पळ काढू लागले . भुताला बघून कापरं भरत नव्हत पण प्लास्टीक पॅक केलेल्या जीवाभावाच्या दोस्ताला पाहून तोंडच पाणी पळत होतं."(पृ.१२१) एक भीषण वास्तव त्यांनी या कथेतून मांडले आहे .यात लेखकांचे सामाजिक भान दिसून येते. "बालघी "(मुलं सांभाळणारी) या कथेत बनेल म्हातारी बालगी म्हणून येते व त्यामुळे पुढे काय काय महाभारत होते ते वर्णन करुन नोकरदार नवरा बायको असतील तर संसाराची कशी फरपट होते हे वास्तववादी चित्रण येते .त्यामुळे एकत्र कुटुंबपद्धतीचे महत्त्व अधोरेखित होते. त्यांच्या मनाला सुन्न करणा-या कथांबद्दल मोहन भोईर म्हणतात "एकंदरीत त्यांच्या साहित्याचा विचार करताना एक सिद्धहस्त लेखक म्हणून आज आगरी समाजातील रसिक त्यांच्याकडे पाहू लागला आहे.त्यांच लेखन म्हणजे परिपक्व मनाचं द्योतक आहे "२९

ग्रामीण आगरी गावाचे ,जीवनप्रणालीचे सुक्ष्म निरीक्षण चंद्रकातपाटील यांच्या लेखनातून सजीवपणे साकारलेले दिसून येते. फलफला मुतणे, शिंगे खटाटणे ,ढेमन्या देणे यासारखी उत्तम शब्दकळा त्यांच्या कथांत जागोजागी दिसून येते .

८)पातुंगला :

"पातुंगला" या कथासंग्रहात नवीमुंबईच्या उलथापालथीची , बदलांची स्थित्यंतरे व त्यांचा गावाच्या समाजजीवनांवरचा परिणाम या कथांत दिसून येतो याबाबत स्वत: लेखक म्हणतो की , " माझ्या मातीनं मला बरचं काही शिकवल आणि तिच्या सान्निध्यातून मिळालेले अनुभवाचे अमृतकण म्हणूनच अक्षरबद्ध होऊन साकारतात . "नव्या मुंबईत आज सिंमेट कॉक्रिटच जंगल उभं राहताना इथला खळाळतासमुद्र, वा-याच्या झुळकेनं शेतात डोलणारी हिरवीगार पीकं ,किना-या वरच्या वाळूचा स्पर्श ,झोंबरी हवा ,जे जे म्हणून निसर्गाचं मुक्तहस्ते देणं या भूमीला लाभलं होत ते सारं लोप पावलं .काळाच्या पडदयाआड सारं सौंदर्य विरत गेलं. काळीमाय उद्ध्वस्त होण सारं मनाला विदीर्ण करणारं आणि म्हणूनच किमान या परिसरातील

संस्कृती ,इथली बोली काळाच्या कृत्रिमतेत गाडली जाऊ नये नष्ट होऊ नये म्हणूनच तिला जगविण्याचा ...तगविण्याचा प्रयत्न करणं एवढच तिच्यासाठी...! "(पृ.१) "पातुंगला " या शब्दाचा अर्थ आहे मासळीची पानात पीठ टाकून केलेली पोळी. याला पेण अलिबाग परिसरात "पातोळा "असे म्हणतात .आपल्या आजीच्या आठवणी या पातुंगल्याशी निगडित आहेत.आपली आजी या पातुंगल्याची आठवण सांगायची या बाबत लेखक म्हणतो " तवा काय झयला सांगू मीनी पानानचा पातुंगला खापरीव ठेवला न भसा भसा जॉराचा (समुद्राच्या भरतीचा) पानी गावान शिरला नुसती समदयांची पलापल झयली.धक्का फुटला जॉरांचा पानी नुसता तांबरा लाल त्यानं ढगाचा पानी ताशा वाजवित व्हता न इज बतं मी, ..समदी माणसा मालावं जावून रयलू .खाली समदा पानी भरला .खापरीवचा पातुंगला करपला न पाण्याबरबर वाहून जेला ,भाक-या बी वाहून जेल्या.रातभर उपाशीच व्हतू आमी. आन् तेच दिवसी गोरं लोक आपले देशानशी जेल व्हतं.बी गोरे लोकांचा तरास कमी व्हयला त्या एक बरा वाटला.!"(पृ.५९)

आजीच्या पातुंगल्याची आठवण १५ ऑगष्ट १९४७ शी निगडीत आहे .चुलीवर पातुंगला होता.उधानाच्या भरतीचे प्रचंड पाणी नवीमुंबईतील वाशी गावात शिरले .गाव बुडाले आणि त्याच दिवशी इंग्रज हिन्दुस्तान सोडून गेले.साहित्यातून तत्कालीन कालखंड व्यक्त होत असतो त्याचे हे उत्तम उदाहरण आहे. या कथासंग्रहात झिंदाबाद, ती सुरेखा डाबरे, मुंज्या , इ‌ापाटलेलं झाड,कांटेरी गुलाब, हावली, प्रस्थान ,मायमावली, नवान,शिदोरी ,दाम्याशेटचा ट्रक, मातीच नातं, आणि पातुंगला अशा तेरा कथा समाविष्ट आहेत .खरेतर या कथाना लघूकथा म्हणणे सर्मपक ठरेल अशा छोटया पण मोठया आशयाच्या या कथा आहेत. मुलाच्या दाखल्यासाठी हतबल झालेली हावली .मायमावली कथेतील शिमग्या पाटीलसारखे पुढारी प्रकल्पग्रस्ताचे नेतृत्व करुन लोकाशी दगाबाजी करुन स्वत:ला भरावाचे कंत्राट मिळविणारे प्रकल्पग्रस्ताचे ढोंगी पुढारी , दत्यासारखा विरोधक तरूण यांचा संघर्ष उभा करुन पुढा-याचे बुरख्याआडचे एक भीषण वास्तव या कथेत भोईर मांडतात . सरकारला दबाव गट दाखवून शिमग्या पाटलासारखे लबाड नेते शेतक-यांचे हित साधण्याऐवजी कंत्राटे मिळवून स्वत:ची पोळी भाजून घेतात."नवान "ही शंकर पार्वतीच्या प्रेमाची थरारक कथा आहे . दाम्याशेटचा ट्रकही

अशीच कथा आहे . नवी मुंबई वसतातना काही पुढारी भरावाची कामे करून मोठे झाले त्यांनाही कुणीतरी फसविणारे भेटले अशी शोकांतिका या कथेत आहे. मातीचं नाते ही अशीच मनाला हुरहूर लावणारी कथा आहे . नव्या मुंबईत नगरी वसताना आपल्या जमिनी भुईसपाट होताना व्याकुळतेने पहाणारा चांग्या डोकरा या कथेत भोईरांनी प्रातिनिधीक स्वरुपात रंगविला आहे .लेखक ही व्यथा मांडताना म्हणतो सरकानं नवीन प्रकल्पासाठी इथली शेतजमीन संपादन केली अन शेतात सोन पिकविणारे हात गपगार झाले.ज्या हातानी मातीला प्रेमानं जोजावल ,जोपासलं पोटच्या पोराप्रमाणे तिची मशागत केली त्या मऊ हाताच्या स्पर्शा ऐवजी बुलड्डोझर नावाच्या राक्षसानं तिचा पार इस्कोट केला. शेत गेल्याने एकेकाळचा गांवातील सर्वात सधन शेतकरी "चांग्याआजू "वेड लागल्यासारखा भरावात गाडल्या जाणा-या आपल्या जमिनीकडे व त्या जमिनीवर अन्य परक्या लोकांसाठी उभ्या राहणा-या इमारतीकडे पिंपळाच्या पारावर बसून बघत राहतो . खरं तर आपल्या जमिनीवर जीवापाड प्रेम करणा-या शेतक-यांची ही व्यथा भोईरांनी अचूकपणे टिपली आहे . चांग्याआजू म्हणतो " आरं पावसाल्याचे दिसान यो भाल नुसता हिरवा कचाकं दिसाचा, सरावनाचे महिन्यान सगला गाव डेवला ,काकरी, घोसाली , नेवाचा ,आरं , शेतान हिरवी पीकं डोलताना मनान कवरा आनंद व्हवाचा , लय चंगला वाटाचा, ऐसे टायमाला शेताचा बांध कोणी फोरला त अंगाचा रगात निंगल्यासारखा व्हवाचा, आरं यो शेत म्हणजे घरचा मानूस वाटाचा ,.. बी आता कयै रवला नय, आरं रानान वनवा पेटावा न सरला रान वस्सार व्हावा तैसा आता झयला बग." चांग्या आजूचे माध्यमातून समस्त प्रकल्पग्रस्त शेतक-याची मनोव्यथा व्यक्त केली आहे .आजू म्हणतो " ही जमीन नय ,माय मावली हाय माय मावली. ये आक्क्रमशाना बिल्डींगी ,बंगल पाहिजे म्हणून पोलीसांना आनूनशी तिचा इस्कोट केला " मायमावली ही कथाही लहान असली तरी त्यात फार मोठा आशय आहे . प्रकल्पग्रस्ताना भावनिक आवाहन करुन मोर्चे काढले गेले. आंदोलने झाली पण प्रत्यक्षात समाजाच्या काही पुढा-यांनी भरावाची कंत्राटे घेऊन सरकारशी जूळवून घेऊन आंदोलकांची फसवणूकच केली. शिमग्या पाटील आणि दतू यांच्यातील संघर्ष प्रातिनिधिक आहे व भीषण सत्यही आहे . शिमग्या

पाटील हा प्रकल्पग्रस्ताना पुढे करुन त्यांची भिती सरकारला दाखवून स्वत:चे खिसे भरणा-या स्वार्थी पुढा-याचा प्रतिनिधी आहे .तो म्हणतो

" आरं आपले जमिनीचा जवरा भाव आपल्याला पायजे तवरा सायबांनी लिहून झेतलाय न बीजा सांगलाय कस गांवान शाळा बांधाची ,संडास ,गटारा समंदा काम कराचा हाय, ऐसा सांगलाय न परत्येक घरानचा एकेक मानूस कामावर ठेवाचा हाय " एवढं बोलल्याबरोबर लोकांनी टाळ्या वाजवल्या व पाटलाला नाचवत घरी नेला दत्या पहातच होता .टॅक्टर जमीन सपाट करीत होता.त्याचा प्रचंड धुरळा गावाला झाकू पहात होता--चार दिवसानी पाटलाला भरणीच (भरावाच) काम मिळाल्याची बातमी गांवात हा ..हा ..म्हणता पसरली .सर्वाची डोकी गरम होऊ लागली भरणीचे कामावर पाटलाचे ट्रक चालू होते."(पृ.३८)

वास्तववादी अनुभूतीचा स्पर्श या कथांना आहे. पातुंगला कथासग्रंह प्रकल्पग्रस्ताच्या व्यथांचा दस्तऐवज ठरतो.या लघुकथा असल्या तरी फार मोठा प्रभाव मनावर करतात. अनेक सत्य घटनांची बीजे या कथासंग्रहात आढळून येतात.

९)सार्थक :

अविनाशपाटील यांचा पहिला कथासंग्रह "सार्थक "हा आहे . या कथासंग्रहात बारा कथा असून "एका देवाचा जन्म " ही कथा आगरी बोलीत आहे व विनोदी अंगाने जाणारी आहे . कुटुंबनियोजनाचे टारजे्ट पूर्ण करण्यासाठी सरकारी अधिकारी व झेडपीचे पुढारी प्राथमिक शिक्षकांना व कर्मचा-यांना कसे वेठीस धरीत असत.कुटुंबनियोजाच्या केसेस मिळविण्यासाठी काय काय परिश्रम या शिक्षकांना करावे लागत असत याचे सत्य पण गमतीदार वर्णन या कथेत आहे. पाटील लिहितात " लुडबुडेच्या डोळ्यासमोर बी.डी.ओ.,शिक्षण अधिकारी लांडग्यासारखे आपल्याला खायला येत आहेत असे वाटू लागले.टार्जेट किती केलं? झोपेतही घाणघाण शिव्या देणारे जिल्हापरिषदेचे अध्यक्ष आपल्याला विचारीत आहेत असा भास होई . यमदूतासारखे रेडयावर बसून आपल्याला मरण फांस लावीत आहेत असे गुरुजीना वाटे.! "(पृ.१३०) साधाभोळा भोळाराम लुडबुडे मास्तरच्या गळाला लागतो व स्वत:ची कुटुंबनियोजनांची

शस्त्रक्रिया करुन घेतो. हे कळल्यावर पोरांची हौस असलेली त्यांची बायको अंबू काय महाभारत करते यांचे मजेशीर वर्णन या कथेत आहे . गुरुजीची अगतिकता ,भोळारामची दोनशे रुपायाकरिता लाचारी इ. अबूंचे रागावून माहेरी जाणे . तिला परत आणण्यासाठी शंकराचे पिंडीचे सापडणे, गुरुजीची कल्पना ती सत्यात आल्यावर बुबा बनलेला भोळाराम आणि ते ऐकूण परत आलेली अंबू हे सर्व विनोदी ढंगाने येते ,मात्र या विनोदालाही कारुण्याची झालर आहे .अंबू विचारते--

"एव्हरं पैसं कन्शा आनलस ?"

" मास्तरनी उसनं दिलं "

" तो लुडबुडे मास्तर सदा कडकीन आंसत ,तो काय तुला उसनं पैसं देईल,हजार जणांच्या उधा-या तुंबवतय,लोकांना थापा मारतय "

"मास्तर लय चंगला "

"अगो बाय "

"मं आकलच्या गोष्टी सांगत आसंत "

"त्यांचे आकलन चालतास तं गेलास बाराचे भावान, तो मास्तर तुला म्हशाचे बाजारान नेऊन कधी इकील त्याचा पत्या बी नाय लागाचा "(पृ.१३५)

मास्तरच्या सल्ल्याने आपण कुटुंब नियोजनाचे ऑपरेशन केल्यामुळे हे पैसे मिळाले असे सांगतो तेव्हा अंबूने एकवीरा आईला नवस केला होता तिला अजून एक मुलगी हवी होती .तो नवस आता पूर्ण होणार नव्हता .सहज सुंदर वळणे घेत कथा मनाचा ठाव घेते.यातील सर्वच कथा आशयघन आहेत. विविध समस्याना स्पर्श करुन मानवी मनाचे कांगोरे लेखकाने मांडले आहेत. बदलीसारखी कथा शिक्षणक्षेत्रात माजलेल्या अनाचाराचे वास्तव दर्शन घडविते .एका बदलीसाटी मास्तरला सभापती पासून ते गावपुढा-यांची किती हांजी हांजी करावी लागते यांचे मार्मिक वर्णन

ते करतात .शिक्षण क्षेत्राचा ढोंगी बुरखा ते विनोदी शैलीने फाडून टाकतात. बाकीच्या कथाही विविध विषयांना स्पर्श करतात.विषयातले वेगळेपण ही अविनाश पाटील यांच्या लेखनाची खासियत आहे .त्यांची ते मांडण्याची स्वत:ची खास शैली आहे . या कथा समाजाचे वास्तव व्यक्त करतात .

१०)शंकर पट :

अविनाश पाटील यांचा हा दुसरा कथासंग्रह .वरात, जोल,शंकरपट ,मता, नांग-या , वैतागवाडीचे साहित्य संमेलन ,उद्ध्वस्त ,वळबी, बांधोळ व घोटभर पाणी, अशा दहा कथा या संग्रहात आहेत .यातील तीन कथा वगळता उर्वरित कथा आगरी संस्कृतीची , आगरी बोलीची नाळ जपणा-या आहेत. "जोल " कथा बांधबंदिस्ती बाबतच्या विषयाला स्पर्श करते समुद्र किनारी असलेली शेती खाडीची बांधबंदिस्ती जपली नाही तर धोक्यात येऊ शकते.समुद्राचे खारे पाणी जर शेतात शिरले तर शेत नापीक होण्याची शक्यता असते. खारपाटील याची कडकशिस्त बांधबंदिस्ती बाबत असते .आता तिसरी मुंबई होणार च आपल्या उरल्यासुरल्या जमिनीही जाणार या भितीने शेतकरी हतबल होतात.हे वास्तव येते.

"आरं दाम्या काका आपल्या जमिनी चाल्ल्या आता"

"कहये चाल्ल्या ?"

"तिसरी मुंबई करतय सरकार ..एसीझेर आनतय बोल्त"

"आता ही पोट फुगल्यासारी मुंबै वाढतय ."

"मं या तिस-या मुंबईन कोण -हावाला येतीन ?"

"भैये नं मद्राशीच येतीन तुमी आमी काय करू ?"

"भांडी घासू , ते गुजराती शेट काय बोल्तान?"

"मुंबै तुमची न भांडी घासा आमची ."

"आरं आपली मुंबै न आपूनच चोर ? "(पृ.५०)

या सवर्च कथा ग्रामीण आगरीसमाज व त्यांचे प्रश्न उभे करतात ."मता"कथेत राजकारणाने ग्रामीण समाजकारण किती गढूळ केले आहे याचा प्रत्यय येतो .चुलीपर्यंत गेलेले राजकारण माणुसकीस काळीमा फासत आहे.दुस-या पार्टीत असलेल्या नातेवाईकाच्या लग्नाला गेल्यामुळे पांडयाशेट परश्यावर अत्याचार करतो .

"काय रं परश्या ? "

"काय पांडयाशेट ?"

"तू त्या कुंडलिक म्हात्रेच्या घरा लग्नाला गेलतास ?"

"हो. "

"आरं गाढवीच्या ..तो काय आपले पार्टीचा हाय का?"

"असं कसं बोल्ताव पांडयाशेट ?"

"आरं तो दुसरे पक्षाचा माणूस हायं नं?"

"पांडयाशेट, कुंडलिक माजा जुना मित्र हाय,अन मावशीचा मुलगा बी लागत माजे."

"तू दुसरे पक्षाचे लोकांकर जावाचा नाय"

"आरं माझा नातेवाईक हाय ना तो"

"नाती गोती नय बघायची ,दुश्मान तो दुश्मान !"

"आरं पाडयाशेट, गावागावान असं भांडत -हातून नं ते पुढारी पैशांच्या गोष्टी आल्याका एका ताटान जेवतात, गळ्यान गळं घालून युती करतान. "

"अस्स कां, गाढवीच्या तुला आकाल आली का? "(पृ.८२.)

अविनाश पाटील यांचा शंकरपट हा कथासंग्रह अस्सल आगरी मातीचा सुंगध असलेला आहे . यातील विषय , कथावस्तू आणि भाषाही वास्तवरुप घेऊन आलेली आहे .शेतक-याच्या व्यथा, कथा, आणि वेदना या मूर्तरूप घेऊन या कथासंग्रहात चित्रित झाल्या आहेत. घोटभर पाणी,ही कथा जातीय संघर्ष व्यक्त करणारी आहे.बांधोळ ,मता,जोल,वरात या कथा विस्कटलेली मानवी मने,नातेसंबध अधोरेखित करतात.नांग-या, शंकरपट या कथा उद्‌ध्वस्त होऊ लागलेली कृषीसंस्कृती, शेतक-यांचे प्रश्न आत्महत्या व कमालीचे आलेले नैराश्य अधोरेखित

करतात."वैतागवाडीचे साहित्यसंमेलन "ही कथा साहित्य क्षेत्रातील बजबजपुरी आणि अपात्र लोकांच्या हाती साहित्यासारखे क्षेत्र गेले की काय होते याचे भीषण वास्तव चितारले आहे . साहित्यापेक्षा साहित्यिकांपेक्षा ते प्रायोजित करणारे प्रायोजक कसे महत्त्वाचे ठरतात अशा अनेक पैलूना विनोदी ढंगाने ही कथा स्पर्श करते.लेखकाने जे अनुभवले . पाहिले याची अनूभूती या कथा वाचताना येते. येथे लेखकांची सूक्ष्म निरिक्षणशक्ती दिसून येते

११) सपान :

ए.डी.पाटील यांचा हा पहिला कथासंग्रह आहे . यातील काही कथा आगरी बोलीत आहेत त्या म्हणजे महानिर्वाण,फिटे अंधाराचे जाळे ,शिक्शान,कूस,कोंडी, सपान या कथा आगरी संस्कृतीशी नाळ जोडणा-या व मातीचा गंध असणा-या आहेत ऊर्वरित कथा जरा वेगळ्या वळणाच्या व अन्य विषयांना स्पर्श करणा-या आहेत. शिक्शान कथेत स्वत: नायक असल्याने त्यातील संवेदना सच्ची वाटते. या कथासंग्रहातील खास कथा म्हणून 'महानिर्वाण ' या कथेचा उल्लेख प्रस्तावनेत संपादक सुरेशचंद्र म्हात्रे यांनी केला आहे.गन्याच्या आजीच्या मरणाच्या पार्श्वभूमीवी ही कथा आहे . या कथेत बालसुलभता , निरागसता दिसून येते.

' कूस 'या कथेतला आशय मनाला सून्न करून टाकतो .पती निधनानंतर विधवेचे जीवन जगणा-या रखमाच्या जीवनात एक वीजमंडळात काम करणारा तरुण येतो .त्यांच्यापासून गरोदर राहिल्याने तिच्यावर गाव पंचायत न्याय भरवते.आपण काही गुन्हा केला नाही असे ती पंचायतीला ठणकावते ." मी जे केलय तो माझा गुन्हा नाहीय परमेश्वराला विचारा कूस उजवणे ही प्रत्येक स्त्रीची इच्छा असते मला मूल हवं होत म्हणून माझी कूस मी उजवली अन् धन्य झाले.!" (पृ.४७) वाचकाच्या मनाचा ठाव घेणारी व चक्रावून सोडणारी कथा म्हणून कूसला न्याय दयावा लागेल .त्यांच्या कथाबाबत अभिप्राय देताना ज्येष्ठ संपादक सुरेशचंद्र म्हात्रे म्हणतात की -"ए.डी. पाटील यांचा सपान हा कथासंग्रह वाचताना त्यांच्या प्रांरभिक छोटेखानी कथांतून त्यांच्या नवोदितपणाची जाणीव होत असली ,तरी गेली २०वर्षे ते कथालेखन करीत असल्याने अनेक कथांतून त्यांच्या सामाजिक मूल्याची जाणीव प्रकर्षाने होते.ए.डी . प्रेमकथा,

समस्याप्रधानकथा, सुखान्तिका , वा शोकान्तिका तितक्याच दमदारपणे लिहू शकतात. हे नक्कीच .मी वर म्हटल्याप्रमाणे आगरी भाषेतील महानिर्वाण, व देशी भाषेतील कूस या कथा कथासंग्रहातील सर्वोत्कृष्ट कथा आहेत ." [३०] (पृ.१) सपान कथासंग्रह हा आगरी बोलीतील एक महत्त्वपूर्ण कथासंग्रह मानावा लागेल तो त्यातल्या आशयघनतेमुळे.

१२). हळद रुसली :

कसदार कथा लिहिणारे लेखक हरिभाऊ घरत यांचा साहित्यिक प्रवास थक्क करणारा आहे जाणिव प्रकाशनाने २०१० साली 'हळद रुसली 'हा कथासंग्रह प्रसिध्द केला .पोलीस खात्याच्या "दक्षता "या मासिकात त्यांच्या काही पोलीसी कथा प्रसिध्द झालेल्या आहेत. रहस्यकथांचा पगडा त्यांच्या कथावर दाट पडलेला दिसून येतो.या कथासंग्रहात एकूण चौदा कथा आहेत या सर्व कथा उरण चिरनेर परिसरात घडलेल्या आहेत. बाबाकदम शैलीत बसणा-या कथा आहेत.तरीही या कथात आगरी परिसर ,आगरी बोली जागोजागी विखूरलेली दिसून येते. त्यामुळे या कथाना आगरी भाषेचा गोडवा लाभलेला आहे."भ्रम "कथेत प्रेमभंगाची व्यथा आहे तसेच "साडेबारा टक्याचा मनोरा " हया कथेमध्ये आपल्या भेंडखळ प्रकल्पग्रस्त शेतक-याची व्यथा त्यांनी मांडली आहे . कमळया कडूची ही सांकेतिक कथा आहे .जमीन हा आगरी शेतक-याचा जिव्हाळयाचा विषय आहे .प्रकल्पात जमिनी गेल्यामुळे या बाधित शेतक-यांना सिडकोने साडेबारा टक्के जमीन देण्याचे मान्य केले.परंतु ती जमीन देण्यात होत असलेला विलंब . सिडकोचे नोकरदार अधिकारी याचेकडून होत असलेली अडवणूक ,दप्तर दिरंगाई, सर्वांचे मूळ पैसा, भ्रष्टाचार , शेतक-यांच्या आशाअपेक्षांचा चुराडा हे वास्तवचित्र उभे करण्यात घरत यशस्वी झाले आहेत. शेतक-याचे शोषण काही संपलेले नाही हे कटू वास्तव या कथेत अनुभवता येते. तसेच नवीन वसाहत होताना अनेक भागातून लोक येतात गावातील चाळीत भाडेकरू म्हणून रहातात त्यातून पोरीबाळीशी ओळखी होतात व प्रेमाच्या जाळयात या पोरी फसतात मग अमक्या तमक्याची पोर भैय्यासोबत पळून गेली अशा गोष्टी कानावर येतात . अशीच साडेबारा

टक्याचा मनोरा हया कथेमध्ये कमळया कडूची पोर ड्रायव्हरसोबत पळून जाते हे चित्र बरेच बोलके आहे .

" जमना अगो बाहेर अंधारलय अजून दिवा का लावला न्हाईस ?"

" जमनानी तुमच्या आब्रूच दिवं पाजलल्यानं ,आता खोपटान रोषणाई करुन आपली काली थोबारा गाववाल्याना दाखयची हायीत का ?"

"म्हणजे जमनानं आसा केलान काय? "

"धाकल्या संज्यानं कडवटपणे जबाब दिला. "

"जमना गॅस सिंलीडरच्या टरक ड्रायव्हर बरबर पलून जेली"

"आनी तुमी निस्त मज्जा बगत रावलव ? का त्याला हानलाव नाय ? "

"इकत्या दिस सांगीत व्हतू ,जमनाकरं लक्ष द्या .गव-या येचावच्या निमित्तान ती सारकी त्या घाटी ड्रायव्हर भवती घुटमालत आसते म्हणून ! "

"तवा तुमी काय केलाव ये कानानशी आयकून ते कानान्शी सोरलाव नं ? "देवज्या कडाडला.

"आरं पुतानू दमदाटी करण्यापरिस मी काय करु शेकनार व्हतू पून तुमचे आंगान दम हुता ,ते डायव्हरला जरा धाक दाखवला आसता तं आज ई पाली आली नसती ! "(पृ.१८)

विविध जीवनानुभव व्यक्त करणा-या चौदा कथा आहेत. भ्रम, चूल, सती , अखेरची भाऊबीज , निष्कलंक इ. या कथात नाते संबध विविध भावभावनांचे कांगोरे व्यक्त केलेले आहेत. हळद रूसली , परस्त्रीसंग जडला आयुष्यातून उठला या कथा गुन्हेगारी पार्श्वभूमीच्या आहेत. आगरी समाजात असणा-या अंधश्रध्देवर आसूड ओढणा-या कथा भगताचा उतारा , व अघोरी लालसा या कथा आहेत . दृष्टी व अन्य कथात माणसाच्या मानसशास्त्रिय वर्तनाचे चित्रण उतम केलेले आढळते. प्रा.प्रेमानंद आवळेचे व्यक्तिचित्रण हे थक्क करणारे आहे बायकांकडे वाईट नजरेने बघणारा हा

प्राध्यापक मूळात विद्वान आहे .त्याच्या कामवासनेचे दमन व स्वप्नरंजन याबाबतचे मानसिक विश्लेषण अप्रतिम आहे.सहजपणे या विविध कथांत ते व्यक्तिरेखा रंगवून ठेवतात. या बहुतेक कथांतील पात्रे आगरी परिसरातील असून संवादाची भाषा आगरी बोली असून निवेदन प्रमाण मराठीत आहे .घरत यांच्या कथा वाचकांच्या मनाला सहजभिडणा-या आहेत वेगवेगळ्या पठडीतील विषय ठोसपणे मांडले आहेत भाषेची सहजता हा विशेषगुण घरतांच्या कथात दिसून येतो."(पृ.१२)

पुण्याई :

कथाकार एम.एन.म्हात्रे यांच्या या कथासंग्रहात एकूण अकरा कथा आहेत. आक्रांत, आसंव,उद्धार, गौरव, जानकी,भक्तीण, भाकरी, मुरुत ,मजुरी, वाटणी, पुण्याई,या कथा आहेत. "आक्रांत " या कथेत खाडीतल्या ग्रामीण भागात पिण्याच्या पाण्याचे कसे हाल आहेत हे चित्रित करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. पर्भाबाय आठ महिन्याचं पोर पोटात घेऊन हंडाभर पाण्यासाठी गावोगाव वणवण करीत फिरते तिला माणसे कशी क्रूर वागणूक देतात यांचे हृदयद्रावक चित्रण या कथेत आले आहे .या कथेत पर्भाचे स्वगत आहे लेखकाने उपेक्षिताचे भावविश्व याद्वारे उभे केले आहे. चालता चालता ती स्वत:शीच पुटपुटू लागली. " धो धो पानी वहात हुता ,तरी मेल्यांनी हांडाभर नाय दिला उलट त्या वानगट पोराई डगरा मारून हाकलून दिली "तो डोकरा आजू! पिकला पान झालाय , हारापेरा मसनवटीत जेलीन .पून डोकूर्लानी हांडाभर पानी देन्याचा पून्यकर्म नाय केला .उलट मना भिक मांगनारी समजली .गटारान पानी सोरला डोक्रनी ! आनं ती नलवाली बया,! भवानी दिवानी ! मेली मारक्या म्हशीगत धावत आली.माझे पोटाकरं बघूनसुध्दा दया आली नाय मेलीला .वांझोटीच आंसल !चालती केली नकटीनी !दुसरे गावान भेटली ती भवानी ! शिक्षानदारीन आंसल आवदसा , मेली मडबीनीवानी दिसत हुती ! दिसन्यान लालेलाल आन बोलन्यान मस्तवाल ! आधी पांच रुपये दे, मंग हांडाभर पानी घे बोलली उंदया पैशे घेऊन येईन , आशी पोटांचे पोराची शप्पत घेऊन बोललू तरी नाय ऐकली भवानी ,भरलेला हांडा उकिरडयावं फेकला सटवीनं "

"भक्तीण" ही कथा अंधश्रध्देवर प्रकाश झोत टाकणारी ही कथा आहे.मूल अडलेल्या बाईचे गावची भक्तीण कसे हाल करते व ते मूल दगावते ,ग्रामीण भागातली देवदेवस्की यावर कठोर झोत टाकणारी ही कथा आहे.वाटंणी ही कथा दोन भांवाची वाटणी कशी हदयद्रावक असते त्यांचे काय परिणाम होतात यांवर ही कथा प्रकाश टाकते.आईबापाच्या प्रेतांचीही वाटंणी करण्याची वेळ निर्दयी मुलांवर येते ."जावा जावा आणि उभा दावा " अशी प्रचिती या कथेत येते.वाटंणी करणारे गांवचे पंच कसे यात हात धुऊन घेतात हेही लेखकाने अप्रतिमपणे चितारले आहे .कांठयाखोल करणे म्हणजे कमीपणा घेणे यासारखे अस्सल आगरी मातीचा गंध असलेल्या म्हणी वाक्प्रचार त्यांच्या कथात जागोजागी आढळून येतात.त्यातली आई आपल्या निष्ठुर मुलांना म्हणते"आरं मेल्यानू ,जनमदात्याचा जीव घेतलाव ! आता घ्या कोयता कु-हाड आनं करा बाप्साचे पिरताचं दोन तुकरं कापून कसायानू ! करा- तुक-रं -" करीत आईही दगावते .मेलेल्या सासूच्या अंगावरचा कोणता दागिना आपण घ्यावा याचा विचार तिच्या सुना करीत असतात. मानवी जीवनातले हे वास्तव लेखकांनी जिवंत केले आहे. या कथा वाचकाला खिळवून ठेवतात अनेक भूमिपुत्रांचा प्रश्न लेखक अधोरखित करतो . लेखकांची ताकद या कथांतून व्यक्त होते.

"मुरूत "(मुहूर्त) अक्षयतृतियेला शेतात पेरणी करायचा मुहूर्त शेतकरी सहसा टळू देत नाहीत .पावसाळा म्हणजे आगोट लागण्याची चिन्हे निसर्गात दिसू लागतात.पंढरी पाटील म्हणतो , "आरं मी आसली शेतकरी हाय !उभी हयात आनुभव घेतय, आगोठीचे वक्ताचा या दिशा, यो वारा, यो सुर्व्याचा ऊन, यो चंद्राचा पर्कास, आन यो समुंदराचा आवाज काय सांगतय? आरं परर्सुरामा,तो पावशापक्षी रातभर कोकालतय,आलवाना,सुरनाला,कराद्यांना हातहात कोंब आलन याचाच आर्थ आसा की यंदा आगोठ लय लवकर हाय, !मी या आखयतीजचे सुभमुरर्तावर पेरनी करणार म्हंजे करनार ! "

सेझचे लाटेत पिकती जमीन विकून आपल्या हौशी पुरवून घ्यायला आतूर कुटुंबिय पंढरी पाटील नावाच्या शेतक-याला कसे छळतात याचे चित्रण आहे .शेती विकायची, दागिने करायचे बंगला बांधायचा ,गाडया घ्यायच्या पिढीजात शेतजमीन कवडीमोलाने विकायची ? पंढरी पाटील जमीन विकाण्याच्या विरोधात असतो.लेखक हा बदल टिपीत म्हणतो की "गांवात आता रोजच्या

बोलण्यातील सुकट बोंबिल चटणी भाकरी , चिंभो-या, निवटया असे शब्द कानावर न पडता हजार आणि लाखांच्या आंकडयाचे बोलणे ऐकायला येऊ लागले."

या कथासंग्रहाच्या प्रस्तावनेत संजय आवटे यांनी या कथांबद्दल म्हटले आहे की " पुण्याई ,या त्यांच्या संग्रहात एकूण अकरा कथा आहेत .आकाराने छोटया असलेल्या कथा आशयघन आहेत.त्या सर्व वाचनिय आहेत. लेखकाची कथनशैली अतिशय प्रभावी आहे .शिवाय त्यांची आपली अशी एक शब्दकळा आहे .प्रमाणभाषा आणि त्या जोडीला बोलीभाषा -आगरी भाषा यांचा खुबीने वापर करताना लेखक दिसतो. श्री एम.एन. यांच्या कथा वेगवेगळया असल्या तरी त्यामध्ये एक समान धागा आहे.तो धागा आपल्याला या एकसंघ अनुभवविश्वाशी जोडतो त्यातून मग या कथा एकाचवेळी सुटा अनुभव देताना एकात्म अनुभव देण्यातही लेखक यशस्वी ठरतो.यातून सामान्य माणसाचे जगणे प्रतिबिंबित होते,तो साधा माणूस या कथांच्या केंद्रस्थानी आहे. ही माणसे जे जगतात ,जे झगडतात , ते तर प्रभावीपणे येतेच पण कथाकाराचे वैशिष्टय दिसते ते या पात्रांच्या तोंडी असलेल्या संवादातून , हे संवाद आणि ही शब्दकळा एवढी विलक्षण आहे की नकळत वाचक त्या परिवेशाचा अपरिहार्य घटक होऊन जातो." [३१]

एम.एन.एक संवेदनशील आणि प्रामाणिक असे लेखक आहेत.त्यामुळे त्यांची कथा वास्तवाशी नाते सांगते."(पृ.६) जानकी कथेतील मुक्या नव-यावर जीवापाड प्रेम करणारी बायको तिच्या मरणाने विरहाने मुक्यालाही येणारी वाचा, "उध्दार " कथेतील आदिवासी मुलगी दुर्गा तिचे दुस-याच्या घरी भांडी घासून कपडेलत्ते धुवून दहावीच्या परिक्षेत पंच्याऐंशी टक्के गुण मिळवून केंद्रात प्रथम येणे ,या कथा चमत्कृतीपुर्ण वाटतात. आदिवासी दुर्गाची कथा मनाला स्पशून जाते. मनात जिद्द असेल तर काहीच अशक्य नाही हे एक आदिवासी मुलगी सिध्द करून दाखवते . या कथा लेखकांने आपल्या अनुभवाचे पुस्तक खुले करून लिहिल्या आहेत .शिक्षणक्षेत्रात अनेक वर्ष काम करताना त्यांना आलेले अनुभव या कथांत झिरपलेले दिसतात."आंसवे " ही कथा शिक्षणक्षेत्रात पसरलेल्या अपप्रवृतीवर आघात करणारी आहे. ती मानेसर आणि माटेसर या दोन शिक्षकांची आहे . शिकवणीसाठी मुलांना त्रास देऊन पगाराव्यतिरिक्त पैसे कमविणा-या

शिक्षकावरील ही कथाही अंतर्मुख करते विद्यार्थाचे प्रेम ,की त्यांना छळून मिळविलेला पैसा, काय श्रेष्ठ ? ."पुण्याई " मधील मुलगा बरा व्हावा म्हणून देव्हा-यातील देवही विकण्याची तयारी करणारी सगुणाबाई आईच्या प्रेमाची विविध रुपे या कथेत चित्रित झाली आहेत.श्री एम.एन यांच्या या कथा आगरीबोलीचा मोलाचा ऐवज आहेत असे वाटते .

समारोप :

१९८१-८२ च्या सुमारास एक नवी पिढी आगरी बोलीत लिहू लागली . मुंबई नायगांव (दादर) येथून आगरी युवक मंडळ सामाजिक कार्य करु लागले होते .अग्रसेन नावाचे मासीक आगरी समाजाकरीता व आगरी बोलीच्या संवर्धनाकरीता सुरु झाले आणि आगरीबोलीत लिहीणा-या लेखकांना एक मोठे व्यासपीठ त्यामुळे उपलब्ध झाले .अनेक नवे नवे लेखक जोमाने लिहू लागले आगरीबोलीत लिहिणारी आगरी लेखकांची नवी फळी तयार झाली व आगरी बोलीत लिहिणा-या लेखकांची एक नवी पिढी उदयास आली.

४.९ आगरी बोलीतील कविता :

ग्रामीण भागाला अग्रभागी ठेवून जी कविता लिहिली गेली ती ग्रामीण कविता समजली जाते.याबाबत विश्वास जहागिरदार यांचे विवेचन विचारात घेणे योग्य ठरेल. "ग्रामीण कवितेमध्ये बाहय वास्तव हे खेडे ,निसर्ग आणि पारंपरिक मूल्ये यातून घडलेले ग्रामीण जीवन आहे आणि त्यात आकाररुपाला आलेली संवेदनशीलता त्या जीवनातील अनुभवाविषयीच्या प्रतिक्रिया देत असते . अशा कवितेच्या निर्मितीच्या बुडाशी असलेली संवेदनशीलता ही ग्रामीण संवेदनशीलता आहे आणि अशी कविता ग्रामीण आहे असे स्थूलमानाने म्हणता येईल."[३२]

१९२० नंतर महाराष्ट्रात महात्मा गांधीच्या ग्रामवादी विचारांचे वारे वाहू लागले त्याचे प्रतिसाद साहित्यात पडू लागले .रविकिरण मंडळ आणि त्यांचे सदस्य जानपदगीतांकडे वळले व ग्रामीण कवितेचा मराठीत उदय झाला. यानंतर ग.ल.ठोकळ (सुगी), ना.घ. देशपांडे (शीळ),अनंत काणेकर (कोळयांचे गाणे) सोपानदेव चौधरी(पाहयलं गं दारी) या ग्रामीण

बाजाच्या कविता निर्माण झाल्या .यातील अनेक कवितातील ग्रामीण जीवनाचे चित्रण केवळ वर्णनात्मक पातळीवरच रहाते .

स्वातंत्र्योत्तर काळातील ग्रामीण कवितेचा विचार करताना आनंद यादव यांच्या हिरवे जग (१९६०) पासून सुरु करावा लागतो या कवितात अस्सल ग्रामीणता व रग उतरलेली आहे " नितांत कष्टानी भरलेल्या ग्रामीण जीवनाचे चित्रण करणारी यादवांची कविता आशयद्रव्य आणि अभिव्यक्ती याबाबत कोणत्याही प्रकारे जीवनाशी प्रतारणा करू शकत नाही " (पृष्ठ १२४) साठाच्या दशकात ग्रामीण कविता फुलू लागली हे कवी गांभीर्यपूर्वक ग्रामीण जीवनानुभव व्यक्त करण्याचा प्रयत्न करू लागले होते परंतु त्यांना काव्यात आपली बोलीभाषा वापरताना संकोच वाटत होता. यानंतर विठठल वाघ, ना.धो. महानोर , पुरुषोत्तम पाटील हे ग्रामीण कवी बोली भाषेचा वापर करताना दिसतात.

ना.धों .महानोर यांच्या "रानातल्या कविता " नागर अभिव्यक्तीलाही ग्रामीणतेचे वेड लावून गेल्या.१९७५ च्या सुमारास शिक्षणाचे सार्वत्रिकीरण व बदल झाल्याने ग्रामीण भागातील नवी शिक्षित पिढी तयार होऊ लागली .ती आपल्या नव्या जाणिवा घेऊन लिहू लागली ." १९७५ च्या सुमारास ग्रामीण साहित्याच्या प्रवाहाने चळवळीचे रुप घेतले. दलित साहित्याच्या प्रवाहाने चळवळीचे रूप धारण केले .दलित साहित्यापाठोपाठ उदयास आलेली महाराष्ट्राच्या सांस्कृतिक जीवनातील ही एक महत्वाची घटना होती .या चळवळीने ग्रामीण भागात राहणा-या बहुजन समाजाच्या प्रश्नांशी भावभावनांशी नाळ जोडण्याचा प्रयत्न केला.याच काळात जनवादीसाहित्य प्रवाह समृध्द होऊ लागला (पृष्ठ १२६) "ग्रामीण कवी मोठया जोमाने आपले अनुभव चितारू लागले .कवी सुधाकर गायधनी म्हणतात,

" ज्यानं मातीतून आपल्यासाठी

रातदिस भाकरी उपसल्या

त्यांच्या काळजाच्या भेगा

सांगा कोणं कोणं तपासल्या "[३३]

यानंतर कोकणातही ग्रामीण कवितेचे वारे वाहू लागले दा.र.दळवी यांचे १९८४ साली सिंधूलहरी,मालवणी खाजा (१९८६) हापूस (१९८९) हे ही कोकणी माणसांची स्वभाव वैशिष्टये अचूक चितारणारे काव्यसंग्रह आले.शेताच्या मेरेवरुन , घराच्या पागोळीवरुन भांडणे कोर्टकचेरीवर खूप वेळ खर्च करुन शेजा-याला कायदा दाखविण्याची कोकणी माणसांची खुमखुमी दळवी यांच्या कवितेत आली आहे . गावाकडील बाप मुंबईत राहणा-या चाकरमानी लेकास कळवितो --

"केंस आता गुदराक व्हयी , येळ लावता नये

पयल्या एसटीनं लौकर ये ,रजा घेवान ये

माजलेल्या बाबल्याचा माज उतरुक ये ! "[३४]

कोकणात मालवणी बोलीत कविता करणारे डॉ.महेश केळूस्कर हे एक प्रसिद्ध नांव आहे .त्यांच्या काही प्रसिद्ध कविता आहेत. 'धाकलो आमचो 'थनडयेन, जल्मायेवचा ,शिटी, आणि अफाट लोकप्रिय मालवणी प्रेमकविता' झिनझिनाट 'व 'बाळगो नि मालग्या 'या आहेत पहिल्या प्रेमाचा अनुभव व्यक्त करताना झिनझिनाट मध्ये केळूस्कर म्हणतात ,

" पांदनीत भेटलंस आंगाक खेटलस,काळोक किनाट

हातात हात घेतलस अकस्मात , झालो झिनझिनाट

पतेरो साळसाळ पायाबुडी.....फुरसो मारीत व्हता मनात उडी

चलता - चलता कुजबुजलस हीच माज्या घराची जवळची वाट

काय बोलंत हूतव नि खय चलत हुतव कोनाक म्हायती !"[३५]

आगरी कविता साधारणत: १९८४ च्या सुमारास लिहिली जाऊ लागली .सिडको आंदोलनात आपल्या गाव व जमिनीविषयीच्या अस्मितेमुळे हा समाज खूप आक्रमक झाला . प्रकल्पग्रस्तांची लेखणी सरसावली .आंतरिक तळमळ कागदावर उतरली .नवी शिक्षित पिढी या कामी पुढे आली.आपली जमीन त्यांना जीवापाड प्रिय होती ती उद्‌ध्वस्त होतानाची तडफड आगरी बोलीतील कवितात आली. या आगरी कवींचा व त्यांच्या उपलब्ध कवितांचा परामर्श घेऊ. सुधीर रसाळ यांनी कविता लिहिणा-या कवींच्या मनोभूमिकेविषयी चर्चा करताना म्हटले आहे की , "मानवाला येणारे सर्वप्रकारचे अनुभव,एकूण मानवी जीवनही कवितेची सर्वच ललित वाङ्‌मयाची सामग्री आहे. अनुभवातून तो आपले भावविश्व उभे करीत असतो.माणसाचे अनुभव हे त्यांच्या भोवतीच्या भौगोलिक परिसरावर आणि त्याच्या संवेदनप्रकृतीवर अवलबून असतात.माणसाभोवतीचा परिसर हा भोवतीच्या भौगोलिक वास्तवातून व सांस्कृतिक जीवनातून तयार झालेला असतो . माणसाभोवतीचे सांस्कृतिकजीवन हे ही मूळात भौगोलिक वास्तवातून जन्मलेले असते. "[३६] आगरी प्रकल्पग्रस्त याच भौगोलिक बदलातून जात असल्याने भूमीहिन होत असल्याने त्यांच्या साहित्यात कवितात या बदलाचे तिव्र पडसाद उमटलेले दिसून येतात.

१) आंदोलन (१९८९) :

आगरी समाज भूमीहिन होऊ लागला सिडको विविध प्रकल्पाकरिता बळजबरीने भूसंपादन करू लागली परिस्थितीवर भाष्य करणारे कवी प्रा.एल.बी.पाटील यांचा आंदोलन हा काव्यसंग्रह आगरी बोलीत प्रथमत: प्रसिध्द झाला. जासई आंदोलनाचे तिव्र पडसाद या काव्यसंग्रहात दिसून येतात .कवी आपले आवाहन करताना आपल्या पहिल्या बहिल्या आगरी बोलीतील कवितेत शेतीला काळ्जाचे चतकूर म्हणतो कुणाचा तरी विकास करण्यासाठी कुणीतरी भकास व्हावे लागते. परक्यांसाठी घरे उभारण्यासाठी स्थानिक भूमिपुत्र भूमीहिन होऊ लागले आहेत त्यांना नोटिसा आल्या एका नोटिसीमुळे सातबारा थरारला , कवी "सरकारला शेत हवय " या कवितेत म्हणतो आता ही शेवटची भैरवी आहे .आतापर्यंत तू दारिद्र्यातच जगलास पण तुझ्या मुलाबाळांना तसले जीणे नको आहे .

" करी खांदयावं पोर लटाकतय

जीवानं जीवाला घोर लावलाय

पाठीला बग, पोट चिकटलाय

नको घोटू भैरवीचा सूर

शेत तुजा परान तुजा

एव्हरं वरीस वाहयलास वझ्रा

चिल्या पिल्याना नकू तसला झिजना

हातान झे नोटा भरपूर

दे ग माय सरकार मांगतय

काळजाचं चतकूर " (पृ.१२)

या भूमीसंपादनात सिडकोने किती शेतक-यांना किती मोठया प्रमाणात उध्वस्त केले हे सांगताना कवी "पोवाडा आंदोलनांचा "या कवितेत म्हणतो ,

"   तीन हजार एकशे अठ्ठावीस

भूमीहिन झाले शेतकरी आज

बंदी आली आगर पडली ओस

मजूर बेकार येईना नीज

दहा पंधरा हजार कुटुंबाना धक्का बसला"

साहित्यिक डी.ए. जगताप यांनी म्हटले आहे की "कवी एल.बी.पाटील यांनी आंदोलन हा कवितासंग्रह लिहून जनजागृती केली आहे .मानवी मूल्याची जोपासना केली आहे लढत लढत मरण्याची क्रांती घडवून आणण्याचा महामंत्रकवितेतून दिलेला आहे (पृ.५) या काव्यसंग्रहाची प्रस्तावना साहित्यिक दत्ताराम बारस्कर यांनी लिहिली आहे ते म्हणतात की"कोणत्याही विषयावर एकबंध कविता करणे कठीण काम, पण प्रा .एल.बी.पाटील यांनी कौशल्यपुर्ण रचनेने ते करून दाखविण्याची करामत या आंदोलन काव्यसंग्रहाच्या रूपाने केलेले आहे .जमिनी ताब्यात घेण्याचा फतवा निघाल्यापासून तो या आंदोलनात भाग घेऊनशेतकरी सक्रिय होइपर्यतच्या भावभावनांच्या प्रकटीकरणातून उघड केले आहे . एल.बी. हे स्वत: आंदोलनातले सक्रिय कार्यकर्ते होते ते म्हणतात " आंदोलन काळात भूमीगत होतो आणि त्यामध्ये सहजासहजी न मिळणे हे फार महत्वाचे असते ."हा काव्यसंग्रह प्रत्यक्ष कवीच्या अनुभवाचा सार आहे मानसिक विचारांचे आंदोलन आहे " (पृ.१२).

२)निंगोलीच पानी (१९९६):

'निंगोलीचे पानी 'हा रामनाथ म्हात्रे व मुकेश कांबळे या दोन कवींच्या एकत्र कविता असलेला एकमेव कवितासंग्रह आहे १९९६ साली यांची प्रथम आवृती प्रसिद्ध झाली . त्यानंतर रसिक मान्यता मिळाल्याने २००५ साली या काव्यसंग्रहाची दुसरी आवृती जाणिव प्रकाशनास काढावी लागली . कवीच्या संवेदना प्रगल्भ असतील तर सभोवताली घडणा-या घटनांचे प्रतिबिंब त्याच्या साहित्यात दिसून येते . कवीचे अनुभव त्यात उतरलेले दिसून येतात .मोहन भोईर म्हणतात " या संग्रहातील अनेक कविता हया मातीशी , इथल्या माणसांशी इथल्या संस्कृतीशी वेगळं नातं सांगणा-या आहेत ." या संग्रहातून आगरी समाजातील माणसांच्या माणुसकीचे स्वरूप दिसून येते नवराबायकोचे भांडण बदलणारी पिढी , तरूणतरूणींचे प्रेम , पैशांमुळे बदलणारे नातेसबंध , हा तर आगरी कविना कविता करण्यास लाभलेला मोठा खुराक आहे .मोहन भोईर या कवीबंद्दल म्हणतात की " या कवींचा पहिलाच प्रयत्न असला तरी त्यात नवखेपणाची जाणीव कविता वाचताना होत नाही "(पृष्ठ-२) या कवितांबद्दल कवी म्हणतात की "घटना किंवा प्रंसगातून

आम्हांला एखादा विषय सापडला व त्यावर आम्ही रचना करु शकलो .त्या घटना व प्रसंगाचेही आमच्या दृष्टिने फार महत्त्व आहे म्हणून असे प्रसंग व घटनाही या आभारातून नजरेआड करून चालणार नाही." या नवोदित कवीना समीक्षेची परिभाषा भले कळली नसेल पण ते आपल्या अनुभूतीशी प्रामाणिक आहेत .त्यांच्या कवितांचे विषयही त्यांच्या वयाच्या अनुभवाला साजसे आहेत "निंगोलीचं पानी " या काव्यसंग्रहातील मायेर (माहेर) या कवितेत माहेरवाशीणीचे मनोगत व्यक्त करतातना मुकेश कांबळे म्हणतात --

" निंगोलीच पानी आंगनान परलं

माहेरच्या आठवणीनं मन माज भरलं

रानीचे पांखरांची गोर गोर वानी

गातान माजे मायेरची गानी

आठवून दादाचं डोल ये भरल

मायेर माजं घन्सोली गांव

सुख दु:खाला झेतय गवली देवाचे नांव

आठवूनशी देवाला दु:ख माजं सरलं "(पृ.६)

या काव्यसंग्रहात बेलापूर तुर्भे भागातील अनेक विषय येतात. बेकार ,बेरोजगार तरूणांची प्रकल्पग्रस्त युवकांची व्यथा मांडतात.नव्या मुंबईत शहर वसले आणि जुनी ग्रामसंस्कृती नष्ट झाली .खाडया गेल्या कौलारू घरे गेली हजारो लोंक रहायला आले आणि जुन्या गावांची उपनगरे झाली .चकाचक रस्ते , बंगले ,टॉवर , इमारती उभ्या राहिल्या , मासळी गेली ,आजोबाचे कुडाचे खोपटही गेले. मुकेश कांबळे खोपटं कवितेत म्हणतात -

" आयसं माज खोपटं व्हतं कुराचं

ज्याराचं पानी आयलं का ते बुराचं

सिडकोचे भरावान सगलं जेलं

खोपटाचे जागवं बंगल झैल

आठवूनी त्याला आथा काय लराचं

आयस माज खोपट व्हतं कुराचं""(पृ.२०)

"बंदर" कवितेत सिडकोच्या भरावात नष्ट झालेल्या बंदराचे वर्णन करतातना मुकेश कांबळे म्हणतात,

" कयं जेली ती डोल वा-याव डुलणारी

कयं जेली ती व्हरी पान्याच झुलनारी

धावत व्हतं आज तयं मातीची ढंपर

रेती ,इटा ,खरी न डबर//२//"(पृ.१९)

मागील सर्व आठवणीने व्याकूळ कवी काळजाला हात घालतो .यापूर्वी या भूमीत काय काय घटना घडल्या ,कितीतरी सणउत्सव साजरे झाले,गावातल्या एकमेकांना ओळखणा-या मुलां मुलींची लग्ने झाली, त्यांच्या लग्नाच्या वराती या गावाने पाहिल्या , सुखदुखा:त तेव्हा सारे गाव एक होते. प्रत्येक माणूस एकमेकांना ओळखत होता. प्रत्येक गाव जणू एक कुटुंबच होते. आता नव्या मुंबईच्या या शहरीकरणात आपली ही गांवे हरवून गेली आहेत. गावाचे गावपण हरवले आहे . गाववालेच आता एक दुस-याला परके झाले आहेत .या आंतरीक तळमळीने कवी आपले दु:ख व्यक्त करताना याच कवितेत पुढे म्हणतो ते तर आगरी कवितेचे सार आहे.

" झयल्या आसतील नारली पुनवा कतीक तयं साज-या

फिरल्या आसतील कतीकांच्या वरातीच्या सत-या

आज तयं कोनची कॉनला नय खबर

रेती, इटा ,खरी, न डबर//३ //"(पृ.१९)

जन्माने आगरी नसूनही मुकेश कांबळे यांनी आगरी बोलीत कविता केल्या,म्हणून ते ख-या अर्थाने भूमिपुत्र होते . यात विषयाचे कोणतेही बंधन न पाळता या दोन कवीनी या काव्यसंग्रहात सुसाट बॅटींग केली आहे .प्रेमकवितेचे विविध रंगही या काव्यसंग्रहात बघावयास मिळतात .

३)सारेबाराचा पलाट (१९९७) :

प्रा.एल.बी. पाटील आगरी बोलीत कविता लिहिणारे कवी म्हणून त्यांचा नाव लौकिक आहे .आगरी बोलीत लिहिण्यास बरेच कवी यापुवीं संकोच करीत असत .लोक आपल्याला गावढंळ म्हणतील अशी भिती वाटे .प्रा.एल.बी.पाटील व रामनाथ म्हात्रे यांनी ही अडचण दूर केली .

या काव्यसंग्रहात एक्केचाळीस कविता समाविष्ट आहेत कवी आपला गाव आणि गावाचा भूतकाळ गावातील जुनी स्थिती व प्रकल्प झाल्याने परप्रांतीयानी बळकावलेले उदयोगधंदे , राजकारण ,समाजकारण,चुकीचे रीतीरिवाज, अंधश्रद्धा यावरही भाष्य केले आहे. सरकारने भूसंपादन केल्यावर मोबदला दिला.काही लोकांच्या हातात अचानक बराच पैसा आल्याने त्याचा विनियोग नीट झाला नाही .कौटुंबिक कलहही विकोपाला गेले . यावर या काव्यसंग्रहातील पहिल्याच कवितेत एल.बी.नी मार्मिक भाष्य केले आहे. पैसा हाती आला तर पहिली मारूती मोटार खरेदी करायचा विचार येतो.

" सारेबाराचा पलाट आयलाय

मनान इचार काय

मागं पूर बघतस कनाला

मारूतीन बिसून जाय"(पृ.७)

पैसा हातात आल्यावर दारू जुगार यामध्ये पैसा उधळ्ला जाऊ लागला .सातबा-यावरचे सारे वारसदार आपआपला हिस्सा मागायला धावू लागले .गृहकलह कोर्टकचे-यापर्यंत जाऊ लागले .पैसा सर्व नात्यांना उद्ध्वस्त करू लागला आहे .पैशाच्या मोहाने,स्वार्थामुळे प्रत्येक गावात,घराघरात महाभारत घडू लागले आहे.

" वाटा झ्रेवाला बयनीस धावली

तिचा पन्नास हजारान भाग नाय

जावयं म्हनतय सासरसला

तुला जिताच ठिवणार नाय"(पृ.७)

परप्रांतीय घुसल्याने गावाची दुर्दशा झाली गावपण हरवून गेले आहे प्रकल्पांमुळे निसर्ग , शेतीवाडी बरबाद झाली आहे यांचे वर्णन करताना कवी म्हणतो -

" शेता मोरलीन झारा तोरलीन

गांवाला नाय वाट -हायलीय

नय तनची घुसखोर आलीन

गांवाची आथा धर्मशाला झालीय

वलखीची मान्सा कमी तवा कोन कोनाला पुसतय" (पृ.९.)

मीठागरे ,शेतीवाडी ,आगरे उद्ध्वस्त झाली. "मिठाचं इमानी" या कवितेत प्रा. एल.बी .पाटील म्हणतात .

" मिठाला जागलेलू मिठाला पारखं झालू

मिठाला इमानी मिठाला बेइमानी ठरलू

पिढयान पिढया मिठागरान आमी आगरी खपलू

आगर जेला काम सरला नांवाच आगरी -हायलू"(पृ.१८.)

या कवितासंग्रहाबाबत आपल्या मनोगतात कवी म्हणतो " आगरी समाज हा मिठागर आणि शेतामध्ये खपणारा आहे .आज येथील ब-याच ठिकाणी शेती आणि आगरे प्रकल्पात गेल्यामुळे तोच समाज कारखान्यातला कामगार बनला आहे .पूर्वी शेती आणि आगरामध्ये यांचे जीवनाशी नाते जुळले होते तर आजच्या बदलत्या वातावरणात कठोर अनुभवाचे कडवट चित्र जीवनात मिसळलेले दिसते.आज आगरी समाज सुशिक्षित झाला असे वाटत असले तरी दुष्ट प्रथा ,रूढी आणि आचारातून मुक्त झालेला नाही .अशा दुष्टपणाला मी कठोरपणे तोडण्याचा प्रयत्न करुन विचार मांडले आहेत. " कवी अंधसरदा या कवितेत म्हणतो.

" कंनचा पून काम हासो

कोंबरी न भगत ,नय सुटलेला

आमी बोलाचं बदललून

पुन आमचा

बारा देवावर

भाव बसलेला "(पृ.३८.)

आगरी भावसंवेदना, आंतरिक व्यथा व्यक्त करणारा,ख-या अर्थाने आगरी कवितेला नव्या वळणावर नेणारा हा सारेबाराचा पलाट काव्यसंग्रह आहे .

४) ते दिवस आता कुठे २००३:

अरुण म्हात्रे हे मराठी कवितेतील महत्वाचे नांव व खूप प्रसिध्द असे आहे. कवी म्हणतो " मी गांवाकडे राहिलेला निसर्गाचं आणि माणसांच संगीत ऐकलेला. मनात रेंगाळणा-या कवितांचे संस्कार हे मुख्यत: छंदातल्या कवितांचेच असल्यामुळे ,चित्रे,रेगे,डहाके,ढसाळ ,धुरी हयांच्या कवितांची ओळख व्हायच्या आधी माझा स्वाभाविक कवितिक उद्‌गार हा लिरीकलच होता "कवी पुढे म्हणतो -" छंदातल्या कवितांचा मला नेहमीच आधार वाटत आला आहे इतकेच नव्हे तर अशा लयीतल्या,वृत्तातल्या कविता सादर करताना मी अधिक देशी आणि बालकवी-बहिणाबाईंच्या कवितेच्या गावातला आहे असे मला वाटत आले आहे " (पृष्ठ-१). त्यांच्या कवितेत त्यांचे अलिबागचे हाशीवरे गाव जागोजागी येते.

" गांवाच्या सीमेवरती

जगण्यांच्या हाका येती

त्या कौलारु स्वप्नांना - आयुष्य दान देण्याची

ती वेळ निराळी होती .. ही वेळ निराळी आहे"(पृ.२.)

आपले गाव आणि आपली आई ,मुंबईतल्या कोलाहलातही कवीला आठवते कवी म्हणतो -

" जीर्ण पत्रातूनी मी चाळतो मजला असे

ती जशी हलक्या हाताने भाकरी परतायची

गवत भोळे असे की साप खेळू दयायचे

सोडताना गांव त्यांची कात हिरवी व्हायची

फाटके होते खिसे अन् नोटही नव्हती खरी

पण उगवत्या चांदण्यावर मालकी वाटायची"(पृ.४०.)

आपली जमीन शेतक-याला जीव की प्राण असतो .प्रकल्पास ती विकताना तो आंकाडतांडव करतो थयथयाट करतो .यावर अनेक कवींने लिहिले आहे. अरूण म्हात्रे यांनाही मोह आवरला नाही ते सेझवर केलेल्या कवितेत म्हणतात .

" ही धरती अमुची आई , ही जन्माची पुण्याई

प्राण गेला तरीही देणार कुणाला नाही"

५)बावन्नपक्षी १९९८ :

परेन शिवराम जांभळे यांचा पहिला कविता संग्रह "आत्मभोर" , कृष्णधून, 'बावन्न पक्षी 'हे त्यांचे नंतरचे काव्यसंग्रही लक्षणीय ठरले . याबाबत गुरूनाथ धूरी म्हणतात की "बावन्न पक्षी हा काव्यसंग्रह वाचताना आपण एका संवेदनाशील आणि प्रगल्भ कविमनाच्या सान्निध्यात आहोत असे मला सतत जाणवत राहिले. हे मन वास्तवाचा वेध तर घेत असतेच पण त्याचबरोबर ते आत्मदंगही आहे.(पृ.२) त्यांच्या कवितात बिघडलेले नातेसंबध , पारलौकिक जीवन , नैराश्य , वैराग्य, बेगडी शहरी जीवन व असहाय्य एकटेपणही आढळून येते . नात्याच्या माणसात राहूनही एकाकीपणा त्यांच्या कवितात आढळून येते .निसर्ग व निसर्गाची विविध रूपे त्यांच्या काव्यात आढळून येतात. त्यांचे गाव मात्र त्याच्या अनेक कवितात आपल्याला भेटते .त्याचे विविध पैलू दिसून येतात. खेडे या कवितेत परेन जांभळे म्हणतात,

" प्रथम महापूरानं गावांचा चेंदामेंदा केला

नंतरचा पावसाळा तर कोरडा ठणठणीत गेला !

गोठयातील गुरे रानोमाळ सोडून

गुराख्यांनी दावणीन गळफांस लावून घेतले." (पृ .९)

आपल्या गावाचे दु:ख त्यांना चांगले माहीत होते. आज जरी गावक-यांचे राहणीमान थोडे बरे असले तरी कर्जात बुडालेले असहाय्य शेतकरी त्यांनी जवळून पाहिले आहेत ते स्वत: शेतकरी कुंटुबांतूनच आलेले आहेत . जांभळे आपल्या वंशज या कवितेत म्हणतात.

" माझ्या गांवी साकवा पलिकडचा
भिवावाणी मीठमिरचीबरोबर
विकत असतो चरस गांजाच्या पुडया
अडल्या नडल्या कुळवाडयांना देतो कर्ज
गांवातील पिचलेल्या छपराछपरांवर
भिवा वाण्याची कांटेरी सांवली दाटलीय
आणि तो शिवारातील उभ्या पिकांवर नजर ठेवून
उरलाय दशांगुळे चक्रवाढव्याजासहित." (पृ.२१)

वरील कवितेत त्यांनी गावच्या सावकारने पिडलेल्या कृषीजीवनाचे वर्णन केले आहे . गुंड प्रवृत्तीचा मित्र कसा पुढारी बनतो ते वास्तव चितारले आहे .

" आगोठ वळचणीला आल्यावर
पंचांगाचा गंध नसलेला
रापलेल्या चेह-याचा त्याचा बाप
नांगराचा फाळ साफसूप करायचा
टरारलेल्या ओटीपोटावर

हाताचे मोरपीस फिरवीत

त्याची माय सुरेख ओटी सारवायची " (पृ.२५)

त्यांची विशेष गाजलेली कविता अंबर झुंबर झाले या मध्येही निसर्ग आपल्याला विविध रुपात भेटतो . आत्मिक आंदोलन त्यात उतरलेले दिसून येते.

" गोठयात धेनूला, फुटुनि पान्हा

अवघे गोकुळ सजले , अंबर झुंबर झाले.

दिशांना डोहाळे, रानात वादळे

डोळ्याचे पारणे फिटले , अंबर झुंबर झाले ,

अंबर झुंबर झाले , पाऊस पक्षी आले." (पृ.३६)

सुखातही दु:खाचे धुमारे फुटणारी त्यांची कविता आहे .नैसर्गिक प्रकोप त्यांच्या कवितात वेगवेगळे संदर्भ घेऊन येतात .त्यांच्या परिपक्वतेची साक्ष देणा-या या कवितात गावच्या मातीचा सुगंध त्यांना शहरी जीवनातही व्याकुळ करताना दिसून येतो .

झाडातल्या कविता ,२००३ :

शंकर सखाराम यांचे एक निसर्गकवी म्हणून वेगळे रुप या कवितासंग्रहात पहावयास मिळते .कवी कोकणातल्या हिरव्या निसर्गरम्य भूमीत जन्मला वाढला .तिथल्या निसर्गाची विविध रुपे,तिथले प्राणी,पक्षीसृष्टी त्यांनी जवळून अनुभवली. झाडातल्या कवितामध्ये विलक्षण प्रतिमांच्या रूपाने आविष्कृत होताना दिसते .कवी इथे निसर्ग आणि मानव यांच्या परस्परसंबधाचे तरल चित्रण करतो.बहरणारा निसर्ग आणि तारुण्यसुलभ भाववृती यांचे मनोहारी चित्र ते रेखाटतात.इथे कवितांतून येणारी शृंगारसूचक वर्णने अत्यंत सूचकतेने व संयतपणे आलेली आहेत.निसर्ग बदलांची चित्रे अतिसुक्ष्म तपशिलासह जिंवत इ-

ाली आहेत.यातील सा-या कवितांना गेयतेचे मूल्य आहे ग्रामजीवनाशी निगडित अशा ग्रामीण गीतांची आणि लोकधुनीची जन्मजात जोड या कवितांना लाभली आहे. झाडे ही कवीच्या व्यक्तिमत्त्वाचे अभिन्नसे अंग आहे म्हणून इथे पानापानावर हिरवे चैतन्य विलसताना दिसते. त्यात असीम उत्साह,उदंड आनंद ओसडताना दिसतोय.या बरोबरच शेतकरी जीवनावरील दु:खाचा स्पर्शही जाणवतो.

" दिस आला फांदीवर ,पाखरं उडाली

गांवाच्या त्या पांदीतून माळीन निघाली

डोईवर भाजीपाला, बाजाराची वाट

झाडातून सांडे सोने , लपेटून रात

जोडव्यांना आला ताल ,धुळीला झळाळी

गांवाच्या त्या पांदीतून माळीन निघाली" (पृ.२०)

त्यांनी गावातल्या गुराखी मुलीचे व्यक्तीचित्र रेखाटले आहे शंकर सखाराम पुढे लिहितात की--

" ती हिरव्या गवतावर म्हशीना सोडून

मखमली गवतावर खेळ मांडते

भरल्या टेकडयावर पडल्या इंद्रधनुशी

हरकत एकटीच कवडया खेळते"(पृ.४१)

पुढे कवी एकाकी गुराखी मुलीच्या मनातील द्वंव चितारतो .आपण धाकटे असल्याने आपले लग्न सरते शेवटी होणार याचा तिला राग येतो .कवी हा बदल अचूक टिपताना दिसून येतो .

" ढगातून गच्च सांजपाऊस गळू लागतो

म्हशी घरांच्या दंडाला लागतात

ती भिनभिनली उठते

म्हशीमागे चालू लागते

काल आय बोलली व्हती

"यंदा शकूचं लगन करु " (पृ.४१)

शंकर सखाराम एक यशस्वी कवी म्हणूनही आपला ठसा उमटवताना दिसतात .

७) अन्वय १९९८:

अविनाश पाटील आगरी कवितेतील महत्वाचे नाव जांभळे त्यांच्याबद्ल म्हणतात " या कवी मित्राला चिंतनपर प्रवृती लाभली आहे . अभंगाची भावव्याकूळ शब्दकळा त्यात आहे कवीचे हे चिंतन एकाचवेळी दोन पातळयावर भावते हे चिंतन अनेकवेळा आत्मपर स्तरावर रेंगाळताना दिसते तर काहीवेळा ते सामाजिक स्तरावर घुटमळताना आढळते. काव्यसंग्रहाचा आस्वाद घेताना असे जाणवले की कवीचे संचित समृद्ध आहे .अनुभूती सच्ची आणि सकस आहे.कवीचे अनुभवविश्व नानाविध स्वरूपाचे आहे. गांवाबाबतचे प्रेम, आपल्या सख्या सोबत्याच्या आठवणी कवीला येत असतात त्यांचे प्रतिबिंब कवितेत उमटत असते." (पृ.३६) अविनाश पाटील 'अन्वय' कवितेत म्हणतात

" आता गांवाच्या घराघरांचा विसरलेला चेहरा

विरुन गेले धुके, तरळतो तरी तुझा चेहरा

तेथली माणसे माझी ,रस्ते ,गर्दी, शाळा तेथली

आहे सारे अजूनही नाही तिथे तुझा चेहरा"   (पृ.३४)

ग्रामजीवनातील विविध रंग त्यांची कविता टिपताना आढळते. "

८)ऋतू बहरताना २००४ :

अविनाश पाटील यांचा हा दुसरा काव्यसंग्रह. विषयाचे वेगळेपण ,स्वत:ची अशी शब्दकळा असलेली शैली ही पाटील यांची खासियत आहे . त्यांच्या लेखनातून आशय,प्रबोधन असते, काही तरी वेगळे देण्याची उमीं असते ,"ऋतू बहरताना "हा त्यांचा काव्यसंग्रह याची प्रचिती देतो .या काळात शेतीबाबत संघर्ष झाले.सेझसारखे आक्रमण रायगड जिल्हयात आले , प्रकल्पग्रस्तांच्या व्यथा येथील अनेक कवीप्रमाणे अविनाश पाटील यांच्याही कवितेत आढळून येतात .

"टाकला भराव मातीचा

गाडला प्राण शेतीचा

राहिला ना कुठे बाकी

वंशही हिरव्या पातीचा

घेतले शेत जरी त्यांनी

घरांचा नाही भरवसा

खणले दगड पायाचे

छताला एक ना वासा" "(पृ.६६)

विविध प्रकल्पात येथील जमिनी गेल्या, समाजाच्या जीवनात उथलपुतल झाली.समाजाची घडी विस्कटून गेली .याचे प्रतिबिंब कवी अविनाश पाटील याना सामाजिक जाणिवेचे भान असल्याचे त्यांच्या विविध विषयांच्या कवितावरुन दिसून येते. १९८८ व २००५ मध्ये रायगड

जिल्हयात प्रलयकारी महापूर येऊन गेले या पूरामध्ये खूप हानी झाली . काही लोकांनी पूरग्रस्तांची मदतही हडप केली. यावर भाष्य करताना कवी म्हणतो,

"अतिवृष्टी झाली तेव्हा पटवारी पटला

पूरात वाहून न गेलेल्या म्हशीचा

केला त्यांने खटला

बँकेवर दिवसा ढवळ्या दरोडा घातला ,

सरपंचाचा चेक हातोहात वटला

पूरग्रस्तांची मदत कुठे झाली लंपास

कोणा तुपरोटी कोणा नसे घास"(पृ.२२)

ही एक वेगळ्या धाटणीची कविता आहे .आगरी समाजजीवनातील चढउतार त्यांच्या एकूणच कवितात पहावयास मिळतात.आगरी माणसाच्या गुण वैशिष्टयाची तसेच बदलत्या परिस्थितीचे वर्णन करणारी कविता जी ठसकेबाज आगरी बोलीतील अविनाश पाटील यांची कविता 'खलाटी वलाटी 'ही विशेष लोकप्रिय आहे .

" खलाटी वलाटी

झगरा आमचे ललाटी

जमीन झाली पलाट तवशी

लोणी खातं तलाठी

इसरुन जेलू प-हया

उधाणलेला द-हया

हिरवी शेता,न फुलेली भाता

नै वाजं घुंगूरकांठी "   (आगोट-२००६.)

आगरी समाज जीवनातले चढ उतार त्यांच्या एकूणच कवितात पहावयास मिळतात .

९)सहस्त्रकाच्या उंबरठयावर :

प्रा.शांताराम चवरकर यांची कविता वेदनेची आहे आशाआकांक्षाच्या स्वप्नांची आहे .विविध विषय त्यांच्या कवितेत साकारलेले दिसून येतात

" शाळांची झाली दुकाने

परिक्षांचे झाले पतंग

टिळक आगरकर सारे

येथे केव्हाच निमाले

त्याग सेवेच्या वैभवी

डोनेशनची सताड दारे"(पृ.२३)

शिक्षण क्षेत्रावरचे त्यांचे हे भाष्य महत्त्वपूर्ण आहे .त्यांच्या कविता सर्वसमावेशक आहेत 'रांबण्या-या जीवा 'कवितेत ते म्हणतात ,

" शेतात राबणा-या जीवा

उतरणीच्या या वाटेवर

तू एकटाच उभा का

तुझे राबणारे हात

रंध्रारंध्रातून निथळणारा घाम

वजाबाकीच्या गणितासारखे काम

एक किलो धान्य एवढेच त्यांचे दाम"(पृ.२०.)

'सुख 'या कवितेत ते नोकरदार व शेतकरी यांची तुलना करताना म्हणतात, नोकरदाराचे एका वर्षाचे बारा पगार म्हणजे त्यांची बारा पिके ,शेतक-याचे एकच पिक असते हा विरोधाभास मांडताना चवरकर म्हणतात ,

"आमी कसले सुकी

सुक हाय शहरामंधी,

तुमची वर्साची बारा पिकं

आमचं वर्साचं योक

घाम गाळून सुधा

कवा वला , कवा सुका

दुष्काळ आमच्या वाटयाला "(पृ.२२)

प्रा.चवरकर यांच्या कवितांबाबत डॉ.प्रा.अर्जुन घरत म्हणतात " कविता केली जात नाही ती स्फुरावी लागते .अशी स्पुरलेली कविता वाचण्याचा आनंद कवी शांतारात चवरकर यांनी दिला अर्थात त्यांची ही स्फुरलेली कविता म्हणजे वर्तमान ,सामाजिक परंपराविरूध्द हुंकार आहे. चवरकरांची कविता वेदनेची आहे.आशाआकांक्षांच्या स्वप्नांची आहे." पुढे ते म्हणतात, की ."कवी प्रा.शांताराम चवरकर यांच्या कविता केवळ विलास नाही तर तिला वास्तवाचे भान आहे

ब-याच ठिकाणी रचना मुक्तछंदात असून नवकाव्यांचा तो परिपाक आहे काही कविता गदयप्राय वाटतात आणि शब्दांची चपखल निवड तेथे साध्य झालेली नाही [३७]

१०)हारकत काय तुमची (२००५) :

पुंडलिक म्हात्रे स्वत: प्रकल्पग्रस्त आहेत.सिडको व जेएनपीटी प्रकल्पग्रस्तांच्या वेदनांची त्यांना पूर्ण जाण आहे.परेन जांभळे पुंडलिक म्हात्रे यांच्या कवितेविषयी म्हणतात," प्रकल्पग्रस्तांचा इतिहास भूगोल पर्यायाने आदिम लोकसंस्कृतीच भुईसपाट होतेय विकासाची सुमधूर फळे भलत्यांच वर्गाला मिळत असून मूळ भूमीपुत्रांना मात्र तो विषवृक्ष वाटतोय ,प्रकल्पग्रस्तांची ससेहालपट ,नेते मंडळींची दुटप्पी नीती, स्वार्थी व संकुचित गावपुढा-याचे मुजोर वागणे ,पैसा व उपभोग या नादापायी उद्ध्वस्त झालेले कृषीवल भावजीवन यांचा तटस्थपणा आणि परखडपणे घेतलेली झाडाझडती संबधितांच्या डोळ्यात अंजन घालणारी आहे .एवढेच नव्हे तर हा व्यथावेदनेचा पंचनामा झिणझिण्या याव्यांत अशा रोखठोक शैलीत कथन केला आहे" ३८

"आमचा बापुस पुन आनचा

आमची आय येच गावानची

मंग आमाला कामाला लावाला

हारकत काय तुमची ? "   (पृ.१६)

असा थेट रोकडा सवाल आव्हानात्मक वाटतो .आगरी संस्कृतीच्या अवघ्या अस्तित्वालाच सुरुंग लावला आहे. भूगोल तर बुलडोझरने भुईसपाट होतोय.प्रकल्पाची उभारणी ही आगरी लोकजीवनाच्या छाताडावर होते आहे. परिवर्तनाचे हे विकासचक्र आहे असे सांगितले जातेय पण वस्तुस्थिती मात्र विपरीत आहे हे विकासचक्र आहे की भकासचित्र आहे ? प्रस्तुत

कवीने हा प्रश्न विचारला आहे.कौटुंबिक भावजीवनाची कशी वाताहात झाली आहे. हे सांगणारी येके फलाटासाठी 'उतु मातुंनशी जावू नको ' गाणी वैशिष्टयपूर्ण आहेत. कठोर आत्मपरीक्षण करण्याकडे म्हात्रे यांचा कल दिसतो. 'आमी जातीचं हाव आगरी 'मधून ते म्हणतात,

"आमचा रगत हाय उन उन

म्हंगून तं आबिमान शीरावरी

आमी जातीचं हाव आगरी

आमी जातीचं हाव आगरी

नको त्याला आमी सलाम ठोकतुंव

उजेर नय तरी कालोखान वलखतुव"(पृ.४४)

हे एवढे झणझणीत सत्य आहे की यावर स्वतंत्रपणे भाष्य करण्याची गरज भासत नाही. अवघे आयुष्य, नशीबच भरावात गाडले गेलेय असे प्रश्न ज्याने त्याने स्वत:लाच विचारुन पाहिले तर त्यातील प्रखरता आणि सच्चेपणा दिसून येईल.जाणवेल.या गीतरचनांना लोकसंस्कृतीचे अधिष्ठान आहे. आज अशा या जागरणाची आवश्यकता आहे. सांस्कृतिक उठावाची गरज आहे. श्री. पुंडलिक म्हात्रे यांनी यामध्ये आपले यथाशक्ती योगदान दिले आहे.म्हात्रेंची लोकसंस्कृतीशी ऋणानुबंध जोडण्याची वृत्तीच त्यातून जाणवते. त्यांच्या रचना या स्वत:च्याच असून प्रस्थापितांचे संस्कार त्यांच्यावर झालेले नाहीत . हेच त्यांच्या यशाचे गमक आहे .जमिनी गेल्या, हाती पैसा आला लक्ष्मी लवकर जाण्याची वाट पहात असते ती वाईट मार्गाने लवकर जाते .साडेबारा टक्केच्या प्लॅाटनी सरकारने प्रकल्पग्रस्त आगरी समाजास न्याय दिला असला तरी नाते संबध व नीतिमत्ता ,भावाबहिणीचे , भावाभावांचे प्रेम यास ओहोटी लागली. स्वार्थापोटी माणसे फसवाफसवी करु लागली,यातून भांडणे,मारामा-या, कोर्टकचेरी होऊ लागल्या म्हात्रे यांच्या कवितांमधून याचे प्रतिबिंब ठायीठायी दिसून येते .

" नको करु खोटी सय धन्याला इचारुन येतय

बयीन भावाला येके पलाटासाटी इनवतय

झेवून सिडकोची नोटीस कतीदा व्हतास आला

सरकार दरबारी व्हता येके सयचा मामला

पायतानाला तं तुझे आंगठा पून नवता रायला

धरतरीव नवता पाय, लावीत व्हतास आबाला

तवचे मुखाचा सकून तो आथा कयरसी येतय

तवरी झेवून पलाटा दादा तू करसील काय रं

घरलाय रामायेन महाभारत कनाचे पाय रं

इस्टक हारामाची ,त धांगरधिंगा व्हतय रं"(पृ.२७)

राजकारणी लोकांचा दुटप्पीपणा व त्यामुळे समाजाची झालेली हानी यावर म्हात्रे यांनी आपल्या कवितांतून कठोर ताशरे ओढलेले दिसून येतात .या कविता म्हणजे भूमीपुत्रांचा खदखदणारा आक्रोश आहे व ही कविता त्यांचे प्रतिक आहे असे सतत जाणवत रहाते .

११)कपासीची फुले (१९९८) :

काशिनाथ मढवी हे मनाच्या वृत्तीप्रमाणे त्यांच्या कवितांमध्ये त्यांचे स्वाभाविक चित्र सहज उमटले आहे. निसर्गात रमणारे प्रेमात बहकणारे, दु:खात विव्हळणारे आणि सामाजिक प्रश्नावर कटाक्ष टाकणारे असे गुण त्यांच्या मढवींनी आपल्या प्रत्येक कवितेला अशा पध्दतीने जागवून सजविले आहे. ही कविता विद्रोही नाही. कविता सत्याग्रही आहे पण कविता लिहिताना पुढेपुढे असे आढळ्ते की, सत्याग्रहसुध्दा हळुवारपणे कुठेकुठे विद्रोह पुढे येतच असतो. शेवटी तो

समाजधारणेचाच भाग आहे कवी मनोगतात म्हणतो "विद्रोहाने क्रांति किंवा परिवर्तन साधता येते हे मला पूर्ण मान्य आहे.पण सत्याग्रहानेसुध्दा तसे साधणे शक्य असते यावर माझा विश्वास आहे. माझ्या परीने मी काही कवितातून सत्याग्रहाचा अगत्याने प्रयत्न केलेला आहे. नव्या युगाकडे चला, पुन्हा न लढवू कुरुक्षेत्राला मी भारतीय आहे, एक जोडपं तिफणाचे राज्य यावे, लाटा ,माझे इवलेसे रोप, मेघडंबरी ,जा पांखरा पुढे जा इत्यादी .माणूस जसा षड्विकारी आहे तसा नऊ रसांचा भोक्ताही आहे. म्हणून काव्यातील विविधता आपणास देण्याचा मी दुसरा प्रयत्न केलेला आहे. त्यात प्रेमकविता निसर्ग -कविता, सामाजिक आशयाच्या कविता, गजलासारख्या कविता ,लोकगीतासारख्या कविता इत्यादीचा समावेश आहे. काही कविता गुणगुणता याव्यात किंवा तोंडात रेंगाळत रहाव्यात म्हणून मी छंदोमय रचनेचा जास्तीत जास्त वापर केलेला आहे."(पृ.२४)

" गेला वसंत सरुन

आलं आभाळ भरुन

मन अवघडलेलं

वेणा मोजते फिरुन"(पृ.२४)

या कवीचा विशेष म्हणजे प्रकल्पग्रस्तांच्या चिर्ले या गावात राहिलेला ज्या गावाच्या परिसरात सिडको विरोधात भूमीपुत्रांचे आंदोलन झाले त्यावर एकही कविता काशीनाथ मढवी यांनी केलेली आढळून येत नाही .उलट विनोबाच्या भूदानप्रमाणे भूमीहिनाना जमिनी दयाव्यात असे कवीला वाटते .हे केवळ स्वप्नरंजन आहे कारण उरण पनवेलचा परिसर शहरीकरणात व्यापला गेला आहे.

"भूमीहिनांचे अजूनी पेटले नाही निखारे

जीर्ण झाले फाडूनी दे ,सातबाराचे उतारे

सारख्या वाटून दे त्या पाणलोटाच्या जमिनी

चालवी भूदान यज्ञ तिफणाचे राज्य यावे"(पृ.१७)

मढवी यांच्या कविता सामाजिक भान देणा-या पण दुर्बोधतेकडे झुकणा-या वाटतात .

१२) जागर : (२००३):

सामाजिक जाणिवेतून लेखन करणा-या प्रा.चंद्रकांत नारायण पाटील यांच्या चारोळ्या सामाजिक समस्या ,व्यथा, दैन्य ,दु:ख यावर कठोर प्रहार करतात .राजकीय सामाजिक खलप्रवृतीवर ते प्रहार करताना आढळतात.अस्सल आगरीबाज आणि साज असलेल्या त्यांच्या हया चारोळ्या आगरी लोकसाहित्याचा अनमोल ठेवा आहेत.मागील पिढीतील नामशेष होऊ पहाणारे कित्येक शब्द, म्हणी,वाक्प्रचार त्यांच्या साहित्यात ओतप्रोत भरलेले आढळून येतात.आगरी बोलीतील शब्दावरची त्यांची हुकूमत लक्षणिय आहे .प्रा शेषराव सोनुने यांनी जागरबाबत लिहिताना म्हटले आहे , "आगरी मातीचं बोलीच स्पंदन पहाता चारोळी सारखा हिरवा अंकूर जेव्हा टरारतो तेव्हा जीवनांचे वास्तव टिपण्याची एक उत्कृष्ट नजर समाजमनात निर्माण होते.नकारात्मक भूमिकेतून सर्व जग वावरत असताना कवी मात्र आपल म्हणून जवळ करण्यासाठी धडपडतो.जीवनाच्या प्रत्येकक्षणी अनुभवलेला अनुभूतीचा थरार कागदावर टिपताना अस्वस्थ मन थरारते व त्यातून जी नवनिर्मिती होते ती केवळ कवीपुरती मर्यादित नसते ती जनाची मनाची असते . "(पृ.४)

"खोंडवाली आयव माझी

नंगोटवाला बापूस हाय

त्याहीच पोसली पेरा नय

त्यांचे जखमंवरचा मी कापूस हाय"(पृ.९)

स्वत:ची ओळख करुन देताना चंद्रकात पाटील आई व बापाच्या जखमेवरचा कापूस असल्याचे स्वत:ला मानतो 'शठाशी असावे शठ ,उद्धटाशी उद्धट ' हा समर्थांचा विचार देण्याची ही धडपड

आहे.जीवनविषयक दृष्टिकोन,संस्कृती, प्रेम ,खलप्रवृतीचे खंडण व सत्प्रवृतीचे मंडण करण्याचा प्रयत्न करताना कवी आढळतो .

"प्रकल्प आमचे उराव बसलं

नोक-याची वनवन चालूच रेली

मिजासकी मारुन राजकारना केली

पोराबालांची रंवधल केली" (पृ.११)

आपण साहित्यिक,कवी,लेखक कसे झालो ही अनुभवाची शिदेरी,कच्चा माल कोणी पुरवला याबाबत 'निंदकांचे घर असावे शेजारी ' या न्यायाने टिका सहन करूनच आपण आपल्या ध्येयापर्यंत पोचलो प्रत्येक काळात तुकारामाना छळणारे मंबाजी असतात . संतानाही उपेक्षेला सामोरे जावे लागले .आपले शत्रू आपल्या जवळच असतात यावर पुढे भाष्य येते.

" पाखंडयाही नं भावबंदाही

माझा लयूच भला केला

कोचरं आसं मारुन मारुन

माझा मस्त लेखक केला "(पृ.१८)

साहित्यिक मोहन भोईर यांनी जागर कवितासंग्रहाचा गौरव करताना म्हटले आहे की -"या चारोळ्यांमधून त्यांनी समाजजीवनाचे नेमके चित्र वाचकांपुढे ठेवले आहे.आपल्या आगरी समाजातील व्यथा, वेदना , सामाजिक बांधिलकी ,माणसांचे सुखदु:ख , निसर्ग , शेतजमीन इ.सारे या कवितात आपणांस वाचावयास मिळते."

" देवलान जावून भजन करा

नायत साधेपनाची सोंगा करा

आत्मा ज्यांचा निरमल नाय

पाप्याला काय पंढरी जाय"(पृ.२७)

आगरी समाजात साखरपुडा, हळदीसमारंभ , विवाह यावर खूप खर्च करण्याची वाईट प्रथा अलीकडे रूजली आहे त्यामुळे अनाठायी खर्च होतो .नको त्या गोष्टीना प्रतिष्ठा येते आहे यावर कवी म्हणतो -

"तीन टरक मानसा बोल्त साखरपुडला

का तं सोय-याना कचका दाखवाला

आरं सोयरं बोलाचा न गैरसोय कराची

जन्माची नाती आशी गधूल कराची"(पृ.६८)

राजकारणी लोकांच्या दुटप्पीपणाबाबत कवी म्हणतो .

" राजकारनी बेस कसं एके ताटान जेवतान

त्याचं तं मघांरी साटलोट असतान

आपून अनारी करतून मारामा-या

रेबन रुपतून तरी व-हतून टंग-या"(पृ.५५)

प्रा. चंद्रकात पाटील यांची कविता समाजाला नवे भान देणारी वाटते.

१३) लढा (२०११) :

आगरी बोलीवर प्रभुत्व असलेल्या प्रा.चंद्रकात नारायण पाटील यांचा हा दुसरा काव्यसंग्रह आहे .यातील कविता विविध विषयावरील व प्रमाण मराठी भाषेतील आहेत .त्यांनी मनातील विविध विषयांना लढयातून मोकळी वाट करून दिली आहे .

" खोडकिडयासम भ्रष्टाचारी

गरीबाना ना कोणी तारी

कसली नीती फसवी नाती

देशाचीही माती बाबा

दुनिया बदमाशांची बाबा"(पृ.१६)

"शेताकडं माझ्या" या कवितेत आपल्या उपेक्षेबाबत ते म्हणतात.पाऊसही राजकारणी लोकांसारखा पक्षपात करतो. तो आपल्या शेतावर पडत नाही.

" पाऊस आला नको तिथं पडला

शेताकडं माझ्या वळ्लाच नाही

चांगल चांगल पेरल होतं

स्वप्न वेड रंगवल होतं

सर्वांच शेत सावरल तरी

शेताकडं माझ्या कोणी वळ्लाच नाही" (पृ.७०)

कवी ज्या भागातून येतो त्या भागातील समस्या ,प्रश्न यांचे प्रतिबिंब या कवितांवर पडलेले आढळून येते .पाटील यांची प्रतिभा त्यांत उतरलेली असून वैचारिक चिंतनांची त्यांची बैठक पक्की असल्यांचे जाणवते .आगरी बोलीतील शब्दावरची अचूक हुकमत ही त्यांची खासियत आहे.हा

आगरीपणा त्यांच्या साहित्यात ठासून भरलेला आहे.त्यांच्यातला प्रबोधनकार ठायीठायी वाचकांचे प्रबोधन करताना आढळतो.त्यांच्याबाबत प्रा.एल.बी .पाटील त्याच्या विषयी म्हण्तात की "चंद्रकांत पाटील हे सामाजिक तळमळ असलेले कवी आहेत.बोलीविषयी असलेला आजच्या काळातील जिव्हाळा हा त्यांचा पुरावा आहे. (पृ.१६)

तू तिथ मी (२०११) :

आगरी बोलीत व प्रमाण भाषेत दोन्ही प्रकारे रचना सुनील पाटील विविध विषय आपल्या कवितेत मांडतात . त्यांची कविता "आमी पक्क आगरी हावं !"ही आगरी समाजाचे गुणदोष वास्तवपणे चितारते.सुनील पाटील आपल्या कवितांमधून वेगळे भावविश्व साकारतात.

"हातान आंगठया नं गल्यानं चईन घालून

जाताना छाती पुरं कारुन चालताव

कारन आमी पक्क आगरी हाव !

लग्नाला आमचे लय खर्च ,ना रुसवा ना फुगवा

धवल्याची गाणी योच आमचा खरा पुरावा

हुंडा न झेता आमी नवरीलाच लक्ष्मी समजताव

कारण आमी पक्क आगरी हाव ! (पृ.५६)

कवी अरूणम्हात्रे यांनी कवी सुनीलच्या काव्यसंग्रहाबाबत म्हटले आहे की " रखरखत्या उन्हातून चालत असताना दूरवर हिरव्यागर्द झाडीचं बेट दिसावं अन झुळझ्‍ुळणा-या सावलीच्या आशेनं आपल्या पावलांनी ताल धरावा अगदी तसाच -हीदम आपल्या मनात तयार होतो. जेव्हा आपण कवी सुनील पाटील यांचा 'तू तिथ मी 'वाचतो. प्रियकर प्रेयसी मधील प्रेम ,विरह कुंजवनातील राधाकृष्णाच्या प्रेमलापासारख्या आठवणी आपणांस वेगवेगळ्या

जगात घेऊन जातात . ग्रामीण जीवनात वावरताना निसर्गाची वेगवेगळी रूपे कवीने न्याहाळलेली आहेत .त्यामुळे त्या निसर्ग कविता वाचताना त्यांच्या सावलीत मोहरून गेल्याचा आनंद आपणास मिळतो .निसर्गाची हिरवाई जपणारा हा कवी राजकीय सामाजिक कौटुंबिक विषयांबाबतही संवेदनशील असल्याचे दिसून येतो " (पृ .५७) त्यांच्या कविता संग्रहातील काही ओळी याकरीता वानगी दाखल पहाता येतील .

" जो राज्यकर्ता सत्तांध बनून

जाड कातडीचा रेडा बनतो

स्वप्नातही राज्य दान करणा-या हरिश्चंद्राला

तो ठार वेडा समजतो . !

किंवा

पैसा बोलू लागला की

सत्य होत मुकं

जस सोनेरी प्रकाशाला

वेढतं काळ धुकं ! " (पृ.७३.)

या कविता वाचनीय आहेत .विषमतेवरही त्यांनी आसूड ओढलेला आहे .सामाजिक सुधारणेबाबत सजग असलेला कवी .आगरी बोलीत लिहिणा-या नव्या फळीतील महत्त्वाचा कवी आहे .

१५) प्रेमस्वरूप आई (२०११) :

मोहन भोईर आगरी साहित्य चळवळीतील एक अग्रसेर नाव आहे 'प्रेमस्वरूप आई ' हा त्यांचा आईच्या पवित्र स्मृतीस समर्पित काव्यसंग्रह आहे .

" ती दळीत होती जात्यावरती

घामाचे मोती ।

कथा त्या सुरकुतल्या हातांची

ती पहाट सांगत होती "(पृ.१३)

भोईर यांनी आपल्या काव्यसंग्रहात आईची विविध रूपे चितारलेली आहेत .एकाच विषयावर विविध छटा असलेल्या कविता लिहिणे खरे तर खूप अवघड काम आहे परंतु आईच्या प्रेमाचा परिसस्पर्श लाभलेल्याला जगात काहीही अशक्य नसते हे कवीने सिद्ध केलेल आहे .

" माय- भाकरीचा चंद्र तुझ्या खापरीत

दिसल्यावर मग

पोरांचे भुकेले पोट

तुझ्या डोळ्यात दिसायचे"(पृ.३८)

गावतील सरपंचाच्या बायकोबरोबरचे आईचे भांडण या कवितेत एखादया चित्रपटासारखे कवीने अप्रतिमपणे उभे केलेले आहे. ही कविता वाचकास ग्रामसंस्कृतीचे दर्शन घडविते

"ए खटोरे चल मंगारी व्हय "।

मना पानी भराचा हाय"

आवाजा सरशी मी दचकलो ।

सरपंचाची बायको तरातरा आली

अन आईजवळ गेली

"मी सरपंचीन हाय ..चल मंगारी व्हय"

आई काकुळतीला येवून म्हणाली

" जुरुक थांबा आर्धा हंडा भरलाय"

अन् तिच्या अंगात भूत नाचावा

अशा आवेशात ती पुढं झाली

आईला बाजूला सारली

आईचा अर्धा भरलेला हंडा

तिथेच उपडा केला ।"(पृ.५२)

नळावर हे भांडण होते गावची सरपंचाची बायको ती सरपंचीन तिला त्याची घमेंड असते.ती दादागिरी करते या घटनेचे घाव कवीच्या मनावर खोलवर पडलेले दिसतात .आपल्या आईचा हा अपमान कवीच्या जिव्हारी लागलेला असतो. या घटनेचे तिव्र पडसाद गावात उमटतात . गावकी कवीच्या कुटुंबाला सहा महिने वाळीत टाकते .काही वर्षानी पद गेलेल्या सरपंचाला सिडकोत अधिकारी झाल्यावर कवी पेढा घेऊन जातो .सरपंचीनबाई आपल्या मुलाला नोकरी लावावी म्हणून गयावया करते.हा विरोधाभास कवीने उभा केला आहे .आईची पदवी या कवितेत आपण खूप शिकाव म्हणून उनाडक्या करताना पाहिल्यावर आई कठोर होऊन मारायची, बाला सालन जा , सालन जा म्हणून आग्रह धराची ही या काव्यसंग्रहातील शेवटची कविता अंर्तमुख करते .आपण मोठे अधिकारी झालो हे श्रेय आपल्या आईचेच आहे असे कवी म्हणतो .

"तू रोज काठी घेऊन

माझ्या पाठी लागायचीस

पाठीवर दप्तर देऊन मला

शाळेत पिटाळायचीस अन

वरून हातावर चार आणे ठेवायचीस

सालनशी सुटल्यावं चनं वटान खा

अगदी मायेन सांगायचीस (पृ.१३)

कवीने हया कविता आपल्या आईला समर्पित केल्या आहेत .आंतरिक उमाळ्याने आलेल्या या कविता मनाला स्पर्श करतात .मोहन भोईर एक कुशल संघटक आहेतच पण त्यांच्यातला सजग कवी याव्दारे अधिक उजळून निघाला आहे .आईच्या स्मृती जागविताना ती आंतरिक व्याकुळता कवितेत उतरलेली आहे. त्यांची भावनिक आंदोलने या कविता वाचताना जाणवत रहातात.

१६) आजूसचा नंगोट (२०११) :

रामनाथ म्हात्रे आणि मुकेशकांबळे या दोघांनी संयुक्तपणे लिहिलेला 'निंगोलीचे पानी 'हा आगरीकवितांचा काव्यसंग्रह रसिकमान्य झाला .आपला गाव ,आपले कॉलेज,मित्र , धन्सोली, बेलापूर, तुर्भे,परिसर त्यांच्या कवितेत आढळून येतो . आपल्या कवितासंग्रहाला आपल्या आजोबाचे नंगोट (सुरकं) हे नांव का दिलं याबाबत रामनाथ म्हात्रे म्हणतात "माझे आजोबा फकीर बालाजी म्हात्रे यांचे माझ्यावर खूप प्रेम होते, लहानपणी ते मला शेतावर घेऊन जात .त्यावेळी उन्हापासून बचाव व्हावा म्हणून ते त्यांच्या नंगोटयाच्या सावलीत घेत,पाऊस आला की ते म्हणायचे "बाला नंगोटयान ये नयतं भिजशील ,त्यांच्या नंगोटयाच्या उबेने माझे मन भारावले गेले आणि त्यांच भावनेतूनच त्या क्षणांची सोबत होती म्हणूनच हा माझ्‍ा कवितासंग्रह झाला. " आगरी समाजाची वैशिष्टये सांगताना रामनाथ म्हात्रे म्हणतात- --

" आमी हाव जातीचं आगरी

मीठ बाय पिकवू समुंदरी

गोरे सायबाला कलली हुशारी

न मीठाचा झाला तो व्यापारी"(पृ.४४)

रामनाथ म्हात्रे यांच्या कवितांबाबत परेन शिवराम जांभळे यांनी लिहिले आहे की , "बोली वैशिष्टयांनी ओतप्रोत भरलेली अशी त्यांची कविता आहे . हे मी साधार व अभिमानाने नमूद करु इच्छितो . समीक्षेच्या दृष्टिने सोयीचे व्हावे म्हणून या कवितांची विभागणी चार ठळक विभागात करता येईल .नीतिमत्तेला झिणझिण्या आणणारा स्वैर ,मुक्त असा शृंगार ,प्रीती भावनेचा उत्शृंखल उधाणवारा असलेली प्रेमकविता आहे ,जमिनी विकून हाती पैसा आला चंगळवादाकडे समाज झुकला त्यावर ताशेरे ओढणारी ही कविता आहे .समाजावर शहरीकरणाचे आक्रमण होत असताना निसर्ग नष्ट होत असल्याच्या जाणिवेच्या या कविता आहेत .ऐलपैल स्वरुपाच्या काही कविता आहेत . 'हळद व्हती बाल्याची 'ही कविता नवथर वयातील ओढाळ ,रांगडे प्रेम थेटपणे व्यक्त करणारी मिश्किल अशी आहे. "[३९]

" हळद व्हती बाल्याची

पोर पटवली काल्याची

न चांदना बतं मी

डेरींग केली न बोलाला जेलू

बापासचे हातान आयातच गवलू "(पृ.४४)

सामाजिक रुढीची दांभिकता,विरोधाभास ,बेगडी नातेसंबध ,त्यांच्या कवितेत आढळतात. साडेबारा टक्केचे प्लॉट आल्याने पैसा हाच सर्वस्व झाला .यावर ज्याने आपल्याला जमीनजुमला ठेवला त्याच बापाशी मुले कशी क्रूरपणे वागतात. याबाबतची कविता म्हणजे' मिठाईची पेटी 'ही आहे . या सामाजिक व्यंगावर स्वार्थी नातेसबंधावर मार्मिक भाष्य रामनाथ म्हात्रेनी केले आहे .

" जितेपनी डोक-याला नय दिली रोटी

न त्यांचे तेराव्याला मिठाईची पेटी

भु-याशेठ बिचारा ऊपाशी मेला

तं त्यांचे पोरावी त्यांला तुपाशी जाळ्ला"(पृ.१३)

नवी मुंबईतीत बिल्डर घुसला आणि जमिनीचे भाव गगनाला भिडले .आगरी शेतक-याना जमीन सिडकाने घेतल्यावर काही वर्षानी साडेबारा टक्केचे प्लॉट आले ते प्लॉट विकल्यावर चैन मौजमजा करायला हे तरुण उताविळ असतात कविने हे रंगतदारपणे चितारले आहे .

" पलाटा इकली त आमी काय करु

बारमंदी जावू दारु पिऊ,

न बारचे पोरीवं लाईन मारु

त्यांनाच झेवून मज्जा करु न

पलाटा इकली त आमी काय करु "(पृ.११)

नवी मुंबई वसली आणि बेलापूरपट्टीतील स्थानिक आगरी लोकांना बेघर केले,सुपीक जमिनी, वाडया भरावाखाली गेल्या .फारच थोडयाचे पुर्नवसन झाले सर्वच लोकांना नोक-या मिळाल्या नाहीत मोबदलाही पुरेसा मिळाला नाही .'नवी मुंबई' या कवितेत रामनाथ म्हात्रे यांनी हे विदारक चित्र मांडले आहे .हिरव्यागार शेतीवाडीवर नांगर फिरवून भूमिपुत्रांना सिडकोने अर्ध्या भाकरीस पारखे केले. शिक्षण नाही म्हणून नोकरी नाही हा विरोधाभास कविने चपलखपणे टिपला आहे .वर्षानुवर्षे जे मूळ रहिवाशी या तुर्भे, बेलापूर ,वाशीगांव परिसरात रहात होते त्यांच्या घरादारावर ,सुपीक जमिनीवर नांगर फिरवून त्याना भिकेला लावले व नवी मुंबई वसवली .

" स्थनिकांचे घरावं फिरवुनशी नांगर

सिरकुनी रचला सिमेटचा डोंगर

पयले मिलाचं तल्या बावीच पानी

आता तं मुनसुपालटीची मनमानी

आई गो आई ईच काय गो बाई

जीला गो बोंलतान 'नवी मुंबई !' "(पृ.२५)

या कवितासंग्रहाबाबत परेन जांभळे यांनी म्हटले आहे की "रामनाथ म्हात्रे यांच्या कवितेकडे केवळ गंमत चार घटका करमणूक चुटके म्हणून बघितले जाऊ नये.कारण आगरीसमाज,संस्कृतीची थबथबती,धगधगती स्पंदने जागणारी ही सुलक्षणी कविता आहे . आगरी बोलीमध्ये रचना करण्याचे प्रयोग फारच कमी प्रमाणात झाले आहेत त्या पार्श्वभूमीवर त्यांचे हे लेखन ऐतिहासिक स्वरूपाचे ठरावे .

आगरी बोलीत कविता फारच कमी लिहिली गेली आहे पुंडलिक म्हात्रे, एल.बी पाटील रामनाथ म्हात्रे ,अविनाश पाटील,मोहन भोईर व चंद्रकांत पाटील,रमाकांत पाटील इ. ठळक नावे वगळता आगरी बोलीत फारच कमी कवीनी असा प्रयत्न केलेला आढळून येतो .

४.१० आगरी कवितेचे वर्गीकरण :

१) आगरी निसर्गकविता

२) आगरी सामाजिक कविता

३) आगरी प्रकल्पग्रस्तांची कविता

४) आगरी गूढगुंजनात्मक कविता

५) आगरी आध्यात्मिक कविता

६) आगरी हास्यव्यंग्यात्मक कविता

१.आगरी निसर्गकविता :

उत्तर कोकणात निसर्गाची रेलचेल आहे .डहाणूपासून रोहा मुरुड म्हसळ्यापर्यत पसरलेला निसर्ग या कवींच्या कवितेत उतरलेला आहे .गावाची ओढ आगरी कवींच्या कवितात दिसून येते. अलिबागच्या तीनवीरा धरणाच्या परिसरात असलेल्या निसर्गसंपन्न कोपरगावात बालपण गेलेल्या शंकर सखाराम यांच्या साहित्यात हा निसर्ग डोकावतो .त्यांच्या कथा,कांदब-यात, कवितांमध्ये तो ओतप्रोत भरलेला दिसतो .किंवा बाभळीच्या कडेवर लालभडक फुले असलेला पारींगा झुलतो.निसर्गाच्या अशा उपमा अलंकारात निसर्गाला त्यांनी चितारलेले आहे,

" शिमगा वनात खेळ्ळा

महिमा ओठावर आला

बाभळीच्या कडेवर

ज्वाळ पारींगा झुलला "(पृ.५२)

परंतु हा निसर्गावर मानवाने अत्याचार करुन त्यांची जंगलतोड केलेली आहे.अशा पाखराचे स्वागत कराताना शंकर सखाराम आपल्या कवितेत म्हणतात "अंगान भरलीय तूर "ही त्यांची उत्तम निसर्गकविता आहे. तीनवीरा परिसरावर केलेली निसर्गकविता आहे.

"अंगान भरलीय तूर

घमघमाट झाडापानांना

भूलून गेलाय पांढरा चाफा

बांबुच्या उंच माना

ताग नुस्ता पिवळा धम्मक

फुलवान वालाना

आंब्याच्या ठांगल्या जडजड

चांदण्या काजुंना

उंबर झालाय येडापिसा

पालय फणसांना

वा-याला सुटलाय सर

बेटा हालवितं सगळ्यांना " (पृ.४९)

पर्यावरणाचा नाश केल्याने ऋतूचेचक्र बिघडून गेले आहे .कोकणाचे केमीकल कारखान्यानी निसर्गसंपन्न कोकणाचे स्मशान केले आहे.त्यामुळे इथली पांखरे अबोल झाली आहेत.चिवचिव ती विसरली आहेत .परेन जांभळे यांच्या कवितांतूनही निसर्गाची विविध रुपे पहावयास मिळतात अनेक आगरी कवितांतून कोकणतील निसर्ग बहरलेला आढळून येतो.

२.आगरी सामाजिक कविता :

वाढत्या शहरीकरणाची झळ नवी मुंबईतील गावाना बसते आहे . पूर्वी सकाळी भाकरी करणारी आई आता भाक-या भाजत नाही .रांबटान भाजते आणि भोंगा वाजवित भैया दाराशी येतो त्या पाववाल्याकडून दरमाणशी आई पाव विकत घेते.

" आथा सकालच्य पा-ही भोंगा वाजतं वाजतं

भोंगा वाजतं वाजतं पाववाला दारा येतं

चूल पेटवणारी माय ,

बुय (भाकरी) नाय राबटान भाजत

पॉम्पपॉम्प आवाजाला मान्सागनिक पाव झेतं "(पृ.१५)

गावात आता न्याय उरला नाही .गावगुंड न्याय करतात ते पहिल्या रांगेत बसतात .त्याच्या इशा-यावर न्याय चालतो.आपली चूक नसली तरी आपण मोठयाने बोलायचे नसते.जो तथाकथित पंच न्याय देतील तो स्विकारायचा असतो .सत्याचे जग राहिलेले नाही.गावगुंडाची सत्ता सर्वत्र असल्याने कुणाकडे न्याय मागायचा हा प्रश्न कवीला पडतो .

" न्याय देवाला गावगुंड पयल्यं रांगत बसतान

त्यंच्या नजरवर न शब्दावर न्याय चालतं

खऱ्यानं मोठयानं बोलाचं नसतं

मिलल त्यो न्याय झेवाचं असतं" (पृ.२०)

दाम करी काम या न्यायाने सर्वच इमान विकू लागले आहेत.पैशांच्याअमिषाने सत्य मुके होते.त्यामुळे सत्य काळवंडले जाते.सर्वत्र अंधाराचे राज्य पसरते. आगरी समाज जीवनातील हे वास्तव, सल येथे अंतर्मुख करते.न्याय अथवा नीतीमत्तेची परिभाषा बदललेली आहे .भ्रष्टाचार हाच आज शिष्टाचार झालेला आहे .समाजाची घडी विस्कटते आहे .पैसा त्यातून सत्ता व पुन्हा सत्तेतून पैसा हा आजच्या राजकीय ,सामाजिक जीवनात नवे सूत्र प्रचलित झाले आहे यामुळे समाजघडी विस्कटत आहे.

३. आगरी प्रकल्पग्रस्तांची कविता :

विकासाची फळे चाखायची असतील तर कुणाला तरी पायाचे दगड होऊन उद्ध्वस्त व्हावे लागते. सिडको,जवाहरलाल नेहरू पोर्टट्रस्ट,एम.आय.डी.सी. कोकण रेल्वे , विमानतळ असे अनेक प्रकल्प कोकणात आले. या विकासाकरिता मात्र येथील भूमीपुत्र आगरी शेतकरी बेघर झाला यावर व्याकूळतेने कवी पुंडलीक म्हात्रे म्हणतात .

"ते सरकारनी झेऊन आमच्या सगल्या जमिनी

आम्हांला ठेवलं हिर वलचणी

बागा न वारी न व्हती पिकलेली शेता

सरकारला तं धीर-थांब नव्हता

पिकानं भरली शेता डुलत व्हती

सिरकोचे डोक्यानं पुनं सलत व्हती

काईक पुडारी जावुन सायबाचे घरीदारी

न गुपचुप करतान कैसी बोलनी" (पृ.४७)

कवी याबाबत वेदनेने आपल्या मनातील राग व्यक्त करतो. आपली पिकती शेते कशी उद्‌ध्वस्त केली याबाबत कवी म्हणतो .

"बुलडोझर पोकलनी हानुन गा-या

झटक्यान सपाट केल्या, शेती बाग,वा-या

मोबदला देऊ बोलतं पक्का तुमांला

आंधळयाई दळ्ला ,न कुत-याई खाला " (पृ.४७)

आता सेझकरिता, विमानतळाकरिता कवडीमोलाने जमिनी घेत आहेत. आता उरण ,पेण अलिबाग या उरलेल्या आगरी टापूत नव्यामुंबईनंतर तिसरी महामुंबई येत आहे .या अवाढव्य महाशहरीकरणात आगरी समाज मात्र भूमीहिन व नामशेष होण्याच्या मार्गावर आहे . आपला इतिहास,भूगोल गाडला जात असताना जीवाला यातना होणारच ,प्रकल्पग्रस्ताचे जीवन उद्‌ध्वस्त होत असताना त्या वेदना साहित्यकृतीच्या स्वरुपात आकाराला आल्या .या विषयावर विपुल लिहिले गेले ,लिहिले जात आहे .

४.आगरी गूढगुंजनात्मक कविता :

गूढ अर्थ दडलेली कविता ही गूढगुंजनात्मककविता म्हणून वेगळी करता येईल परंतु त्याचा अर्थ लावायला सुरुवात केली तर एकेक पापुद्रा निघत जातो व गूढ अर्थ समजू लागतो. मोहन भोईर यांची खालील कविता अशीच आशयघन आहे .

"ओवी बोले जात्यावरी

दाणे त्यागाचे भरते

सुख दु:ख दळताना गांठ पदरी बांधते

उभ्या जन्माचे संचित

तिचे डोळेच सांगती ," (पृ.१६)

अशा काही गूढगुजंनात्मक कविताही आगरी कवितेत आहेत.ज्या कविता वाचकाला शब्दांच्या विविध त्यातील अर्थ छटा अवगत करतात .गूढ अर्थाने काव्यानूभव अधिक सखोल होतो.

आगरी आध्यात्मिक कविता :

आगरी बोलीत लिहिणा-या कवींच्या कवितात आध्यात्माचे विविध पदर आढळून येतात. माणूस मेल्यावर जळीत करण्यास जाण्यापूर्वी रस्त्यातला एक छोटासा खडा उचलतात तो त्या मृत माणसाचा जीव आहे अशा अर्थाने उचलून घेतात व सांभाळून ठेवतात.तो जीवखरा (जीवखडा) तेरादिवस वाट बघत रहातो.तो अखेरचा सोबती असतो .मेलेल्या माणसांचा जीव त्या खडयात उतरला आहे अशी कल्पना करून तो जीवखडा तेरा दिवस घरी ठेवतात .

"तुजा आखेरचा सोबती

तू समशानावर जाताना

तुज्या बरुबर आला

तुझ्याच चितेबाजूला -हायला

आत्म्याची सोबत झेवून

तेरा दिसाची वाट बघत जीवखरा " (पृ.३६)

चंद्रकांत पाटील यांनी "वरात "या काव्यसंग्रहात ," बुरा देखन मै चला ,बुरा न मिला कोई" या कबीरवाणीप्रमाणे प्रत्येक माणसात एक राम, एक रावण दडलेला असतो हे सांगितले आहे .

" सोनसारा यो जनम,

कोंचे नरकान घालवाचा नाय

डोकवा मनान , आपलेसारा

दुसरा रावण मिलाचा नाय " (पृ.१६)

१. आगरी हास्यव्यंग्यात्मक कविता

रसाचे नऊ प्रकार आहेत .त्यातला हास्य ,व्यंगरस मनाला अधिक तजेला देणारा प्रकार आहे .आगरी बोलीत हास्यरसातल्या अनेक कविता आहेत . रामनाथ म्हात्रेंच्या कवितेचा येथे आवर्जून उल्लेख करता येईल ."मांदेलीसाठी व्हरका बुरला" ही म्हण आगरी बोलीत आहे.याचा अर्थ क्षुल्लक गोष्टीसाठी मोठा सत्यानाश होणे. मांदेली हा बारीकसा माशाचा प्रकार आहे. या मांदेलीकरता मचवा बुडू शकतो .

"सारसोलचे पदयाला पन्नास पोरी दाखवेल्या

पुन त्यांनी त्या सगळ्या नापास केल्या

(बायको) केली बतं चांदीचा रुपाया

चांदीचा रुपाया पून खोटा निंगला

न साल्यांचा मांदेलीसाठी व्हरका बुरला " (पृ.४४)

समारोप :

आगरी बोलीतील कवितेची विविध रुपे , अनुभवायला मिळतात यामध्ये आता अनेक कवी निर्माण होत आहेत .कवींचे पीक उदंड येत असले तरी. प्रकल्पग्रस्तांचा आक्रोश ,त्यांचे प्रश्न हा आगरी कवितेचा प्रमुख विषय आहे .गावाचे सरत जाणारे गावपण,उद्ध्वस्त होत जाणारा निसर्ग किंवा मांडवप्रथा,लग्न हळदी यावर होणारा वारेमाप खर्च, अंधश्रध्दा हा ही आगरीकवितेचा किंबहुना आगरी साहित्याचा विषय आहे .हांस्यविनोद आगरी कवितेत आहेच रामनाथ म्हात्रेसारखे कवी हा विषय लिलया पेलताना दिसून येतात. आगरी समाजाच्या भावनांचा उत्तम अविष्कार या कवितांतून साकार झालेला दिसून येतो. 'मांदेलीसाठी व्हरका बुरला ' ही म्हण रामनाथच्या कवितांमधून अस्सल आगरी तडका घेऊन आलेली आहे . या कविता सहज व मातीचा गंध असलेलल्या आहेत अनुभवाने सिध्द झालेल्या या कविता सहजरुप घेऊन आलेल्या आहेत.केवळ आंदोलने किंवा रुढीप्रथावर आघात न करता या कविता जीवनातले हांस्यव्यंग्य व्यक्त करुन दोन घटका करमणूकही करतात . विस्कटणारे समाजजीवन, बदलणारे संदर्भ या सर्व बदलाचे रंग या आगरी कवितेत सापडतात.

४.११ आगरी बोलीतील नाटके :

मराठी रंगभूमीवरचे पहिले मराठी नाटक म्हणून विष्णुदास भावे यांचे 'सीतास्वयंवर ' हे नाटक १८४२ साली मराठी रंगभूमीवर आले .मराठी रंगभूमीची वाटचाल सुरु झाली वास्तविक कर्नाटकातील' भागवत' 'यक्षगान ' या नाटयप्रकारावरुन भावे यांना ही प्रेरणा मिळाली व संगीत सौभद्र , संगीत शांकुतल या नाटकाव्दारे अण्णासाहेब किर्लोस्कर यांनी नाटयक्षेत्रात ख-या अर्थाने क्रांती केली .परंतु याच्याही आधी मराठी नाटकाची बाल्यावस्था असलेला 'लळित 'हा नाटयप्रकार महाराष्ट्रात रुढ होता आगरी समाजातीलही काही कलावंत हा प्रकार करीत होते.

'लळीत' म्हणजे काय हे विशद करताना डॉ. प्रकाश खांडगे म्हणतात की 'अभिनित भारुडे म्हणजेच लळीत' किंवा 'सोंग आणून केलेले कीर्तन म्हणजे लळीत ' लोकोत्सवाचे लळीत म्हणजेच दशावताराचे लळीत (जे प्रामुख्याने कोकणात आजही केले जाते.) सांप्रदायिक लळीत,कीर्तनाचे लळीत,नामसप्ताहाचे लळीत, काल्याचेलळीत, आणि क्रीडास्वरूपी लळीत असे लळीताचे सहा प्रकार आहेत." [४०] भारतीय संस्कृतीकोषात लळीताबाबत महिती माहिती मिळते ती अशी "हा एक प्राचीन मराठी नाटयप्रकार आहे. मथुरेची ब्रजविहार परंपरा, बंगालची कृष्णलिलानाटये, कर्नाटकी भागवत नाटके व महाराष्ट्राची लळीते यात पुष्कळच साम्य असल्याचे दिसून येते ".एकोणिसाव्या शतकाच्या आरंभी विष्णुदास भावे यांनी सुरु केलेली नाटके लळीताशी पुष्कळ जुळणारी होती.त्यावरुन असे म्हणता येईल की आधुनिक मराठी रंगभूमीचा जन्म लळीतामधूनच झाला असावा. "[४१]

गणेश रंगनाथ दंडवते यांनी नमूद केले आहे की १८४२ पूर्वी मुंबईतही अशी लळीते होत असत .त्या काळात मुंबईचे आद्य रहिवासी असलेल्या आगरी समाजातही लळीत हा नाटयप्रकार केला जात असे .' कोळभाटवाडी '(आताचा मुंबईचा कुलाबा परिसर) भागातही हा प्रकार केला जात असे . मुंबादेवीच्या यात्रेच्या वेळी व सार्वजनिक उत्सव प्रसंगीही लळीते केली जात असत. सोंगे घेऊन संवाद व गीते म्हटली जात असत याबाबत रंगनाथ दंडवते म्हणतात -

" एकोणिसाव्या शतकारंभी मुंबई मुक्कामी दादोपंत नांवाच्या एका मराठा गृहस्थाने लळीते करुन दाखविण्यास सुरुवात केली .त्यांच्या हाताखाली शिकून पुण्याचा सावजी मल्लपा, बडोदयाचा वाघोजीबुवा व मुंबईचा पाटीलबुवा असे तीन इसम तयार झाले .पुढे त्यांच्यात फाटाफुट होवून सावजी पुण्यास व वाघोजी बडोदयास निघून गेला व पाटीलबुवा मुंबईतच राहून पुष्कळ वर्षे लळीतात आपले नाव गाजवत राहीला .पाटीलबुवाच्या हाताखाली शिकून जी मंडळी तयार झाली त्यात कोळभाटवाडीतील (कुलाबा-मुंबई) विठोबा रोटकर-आगरी यांचे लळीत

व विशेष करुन त्यांतील मायामच्छींद्र आख्यान फारच उत्तम होत असे व ते पहाण्यास सर्व (मुंबई) शहर लोटे ." [४२]

लळीताचा मूळ उद्देश वेदान्तपर असून त्यातील प्रत्येक सोंगाच्या बतावणीत काही ना काही वेदान्तपर गूढ अर्थ असे ,भारुडाची प्रगत अवस्था असलेलली लळीते ही रंगभूमीची पहिली अवस्था होती . त्यावेळी लळीताची लिखित संहिता नसे . आपल्या मनाने विषयानुसार पात्रे संभाषण करीत असत दंडवते यांनी पाटील व विठोबा रोटकर आगरी याचे संवाद दिलेले आहेत छडीदार व पाटील यांचे हे संवाद हिंदीतही असत जेणेकरुन मुंबईतील सर्वभाषिक प्रेक्षकांना ते कळावेत असा हेतू असे , पाटील, सूत्रधार व छडीदार यांच्यात संवाद रंगत असे.

पाटील :- आप कौन है

छडीदार :- हम छडीदार ,पोशाख्र पहेना जडीजरतार ,धीट शेलासे बांधी कमर गले मे डाला भाव मौतका हार ,ग्यानध्यानकी बांधी तलवार ,भूतदया येही बरछी , कमरमें तलवार हातोमें क्षमाकी यही छडी गुलजार , खडा हूं साहेब के व्दार,भगवानके नामकी पुकारु ललकार, हम छडीदार कहलाते है।

पाटील :- तुने कहा की नौकरी ?

छडीदार :- दश अवतारमें।

पाटील :- कौनसे दशअवतारमे।

छडीदार :- मच्छ, कच्छ, वराह इत्यादी महाराजके दशअवतारमे नौकरी बजाई ? (पृ.६)

पुढे प्रत्येक अवताराचे कार्य केले,ते सांगून बोधपर संवाद असत. लोकांना नकला करणारी विदुषकासारखी पात्रे येण्याची प्रतिक्षा असे ,ती आली म्हणजे विनोदाने करमणूक होत

असे . आपल्या लोककला, लळीते ,भारुडे अशा स्वरूपात आगरी समाजाने जतन केली .जी पुढील नाटयपरंपरेचा पाया होता .

ग्रामीण नाटयवाङमय :

बोलीभाषाना ग्रामीण मातीचा गंध असतो. ग्रामीण जीवनाचे विविध पेलू विविध प्रश्न घेऊन ही नाटके निर्माण झालेली असतात. प्रा दीपक चव्हाण यांनी ग्रामीण नाटकाचा परामर्श घेताना नमूद केले आहे की, "ग्रामीण मातीतून विकसित झालेल्या ग्रामीण नाटकांचा आढावा घेत असताना हे जाणवते की या नाटकांना ग्रामीणतेचा रंग ,रूप गंध ,आहे .ग्रामीण नाटकांचा आत्मा येथील जीवनात आणि संस्कृतीत सापडतो. या जीवनात परंपरागत चालत आलेल्या विविध परंपराना , चालीरीतीना ,संस्कृतीला महत्त्वाचे स्थान आहे "[४३]

मराठीतील ग्रामीण नाटकाचा पहिला मान महात्मा जोतिबा फुले यांच्या "तृतीय रत्न " (१८५५) या नाटकास जातो .मो.ग.रांगणेकर , "वहिनी "(१९४५), र.वा. दिघे "माझा सबूद "(१९४८) "र.वा. दिघेच्या नाटकात कोकणातील ग्रामीण जीवनाचे चित्रण आढळून येते. ग्रामीण नाटकात सांस्कृतिक जीवनापेक्षा सामाजिक परिस्थितीचे वास्तववादी दर्शन ,कर्जबाजारी शेतकरी, चाकरमानी, रंगेल पुढारी,बाईबाटली,तमाशा,ईर्षा,अंधश्रध्दा, प्रकल्पग्रस्त शेतकरी , सावकरशाही असे अनेक विषय आढळून येतात. शंकर पाटलांची वगनाटयेही अशाच वास्तवादी विषयावर बेतलेली आढळून येतात. 'कथा अकलेच्या कांदयांची 'किंवा 'लवंगी मिरची कोल्हापूरची ' किंवा व्यंकटेश मांडगूळकरांचा 'तू वेडा कुंभार ' यासारखी ग्रामीण नाटके हया विषयावर बेतलेली आढळून येतात. श्री.ना. पेंडसे यांचे 'गारंबीचाबापू ' हे कोकणच्या पार्श्वभूमीवर आधारित नाटक खूप लोकप्रिय झाले होते ."[४४]

लोणघरचे (अलिबाग) आगरी नाटककार भ.ल. पाटील यांनी १९३६ च्या सुमारास चार ग्रामीण नाटके लिहिली त्यांचे प्रयोग महाराष्ट्र व महाराष्ट्राबाहेर बेळगांव निपाणी व अन्य

ठिकाणीही झाले. साहित्याच्या इतिहासकारांनी मात्र दुर्दैवाने याआगरी नाटककाराची योग्य दखल घेतलेली दिसून येत नाही .त्यामुळे हे नाटककार उपेक्षित राहिले असे म्हणावे लागते.ही नाटके पुस्तकरुपाने आली असती तर कदाचित तशी नोंद घेतली गेली असती .

पहिले आगरी नाटककार भ.ल. पाटील :

भ.ल.पाटील तथा भगवंत लक्ष्मण पाटील हे आगरी समाजातील पहिले नाटककार. अलिबाग तालुक्यातील लोणघर येथे १९०२ साली त्यांचा जन्म झाला .त्यांना भाऊ या नांवाने संबोधले जाई . 'भाऊ ' मराठी सातवीपर्यत शिकले,लेखणीचे देवदत्त वरदान त्यांना लाभले होते .मराठी सातवीच्या त्याकाळच्या व्हर्नाक्युलर फायनल परीक्षेला बसलेले असतानांच शिक्षकांची नोकरी मिळाली.लोकल बोर्डाच्या शाळेत ते मास्तर झाले. (१९१७) विद्यार्थ्यांचे आणि समाजाचेही जे जे आपणांसी ठावे ते ते इतरासी शिकवावे हा समर्थाचा मूलमंत्र ते आयुष्यभर जपत राहिले.वाचनाचा ध्यास भाऊंना होताच. हळूहळू वाचनातून चिंतन मनन परिशीलन असा मनाचा प्रवास सुरु झाला. एके दिवशी लेखनशक्तीचा मनोमन साक्षात्कार झाला आणि त्यांनी लेखणी उचलली."लेखन हे वाचनाचे बायप्रॉडक्ट आहे." हे भाऊंच्या बाबतीत खरं ठरलं. वाचनाच्या जोडीला निरीक्षण अवलोकन आले. त्यातूनच त्यांच्यातील नाटककार जागा झाला.

भाऊंचा स्वातंत्र्यपूर्व काळात जन्म झाला. टिळक सावरकर म. गांधी अशा महापुरषांच्या विचारांनी आणि व्यक्तिमत्त्वांनी ते प्रभावित झाले.शिक्षक आपल्या पेशाला व्यवसायाला व्रत म्हणून जपत असे. संवेदनशील भाऊ अवती भवतीचं दारिद्र ,अज्ञान बघून अस्वस्थ होत. त्याकाळी आगरी समाज दयनीय अवस्थेत जीवन जगत होता. शिक्षणा विषयीची अनास्था, अज्ञान आणि व्यसनाधीनता हे शाप आगरी आणि इतर समाजांना भोवलेले, धनदांडगे गरीबांचा छळ करीत .शासनदरबारी "जिसकी लाठी उसकी भैस " हाच न्याय चालेला .गोरे पोलीस आणि गोरे अधिकारी समाजातील दुर्बलांवर अनन्वित अत्याचार करीत. सावकारशाही गरीब शेतक-यांच्या मानगुटीवर बसलेली असे.

अनंत प्रश्न अनंत समस्या भाऊंच्या लेखणीपुढे आव्हान म्हणून उभ्या होत्या. भगवान लक्ष्मण पाटील एक सामान्य शिक्षक सरकारी नोकर , सरकारविरुध्द लेखणीचं हत्यार ते उचलू शकत नव्हते. अन्यायाविरुध्द लढलं तर पाहिजे. अत्याचाराशी मुकाबला तर केला पाहिजे हा विचार त्यांना अहर्निश छळू लागला. इच्छा असली की मार्ग सापडतोच त्यांनी शक्कल लढवली. त्यांनी "सीताकांन्त "हे नाव धारण केलं आणि त्यांच्या प्रतिभेचा अश्वमेध चौखूर उधळू लागला.

अलिबाग येथे जिल्हास्काउटचे अधिवेशन भरले होते त्यावेळी भरतकुमार ही नाटिका त्यांनी लिहिली व सादर केली होती .साने गुरुजी यांनी ही नाटिका वाचली तेव्हा आशीर्वाद दिला की "मास्तर तुम्ही चांगले कवी आणि लेखक होणार आहात " साने गुरूजीचे हे शब्द खरे ठरले .

भ.ल.पाटील यांनी संगीत कूळकायदा, संगीत जमीनदार, संगीत चौथेरत्न आणि संगीत राजमुकूट अशी चार नाटकें लिहिली. खाडिलकर,देवल, गडकरी इत्यादी नाटककारांची संगीत नाटके त्या काळात गाजत होती. या प्रथितयश नाटककारांचा प्रभाव असणे स्वाभाविक होतं. त्यांची सर्व नाटकं समस्याप्रधान होती आणि संगीत होती याचं कारण हेच होतं.

त्यांचे पहिलेनाटक "स्वधर्मासाठी "या ऐतिहासिक नाटकाचा प्रयोग शहापूर (अलिबाग -रायगड) येथे झाला "जमीनदार" हे त्यांचे दुसरे नाटक १९३५ साली सादर झाले या नाटकाचे तीनशेहून अधिक प्रयोग झाले .सावकारीने त्रस्त झालेल्या महाराष्ट्रातील शेतक-यांनी नाटकाचे खूप स्वागत केले.बेळगाव धारवाड या कर्नाटकातील मराठी भाषीक भागातही "जमीनदार" या नाटकाचे हाउसफुल्ल प्रयोग झाले.या नाटकावर बंदी घालण्याचे सावकार जमीनदार यांनी प्रयत्न केले पण लोकाश्रय लाभलेली ही नाटके खूप लोकप्रिय होती. तत्कालीन एकाही लेखकाने मराठी साहित्यांचा , नाटकांचा इतिहास लिहिणा-यानी भ.ल पाटील यांची दखल घेतलेली दिसून येत नाही .

" कूळकायदा "आणि "जमीनदार"हया नाटकांची नावेंच सुस्पष्ट आणि बोलकी आहेत. कसेल त्याची जमीन या धर्तीवर कूळकायदा आला. सावकारी पाशातून शेतीत प्रत्यक्ष राबणा-या

भूमिपुत्रांची सुटका झाली. जमीनदारांचा या कायद्याला विरोध होता. भूमिपुत्र सावरकार यांच्यातील संघर्षनाटय हे या दोन्ही नाटकांचे बीजसूत्र आहे. भ.ल. पाटील स्वत: भूमिपुत्र होते. अवतीभवतीचा आगरी समाज शेतीभातीत खाडीखाजणात कष्ट करणारा कष्टकरी शेतक-यांचे जीवन लेखक स्वत: जगलेला त्यांचे हाल त्यांच्यावर होणारे अत्याचार त्यांच्या यातना या सर्व दिव्यातून स्वत: ते गेलेले सहाजिकच त्यांची ही नाटकं म्हणजे एकापरी प्रचितीचे बोलणे होते. सं. चौथेरत्न (१९५३)या नाटकाचा विषय होता दारुबंदी , शासनाच्या दारुबंदी धोरणाचे स्वागत करणारे हे नाटक त्या काळी अलिबाग परिसरात खूप गाजले. दारुच्या व्यसनात सापडलेल्या तत्कालिक समाजाचं विदारक चित्रण या नाटकात केलेले आढळते . त्यांवर एकच प्यालाचा प्रभाव होता असे म्हणतात . राजमुकूट मध्ये राजकारणातील अपप्रवृत्तीचे वाभाडे काढून समाजापुढे आदर्श राजकारणाचे चित्र ठेवले आहे.

डॉ.नेताजी पाटील त्याच्या विषयी म्हणतात. " भ.ल. पाटील यांच्या सुंदर वळणदार आणि टपो-या अक्षरातील ही सर्व नाटकं [हस्तलिखित] पाहण्याचे भाग्य मला लाभलं आहे. लोणघर येथील त्यांच्या घरी मी वर्षातून किमान एकदा तरी सपत्नीक फेरी मारीत असे. एकोणिसशे सदुसष्ट ते भाऊंच्या मृत्यूपर्यत म्हणजे एकोणिसशे त्र्याण्णव सालापर्यंत हा परिपाठ चालू होता. भाऊनी आपल्या नाटयलेखनात त्यांनी प्रमाणभाषेचाच प्रयोग केलेला असला तरी त्यांच्या सर्व नाटकांत आगरी संस्कृतीचं प्रतिबिंब पडलेलं दिसून येतं. भाऊंचा पिंड शिक्षकाचा होता. सुधारकाचा होता. साहाजिकच जनजागृती वा लोकप्रबोधन ही त्यांच्या नाटकांची प्रेरणा होती. भाऊंच्या नाटकांचे अनेक प्रयोग त्या काळात झाले. "[४५]

आगरी बोलीत नाटकांची मुहूर्तमेढ ख-या अर्थानी मोहन भोईर यांच्या 'तरवा ' या नाटकाने पंचवीस वर्षापूर्वी केली १९८८ साली 'तरवा' हे नाटक राज्यनाटयस्पर्धेत आले . सिडकोच्या महोत्सवात ते सादर केले गेले. मुंबई आकाशवाणीवर ते नभोनाटय स्वरूपात आले .अंधश्रद्धेला झुगारणारे बंडखोर नाटक म्हणून लोकप्रिय झाले.आगरी बोलीतनाटक सादर

करण्याचा तो अलिकडील मोठा प्रयत्न होता .व्यावसायिक रंगभूमीवर आगरी बोलीस सादर करणारे ते पहिले नाटक होते .

पूर्वी गांवच्या जत्रा झाल्यावर रात्री गांवागांवात नाटके सादर केली जात असत .'आगरी बोली आणि नाटक 'या आपल्या लेखात प्रा.एल.बी पाटील म्हणतात की " पालघर पासून रायगड जिल्हयांच्या म्हसळयाच्या टोकापर्यत आगरी गावांमध्ये नाटके सादर केली जात असत. भ.ल. पाटील यांच्या नाटकाचे विषय जरी आगरी किंवा शेतकरी जीवनाशी निगडीत असले तरी नाटकांची भाषा पुर्णत: आगरी बोलीत नव्हती .ठाणे जिल्हयातील हरिश्चंद्र भोईर यांचे ' तु कनाला भांडतस'व मोहन भोईर यांचा 'तरवा ' या नाटकाकडें हा मान जातो.' तू कनाला भांडतस' या नाटकांचे रसिकांनी चांगले स्वागत केले . आगरी बोलीतील नाटके तिकीट खिडकीवर आपले वर्चस्व दाखवून पैसाही मिळवू शकतात हे नंदकुमार म्हात्रे यांच्या 'मांडवाच्या मंगारी चाललय काय 'या नाटकांने चारशेहून अधिक प्रयोग थिएटरवर करून दाखवून दिले . आगरी व आगरीत्तर इतर भाषिक समाजही आगरी बोलीतील खुमासदार नाटके पहायला आर्वजून थिएटरवर येऊ लागला तो यानाटकापासूनच.पैशांची अनावश्यक उधळपट्टी करणा-या मांडवप्रथा बंद व्हाव्यात असा संदेश देणारे हे नाटक आहे .हीच चळवळ चालवून जनजागृती करणारे प्रा .एल.बी.पाटील मांडवप्रथा बंद करा असा संदेश देणारे नाटक 'मांडवान पांडव' हे आले.याही नाटकांचे दहा पंधरा प्रयोग झाले.चंद्रकांत पाटील याचे 'देव दरीच हाय,' (देव जवळच आहे) हेही नाटक गाजले. बारा प्रयोग या ही नाटकाचे विविध ठिकाणी झाले या निमित्ताने आगरी बोलीतील नाटकाचे सतत येणे ही बोली लोकप्रिय होण्याचे व अन्य समाजाने दखल ध्यावी व दाद दयावी यासाठी उपयुक्त ठरले व मालवणीप्रमाणेच कोकणात आगरीबोलीही मोठया प्रमाणात चार जिल्हयात बोलली जाते हे जाणकाराना नव्याने जाणवले . या प्रगतीबाबत धांडोळा घेताना प्रा. एल.बी.पाटील यांनी म्हटले आहे की " आगरी बोलीतील ही पहिल्या रांगेतील नाटके मानल्यास त्या नंतरही काही आगरी बोलीतील नाटके आली त्या मध्ये 'देईन बगराव पाय' (बबन पाटील) , 'सातबाराचा उतारा', 'हाय त्या बरा हाय ' (मोहन भोईर) 'टोकन आयलय ना-याला ' (स्वप्नील तांडेल) हे

नाटक आले ' वनवा इझल का ' (वसंत पाटील) तसेच ' धनी माजा दारोडया' (गणपत पाटील) यांचे हे नाटक पुन्हा नव्याने रंगभूमीवर दाखल झाले आहे. 'आवरा केला फुकट गेला ' (हरिश्चंद्र भोईर)'नटी आली रं पोरानू ' (धनाजी भोईर) 'आगरी पेठा ' (रंजन ठाकूर) आगरी समाज धुरीणानांचा सहकार व शिक्षणसंस्था आणि इतर व्यासपीठे यांनी ही प्रभावी नाटके सातत्याने रंगभूमीवर आणण्यासाठी त्याचे प्रयोग लावण्यासाठी पुढाकार घेतला पाहीजे .आगरी बोलीतील नाटकाचे वैशिष्टय सांगताना प्रा.एल.बी.पाटील म्हणतात की " मालवणीने सातासमुद्रापार यश मिळविले तीही एक बोली भाषा आहे आगरी बोलीभाषाही तेवढीच किंवा माझ्या मते तिच्याहून अधिक मधाळ आणि गोड आहे. दुस-याला आपलीशी करणारी आहे " [४६] अलीकडे मोहन भोईर यांचे 'मामा येरा झयला ' प्रा. एल.बी.पाटील यांची 'बाय चालली इवानान ', 'एसीझेर' इ., 'देव घरा आयला '(धनेश्वर म्हात्रे) 'लाखाचे धंदे न खायचे वांदे' (गजानन धर्मा म्हात्रे) यासारखी अनेक आगरी लेखकांची नाटके नव्याने आगरी रंगभूमीवर आली आहेत.यातील उपलब्ध नाटकांचा परामर्श घेण्यात आला आहे , कारण यापैकी काही नाटके पुस्तक स्वरूपात छापली गेली नसल्याने उपलब्ध झाली नाहीत. त्यामुळे ज्या नाटकांच्या संहिता उपलब्ध झाल्या त्यांचाच विचार करण्यात आला आहे .

१)तरवा (१९८६) :

मोहन भोईर यांचे 'तरवा' हे आगरी नाटक ख-या अर्थाने आगरी बोलीच्या चळवळीला गती देणारे ठरले. हे नाटक प्रथम एकाकिंका स्वरूपात होते .विविध स्पर्धामध्ये या एकांकिकेने अनेक पारितोषिके जिंकली .मुंबई आकाशवाणी व दूरदर्शनवर त्यांचे प्रयोग झाले नंतर या एकाकिंकेचे दोन अंकी नाटकात रूपांतर झाले .पुस्तक रुपाने ते तब्बल दहा वर्षानी १९९५ साली प्रकाशित झाले. या नाटकाबद्दल प्रकाश देशपांडे यांनी म्हटले आहे की " मोहन भोईर या हरहुन्नरी नाटककाराचं तरवा हे पहिलेच नाटक आहे बोलीभाषेत असल्यामुळे एक भाषिक गोडवा त्यात निर्माण झाला आहे .या नाटकाच्या निमिताने मराठी रंगभूमीवर आगरी बोलीला एक स्थान प्राप्त झाले. या नाटकाचे लेखक मोहन भोईर जिथे जन्मले ,वाढले,खेळले त्यांनी आपल्या

परिसरात जे जे पाहिले अनुभवले त्यांचे ज्वलंतचित्रण या नाटकाव्दारे अभिव्यक्त झाले आहे .हे नाटक म्हणजे आगरी समाज मनाचं ज्ञानाच्या आरशावर उमटलेल एक प्रतिबिंब आहे " [४७]

मोहन भोईर यांच्या या नाटकाची कथावस्तू मजबूत आहे .आगरी बोलीच्या उज्वल भवितव्याची बीजे त्यात दडलेली दिसून येत होती .या नाटकाने अनेक आगरी लेखकाना आगरी बोलीतून लेखन करण्याची प्रेरणा दिली व लिहिते केले.अनेक नाटयस्पर्धामध्ये या नाटकाने पारितोषिके जिंकली . कामगार रंगभूमीवरही ते गाजले.या नाटकात सिडको आर्टीस्ट कंबाईन या संस्थेने सादर केले . स्वत: मोहन भोईर त्यात भगताची खलनायकाची मध्यवर्ती भूमिका करीत असत.बाळ साळवे तरुण या सुधारकाची नायकाची भूमिका करीत मुळात हे नाटक अंधश्रद्धेवर आधारित आहे .नव्या सुधारकी विचाराना गावातल्या जुनाट विचारांच्या लोकांचा विरोध असतो त्यामुळे त्याचे अस्तित्व धोक्यात येत असते हे या नाटकात हे आले आहे .

प्रमोदः काय हो हे पहा तस काहीही होणार नाही आणि तसं काही व्हायच असतं तर प्रथम माझे झाले असत .खंर तर हया रुढी अंधश्रद्धा हे एक थोंताड आहे अज्ञानी कमकुवत मनात रुतून बसलेली एक विकृती आहे .हयामुळेच सुधारणेपासून आपण मागे राहिलो आहोत .मी तुम्हाला सांगतो हे दारु पिणारे आणि थयथय नाचणारे भगत म्हणजे निव्वळ ढोंग आहे ढोंग.

भगत : ए शिंच्या - जीभ लय बोलतय तुझी ,आरं तापलेल्या कालथीचा डाग देन जीभला .चारबुक नय शिकलास त मोटा श्याना झयलास कारं, तुजी बैलीस्टरगीरी तखर शारान कर आया गांवान कय चालाचा नय तुजा , आर नाक पुसाचा माईत नव्हता तवापासून तुजा बापूस या काम कराचा न आता आमचे म्होर बाता करतस चल जा आनशी .

प्रमोद : हे पहा भगत, वर्षानुवर्षे तुम्ही या गांवात राहिलात पण या गांवाक-याना कधी सुधारण्याची संधी दिलीत ? जरा बाहेर जावून पहा जग किती पुढे गेलय ते ,हे पहा गावक-यांनो माझ वैर तुमच्याशी नाही या रुढी प्रथाशी आहे.मला माणसं मोडायची नाहीत तर त्यांची मन घडवायची आहेत.

म्हातारा : आरं मोठा आयलास मन घरवाला जीभ फिरवाला न टोंड हालवाला लय सोपा असत ते बी दांत परल्याव समाजत.आरं वारवरलांनी या समदा केला ते येर व्हत कारं ? वर्सानवर्सा या करीत आयल्याव न त्या मोराचा म्हंजे लय वाईट व्हेल .आख्खे गांवाला भोगाला लागल कारं ? (पृ.१८)

पुढे हा संघर्ष टिपेला पोहचतो या नाटकाच्या भाषाशैलीबाबत प्रकाश देशपांडे म्हणतात की "आपल्या बोलीभाषेविषयी जाज्वल्य अभिमान बाळगणा-या या लेखकाची नाट्यशैली अत्यंत विलक्षण आहे. हे नाटक वाचताना, पाहताना प्रत्यक्ष त्या गावात गेल्याचा भास व्हावा इतका जिवंतपणा त्यात जाणवतो. आगरी बोलीतील अस्सल गावठी शब्दांचा चपखल आणि बेमालूमपणे उपयोग करुन घेतला आहे. प्रत्येक पात्राला साजेशी भाषाशैली वापरली आहे. गावात राहिलेला परंतु शहरात जाऊन शिकलेल्या तरुणाची वैचारिक झेप, त्याच्या मनाची थोरवी, अंधश्रद्धेच्या जोखडातून गावक-यांना मुक्त करण्याची धडपड, समाजपरिवर्तनाच्या ध्येयाने झ्-ापाटलेला त्यासाठी स्वतःच्या प्राणाची आहुती देणा-या तरुणाची शोकांतिका म्हणजे समाज परिवर्तनाच्या प्रक्रियेची नांदीच. मनाने कमकुवत...तरीही पेटून उठणारे गावकरी तर गावावर हुकमत गाजवणारा, भोळयाभाबडया लोकांच्या अज्ञानाचा फायदा घेऊन गडगंज होऊ पाहणारा भगत आणि त्याचे सहकारी म्हणजे समाजातील सत्प्रवृत्तीवर विजय मिळवू पाहणारी अपप्रवृत्ती होय.(पृ.१)अलिकडे आता नव्यासंचात हे नाटक थिएटरवर गर्दी करू लागले आहे .ते आजही टवटवीत आहे. अलिकडे "तरवा " या नाटकांचे पन्नासहून अधिक प्रयोग झाले आहेत. आताच्या तरवाच्या नव्या प्रयोगात कल्पक मोहनने आपल्या घरातल्या चार पिढया एकत्र रंगमंचावर आणल्या हे त्यांचे मोठे यश अथवा कौशल्य आहे.आजही मोहन भोईर यांच्या चार पिढया म्हणजे त्यांचे सत्याऐशी वर्ष वयाचे वडील, ते स्वतः,मुलगा, आणि त्यांचा नातू अशा संचात ' तरवा ' हे नाटक रंगभूमीवर सादर करतात. हा एक अनोखा विक्रम आहे.

२)श्रीरामसंभव: १९९९.

मराठी माणूस हा नाटक या वेडाने झापटलेला असतो. असे विधान सर्वसाधारणपणे केले जाते. श्री.विनायक नाईक दारावेकर हेसुध्दा त्याला अपवाद नाहीत. नाटकाविषयीची त्यांना उपजत आवड आहे.अभिनेता,दिग्दर्शक,संगीतकार आणि निर्माता अशा विविध नात्याने ते रंगभूमीशी निगडित आहेत. गद्य नाटकाप्रमाणेच त्यांनी संगीतप्रधान नाटकातून विविध प्रकारच्या भूमिका साकार केल्या आहेत.

नटवर्य मा.नरेश, मा. दामले, गुरुनाथ धोंड, दुर्गाराम खेडेकर अशा बुजूर्ग रंगकर्मींच्या सानिध्यात ते दीर्घकाळ वावरले त्यामुळेच त्या मंडळींचे मार्गदर्शन त्यांना लाभले व त्यांच्यातील नाटयगुणांचा विकास झाला. त्या मंडळींचे ऋण मानण्यात ते धन्य मानतात. मा. नरेश यांचा सहवास तर त्यांना जवळ जवळ तीस वर्षे लाभला.विशेष म्हणजे त्यांना ते गुरुस्थानी मानीत मुंबई महानगर पालिकेच्या शाळेत शिक्षकाची नोकरी करीत असताना त्यांनी आपल्या अंगी असलेले नाटयगुण जपले.प्रतिवर्षी शाळेत होणा-या सांस्कृतिक कार्यक्रम लिहिलेल्या बालनाटिका विद्यार्थी कलाकारांना साथीला घेऊन यशस्वीरित्या सादर करण्यांत आल्या.

त्यांनी भूमिका केलेल्या नाटकांची संख्या पंचविसचेवर आहे. दिग्दर्शन तर ते सातत्याने करीत असत रंगभूमीसाठी त्यांनी केलेले योगदान फार मोठे आहे. त्यामूळेच त्यांना अखिल भारतीय मराठी नाटयपरिषदेचा सर्वोच्च समजला जाणारा " मा. नरेश पुरस्कार "प्राप्त झाला. त्याचप्रमाणे नवी मुंबई नाटयभूमी या रंगभूमी विषयक कार्य करणा-या संस्थेच्या पुरस्काराचे ही ते मानकरी ठरले." (पृ.१) नाटयकलेविषयी पूर्ण जाण असल्यामूळे श्री.नाईक यांनी प्रौढासाठी नाटयलेखन करण्याचा संकल्प करुन तडीस नेला. न्यायजीवंत झाला. चोरसंत, दशरथाची व्यथा श्रावणाची कथा अर्थात "श्रीरामसंभव "अशी काही नाटके त्यांनी लिहिली त्यातील "न्याय जीवंत झाला " ग्रामीण जीवनाच्या विषयावरील सामाजिक नाटक आहे. श्रीरामसंभव या नाटकाची प्रकृती त्याच्यापेक्षा वेगळी आहे. ते पौराणिक नाटक आहे. सर्वांना परिचित असलेली श्रावण बाळाची कथा त्यात मांडली आहे.

राजा दशरथाचे हातून सुटलेला लक्षवेधी बाण श्रावणाच्या छातीत घुसतो व त्याची हत्या होते. शिकार समजून आपल्या मुलाची माझ्या हातून हत्या झाल्याचे पातक घडले आहे. अशी प्रामाणिक कबुली राजा दशरथ श्रावणाच्या माता पित्यांना देतो. त्यावेळी ती दोघे पुत्र वियोगाने दु:खी होतात. व राजा दशरथाला आम्ही तर आता मरणाच परंतु तू सुध्दा पुत्र ,पुत्र ,करुन प्राण सोडशील असा शाप देतात. असा कथाभाग असलेले श्रीरामसंभव हे रंगतदार नाटक आहे. त्यातील घटना व प्रसंग प्रेक्षकांच्या मनाचा ठाव घेतील, इतक्या सफाईने व परिणामकारकरित्या श्री.नाईक यांनी चितारले आहेत. एवढेच नव्हे तर राजा दशरथ, कैकयी , नारद, श्रावण या व्यक्तीरेखा ठाशीव स्वरुपात लिहिण्यात ते यशस्वी ठरले आहेत. सहजसुलभ संवाद लेखनपद्धतीमुळे नाटकाची रंगत वाढली आहे.आगरी बोलीत हे नाटक नसले तरी पन्नाससाठ वर्षापुर्वीही आताच्या नवी मुंबईतील भूमिपुत्र आगरी लेखक,नाटय कलाकार कार्यरत होते याचा नमुनादाखल परिचय होण्यासाठी या नाटकांचा समावेश केला आहे .

३)मांडवाचे मंघारी चाललय काय (२०००) :

नंदकुमार म्हात्रे यांनी आगरी बोलीतील नाटकाला व्यावसायिक परिमाण मिळवून देण्याचे मोठे काम या नाटकाद्धारे केले आहे .एका आगरी बोलीतील नाटकाचे चारशेहून अधिक प्रयोग होऊन तिकीट खिडकीवर हाऊसफुल्लचा बोर्ड कल्याण डोबिवलीसह ,ठाणे , वाशी व मुंबईत आजही लागला जातो.हे आगरीबोली आता समाजभिमुख होत असल्याचे द्योतक असून.अन्य भाषिकही आगरी बोलीतल्या नाटकांची रुची घेत असून ते आगरी ठसका ,अनुभवायला ते नाटयगृहात येवू लागले आहेत हें या नाटकाचे यश आहे. खर्चिक व अनावश्यक दारु मटणाची मांडवप्रथा,लग्नातला अनावश्यक खर्च , लग्नातले नातलगाचे, जावयांचे रुसवे फुगवे , अशी फार मोठी धमाल यात आहे . जुन्या नव्या संस्कृतीचा संघर्ष व नाविन्याला जुन्या पिढीचा विरोध असे विविध पैलू पहाता येतात. आपल्या भाच्याच्या लग्नात गावात प्रतिष्ठा मिळविण्यासाठी काय काय करावे लागते . मामा या करिता भाच्याला कर्जबाजारी करतो. लग्नाच्या मांडवात हौसेगौसे कसे मिरवून घेतात .राजकीय लोक मतावर डोळा ठेवून जनसंपर्क

म्हणून हळदीला कसे हजेरी लावतात . हळदीत बांधकाम साइटवरचे जुने वैर उकरुन मारामा-या केल्या जातात यजमानाला कसे तोंडघशी पाडले जाते असे वास्तववादी चित्रण अनुभवता येते. "यांचे भयन या काय पिना ? पिना व्हता आमचे काली "किंवा "आम्ही काय गरिबाघरच्या !"असे काही पात्राचे पालुपद विनोदासाठी वापरलेले आहे. यातील अनेक प्रसंग खूप रंगतदार झाले आहेत. मामाचा'नवीन पोपट हा 'या गाण्यावर केलेला थयथयाट मजेशीर आहे . हंसता हंसता बोध देणारे व समाज प्रबोधन करणारे समाजाला अंर्तमुख करायला लावणारे "मांडवाचे मंगारी चाललय काय " हे उत्तम नाटक आहे .

४)मांडवान पांडव (२००३) :

प्रा. एल.बी.पाटील हे नाटककार म्हणून राज्यनाटयस्पर्धेत ते गेली अनेक वर्ष नवे नाटक घेऊन उतरत असतात .त्यांनी हुतात्मा ,मांडवान पांडव ,उदयासाठी ,घर जपावं असं, चौकटी बाहेरची चौकट ,एक सांज कांठावरची , देश माझा धर्म, मूठभर माती ,पाहुणी , तुकोबाची जिजा (संगीत नाटक), लफड आल अंगाशी , धुमशान ,एसईझेर , मेघा नांवाची आदिवासी वस्ती ,बाय चालली इवानान अशी जवळपास पंधरा नाटके व पांच एकांकीका लिहिल्या आहेत त्यांचे विविध ठिकाणी प्रयोग झाले असून ही नाटके पुस्तक रुपानेही प्रकाशित झाली आहेत .या नाटकापैकी 'मांडवान पांडव ' 'एसईझेर,' 'बाय चालली इवानान' ही तीन नाटके आगरी बोलीत असल्याने या ठिकाणी फक्त या तीनच नाटकाचा विचार करण्यात आलेला आहे." मांडवान पांडव ". या नाटकाच्या निर्मितीबाबत ते म्हणतात."आगरी समाज अनेक चांगल्या प्रथा आणि रुढी आहेत ज्या भावनेने भारलेल्या आहेत परंतू या प्रथांमध्ये आगळे आणि ओंगळ रुप घेऊन आलेली मांडवप्रथा भयाण आहे .तिच्यामुळे हजारो रुपयांचे नुसकान होते .अनेकांचे मानसिक ,शारीरिक आणि नैतिक संतुलन बिघडते .भरल्या लग्नमंडपात अवकळा येते त्याला कारण असलेली परिस्थिती मांडून विचार करण्यासाठी हे नाटक लिहिले आहे. "(पृ.१)

या नाटकात शिमग्या ,म्हादया ,पंडयाशेठ ,धर्मा, भीम, आरजून , सादेव, किसना, जावय१,२,३ व खंडयाशेठ ,सोंग्या , गण्या गंगी, भामा, रुक्मिणी इ.पात्रे ग्रामीण बाजात चितारली आहेत .प्रतिष्ठेच्या खुळया समजुतींमुळे होणारी गोची, हानी या नाटकात येते. एकमेकाला कमी लेखण्याच्या नादात दोघांचाही सत्यानाश घडतो.दारू मटणाच्या खर्चातआनंद मिळण्याऐवजी दु:खच प्राप्त होते.कारण त्यामुळे झगडे , हेवेदावे ऊफाळून येतात .आप्तेष्ट मित्र यांचा पाहुणचार होण्या ऐवजी फुकटे ,आंगतूक हात मारून जातात .असे वास्तव या नाटकात चितारलेले दिसून येते . मांडवप्रथे विरोधातले हे खुले बंड आहे असे म्हटले तरी हरकत नाही .

सादेवः बाबं, आपले आग-यान लय चंगल्या परथा हात , इतर जातीन हुंडा झेवाची भयंकर वाईट परथा हाय . ते परथेमुळे कतीतरी घरा कर्जानं बुरली , पून आग-यान एकपून आगरी नवरीकडून हुंडा म्हणून एक पयसा झेत नय .हुंडयाचं मुल आग-याचा लगीन फिरं नय का कवा थांब नय गरीबान गरीब आग-याची पोर मोठे समाधानानं नवरं घरी जातं यो आग-याचा अभिमान हाय आवरी चांगली प्रथा हासताना दारू मटनाच्यं मांडवानी नास केलाय बगा दारू मटनान वाईट परसंग ठरलेला हाय , मांडव खरा म्हणजे नात्यासाठी हाय, आपुलकीसाठी हाय , पिरमासाठी हाय, खोट मायंसाठी नाय, दारु मटनाच्या लालसन येना-याची माया खोटी हाय, तो समाज खोटया मायेचा हाय, आगरी समाज मुलचा तिसा नाय , आगरी समाज खरा पिरेम करतं नं खरी माया जपत मंग ये पंदरा वीस वर्सानुस एक ये परथनी आग-याचा चेरा राक्षसाचा केलाय , कौरवाचा केलाय .आथा तो चेरा तिसा ठेवाचानाय. आमी तरूण हाव ,आमी यो चेहरा बदलला पायजेल .

पंडया : सादेव, तू समदे पोरान छल्ला पून शेना पोरा तू बोलाचास पून आमी मनाव नय झेतला पैसनच्या घमंडीन खोटयं परतिष्ठेला मान दिला .तुज्या इजारांचा इचार नय केला .सादेवा तू आमच्यं डोळयान आंजान घातलास .

या नाटकात लग्नाच्या खर्चावर टिका करण्यात आली आहे मोठेपणाच्या हव्यासापोटी पैसा उधळला जातो ,पण शेवटी कर्जबाजारी होण्यापर्यंत वेळ आली तरी ईर्षा संपत

नाही . खरे प्रेम या उधळपटटीत नसते हे बिंबविण्यात लेखक यशस्वी ठरला आहे .मांडवात कौरव नको तर पांडवच हवेत . दैत्य नको तर देव हवेत हा संदेश या नाटकातून दिला गेला आहे .

५. एस.ई.झेर.(२००९) :

प्रा. एल.बी .पाटील यांचे हे दुसरे आगरी बोलीतील नाटक आहे . खाजगीकरण व औदयोगिकीकरणाच्या हव्यासापोटी मुंबईजवळील ठाणे ,रायगड जिल्हे भूमीहिन होण्याच्या मार्गावर आहेत हजारो एकर जमीन उदयोगपतीनी बळकावून रीयल इस्टेटचा उदयोग सुरु केला आहे .बडया भांडवलदारांच्या हाती हजारो एकर जमीन गेल्याने कवडीमोलाने शेतक-याकडून ती घेवून दसपट किंवा त्याहून अधिक भावाने विकली जात आहे.हे नाटक आगरी समाजाने केलेल्या अनेक आंदोलनांच्या घटनांचा दाखला देत आगरी समाजाच्या लढवय्येपणाची साक्ष देते. चरीचासंप, भेडखळचा संप,चिरनेरचा जंगलसत्याग्रह, १९८४चा शेतक-याचा सिडकोच्या विरोधातील लढा ,पांच हुतात्मे या वेळी बळी पडले. असे अनेक दाखले देत नाटकाराने एसईझेरच्या लढयाची गाथा सादर केली आहे .ग्रामीण शेतक-यांचे भावविश्व व वेदनांचा उद्रेक या नाटकात सशक्तपणे चितारला आहे .पेण पनवेल उरण, अलिबाग येथील सुपीक भातशेतीची जमीन ,आंब्या फणसाच्या बागा ,मिठागरे , ताडामाडाच्या वाडया या सा-या निसर्ग संपत्तीचा नाश यामुळे होणार आहे या भितीपोटी शेतक-याचे हे आंदोलन या नाटकांचा विषय आहे. भारतातला कोणताही शेतकरी आपली जमीन सहजासहजी विकत नाही .कारण भूमाता ,काळी आई, वाडवडिलांची विरासत ही जमीन आहे.मातेच्या रुपात तो आपल्या जमिनीकडे पहात असतो . त्यासाठी तो रक्तही सांडायला तयार असतो .आगरी शेतक-याची अनेक आंदोलने केवळ याच कारणासाठी झालेली दिसून येतात म्हणून हा आंतरीक विरोध पोटतिडकीने शेतकरी करीत असतात.या नाटकात प्रकल्पग्रस्ताची ही व्यथा ठळकपणे दिसून येते. सेझ (sez) याचा आगरी बोलीत एसइझेर असा ग्रामीण आगरी शेतकरी उच्चार करतात तोच धागा पकडून प्रा एल.बी.पाटील यांनी या नाटकाचे नांव तेच ठेवले आहे .या आंदोलनामुळे पिढयानपिढया कसलेली मशागतीने पाडलेली खालटे,जमीन उद्ध्वस्त होणार,मच्छीमारी,भाताची खाचरे,

रेतीव्यवसाय, वीटभटटी व्यवसाय करायला जागाही उरणार नाही .हाताले अल्प मोबदल्याचे पैसे संपून गेल्यावर आगरीसमाज देशोधडीला लागणार .त्यामुळे कुणाचा विकास होण्यासाठी कुणीतरी भकास व्हायची ही लाट थांबवायला हवी .या नाटकाचा आत्मा हे आंदोलन आहे .प्रा.एल.बी पाटील यांच्याबद्दल ज्येष्ठ साहित्यिक परेन जांभळे म्हणतात की "वास्तवाशिष्ठीत नाटयलेखन हा ठाशीव भाग त्यांच्या सर्वच नाटकातून जाणवतो एल.बी.पाटीलहे केवळ कल्पनाविलासाच्या रम्य स्वप्नसृष्टीत रममाण होणारे कलाकार नाहीत तर परिवर्तनवादी चळवळीत स्वत:ला झोकून आघात प्रत्याघात झेलणारे समाजाभिमुख कार्यकर्ते देखील आहेत . प्रकल्पग्रस्ताची ससेहोलपट आणि लालफितीतील अन्याय माणसांना अस्वस्थ करतो त्या व्यथावेदनांचे यातनापूर्ण नाटयरूप घेते याच भावाशयाचा ॠणानुबंध आणखी निकट आणि सुदृढ करणारे नाटक म्हणजे एसईझेर होय ."[४८]

हे नाटक सोनखार गांवात घडते आहे .बाब्या आणि बाबी या दोन मुख्यपात्रांच्या माध्यमातून हे कथानक सादर केले आहे.आंबू,शंभू सरपंच , अध्यक्ष ,सेझ प्रतिकार समितीच्या लोकाना शिव्या ,दमदाटी देणारा दलालाचा प्रतिनिधी जांबुन्रा ,दारू पैशांचे अमिष दाखवून, मोफत चष्मे, वैद्यकीय शिबीरे ,संस्थाना देणग्या देऊन सेझचे एजंट लोकांचा विरोध मोडून काढण्याचा प्रयत्न करताना दिसतात .या नाटकांत विनोदी शैलीने ही बाजू दाखविण्यात आलेली आहे.परंतु यातील अतिविनोदामुळे मूळ विषय मात्र गंभीर होत नाही व मनाची पकडही घेत नाही.प्रचारकी बाजूकडे झुकलेला दिसून येतो.परंतु या सेझमुळे येणारा पैसा ,माणुसकी ,नातेसंबध विसरायला लावतो आहे .

बाब्या: का पैसा आलाय मंगून वळख इसारलास ?

आंबू शंभू : या बरूबर हाय

पुरषा: मला तसं बग,२ वर्सा आदी आमी गोडावूनला ५ गुंठयाचा शेत इकला एक लाख आलं , लाखान आमी ४ भाव, चौगाचीव आमची परिस्थिती जेमतेम ,

शंभू : तुम्हाला चौगाना आलं २५ हजार.

आंबू: आमाला एक बयीन , तिचं सासरी बंगल न बारा एकर जमीन ,घरन फक्त ५ मानसं,कमी परलं! ती सांगतय मना मोठा लफ्फा कराचा व्हता ,ईस हजार दिल आसतं न त्यांना स्कूटर बिटर इ ोतली हासंती तं तुमचा का खपला हासता ?

शंभू : म्हंजे एकटीला ६० हजार

आंवू : आवरा बोलली न बोलली न तवापासून घरा येय नय, न आमचा मेवनास आमी दिसलू कां मान वाकरी करतं नं थुंकत,या बेस हाय का ? या पैसन केला, बाब्या या बोलतय त्या खरा हाय , मान्सा वलख इसरली ."

या नाटकोच्या विषया बाबतची स्प्ष्टता त्याच्या शीर्षकातच आहे .विशेष आर्थिक क्षेत्र (special economic zone)म्हणजेच हे एस.ई.झेड हा विषयच सर्घषांचा आहे.शेतक-याच्या प्रचलीत जीवनप्रणालीमध्ये उलथापालथ करणारा आहे .विकासाच्या टॉवरखाली कुणाला तरी गाडणे आहे .बहुराष्ट्रीय भांडवलदारी कंपन्याची मुजोरी आहे .सत्ताधिश व नेते यांचे हितसंबध यात असल्याने शेतक-याच्या आंदोलनाचे दमन करण्याचाही प्रयत्न झालेला आहे. बंगालमध्ये सेझला प्रखर विरोध झाला त्या खालोखाल रायगडमध्ये झाला.आगरी समाज असे लढे सतत करताताना दिसतो .या नाटकाच्या संदर्भात ज्येष्ठ साहित्यिक ,समीक्षक परेन जांभळे म्हणतात की जनआंदोलनातून प्रतिध्वनित होणारा जनसमूहाचा हुंकार,अन्यायातून उमटणारा चित्कार,आणि शोषण व्यवस्थेमुळे नाडलेल्या पिडलेल्या एस.ई.झेडग्रस्त भूमीपुत्रांचा एल्गार हा भावानुक्रम

उंचावणारा आलेख नाटककाराने रेखीवपणे उभारला आहे .आकाशवाणीचे बातमीपत्र ,पोलीस यंत्रणेचे घोषणापत्र याची योजना नाटकाचे कथन प्रभावी करते. गतिमानता ही उत्कंठावर्धकतेला पोषक ठरणे हे या नाटकाचे शुभचिन्हच आहे .आगरी बोलीचा जाणीवपूर्वक वापर यांची दखल घेतलीच पाहिजे. कारण वर्ण्यविषय,कथाशय नाटकाचा अवकाश हा आगरी समाजाशी निगडित आहे . परिणामत: सबंधित बोली भावनेतूनच हा उद्गार व्हावा हे खचितव द्रष्टेपणाचे असे वस्तुनिष्ठ लक्षण म्हणता येईल.या निमित्ताने बोलीतील राकटपणा, रांगडेपणा,भावनिक स्पंदने यांचे प्रत्यंतर विलक्षण परिणमकारकपणे शब्दबध्द झाले आहे.नाटकाचे वेगळेपण ठसठशीतपणे साकार करण्यास आगरी बोली सहाय्यभूत ठरली आहे.

६.बाय चालली इवानान (२०१०) :

नवी मुबंईत विमानतळ होत आहे .त्यामुळे साहजिक पुन्हा प्रकल्पात जमिनी जाणार आहेत . उलवा ते पनवेलपर्यतच्या ८ गावाच्या जमिनी यात जाणार आहेत. १० गांवे विस्थापित होणार आहेत याच आशयावर 'बाय चालली इवानान ' हे नाटक रचले गेले आहे.उलवानोड ते खांदेश्वर रेल्वेस्टेशन या दरम्यान हा विमानतळ होणार आहे. याबाबतचा संघर्ष या नाटकात आलेला आहे. विमानतळ झाल्यावर काय काय होईल .त्याचा वापर कसा केला जाईल . विमानतळ पहाण्याकरिता सांताक्रुझला जाण्याचे मनोरथ बाली राजा इ. बघत असतात. यात राजा, गजा शंकर ,पारु,बली, बाला, बाली, सरपंच, इंद्र, नारद, पोलीस इन्सपेक्टर इ. पात्रे आहेत. विनोदाच्या पेरणीत एक वास्तव मांडण्याचा लेखकाचा प्रयत्न आहे.विमानाचा उपयेग मोठया श्रीमंत लोकांसाठी असेल.यावरचे पुढील भाष्य लक्षवेधी आहे .

गजा: आरं इवानतळ व्हईल ते मोठयाना व्हईल. आपलंला काय तेचा आपलंला मोठा परस्न हाय. आपला काय करतीन ?आरं ते आपली जिमिन झेतीन , गांव उठवतीन ,घरं उठवतीन नं आनशी दूर उरवून देतीन .

राजा : आवरा करतीन ?

गजा: दोन हजार चौदा सालाला इवाना उराला लागतीन .एक कोटी मान्सा , इवानाना जातीन, आरं तुला तेचा कय नय, तू फकस्त ये नदीचा काय व्हईल ,इवानतलं वर व्हईल का खली व्हईल ? इवाना बुरली तं मं काय कराचा ? आरं ,यांचा तुला काय परलाय ? आरं ,आदी तू ये परकल्पान नं बुरलास त्या बघ

राजा: मं या सगळा बुरलवं त्येची इवाना कया ठिवतीन ?

गजा : तुजे घरावं ठिवतीन , काय साला बोलतं इवाना कया ठिवतीन ? (पृ.२४)

गाढी नदीच्या पात्रात नवी मुंबई विमानतळ बांधले तर पुराचा धोका निर्माण होऊ शकतो यांचा विचार केलेला दिसत नाही .यावरचे हे मार्मिक भाष्य आहे .

७.देव दरीच हाय (२००९):

चंद्रकांत नारायण पाटील (वडखळ-पेण.)यांच्या या नाटकाचे अंधश्रध्दा आणि भाऊबंदकी हे विषय आहेत.मुबईत शिकणरा पद्मा हा या नाटकाचा नायक आहे ,गुटम्या भगत हे एक महत्वाचे खलनायकी पात्र आहे.कारस्थानी म्हणून तो सा-या गांवाला लुटत असतो ,फसवत असतो.देवदेवस्कीच्या नांवाखाली गरीब व भोळया लोकाना नाडणारा गुटम्या भगत त्याची बिंगे फोडणारा पद्मा यांचा सघर्ष आहे .सदया ,बजा पांडूबुवा ,गजा मास्तर,आंबाज्या चांग्या ,मंजिरी इंद्रा ही पात्रे या नाटकात आहेत .सदया या पद्माच्या भावाचे कान भरून गुटम्या भगत आपले साध्य साधून घेतो.गांवतील भगतगीरी , गांवातील समाजकारण ,आंतरजातीय विवाह या सारख्या अनेक प्रश्नांना हे नाटक स्पर्श करते.यानाटकाबाबत आपला अभिप्राय नोंदताना ज्येष्ठ साहित्यिका प्रा.वासंती ठाकूर यांनी नमूद केले आहे की "या नाटकातून अनेक ज्वलंत विषय जाणिवपूर्वक हाताळले आहेत.अंधश्रध्दा निर्मूलन कुप्रथा उच्चाटन, व्यसनमुक्ती,जून्या,नव्या पिढीचा संघर्ष, भावबंदकी,आंतरजातीय विवाह, स्त्रीसन्मान, ग्रामीणभाषा संस्कती संवर्धन , अन्य ग्रामीण भाषाविषयी आदरभाव वैगेरे हाताळताना अस्तगत होऊ पाहणा-या आगरी भाषासंस्कृतीला उत्थापन देण्याचे आव्हान समाजासमोर उभे केले आहे ."[१३८] अर्थात पाटील याच्या यानाटकाने हे काम केलेले आहे . देव दरीच हाय यातील बराच

भाग आगरी समाजाबाबतची माहिती व आगरी मालवणी यांतील फरक सांगण्यात खर्ची पडतो .पद्माकर या तरुणाने मंजिरी या मालवणी मुलीशी विवाह केल्यामुळे गोंधळ होतो . दोन बोलीभाषांचा संघर्ष महती व फरक लेखनाने मंजिरी या नायिकेच्या व्यक्तिरेखेतून सांगीतला आहे .मालवणी लोक आपली बोलीभाषा किती निसंकोचपणे वापरतात. एकमेकांशी बोलताना अभिमानाने बोलतात.तसे आगरी लोकांतील जुनी पिढी सोडली तर नवी पिढी प्रत्यक्षात ही बोली व्यवहारात जास्त वापरत नाही. लग्नाचे धवळे किंवा लोकगीतीपुरते सिमीत राहिले आहे ही खंत या माध्यमातून चंद्रकांत पाटील यांनी केलेली आहे .देव कुठे आहे ? देव जवळच आहे (देव दरीच हाय) गुटम्या भगताने पिडलेल्या लोकांच्या व्यथा मांडल्या आहेत. देवदेवस्कीबाबत स्वत: गुटम्या भगत काय म्हणतो व भगताला मिळणारा मान व पैसाअडका पाहून पांडयालाही आपण भगत व्हावे असे वाटू लागते .यांचे गुपित काय आहे हे सांगताना गुटम्या भगत म्हणतो.

पांडया : भासलं एकदाच, गुटम्या ,तू भगतगिरीची इद्या दे मना.

गुटम्या : इद्या ?(हंसत) आरं येरा कं काय तू ? कवटान हाईस कवटान .ये बघ ,तुल्हा मंगून सांगतय (इकडे तिकडे बघत) सांगाचा नाय कोन्हला तुल्हा भगत खेलाचा हाय नय ? मंग जरासा अंग हालव , न उलूस कुलं हालव ,न मार टनाव टनाव उ-या, आग फुरुमला करी झालास भगत.करनी बिरनी , मूठबिठ मंजे ये-यांचा बाजगार, कसली इद्या न कसला काय ?सगली पैसे उपटाची नाटका .बातावं बाता माराच्या लोख्याना काय, येरी लोख्या .आंधला नं बहयरा .

पांडया : ऑ ! तसा कसा मूठमा-या भगत तू , मना तू करनी कराला शिकव, पद्यानी नय सद्यावं करनी केली

गुटम्या : छाट ती माझीच नाटका .

पांडया : बेस बोललास पून पद्याचा तो भिम्या भगत ,त्यान्ही सद्याव करनी केली तो तुझे शिगून पावरफुल .

गुटम्या : छट ! पांडया ,तुका म्हणे अवघे सोंग काय रं तुझा काय इसकूर ढिला झालाय ,आरं तो माझाच बेबनाव .आरं सद्या मजे येरा टोभा .पैशांचा डबोला हाय डबोला.जव्हरा तो माजे मुठीन , तव्हरा त्याल्हा वसपाटता येईल .मगूंन मिनी करनी बिरनी तो भिम्या भगत मंधीच हानला .

(पृ.६८)हे नाटक उतरार्धात मूळ विषयाकडे परत आलेले दिसून येते .यातील बराच भाग अनेक विषयाकरिता खर्च होतो व शेवटी क्लायमॅक्स येतो .गुटम्या भगताचे सोंग उघड होते पांडयाकाका गुटम्याच्या गटात शिरुन माहिती मिळवतो व त्याचे गुपित डघडे करतो .शेवटी पांडयाकाका म्हणतो .

पांडया: पोरा सभन पुरुथुमीन कहय ना कहयं देवाचा वावर आसतं.तो नाय कधी अंतर देय, देव दरीच हाय .लाम नको जावाला .कोन्चे ना कोन्चे मनान तो जागा व्हतं ,तोच चंगले कर्मांना चंगली फला देत. (पृ.६८)

देव घरा आयला : (२०११)

उरण पनवेल व नवीमुबंईच्या परिसरात शहरीकरणामुळे नवासमाज येऊ लागला. प्रकल्पात जमिनी गेल्याने एका बाजूला आर्थिक सुबत्ताही आली .पण गावाचे गढूळ पक्षीय राजकारण यामुळे होणरे तंटे बखडे ,देवाच्या नांवाखाली चालणारे अनिष्ट प्रकार असे अनेक विषय या नाटकात येतात .धनेश्वर म्हात्रे यांनी रंगमंचीय अनुभवाचा वापर करुन हे नाटक लिहिले आहे .ग्रामीण भागातील सामाजिक उलथापालथ, बदलणा-या समाजधारणेची जाण लेखकांला असून त्यांचे प्रतिबिंब या लेखनात दिसून येते.अशोकसमेळ या ज्येष्ठ नटाची प्रस्तावना व एल.बी पाटील यांचे समीक्षण या नाटकाला लाभलेले आहे.ज्येष्टरंगकर्मी अशोकसमेळ याबाबत लिहितात की- "नाटककार आणि माझे मित्र श्री धनेश्वर म्हात्रे यांनी या नाटकाची मांडणी विलक्षण खुबीने केलीय , नाटक लिहिण्याची त्यांची जाण उपजत आहे.त्यामुळे नाटकाची बांधणी नाटकाचा पोत हा घट्ट विणला आहे. नाटककाराला स्थळ काळाचे, भोवतालच्या परिस्थितीचं भान ठेवायचे असते , मुळात हे नाटक मी का? आणि कशासाठी लिहितो याचं आकलन व्हावं लागतं, मगच उत्तम नाटयकृती निर्माण होते वरील नाटक हे या सर्व कसोटीत उतरलं आहे."[४९] या नाटकाबाबत आपले मत नोंदविताना नाटककार एल.बी.पाटील म्हणतात की -"आगरी बोलीमध्ये आतापर्यंत जी ती नाटके सादर करण्यात आली त्यांतील बहुतेक नाटके ही चालू धर्तीवर , वास्तववादी आहेत.आजचा सामाजिक आत्मा आणि सामाजिक

पावित्र्य त्यांच्यामध्ये आगरी बोलीत लिहिणा-या लेखकांनी जपले आहे.त्यामुळे आलेली सारी नाटके कमी जास्त प्रमाणात आगरी समाजाने उचलून धरलेली आहेत. त्यापैकीच धनेश्वर म्हात्रे यांचे 'देव घरा आयला' हे नाटक आहे.जे चांगले आहे ते टिकलं पाहिजे आणि जे वाईट आहे ते संपल पाहिजे हा महत्त्वाचा विचार धनेश्वर म्हात्रे यांनी या नाटकात केला आहे. " (पृ.३) राजा,राधा, शांताराम,शांती ,भगत,खलनायक भग्याशेठ,मास्तर ज्ञाना,ही पात्रे उभी करून नाटककाराने सामाजिक व्यंग्य स्पष्ट केले आहे. शांताराम परिवर्तीत झालेला बेरकी पुढारी त्यांनी रंगविलेला आहे .ज्ञाना नव्यापिढीचा प्रतिनिधी आहे .प्रकल्पात जमिनी जाऊनही नोकरी मिळत नाही .पैसा वाईट मार्गाला जातो .स्वार्थापुढे लोक सारे विसरू लागले आहेत हे वास्तव यात येते.

शांत्या: उ-या मारतून म्हगून त जगतून , (हसत) मास्तर , आनंदाची बातमी , राजा पोराचे नवसाचा गणपती बसवतय घरन,(मास्तर हंसतात) ते साठी चार हजार कर्ज पून झेतलाय भग्याशेठकरन.

मास्तर : भग्याशेठ कडून कर्ज !शेवटी फसलात एवढ सांगून सुद्धा-हे कर्ज महाग पडेल तुम्हाला.

शांत्या : तसा गायगरीबाना मदत करतय येळ्ला.

मास्तर : मदत करतोय पण पिळतोय किती ? व्यवहार सगळे फसवे त्याचे,सण साजरे करा . गणरायावर तुमची एवढी मोठी श्रद्धा आहे पण अशा बदमाशांकडून ऋण काढून कधीच करू नका - एवढच तुम्हाला माझं सांगण आहे .(पृ.३१)

' देव घरा आयला ' हे नाटक अनेक सामाजिक प्रश्नाना स्पर्श करते गणपती मांडताना कर्ज काढणे देव जागविण्यासाठी जुगाराचे खेळ करणे या चुकीच्या पद्धतीवरही लेखक बोट ठेवतो . नाटकाचा मूळ विषयही रिन काढून सण साजरे करण्याच्या चालीवर आहे .'देव घरा आयला' (देव घरी आला) त्यामुळे अनिष्ट प्रवृत्तीवर ताशेरे ओढतो .राजकीय पुढा-याचे ढोंगी स्वरूपही ते स्पष्ट करताना दिसून येतात.यात अनेक प्रश्नाची व विषयांची मिसळ झाल्याने ठोस निष्कर्ष निघत नाही . नाटक भरकलेले वाटते. देव घरी येतो तो गणेशोत्सवात घरी येतो . गणपती आणला असे आगरी लोक म्हणत नाहीत तर 'देव घरी आला 'असे मानतात .या मुळ कथानकावर आधारीत हे नाटक आहे आगरी समाजाला वेगळ्या समस्येला तोंड द्यावे लागते आहे.वाढत्या

औद्योगिकीकरणामुळे भारताच्या कानाकोप-यातून लोक मुंबईत व नव्यामुंबईत येतात. आजूबाजूच्या गावात चाळीमधून रहातात. त्यामुळे सांस्कृतिक ,भाषिक प्रदूषण होते. बोलीभाषा व प्रमाणमराठीही मुंबईसारख्या शहरात धोक्यात येते आहे. यावरही हे नाटक प्रकाश टाकते.बहुभाषिक लोक शेजारीपाजारी रहायला आल्याने संबध वाढतात .यातूनच आंतरजातीय विवाह ,प्रेमप्रकरणे,बलात्कार यासारखे धोके निर्माण होतात.कुणाच्या मुलीला भैयाने पळवली किंवा मद्राशी मुलगी सून कुणी केली. ड्रायव्हर भैय्याने कुणाची गाडीच पळवून नेली ,चोरी केली .मुलांकडे गरजेपेक्षा अधिक पैसा आल्याने बारसंस्कृतीमध्ये बुडालेली पिढी अनेक रोग आणि समस्या घेऊन घरात येते आहे यावरही लेखक सूचक भाष्य करतो .

शांती : (विषय चघळायला मिळाल्यास) काय गो , पो-या आवरा शिकून ये फालतू लाईनला जेला कसा? माजा त इस्वासच बसला नै ये बातमीवं .

राधा : (हया प्रकाराने घशाला कोरड) ... कयं बोलू आथा मी ,टोंड नै राल्हा मना आथा बोलला नता ग माजा पो-या आसा पून ये पोरांचे नांदाला लागून बिगरला वाटत.

शांती : इ सगली शेरानची हवा ...या भू-या भू-या बावल्या ,टोडा करतान लाल बॉयलर कोंब-या पून सोनसारखे पोरानी बुरवला टोड ते घानीन

राघा : माज तं हातपाय गल्ल यो आयकून.

शांती : वारं सारखी पसरली इ बातमी दोन चार गावान .राजाचे न आन्ताचे पोराला अटक झालीय .

राधाः अशान पश्चाताप कराची येळ येयील .

शांती : ते हानतीन तेला सोरून.

राधाः बये खरास तुज पोरं गुनाच ग-

शांती : कसल मेल सगल सारकच . तीन हाथ पुन तीन रंगाच. तस्सा म्होटा पो-या धर्मा गरीब पो-या पून दोन नंबरचा सुरेस,सु-या ग सु-या न मारतय उ-या, मेलंचा यादवचे (भैय्याचे) पोरीशी लफरा,तेला सांगला चंगले घरान्याची पोर बग, उदंया लगन लावून देतय तुजा , त छं , मान हालवी नै, ते मुला घरन व्हतान रोजची भांडना , तीस कय आवरी सोनची पेटी लागून जेलीय,

तीशी पून लावून दिला आसता लगीन .पून तेचे घराला सादी पायरी नै. पून आशी बापासची नाका कती उंच ?,या सगला कल नै आमचे बारबेंडयाला, या खातानच्या बेरक्या ,तुपान परल्या का रांडाना नखरं येतान . उर्रतान नुसत्या निवटयासारक्या. ये वर्सा कयं पून करुन दोगाची लगना केली पायजै ,नै तं हाय बापासकरं पयसा येना पून नाद लागाच, लेडीजबारच्या बायका न पोरी नाचवाचं. (पृ.५२)

धनेश्वर म्हात्रे यांनी साडेबाराच्या टक्के प्लॉटाचे पैसे उरण पनवेलच्या शेतक-याच्या हाती आल्यावर या पैशांने किती विघ्ने घरात आणली यांचे चित्रण वास्तवपणे केलेले आहे .

समारोप:

आगरी समाजातील विविध समस्यावर अनेक नाटके रंगमंचावर आली. जमीनदार व कूळ याच्यातील संघर्ष आदय आगरी नाटककार भ.ल.पाटील यांच्या नाटकात दिसून येतो .यानंतर सामजिक प्रश्न हाताळणारे नाटक तरवा रंगभूमीवर आले.मोहन भोईर यांच्या या नाटकाने देवधर्माच्या नावांखाली भगत ,बुवा समाजाला कसे नाडतात.व कोंबरे बकरे कांपायला लावतात यांचे विदारक चित्र उभे करुन समाजाचे प्रबोधन केले.चंद्रकात पाटील यांच्या देव दरीच हाय ,व देव घरा आयला (धनेश्वर म्हात्रे) या आगरी बोलीतील नाटकांनीही समाजातील अंधश्रद्धेवर कठोर प्रहार केले. आगरी समाजील नव्याने रुढ होऊ घातलेली मांडवप्रथा हळदी समारंभावर केला जाणारा वारेमाप खर्च काही सधन लोक करु लागले म्हणून इतरही लोक करु लागले. नंदकुमार म्हात्रे यांनी 'मांडवाचे मंगारी चाललय काय ? 'या नाटकाने लग्नसमारंभातील अनावश्यक खर्चावर प्रहार केले.कर्जबाजारी होऊन दारुमटणावर केला जाणारा अनाठाई खर्च त्यांचे विविध पैलू मांडून समाजाला जागृत करण्याचा प्रयत्न केला आहे . आगरी बोलीतील नाटकाला व्यावसायिक यश व रंगमंचीय प्रतिष्ठा मिळवून देणारे हे नाटक व मोहन भोईराचे नाटक 'मामा येरा झयला ', आगरी बोलीतील नाटकांत मैलाचा दगड ठरलेत .प्रा.एल.बी. पाटील यांचे 'मांडवान पांडव' हे नाटक याच विषयावर आहे.सिडकोने भूमिपुत्राच्या जमिनी घेतल्या पण त्यांचे प्रश्न सोडविण्यास दिंरगाई केली . यावर अनेक नाटके आली एल.बी पाटील यांचे 'एईझेर '

व 'बाय चालली इवानान 'नाटकानी नवे विषय हाताळून प्रकल्पग्रस्तांचे जीवन व त्यांचे प्रश्न हाताळले आहेत. अनेक नवे नाटकार या विषयाला हात घालून लिहिते झाले आहेत.

४.१२ आगरी बोलीतील लावणी व शहिरी वाङमय परंपरा :

महाराष्ट्राच्या लोकसाहित्यात तमाशाचे स्थान महत्त्वपूर्ण आहे. आखिल भारतीय स्तरावर "लावणी " हेच प्रमुख लोकसाहित्याचे स्वरुप मानले जाते. लोकरंगाचे प्रमुख अंग म्हणून प्रसिद्ध आहे. तमाशा अनेक वर्षांपासून महाराष्ट्राच्या लोकमानसात महत्त्वाचा भाग बनला आहे.

"७व्या शतकात तमाशाचा उदय झाला. औरंगजेबाने जेव्हा महाराष्ट्र पायदळी तुडविण्या साठी, छत्रपती संभाजी राजे यांच्या मृत्यूनंतर महाराष्ट्रात २५ वर्षे घालवली .पण तो रिकाम्या हाताने आला आणि रिकाम्या हातानेच अल्लाघरी गेला. त्यांच्यासोबत आलेल्या फौजेच्या करमणूकीसाठी राहूटया , तंबूमधून कव्वाली तमाशे होत असत.जलसे, मुजरे झडत,मराठी लावणीही याच काळात निर्माण झाली . सुरुवातीस यात पुरुष नाचे नाचत नंतर स्त्रिया नर्तकी लावणीवर नाचू लागल्या .पेशवाईत त्यांचे स्वरुप अधिक विस्तृत व मराठमोळे झाले होनाजीबाळा . प्रभाकर यासारखे शाहीर निर्माण झाले. तमाशा राजमान्य झाला लावणीही लोकसाहित्याशी सर्व सामान्याच्या समाजजीवनाशी निगडित आहे. "[५०]

लोकांमध्ये रुढ असलेलया संकल्पना, रीतीरिवाज ,लौकिक गोष्टींवर लावण्या आढळतात. तत्कालीन सामाजिक, राजकीय, ऐतिहासिक परिस्थितीचे पडसादही या लावण्यांवर पडलेले आढळून येतात.आगरी समाजातही तमाशा पथके तीस चाळीसच्या दशकापर्यंत अस्तित्वात होती. पेण तालुक्यात बळवली, जोहे भागात काही लोक नाचे होते. स्त्री भूमिका करणारे लोक डोकीस केसांचा टोप न घालता केस वाढवून अंबाडा घालीत असत. दवणशेर,जावळी, निधवाळी, वरसई भागात आदिवासींचेही तमाशे असत. शिमग्यात होळीच्या सणात नाच घेऊन पोस्त मागीत .ही तमाशा मंडळे गावोगावी जात असत. कार्यक्रमही करीत . पोस्त मागत घरोघरी फिरत असत.

"तमाशा "या लोकनाटयाची लिखित संहिता नसते. हा वग गण गौळण प्रकार एका पिढीकडून दुस-या पिढीकडे मौखिकपरंपरेने संक्रमीत होत असतो. आजच्या सामाजिक बदलाच्या संदर्भात तमाशा ही दलित उपेक्षित जातीनी विकसित केलेली कला आहे. महाराष्ट्राची ही कृषीभूमी आहे. इथला कष्टकरी श्रमिक,ग्रामीण गावगाडयाच्या माणसांचे मनोरंजन ,लावणी व तमाशाने केलेले आहे. १९ व्या शतकाच्या सुरुवातीच्या काळापर्यंत कोकणातही तमाशा हा लोकसाहित्यांचा प्रकार अस्तित्वात होता. शाहीर राघोबा कोपरकर (कोपर-अलिबाग) दामुबुवा जोहेकर, (जोहे -पेण)बळवली, वलक,या भागातही तमाशाचे फड अथवा कलापथके होती,नेरे[पनवेल], चिरनेर [उरण] यापरिसरातही त्याकाळी लावण्या गायल्या जायच्या .आगरी लोकांचीही काही हौशी कलापथके अस्तित्वात होती . मात्र या आगरी तमाशात महिला सहभागी होत नसत ,.

१)शाहीर राघोबा कोपरकर कलगीवाले :

ठळकपणे उल्लेख करावा असे आगरी समाजातील व आगरी बोलीत शाहिरी करणारे लावण्या रचनारे पहिले शाहीर राघोबा कोपरकर कलगीवाले उर्फ कळी राघवदास [कोपर /अलिबाग] यांचे कार्य उल्लेखनीय आहे. ज्या काळामध्ये डॉ. आंबेडकर यांनी चवदार तळयांच्या सत्याग्रहाचे आंदोलन महाड [रायगड] येथे सुरु केले होते. जातीपातीची भिंत अधिक कडक होती जमीनदार , कुळ शेतकरी यांची आंदोलने अधिक तिव्र होती. त्याच सुमारास त्याला वाचा फोडण्यांचे काम आगरी समाजातील कलापथके तमाशे करत होती .कलगी तु-याचे सामने त्याकाळी रंगत असत. राघवदास यांच्या संकलीत केलेल्या लावण्यातील काही भाग असा आहे.-

" ऐका ऐका जातीचा भाग
करु नका राग
करु नका राग हो रामा
जात कुनब्याची हुशार
अठरा धान्य पिकविणार
सारी जनता पोसनार

बायको त्याची नशिबानी थोर ,हो रामा रं जी जी

कुंभाराचा कसब लय थोर

सोनार पक्का चोर

लव्हाराचे घरी झाली गर्दी

बायको त्यांची भाता फुंकून मेली, हो रामा रं जी जी

कालनाची जात दिरशानी

घाली बेव-यामधी पानी

बायको त्याची लरं धायी धायी

जावून पारशांच पाय धरी हो रामा"

ही लावणी कळी राघवदास बारा बलुतेदार आणि उच्चभूच्या गुणदोषावर ताशेरे ओढून पुढे गात असत. बारा जातीची बारा वैशिष्टये सोबत असत

" नाहयांची जात बारबेंडी

घेतली हातामंदी शेंडी

नुस्ता टकोरा चोली

गुरवाची गरबर झाली हो रामा"

पुढे शाहीर सावकारी करुन जनतेला पिळणा-या मारवाडयावर घसरत असत

"   मालवा-यांची जात बेसरम

फुटला त्यांचा करम

कांस बेंबीचे खली

बेंबी त्याची उखलावानी झाली हो रामा

कोल्याची जात भोळी

अहया तहया बोली

कसाब त्याचा दर्यावारी

त्याला दर्या भारी प्यारी हो रामा रं जी जी"[५१]

या जातीच्या कलागती करणा-या मर्मावर बोट ठेवून वास्तव रुप दाखविण्या-या जातीच्या लावणी पाठोपाठ शाहीर राघवदास कोपरकर शृंगारिक लावण्याही म्हणत असत.

"ऐका सख्या चतुरा

धरु नका बलकट,मोराल मनगट

व्हईल चुरा शरीराचा बाई गं

माझा शरील साजूक धरा नाजूक

जावू दया मजला घरी बाई ग"(पृ.४२)

अशी लावणी डफ तुणतुण्याच्या तालावर बुवानी गायली की रसिक मने बेभान व्हायची . मग एकापाठोपाठ एक अशा स्वरचित लावण्या बुवा फेकायचे.

" पिकली सुपारी गं पान चिकनी

गोरे गालावर सोबे एक टिकीली

हिची नथीची मोती की हो हंसली

नार पहयल्यांदा बघून ठसली" (पृ.४३)

शृंगार रसाची बरसात प्रेक्षक वर्गावर श्रोत्यावर होई. अशी नार बघून पुरुष जातीची अवस्था काय झाली असेल ते मानवेतर प्राणीपक्षांची अवस्था पहा.

"उंच मारीवर मारी , सात खनांची

आंत बसली सुंदर नार मुख-यांची

केव-याच्या बनामधी नाग डुलती

आंब्याच्या वनामधी मोर नाचती"(पृ.४३)

नारीचे शृंगारिक वर्णन अप्रतिम केले जात असे .ही नार दुर्लभच नारीची अवस्था बिकट होते तेव्हा कलगीवाले बुवा शाहीर कोपरकर पुढे म्हणत.

" गुरी पारवा सन , चैत उन्हाल्याचा महिना

बागेमधी करतय कोनी चैना

हिचे राजाला कलवा पुना

ही गं पिंज-यातली मैना"(पृ.४३)

अलिबागला साताराच्या तमाशा फडाबरोबर ठोके झाले. [सवाल जबाव झाले] व साताकरांना कोपरकर शाहिरांनी जिंकून आगरीबोलीतील शाहीर तमाशा व लावणीतही कमी नाहीत हे दाखवून दिले. कोकणवासियांची लाज या कलगीतु-याच्या जंगी सामन्यात शाहीर राघवदास कोपकरानी राखली. राघोबाबुवांची म्हणजेच शाहीर कोपरकरांच्या या कथा, दंतकथा आजही रायगड जिल्हयात वृद्धमंडळी कौतुकाने सांगतात. त्यांची प्राप्त कवने मौखिक स्वरुपात उपलब्ध आहेत. त्यांचे कुणीही संकलन वा लेखन केलेले नाही. कुलाब्याच्या म्हणजेच आताच्या रायगडच्या लावण्या एकेकाळी महाराष्ट्रातील तमाशा पथकांना जरब बसविणा-या होत्या. शाहीर कोपरकर यांना लोकमान्यता लाभली होती . हे आगरी बोलीचे महतभाग्य होते. १९४४ साली त्यांचे देहावसान झाले. त्याची समाधी कोपर [अलिबाग] येथे आहे. "आजही काही वृध्द मंडळी कडून राघोबाबुवांची अशी ख्याती आणि कवने ऐकायला मिळतात.पण सारे मौखिक स्वरुपात लिखित असे काही नाही.त्यामुळे ही कवने अपभ्रंश स्वरूपात स्विकारावी लागतात.खरे तर आज ही कवने नजरेत भरली नसती तर ती लोकगीत स्वरुपात मोडली असती. आगरी लोक अर्थात चारदोन वृध्दलोक ही कवने तुटक तुटक आठवतील अशा स्वरूपात गातात .कुलाब्याच्या (रायगडच्या) लावण्या ज्यांनी त्या काळात फडावर ऐकल्या ते धन्य...!

२) शाहीर गोपीनाथ मोकल [तुर्भे-नवीमुंबई] :

सत्तरच्या दशकात नवी मुंबईत सिडको आली. मॅफ्को, एम.आय.डी. सी यासारखे प्रकल्प आले व नवे शहर व वाशी खाडीपूल यामुळे नवी वस्ती इथे लोंढयासारखी आली. गोपीनाथ मोकल यांनी संकलीत केलेली नवी नव्या मुंबईरची लावणी ही तत्कालीन सामाजिक राजकीय व औदयोगिक परिवर्तनाचे अचूक चित्रण करते. खरं तर त्याला पोवाडाही म्हणता येईल. नव्यामुंबईचे वास्तव चित्रण करताना शाहीर गोपीनाथ मोकल म्हणतात.

सिडकोच्या करामती, समुद्रात टाकून माती

इमारती बांधल्या गावाभोवती

इमारती बांधल्या गावाभोवती

मानखूर्दच्या टोकाला , वाशीच्या टोकाला

पूल बांधीला बघा पाण्यावरती

रामा जी, जी रामा जी जी (पृ.९४)

हे वाशी शहर कसे वसवले व त्यांचे परिणाम कसे झाले हे वर्णन करताना शाहीर मोकल म्हणतात.

" सेक्टर एक, सेक्टर दोन, सेक्टर तीन

सेक्टर चार अशी नांवे म्हणती नवी मुंबई

मॅफ्कोच्या कांदयाचा , कुजलेल्या घाणीचा

वास कसा घुमतो नाकाभोवती

रामा जी, जी रामा जी जी (पृ.९४)

एम.आय.डी.सी., बेलापूरपट्टीत आली .आशियामधील सर्वात मोठी तीस किलोमीटरच्या टापून पसरलेली औद्योगिकवसाहत म्हणून तिचे खूप कौतुक झाले .पण याच एम.आय.डी. सी.च्या औद्योगिक पट्टयात प्रदुषणाने काय झाले ,

" औद्योगिक नगर सारे, धुराचे कोंडवाडे

कंपन्याचे दुषित पाणी समुद्रात

कंपन्याचे दुषित पाणी समुद्रात

दर्याचे धन गेले, होत नाही निवारण

मासळी कशी मरते बघा, झुरलावानी"

जमीन गेली, जगण्याचा आधार गेला व हाती काय तो तुटपुंजा पैसा आला. त्यावर हजार वाटेकरी झाले. शेतकरी हैराण झाला, जमिनीला पारखा झाला.

"सुखाची भाकरी गेली हातामधूनी

परकी लोकं काम करती, सुखात पोट भरती

शेतक-यांची पोरं गांवोगांव फिरती"[५२]

ही लावणी प्राप्तपरिस्थितीचे यथार्थ चित्रण करणारी आहे. मोकल यांनीही स्वअनुभवातुनी ती लिहिलेली आहे.आगरी लोककलेत लावणीची एक समृद्ध परंपरा. हे अनुभवायला येते.

२) शाहीर दामूबुवा जोहेकर [जोहे -पेण रायगड] :

यांचा आवाज पहाडी होता.त्यांची देहयष्टी मजबुत होती भारूडात शंकराची भूमिका उत्तम रंगवित असत .लोक त्यांच्या पाया पडत. हा गुणवंत, कलावंत "आगरीभूषण शाहीर" गरिबी आणि उपेक्षेने बाजूला फेकला गेला शाहीर दामूबुवा जोहेकर "माझी मैना गावाकडं राहिली माझ्या जीवाची होतीया काहीली ", अण्णाभाऊ साठेची ही मुंबईची लावणी ते हुबेहुब म्हणत असत. "सुटलाय वादळीवारा "हे शाहीर अमरशेखाचे गीतही ते अप्रतिम म्हणत . जोहे,हमरापूर भागात त्यांचे खूप कौतुक होत असे .भारुडे आणि विविध कलागुणात ते निपुण होते. संयुक्त महाराष्ट्राच्या चळवळीत शाहिरांचे मोठे योगदान होते त्याकाळात दामूबुवा झपाटून गेले होते . मुंबईत आपला कामधंदा सांभाळून शाहिरी चळवळीत ते सक्रिय होते. शाहीर अमरशेख व अण्णाभाऊ साठे यांचा त्यांच्यावर विशेष प्रभाव होता. वाशीच्या संपामुळे जी आगरी समाजाची त्यावेळची बेरोजगार तरुणपिढी पोट भरण्यासाठी मुंबईत गेली त्यापैकी ते एक होते .त्यामुळे मुंबईतील शाहिरी चळवळ त्यांनी जवळून अनुभवलेली होती.

३) शाहीर कमळ माया पाटील. [तांबडशेत -पेण रायगड] :

हे शक्तीची कवने करायचे . त्यांचा गळा गोड होता व पौराणिक ग्रंथाचा विशेष अभ्यास होता. सवाल जबाबात अनेक दाखले देऊन बाजी मारुन आपल्या गावातील नाच पथकाला ते अनेक बक्षिसे जिंकून देत असतं.समाजात ज्ञात अज्ञात असे अनेक लोक आहेत. त्यांची कला मौखिक स्वरुपात असल्याने काळाच्या ओघात नष्ट झालेली दिसते. त्यांची आठवण सांगणारे लोकही काळाच्या पडदयाआड गेल्याने आगरी लावणी क्षेत्राचा एक मौलीक अध्याय अपूर्ण राहीला आहे .

४) शाहीर शनिकुमार शेलार (आयरे -डांबिंवली) :

लोकगीत गायक म्हणून शनिकुमार यांचे नांव प्रसिध्द आहे . गुराखी म्हणून काम करताना बासंरी वाजविणे गीते गाणे असे छंद होते .आपल्या समाजातील बारकावे, चालीरिती पंरपरा, व माणसाचे स्वभाव वैशिष्टये ओळखून त्यावर गीते लिहून आपले आगळे वेगळे स्थान त्यांनी टिकवून ठेवले आहे.त्यांनी अनेक कार्यक्रम केले . आगरी कोळी गीतातील लोकांना भावतील अशी गीते वेचून कॅसेट तयार केल्या .ऐशीच्याहीपुढे वय असल्याने गीत लेखन करीत असतात. त्यांचे एक गीत पाहू .पारंपरिक धवळयाच्या अंगाने जाणारे हे गीत आहे.

"बटाटयाची केली उसळ

बटाटयाची केली उसळ

कोनत्या ग मामीला झाली कसर //धृ//

वंदना मामीला झाली कसर

संपत मामीला झाली कसर

रस्मी मामीला झाली कसर (पृ.१०७)

पुढची कडवी मामा,आत्या इ. नातलगाची नांवे येतात गाणे सुरु रहाते .

६) राष्ट्रसेवादलाचा अखेरचा शाहीर: दत्ताराम म्हात्रे:

राष्ट्रसेवादलाचा अखेरचा शाहीर म्हणून दत्ताराम म्हात्रे (मुळेखंडपाडा-उरण रायगड) यांचा उल्लेख केला जातो. त्याच्यातले गुण हेरुन शाहीर लिलाधर हेगडे यांनी त्यांना आपल्या राष्ट्रसेवा कला पथकात सामील करुन घेतले.'बिनबियाचे झाड' या नाटकात आणि गल्ली ते दिल्ली ,शिवदर्शन, भारतदर्शन, महाराष्ट्र दर्शन यासारख्या नृत्यनाटयविष्कारांत त्याने आपली चमक दाखविली .देशभरात ते कविवर्य वसंतबापट यांच्या सोबत फिरले. सदानंद राणे या लोकसाहित्याच्या अभ्यासकाशी त्यांची या कलापथकात भेट झाली.त्याची जोडी जमली. अनेक शाखात व शाळांमधून त्यांना कार्यक्रमाचे बोलावणे येऊ लागले. शिक्षक म्हणून नोकरी केली ती शाहीर हेगडे यांच्याच शाळेत मिळाली. पुढे कलापथकासोबत वसंत बापटासोबत दौरे

असत.यावेळी त्याना स्मिता पाटील , निळू फुले , प्रमोद पवार यासारख्या ज्येष्ठ कलाकारासमावेत काम करण्याची संधी मिळाली 'आली कोकण गाडी,' 'वसाड गांवचा धनगर राजा ' ही गीते खूप गाजली. संगीतकार कानू घोष यांनी प्रथम म्हात्रे यांना आकाशवाणीवर संधी दिली.महाराष्ट्र राज्य सांस्कृतिक कार्य संचालनालयाच्या अनेक कार्यक्रमात भाग घेतला. त्रिपूरा, आसाम, ओरिसा ,आदी राज्यासोबत होणा-या सांस्कृतिक देवाणघेवाणीतही महत्त्वाची भूमिका , कार्यक्रमाच्या शंभर प्रयोगात त्यांनी आपला कलाविष्कार सादर केला.युवक बिरादरीच्या अनेक कार्यक्रमात त्यांचा सहभाग होता. कविवर्य वसंत बापटाच्या कविता व गीतांवर आधारित वसंत अमृतानुभव ते सादर करत. महाराष्ट्र माझा व आधी नमियेला गणराज या ध्वनीफितीही लोकप्रिय ठरल्या आहेत. १९८३ मध्ये कलापथक बंद पडले परंतु त्यांचे गुरु शाहीर लिलाधर हेगडे यांच्या आदेशावरुन शिवदर्शनचे शाहीर सदानंद राणे सोबत प्रयोग ते पुन्हा करीत आहेत .[५३]

शाहीर आत्माराम पाटील :

शाहीर आत्माराम पाटील संयुक्त महाराष्ट्राच्या चळवळीतल्या शाहिराच्या पंक्तीतले महत्त्वाचे नाव आहे.मुंबईत भायखळ्यात भाजी विकता विकता आत्माराम पाटील यांना कवने सुचू लागली.संयुक्तमहाराष्ट्र चळवळीच्या वातावरणात ते प्र.केअत्रेंच्या सहवासात आले.यातून त्यांच्यातला शाहीर बहरत गेला.

शाहीर आत्माराम पाटील यांच्या,सत्याग्रही मराठा पोवाडा , संघगीते गोंधळ यामध्ये आशीर्वाद देताना दत्तो वामन पोतदार म्हणतात "हे संयुक्त महाराष्ट्राचे भांडण घरातले आहे. परक्याशी नाही. एवढी खूणगांठ मात्र सर्वानी शाहिरांनी , श्रोत्यांनी . पक्की मनाशी बांधून ठेवली पाहिजे.शब्द कितीही जळजळीत वाटले किंवा निघाले तरी पाहिजे ते किंवा व्हावे ते घडून गेले की मुळची एकी व प्रेम उफाळून आले पाहिजे."[५४] एस.एम.जोशी म्हणतात,"संयुक्त महाराष्ट्राच्या प्रचलीत प्रश्नावर लोकशाहिच्या मार्गाने जनतेची प्रेरणा कायम टिकवणे अत्यंत आवश्यक आहे. आणि अशी महान कामगिरी इतिहासात आमच्या शाहिरानीच अधिक वाट पाडलेली आहे. याच परंपरेला धरुन आत्माराम पाटील सारखी शाहीर मंडळी आज वेळीच नव्याने पुढे येत आहे. हे

पाहून अभिमान वाटतो."[५५] कृष्णा, पेंदया उपाशी आहे रे 'गोवा सत्याग्रहाविषय' 'जय गोमांतक '[शाहीरा हाका] व आज संयुक्त महाराष्ट्राच्या लढयाचा पोवाडा त्यांच्या कवनातून वाहात आहे.'मुंबईसहित संयुक्त महाराष्ट्र झालाच पाहीजे !' ही एकमुखी मागणी राज्यकर्त्यांनी लाथाडून लावली. मराठी नेत्यांनी व जनेनं राज्यकर्त्याना सत्यअहिंसेचा सफेद चंदन लावला व तो काळा कोळसाच निघाला. सेनापती बापट यांच्या नेतृत्वाखाली २१ नोव्हेंबर १९५६ रोजी आपला प्रचंड मोर्चा शांत स्वरुपात लोकसभेपुढे नेला. परंतु लोकराज्याच्या केतकी वनातून मराठी द्वेष्टयाचा रानभुजंग लाठीमार ,गोळीबाराचे अक्षम्य क्रूरफुत्कार सोडू लागला. पंधरा मराठी मोहरे हरपले. २१नोव्हेंबर म्हणजे हुकूमशाही विरुद्ध लोकशक्तीची पहिली अहिंसेची सलामी हुतात्म्याच्या रक्ताने पावन झालेले फांउटनचे जंग, स्फूर्तीक्षेत्र म्हणजे ख-या लोकशाही मंदिराची कोनशीलाच होय.

या पुस्तकाला कवी प्रफुल्ल दत्त यांची प्रस्तावना आहे. कवी प्रस्तावनेत म्हणतात. "शाहीर पाटील आत्माराम यांच्या पोवाडे व लावण्या मी जेव्हा ऐकल्या तेव्हा पुन्हा एकदा महाराष्ट्राच्या स्वातंत्र्यांची पहाट जागविण्याच्या प्रतिभा चंडोलाची लकेर मनात घुमू लागली. शाहीर म्हटले की आज सर्वसाधारण विशिष्ट पक्षाचा टिळा कपाळावर मारुन त्याचा प्रचार करणारा डोळ्यासमोर रहातो. पण श्री पाटील यांच्या लेखनात केवळ प्रचार नाही .सहयाद्रीच्या कुशीतील शेकडो चित्ते मावळच्या मैदानावर नाचविणा-या शिवकालाची आठवण करुन देण्याचे सामर्थ्य त्यांच्या आवेशपूर्ण वाणीत आहे. "[५६] आत्माराम पाटील म्हणतात.

"सहयाद्रीची झालर हिरवी ही कोकण काठी
त्यात हिरकणी सिंधू कोंदणी मुंबई महाराष्ट्री
गांव मराठी शीव मराठी मराठयांची भार"

झाडावरची पाखरं म्हणतो. कुठला महाराष्ट्र पुढे ते म्हणतात.

"सहयाद्रीनं मोर मेघांची जुंपली गगनांत
कृष्णा कोयना गोदा शिंपती बाग अंगणात

वैतरणा माईन मुंबईस दिला सुधा घोट

नसानसातून मुंबाआईचा वसे महाराष्ट्र"

महाराष्ट्रावर झालेल्या अन्यायाची चिड त्यांच्या आतडयांत आहे आणि आतडयांना पीळ आल्या वाचून शब्दांना आत्म्यांची ओळख पटवून देणे शक्य नाही. श्री. पाटील यांच्या कडव्या कडव्यातून म्हणतो.तशा प्रकारचा आत्मा आहे. मग शाहिरांचा मुकूटमणी त्यांचे स्मरण करुन देणारे अक्षरसाहित्य त्यांच्या हातून लिहिले जाईल यात शंका नाही. माझी पंढरी या गीतात ते म्हणतात,

"धर्म जाती भेद नाही ओवळा ना सोवळा

कामकरी हा चक्रधारी घोंगडीचा गोवळा

श्रमिक दर्दी जगदीशाची पूजितो मी पायरी

हे निरांजन जीवनाचे यता लतिका साजिरी" (पृ.६)

आवतन या लावणीत ते म्हणतात.

" लोकशाहीत लोक नाही उटल

मग लोकांचे स्वराज्य कुठंल"

मुंबईत परप्रांतियांचे लोंढे रोज येतात.मुंबईवर भार घालतात.येथील भुमिपुत्राच्या रोजगारावर डल्ला मारतात यावर शाहीर पाटील म्हणतात,

" तुझ्या घामाचं आड मुंबई व्हय जी जी

आल्या गेल्याची झाली पाणपोई व्हय जी जी

सातपुडा ,सहयाद्रीच्यापाई

साडेतीन कोट तुझी राई

बघ सुकळ सुगीची कमाई

राख एकीन तुझी मुंबई

राख एकीन तुझी मुंबई "

"स्वांतत्र्योत्तर काळात ज्या शाहिरांनी आधुनिक शाहिरी काव्याची परंपरा समृद्ध केली त्या शाहिरात आगरीसमाजभूषण आत्माराम पाटील यांचे नाव अग्रक्रमाने घ्यावे लागते. शाहीर तत्कालीन परिस्थितीचे अचूक वर्णन करतात. त्यांनी विविध विषयावर कवने केली आहेत. विषयांची विविधता हे आत्माराम पाटील यांच्या लेखनाचे वैशिष्टय आहे. त्यांनी ५०/६० पोवाडे लिहिले. पण यातील सर्वच पोवाडे गायले गेले नाहीत. भारतमाता, महाराष्ट्रविषयक गोवा मुक्तीसंग्राम ,पाकआक्रमण , दुष्काळ, लाल बहादूर शास्त्री इ. ते ज्या विषयांचा पोवाडा , लावणी लिहीयची असेल त्याचा सखोल अभ्यास करुन या रचना करताना दिसून येतात." [५७]

मुंबई महाराष्ट्राची आहे. त्याचे विवरण पोवाडयात देताना शाहीर म्हणतात,

" तुझ्या मालाची जकात खाऊनी
भरता मुंबईचा खजिना
मुंबईहून महाराष्ट्र कशाला
बिन इमल्यांचा उभा जिना"

आकर्षक आणि आशयघन भाषाशैली ही त्यांच्या लेखनाची वैशिष्टये आहेत. बिंबदेव यादवाने वसविलेले न्यायाचे गाव न्यायग्राम [नायगांव] झाले.जिथे मतंगहत्ती बांधले ते माटुंगा झाले. मलबारी लुटारुंची ढोल मलबारहिल झाले. चारपाट चहुबाजुनी आले त्यास चौपाटी नांव दिले, डोंगर फोडून गिरीग्राम वसवीले तें गिरगांव झाले. आगरीपाडा, नागपाडा , आगरवाडी , कोलभाट (कुलाबा) ,दादर, वरळी, चेंबूर , घाटला , विक्रोळी , मुलुंड ही आगरीबहुल लोकवस्ती असलेली मुंबईतील गावे.मुंबईचे आद्यरहिवासी कोण आहेत ते सांगताना शाहीर पाटील म्हणतात.-

" मुंबईत मराठी शेतकरी नांदल वावरी आगरी ,भंडारी,
ऐका मराठयांची शेतीवाडी खेतवडी, कांदेवाडी
मुगभाट बोरीबंदर पिंपळवाडी."

संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीत शाहीर आत्माराम पाटील यांचे योगदान :

संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीस संजीवनी देण्याचे मोठे योगदान शाहिरांनी केले आहे. याबाबत डॉ.माधवराव पोतदार म्हणतात "संयुक्त महाराष्ट्राचा लढा हा जनतेचा लढा होता.म्हणून महाराष्ट्रातले शाहीर जनतेबरोबर राहिले व त्यांनी प्रबोधनात्मक असे योग्य व अनूकूल वातावरण तयार केले.नेत्यांना शेकडो सभांतून भाषणे देऊनही जे शक्य होणार नव्हते ते मराठी शाहिरांनी आपल्या कलेतून सांगितले .हे काम शाहिरानी केले नसते तर हा लढा धूर्त राजकारण्यांनी कधीच संपवून टाकला असता .जनमताला नीटसा आकार देऊन ते न्याय मागणीसाठी पेटवण्याचे काम शाहिरांनी केले. त्यात अमरशेख,अण्णाभाऊ, आत्माराम पाटील , शाहीर जंगमस्वामी , विश्वासराव फाटे असे अनेक शाहीर होते.ते तळहातावर शीर घेऊनच संयुक्त महाराष्ट्राच्या या अभुतपूर्व लढयात उतरले होते.संयुक्त महाराष्ट्राची मुंबईसह जी निर्मिती झाली त्या लढयात मराठी शहिरांनी जे योगदान दिले ते अपूर्व होते.यापूर्वी असा लोकलढा भाषिक प्रश्नावर लढला गेला नव्हता आणि आता तर तो पुढेही लढणे अशक्यच ठरणार आहे."[५८]

"जगेल का हा मानी महाराष्ट्रावाचूनी
उरतील किरण शलाका रविबिंबावाचूनी"

'संयुक्त महाराष्ट्र उगवतोय ' हे लोकप्रिय गोंधळगीत आत्माराम पाटील यांचे आहे.त्या काळी संयुक्त महाराष्ट्राची चळचळ त्यामुळे गाजली .

" संयुक्त महाराष्ट्र उगवतोय माझ्या सरकारा
खुशाल कोंबडा झाकून धरा
द्विभाषिकांचा दुतोंडी कावा
उडतोय माझ डोळा डावा
साडेतीन कोट सिंहाचा छावा
पकडाया मांडवाय पिंजरा नवा
खळीखळाच आम्ही जवाच्या नवा

शाहिरी साद गेली गांवागांवा

कोकणचा कोलम, वसईंच लोंगर

जंगलाच सागवान इमारती आगर

भाईंदराचं मीठ आमच्या दर्याचा वावर

खानदेशी कापूस अन् नगरची साखर"

या मुंबईसाठी कुणाकुणाचे रक्त सांडले याचे वर्णन करताना ते म्हणतात, शेतकरी, कामकरी , शाळकरी माळकरी, वल्हकरी, डोलकरी, रानकोळी, मोळकरी ,आगरी ,भंडारी, कुंभार लोहार, ब्राह्मण , सुतार न कॉलेजकुमार उठा गांधीबाबाचं मानस [मिठाचा सत्याग्रह]याबद्दल ते पुढे म्हणतात ,

"झोंबलं मीठ सायबाला

सागरी काठोकाठाला

काठाच्या बेटा माराला

धारासनाचा मिठाग्राला

तसे मुंबईच्या वडाळ्याला

धारावी शीव माटुग्याला"

'कृष्णा पेंदया उपाशी आहे रे ' १९५४ [विनोबाची भुदान चळवळ] यास तुकडोजी महाराजाचा आशीर्वाद लाभला .२४०० प्रती सभेत वाटल्या . पोचमपल्ली येथील जमीनदार रामचंद्र रेड्डी यांनी विनोबा भावेंकडे स्वत:ची शंभर एकर जमीन दान केली. या घटनेवर ते लिहितात, " भूमीहीन लंगडा शेतकरी ,पेंदया रे तुझा श्री हरी

म्हणे चालताये जाई तुझ्या, मी हरी राहुनी अजुनी भुका"

शाहीर आत्माराम पाटील यांच्या शाहिरी कवनाने शाहीर अमरशेख ,अण्णाभाऊ साठे यांच्या तोडीचे कार्य केले आहे संयुक्त महाराष्ट्रच्या चळवळीत ते अग्रेसर होते हे मान्य केले पाहिजे.

अलिकडे "रेतीवाला नवरा पाहिजे" फ्रेम जगदिश पाटील.(ओवळा-ठाणे),"वाट माझी बघतोय रिक्षावाला" फ्रेम एकनाथ माळी (हरीग्राम-पनवेल)"जांभूळ आख्यान "सारख्या नाटकांना अनेक ,मराठी,गुजराथी चित्रपटाना संगीत देणारे संगीतकार अच्चूत ठाकूर (पेझारी-अलिबाग) , लोकगीत गायक संतोष चौधरी (दादूस) यासारखे अनेक दिग्गज संगीत क्षेत्रात,शाहिरीत आगरी समाजाचे नांव उज्वल करीत आहेत.

४.१३ समारोप :

मराठी साहित्यात आगरी बोलीचे आगमन अगदी अलीकडे झाले. परंतु आता नव्या जोमाने आगरी बोलीत , कथा , कादंबरी ,कविता, ललित आत्मचरित्र असे विविधअंगी लेखन केले जात आहे. भविष्यात ते अधिक प्रमाणात समृध्द होईल.

१९७० नंतर ग्रामीण साहित्याच्या क्षेत्रात फार मोठी चळवळ निर्माण झाली. स्वांतत्र्योत्तर काळात खेडे वरवर बदललेले दिसत असले तरी ग्रामीण भागातील प्रश्न मात्र बदललेले दिसत नाहीत. गावगाडा बदलला तरी तो शोषण विषमतेच्या गाळात रुतला गेला. शहरे झपाटयाने वाढू लागली. औदयोगिकीकरणामुळे शासकीय यंत्रणेच्या गरजेमुळे नवीन रोजगाराच्या संधी उपलब्ध होऊ लागल्या. खेडयातील माणसे पोटासाठी शहरांकडे धावू लागल्यामुळे आपल्या मूळ संस्कृतीचा पगडा त्यांच्या मनावर पडलेला होता. ग्रामजीवनाचे स्वरुप चितारण्यासाठी १९६० ते १९७५ नंतर ग्रामीण लेखकांना सामाजिक जाणिवेने लिहावेसे वाटले.ग्रामीण कथा, कांदबरी , नाटक अशा विविध वाङमय प्रकारात बदलत्या जाणिवा , अनुभव वेदना , संवेदना चितारल्या जावू लागल्या. ग्रामीणसाहित्य हे कृषीसंस्कृतीशी निगडीत साहित्य आहे. त्यामूळे ते दलित साहित्याप्रमाणे जातीव्यवस्थे विरुध्द ते विशेष बंड करीत नाही. म्हणून ग्रामीण साहित्य आणि दलितसाहित्यात गांव व गांवकूस हया मधिल दरी जाणवते.

शाहिरी वाङमय :आगरी समाजात आगरी बोलीत व प्रमाण बोलीतही अनेक शहिरांनी आपले कौशल्य पणाला लावले आहे शाहीर आत्माराम पाटील यांचे कार्य विशेंष उल्लेखनिय आहे. शाहीर राघवदास कोपरकर- ,दामुबुवा जोहेकर, कमळ माया पाटील हे आगरी समाजाचे शाहीर आपला ठसा उमटवून कायम लक्षात राहतील .

संदर्भ :

१.	पाटील ,म.ना.	:"कृषीवल, " (अलिबाग) दिवाळी अंक १९७५, पृ.६५.
२.	कोत्तापल्ले ,(डॉ.)नागनाथ	:"ग्रामीण साहित्य:स्वरुप आणि शोध ",स्वरुप प्रकाशन ,औरंगाबाद , २००७,पृ.४३.
३.	तत्रैव ,पृ.३४.	
४.	तत्रैव, पृ.७.	
५.	तत्रैव ,पृ.२५.	
६.	ठाकूर, (डॉ.)रवींद्र	:"प्रादेशिक -ग्रामीण साहित्य:समीक्षेची समीक्षा" , स्नेहवर्धन प्रकाशन ,२००४ पुणे ,
७.	दिघे , उज्वला	:" हिरकणी ",कोकण मराठी साहित्य संमेलन ,महाड (रायगड) ,स्मरणिका १९१४, पृ. ७६.
८.	शेळके ,(डॉ.) भास्कर	:"मराठी प्रादेशिक कांदबरी : स्वरुप आणि समीक्षा " ,शब्दालय प्रकाशन , श्रीरामपूर ,२०१२. पृ २०९.
९.	शेळके ,(डॉ.) भास्कर	: उनि. ,पृ.२१४.
१०.	शेळके ,(डॉ.) भास्कर	: उनि., पृ.२१४.
११.	लोटणकर, अशोक	: "झपुर्झा ", विशेषांक ,कोमसाप , एप्रिल २००८ , पृ २८.२९.
१२.	लोटणकर ,अशोक:	: "झपुर्झा " विशेषांक ,कोमसाप ,एप्रिल २००९ , पृ. २५-२६ .
१३.	पाटील, अविनाश	:"वस्ती नसलेले गांव ", महाजन ब्रदर्स , पुणे ,२००४,पृ.६ते११.
१४.	प्रा .ठाकूर, वासंती	:"ऊफल्या ",जाणीव प्रकाशन, वाशी ,नवी मंबई ,२००५,पृ. २-ते ३.
१५.	पाटील, अनंत	:"रायता ", जाणीव प्रकाशन , वाशी ,नवी मंबई ,२००९,पृ.४.

१६. पाटील ,अनंत :"ढेपली ", जाणीव प्रकाशन, वाशी ,नवी मंबई , २०१० ,पृ.६.

१७. मढवी ,चंद्रकांत :"उधळ्या",धीरज पाटील प्रकाशन, पनवेल,२०१२ ,पृ.१

१८. प्रा. नलगे ,चंद्रकुमार : "ग्रामीण वाङमयाचा इतिहास",सुरेशएजन्सी ,पुणे. २०००,पृ. १६३.

१९ थळे ,सुचेता :"अवती भवती ",सुचेता प्रकाशन ,उरण ,२००९ ,पृ.२

२० भोसले ,द.ता. :ग्रामीण साहित्य : एक चिंतन , मनोविकास प्रकाशन ,पुणे , द्वि.आ.२००९,पृ.२०४.

२१. प्रा. नलगे ,चंद्रकुमार :उनि.,पृ.९०.

२२. ठाकूर, (डॉ)रवींद्र :उनि., पृ.१०३

२३. तत्रैव, पृ.१०६ :

२४. शंकर सखाराम : "झोंज ", मंगेश प्रकाशन ,मुंबई, १९९८, पृ.७.

२५. तत्रैव, पृ.९

२६. शंकर सखाराम :"घुगाट ", परिमल प्रकाशन ,औरंगाबाद, १९८५ , पृ.१.

२७. तत्रैव पृ.१२.

२८. पाटील, भानुदास :"दुभंग" ,जाणीव प्रकाशन ,वाशी ,नवी मुंबई ,१९९९, पृ.२.

२९. पाटील ,चंद्रकात :"बेमटयाचा बेरा ",जाणीव प्रकाशन , नवी मुंबई ,२००८,पृ.२ व पृ.९.

३०. पाटील, ए.डी. :"सपान ",सोनाली प्रकाशन ,सारडे ,उरण,२००४ ,पृ.४७.

३१ म्हात्रे ,एम.एन. :"पुण्याई ", उरण दर्शन प्रकाशन , उरण,२०१३ ,पृ.५,६व १६.

३२. संपा.प्रा.नलगे चदंकुमार : "उनि.,पृ.१३५ .

३३. ठाकूर ,(डॉ)रवींद्र :उनि., पृ.१०३

३४. तत्रैव,पृ.१०६.

३५. केळुस्कर, महेश :"झिनझिनाट ",ग्रंथायन प्रकाशन, मुंबई ,१९९७ ,पृ.-२३.

३६. रसाळ ,सुधीर :"कविता आणि प्रतिभा ",मौज प्रकाशन, मुंबई, दु .आ.,२००२,पृ.४५९.

३७. चवरकर ,शांताराम :" सहस्त्रकाच्या उंबरठयावर",अद्वैत प्रकाशन, नवीन पनवेल,२००० ,पृ.२३.

३८ म्हात्रे ,पुंडलिक :"हारकत काय तुमची ",जाणीव प्रकाशन,नवीमुंबई ,२००५ ,पृ.७.

३९ म्हात्रे ,रामनाथ :"आजूसचा लंगोट " ,जाणीव प्रकाशन ,नवी मुंबई,२०११, पृ.४व५.

४०. खांडगे, (डॉ.) प्रकाश :"विधीनाटय-भक्तिनाटय,भंडारबुक्का " ,मैत्रेय प्रकाशन,मुंबई,२०१२,पृ.१३१.

४१. तत्रेव ,पृ.१३२.

४२. दंडवते ,गणेश रंगनाथ :"महाराष्ट्र नाटयकला व नाटयवाङ्मय",सेंट्रल लायब्ररी ,बडोदे, १९३१ , पृ.४ .

४३. नलगे, (प्रा.)चंद्रकांत (संपा.) : उनि.,पृ.१४२.

४४. तत्रैव, पृ.१४३. :

४५. पाटील,(डॉ.) नेताजी :"आगरी बोलीतील अक्षरसंस्कृती", जाणीव प्रकाशन,वाशी ,नवी मुबंई ,२००८,पृ. १०४.

४६ भोईर , मोहन(संपा.) :" आगोट ", संमेलन विशेषांक ,२००५ ,पृ.१२.

४७. भोईर ,मोहन :"तरवा" ,जाणीव प्रकाशन ,वाशी ,नवी मुबंई,१९९५,पृ.१८.

४८ पाटील ,(प्रा.)एल.बी . :"एस.इ.झेर" ,ऋतुजा प्रकाशन ,उरण ,२००७,पृ.१.

४९. म्हात्रे ,धनेश्वर :"देव घरा आयला", निंबाळकर आणि मंडळी ,माधव बाग, मुंबई ,२००९,पृ.१.

५०. शिंदे विश्वनाथ : "शाहिरी वाङ्मयाच्या धारा ",प्रतिमा प्रकाशन ,पुणे,१९९६,पृ. २७.

५१. शंकर सखाराम : "साहित्य अभिरुची ",दिवाळी अंक ,२००३ , पृ. ४२.

५२. मोकल, गो.बा. :"आगरी समाज :शोध आणि बोध",प्रकाशिका- काशीबाई गोपीनाथ मोकल,तुर्भे, नवी मुंबई, १९९६ ,पृ.९४.

५३. विश्वासराव, मंगेश :"दै.सकाळ ",राष्ट्रसेवादलाचा अखेरचा शाहीर ,२२जून २०१२,पृ.४.

५४. पाटील ,आत्माराम :" सत्याग्रही पोवाडा ",पाटील प्रकाशन ,मुंबई, १९५७,पृ. २ .

५५. तत्रैव ,पृ.३.

५६. तत्रैव ,पृ. ५.

५७. पाटील, आत्माराम : "लोकयुगीन आत्मशाहिरी भाग-१",सत्यश्री प्रकाशन , मुंबई ,२००१ ,पृ. ९७.

५८. पोतदार,(डॉ)माधवराव : "संयुक्त महाराष्ट्राच्या लढयात शाहिरांचे योगदान," अनुबंध प्रकाशन,पुणे , २०१०,पृ.९८.

***

प्रकरण पाचवे

आगरी साहित्यातील भाषिक सौंदर्य

प्रकरण पाचवे

आगरी साहित्यातील भाषिक सौंदर्य

५.१ निवेदन (स्वरुप)
५.२ भाष्य
५.३ वर्णन
५.४ संवाद
५.५ स्वगत
५.६ शैली विशेष
५.७ शब्दकळा
५.८ आगरी साहित्यातील शिव्या
५.९ आगरी साहित्यातील अश्लिलता
५.१० आगरी बोलीतील म्हणी
५.११ आगरी बोलीतील वाक्प्रचार
५.१२ समारोप

प्रकरण पाचवे

आगरी साहित्यातील भाषिक सौंदर्य

प्रास्ताविक :

आगरी बोलीतील लोकसाहित्य व अर्वाचीन साहित्य यामधील भाषा, निवेदन, भाष्य वर्णन, संवाद ,स्वगत, शब्दकळा, म्हणी ,वाक्प्रचार , शिव्या ,उखाणे, अश्लीलता, बिभत्सता याचा विचार अभिप्रेत आहे.आगरी बोली ही समृध्द लोकगीते व लोकथाचे दालन असलेली ही संपन्न बोलीभाषा आहे. या बोलीत मागील पंधरावीस वर्षात विपूल साहित्य निर्मिती होऊ लागल्याने वेगळा जीवनानुभव व्यक्त करणा-या अनेक कलाकृती या बोलीत निर्माण झाल्या आहेत.या साहित्यकृतीचा भाषिकदृष्टया विविध पैलू तपासून आस्वाद घ्यावयाचा असेल तर साहित्यकृतीचे भाषिक वैभव तपासणे आवश्यक ठरते. विविध साहित्यप्रकार त्याची शैली,त्यातील आशय,विचार ,सादरीकरण ,अंलकार ,असे विविध मापदंड लावता येतील.आगरी बोलीत कांदबरी ,कथा, कविता,नाटक ,आत्मचरित्र ,ललित, असे अनेक अंगी लेखन कले जात आहे . त्याचा विचारही येथे केला गेला पाहिजे .

५:१ निवेदन :

निवेदन म्हणजे व्यक्त होणे. सादरीकरण करणे. कथानकाला सूत्रधाराच्या रुपाने सादर करण्याचे कसब निवेदनात असते. या निवेदन संकल्पनेबाबत ज्येष्ठ समीक्षक गंगाधर पाटील म्हणतात की "एकामागून एक या क्रमाने येणा-या कल्पित घटनांच्या अनुक्रमाचे निवेदनाने विशिष्ट दृष्टिने व विशिष्ट रीतीने केलेले शब्दरुप म्हणजे निवेदन" [१]

निवेदनाची शैली प्रथमपुरुषी ,त्रयस्थ निवेदनपद्धती असे निवेदनाचे प्रकार असून प्रथमपुरुषी निवेदनात कथानक सांगणारा निवेदक केंद्रस्थानी असतो किंवा गौण असतो. स्वत:ची कथा स्वत:च सांगत असल्याची अभिव्यक्ती त्यात असते.तृतीयपुरुषी निवेदनात निवेदक

पात्रे, कलाकृतीतील घटना, प्रसंग वातावरण स्थळ काळ याबाबत साक्षीभावाने सांगत असतो. निवेदक पात्रे, कलाकृतीशी एकरुप झालेली असतात.

आगरी साहित्यामधील प्रथमपुरुषी व त्रयस्थ निवेदनपध्दती :

अ] आगरी बोलीत समर्थपणे लेखन करणा-या शंकर सखाराम याच्या 'बखर सदाशिव वाशीकराची ' या कांदबरीतील निवेदन पाहू --

१)आगरी कांदबरीतील निवेदन :

" दादरला गाडी थांबून तमाम गर्दीतून वाट काढत जिना उतरुन खाली आलो तो झोळीत हलकेच हात घातला. साला पाऊच नाहीच . पाऊच गायब. झोळी खांदयावरुन काढून समोर उलटी केली. झोळीत फक्त शाळेच्या कपाटाच्या ड्राव्हरची चावी ,मग पाऊच कुठे ? तशीच जिन्यांवर धाव घेतली. प्रत्येक पायरी पायरी बघितली ट्रेनमध्ये पाउच पडला असावा म्हणून धावत प्लॅटफॉर्म नंबर दोनवर गेलो पण ट्रेन गेली .अरे ट्रेन ! जोरात हाक मारली गर्दीत हाक विरली . प्लॅटफॉर्मवर खांदयावर भिका-यासारखी झोळी टाकून उभा होतो. मुंबईतला पहिल्या पगाराचा पाऊच मारला गेला होता. रस्त्यावर बसल्या भिका-याची लोकांना दया येते. लोक त्याला पैसे टाकतात हा भिकारी मास्तर त्याला कोण टाकणार.? "(पृ. २७९.)

शिक्षकी पेशातील आपले दु:खद अनुभव प्रा.शंकर सखाराम यांनी मांडले आहेत. एका विनाअनुदानीत शाळेवरील शिक्षकाची व्यथा स्वत : पात्र बनून प्रथमपुरुषी शैलीत केली आहे .ही कांदबरी म्हणजे प्रा.शंकर सखाराम यांचा जीवनानुभव आहे .त्यात पहिला पगार लोकलमध्ये चोरीला गेल्यामुळे त्यांचे मनोविश्व निवेदनातून त्यांनी व्यक्त केले आहे.

२) आगरी कथांमधील निवेदन :

हरीभाऊ घरत यांच्या 'हळद रुसली' या कथासंग्रहात सती या कथेतील तृतीयपुरुषी निवेदन येते. "हालीचे जमान्यात शेनिमापासून लगनाचे हालदीचे मांडवापरेन दारुचा पान्यासारखा उपेग केला जात असल्याने खे-यापा-याना न शहरात दारु पिने या परतिस्टीचा इशय बनून जेला. तवा दिसरात दारु पिन्याची सवय हासलेला तुकाराम तिसा बेवरा हासला तनी तो अंदसरदेच्या अगदी

इरुद्ध व्हता. भूताखेतांवर न त्याचा अजिबात इस्वास नवंता ,कदाच्यान डयुटी बजावताना त्याला लय ठिकानच्या वस्सार न भयानक जागरन राती बेराती कराचा लागल्यामुळे त्याच्या या मत बनला आसावा. काय का असेना पण त्यांचे धारसी मनामुलचं त्याचा या मन बनला आसावा आपून धरुन चालू या. अशा या तुकाराम भगतानं माफ करा हं एक सांगाचाच रावून जेलाच भगत या तुकारामचा आरनांव हाय. नयत तुमचा उगीच घोल व्हल नं चा तुकारामन एका मेनाल बाबाचा बुरका उंगरुन त्याचा खरा सोरुप उगरा पारला व्हता .चिरला न जासई ही जवळ जवळ हाकंवरची गांवा व्हती ,दोनी बी गावानचे हाद खारीची पानी बायेर उगरीन खांदावलेली व्हती.तव्हरा कनाला, दोन बी गांवाच येकूच समशान व्हता". [पृ.१७३] आगरी कथेतील हे निवेदन तृतीयपुरुषी असून ते कथेशी एकरुप झालेले दिसून येते.

आगरी बोलीतील आत्मचरित्रामधील निवेदन :

' पत्रावळ 'हे ए.डी.पाटील याचे आत्मचरित्र आहे. प्रथम पुरुषी एक वचनी निवेदनात त्यांचे हे आत्मचरित्र आहे. सज्जन असलेल्या या माणासांने खरेखुरे आत्मचरित्र लिहिले आहे.

“ चौथीची वार्षिक परीक्षा शेजारच्या पिरकोनच्या मराठी शाळेत व्हायची. परिक्षेसाठी आम्ही चौथाची सर्व मुले पिरकोनला जायचो ,परिक्षेला जाताना आयआबाचे पाया पडून त्यांचे आशीर्वाद घेतले. आबाने माझ्या कपाळाला गंधऊटी लावली होती. गंधउटी लावण्याचा प्रकार मला मान्य नव्हता पण आबाला सांगण्यात अर्थ नव्हता. परीक्षा आटोपली सर्व पेपर चांगले गेले . सायन्सच्या प्रश्नपत्रिकेत 'खोकताना तोडांसमोर काय धरावे 'असा प्रश्न होता त्यावेळी मी फडक्याच्या ऐवजी 'धरपा' शब्द लिहिला होता .घरी आल्यावर माझ्या आतेभावाने [राजा म्हात्रे] प्रश्नांची उत्तरे कशी लिहिली हयांची पडताळणी केली तेव्हा वरील प्रश्नाचे उत्तर धरपा म्हटल्यावर त्याला जोराचे हंसू फुटले होते. ते आजदेखील मला आठवते. मात्र पेपर तपासणा-या शिक्षकाने सदरचे उत्तर बरोबर दिले की नाही हे मला कसे समजणार. ” (पृ.३८)

साहित्यकृतीतील निवेदन प्रथमपुरुषी असो अथवा तृतियपुरुषी निवेदनातून निवेदकाची जीवनानुभव घेण्याची पद्धती प्रत्ययाला येते .त्रयस्थ निवेदनातून पात्रांच्या बाहय व अंतरीक वर्तनाचा वेध घेतला जातो. आगरी बोलीतील कादंबरी,कथा, आत्मचरित्र यामधून वेगवेगळया निवेदन पद्धती मधून प्रसंगाला , जिवंतपणा रसरशीतपणा आला आहे .प्रसंगाचे सादरीकरण निवेदनाच्या गुंफणीतून पुढे सरकत असते. कथानकाला प्रवाही करण्याचे काम, उत्तम निवेदनातून झालेले दिसून येते.

५:२ भाष्य :

निवेदक कथानक सादर करीत असतो. कथन करीत असतो ते करीत असना तो पात्राविषयी प्रसंगाविषयी आपले मत अभिप्राय स्पष्टपणे किंवा अप्रत्यक्ष मांडत असतो. त्यांच्या संबधीच्या हया मताला अभिप्रायाला विचाराला वा चिंतनाला 'भाष्य' कॉमेंटरी असे म्हटले जाते. साहित्यकृतीमध्ये निवेदकाने परिस्थितीवर प्रसंगावर भाष्य करणे महत्त्वपूर्ण असते. कारण अशा भाष्यातून घटनांचे , प्रसंगाचे मूल्यमापन होते. निष्कर्ष निघतो. त्यातून क्रियाप्रतिक्रिया ,पात्रांचे संवाद ,विसंवाद कळतात. जीवनासंबधीचे सार उपलब्ध होते. मानवी जीवनमूल्याचे भाष्यातून सादरीकरण होते. सर्व घटनांची सांगड घातली जाऊन त्यातून सारांश रुपाने भाष्य व्यक्त होते.

१) आगरी कादंबरीतील भाष्य :

' वस्ती नसलेले गांव ' या अविनाश पाटील यांच्या कांदबरीत डुबीने खाडीतून वाळू [रेती] काढून मुंबईत बांधकाम व्यावसायिकांना विकणा-या मचवेकराचे कष्टप्रद जीवन या चितारले आहे. त्यांच्या जीवनावर भाष्य केले आहे आगरी रेतक-यांना वाळू विकत घेणारी व्यापारी कसे लुटतात. त्यावरचे हे भाष्य

" माल मोजायची डबकीसुध्दा [ब्रासपेक्षा] आकाराने जास्त सर्वच बाजून रेतकर मंडळीची हे सावकार लोक गळचेपी करतात. शोषून टाकतात. जळवासारखे रक्त शोषून मोठे होतात. सरळ मार्गानी श्रीमंत होणारे फार थोडे. आडमार्गानी चोरांच्या आळंदीला जाणारे जास्त.

सुकदाने जास्त न भडकता तडजोड केली. पंधरा माणसांच पोटाचा प्रश्न होता. एक जिगरमेल मचवा पंधरा कुटुंबाचा अन्नदात्ता होता. पुढच्या वेळी फसायचे नाही. याची खूणगांठ सुकदाने मनाशी बांधली पैसे सद-याच्या खिशात कोंबले.

“ये रख ”

“काय ”

“बक्षीसी ”

“अरे ले भाई ” कारकून मध्ये चोंबडेपणा करीत म्हणाला मगाशी झालेली तणतणी कमी करावी व पुढच्या वेळी सुकराम वाळू घेवून आपल्याकडेच यावा असा दुहेरी उद्देश होता. शेटने पुढे केलेली पन्नासाची नोट घ्यावी की त्यांच्या थोंबाडावर मारावी असा क्षणभर सुकदा तांडेलाने विचार केला. या पन्नास रुपायात खपणा-या बापयांना एकवेळची मासळी तरी आणता येईल असा विचार करुन ती पन्नासाची नोट त्यांने घेतली “ घ्या काय चोराची लंगोटी !” सुकदाने ती नोट घेऊन खिशात घातली डोळे मिचकावून स्वत:शी हंसत तो बाहेर पडला. (पृ१७७-१७८)

या कांदबरीतले हे भाष्य खाडीतून डुबीने शिक्यांवर वाळू [रेती] काढून मुंबईच्या बांधकाम व्यवसायीकाना पुरविणा-या रेतकर आगरी खलाशाबाबतीत आहे.मध्यस्थ (middle man)हा उत्पादकांना हा नेहमीच पिळून जास्त नफा कमवित असतो. जे कृषीउत्पन्नाच्या बाबतीत आहे ते अन्य क्षेत्रातही आहे. आगरी समाजजीवनातील एक वास्तव याद्वारे स्पष्ट झाले आहे. दलाल केवळ फोनबाजी करुन कष्ट न करता नफा कमवतात पण कष्ट करणारे श्रमिक मात्र योग्य मोलापासून वंचित रहातात. त्यावरचे हे काळजाला भिडणारे भाष्य आहे

२)आगरी कथेमधील भाष्य :

प्रा.ए.डी पाटील यांच्या 'सपान 'या कथासंग्रहात कूस ही एक महत्वपूर्ण कथा आहे. रखमाची ही कथा आहे नवसा सायासाने जन्माला आलेली स्वरुप सुंदर असते तिचे लग्न होते पण नवरा दारुडया निघतो . व्यसनामुळे तो लवकरच मृत्यू पावतो.जन्या सुताराच्या पोराची वाईट नजर रखमावर असते पण ती कुणाला दाद देत नाही. विधवा रखमाच्या जीवनात बाहेर गांवचा

साहेब आला. शेजारी रहायला आल्याने दोघाच्या मैत्रीचे रूपांतर प्रेमात होते.त्याच्यापासून रखमाला दिवस जातात . गांव पंचायमध्ये रखमा दोषी ठरविली गेली ,रखमाला बोलावून घेतले . डौलदार चालीन रखमा पंचायती समोर न घाबरता आली.

" रखमा आमच्या गावाची गुन्हेगार आहेस-- "

" तुमच्या पंचायतीमंदी मी गुन्हेगार आसन ,पन परमेश्वराच्या दरबारात मी गुन्हेगार नाय, जाऊन त्या परमेश्वराला इचारा की स्त्रीचा हक्क काय हाय म्हणून ?मला आय व्हायच व्हतं म्हणून झोपले सायबाखाली हा माझा गुन्हा नाय" ती विधवा असली तरी स्त्री जन्माची सार्थकता आई होण्यातच असते हे अडाणी रखमाचं भाष्य सुन्न करतं.

३)आगरी आत्मचरित्रामधील भाष्य :

'स्मृतीगंध' हे सुनंदा मोडखरकर यांचे आत्मचरित्र आहे. यामध्ये आगरी विधवा व त्यांचे पुर्नविवाह या बाबत महत्त्वाचे भाष्य केलेले आहे. दोन लहान मुले पदरी असताना ऐन तरुणपणात नवरा मरुन जाणे हे दु:ख स्त्रीला असहय होते. अशा विधवाचे लग्न होणे कठीण असे. आगरी समाज शैक्षणिकदृष्टया त्याकाळी मागासलेला असला, जरी गरीब असला तरी वैचारिकदृष्टया प्रगत होता.काही प्रथा,रुढी खूपचांगल्या टिकवल्या होत्या. मोडखरकरबाईंनी आपल्या आत्मचरित्रात अशा अनेक आठवणी टिपून ठेवल्या आहेत . “आगरी समाजाचा अनेक चांगल्या प्रथा , परंपरा आहेत. त्यात विधवाबाईला विधूर पुरुषाशी पाट लावून सौभाग्यवती होता येते.या प्रथेप्रमाणे आगरी समाजात कोणत्याही विधवेला माहेरी राहून लाजीरवाणे जीणे जगावे लागत नव्हते. या काळात सवतकुर्घा " देण्याची प्रथा दूरवर विचार करणारी आहे ."(पृ.४९) हा 'सवतकुर्घा ' मुस्लीम समाजातील ' मेहर' प्रमाणे असे.पाट लावून दुसरा विवाह करणा-या स्त्रीला हमी रक्कम अथवा संपतीतला वाटा पतीकडून निश्चित केला जातो . आगरी समाजात हुंडा दिला घेतला जात नाही .तरीही प्रतिष्ठेच्या नावाखाली मांडवप्रथा , हळदी संमारंभ , या सारख्या अनावश्यक गोष्टीवर होणारा वायफल खर्च यावरही अनेक साहित्यकृतीतून भाष्य आलेले तपासता येते .

५:३ वर्णन :

आगरी बोलीतील साहित्यात आलेली वर्णने विविध प्रकारची आहेत. त्यामध्ये निसर्गवर्णन अधिक आहेत. साहित्यकृतीतील पात्र हे घराशी समाजाशी जोडलेले असते. त्यातूनच साहित्यकृती मध्ये वातावरण निर्मिती होते. नाटकामध्ये संवाद असल्याने त्यात वर्णन मात्र अत्यंत अल्प किंवा नसल्यासारखे असते."चित्रशैली अंलकरण व कल्पनाविलास यामुळे वर्णने प्रतीतिक्षम होतात. वर्ण्यविषयाच्या अंगापांगाचे ज्ञान, तल्लख संवेदनशीलता आणि नितळ शब्दकला त्यासाठी हवी असते ." [२] डॉ. मंचरकर यांच्या वर्णनाविषयीच्या स्पष्टीकरणातून वर्णनासाठी आवश्यक असणारे गुण आणि क्षमता स्पष्ट होते.

आगरीसमाज प्रामुख्याने खाडीकिनारी डोंगरद-यात रहातो त्यामुळे आगरी साहित्यिकांच्या साहित्यात कोकणाचे निसर्गवैभवाचे वर्णन येते .कोकणी आगरी कोळी समाजाचे वर्णन येते.

१) आगरी कांदबरीतील वर्णन :

प्रा .शंकर सखाराम यांच्या 'कोसलन ' कांदबरीतले आगरी समाजाचे तेथील निसर्गाचे वर्णन सांस्कृतिक जीवनाचे वर्णन अप्रतिम आहे.गावच्या निसर्गाचे वर्णन खालीलप्रमाणे आहे.

" चैत्राबरोबर वैशाख उपडा झाला चैत्रातील सणउत्सव संपले. वैशाखाचा सप्ताह उरकला. दिवस आगोटी पूर्वीचे आले. डोंगर गांवदरणी यातील आंब्यानी हात आखडता घेतला . आंब्यावरचे आंबे संपले .गावदरणी मात्र बाठयांनी भरलेली होती.शेजारच्या करवंदीनी अंगे हालवली .रोज गावात भरून येणारे द्रोण आता जेमतेम बुड झाकून येऊ लागले.रानातील फुले फळे, म्हातारी झाली.झाडे हंबारायला लागली.वाहवा, कुडा यांचा नूर उतरला.मात्र सावरी , पांढरे चाफे,ऐन, धामण यांच्या अंगावर लव उठू लागली दिवस आगोटीचे जवळ आल्याची बारीकशी हाकाटी झाली ." (पृ.६-७).

२)आगरी कथासंग्रहातील वर्णन :

आगोट लागते मृगनक्षत्राचा पहिला पाऊस पडला की सर्व शेतेभाते पाण्यानी भरून जातात .नदीनाले भरतात .समुद्रातली मासळी वंशवृध्दीसाठी उलट दिशेने वाहात येते म्हणजे

खाडया उधवते यास उधवण किंवा वलगण असे म्हणतात .बेमटयाचा बेरा या आपल्या कथासंगहात या उधवणीचे सुंदर वर्णन चंद्रकांत पाटील यांनी केले आहे. " सारी खलाटीच हिरव्यागार गालीच्यानी बहरली खलाटीच्या हिरवाईन आकाशीच्या निळाईला फिकं पाडलं काळ्या आयच्या रुपाला हिरवं लेणं लाभल. उधवणीच्या चिमण्याना तं (चिमणा नावांचा मासा) ऊत आलता.द-हया (दर्या), खा-या खैसा, मीठबंदर नि खलाटी यामध्ये चंदेरी बावाचा चिपरा कोसळ्ला. एकेकाची झरणीच लागली ,कोण जातय पुढं खलाटीन सपय जाग्यावर बाव पेरीन टम झालता. एकदा पोटा घसूनघसून हिरव्या गर्दीत धिंगाणा करून चिलीपिली इवतोय (वितोय) असे त्या उधवणीच्या बावाला झाले होते.कांगाली चिमनी त जीव खात होती.मं बेमटयादा कशाला खमटवार बसतोय ? घेतला पाग चालला झोलाला . लक्तारलेला नंगोटा चारफेशी करगोटयाला पेंडाल्ला होता. कमरेमागे कुल्हावं झोलखांडा देत आखी झुलत होती". (पृ. १-२.)

३)आगरी आत्मचरित्रामधील वर्णन :

खाडयांच्या परिसरात राहण-या आगरी समाजाचे पावसाळ्यात काय हाल होत असत यांचे वर्णन थळेबाईनी आपल्या आत्मचरित्रात वास्तवपणे केले आहे . आजची तिसरी मुंबई म्हणून महानगरी होऊ पहाणारे उरण -महालण साठसत्तर वर्षापूवी छोटेसे खेडेगाव होते .पावसाळ्यात चिखलानी भरलेले रस्ते, पायवाटा असायच्या याबाबत वर्णन करताना त्या लिहितात.

"लावणीच्या वेळी गुडगाभर चिखलात पाय रोऊन डोक्यावर ताडाच्या पानाचे इरले , खोरी घेतलेल्या बाया, सभोवार हिरवीगार शेती , बाजूच्याच शेतात डोक्यावर कांबळी हातात नांगर घेतलेला शेतकरी व मुसळधार पाऊस हे दृश्य अतिशय विलोभनिय दिसे.त्यात बेडकांचा डरॉव -डरॉव आणि स्त्रियांच्या गाण्याच्या सुरांचा मिलाप होऊन त्या सुराला सुंदर असा नादमधुर गोडवा येई.पावसाळ्यात (उरणच्या) एका आळीतून दुस-या आळीत जाणे म्हणजे एक मोठे दिव्य असे. आमची मांडळआळी पश्चिमेला वारीकआळी पूर्वेला गोसपाडा ,वारीक आळीतील रस्ता म्हणजे चिखलांची दरीच. दहा मिनिटात जिथे पोहचायचे असेल तिथे जायला अर्धाएक तास

लागे. चिखलात एक पाय रुतला की दुसरा काढे पर्यत पहिला चिखलात रुतलेला असायचा.गोसपाडयावर जाताना छातीभर पाण्यातून जावे लागे " (पृ.२०)

४)आगरी कवितेमधील वर्णन :

कवी होण्यास काही वय लागत नाही ते निवृतीच्या वयात हरिश्चंद्र माळी कविता करु लागले. बैलबाजारातून विकत घेलेल्या बैलाचे वर्णन या कवितेत केले आहे.ठाणे जिल्हयात मुरबाडजवळ म्हशागाव आहे.तेथे जनावरांचा मोठा बाजार भरतो अशा म्हशाच्या बाजारातून आणलेल्या बशाबैलाचे आगरी कवितेतील वर्णन खालील प्रमाणे आहे .

" जत्रेला गेलो होतो म्हशा
न हानला बईल बांडा बशा
कडाक्याच्या थंडीमध्ये
घेतली हो भरपूर दारु
तमाशा बघता बघता भेटली
तिथेच मजला ही पारु
दारुच्या नशेत खरेदी केला माकड मुशा //१//
उठ म्हणालो समोर जाऊन
कांठी घेतली हाती
काही केल्या ऐकत नाही
मग शेपे खाली घातली बोथी
तरी हालेनात तोंडावरच्या माशा //२//
शर्यतीला मी घेऊन गेलो
बैलाला आखाडयावर
शिंगाट हालविता उदमस झाला.

जुकार ठेवला मानेवर

मग मारल्या रागात पराणीच्या टूश्या //३//(पृ.२०)

या कवितेतील बश्या बैलाचे हे वर्णन उत्तम आहे.

१) आगरी नाटकामधील वर्णन :

नाटकात येणारी वर्णने ही व्यक्तीची ,स्थळांची अथवा प्रसंगाची एखादया महत्त्वपूर्ण घटनेचीही असतात.सुक्ष्म अशा निरीक्षणात्मक तपशिलाने माहितीने वर्णने अधिक स्पष्ट होतात. आपल्या जमिनी वाचविण्याकरिता आगरी शेतक-यांनी अनेक लढे दिले .या सर्व संग्रामात स्त्रियांचा मोठा सहभाग होता .आताच झालेल्या सेझ विरोधात लढा देण्यातही स्त्रियांचा मोठा सहभाग होता. नवीमुंबईत काही ठिकाणी संपादित जमिनीवरील सेझमध्ये नवे उद्योग आता येणार आहेत. परंतु त्यामुळे सेझच्या विरोधातील आंदोलनाचे महत्त्व कमी होत नाही. आपली जमीन वाचावी याकरिता घराघरातून महिला आंदोलनात उतरल्या होत्या.महिलांच्या या अपूर्व धाडसाबाबतचे वर्णन एल.बी. पाटील आपल्या पात्रांच्या माध्यमातून करतात.

बाबी : भानगर व्हनार , चिरनेरला जंगलाचा सत्याग्रह झाला तवा त्यान बाया व्हत्या.दास्तानला शेतक-याचं आंदोलन झालं तया पून बाया व्हत्या. मंग आया आमचा शेत झेवाला आनं गाव उठवाला आल ,मंग आम्ही का बघत राहू ? पोरानो ,तुमी शिका, तुमी सदया दूर रहा आमीच बगा आया काय करतून त्या!

गोविंद : भास्कर तुझी आई ...?

भास्कर : कमी शिकलीय , गरीब आहे पण तिला माझा ,बाबांचा ,गावाचा या शेतीचा ,या भागाचा अभिमान आहे .राबराब राबते आणि माझं घर सुखी ठेवते, इथल्या शेतक-याला थोडस असलं तरी तो सुखाने जगतो.इथला शेतकरी कर्जबाजारी नाही .कर्जबाजारी नाही म्हणून तो आत्महत्या करीत नाही. सरकारवर त्याचं ओझ नाही.कारण इथली जमीन सुपीक आहे .त्या पिकावरच येथे कित्येक पिढया जगल्या . कारण आजवर येथे सेझचे भूत नव्हते. (पृ.२९.)

आगरी महिलांचे हे वर्णन नाटकाराने चित्रमय शैलीत अप्रतिम केलेले आहे .

५:४ संवाद:

दोन पात्रे अथवा दोनाहून अधिक व्यक्ती यामधील परस्पर संपर्काचे साधन म्हणजे संवाद होय. साहित्यात कादंबरी ,कथा,नाटक अथवा आत्मचरित्र यामध्ये कथानकास गती येण्यासाठी ते प्रवाही होण्यासाठी संवाद आवश्यक असतात. " कादंबरीमध्ये संवादाचा प्रमुख हेतू पात्रचित्रण हाच असतो त्या पात्राचे व्यक्तिमत्त्व ,त्याची मन:स्थिती , त्याचा वर्ग त्यांची पंरपरा यांची ओळख या संवादातूनच पटते. तसेच पात्रापात्रातील परस्परसंबधावर संवादाने प्रकाश टाकला जातो. "[३] राहणीमान ,त्यांचा सामाजिकस्तर वास्तवाची जाणिव संवादातून उलगडत जाते. घटनांमुळे व्यक्तिरेखा जिंवत होतात. कथानक पुढे सरकत रहाते. प्रत्यक्षाचा भास कायम राहील अशी संवादांची लांबी रुंदी असल्यास ते अधिक परिणामकारक ठरतात.

आगरी कांदबरीतील संवाद:

शंकर सखाराम यांच्या 'भूक ' या आगरी बोलीतील कादंबरीतील संवाद खूपच उद्‌बोधक आहेत.कमीतकमी शब्दात जास्तीतजास्त परिणमकारकता त्यांच्या संवादरचनेत दिसून येते. तंटामुक्तगाव या संकल्पनेची खिल्ली त्यांनी उडविली आहे . गावाशेजारी कातकरीवाडीवर रहाणा-या कातक-याच्या संवादातून ते व्यक्त झाले आहे .दगडया दगडी या कातकरी जोडप्याचा संवाद-

“ आज पावसेर (दारु) हवी होती हय अंग दुखवं माने ”

“ चांगले मुहूर्ताला गलास हवा ,हये गलास बिगर मजा नेहे ”

“ बाबा रे आथा दारुबंदी हिनी रे , ते सरकारनी तंटामुक्ती गाव का काय ते काढ हं ”

दगडी आठवून बोलली .

“ कासना तंटामुक्ती गांव ? तं काय , आरं गाव तथं तंटा ! तंटया इना गाव कसा वं ? या सरकारचा काय यगळाच धोरन आहा ” दगडयाने ताटलीतच हात धुतला.

" काय समजं ने हे " " काय समज नेहे,सरकारला गावठी दारुना धंदा बिसवून इंग्लीस दारूचा धंदा वाढवूचा हे " (पृ.१९.)

भांडणाशिवाय गांव कसा असू शकेल ? ही कल्पना एका कातक-याला पटतच नाही . कारण भांडणे हे जिवतपणाचे लक्षण आहे. तो म्हणतो " तंटया इना गाव कसा वं ?" म्हणजे भांडणाशिवाय गांव कसा असू शकतो ? कारण तंटामुक्त गावाचे अध्यक्षपद मिळावे म्हणून गा

" डोकरे आयं कला एकसारखी घोरनवरी बोलतस ?आम्ही काय घो-या झालू काय . बारा वर्सा पून पूरी नाय झाली . बिसुन बोलू नको आम्हाला घो-या ,घो-या .मना पका राग येतय "

मी आजीला रागाने बोले.

" अगो येसू ,रागेवतस कला तुला काय घोरी नाय बोललू , आगो पोर बारा वर्षाची झाली करी तिचा लगन कराला व्हया. पोर म्होटी झाली करी आशीबापासचे जिवाला तिचे लगनाचा घोर लागतय मंघून घोर नवरी बोलतान हो . " (पृ.५२.)

एका आजीचा आणि वयात आलेल्या नातीचा संवाद आपल्याला मागील काळात घेऊन जातो.

आगरी नाटकातील संवाद :

आगरी लग्नात व हळदीत फुकटचा ताव मारायला नातलगाबरोबरच काही आगंतूक हवशेनवशे शिरतात त्याबाबत गजानन म्हात्रे यांनी त्याचे संवादाने आपल्या 'धुरकुस ' आगरी नाटकात गंमत आणली आहे .तो संवाद पहा.--

महादेव: ओ शांताराम शेट , मंगारी खुर्चिन काय बिसलव , म्होर चला बसाला सोफ्यावं

शांताराम : आलो हं ,आम्ही गरीब अन्न खाऊन जगतून ,आरं मना गरीबाला सोफ्याची सवय नाय, आरं अति सोलं न बो-हनान लोळ.

महादेव: (जवळ जात) आरं माझी इज्जत नको कारु, तू आखरं कसा रं ?

शांताराम : आरं माझी चुलत बहिनीस लिला येच गांवान दिलीय.तवापासून आखरं माजा घरोबा हाय . पून नंदीबैल होऊन तू ये मुलखान कसा काय आलास ?

महादेव : आरं ये नवरी हाय नं ,माजेच कॉलेजान व्हती, त्या क्लासमेटं बोलतात त्या नं.(पृ.४०)

५.५ स्वगत:

कथा ,कादंबरी अथवा नाटक या कलाकृतीत निवेदनाव्दारे कथानकास पूरक अशी पात्रांची निर्मिती होत असते,पात्रे नायक,सहनायक,उक्तीकृतीतून पात्रांचे व्यक्तिमत्त्व आकारास येत असते. पात्रांच्या मनातील क्रिया-प्रतिक्रिया मते विचार स्वगता मधून व्यक्त होत असतात. पात्राचे स्वत:चे मत ,विचार,मनातील खळबळ स्वगताव्दारे व्यक्त होत असते.

१)आगरी कांदबरीतील स्वगत : .

' भूक ' या कादंबरीत शाळेवरची कौले चोरीला गेल्याने शाळा बंद करण्याची वेळ मास्तरवर येते परंतु ही चोरी केवळ भुकेपोटी केलेली असल्याने मास्तरचे स्वगत महत्वपूर्ण वाटते .

" दगडयानं कौल विकली नाहीत ,त्याच्या पोटाच्या भुकेनं ती विकली.त्याच्या मुलांच्या ज्ञानाच्या भुकेसाठी ती विकली. त्याला आता पश्चाताप झालाय बघ.तो चोर नाही , त्याची भूक चोर आहे. 'बुभुक्षित:किं न करोती पापम !' (पृ.१४५.)

शंकर सखाराम यांच्या वरील कादंबरीतील हे मास्तरचे स्वगत गरीब दगडया कातकरी चोरी का करतो याचे विदारक चित्र स्प्ष्ट करतो .

आगरी कथेतील स्वगत :

प्रकल्पात जाणारी जमीन हाच आगरीकथा, कविता,कादंबरीमध्ये मध्यवर्ती विषय झ‍ालेला दिसून येतो व त्याचे विविध पैलू दिसतात.जमीन गेल्यावर पैसा येईल त्यामुळे नव्या पिढीला काहीही वाटत नाही मोहन भोईर यांच्या पांतुगला या कथासंग्रहातील ही कथा .चांग्या आजूच्या रूपाने अनेक वृद्ध शेतक-याचे मनातील दु:खे लेखकाचे स्वगतातून व्यक्त करतो.

“आरं हिरवे कचाक गवतान लाल मातीची पायवाट कशी सोन्यासारखी वाटायची .नये सोन्यासारखे जमिनीचा आता या ऐसा ...? ”

चांग्याआजूच्या खोल डोळयातून पाणी बाहेर आलं.माझ मनही जड झालं. त्याच्या मनातला डोह मी हलवला खरा माझ्या उत्सुकतेपोटी .पण त्या डोहातले पाणी गढूळलं . सुरकुतल्या हातान लहान पोरागत त्यांनी डोळयातल पाणी पुसलं. मी त्याच्या मनाची वेदना जाणली.अन त्याच्या

थोर मनापुढे आपण किती थिटे आहोत हे सत्य जाणवल.हया प्रकल्पासाठी आमच्या गांवातील सर्वाच्याच जमिनी चांग्याआजू प्रमाणे गेलेल्या पण आमच्या शिकल्या मनाला त्याचे फारसं सोयरसुतक नव्हत.जमीन गेल्याचं वरवरचं दु:ख,हिरवं सौंदर्य नष्ट झाल्यावरची व्यथा (पृ.५८.) असहाय्य पोरकेपणाची भावना या स्वगतामधून व्यक्त झालेली दिसून येते .

आगरी कवितेतील स्वगत :

नवीमुंबईत आता विमानतळ होणार आहे .या विमानतळावरुन येणा-या विमानात बसण्याची स्वप्न हे शेतकरी प्रकल्पग्रस्त बघतात यावर मार्मिक स्वगत .पुंडलींक म्हात्रे यांच्या ' सपान 'या कवितेतील आहे.

" झाला इवानतल ,मंग बसणार इवानान
परकल्पग्रस्ता तू बघू नको सपान
जातीसाठी तूमी माती खाली आजवर
तुमचेच पुडा-याई केला तुमचेवर कहर
झेवून कंतराटा ते झाल लय म्होटं
ठेवलन तूमाला बनवून सागरगोट
तरी मारताव माशा त्यांचेच मुतान (पृ.६२.)

४)आगरी आत्मचरित्रतील स्वगत :

'अवतीभवती ' (सुचेत्रा थळे) हे गाजलेले आत्मचरित्र आहे .या आत्मचरित्रातून जुना आगरी समाज समण्यास खूप मदत होते. आपल्या शिक्षकाबाबतचे आपल्या मनातील आठवणीचे स्वगत सांगताना थळेबाई लिहितात.--

"उरण येथिल मुलींच्या शाळेत व्हर्नाकूलम फायनलची परिक्षा चालू होती .माझा नंबर खिडकी जवळ आला होता .उरणच्या शाळेतील रहाळकरगुरुजी सुपरवाझरचे काम करीत होते.एखाद तासाने माझे लक्ष खिडकी बाहेर गेले . मोकाशी गुरूजी रस्त्यालगतच्या दगडावर बसले होते.त्यांनी मला हाताच्या खुणेने सांगितले लिहं ! लिहं ! छान पेपर लिहं ! गुरुजीचे ममत्व पाहून माझे हदय पिळवटून गेले .पेपर्स मधील पुढील अक्षरे डोळ्यातील पाण्याने धूसर झाली .सर्व पेपर्स

संपेपर्यत गुरुजींचा हा नित्यक्रम होता.या आधुनिक सानेगुरुजीचे विदयार्थावरील वात्सल्य ,प्रेम, व्यक्त करण्यास शब्द अपूरे पडतात. " (पृ.११७.) या स्वगतामधून गुरु बाबतची समर्पित भावना व गुरुचे ममत्व भावनेने मागर्दर्शन करणे , गुरूला आई वडिलानंतर जीवनात महत्वाचे स्थान यामुळेच असते

५:६ शैली विशेष :

एखादी साहित्यकृती ज्या स्वरुपात आपणासमोर येते त्या समग्र रुपाला अभिव्यक्ती म्हटले जाते.तर या अभिव्यक्तीच्या काही विशेषांना शैली म्हणता येईल साहित्यकृतीतून भाषेचे स्वरुप , अनुभवाचे स्वरूप तो अनुभव ज्या साहित्यप्रकारातून आविष्कृत झालेला आहे त्या साहित्य प्रकाराचे स्वरूप आणि लेखकाचे व्यक्तिमत्त्व अशा विविध घटकांमधून ती शोधता येते.प्रत्येक लेखकाची लेखनाची जातकुळी अलग अलग असते.व्यक्ती तितक्या प्रकृती याच न्यायाने जेवढे लेखक तेवढया त्यांच्या लेखन पद्धती असे म्हणता येईल "Stayle is a man " असेही म्हटले जाते.सर्व निकषातून लेखकाची शैली शोधता येते.

१)आगरी कांदबरीतील शैली :

प्रा.शंकर सखाराम याच्या कादंबरीतील सरळ काळजाला भिडणारी भाषा,एका चित्रकारांच्या दृष्टीने टिपलेले चित्रण 'भूक' कादंबरीत पहावयास मिळते. जमिनजुमला नसलेल्या आदिवासीना शेतात मोलमजुरी करुन ,गुरेढोरे राखून पोट भरावे लागते.या कातकरी वस्तीतील जीवनाचे चित्रण नारळी पौर्णिमेच्या सणानिमित्त केले आहे त्याची ही चित्रशैली पहा --

" नारळी पौर्णिमेच्या भरतीवर डोक-याचा पावसाला भरती आलीच नाही.आभाळ बरेचसे नुस्ते झांकून होते. घोडयाचा तोंडाचा वारा आता कासवाच्या तोंडात जाणार ,घोडयासारखा उसळता दर्या, कासवासारखा शांत सपाट होणार , दर्या किनारच्या डोलकरांनी दर्यान नारळ टाकून गलबते लोटली . आगरातल्या आगरकरांनी नारळाची पूजा करुन धरती मातेला नारळ भाताचा नैवेदय दाखविला,कुठे नारळफोडीचे सामने झाले. डोंगर वनातल्या आदिवासी

श्रावणातला आला दिवस भूकमारीचा .श्रावणातला सण आला काय गेला काय सगळे दिवस सारखेच .नारळी पौर्णिमेच्या दिवशी दगडया दगडीला बोलला.

" हे आज कुणब्यासारा गोडभात कर वं "

"गोड भात ? कासना करू ,माने हाडाचा करू ?"

दगडी चुलीजवळ पडलेली रिकामी बासने बघत बोलली.

" तुमने हाडांना नको , तुमनी हाडा निघनी बाहेर! हे तांदूळ, न हे गोड "

दगडयाने रात्री आणलेले तांदूळ ,गुळ गठळीतना काढून दगडीपुढे ठेवले."(पृ.१२१.)

२.आगरी कथेतील शैली :

'शंकरपट 'कथासंग्रहातील अविनाश पाटील यांची 'जोल' कथा आगरी समाजाच्या जीवनाचे नवे दालन खुले करते व वाचकांना नवी अनुभूती आपल्या शैलीने प्राप्त करून देते.

" वैशाखातली उधानाची भरती भोगेश्वरी खाडीच्या दोन्ही तिराना दाटून आली होती . बांधाच्या वरच्या टोकापर्यंत पौर्णिमेची पूर्ण भरती शिगोशिग आली होती .उतू जाऊ पाहणा-या दुधासारखी जरा उंची वाढली तर ओसंडून जाईल की काय ..? अशी धास्ती खाडीचा खारपाटील असलेल्या पद्म्याला वाटत होती.फेसाळल्या लाटा बांधावर आदळून त्यांची झीज होत होती. गरवारबाईच्या पोटासारखी खाडी भरतीमुळे टम्म फुगली होती.हे अखेरचे दिवस असल्याने आगोटीचे उधान मोठे असतात. याची जाणीव खारपाटलाला होती.त्यामुळे दुपारच्या तळपत्या उन्हात तो डोळ्यात तेल घालून संपूर्ण बांधबंदिस्ती न्याहाळीत चालला होता.चुकार आळशी जोल्याने (शेतक-याने) आपल्या वांटणीची बांधबंदिस्ती नीट केली नाही तर वैतागलेल्या खारपाटलाच्या रागाला त्याला तोंड दयावे लागे.खाडीच्या बांधबंदिस्तीचे रक्षण जणू देशाच्या सीमेचे करण्यासारखे आहे असे महत्त्व खारपाटील ओळखून होता ."साल्यानां टाईम नाय बंदिस्ती का-हाला. खार बुडवायची हाय का ..ए साल खंडीचे वरणानं मुतणारं --! " (पृ.३९.)

खाडीचा बांध फुटला जर भरतीचे खारेपाणी सुपिक शेतीत घुसले तर शेती नापीकी होते या भितीपोटी बांधबंदिस्तीची देखभाल देशाची सीमा राखण्या इतपत महत्त्वाचे हे काम असते.

३)आगरी कवितेतील शैली :

' आजूसचा लंगोट ' या कवितासंग्रहातील रामनाथ म्हात्रे यांची 'नवी मुंबई ' कविता आहे .त्याची स्वत:ची वेगळी अशी काव्यशैली आहे .कमी शब्दात ते अधिक आशय सांगतात .

" आई गो आई ,इच काय गो बाई
जीला बोलतान नवी मुंबई //धृ//
सिरकुनी बतं येऊन आखर
भूमिपुत्राना केल ऊगरं
घेऊन त्यांची अर्धी भाकरी
बतं मालकानाचं केलं भिकारी //१// (पृ.२५.)

नवी मुंबईत शेती गेली ,मूळरहिवासी बेघर झाला .सिडकोने भूमिपुत्रांची अर्धी भाकरी (जमीन)घेऊन मालकांनाच भिकारी केले .अशा विडबंनात्मक शैलीत ही कविता आहे .

४)आगरी आत्मचरित्रातील शैली :

ए.डी पाटील यांचे हे आत्मचरित्र वैशिष्टयपूर्ण प्रत्येकाला आपले बालपण आठवून देणारे आहे. त्याची शैली व लिहिण्याचा दृष्टिकोन वाचकाना अंतर्मुख करायला लावणारा आहे

“एक-एक चप्पल पायात चढवित होतो. लाल रंगाची कोल्हापूरी चप्पल पसंत केली . चपलेवरुन सारखा हात फिरवत होतो .नऊ रुपये किंमत सांगितली .नऊ रुपये त्याच्या हातावर टेकले. दोघानी घरचा रस्ता धरला .संध्याकाळच्या वेळी घरी परतलो .घरी आल्यावर रामूने आमच्या सर्व मित्रांना मी चप्पल खरेदी केल्याची बातमी दिली .चप्पल पाहण्यासाठी सारे मित्र आमच्या अंगणात जमा झाले .जो तो हातात घेऊन स्वत:च्या पायात सरकवून नऊ रुपयाचे केवढे कौतुक करीत होते. दुस-या दिवसापासून चप्पल पायात घालून मी रुबाबदारपणे गावात फिरत होतो . काहीजण माझ्या चपलेचे आणि माझे कौतुक करीत होते तर काहीजण टिंगलटवाळी करीत होते.--! ” (पृ.११७.)

५)आगरी नाटकातील शैली :

आपली शैली हे त्या त्या लेखकाचे वैशिष्टय असते .एल.बी पाटील यांच्या नाटकातील त्यांची शैली अल्पाक्षर रमणीयत्वाचा प्रत्यय देते ."बाय चालली इवानान " या नाटकातील ही उपरोधिक शैली पहा अती पैसा प्रकल्पग्रस्ताकडे आला पण त्याचा विनियोग बरा झाला नाही .

नारद: मी काय बोल्तय इ जमीन फायदयाची नाय

शंकर : (उपरोधने) अता

नारद: खर्च जास्त न उत्पादन थोरा ,मं इ ठेवण्यापेक्षा इकलेली बरी , इकलिवं त मॉप पैसे येतीन

शंकर : कती ?

नारद: एके गुंठला सत्तर लाख

शंकर : कती दिस पुरतीन

नारद: ते तुझे वापरण्यावं !

शंकर : वापरण्यावं ? आरं आमी म्हणजे आमची मान्सा आथा नुसता इवान बगाला हाजार रुपये खपवून मुंबयला जातून .शंबर रुपायाचा म्हावरा हानाला दोनशे रुपायाचा पेट्रोल खपवून गारी झेवून पनवेलला जातून .बारमंदी नुसती ढुंगना बघाला येलला हाजार हाजार रुपये ढुंगनावं उरवतून , माननं कंबर वाकतय आवरं डागिन घालतून , आरं कती आलं तरी पैसं कती दिस पुरतीन ? नं आया जिमिन वापरली न नय वापरली तरी ती कय खप नय तशीच रातं .मंग कदास न खपनारी जिमीन ठिवली तं वाईट का चंगला? "(पृ.४२.)

लेखकाची शैली लेखकाचे व्यक्तमित्व ,वैचारीक दृष्टिकोण अधोरेखित करीत असते. त्याला आलेली अनुभूती , वेदना ,संवेदना, त्याची विचार मांडण्याची शैली कलाकृतीत दिसून येते.

५:७ शब्दकळा:

शब्दकळा (डिक्शन) हा शैली विचारांचा एक घटक आहे. या घटकात शब्द आणि त्यांची रचना यांचा विचार केला जातो . मात्र हा विचार विश्लेषणप्रधान आणि साहित्य कृतीच्या एकाच घटकाचा होत असल्याने , साहित्यकृतीच्या समग्र रुपाकडे दुर्लक्ष होण्याची

शक्यता नाकारता येत नाही म्हणून शब्दकळेचा अभ्यास हा शब्दापुरता मर्यादित नसून शब्दाधारे साधलेल्या अर्थाच्या आकृतीशी व प्रवृतीशी निगडित असतो.

साहित्यकृतीत लेखकाने केलेली शब्दाची निवड आणि त्याची आशयाशी एकरसता पाहावी लागते . आगरी साहित्यिकांच्या लेखनात आगरी बोलीचे काही वैशिष्टयपूर्ण शब्द आढहून येतात . काही पुस्तकांचा निर्देश या सदरात केला आहे .

आगरी कांदबरीतील शब्दकळा :

अ)वस्ती नसलेले गांव : हांदा (पृ.१३) , झोलखांड (पृ.१५),पगोल्या(पृ.१५), करवादली (पृ.१५),निसोट(पृ.१६),कोढा(केवढा/पृ.१७),खोसा(पृ.१७),वकोत(पृ.१९),टिपूल(पृ.२०),दंडेली (पृ.२०),तागरी (पृ.२१), घाटी (पृ.३२),केंबळी(पृ.३२),प-हया (पृ.३६),धनीस (पृ.३८),उथळकर (पृ.४०),गचाळणे (पृ.५२),बेणणी (पृ.५७),झाटलीम (पृ.५८) ,पासली (पृ.५८) ,पावटी (पृ.८६),मिरधूळ (पृ.१०३), तापोटी (पृ.११२),हेळकोट(पृ.१३०) ,

ब) सेझ : मेर (पृ .४) ,खापुर्ला(पृ. ८), खलचीवल्हय (पृ .१२), चुंभ-या (पृ .२४) ,ताणा (पृ .११७),पानगा(पृ.१५४), टटोरी (पृ.१७०),जित्राब (पृ. १७२), खांड (पृ. १८०) ,मरगुल (पृ.२०१),गलाटणे((पृ.२०३),

क) रायता : दुडी (पृ.९),खोशी (पृ .१२), कावट (पृ. १६) ,खमटवार (पृ. २९) ,चालवन्या (पृ .३०), जुरूसा (पृ. ३१),लपक (पृ.३३), दमानी (पृ.३६), उभेधाय (पृ. ३७) ,निठवा (पृ. ४५) ,मिलेमांडे (पृ .५०) , ठांगली (पृ .५१) ,पदमोल (पृ .५२) ,लानी (पृ. ५३),पव्हा (पृ .५९) , तर (पृ.६०) ,धान (पृ .७५) , दुमान(पृ. ७६), बोय (पृ .८८), बोथीन (पृ.८८) , रायता(पृ .९०) , सवादयान (पृ.९०),वायली (पृ.११४) ,

आगरीकथेतील शब्दकळा :

अ)दुभंग : सागोती(पृ.१),फाके (पृ.२),मेरल(पृ.४),पटोरी(पृ.११),भस्काटी (पृ.१५) , बिजुक(पृ.१५), मंशा (पृ.१९), इस्कोट(पृ.२४), बिजी (पृ.२५),घटमूट (पृ.३८),उधवणे (पृ .९०) , खुरमुरडी (पृ .५८), बिजी (पृ .६५), तखरं (पृ .६७), खल्वाट (पृ .७४), वखत (पृ .७७), तनी (पृ.७९) .

ब) बेमटयाचा बेरा : निसवला (पृ.१) ,निथालली (पृ.१), आसुसला (पृ.१), वाचकारणे(पृ.२) , गोंडू (पृ.२),डोंभ (पृ.२),बांडयागोष्टी (पृ.३),कहयान (पृ .३) ,खुरेला (पृ.४) ,उबादणे (पृ.५), आबधाकणे(पृ.६), गारका (पृ.७), कंदया(पृ.८), रट (पृ.८), वखोद (पृ.८), ढेंगान (पृ.९), आनसुटया (पृ .१०) , निकल्या (पृ.१०) ,येसकाट (पृ .११) ,जापणे (पृ .११), रमाठमा (पृ .१२), ढेमन्या(पृ .१२) , झरपी (पृ .१२) , बेनव (पृ .१५), मोस (पृ .१६),कुचकुचणे (पृ.१९), बर्की (पृ . २०), वसपाटणे (पृ.२६) ,शिसाटी (पृ .२९),घामटा (पृ .३०),ढकू (पृ .४२), गालोडा (पृ .४३), बोकलं (पृ .४७),थिरला (पृ .५६),गिनगिन (पृ .६७),चाफणे (पृ .९७),

ड)पुण्याई:भुराभांड(पृ.११),उन्हाचाभरका (पृ.१२),बभ्रा(पृ.१७),खटाखट(पृ.५५),बोंबालली (पृ.५५) उखलऊ (पृ.६७),आगा पिछा (पृ.६९),भसकन (पृ.७४), धुमसून(पृ.७५),बकोला (पृ.७९).

क) आगरी कवितेतील शब्दकळा :

१) सारेबाराचा पलाट :बिसून (पृ.७),भानगर (पृ.७), दिरक्या (पृ.९), बुय (पृ.९), गचरी (पृ.११) , बखला(पृ.१४) ,वटी (पृ.१५),इतकुस(पृ.१६),निंबांर (पृ.१७),बिगरला(पृ.२२),वजी (पृ.२३),बिस (पृ .२७),आखरुन तखरुन (पृ.२९),हिज्जत (पृ. ३२) ,दिरक्या (पृ .३३),बिसलेली (पृ.३९), इस्वास (पृ.४१),किसा (पृ.४२),सुरक (पृ.४८).

२)हारकत काय तुमची : बापूस (पृ.१७),समंद (पृ.१७),तरास (पृ.१९) ,जुरुसा (पृ.२०),सादलाव (पृ.२०), आवरा(पृ.२१), इपरीत (पृ.२२) ,मुरगाटलेली (पृ.२३),हिलगावून (पृ.२३), इखारु (पृ.२३),मंगारी (पृ.२५),सकूना (पृ.२५),इनवतय (पृ.२७),तवरी(पृ.२७),कनगा (पृ.२८), गावंडयान (पृ.२९), तनचा (पृ.२९), इतबं टिचबं (पृ.२९), बगराव(पृ.३०), इचित्र (पृ.३१) ,टुटली (पृ.३३),वलचनी (पृ.३५).

३) आजुसचा लंगोट : दिरक्या(पृ.१),बारक्या (पृ.१),ठनगार (पृ.२), मेरली (पृ.५),मेगली (पृ.६),वशेली (पृ. ८),निसोट (पृ.८),बगली(पृ.१०),लरणे (पृ.१३),सोगा (पृ.१४),ऐटणे (पृ.१५), माव (पृ.१८), म्होप(पृ.१९),झेतला (पृ.२१),रैला (पृ.२४),मीनी (पृ.२६),बेगीन (पृ.९३६),कनशी (पृ.३८),आवूशे (पृ.४८).

ड)आगरी आत्मचरित्रतील शब्दकळा:

१) पत्रावळ : बुकलविन (पृ.८),सनकी_(पृ.८) ,हारा (पृ .१२),जोखणे_(पृ .१८), पिचुक पिचुक (पृ . १९),बेरकाळी(पृ .२०),बव्हला_पृ.२७),इखर (पृ.२७),कंदोरी (पृ. ३१), हातीन (पृ.३५) टिपूल (पृ.३५),बखोटी (पृ.३७), खाजण(पृ.३७),कांजी (पृ.३७),धरपा (पृ.३८) ,जव्हरी (पृ.४४), डगर (पृ.९४७),उदमशा (पृ.५०),खवरा (पृ.५१),गोव्हारी(पृ.६०), गदमणे(पृ.१०१), बासन(पृ.१०५), उसाट (पृ.१०८),गुलूम (पृ.१०८), वझा_(पृ.१२४),इकर _(पृ.११७).

स्मृतीगंध : आगोट (पृ.१०) ,खैस (पृ.१४),पाटका (पृ.१६), खोपी(पृ.१७) ,कुंडा (पृ.१८),वगोल (पृ.२०),मैतोर(पृ.२१),जोगली(पृ.२२),आढी (पृ.२३),हिंदली खाट(पृ.२४),झोलीन(पृ.२९) , आखोला(पृ.२९),मंघारी (पृ.३३),हडपा (पृ.३६) ,लेपा(पृ.३७),लानी (पृ.४५),डावका (पृ.४५),उरवा (पृ.४६), पाट (पृ.५०),नोंवरी (पृ.५२),पका (पृ.५२) ,निरसा (पृ.५३),पेन्सान (पृ.५५),परनावर (पृ.५५),सिक (पृ.५९),धारू(पृ.६१).

ड)आगरी नाटकातील शब्दकळा:

मांडवानपांडव: चिपबिसा(पृ.७),मांडवाखाणे(पृ.८),किसा(पृ.९),हारक्या(पृ.१०), हासल(पृ.१०) ,कज्जा(पृ.११), तिसा(पृ.१५),हेकटणे (पृ.१),झेवाच (पृ.१७),तवरा (पृ.१७), तेन (पृ.१७), इंदवास(पृ.९१८),जास(पृ.१८),हारकी(पृ.१८), कुर (पृ.१८) वलीखतय (पृ.२०),आंदन (पृ.२२), सांगरी (पृ.२८),यांगा (पृ.४३),वइस(प.४३),कनशी (पृ.४७),आवरी (पृ.५२),छल्ला (पृ.५६).

सातबाराचा उतारा : काचाललेल्या (पृ.१६),बिजा (पृ.१७),व्हेस (पृ.१७), कलागती (पृ.१८) , म्हन्ना(पृ.२०),शेंगतय(पृ.२१),भोडूर(पृ.२२),निवठया (पृ.२६),कुटारा (पृ.२८),वाकटी (पृ.३०), कुफराना(पृ.३३),नखीतर(पृ.३३),डेविला(पृ.४७),बापया(पृ.४८),जोपलास (पृ.४९), भोंमटा (पृ.४४),सूदबिद (पृ.४९), उमतेपनी (पृ.४९),फलाटा(पृ.५०),शेंडोरी(पृ.५०) ,आगीचा कोंबरा (पृ.५१),मगांशी (पृ.५६),हेनलय (पृ.६८).

४:८ आगरी साहित्यातील शिव्या :

" शिव्या हे भाषेतील दुरित असते असे म्हटले जाते. शिव्या हे एकप्रकारचे वाचिक भाव प्रकटन आहे .शिव्या देणारी व्यक्ती शिव्या देत असते त्यावेळी तिच्या दृष्टीने दुस-या

व्यक्तीने तिचा अतिशय मोठा असा अपराध केलेला आहे , हे तिने गृहित धरलेले असते.या अपराधाबद्दल प्रतिपक्षाला अद्दल घडविण्याकरिता धमकीवजा शब्द ही व्यक्ती वापरते.त्या शब्दामधून व्यक्तीच्या संमिश्र मानसिक अवस्थेचा आविष्कार होत असतो.प्रतिपक्षाविषयी आत्यंतिक तीव्र संतापाची शिव्या ही अभिव्यक्ती असते.प्रतिपक्षाला जोरजोराने शिव्या देताना त्या व्यक्तीची मानहानी करणे , तिला लाज वाटायला लावणे हाही हेतू असतो.मोठया आवाजात शिव्या देणारी व्यक्ती शिव्यांच्या उच्चारातून परिस्थितीवर ,समोरील व्यक्तीवर आपली सत्ता निर्माण करण्याचा प्रयत्न करीत असते.

गावपातळीवर माणसांचे अनेक हितसंबध गुंतलेले असतात .एकाच घरात राहणा-या व्यक्तीमध्ये सत्तासंबधातून भांडणे होतात.त्यात सासू-सून, भाऊ-भाऊ, यांच्यातील भांडणे असतात. वडिलोपार्जित मिळकतीतील स्थावर मालमत्तेतील हिश्यांवरून भाऊ-भाऊ ,चुलते-चुलते यात होणारी भांडणे असतात.घराशेजारील जमिनीवरचे कुंपण, शेताचे बांध, केरकचरा , सांडपाणी , सामूहिक नळाचे पाणी ही भांडणाची कारणे असतात. दोन्ही घरातील पुरुष जेव्हा एकमेकांना शिव्या देतात तेव्हा त्या आईबहिणीवरून किंवा लिंगसूचक असतात. "[४]

आगरी कांदबरीतील शिव्या :

ऊफल्या: त्यांच बहयन (पृ.७२),बटकीचे पोटचे (पृ.७२), बारबोरा (पृ.७२), डोल फुटल मेल्याचं (पृ.७४) ,इस्कोट व्हल (पृ.७४), मोरक्याहु तुमच्या बायकां रांडा व्हतीन (पृ.७४), आक्करमशा , घोरचे पोटच्या , यो कसाई सरकार (पृ.७५), तंग-या तोरीन (पृ.१००), चुत्या बनवताव (पृ.१०१), नायटा लावणे (पृ.१०८), साल्याऊ बांग-या भरल्यावं काय ?(पृ.११५),याचे बहयना बापय हाय का छक्का हाय ,आय झवाला (पृ.११७).

आगरी कथेतीन शिव्या :

दुभंग : चालता व्हय (पृ.२),कोनची आस इलेय मनं आरफाटा घालाची (पृ .५),हाट कुत-या (पृ.५),तू ये-या झाराचा पाला (पृ.६), आग लागो ते निवरनुकीला न ते राजकारणाला (पृ.८),

गध्रीच्या ,बेशरम्या , निरवंशा (पृ .१५),गांडू हाव (पृ.१७),फटांगरी सारी फटयाटतस (पृ.१९), मेल्यांदो (पृ.२६) ,साल्योदो (पृ.२९),खुळचटे (पृ. ५३),वाझोंटी पृ.५३)

परेन जांभळेच्या बिलोरी कथासंग्रहामधील " योजना "ही कथा पहा.शिव्याचा पाऊस या कथेत कोसळ्लेला आहे .शहरात राहूनही परेनने आपला आगरीपणा आणि बिनधास्तपणा टिकवून ठेवला आहे.वास्तवतेचे चित्रण केले आहे.कसला संकोच व आडपडदा ठेवला नाही.

" यो मोरका ,अवदशा उधान नसता तं माजे शेतान रुपायांशी सोळा आण भात पिकला असता,खरा का नाय, ? "

"अगदी सोला आनं खरा! "

"तं मंग"

"तं मंग काय ? यो सर्कार आवधं दोनशे रुपयंच हातावं टेकवतय! आक्करमशाला लाज पुन नाय वाटत"

"सर्कारचे आयची तं मी "

"जा तकर आयीस पासली घाला"

"येक बिघला हजार रुपये त-ही नको का ? "

"तकरं सांगली ,सात-याकरं दुस्काल परला तं हयोच सरकार येकेका बिघला पांचपांच हजार देतं

"आपुन कहये ऊस आनं कापूस पिकवतुंय ? "

"कोकणानचे शेतक-यानां कुनी आयीस बापूसच नाय " (पृ.३६.)

आगरी कवितेतील शिव्या :

हारकत काय तुमची : खुटावले कावले ,लांडे काल्हे (पृ.१८), चोरावं मोर (पृ. १८) टोन नाय-हाला,कावलसारी नंदर (पृ. २२),वशेली (पृ. २३),लाज शरम , आंदर बाहेर, खोर मोरलीय (पृ.२४), भरवंश्याचे म्हशीला टोनगा (पृ.२८),बगरवं देवून पाय (पृ.३०).

आगरी आत्मचरित्र शिव्या :

पत्रावळ : बुकलविन (पृ.८), भीक लागली (पृ.१०),मोरक्या (पृ.२८), आस पासली घालणे (पृ.३७), उदमशा (पृ.५०),भडविच्यानो (पृ.६७),मूत पिवाचा पून आसली भांडणा कराची नाय

(पृ.७५), मादारचोद (पृ.८८), आदा गोदा सालवाल्यांचा फोदा ,ब्रिज गेला भोसडयान पूलच पाहिजे (पृ.९७),उसाट घोरीच्यानू (पृ .१०८),दिवटा (पृ .१०९).

आगरी नाटकातील शिव्या :

देवदरीच हाय : आशिलातं (पृ.१),आक्करमशा(पृ.४), फदया (पृ.४),हालकटानू (पृ.६),बटाटलास (पृ .६), च्यमारी , लाथ मारीन कभांटान, रांडच्यनी (पृ.११), गंडव (पृ.१२), च-हवन्या(पृ.१६), ढाटा (पृ.१८),कावल्याची नजर(पृ.१८), जीवाचा पाटका कर(पृ.१८), वसू मेला (पृ.२५),झरू दे (पृ.२५),आशीला मारली बापासनी तं(पृ.४७),डोल्यावं सुतेरी आलीय,(पृ .४७),कालची शेब्री पोर(पृ.४८),ढेमन्या (पृ.५४), इ.

५.९ आगरी साहित्यातील अश्लीलता :

साहित्यकृतीत कथानकाच्या गरजेनुसार येणारी वर्णने त्या त्या प्रसंगाची गरज असते .त्यानुसार स्त्री पुरुषांच्या शृंगाराची वर्णने येत असतात . मानवी जीवनाचा एक अविष्कार असल्याने शृगांर,संभोग जीवनातून वर्ज्य करता येणार नाही. त्यांचे विविधपैलू विविध प्रकारे अनुभवता येतात .यातील काही प्रसंग आगरी कथा कांदबरीमध्ये काही कवितांमध्येही पहाता येतात. अश्लीलता ही शृंगारीक पातळीहून अधिक खाली घसरली की ती बिभत्सक होते .सुदैवाने आगरीलेखकांनी हे भान ढळू दिलेले नाही .

१)आगरी कांदबरीतील अश्लीलता:

शंकर सखाराम यांच्या "कोसलन " या कांदबरी आगरी समाजातील गरीबीतले जगणे कसे असते यांचीही कहाणी आहे.जगण्याचे साधन म्हणून आपल्या सुंदर शरीरांचा सौदा करणारी पांचूबायची तरुण विधवा सून , गरिबीची विविध रूपे वाचताना मन सुन्न होते.पांचूबायच्या विधवा सुनेला दिवस जातात ते कोणापासून याकरीता गावकीत न्याय मांडला जातो.त्यावेळी तीचे पोट फुगविणारा कोण यार आहे त्याचे नांव सांगण्याची पंच तिला सक्ती करतात .या वेळचा हा प्रसंग आहे.

पांचू बायचे सूनेने पोट केल्याची वार्ता गावातील झाडेपाने ऐकू लागली .गावभर नुसती कुजबुज , कोण इकडे तिकडे कुजबूजताना पाटील आला.तात्या तोपर्यंत पोहचले .

" घागर पुनतय "

" नांव सांग ,कोण हाय तूजा सोदया "

"हं नांव सांग लवकर मजे आम्ही त्याला बघतून ,चांगला म्होटा बोकड वसूल करतून. "

" घे नांव त्याचा , " पांचूबाय तिच्याजवळ गेली .

" घे बेशक घे नांव ,मेला आधी बोलला व्हता तुला माझी दुसरी बायको करीन. तुम्हाला दोघीना पोशीन .पून आथा फिरला घे त्यांचा नांव. " पांचूबायने दमदार आवाज काढला .

" घे त्याचा नांव , " पांचूबाय बोलल्यावर सूनस जराशी हलली बोलली

"मेस्तरी ..! " पांचूबायची सूनस हळूच थरथरत बोलली .

"मेस्तरी ..! पाटलाचा जावयं ? " सगळ्यांनी तोंडात बोटे घातली .(पृ.१४३.)

२)आगरी कथेतील अश्लीलता :

परेन जाभंळे यांच्या 'माळडुंगाच्या कुशीत '(निबीड) या कथेत,आगरी कथेतील अश्लीलता उदाहरण म्हणून पहाता येईल. " इडीचे दोन तीन झुरके मारले . तं काळोख्यान ती आली चवथीच्या चंद्रागत ती हांसली . दिवसाचा समदा थकवा कुठच्याकुंठ पळाला .मीनी एकाच झेपेमदी तिला कवटाळल्ली तं ती गालान खूदू खूदू हंसत -हायली .म्या तिला हज्जार जागी गुदगुल्या केल्या नि कुटं कुटं मुकं घेऊनश्यान आग्दी हैरान हैरान केले.तं ती शेंगटाच्या झारावानी फुलली .खिडकीच्या झरोक्यातनं चांदन डोकावलं ते तिच्या अंगाखांदयात पार इतलून गेल.ती आखाडातल्या मालडुंगी नदीगत फो फो वहात होती .मिनी (मी) कितीदा उडया मारल्या .सूर मारले ,ढुश्या दिल्या न शेतातल हुंब पीक निसवल्याचा वास तिच्या अंगातन येत व्हता मी तसा तिच्ये कानामंदी कुजबुजलो तं तिनं माज तोंडच गच्च बंद करून टाकल."(पृ.३६)

३)आगरी कवितेतील अश्लीलता :

सारे बाराचा पलाट या कविता संग्रहातील 'आमचं ते रागान बिसल बाई' या कवितेत एल.बी पाटील लिहितात .

आमचं ते रागान बिसल बाई

कायपुन कलत नाई

आमी झेतली मसाल पाना

त्यान कमी परला चूना ,

व्हटच रंगला नाई

जेवान पुरानपोळीचा केला

त्यावर साजुक तूप झेतला ,

पुना साखर झेतली नाई

निगालं आमी देगा बाजारा

झिकमॅक झिकमॅक डिरेस केला

फकस्त त्येचा बटान लावला नाइ (पृ.२९.)

आगरी आत्मचरित्रात अश्लीलता :

आगरी आत्मचरित्रातील अश्लीलतेचा वापर या' पत्रावळ 'मध्ये ओघाने आलेलला आहे तो विद्रूप अथवा किळसवाणा वाटत नाही मोजक्या शब्दात सांकेतिक अर्थाने व्यक्त झालेला दिसून येतो . ए.डी. पाटील यांच्या 'पत्रावळ 'मधील हा प्रसंग या करीता तपासता येईल.

“ भावजी यव्हारा चहा प्या आनि जा ” किशाच्या बाजूला नाम्याची बायको बसली.समोर चहाचा कप ठेवता ठेवता तिच्या खांदयावरचा पदर सरकला होता.घटट चोळीत दाटलेल्या उन्नत उरोजाकडे नजर जाताच किशाच्या मनाची चलबिचल सुरु झाली.काय करावे त्याला सुचेनासे झाले .पुरता घायाळ झाला.किशाच्या जीवाची झालेली उलघाल पाहून त्यांच्या नजरेला नजर भिडवत नाम्याची बायको म्हणाली “ असं काय बघतावं भावजी. ” (पृ.८५.)

आगरी नाटकात अश्लीलता :

शंकर सखाराम यांच्या" सोनचाफा "या नाटकातील हा संवाद ,बिभत्सक भयावह वाटतो आशय मनावर मारा करतो . बायकोला ते गुंड मधाचा बुधला म्हणतात .यातून

सांकेतिक अर्थ निघतो . शंकर सखाराम यांच्या या एकमेव नाटकात गुंडाच्या तोंडी असलेली भाषा जबर व दहशतीची, अश्लील वाटते.

तो: माझी बायको ,माझं शेत

गावगुंड १ : (हंसतो) सगळ विसरं आता.हा आमचा एरिया इथे आमचं राज्य.आमच्या राज्यात आलास , फसलास (सारेजण हंसतात)

गावगुंड-२: इथं आलास तो मधाचा बुधला घेऊनच आम्ही तुझ्या मागावर आलो.

गावगुंड-३: तो तुझा बुघला आता आम्ही चाटल्याशिवाय कसं राहणार !

ती : (घाबरते) अहो-

तो : (तापतो)इथून तुम्ही चालते व्हा , तुम्ही चांगले लोक दिसत नाहीत.

गावगुंड १ : आम्ही चांगले लोक नाहीत -पन तूही चांगला नाहीस.

तो : कशाकरुन ?

गावगुंड-३: इथं दिवसा ढवळ्या बाई घेऊन बसतोस

तो : अहो ती माझी बायको आहे लग्नाची .गेल्याच आठवडयात आमचं लग्न झालय .

गावगुंड-४ :तर मग उतम !

गावगुंड-२: तर मग वेळ गेलेली नाही.

गावगुंड-३: सारे ताजेताजेच आहे ! (सारेजण हंसतात) (पृ.२५)

५.१० आगरी बोलीतील म्हणी

कुठलीही भाषासौंदर्यपूर्ण होण्यासाठी शब्दांची बरसात हिरेमाणकांसारखी वैभवशाली होणे गरजेचे असते. शब्दांचे सामर्थ्य त्यांच्या अर्थात सामावलेले असते. या सामाजिक रुढीनुसार तयार झालेले भाषासमुहाल्या वाग्बंध म्हणतात. म्हणी वाक्यप्रचार कोणत्या ही बोलीचे अविभाज्य अंग असतात. त्यामुळेच त्या बोलीला सौंदर्य आणि मोहकता प्राप्त होतो. आपल्याला जे सांगायचे आहे. ते दुस-यापर्यंत समर्थपणे परिणामकारकरित्या पोहचविण्याचे काम म्हणी , वाक्प्रचार व लोकोक्ती करीत असतात. यामुळे म्हणणे परिणामकारक होते. या म्हणी व वाक्प्रचारातून स्थानिक समाजजीवन व लोकपरंपरा रीतीरिवाज यांचे प्रतिबिंब पहावयास मिळते. म्हणी या अनुभवाच्या

खाणी असतात. मार्मिक लोकोक्ती अत्यंत समर्पक वाक्यप्रचार व आशयधन संपत्ती आहे. मौखिक परंपरेने ती पिढयान पिढया चालत येत असते.

लोकसाहित्यातील ग्रामीणम्हणी हा त्या समाजाचा चिरतंन ठेवा असतो. त्या समाजात स्वत:च्या अनुभवातून मिळविलेले ते एक चिरंतन धन असतात त्या समाजातील बोलीतील म्हणी हया अहेवलेणी असतात. ग्रामीणबोलीत सौंदर्य खुलविण्यासाठी हमखास वापरल्या जातात. म्हणीच्या वापरानी भाषेचे सौंदर्य द्विगुणीत होते.

आगरी बोलीत तिच्यातील मार्मिकता लोकोक्ती आली .अत्यंत समर्पक वाक्प्रचार ही आराधन संपत्ती आहे.ती पिढयानपिढया मौखिक परंपरेने चालत आलेली आहे. आगरी बोली ही प्रमाण भाषेसारखी बदलू लागली आहे. कोणत्याही बोलीने सतत बदलणे हे जरी तिच्या जिवंतपणाचे लक्षण असले तरी पारंपारीकता टिकवून धरणे हे ही महत्त्वपूर्ण आहे. जुने ते सोने म्हणतात त्या प्रमाणे ते जतन करणे हे बोलीच्या संवर्धनासाठी महत्वाचे आहे. विदया प्रभू या मालवणी भाषेच्या अभ्यासक म्हणतात की "ज्या बोली अथवा भाषा पुढील पिढयात संक्रमित होत नाहीत त्या हळूहळू नष्ट होत जातात. त्यामूळे हा वारसा एका पिढीकडून दुस-या पिढीकडे चालत रहाणे आवश्यक आहे. " [५]

अभिधा,लक्षणा,व्यंजना या तीन ही शब्द शक्तीचा वापर भाषेमधील वाग्बंध तयार करण्यासाठी होतो. या शब्दशक्तीच्या वापरामुळे भाषेमध्ये विविधप्रकारचे अंलकार निर्माण होऊन बाग्बंध म्हणजे म्हणी वाक्प्रचार वाक्संप्रदाय रुढ होऊ लागतात.

प्रा. शं. गो. तुळपुळे यांनी म्हटले आहे की "भाषांचे खरे अस्सल स्वरुप तिच्यातील म्हणी आणि वाक्प्रचारात पाहिले आहे. त्यांची निर्मिती रोजच्या व्यवहारात लोकामुखी प्रत्ययी होत असते. म्हणूनच गोडवा , माधुर्यही असते. आपल्या मनातील भावभावना रोज साध्या सरळ सहज रीतीने सुलभ भाषेत लोकभाषेतून व्यक्त होत असते. एखादया स्वच्छ निर्मल जलाशयात भवतीच्या निसर्गाचे आकाशाचे अकृत्रिम प्रतिबिंब उमटावे तेवढया सहजतेने जनमाणस लोकभाषेतून लोकबोलीतून अभिव्यक्त होत असते."[६]

लोकजीवनात म्हणींना अत्यंत महत्त्वाचे स्थान आहे. म्हणी वाक्प्रचार हे त्या त्या प्रादेशिक समाजाचे श्वासोश्छवास असतात. माणूस ज्या समाजात रहातो त्या समाजाच्या रुढी , परंपरा , श्रद्धा, समजुती असतात. त्यातूनच त्या त्या समाजजीवनाचे नियमन होत असते. नियंत्रण चालत असते. बोलीतून त्या त्या समाजाची संस्कृती व्यक्त होत असते. म्हणीतून त्या त्या समाजाचे प्राणतत्व व्यक्त होत असते. व क त्यास जीवनात आलेले अनुभव त्यातून व्यक्त होत असतात. हा अनुभव स्वत:पुरता न रहाता तो सार्वजनिक होतो. म्हणजेच सर्वांसाठी होतो त्या त्या समाजाचा ठेवा होतो .प्राचीन वेदकाळातही म्हणीचा वापर चालत असल्याचे आढळून येते. उदा. राजेशेखर याच्या कर्पुरमंजिरी या सट्टकामध्ये "हत्थ कंकण कि दघणेण पेवरवी "म्हटले आहे.[हातच्या कांकणाला आरसा कशाला] किंवा "चराति चरतो: "मग [चालणा-या भाग्य उजळते] .प्राचीन संस्कृत वाङमयापासून अनेक म्हणी चालत आल्या आहेत त्यामूळे त्या अनुभव सिध्द आहेत. 'म्हणणे' या धातूपासून म्हण हे नाम झाले आहे. वि.वा . भिडे यांनी म्हणीची व्याख्या केली आहे" की ज्यात काही अनुभव उपदेश माहिती सार्वकालीन सत्य किंवा ज्ञान गोवलेले आहे जे अल्प शब्दात्मक आहे.ज्यात काही चटकदारपणा आहे. किंवा लोक संभाषणात वैगेरे वारंवार मोजतात असे वचन किंवा वाक्य म्हणजे म्हण सर्वाच्या तोंडी बसलेले सिंध्दात रुप वाक्य म्हणजे म्हण" चिमुकले चतुरपणे व चटकदार वचन म्हणजे म्हण .प्रा. प्रतिमा इंगोले म्हणतात. "माणूस म्हटला की बोली अथवा भाषा आली व बोली म्हटली की तिचे भाषीक सौंदर्य त्यातील म्हणी व वाक्प्रचारातून व्यक्त होत असते. भाषेपेक्षा वास्तविक ही बोली अधिक जिवंत असते. तिच्यात जुनी रुपे शिल्लक असतात. तिच्यावर प्रादेशिक छाप असते. या सर्वापेक्षा महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे बोली विशेषत: ग्रामीणभागात वापरली जाते. त्यामुळे ग्रामीण जीवनाचा अपरिहार्य परिणाम बोलींवर होतो शहरातील माणसे प्रमाणभाषा बोलण्याचा प्रयत्न करतात. त्यामुळे ती कृत्रिम बनत जाते. पण बोली स्वाभाविक असते, लवचिक असते म्हणून बोलीमध्ये प्रमाणभाषेच्या तुलनेत म्हणीचा वापर अधिक केला जातो. हया म्हणी बोलीचे अविभाज्य घटक बनून जातात. अहेवलेणी ठरतात."७

अ) आगरी कांदबरीतील म्हणी :

भूक : कातकरी भाय न कुणीकडं बी जाय (पृ.२), हातावर मिळविणा न पानावर खाना (पृ.३),उधारीचा खाता न सव्वा हात रिता (पृ.५९), लंकचे तिरी सोनंच्या इटा (पृ.५९) ,पगार ताठ खिश्यान नाय झॅट (पृ .११२),पोटामा नेहे तो चोटामा कसा येल (पृ.१३०).

सेझः नाना (नाणा)असल्या शिवाय शाना व्हता यत नाय (पृ.१३) ,ज्याचा जॅक तो पॅक (पृ. १८), गावभर गजर न नकटीला पदर (पृ.१७९),यक ना धर न भाराभर चिंध्या (पृ.२७४),आंधळ दळतय न कुत्रं पीठ खातय (पृ.२७७),उंदीर मांजराला साक्ष आन मांजर उंदराला साक्ष (पृ.३१४).

बखर सदाशिव वाशीकरांची : अडली गाय अपटं खाय (पृ.१) ,पोटात जागा दिली आता घरात पून दिली (पृ.४),एकटा जीव सदाशिव (पृ.१२), नागडयाला पिटकुराचा आधार (पृ.२०),भूक नाय बघत कोंडा नीज नाय बघत धोडा (पृ६३),रिकामा न्हावी भिंतीला तुंबडया लावी (पृ.७०),गाजरांची पुंगी वाजवता वाजवता खायची बी (पृ.७५),पाटील खमक्या तर गांव दणक्या (पृ.७६),आधी नोकरी मगं छोकरी (पृ.८४),मोठी तवरी खोटी (पृ.८८),खपं त्याला डोफ न झवं त्याला शागोती (पृ.८९),कामा पुरता मामा (पृ.९६),कोल्हयाच्या पावसात लांडगा घरात(पृ.१०३),माशांची केली आंस नि पळीपळी गेला मांस (पृ.१०३),मुलीची जात मातीचा भांडा (पृ. २१८), जातीला जात लागली तर सव्वा रुपाया दंड परजात लागली तर आत्म थंड (पृ.२३३), रुपायाची कोंबडी दिड रुपायाचे शिजवण (पृ.२८२),

कोसलन : खातय सात सुपा न हाय मांजरीचे रुपा (पृ.३०),रानान उंबोर पिकलं न आसोलनिचं डोळ आलं (प.३०), भिकं मांगू नको न पोट भरु नको (पृ.५१),दस गेल न पांच राहीलं (पृ.७५), एकानी घातली सरी न दुसरा घालतय दोरी (पृ.१०२), माणसाचे कपाली सटीनी लिवलाय , मनी नाय भाव न देवा मना पाव(पृ.१२२),

वस्ती नसलेले गांव : खारीन नाय खोसा घराला नाय वासा (पृ.१७),ज्याचे हाती नाणा तोच शाना (पृ.२६), मोठ कुल्ल तये जग भूल (पृ.२६) ,चोरीचा मामला न हलू हलू बोंबला (पृ.३०),तळंन

हागला तं उपेवाचा नाय राहीत (पृ.३०),सगळी सोंग आणता येतात पण पैश्यांच सोंग आणता येत नाही (पृ.३३), करून करून दमला न देव पुजांला लागला (पृ.३८) ,घरोघरी त्याच परी नाय सांगील तिच बरी (पृ.४५),घरोघरी मातीच्या चुली (पृ.४५), पाय धव बोलला तं पाय धवाचं न पायाचं मधिन काय लोबंकालतय त्या नाय इचाराचा (पृ.५०),मी नाय त्यातली न कडी लावा आंतली (पृ.६३),लिव्हणार तवंर शिनाल (पृ.७२), बकरीला कोन बी कापंत वाघाला कोन कांपत? (पृ.७२), काडी चोर तो माडी चोर (पृ.८९),नव-यानी मारली नं पावसांनी झोरली कोनाला सांगावा (प,९५), भादवा न हांडया धोदवा (पृ.१०२),बाप तसा बेटा (पृ.१०६),जितपनी नाय मिल रोटी न मेले पनी खजूर वाटी (पृ.१०६),गिरा तो भी टांग उपर (पृ.११३),पोरांचा व्हतं खेळ नं बेरकांचा जातं जीवं (प,१२६),हातान नाय चवळी न लगन कराला धावली (पृ.१३८),पोरीची जात न अब्रूशी गांठ (पृ.१३९) , हातावं कमवाचा नं पानावं खावाचा (पृ.१७६),खोटयाचे कपाळी गोटा (पृ.१७६),व्हरका कधी काळी घराला नाय ठेवी फरका (पृ.१८७),जाळा वाचून कढ नाही आणि माये वाचून कढ नाही (पृ.१८९),पडतीन मघा त टकमक बघा (पृ.२०२),मारणाराची कांठी धरता येतं बोलनाराचं तोंड धरता येत नाय (पृ.२१६),दे हरी बाजल्या वरी (पृ.२२७),लंड बाय संड न सव्वा रुपाया दंड(पृ२२८),

रायता : शेमटी जोरव्हा नारळ फोरवा (पृ.४३), लाज जनाची नाय मनाची (पृ.९५) ,चोरांची नंदर बोस्कवं (पृ१.२१) ,काळ आला होता पण वेळ आली नव्हती (पृ.१६९).

ढेपली : तर आली करंजाची जोंमबाय नोवरी शिपायाची (पृ.१९८), एक उदबत्ती न दहा देवांची भक्ती (पृ.३३), आधीच दुकोल न त्यान पिकल पाकोळ (पृ.७६), आय काशी न बाबा ऋषी (पृ.११३), वझाभर लुगरी तरी पून गांड उघरी (पृ.१२३).

चावरे फुय : पोटी नाय बाल न रांड वाजवी टाल (पृ.१७),सवतीचा तेख नं तमाशा देख (पृ.२०) , उखलान कांडना नं चुलीवं रांधना (पृ .७६), तहान लागल्यावर विहीर खोदणे (पृ.७६),वाहून जेला तो पानी न -हाला तो तिर्थ (पृ.७७).

ऊफल्या : रांधता येईना वली लाकरा नेसता येईना लुगरा तोकरा (पृ.४२) .

ब) आगरी कथामधील म्हणी :

झोंज :परला त मासा आभालान जेला त पांखरु (पृ .२०) ,चोरावर मोर (पृ.१४२), शरीर सलामत तो गि-हाइक पचास (पृ.३४), एक खपतय दुसरा चालतय (पृ .७४) , या माझा न तो माझा सौसाराचा वझा (पृ.१२२) .

सार्थक : तेल गेल तुप गेल हाती आलं धुपाटणं (पृ.१७), जाळा वाचून कढ नाही आणि माये वाचून रड नाही,(पृ.२१) ,खली मुंडी न पाताळ धुंडी (पृ.१०५),नाकापेक्षा मोती जड(पृ.१२३),जावा जावा न उभा दावा (पृ.१२३),मातृ मुखी सदा सुखी (पृ.१२८), सौजन्याची ऐशी तैशी(पृ.१४५), हाथ फिरे तिथे लक्ष्मी फिरे (पृ.२१७).

शंकरपट : निजलेले माणसाला जागा करता येतं झोपेंच सोंग झेतलेल्याला कसं जाग करता येईल (पृ.३५) ,भागीचा कुला किवनानं मेला (पृ.४२) , हात लावीन तये सोनं(पृ.५५), मोठा मासा छोटयाला खात (पृ.६५), पडतीन मघा तं टकमक बघा (पृ.१३३), मोठं कुल्ल तये जग भुलं(पृ.१५५), भावाचा न देवाचा खाऊ नये (पृ.१६१).

बेमटयाचा बेरा : वराती मागून घोडं (पृ.२५) ,तीन पोरा न बापासला मारा (पृ.२५), बिस-याची कराची आस न घालवाचा पळी पळी मांस (पृ.१०३), गांव तिथ म्हारोडा (पृ.६६).

दुभंग : सख्खे् भाऊ पक्के वैरी (पृ.६), कु-हाडीचा दांडा गोतास काळ (पृ.७),उथळ पाण्याला खळखळाट फार (पृ. ४३), उंदराचे पोराला कनाला लोगडाचा यापार कनाला (पृ.६५), ज्या गांवच्या बोरी त्याच गांवच्या बाभळी (पृ.७२).

सपान : पहिली बेटी धनाची पेटी (पृ .४३),

हळद रुसली : कावला बिसाला न डावली मोराला एकूच गांठ परावी (पृ.१७४), उरला तो कावला न बुरला तो बेरूक (पृ.१७४),

क) आगरी आत्मचरित्रामधील म्हणी :

पत्रावळ :येरं माझे मांगल्या(पृ.७),उचलली जीभ लावली टाळ्ला (पृ.१२०), जित्याची खोड मेल्याशिवाय जात नाही (पृ.१३३),जुनं ते सोनं (पृ.१३४),पिकतं तिथ विकत नाही (पृ.१६१).

अवती भवती : नांव सोनूबाई हाती कथळाचा वाळा (पृ.१५८),

स्मृतीगंध :जहे दिली तहये मेली (पृ.५२), बोला फुलाशी गांठ पडणे (पृ.१२८).

५.११ आगरी बोलीतील वाक्प्रचार :

कोणत्याही बोलीभाषेत अथवा प्रमाणभाषेत येणा-या वाक्यसमूहाचा अथवा शब्दसमूहाचा अर्थ शब्दश: घेऊन चालत नाही. त्यामध्ये चमत्कृती व्यंग्य उपदेश वा संदेश दडलेला असतो. रुढीने अथवा पंरपरेने त्यांना त्यांच्या मूळ अर्थापासून भिन्न अर्थ प्राप्त झालेला असतो. मो.रा.वाळंवे यांनी वाक्प्रचाराची व्याख्या करताना म्हटले आहे की " भाषेत असे काही शब्द वा शब्दसमूह येतात त्यांचा शब्दश: अर्थ घेऊन चालत नाही.रुढीने किंवा परंपरेने त्यांना त्याच्या मूळ अर्थापेक्षा वेगळाच अर्थ प्राप्त झालेला असतो व तोच रुढ होऊन बसतो.अशा रीतीने शब्दश: होणा-या अर्थापेक्षा भिन्न व विशिष्ट अर्थाने रुढ होऊन बसलेल्या शब्द समुहाला वाक्यप्रचार असे म्हणतात." [८]

अ) आगरी कांदबरीतील वाक्यप्रचार :

रायता : गाय रेबन रुपणे (पृ.९),दुडी पाडणे (पृ.९),बारउडविणे (पृ.२०),चालवन्या करणे (पृ.३०),कुळावर उजेड पडणे (पृ.३४),खांद मारणे (पृ.३८),जीवान जीव नसणे (पृ.३९), बोजर करणे (पृ.४३),वारा सोडणे (पृ.७६), शेकटाचे झाडावर चढवणे (प़ृ८०),भंबोरा वासणे (पृ.१०६), रान माजविणे (पृ.१५६),खाना खराब करणे (पृ.१६३),मुळावं मीठ पडणे (पृ.१६३).

ऊफल्या : कजा करणे (पृ.२), मनातली आग जिरवणे (पृ.२),सोनचीझारा(पृ.१८), टोट मुरकुटलेला (पृ.२५) ,डोळ्यासमोर काजवे चमकणे (पृ.३१),जीव गुदमरणे(पृ.३९) , तळपायाची आग मस्तकात जाणे (पृ.४०) ,नकाराचा धूर (पृ.६८) ,बांगडया भरणे (पृ.११५) .

वस्ती नसलेले गांव : मीठ आहे तर पीठ नाही (पृ.१५),जीवाचा आटापिटा करणे (पृ.१५),आर्कचा मोल (पृ.१७),अकलेचा किडा वळवळणे (पृ.२९),आकलचा कांदा (पृ.५१), भादवा कोसळणे (पृ.५३),लिवणार तवर शिनाल (पृ.७२),बाप तसा बेटा (पृ.१०८),चाफा फुलणे , (पृ.१३९).

ब) आगरी कथामधील वाक्प्रचार :

घुगाट : झुकोरा देणे (पृ.१०), गांडीवर लाथ मारणे (पृ.२०),दाटी मुटीची (पृ.५२) , लोळा गोळा होणे (पृ.१५६).

झोंज :पायाला चावी देणे (पृ .४५) ,गांडीला पाय लाऊन पळणे (पृ.९९), लाळ सुटणे (पृ.१०३),इल्याण्या इस्तू होणे (पृ.२५१), कातडी चूनचून करणे (पृ.२५८), खापूर्ला खाणे (गरोदर रहाणे) (पृ.१११), ओप जिरवणे (पृ.१४६).

पांतुगला : जीभ उचलून बोलणे ,(पृ.१४),रान वसार होणे (पृ.५८),नशीबाच आभाळ फाटणे (पृ.२५),टोड वाजविणे (पृ.३४), टोंडान्चा घास जाणे (पृ.३६) , डोकी गरम होणे (पृ.३८).

सार्थक : मातीत जाणे (पृ२), पोटाला चिमटा लावणे (पृ.२०) ,सशाचे काळीज असणे (पृ.१३५),

आगरी आत्मचरित्रामधील वाक्यप्रचार :

पत्रावळ :हजामत करणे (पृ.८),बुकवणे (पृ८),आस पासली घालणे (३७),हातावर हात टकणे (पृ.६७) ,ढोर मेहनत करणे (पृ.६७).

अवती भवती :हरकून जाणे (पृ.१९),कात टाकणे (पृ.३१),आनंदाच्या डोहात डुंबणे (पृ.३९), अज्ञानात सुख असणे (पृ .४१), सोन्याच्या पावलाने येणे (पृ.४९),वडे देणे (पृ.६९)चुलीत घालणे, (पृ.७१)रेस काढणे (पृ.७४),एक आंधळा दुस-या आंधळयाला काय मदत करणार (पृ.१०१),दोन हात दूर पळणे (पृ.१२७).

स्मृतीगंध :नवरीसारखे नटणे (पृ.१३),हाहा म्हणणे (पृ.२५),मिरीग येणे(पृ.२७),ठूसठूस करणे(पृ.२९),छडी वाजे छमछम विदया येई घमघम (पृ.६१),सब घोडे बारा टक्के (पृ.१२१),

५.१२ समारोप :

आगरी बोली समुद्र किनारपट्टीच्या भागात बोली ही जात असल्यामुळे त्यात मासे खाडी, मचवे यांची रुपके अधिक येताना दिसतात. शेतीशी निगडीत , नातेबंधाशी निगडीत समाज जीवनाशी , सामाजिक नीतीमत्तेशी निगडित अनेक म्हणी आगरी बोलीत वापरल्या जाताना दिसतात. आगरी कथा ,कादंबरी ,नाटक ,आत्मचरित्र , कविता यांचा भाषिकदृष्टया विचार करता या साहित्यात आलेले निवेदन ,स्वगत,संवाद,वर्णन,भाष्य ,अश्लिलता, सुभाषिते,शब्दकळा,म्हणी,वाक्प्रचार,शिव्या हे सर्व घटक अस्सल आगरी बोलीची वैशिष्टयपूर्णता स्पष्ट करतात

. ***

संदर्भ :

१. पाटील, गंगाधर :"कथनमीमांसा", समाविष्ट 'अनुष्टुभ' ,सप्टेंबर - डिसेंबर , दिवाळी, १९९९, पृ.९७.

२. मंचरकर, (डॉ) र.बा. :"मुक्तेश्वरांची कविता: वाङ्मयीन अभ्यास",मराठी संशोधन मंडळ , मुंबई, १९८७,पृ.२०७.

३. भोसले ,(डॉ.) पांडुरंग ईश्वरा :"नामदेव ढसाळ आणि हाडकी हाडवळा ",पांडुरंग प्रकाशन ,पंढरपूर ,२००३ ,पृ.८६.

४. कणेकर ,(डॉ.) प्रतिमा :"पालघर तालुका :बोली , समाज व संस्कृती ," राज्य मराठी विकास संस्था, मुंबई ,२००९,पृ.६८.

५. प्रभू,विद्या : "मालवणी बोली भाषेतील म्हणी ",डिंपल पब्लिकेशन , मुंबई, २००७, पृ.६.

६. नाफडे ,(डॉ.) शोभा : "व-हाडी मराठी : उद्गम आणि विकास", स्वरूप प्रकाशन ,औरंगाबाद ,२००७, पृ.१४८.

७. तुळपुळे,(डॉ.) शं.गो. :"यादवकालीन मराठी भाषा",व्हीनसप्रकाशन ,पुणे , दु.आ., १९७३, पृ.१३.

८. वाळंबे, मो.रा. :"सुगम मराठी व्याकरण लेखन ", नितीन प्रकाशन, पुणे, सुधारीत आवृती १९९९ ,पृ.१९२.

***

प्रकरण सहावे

आगरी बोली :उद्भव आणि विकास

प्रकरण सहावे

आगरी बोली : उद्भव आणि विकास

६.१ मराठीच्या बोली भाषा

६.२ बोली भाषा निर्मितीची कारणे

६.३ प्राकृत वाङमयातील आगरी बोली

६.४ आधी भाषा मग व्याकरण

६.५ दस आगरी बोली

६.६ आगरी बोलीतील उखाणे (हुकाणे)

६.७ आगरी बोलीतील पारंपरिक म्हणी

६.८ समारोप

प्रकरण सहावे

आगरी बोली : उद्भव आणि विकास

"भाषा"ही मानवी समूहाने परस्पर विचारविनिमयासाठी संपर्कासाठी अभिव्यक्ती साठी हेतूपुर्वक केलेली प्रक्रिया असते. ध्वनीयुक्त संकेत त्याचे साधन असते. उच्चार व श्रवण हे माध्यम असते. समाजातील व्यक्तीचे व्यवहार भाषेच्या साहाय्याने चाललेले असतात म्हणून भाषा त्या त्या समाजाची जरी भिन्न भिन्न असली तरी ती एक व्यवहाराचे साधन असते. समाजामध्ये बदल होत असतात. राजवटी सत्ता बदलत असतात. राज्यकर्ते नेहमी आपली भाषा पराभूतावर लादत असतात. भारतीय भाषांच्या व बोलीच्या बाबतीत असेच घडले आहे. शिलाहार, सातवहान, मौर्य, मुस्लीम पोर्तुगीज, इंग्रज असे अनेक सत्ताधीश झाले. त्याचबरोबर त्यांनी त्यांची संस्कृती व भाषाही लादली . त्यामुळे समाजात बदल झाले. परिवर्तने होत राहिली. 'जी भाषा परिवर्तनशील नसते त्या भाषेला त्या समुदायाची अथवा समाजाची अभिव्यक्ती करता येणार नाही. ज्याप्रमाणे समाजाची जडणघडण गरजा बदलत जातात.भाषेची परिवर्तनशीलता हे जिवंतपणाचे लक्षण आहे. ना.गो कालेलकरांनी म्हटले आहे की , “बोली हे दैनंदिन व्यवहाराचे स्वाभाविक साधन आहे. परिस्थितीला अनुरुप अशा भाषिक सामुग्रीचा उपयोग ती करते. मुखपरंपरेने आल्यामुळे तिच्याअंगी एक प्रकारचा जिवंतपणा असतो. ती साधी पण परिणामकारक असते आपले रुप प्रतिष्ठेच्या आरशात पाहून इतरांना ते आकर्षक वाटेल असे करण्याचा प्रयत्न करायला तिला वेळ नसतो. तिची स्वाभाविकता हेच तिचे वैशिष्टय असते. काहीना मोहक वाटेल काहीना ते ओंगळ वाटेल हा ज्याच्या त्याच्या मनोवृत्तीचा आणि संस्काराचा प्रश्न आहे ” [१]

६.१ मराठीच्या बोली भाषा :

आगरी बोली आजवर मौखिक बोली होती पण अलीकडे या बोलीत विपुल लेखन होऊ लागले आहे. नवी पिढी आग्रहपूर्वक ही बोली जतन करण्याचा प्रयत्न करते आहे. नवी अनुभूती, वेदना संवेदना, नव्या जाणिवा ,अनुभव त्यातून व्यक्त होत आहेत. बोलीभाषा या प्रादेशिकतेनुसार

बदलत असतात, जातीनुसार बदलत असतात. त्यामुळे एकच भाषा बोलणा-या व्यापक प्रदेशांत स्थानभेदानुसार ,संस्कृतीनुसार,व्यवसायानुसार, जातीभेदानुसार निरनिराळ्या बोली अस्तित्वात येतात. व्यक्ती ज्या भौगोलिक प्रदेशात रहाते व ज्या समाजाच्या सामाजिक पातळीवर दैनंदिन व्यवहार करते त्या समाजाच्या लोक व्यवहारातील बोलीला [त्या ,त्या प्रदेशातील] बोलीभाषा असे म्हणतो. भारतात मुख्यभाषा १४ आहेत."अलीकडे झालेल्या एका पहाणीत जगात सुमारे ७००० इतक्या भाषा असल्याचे आढळून आले आहे.यातील अनेक भाषांची त्यांच्या नांवापलीकडे अधिक कोणतीही माहिती मिळू शकली नाही केवळ भारतातच सुमारे दोनशे भाषा बोलल्या जातात . त्यांच्या बोलीची संख्या १५००हून अधिक आहे. एकटया मराठी भाषेच्या ३९ बोलीचा ग्रियर्सन उल्लेख करतो. " [२]

बोलीभाषांचा अभ्यास हा विगनात्मक प्रक्रियेवर अवलंबून असतो. यामुळे साहित्याचे संकलन करणे व पुढे त्यांचे विश्लेषण करणे हे या अभ्यासाचे प्रमुख टप्पे आहेत. आपली बोली ही प्रमाणभाषेचे एक अशुद्ध व अपभ्रंश रुप आहे असा न्यूनगंड त्या भाषिक समाजात पसरलेला असतो. तो दूर करणे हे संशोधकाचे काम आहे. दीव-दमणपासून कारवार -पणजीपर्यंत कोकण मानला जातो. गोवा आणि कारवारमध्ये बोलली जाणारी "कोकणी "हीच दक्षिण व उत्तर कोकणाची भाषा आहे असा अनेक लोकांचा गैरसमज आहे. मराठीच्या बोलींचे स्थानपरत्वे खालील प्रमाणे प्रकार आहेत.

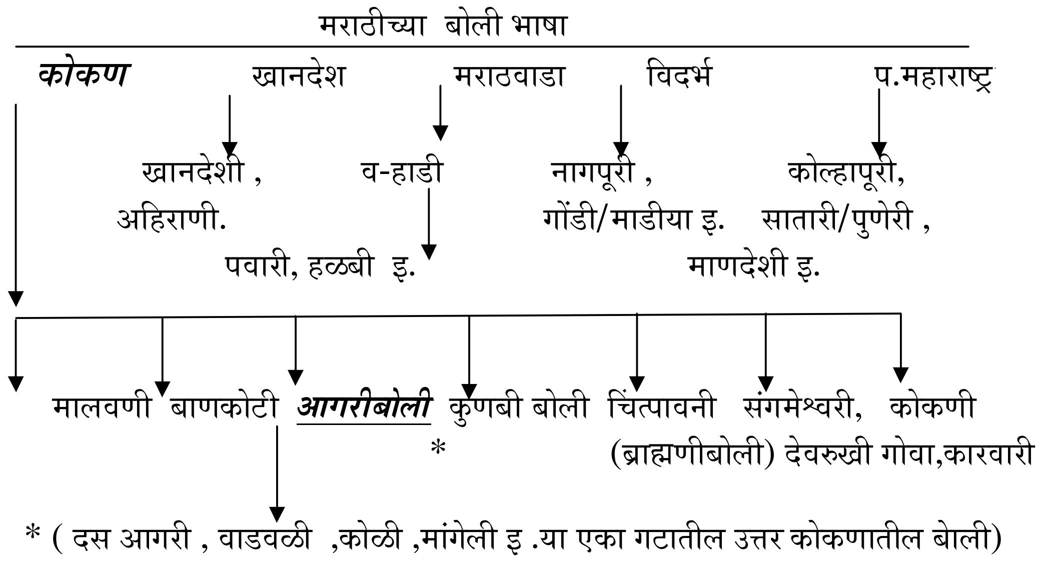

कोकणाचे उत्तर कोकण व दक्षिण कोकण असे भाग पडतात. कोणतीही प्रमाणभाषा ही अनेक बोलींची बनलेली असते.नागर आणि अनागर असे तिचे भाग पडतात कित्येक भागात तालुकेच्या तालुके एकाच जातीचे असतात त्या त्या जातीची लोकसंस्कृती व समाज असतो. भारतीय भाषांचे सर्वेक्षण जॉर्ज ग्रियर्सन यांनी १८९८ ते १९२७ असे ३० वर्षे केले. या सर्व्हेचे ११ खंड आहेत. सातव्या खंडात मराठी भाषा व तिच्या बोलीभाषा यांचा अभ्यास आहे.मराठीच्या कोकणी व कोकणातील अन्य बोलीचा उल्लेख आहे.शासकीय कामाची माहिती मिळवावी तशी ही माहिती मिळविली आहे. ध्वनिरुपाचा,भाषाविज्ञानाचा गंधही नसलेल्या तहसिलदांरानी ही माहिती गोळा केली आहे ती शासकीय कर्तव्य म्हणून त्यामुळे पुढे याबाबत अनेक वादंग निर्माण झाले. ग्रियर्सन नंतर समग्रबोलीचा सखोल अभ्यास झाला नाही. काही बोलींचे विदयापीठस्तरांवर संशोधन झाले. ते काही मर्यादेपर्यतच होते. महाराष्ट्रात बोलींचा अभ्यास करण्याचा शासकीय प्रयत्न १९६२ च्या दरम्यांत झाला पण तो पुर्णत्वास गेला नाही.

" भाषा खरे पहाता मौखिक ध्वनीची बनलेली असते.परंतु ती लेखनबध्द झाली की नियमानी जखडली जाते.तिच्यात समाजाच्या सर्वागिण प्रगतीबरोबर वाङमय निर्मिती होऊन ती वरिष्ठांची , प्रतिष्ठांची भाषा बनते.यांच भाषेला मग प्रमाणभाषेचे महत्व येते."[३] वास्तविक प्रमाणभाषा या आधी बोलीभाषाच असतात.जेव्हा संस्कृत ही ज्ञानाची प्रमाणभाषा होती तेव्हा आजची मराठी ही प्राकृतरुपात म्हणजे बोली स्वरुपातच होती . सर्वसामान्य माणसाला जेव्हा संस्कृत येत नव्हती तेव्हा ते व्यवहारात प्राकृत मराठीत ते बोलत. म्हणूनच पहिले बंड करुन ज्ञानेश्वरानी "ज्ञानेश्वरी " संस्कृतमध्ये न लिहिता समाजाच्या बोलीभाषेत प्राकृत मराठीत लिहिली. त्यांनी रेडयामुखी वेद वदविले या चमत्काराचा दुसरा लाक्षणिक अर्थ म्हणजे अज्ञानी माणसांना त्यांच्या बोलीभाषेत म्हणजे प्राकृत मराठीत गीतेचे ज्ञानमुक्त केले म्हणून समाजाच्या बोलीभाषेत लिहिण्याचा पहिला मान हा ज्ञानेश्वराना जातो. संत एकनाथ आणि त्यांच्या मुलगा यांच्यात प्राकृत व संस्कृतमुळे वाद होत असे . तो संस्कृतचा गाढा पंडीत होता.परंतु एकनाथ मात्र आपले लेखन सामान्य माणसाच्या बोलीत प्राकृतमध्ये करीत असत. त्यांनी भागवतात म्हटले आहे .

" संस्कृत वाणी देवे केली , प्राकृत तरी काय चोरापासोनी झाली ? "
(एकनाथी भागवत ,अध्याय १ ,ओवी क्रं.२९)

वास्तविक कोणतीही बोलीभाषा अव्यक्त भाव भावनांचे व्यक्त मुर्त व सगुण साकार गोचर रुप असते. एखादया बोलीला असंस्कृत अडाणी समजणे चुकीचे असते.

आगरीबोली मुख्यत: रायगड, ठाणे, मुंबई, घोटी, इगतपूरी, भागात बोलली जाते.ही बोली तालुकानिहाय भिन्न आहे.ती एकजिनसी नाही, बारा कोसावर भाषा बदलते असे म्हणतात तो नियम आगरी बोलीलाही लागू पडतो.

६.२ बोलीभाषा निर्मितीची कारणे :

डॉ. स.गं.मालशे म्हणतात "बोलीच्या निर्मितीची कारणे ऐतिहासिक ,भौगोलिक तशीच सामाजिक असतात.

१. प्रचंड पर्वत,विस्तीर्ण पात्राच्या नदया,मोठमोठाली वाळवंटे घनदाट जंगले, यामुळे दळणवळणात खंड पडतो. उदा. पूर्वी जेव्हा दळणवळणाची साधने नव्हती तेव्हा सहयाद्री पर्वतामुळे देश आणि कोकण यातही भाषिक दुरावा होता.

२. दुष्काळादी आपत्तीमुळे स्थलांतरे घडून येतात व पुष्कळवेळा यातून भाषिक संस्कारही घडून येतो.

३.राजकीय सांस्कृतिक परिणामांमुळे भाषाभेदांना अवसरमिळतो.पोर्तुगीजसत्ता आणि तिच्याबरोबर आलेल्या ख्रिस्तीकरणामुळे गोमंतकातील बांधवाचा मराठीशी संपर्क तुटला.

४. युद्ध प्रसंगातून निर्वासितांचे स्थलांतर घडून येते आणि बोलीविषयक प्रश्न निर्माण होतात.

५ .व्यवसायपरत्वे, वयोगटपरत्वे आणि प्रसंगपरत्वे माणसांच्या बोलण्यात वेगवेगळेपणा येतो. या शिवाय कधी कधी सामाजिक दर्जा, भौगोलिक समीपता, वा दूरता वैवाहिक संबध ,धार्मिक वा सांस्कृतिक संबधातूनही बोलीत फरक पडतो. "[४]

मूळ भाषेच्या रुपात परिवर्तन होऊन वेगळी बोली तयार होते. काही बोली मर्यादित स्वरुपाच्या असतात .समाजातील या गटाची वेगळी बोली त्या त्या समाजापुरती निर्माण होते .ही वेगळी बोली का व कशी होते याबाबत विश्लेषण करताना डॉ. ना.गो.कालेलकर म्हणतात ."

समाजाच्या सर्वच व्यक्ती सदोदित एकत्र येऊन आपले व्यवहार करीत नाहीत .काही व्यवहार एखाद्या विशिष्ट वर्गापुरते मर्यादित असतात ,कारण समाजरचनेचा तो एक आवश्यक असा भाग आहे .अशा वर्गातल्या लोकांच्या भाषेचे स्वरूप आणि तिची पातळी सामान्य भाषेपेक्षा वेगळी होते .अशा रीतीने भिन्न असणारी ही भाषा एकाच व्यवसायातल्या अनेक व्यक्तीना एकत्र आणणारी पण सामान्य भाषेहून दूर असलेली एक बोली होते " ५

बोलीचा विकास नियमबध्द असतो तिच्यात नवे शब्द येत असतात. जुने लोप पावत असतात. बोलीमधील ध्वनि प्रत्यय सबंध भाषेच्या मराठीच्या बोलींमध्ये प्रमाण भाषेतून हद्दपार झालेले शब्द ग्रामीण बोली बोलणा-या लोकांनी जपून ठेवलेले दिसून येतात. बोली ही विशिष्ट गटाकडून जातीकडून बोलली जाते ती या समाजाची बोली असते.

आगरी बोली ही प्राकृत समूहातील बोली आहे. यादवकाळात हारलेल्या शिलाहारांनी यादव कालीन संस्कृती स्वीकारली .त्यामुळे आगरी बोली प्राकृत आणि यादवकालीन भाषेस खूप जवळची आहे. पराभूत आपले राज्य गमावतात तशी ते आपली संस्कृतीही गमावतात . इंग्रजांनी आपल्यावर राज्य केले आणि संस्कृतीचेही काही प्रमाणात परिवर्तन केले हे आजकालच्या परिवर्तनावरून दिसते आहे .अनेक इंग्रजी शब्द आगरी बोलीतही शिरलेले दिसून येतात.उदा. डर्टी, इनकूरी ,शर्ट, बुका, सिक, ऑफ, शायनिंग, किंवा हॅपी बर्थ डे , थॅंक्यू , सॉरी ,गुडमॉनिंग , गुडनाईट इ .सवयी आपण इंग्रजाकडून उधार घेतल्या यामुळे सांस्कृतिक बदल आणि भाषिक बदलही झाला .

मराठीभाषेच्या उत्पत्तीबाबत इतिहासाचार्य वि.का. राजवाडे म्हणतात "महाराष्ट्रीक लोक ज्या काळी दक्षिणेस आले तेव्हा त्यांचा तेथील नाग लोंकांशी संपर्क आला. ते जुनी वैदिक भाषा तिचा अपभ्रंश नागलोक बोली म्हणून वापरीत. या दोन संस्कृतींचा मिलाफ होऊन नवीन संस्कृती व भाषा निर्माण झाली. आगरी, क्षत्रिय ,मराठे, कुणबी हया जाती नागवंशीय आहेत हे सांगून. राजवाडे आणखी पुढे म्हणतात नागलोकांना जोडाक्षरे उच्चारण्याचा कंटाळा असतो. तसेच अंत्य अ उच्चचारण्याचा कंटाळा असे , तसेच संयोगापूर्वी स्वर दीर्घ उच्चारण्याची खोड असे .महाराष्ट्रिकांचा व नागाचा जेव्हा मिलाफ झाला तेव्हा नागांच्या हया तिन्ही खोडी महाराष्ट्रिकांवर लादल्या गेल्या. "६ आगरीबोली भाषेत या तीन लकबी दिसून येतात.

यादवकाळ हा मराठीच्या दृष्टीने अत्यंत महत्त्वाचा आहे. सातवहानकाळात गाथासप्तशती प्राकृतमध्ये झाली.त्याकाळचे सातवाहनराजे नागवंशीय होते.महाराष्ट्रीयांचा पहिला उल्लेख इ.स. ३६५च्या एरणच्या शिलालेखात सापडतो .त्याचा सेनापती सत्यनाग स्वत:ला महाराष्ट्र म्हणजे महाराष्ट्रीयन म्हणवतो .त्यांने युध्दात मरण पावलेल्या नागसैनिकांचा स्मरणार्थ स्तंभ उभारला .

आगरी लोक शिलाहार काळापासून ते कोकणात स्थायिक होते. व सोमेश्वर शिलाहाराच्या सैन्यात शेषवंशी क्षत्रिय आगरी होते. जर आगरी काही यापूर्वीच कोकणात स्थायिक होते.असा मतप्रवाह खरा मानला तरी नेहमी पराभूतांना जेत्यांची संस्कृती स्विकारावी लागते. त्याप्रमाणे सांस्कृतिक व भाषिक आदान प्रदान झालेले दिसून येते.आगरी बोलीत यादवकालीन भाषेचा प्रभाव दिसून येतो. व ती ग्रामीण भागात अनेक वर्ष मौखिक स्वरुपात जतन केली गेली. आगरी बोलीवर प्राचीन म्हणजेच मध्ययुगात मराठीचे संस्कार आहेत. जो आगरी समाज आधीपासून येथे स्थिर होता. त्यांच्यावर त्यांचा प्रभाव पडला .नंतरच्या कालखंडात बहुसंख्यसमाज ग्रामीण भागात कृषक, शेतकरी म्हणून स्थायिक झ ाला.शिक्षण व बाहय संस्कारापासून काहीसा वंचित राहिला.त्यामुळे आगरी समाजात ते आपली मूळची प्राकृत बोली म्हणजेच सातवहानकालीन यादवकालीन मराठी जिवंत ठेवली अर्थात जसे राजकीय बदल होत गेले तसे भाषिक बदलही झाले. पेशवाई काळापर्यत यादवकालीत भाषेचे प्रभुत्व होते.

परेन जांभळे यांनी याबाबत सविस्तर विवेचन केलेले आहे ते म्हणतात " कोणतीही बोली म्हणजे स्वयंप्रज्ञ-स्वयंभू प्रकाशच असतो.अव्यक्त अमूर्त भावभावनांचे व्यक्त मूर्त गोचर रुप हे बोलीतूनच जाणवते दृश्यमान होते .आपण एखादया बोलीभाषेची अडाणी आणि असंस्कृत अशा शब्दात हेटाळणी करतो.हे सर्वथैव चुकीचे आहे .एवढेच नव्हे तर हे असे करण्यामुळे आपण आपल्या जन्मजात , पारंपरिक ,उर्जरचल लोकसंस्कृतीची अवहेलना करीत असतो ."७ त्यांनी आगरी बोलीसह सर्वबोली बाबत म्हटले आहे की- "अक्षर साहित्यरत्नांच्या अक्षयखाणी म्हणजे बोलीभाषा होत. प्रमाणभाषेचा अतिरिक्त हव्यास जाणीवपूर्वक टाळणे ही काळाची गरज आहे. आपली मायबोली आगरी (तथाकथित नागर संस्कृतीने असंस्कृत ठरविली असली तरी) तिचे जतन आणि संवर्धन करण्याची नितांत गरज आहे .ते पुढे म्हणतात की "कोणत्याही जनसमूहाची बोलीही अल्पाक्षरत्व

आणि अर्थबहुलत्व या विशेषणांनी ओथंबलेली , थबथबलेली असते.अहिराणी ,वाडवळी , मालवणी, चित्पावनी , ,कोकणी, इ.च्या जोडीला आगरीबोलीसुध्दा नवनवोन्मेष शालिनी प्रतिभेचे अक्षर लेणे आहे .पण या अशा सुलक्षणी आगरीबोलीला तथाकथित पुढारलेल्या समाजाने असंस्कृत व अडाणी ठरविली .त्यामुळे तिची घोर उपेक्षा तर झाली त्याच बरोबर कालप्रवाहाच्या रेटयात कितीतरी शब्दसंपत्ती विलयाला गेली."[८]

अ.क्रं .	प्राकृत शब्द /यादवकालीन भाषा	आगरी शब्द	प्रमाण शब्द
१	वळख्र	वलख्र	ओळख्र
२	यरव्ही	यरव्ही	एरव्ही
३	नोवरा	नोवरा	नवरा
४	निसानी	निसण	शिडी
५	विख्र	ईख्र	विष
६	अवंस	आवस	आमावस्या
७	मेरा, मर्यादा	मेर ,(शेताचा बांध)	मर्यादा
८	रंजणे	रांजण	रांजण
९	तल्ल	तला	तळे
१०	पोट्ट	पोर	पोर
११	नई	नई /नदी	नदी
१२	तीख्र	तिख्रट / मिरधुल	तिख्रट
१३	वंग	वांगा	वांगे
१४	पांख्र	पख्र	पंख्र
१५	भानवस	भानस/ भानवस	स्वंयपाकघर
१६	खोप	खोप /खोपरा	खोपटे/घरटे

१७	पाणंदी	प-हया/पानन	पाणंद
१८	इकड / यत्र	इकर	इकडे
१९	तकड / तत्र	तिकर	तिकडे
२०	जंव, तंव	जंव ,तंव	जेव्हा,तेव्हा
२१	वायिला	वायला	वेगळा
२२	टक/ टकला	टकला	डोके/मस्तक
२३	उपेग	उपेग	उपयोग
२४	कांजी	कांजी /निसोटं	कालवण/आमटी
२५	जल्पती /जापणे	जापणे	बोलणे
२६	इला	इला	हिला
२७	वेव्हार	वेव्हार	व्यवहार
२८	खाद	खाद	खाणे
२९	न्हाव	न्हाव	नहाणे/स्नान
३०	वरिस	वरिस	वर्ष

यासारखे अनेक प्राकृतभाषेचेशब्द आगरी बोलीत दिसून येतात. आगरी बोलीत स्थलदर्शक शब्द वापरताना "इकर , तिकर " वापरतात वास्तविक अत्र, तत्र परत्र हे संस्कृत शब्द आहेत.आगरीबोलीत ते इकर,तिकर ,पलीकर झाले आहेत. डहाणू ,दीव-दमणपासून नागोठणे, मुरुड, म्हसळा, श्रीवर्धनपर्यंत बहुसंख्येने महाराष्ट्राच्या पश्चिम किनारपट्टीवर आगरी समाज पसरलेला आहे. बोलीभाषा आगरी असली त्यात विविधता आहे. उदा. पनवेल, पेण, अलिबाग भागात कोयत्याला 'कोयता ' म्हणतात. उलट कल्याण, भिवंडीच्या ग्रामीण भागात 'य 'चा लोप होता उच्चाराचा आळस करुन 'कोता 'म्हटले जाते. उत्तर ठाणे व उरण भागात बच म्हटले जाते आगरी शब्द बचक [मुठ] उपेग [उपयोग] हे शब्द ज्ञानेश्वरीतही आढळतात.

उदा. १. जैसे बिंब जरी बचके एवढे [४-२१५] २. ऐसे हळुवारपण जरी येईल तरीच हे उपेगा जाईन ३. का. मथिलीचा लोणी कांजी नेदी कांजी म्हणजे 'कालवण' आगरी बोलीत आजही ग्रामीण भागात कालवण आमटी न म्हणता "कांजी केलस काय" म्हणतात. आता कांजी हा आमटीसाठी योजला आहे. ज्ञानेश्वरीत उल्लेखिलेला हा शब्द आगरी बोलीत वापरला जातो. इंगल म्हणजे अंगार आग जळता इंगोळ.

२."पै ग्रहामाजी इंगळ तयाते म्हणीजे मंगळ"

जेव्हा तेव्हा या शब्दांना आगरी बोलीत जंव तव असे शब्द आहेत.

३." जंव वरी रे जंव वरी जंबूक करी गर्जना

तवं त्या पंचानना देखले नाही हो बाप"

किंवा तुकाराम महाराज एका अभंगात म्हणतात

"जवं मोठा चाले धंदा , तवं बहिण म्हणे दादा"

*जंव [जेव्हा] तंव [तेव्हा] [५]

आगरी बोलीत होते या शब्दांला व्हते असे उच्चार मुळ शब्दात नव्हते म्हणजे नाही .नव्हते च्या उलट व्हते, "जर नव्हते शब्द शुध्दप्रमाण आहे तर आगरी बोलीतला व्हते अशुध्द ग्राम्य शब्द कसा ?" वेव्हार शब्द व्यवहार अर्थी आगरी बोलीत वापरला जातो. गाथेत म्हटले आहे

"प्राण गेलाया शरीर काय करील वेव्हार ?"

आगरी बोलीत जरासा बारीकसा या शब्दासाठी उलुसा /जुरुसा शब्द वापरतात उदा.

" जुरुसा हात लाव , पोरा उलुसा मुका दे"

नामदेवानी आपल्या अंभगात एके ठिकाणी म्हटले आहे

" उलिसा प्रंपच परी हा लटिका"[६]

यासारखे अनेक शब्द आगरीबोलीत आढळून येतात. त्यामुळे आगरीबोलीवर यादवकालीन प्राचीन मराठीचे विशेष संस्कार आहेत हे स्पष्ट होते. आगरी बोलीतील उच्चाराचे दीर्घस्वर कधी कधी -हस्वही उच्चारला जातो. होतो [व्हतू, हूतू] 'ओ 'चा 'व 'करतात .ओसरी -वसरी ,बोलण, चालण ,वागण [ऐ ऐवजी अ वापरतात] वेडा [येरा] पडला [परला] , एवढा [आवरा] मुर्धन्य ड, ढ हे स्वरापुढे शब्द आले तर र होतो रडणे [लरणे] मुर्धन्य न बद्दल न बाण [बान] कोण [कोन] तसेच आगरी बोलीत बंगाली भाषेप्रमाणे ड, ण,ळ हे तालव्य कठीण शब्द टाळले जातात. उदा सगळा [सगला] कोण [कोन] धाड [धार] कमळ [कमल], घोटाळा [घोटाला] इत्यादि डोळा[डोला] ई क च्या व ए च्या पूर्वी येणा-

या व चा अगदी अस्पष्ट उच्चार केला जातो. उदा. विस्तू [इस्तू] बावीस [बाईस] विषारी [ईशारी] इत्यादी .

६.३ प्राकृत वाङमयातील आगरी बोली :

वर विवेचन केलेल्या ब-याच शब्दात ड,ण ळ, हे शब्द आढळत नाहीत यांचे एक कारण म्हणजे महाराष्टी प्राकृत मराठी ,बंगाली ,हिंदीसह अनेक भाषांची जननी आहे . "झूलब्लोक " या फ्रेंच भाषाशास्त्रज्ञाने मराठीचा अभ्यास केला. काही काळ महाराष्ट्रात वास्तव्य केले .मराठीभाषा कोणत्या भाषेपासून जन्माला आली ती कशी सिध्द झाली तिचा कसा विकास झाला हे सांगणारा आपला प्रसिद्ध प्रबंध (La formation De Langue Marathe)हा फ्रेंचभाषेत १९१४ साली लिहिला.पण तो पहिल्या महायुद्धानंतर १९३९ ला प्रसिद्ध झाला.या प्रबंधामुळे एखादया भाषेच्या उगमस्थान कालापासून तिच्या विकासक्रमापर्यंत पद्धतशीर व शास्त्रशुध्द अभ्यास कसा करावा याचा एक नमुना तयार झाला. मराठीतील मी हे रूप प्राकृत अमी (आम्ही)ला जवळचे आहे व आजही बोलीभांषात टिकून आहे .जुन्या मराठीत ळ हा शब्द नाही .वि.का.राजवाडयाना सापडलेल्या जुन्या ज्ञानेश्वरीच्या प्रतीतही 'ळ ' शब्द दिसत नाही. परंतु ज्ञानेश्वरीच्या आधीच्या लीळाचरित्रात तो येतो . ळ हा ध्वनी कन्नड भाषेतून मराठीत आला तसा तो गुजरातीतही आहे त्यामुळे मराठी, गुजरातीचा पंचद्राविडात समावेश करण्याची रीत आहे [१०] आगरी बोलीत मात्र ळ ,ण, ड ही व्यंजने आढळून येत नाहीत. त्यामुळे मूळ महाराष्ट्री प्राकृत स्वरूपातील मराठी भाषा त्यांनी टिकवून ठेवली .आगरी समाज नागरी वस्तीपासून दूर खाडयांच्या किनारी वसला .शिक्षणापासून अथवा बाहय संस्कारापासून दूर राहिला . दुर्गम खेडयात राहिल्याने सांस्कृतिक प्रदूषणापासून तो दूर होता.त्यामुळे अनेक शतके अनेक पिढया त्यांनी आपली अपभ्रंशीय महाराष्ट्री बोली म्हणजे प्राकृतबोली आगरी बोली म्हणून जतन केली. पुढे यादवकालीन मराठीचेही संस्कार तिच्यावर झाले त्यामुळे मराठीभाषेचे बोली स्वरुपातील प्राकृतरुप म्हणून आगरीबोलीत अनेक साम्यस्थळे आपल्याला आढळून येतील. बोलीच्या प्रमाणभाषा कशा होतात हे सांगताना ज्येष्ठ भाषाशास्त्रज्ञ डॉ.रमेश धोंगडे म्हणतात " जी बोली प्रतिष्ठा मिळवते ती प्रमाणबोली होते.प्रमाण बोलीलाच भाषा म्हणतात ." एखादी बोली अ) नैसर्गिकरित्या किंवा पंरपरेने ब) व्याकरण

,शुद्ध लेखन नियम तयार करून क) विविध क्षेत्रात वापर करून ड) शासनाची अधिकृत मान्यता मिळवून इ) विविध बोलीचे मिश्रण करून ड) कुणाचीच बोली नसलेली अशी एखादी बोली स्वीकारून (उदा.हिब्रू भाषा) [११]

उत्तर कोकणातील बोलीभाषांचा स्वतंत्रपणे पालघर तालुका बोली समाज आणि संस्कृती याचा आपल्या गटामार्फत अभ्यास केला आहे.हा पालघर तालुका आता महाराष्ट्राचा नवा जिल्हा झाला आहे .डॉ.प्रतिमा कणेकर यांनी बोलीभाषांबाबत आपले मत नोंदविताना म्हटले आहे की "बोलीना स्वतंत्र अशी लिपी नसते प्रमाणभाषेतील मूलध्वनी स्वन हेच कोणत्याही बोलीचे मूलघटक असतात.या स्वनांचे लेखन करावयाचे तर प्रमाणभाषेतील स्वनिम चिन्हांच्या रूपांचा वापर केला जातो ." [१२]

" भाषा ही जनसमुहाच्या संस्कृतीचा भाग असल्याने ती संस्कृतीच्या प्रकटीकरणाचे एक महत्त्वाचे साधन होय,ती भाषाच त्यासमूहाच्या वर्तणुकीच्या आकृतीबंधाचे स्वरुप स्पष्ट करते. खाण्यापिण्याच्या सवयीपासून ते आध्यात्मिक ज्ञानसाधनेपर्यत सर्व गोष्टी भाषेच्या माध्यमातून साध्य होतात." [१३] त्या त्या समाजमनाचे ,जीवनाचे वास्तव स्वरूप जाणून घ्यायचे असेल तर त्यांच्या बोलीचा समाज जीवनांचा सखोल अभ्यास आवश्यक आहे .

६.४ आधी भाषा मग व्याकरण :

भाषा ही प्रवाही आहे.जी भाषा जिवंत आहे म्हणजे आजवर बोलली जात आहे , तिच्यात कालपरत्वे व प्रांतपरत्वे बदल होत राहणार ,"भाषा बदलत चालली म्हणजे तिच्या लेखनपद्धतीतही बदल होणे साहजिक आहे.आधी भाषा बनते मग तिचे व्याकरण ठरते . भाषेत बदल होत गेला की व्याकरणकाराला शरणागती पत्कारावी लागते व पूर्वीच्या नियमांना मुरड घालावीच लागते. परिणामत: लेखनविषयक ठरलेल्या नियमातही बदल करावा लागतो. "[१४] अक्षरे म्हणजे आवाजाच्या खुणा असतात. अक्षरांच्या खुणांनी कागदावर लिहून दाखवतो यालाच लिपी असे म्हणतात. बोलीभाषांना स्वतंत्र लिपी नसते तशी आगरी बोलीलाही स्वतंत्र लिपी नाही.

नामे :

आगरी बोलीतील नामाची रुपे प्रमाणमराठी व्याकरणाप्रमाणेच होतात.काकूस या शब्दाचे सामान्य रुप काकांस असे होते. उदा. दादूस ,दादसंला उकारान्त शब्दांचे सामान्यरुप होताना उ चा आ होतो .तृतियेच्या रुपाच्या शेवटी ह न ती येतात काकानी दादासनी पंचमी किंवा तृतियेला शी प्रत्यय लावतात .

वचन	**एकवचन**	**अनेक वचन**
प्रथम पुरुष	मी हाय,	आमी हाव ,आमी हाईत
द्वितीय पुरुष	तू हायेस ,हास ,	तुमी हाव, तूमी हाईव
तृतीय पुरुष	ते हाय,	ते हान ,हात, हायीत

आगरी बोलीतील काळ रचना व त्यांच्यातील कर्ता , कर्म, क्रियापद यांची रचना प्रमाण भाषेहून जास्त फरकाची नसते.

१. सामान्य वर्तमान काळ

वचन	**एकवचन**	**अनेक वचन**
प्रथम पुरुष	मी येत,	आमी येताव ,येतून,
द्वितीय पुरुष	तू येतस ,	तुमी येताव,
तृतीय पुरुष	तो येत , ती येत ,	ते येतान,

२.सामान्य भूतकाळ

वचन	**एकवचन**	**अनेक वचन**
प्रथम पुरुष	मी आलू ,	आमी आलू,
द्वितीय पुरुष	तू आलास ,	तुमी /आमी आलव,
तृतीय पुरुष	तो आला , ती आली	ते आलं,

३.सामान्य भविष्य काळ

वचन	एकवचन	अनेक वचन
प्रथम पुरुष	मी येईन ,	आमी येवू / येव,
द्वितीय पुरुष	तू येशील ,	तुम्ही येशीव,
तृतीय पुरुष	तो येइल , ती येइल	ते येतीन,

अशा प्रकारे काळरचना चालविली जाते.आगरी बोलीतील वाक्यरचना काही भागात भिन्न आहेत. उदा: पेण,अलिबाग भागात आहेतचे "हायेत" उरण बेलापूर नवी मुंबईत "हातीन" असे रुप होते. त्यामुळे भाषा चौदा मैलावर बदलते हा थोडा फार फरक आगरी बोलीतही दिसून येतो.

अ) सर्वनाम: नामा ऐवजी येणारा शब्द म्हणजे सर्वनाम होय .आगरी बोलीतही सर्वनामे प्रमाण मराठी भाषेप्रमाणे चालविली जातात.

अ) पुरुष वाचक सर्वनामे : आगरी बोलीत मी ,मीन ,आमी , तू ,तुमी , तो , ती, त्या, ते ही सर्वनामे आहेत .आगरीबोलीमध्ये काही बाबतीत ते या सर्वनामाऐवजी 'त्य ' हे पुरुषवाचक सर्वनाम वापरले जाते.

ब)प्रश्नार्थक सर्वनाम : कया, मं,नं, कवा, कोठ, कन्शा, कोन , कोन्ला , कसा , कवरं, कहे इ.प्रश्नार्थक सर्वनाम वापरली जातात .

क) दर्शक सर्वनाम : त्या, यो (हा), ई (ही) , यी , ये, ते , इत्यादी दर्शक सर्वनामे वापरली जातात

क) विशेषणे : नामाबददल विशेष माहिती सांगणारा हा शब्द , आगरी बोलीतही वापरला जातो.

क:१ गुणविशेषणे : बुटका, चपटा, लांडा , तेलगुला, फुगरा, तिरकोनी , लांबट, माठया, बगोला,इ.

क:२ रंग विशेषणे :- कालीढोम, गाजरा सारी लाल, कालीघुस, भुरा, राता, हल्दुला, निलाशार , सफेद , सोन्यासारी , हिरवा पोपट ,इ.

क:३ संख्या विशेषणे :- पांच इसा (शंभर) ,जकला (पुर्ण) ,बिसरा (दुसरा) ,मोप (पुष्कळ),पुरुसभर खोल (पांच फुट), खंडी , मण , पायली, निठवा, शेर , किलो , बोटभर , हातभर, इतभर , कोरभर , कोसभर , हजार, शंभर, लाख , कोटी , पोताभर , गुंठा ,एकर, इ.

ड) क्रियाविशेषणे : क्रियेबाबत विशेष माहिती व्यक्त करणारी विशेषणे

ड:१ -रीतिवाचक : हलूहलू , सावकास, केकटत, वरडत, गचकन, खसकन, फलाफला , सनकन,

ड:२ स्थलवाचक : ठिकाणाबाबत अधिक माहिती देणारे विशेषण ,मेरला, गोटला, वरती, खलती, सामनी , जवल, आखर, तखर, इकून , तिकून, बेनव, शेडयावं, मधीन, व्हटनान, बुधांशी , तयेशी , माथ्याव, कासराभर , खलाटी , वलाटी, गावदरणी. पास्टयावं .

इ) शब्दयोगी अव्यये : मंगारी, पु-ह, मंग, उदयां , व, नं, कन्शा, साठी इ.

इ-१: उभयान्वयी अव्यये : पन, बीन, मंगून, यासाठी, या पायी, नी, त, का, कारण, जवं, तवं,

इ:२ केवलप्रयोगी अव्यये : आरं बाबा !, बाय माजे,! आररा, !लय भारी ,! देवा देवा, !थुं थुं, ! शाब्बास,! हट मोरक्या !, अग आये !, मस्त माल,! चिकनी ! , शी:शी: !, आरं माज्या कर्मा,! इ.

विभक्ती :

प्रमाणमराठी भाषेप्रमाणे आगरी बोलीत ही विभक्तीचे प्रत्यय वेगळे आहेत. मूळ प्रमाण भाषेनुसार ते चालत असले तरी उच्चारात वेगळेपण आहे.

" नाम आणि सर्वनामे यांचे वाक्यांतील क्रियापदांशी किंवा इतर शब्दांशी येणारे संबध ज्या विकारानी दाखविले जातात. त्या विकारांस 'विभक्ती' म्हणतात. नामाचे किंवा सर्वनामाचे विभक्ती रुप तयार करण्यासाठी त्याला जी अक्षरे जोडली जातात त्या विकांरास विभक्ती म्हणतात आणि नामाचे किंवा सर्वनामाचे विभक्ती रुप तयार करण्यासाठी त्याला जी अक्षरे जोडली जातात. त्यांना 'प्रत्यय 'म्हणतात. "

शब्दाच्या अथवा नांवाच्या प्रत्यय लागले म्हणजे त्याच्या सामान्य रुपाचे विभक्तीत रुपांतर होते. आगरी बोलीतील विभक्ती खालील प्रमाणे आहेत.

विभक्ती	एकवचन		अनेकवचन	
	प्रत्यय	शब्दाची रुपे	प्रत्यय	शब्दाची रुपे
प्रथमा	प्रत्यय नाही	मूल	--	मुलं
द्वितिया	स,ला, ना ,ते	मुला , मुलाला	स, ला , ना ते	मुलाला , मुलानां
तृतीया	ने ना ए शी [ने प्रत्यय नसता]	मुलांना, मुलांशी	ती शी ई ही	मुलाई मुलाशी
चतुर्थी	स ,ला ,ते	मुलासं, मुलांला	स,ला,ते	मुलास/ मुलाना
पंचमी	ऊन हून	मुलांहून,मुलाच्य, मुलाच्या	अन हून	मुलास मुलाहून
षष्ठी	चा, ची ,चे	मुलांचा	चा,ची,चे	मुलांचा -ची चे
सप्तमी	त ई आ [न]	मुलात ऐवजी न मुलांन	नईआ	मुलांनू
संबोधन	--	मुलां	ओ किंवा ऊ	मुलांनू ,मुलांनो,

आगरी बोलीत ' स ' विभक्ती वापरली जात नाही. तुजे पोराला काय झालेय गो ? , "तुजे पोरास काय झाले " असे आगरी बोलीत म्हटले जात नाही. यात ध्वनी विचार आणि रुप विचार हा भाषाअभ्यासाचा गाभा आहे.

ध्वनिविचार कोणत्याही भाषेचा वा बोलीचा उगम ध्वनिपासूनच होतो. मुखावाटे ध्वनी काढले जातात हीच खरी भाषा आहे. भाषाशास्त्र ही या ध्वन्यात्मक भाषेचा विचार करीत असते. भाषाशास्त्रात ध्वनीशास्त्राला Phonetic म्हणतात. Phone चा ध्वनी असा अर्थ होतो. ध्वनिशास्त्राचेही अनेक पोटप्रकार आहेत.

" ध्वनीच्या उच्चारास जो वेळ लागतो. त्याला मात्रा म्हणतात. ह्रस्व, दीर्घ व लुप्त अशा प्रकारच्या तीन मात्रा मानतात. स्त्रिया व लहान मुले यांचे स्वरतंतू लहान असल्याने त्यांचा स्वर उच्च असतो. " [१५] आगरी बोलीत अवरोही स्वर अधिक वापरला जातो. ध्वनीच्या उच्चारण प्रयत्नास जितके महत्व आहे. तितकेच महत्व उच्चारणाच्या स्थानालाही आहे. कंठय मुदूतालक मूर्धन्य दंतमुलीय , ओष्ठय दात ही उच्चारण स्थाने आहेत. यावरुन व्यंजनाचे वर्ग मानले जातात.

कंठय : स्वरयंत्रातून ज्या शब्दाचा ध्वनीचा उच्चार केला जातो. ते शब्द उदा. ह, क

१. मृदूतालक : जिभेच्या मागचा भाग मृदू टाळूच्या दिशेने वर उचलून ज्या ध्वनीचे उच्चारण केले जाते ते मृदूतालक क ख ग घ ही व्यजंने या उच्चाराची कठीण टाळू हे उच्चारण स्थान असते व जिभेचा पुढचा भाग किंवा टोक हा उच्चारण अवयव असतो श, प ,च, ज ही व्यंजने तालक आहेत. श ऐवजी स आगरी बोलीत वापरतात . गणेशचा उच्चार 'गनेस 'असा केला जातो. आगरी बोलीत तालकउच्चार करण्याचा आळस केला जातो. सोपे उच्चार करुन भाषा सहज सुलभ करण्याकडे लोकांचा कल असतो . ३.मूर्धन्य : ज्यांच्या उच्चारात मूर्घा हे उच्चारण स्थान असते. त्यांना मूर्धन्य ध्वनी म्हणतात. मूर्धन्य ध्वनीच्या उच्चारणात जिभेचे टोक मूर्धा- स्थानापर्यत जाते. परंतु आगरी बोलीत मूर्धन्य ध्वनीचा वापर फारसा केला जात नाही. ठ ,ड, ण, ळ, हे ध्वनी फार वापरले जात नाहीत.

४.दंतमूलीय : उच्चारण टोक हा उच्चारला अवयव असताना जे ध्वनी निर्माण होतात. ते दंन्त मूलीय ध्वनी होत. जिभेचे टोक दांताच्या मूळापर्यत जाते.त्,थ्,द्,ध्,न् हे शब्द दंतमूलीय आहेत.

५.ओष्ठय: ज्या ध्वनीचा उच्चार ओठाच्या सहय्याने केला जातो त्यांना ओष्ठय किंवा ओष्ठयध्वनी " म्हणतात. प, फ, ब, भ ,म आगरी बोलीत कठीण ध्वनी टाळण्याकडे अधिक कल असतो.

स्वनिम :

भाषेत वापरल्या जाणा-या ध्वनीस 'स्वन' म्हणतात. भाषेमध्ये ध्वनीकडून काही कार्य अपेक्षीत असते. त्यामुळे भाषेकरिता उपयुक्त असे कार्य करु शकणारा कोणत्याही ध्वनीस स्वन असे म्हटले जाते. म्हणजेच ज्या ध्वनीकडे भाषाध्वनी होण्याचे क्षमता नसेल तर तो ध्वनी स्वन ठरणार नाही. . "बोलीना स्वतंत्र अशी लिपी नसते .प्रमाण भाषेतील मूलध्वनी ,स्वन हेच कोणत्याही बोलीचे मूल घटक असतात .या स्वनांचे लेखन करावयाचे तर प्रमाण भाषेतील रेखीम चिन्हांच्या रूपाचा वापर केला जातो .प्रमाण मराठीच्या स्वन व्यवस्थेशी तुलना करता ,'ओ,'ऋ,'आणि 'लृ' हे स्वर ,विसर्ग (:) हा स्वरादी आणि 'ञ', 'ष ', 'छ,' 'ण, 'ळ' , ही व्यजंने बोलीमध्ये आढळत नाहीत ."१६

बोलीच्या ध्वनी व्यवस्थेचे विश्लेषण त्यात वापरल्या जाणा-या स्वनिमांची संख्या व त्यांचे वर्गीकरण या नुसार केले जाते. हे विश्लेषण नेहमी आलेख रुपाने केले जाते. बोलीच्या ध्वनी व्यवस्थचे वर्णन स्वरव्यवस्था अधिखंडात्मक अभिलक्षणे ,संयोग व्यवस्था अक्षर व्यवस्था, अशा शीर्षाखाली केली जाते.

" स्वरव्यवस्थेत स्वराच्या वैघम्यात्मक अभिलक्षणाचा उहापोह करुन प्रत्येक स्वर स्वनिमाने स्वंतत्र अस्तित्व दर्शविण्यासाठी स्वल्पमत विरोधी युग्ये सादर करतात. नंतर प्रत्येक स्वराचे संपूर्ण स्वनिमिक वर्णन दिले जाते. स्वरांचे स्वनातर असल्यास स्वननाचे वर्णन करुन त्यांचे विवरण स्पष्ट केले जाते. स्वन, स्वनिम यांचे स्वनांतर यांचे शब्दातील विवरण स्पष्ट करण्यासाठी त्यांच्या वितरणानुसार आदय मध्य व अंत्य स्थानीची आहेत याच धर्तीवर व्यंजन व्यवस्थेचे विवेचन केले जाते. सघोष ,अघोष , अल्प प्राण, महाप्राण ,दन्त्य,मूर्घन्य इ.अधिखंडात्मक अभिलक्षणाना प्राधान्य करुन नासिक व्यंजन, महाप्राण,-हस्व, दिर्घ यांच्या बोलीतील स्वनिमाची चर्चा केली जाते.बोलीतील बलाघात तालुअनुप्राध इ. अधिखंडात्मक अभिलक्षणाचे स्वरुप बोलीतील स्वमिमांच्या विन्यासत्मक वैशिष्टपूर्ण दिग्दर्शन

संयोग व्यवस्थेत केले जाते. संयोगाचे स्वर संयोग व्यंजन संयोग हे दोन गट स्वर व व्यंजनाचे संख्येनुसार द्विव्यंजनात्मक चतुर्थ व्यजंनाचे उपगट स्वर स्वमिम आगरी बोलीत आहेत.

१.खंडकीय स्वनिम, २. पराखंडकीय स्वनिम

आगरी बोलीत ३९ स्वनिम आहेत या पैकी ८ स्वर स्वनिम व ३१ व्यंजन स्वनिम आहेत." [१७]

आगरी बोलीत जे आठ स्वर स्वनिम आहेत ते सर्व फुफुसीय बहिश्वासित आहेत ते सघोष असून उच्चारताना तोंडाची पोकळी घशाची पोकळी येथे अडथळा होत नाही. व्यंजनापेक्षा अधिक श्रुती सुलभ आहेत.स्वर आवाजाच्या निरनिराळ्या पातळ्यावर जाऊ शकतात या पातळीस स्वरमान असे म्हणतात .

आगरी बोलीत रुढ असलेले जुन्या मराठीचे शब्द पेशवाईपर्यत वापरले जात होते . भाषीक ध्वनीपरिवर्तन आगरी बोलीचे भाषीक नियमध्वनी परिवर्तनामुळे शब्दाच्या मूळ उच्चारात बदल घडून आल्याचे दिसून येते. उदा :- वेळ- येळ , प्रमोद -परमोद,कृष्णा- किस्ना [करटना] , पेण- पेन, ईश्वर- इस्वर

१. आगरी बोलीचे उच्चार मृदू व ओल्या कंठय व दंन्तव्य उच्चार आगरी बोलीत टाळण्याचा प्रयास केला जातो. आगरी बोलीत जड उच्चार टाळले जातात. उदा :- नथ - नत, बाण- बान, बोकड - बोकर ,रात्र - रात, प्राण -पराण

२. जोडाक्षरी उच्चाराना फाटा दिल्याने शब्द स्पष्ट व सुटसुटीत कंठय व तालव्य रुपाचे बनते दन्त्य उच्चार टाळले जातात . प्रत्येक -परतेक, छत्री,- सतरी

३. शब्दाच्या शेवटी कठीण व्यंजन असेल तर अगोदर व आला तर आगरी बोलीत' व 'चा लोप होवून त्यापूढे महाप्राण येतो. उदा :- जेवढा- जव्हरा, तेवढा -तव्हरा, फावडा-फाव्हरा इत्यादि क्रियापदाच्या बाबतीत आगरी बोलीत ठोस अशी महत्वपूर्ण वैशिष्टये आहेत. प्रश्नार्थक शब्द बनतात. व प्रत्ययाने प्रश्नार्थक शब्द बनतात . उदा:

	नागरी शब्द	आगरी शब्द
१	येता का ?	येताव का ?
२	जेवता का ?	जेवताव का ?

३	जाणार का ?	जाशीव का ?
४	भेटणार का ?	भेटशील का ?
५	भेट दिलीत का ?	भेट दिलीव का ?

४.काही वेळेस प्रश्नार्थक शब्द वापरताना 'मं 'हे सहाय्यकारी क्रियापद आगरी बोलीत वापरले जाते.

	नागरी शब्द	आगरी शब्द
१	मी नंतर येवू का ?	मी नंतर येव मं ?
२	मी काय करु ?	मी काय करु मं ?
३	वंदना आली का ?	वंदना आली मं ?
४	पेण शहर आवडला ?	पेन शाहार आवरला मं ?

५.आगरी

बोलीत 'ऊन हून ' प्रत्यया ऐवजी 'शी 'प्रत्यय लावला जातो.

२	शरद पाण्यातून चालतो.	शरद पान्यांशी चालतो.
३	वर्षा पुण्याहून येईल .	वर्षा पुन्यांशी येईल.
४	मी घरातून धावत आलो.	मी घरन्शी धावत आलू.

६. आगरी बोलीत काही ठिकाणी 'व 'चा लोप 'ई 'कार होतो. उदा :

१	वीस	वि = ई	ईस
२	विशाल	वि = ई	ईशाल
३	विश्वास	वि = ई	ईश्वास
४	विकास	वि = ई	ईकास
५	विष	वि = ई	ईख

७. शब्दांचे अंन्त अक्षर 'ओ 'असेल तर त्यांचे 'ऊ 'कार होतो.

१	आलो	ओ= ऊ	आलू
२	पोहचलो	ओ= ऊ	पोहचलू
३	जेवलो	ओ= ऊ	जेवलू
४	भेटलो	ओ= ऊ	भेटलू

८. आगरी शब्दांत ढ अक्षर असेल तर 'ढ' अक्षर लोप पावून त्याचे 'ह 'मध्ये रुंपातर होते.

१	तिढा	ढ= र	ति-हा
२	गाढव	ढ= र	गा-हव
३	पेढा	ढ= र	पे-हा
४	पिढा/ पाट	ढ= र	पि-हा

परंतु अक्षराच्या अगोदरच्या अक्षर अ अथवा अनुस्वार असेल तर मुळ शब्दात बदल होत नाही.

९. आगरी बोलीत 'ळ 'शब्द टाळून ' ल ' वापरला जातो .[१८]

कठिण तालव्य शब्द बंगाली प्रमाणे आगरी बोलीत वर्ज्य असतात. उदा :-

१	सगळे	ळ = ल	सगले
२	नारळ	ळ = ल	नारोल
३	वेगळा	ळ = ल	येगला
४	निळा	ळ = ल	निला
५	पिवळा	ळ = ल	पिवला

१०. प्रमाण मराठी भाषेतील शब्द आगरी बोलीत बोलताना काही शब्दाचे आकारुन रुप अकारन्त होते. काना वर्ज्य केला जातो. वि.का.राजवाडे यांनी मत व्यक्त करतात त्याप्रमाणे ग्रामीण लोक त्यांच्या भाषेत उच्चार करण्यांत आळस करतात. त्यामुळे शब्दांचे अपभ्रंश होतात. त्यांचे हे उत्तम उदाहरण आहे. उदा.

१. गळ्यातला हार : गलनचा हार

२. खाली बस : खली बस

३. चेह-याचा निखार : चेहरचा निखर

४.आल्याचा काढा : आलंचा का-हा

५. बाळाचे पाय : बालाच पाय

११. आगरी बोलीत काही शब्दांच्या सुरुवातीस र अक्षर आले तर त्याचे ल मध्ये रुपांतर होते.

१	रडणे	र = ल	लरने
२	राखाडी	र = ल	लाखारी
३	रबर	र = ल	लबर

१२. आगरी बोली कंठय शब्द ड टाळण्याकडे लोकांची कल अधिक असतो . डबका डामरी डबोला या सारख्या शब्दात बदल होत नाही. परंतु काही शब्दात अन्त्य 'ड 'असेल तर मात्र ड चे अपभ्रंश रुप र मध्ये होत . उदा. गिधाड = गिधार, वाताड = वातार , कोलाड = कोलार आगरी बोलीत काही शब्दांना एक मात्रा अधिक वापरली जाऊन त्यांचा उच्चार लांबवला जातो.

	नागरी शब्द			आगरी शब्द
१	अक्षर	अ+अ	आ =	आक्षर
२	अनर्थ	अ+अ	आ =	आनर्थ
३	अंबवणी	अ+अ	आ =	आंबवणी
४	अटक	अ+अ	आ =	आटकस
५	जेवण	अ+अ	आ =	जेवान

१३.आगरी बोलीत तालव्य शब्द बाणाचा' ण ' वर्ज्य आहे ण चा उच्चार 'न' असा केला जातो.

१. बहिण - बहिन

२. ब्राह्मण - बामुन

३. रामबाण - रामबान

४. श्रावण - सरवन

५. लक्ष्मण - लक्षुमन

६. कठीण - कठीन

७. १४.आगरी बोलीत शब्दाच्या मध्ये 'अ'कार असेल तर त्या अक्षरात 'ओ' हे स्वर मिसळले जाते.

	नागरी शब्द	ओ प्रत्यय	आगरी शब्द
१	पापड	आ = ओ	पापोर
२	गोंधळ	आ = ओ	गोंधोल
३	ढेकर	आ= ओ	ढेकोर
४	माकड	आ= ओ	माकोर
५	नारळ	आ= ओ	नारोल

१५. आगरी बोलीतील काही शब्दांची सुरुवात ' ओ ' या स्वरांने होत असेल तर त्यांचे परिवर्तन 'व' या व्यंजनात होते उदा :-

	नागरी शब्द		आगरी शब्द
१	ओतीव	ओ = व	वतीव
२	ओणवा	ओ= व	वनवा
३	ओढ	ओ= व	वढ
४	ओझे	ओ= व	वझे ,वझा
५	ओसरी	ओ= व	वसरी
६	ओठ	ओ = व	वठ

१६. आगरी बोलीत काही शब्दाचा मध्य 'म 'असेल तर त्यांचे परिवर्तन 'ब 'मध्ये होताना दिसून येते.

१. कमळ म +बं कंबळ

२. अमर म+ बं अम्बर

३. शमी म+ बं शंम्बी

४. गोम म + बं गोंब

१७. आगरी बोलीत काही शब्दाचे उच्चार अनुनासिक केले जातात.' अ 'चा प्रत्यय शब्दांना लावण्यात येतो व प्रत्यय जोडला जातो. या अनुनासिक उच्चाराबाबत ठोस विश्लेषण देता आले नाही तरी काही उच्चार अनुनासिक असतात.

उदा :- १. उदयाला -- उंदयाना

२. मुगाची भाजी -- मुंगाची भाजी

३. कमरेचा घेर -- कंबरचा घेर

४. देवाचा नगारा -- देवाचा नंगारा

१८. या उलट काही शब्दाचे आगरी बोलीत अनुस्वार वर्ज्य केले जातात ते अनुनासिक उच्चार साधे उच्चार अकारन्त होतात.

१	गुंफा	अं=उ	गुफा
२	चिंच	अं=इ	चिच्च
३	उंट	अं=उ	ऊट
४	सुंठ	अं=उ	सुट
५	मांजर	अं=आ	माजर

१९. आगरी 'त ' प्रत्यया ऐवजी बहुतांशी 'न' प्रत्यय वापरला जातो. उदा .

१	पावसात	त = न	पावसानं
२	रानात	त = न	रानान
३	गावात	त = न	गावान
४	देवात	त = न	देवान
५	उन्हात	त = न	उन्हान

२०. आगरी बोलीत 'म 'या शब्दाचा उपयोग प्रश्नार्थी शब्द बनविण्यासाठी केला जातो. तसाच 'स 'चा प्रत्ययाचा प्रश्नार्थक शब्द बनविण्यासाठी केला जातो.

१. तू येणार - तू येतस ?

२. तू काम करणार - तू काम करतस ?

३. तो जातो - तू जातस ?

४. तो खातो - तू खातस ?

५. ती भेटणे - तू भेटतस ?

२१. आगरीतील एकरान्त शब्द ध्वनिपरिवर्तन होऊन एकवचनात 'अ'कारान्त होतो.

१. येथे - इथं

२. जिथे - जिथं

२२. आगरी बोलीत 'न ' या प्रत्ययाने ही प्रश्नार्थक वाक्ये तयार केली जातात.उदा :

१. तू धावणार का ? =	तू धावणार न ?
२. राशी येणार का ? =	राशी येणार न ?
३. गांवी भेटणार का ? =	गांवान भेटशील न ?
४. तुका भजन गाणार का ? =	तुका भजन गानार नं ?
५. देव देवळात आहे का ? =	देव देवळात हाय नं

२३. आगरी बोलीत 'नो 'ऐवजी संबोधन विभक्ती उकारान्त होते 'ओ 'ऐवजी 'ऊ ','हू' किंवा' नू 'अशा स्वरुपात अनेकवचन करताना शब्दांना प्रत्यय लावला जातो.

	नागरी शब्द		आगरी शब्द
१	अक्कमशानो	ओ =ऊ	अक्करमशानू /हू
२	लोकांनो	ओ =ऊ	लोकांनू /हू
३	देवांनो	ओ =ऊ	देवानू /हू
४	पोरांनो	ओ =ऊ	पोरानू /हू

२४. आगरी बोलीत 'ऊन हून' प्रत्ययाऐवजी शी प्रत्यय लावला जातो 'शी ' स्थलदर्शक प्रत्यय असतो.

१	गावातून	न= शी	गावान्शी
२	देवालातून	न= शी	देवालांशी
३	लांबून	न= शी	लांबशी
४	इकडून	न= शी	इकडशी

२५. आगरी बोलीत शब्दाचा अन्त्य कठोर व्यंजनापूर्वी 'व'आला असेल तर त्याचा लोप होऊन महाप्राण होतो व अन्त्य कठोर व्यंजनाचे 'र 'मध्ये रुपातर होते. ढ = र किंवा ड = र

१.एव्हढा	ढ = र	आव्हरा
२. तेव्हढा	ढ = र	तव्हरा
३.जेवढा	ढ = र	जव्हरा
४. बेवडा	ड = र	बेवरा

२६. आगरी बोलीतील 'व 'या व्यंजनाचे रुपांतर 'य' मध्ये होते

१.वेडा	व = य	येरा
२.वेद	व = य	येद
३.वेल	व = य	येल
४.वेचू	व = य	येचू

२७. बोली भाषा बारा मैलावर बदलत असते. आगरी बोलीतही हे रुप भिन्न भिन्न प्रकारे पहावयास मिळते. आईस रायगड जिल्हयात पेण , अलिबागभागात 'आयवं 'अथवा 'आयं' म्हणतात. तसेच ठाणे जिल्हयात व उरण भागात 'आस' म्हणतात. खालील शब्दाचे रुप परिवर्तन पाहू.

१. काय रे कुठे गेला होतास [नागरी शब्द

२. काय रं कहय जेलतास [पेण , अलिबाग]

३.के रं के जेल्ता [पनवेल , उरण]

४.कय रं कय जेल्ता [पनवेल , उरण]

स्थानपरत्वे भाषिक परिवर्तन आगरी बोलीतही होताना दिसते. आगरी बोली बंगालीभाषेत दादा शब्द मोठयाभावास उद्देशून वापरतात. अथवा वडीधा-यास आदरार्थी संबोधण्यासाठी वापरतात. आगरी बोलीतही असे संबोधन वापरतात. उदा. कृष्णा दादास बंगालीत 'कृष्णादा' संबोधतात. आगरी बोलीतही दादाचे दा प्रत्यय एकदाच लावण्याची पद्धत आहे. 'रामादा, 'रमेशदा' इत्यादी .

यादवसत्तेनंतर महाराष्ट्रात व हिन्दुस्थानात मुस्लिम राजवट सुरु झाली. मुस्लीम संस्कृती भिन्न स्वरुपाची होती. त्यांची भाषा रीतीरिवाज भिन्न स्वरुपाचे होते. त्यामुळे नवे शब्द आले - अर्ज, तक्रार , खूद, जमात, जोल , फानस, दरार, दस्तवेज, करार, बनाट मुक्रर, वारस, खाविंद या सारखे शब्द बोली भाषात आले. सत्ताधिश नेहमी पराभूतावर आपली संस्कृती लादत असतात. त्याप्रमाणे मुस्लीम रीतीरिवाजीशी समांतर अशा प्रथा पडल्या.रुढी आल्या, भाषा आली.

मुस्लीम राजवटीनंतर , इंग्रजाची राजवट भारतावर व महाराष्ट्रावर आली. आगरी बोलीवरही इंग्रजी शब्दांनी आक्रमण केले. खालील वाक्ये आगरी बोलीत आहेत. परंतु हे इंग्रजी शब्द इतके ' फिट ' होऊन बसले आहेत की अशिक्षित आगरी भाषकांना ते शब्द इंग्रजी आहेत. याची जाणीवही नसते. उदा.

अ. यमू बाय सीक हाय भेटून आलू.

ब. यो पो-या मेला लय डर्टी घानेरडा नुस्ती.

ड. डिरेस बघ साहेबूच झाला माजा पो-या.

ई. पो-या चंगला हाय इनकूरी करा .

ड. परश्या ऑफ झाला (मेला)[१९]

जनसामान्य आगरी भाषिक इंग्रजी शब्द वापरत आहेत. याची जाणीव नसते. अनेक गुजराती , देशी, कानडी शब्द बोलीत आहेत.मराठी प्राकृत भाषेचे संस्कार आगरी बोलीवर झालेले असल्याने ते आजही टिकून आहेत.आगरीबोली न बदलण्याची प्रमुख्र कारणे म्हणजे हा समाज अनेकवर्षे

शिक्षणापासून वंचित राहिला त्यामुळे बाहयसंस्कृतीचे आक्रमण सीमित राहिले .शहरीकरणातही हा समाज समाविष्ट नव्हता .सत्तरऐशीच्या दशकानंतर मोठया भाषिक व शैक्षणिक बदलानंतर आगरी बोली परिवर्तनाकडे झुकलेली दिसून येते.

६.५ दस आगरी बोली भाषा :

आगरी जातीची दसआगरी (दास आगरी) ही पोटजात आजही अस्तित्वात आहे. दसआगरी जातीची वस्ती वसई तालुक्यात पालघर व ठाणे जिल्हयात आहे. केवळ वीस पंचवीस हजारापर्यत लोकसंख्या असलेली ही आगरी बोलीची उपबोलीभाषा दसआगरी बोलणारी लोकसंख्या आहे. पठारी दस आगरी व डंगानी ,दस आगरी असे स्थानपरत्वे तिचे मुख्य उपप्रकार आहेत. उच्चार, शब्द हेल यामध्ये फरक आहेत. समुद्रसपाटीपासून जवळ असलेल्या आगरी पठारी दसआगरी बोली बोलतात तर डोंगरी भागात राहणारे दस आगरी डंगानी दसआगरी बोलीभाषा बोलताना दिसून येतात. या बोलीवर वाडवली, भंडारी, आदिवासी बोलीचा प्रभाव अधिक दिसून येतो. डंगानी दस आगरी कुणबी बोलीशी अधिक जवळ येते. भौगोलिक परिस्थितीमुळे हे बदल घडलेले दिसून येतात.

डॉ. ग्रियर्सन यांच्या भाषीकवर्गीकरणानुसार "आगरीबोली इंडोआर्यन भाषाकुळात मोडते." म्हणजेच तिची भगिनी अथवा पोटभाषा असलेली दसआगरी बोली भाषाही याच वर्गातली आहे. नागपुरी बोली, अहिराणी ,व-हाडी बोली यांच्यावर नजिकच्या प्रांतातील गुजराती, हिंदी भाषिक राज्याच्या प्रादेशिक भाषांचा प्रभाव पडला तेवढा आगरी बोली व तिची उपबोली दस आगरी डंगानी व पठारी दस आगरी बोलीवर संस्कार अथवा परिणाम झालेला दिसून येत नाही.

पठारी दस आगरी बोलत स व छ चा ह होतो. तसेच च चा स होतो. मात्र डंगानी दस आगरीत हा बदल होत नाही. सफालाचा पठारी दास आगरीत अपाला तर संरगा हरंगा सरंगा यासारखे बदल दिसून येतात. आगरी बोलीप्रमाणेच ह चा ल ण चो न ड चा र इ. बदल सारखेच असतात. उत्तर ठाणे जिल्हा विशेषत: जव्हार, मोखाडा, डहाणू भाग आदिवासी प्राबल विभाग असल्याने येथील पठारी दस आगरी बोलीची होत आदिवासी बोलीच्या जवळपास जाते. पठारी दस आगरी व डंगानी दस आगरी यांच्यात उच्चारात भेद प्रमुख आहेत. डंगानी दस आगरीत मृदू वर्ज आहेत. मूळ आगरीबोलीशी ती पठारी दस आगरीहून अधिक जवळची बोली आहे.

प्रभाणभाषेत इकडे ये चे आगरी बोलीत इकर ये असे रुपांतर होईल तर तेच वाक्य डंगानी दस आगरीत "इकं ये "तर पठारी दस आगरीत "अयीन ये "अशा प्रकारचे बदल होईल या बाबतीत फक्त या विषयाला स्पर्श करुन आगरी बोलीच्याही काही पोट बोलीभाषा आहेत. हे स्पष्ट करायचे आहे.[२०]

आगरी बोलीत यादवकालीन भाषेचे व महानुभवकालीन ,संतसाहित्याचे शब्द विपुल प्रमाणात आढळून येतात. आगरी आणि दसआगरी यामध्येही भाषीक बदल आहेत. एकाच जाती जमातीत प्रादेशिक बदलानुसार भाषिक बदलही आढळून येतात.

६.६ आगरी बोलीतील उखाणे [हुकाणे]:

आपली बुध्दीमत्ता व हुशारी दाखविण्यासाठी उखाणे [हुकाणे] घालणे हा आगरी बोलीतील एक मनोरंजनाचा प्रकार आहे. वडीलधारी माणसे वेगवेगळी कोडी घालून मुलांच्या बुद्धीमतेला चालना देत असत. त्यापैकी काही वानगीदाखल नमुने बघू.

१. काली गाय कांट खाय न तलव जावून उभीच रहाय [चप्पल]

२. किल्ल्यान किल्लं बत्तीस किल्लं त्यावर नागीन डुलं [जिभ]

३. आय जल बाय शिजं [तूर]

४. लाल पालखी हिरवा दांडा आंत बसल्यान बोरक्या रांडा [मिरची]

५. माझा हुकाना जेला दुकाना [पैसा]

६. घाटावरशी आला जोगी तो सात पासो-या भोगी [कांदा]

७. एक बाटली दोन रंगाची [अंडे]

८. बझाभर लुगरी तरी गांड उघरी [कोंबडी]

९. जाशीन तया पाठी हाय [सावली]

१०. भटजी बुवा राम राम ,दाढी मुश्या लांब लांब [मका]

११. मामा जेला गावाला कुत्रा बांधला दाराला [कुलूप]

१२. एव्हरुशी खूटी तिला बारा पोरांची मिठी [लसूण]

१३. बुटका शिप्पाय दारानं ऊभा [खूबा]

१४. रघू रुसला न मातीन घूसला ये रघूचं चार पाय [कांसव]

१५. हात नाय पाय तरी बाय पोटाशी हाय [भाकरी]

१६. खातय पका पका हागतय भकाभका [दळणाचे जाते]

६.७ पारंपरिक आगरी म्हणी :

अ. कृषी विषयक म्हणी :

१.खारीत नाय खोसा अन घराला नाय वासा :

अत्यंत निर्धन परिस्थितीचे निर्दशक ही म्हण आहे. खाडीत खोसा म्हणजे शेत नाही. घराला वासा नाही म्हणजे घरही नीट नाही. अत्यंत हलाकीची दारिद्र्यांची अवस्था या म्हणीद्वारे दर्शविली आहे. असे एखादे निर्धनाचे स्थळ मुलीला आले की सहज बायां माणसे म्हणतात. त्या पोराला कनाला तुमची सोकरी देतावं ,काय हाय त्याला खारीन नाय खोसा न घराला नाय वासा . [खारी - खाडी, खोसा- शेत, वासा-वासे]

२.परतीन मघा त टकमक बघा , नाय त चुली पूरं हागा :

आश्लेषा नक्षत्रानंतर मघा नक्षत्र येतो. मघा नक्षत्र शेतीच्या भरभराटीसाठी हवे असते. भात टटोरीस [पोटरीस] आलेला असतो. कणसात दाणा भरायचा असतो. कधीकधी मघा नक्षत्र कोरडे जाते व पिकांची नासाडी होते. भात निसवत नाही. पाऊस पडावा म्हणून आशाळभूतपणे शेतकरी आभाळां कडे टकामका बघत राहतो. कधीकधी पाऊस एवढा धुंवाधार कोसळतो. की प्रार्तिविधीसाठी घराबाहेर पडणे मुश्कील होते.

३.परतीन सवाती तं पिकतीन मोती :

पावसाळ्याच्या शेवटी स्वाती नक्षत्र येतो या नक्षत्राचा शेतीला उपयोग पुरसा नसतो चित्रा नक्षत्रा नंतर [चिता] नंतर हे नक्षत्र येते या स्वाती नक्षत्राची कालवे ,शिंपले तोंड उघडून वाट बघत असतांत हे नक्षत्र फक्त मोती पिकविण्यासाठी उपयुक्त असते. [सवाती - स्वाती नक्षत्र , तं- तर]

४.निगोंलीच पानी पास्टयाव च-हावी : पागोळीचे पाणी छतावर चढवणे म्हणजे अशक्य गोष्ट करणे वडाची साल पिंपळाला लावण्यागत विचित्र काम करणे उलटे काम करणे ,काही लोक ना ना उचापती

करीत असतात. बादरायण संबध जोडून काम करुन घेत असतात. [पास्टा -छत, च-हावी -चढवी , निंगोली -- पागोळी]

५.एक बिघा न माणसां तिघा :

एक बिघा छोटेसे शेत आहे आणि त्यावर तीन भाऊ हक्क सांगू लागले तर त्यांना जगायला ते पुरेसे होत नाही. शेतीवर उपजीविका करणे शक्य नाही. कारण खाणारी तोंडे वाढत जातात व जगण्याचे साधन असणारी शेती वाढत नसते त्यामुळे ताळमेळ घालणे कठीण बाब होऊन जाते.

६.अवकाली ज्येला न पावरटीत बुरला :

आळसी माणसांच्या वृतीचे वर्णन करणारी ही म्हण आहे. शेतात काम करण्याची आवड नसणारा माणूस बळजबरीने म्हणा कधीतरी शेतात काम करण्यासाठी जातो. पायाचे तळवे चिखलात भरतात पावटी एवढा म्हणजे तळवे बुडण्याइतपत पाणी खाचरात असले तरी त्याला ते जास्त वाटते. बहाणे करुन तो काम चुक ारपणा करतो. आळशी माणसांला काम चुकवायला काहीतरी निमित्त लागते. [ज्येला - गेला , पावटी - पायाचा ठसा]

७.हातभर काकरी न सवा हात बी :

एखादया बाता मारणा-या माणसाला एखादी गोष्ट फुगवून सांगण्याची सवय असते कांकडी हातभर असते पण तिचे बी तिच्याहून अधिक असते म्हणजे अवास्तव गोष्ट सांगणे.

८.आला भादवा न हांडया धोधवा :

पूर्वी आगरी समाजाची गुजराण फक्त शेतीवर होत असे . सावकाराचा खंड भात दिल्यावर शेतक-याच्या हाती काहीच उरत नसे . अशावेळी नोकरी धंदाही घरात कुणाला नसेल तर वर्षाअखेर म्हणजे पिक येण्याच्या जवळपास शेतक-याकडील सगळे धान्य संपलेले असते. कशीबशी गुजराण करावी लागते. हया गरिबीचे वर्णन करणारी ही म्हण आहे. [हांडया - मडकी , धोधवा - वाजवा]

९.मामंच्या म्हशी न भाच्याला उठाबशी :

एखादया व्यक्तीचा अधिकार नसताना उगीच बडबड करुन उचापती करुन अडथळा आणणे मामाच्या म्हशी आणि भाच्याला त्याची काळजी असते. अनाठायी चिंता करुन आपला मनस्ताप वाढवून घेणारे काही लोक असतात. त्यांच्याबद्दल ही म्हण चपखल बसते. [मामंच्या - मामाच्या]

ब. सामाजिक म्हणी :

१०.मोठं कुल्ल तसे जग भुल :

समाज भपकेपणाला भुलतो. सामाजिक बडेजाव करणा-या लोकांना मान दिला जातो. शब्दश: मोठे कुल्ले म्हणजे जाडजुड निंतीब असलेली स्त्री असे वर्णन केले जाते. सुंदर स्त्रियांकडे जग पाहून भुलते, भ्रमिष्ट होते. याचा लाक्षणिक अर्थ असा आहे. मोठे घर बंगला, गाडी , जमीनजुमला असेल तर जग मोठेपणाला भुलून अथवा फसून जाते. [कुल - नितंब]

११.हातान नाय चवली न लगन कराला धावली :

हातात काहीचे नसताना मोठी झेप घेण्याचे धाडस करणे, ऐपत नसताना मोठया उचापती करणे ,हातात चवली [बारा पैसे] नसता नाही लग्नासाठी तयार होणे उधार उसनवार करुन आपले उद्धिष्ट साध्य करणा-या लोकांना ही म्हण लागू पडते. [चवली - बारा पैसे , लगन - लग्न]

१२.देती म्होर देवकी नाचं :

जी व्यक्ती खायला प्यायला पैसाअडका देते त्यांच्यापुढे माणसे नाचत असतात. म्हणजे लाचार होऊन गोंडा घोळत असतात. थोडक्यात दाम करी काम अथवा असतील शीते तर जमतील भुते या अर्थाशी जवळीक करणारी म्हण . [म्होर-पुढ , देती - देणारी]

१३. इतीच्या खुना इतीला माहित:

आपल्यावर एखादा प्रसंग येतो तेव्हाच त्या प्रश्नाच गांभीर्य कळते ज्याचे जळते त्यालाच कळते. फुकटचे सल्ले देणारे लोक पुष्कळ असतात. परंतु त्यांना त्या वेदनांची जाणीव होत नाही . [इती - विती, खुना - खूणा]

१४.आपला ठेवा ढाकून दुस-याचा बघावा वाकून :

माणसांना दुस-याचे दोष दाखविण्यात खूप आनंद मिळत असतो. आपले दोष गृहछिद्रे इतरांना कळू न देता इतरांवर टीका करणे. दुस-याच्या दोषावर चर्चा करणे .मनुष्य स्वभाव विचित्र आहे. माणूस आपले दोष दुर्लक्षित करतो पण दुस-यांच्या वर्मावर बोट ठेवण्यास तत्परता दाखवतो. [ढाकून - झांकून].

१५.पाप्याला पंढरी कयं जाय:

पापी माणूस पाप धुण्यासाठी पंढरपूला जातो. देवाला भेटतो. तुळसीमाळा घालतो. पण वरवरचा देखावा करतो. पंढरीला गेला तरी मूळ स्वभाव मात्र बदलत नाही. वरुन कीर्तन आतून तमाशा असतो. आळसाच्या गंगा दारात आली तरी त्याचा फायदा घेता येत नाही.

१६.तुला नाय मना घाल कुत्रंला :

दोन व्यक्तीत एखादया गोष्टीबद्दल वाद होतो आणि ती भलत्यालाच मिळते. दोघांचे भांडण आणि तिस-याचा लाभ होतो. एखादी गोष्ट मलाच मिळाली असा हट्ट धरण्यात अर्थ नसतो. वाद विकोपाला जातात. मला ती गोष्ट लाभली नाही तरी चालेल पण ती तुला मिळू देणार नाही. शेतांची भांडणे होतात आणि वकील व पोलीसांची घरे भरतात. [मना मला]

१७. चवलीची कोंबडी न पावलीचा मसाला :

अव्यवहार्य गोष्टी बाबत ही म्हण वापरतात. बारा पैशाची कोंबडी आणि पंचवीस पैशाचा मसाला म्हणजे मुद्दलापेक्षा व्याज दुप्पट असणे. आजकाल बारा पैशाला कोंबडी मिळत नाही . दोनशे अडीचशे रुपये मोजावे लागतात. कोणालाही कमी किंमतीच्या गोष्टीसाठी अनावश्यक जास्त खर्च होतो तेव्हा ही म्हण वापरतात. [चवळी - बारा पैशांचेनाणे / पावली - २५ पैसे]

१८.वाकरे कुरघीला वाकरा दर :

अंगणात किंवा शेतात मांडव उभारताना ज्या खांब अथवा कुरघ्या उभ्या करायच्या असतात. त्या प्रत्येक वेळीसाठी जो दर म्हणजे खड्डा खोदावा लागतो तो तिच्या आकारमानासारखा करावा लागतो. थोडक्यात जशास तसे वागावे. एखादा मूर्ख माणूस सांगुनही ऐकत नसतो. तेव्हा त्याला समजेल अशा भाषेत सांगावे लागते. [कुरघी - खांब, दर- खड्डा]

१९.जितपनी नयं मिलं रोटी न मेलपनी खजूर वाटी :

जिवंत असताना मुले आपल्या आईबापाला खाऊ घालत नाहीत, विचारपूस करीत नाहीत मात्र मेल्यावर त्यांच्या प्रेतावर खजूर वाटी ठेवतात. गावाला लाडवाचे गोड जेवण वाढतात. गरज असताना मदतीचा हात कोणी पुढे करीत नाही. मात्र ती व्यक्ती गेल्यावर तिचे गोडवे गातात व दानधर्म करतात.[जितपणी - जिवंतपणी, मिलं - मिळे , मेलपंनी - मेल्यावर.]

२०.पाद-याला पावटयाचा निमीत.:

आपल्या चुकांची कबुली देताना अनावश्यक कारणांच्या सबबी पुढे करणारे लोक असतात. काहीतरी सबबी सांगतात हे झाले म्हणून असे घडले, नाचता येईना अंगण वाकडे, जेवण येईना ओली लाकडे, अशा सबबी करुन कर्मापासून ढळणारे लोक असतात. त्यांच्या बाबतीत ही म्हण वापरतात. [पावटा - वालाचा प्रकार]

२१ . राजा सांगील ती पूर्व दिशा आन भट सांगील ती आमोशा :

ज्याचे हाती सत्ता असते त्यांचेच लहान लोकाना ऐकावे लागते. सत्तेपुढे शहाणपण चालत नाही. ते सांगतील ते सत्य असते त्यामुळे भट पंचाग बघून जी तिथी सांगील ती खरी मानावी लागते. कारण तो ज्ञानी आहे.

२२ .नंगोटीला करगोटा साक्षी :

लबाड माणसाला लबाड माणसांचीच साथ मिळते किंवा उंदराला मांजर साक्ष म्हणतो त्याच अर्थाची म्हण लंगोटयाचे अस्तित्व कमरेच्या करगोटयाचे महत्त्व असते. (नंगोटी - सुरके)

२३.जीती तव्हरी ईती :

जी माणसे प्राणी वनस्पती जिवंत व संवेदनाशील आहेत ती सर्व प्रसवणारी आहेत. त्यांची सुख्र दु:खेसारखी आहेत. जीती अथवा जिवत आहेत. त्यांचे पुनर्निर्माण होत असते. भावना आणि दु:खे सर्वाची सारखीच असतात. थोडक्यात घरोघरी मातीच्या चुली अशी रित असते. (जीती - जिवंत , तव्हरी - तेवढी , ईती - प्रसवणारी)

२४. आग्रव म्होटा न चटनी वाटा:

एखादी गोष्टीचा फार प्रचार अवंडबर माजवून त्यातून क्षुल्लक गोष्ट निष्पन्न होते. पाहुण्याला रहाण्याचा आग्रह मोठा केला जातो. पण प्रत्यक्षात त्याला चटणी खायाला घातली जाते. डोंगर पोखरुन उंदीर बाहेर काढल्या सारखी गत निर्माण होते. [आग्रव - आग्रह, म्होटा -मोठा]

२५.खाताय सात सुपा न हाय माजरीचे रुपा :

एखादी व्यक्ती चांगलचुकल पुष्कळ खाते पण त्याने खाल्लेले त्याच्या अंगी लागत नाही. त्याचे परिणाम दिसून येत नाहीत. सतत नकारात्मक रहणा-या माणसाला त्याने किती खाल्ले तरी त्या तेज येत नाही.

२६.चरु जेला तये मरु जेला :

नोकरी धंदयासाठी दूरगावी जाणारी माणसे विसरली जातात.नातेसंबध दुरावतात व काहीवेळा ती नोकरी अथवा धंदा त्यांच्या प्राणावर बेततो, अघटीत घडू शकते त्यामूळे चरण्यासाठी म्हणजे उपजीविकेसाठी जी माणसे देशांतराला जातात. त्यांची आशा सोडली जाते. [चरु - खाणे, जेला - गेला ,मरु - मरणे]

२७.पान्यावर काठी मारली तरी पानी दुभंगत नाय :

नातेसंबध व्यक्त करण्यासाठी पाण्यांची उपमा दिली जाते. पाण्यावर काठी मारली तर तात्पुरते ते वेगळे झालेले दिसते पण दुस-याक्षणी ते एक होते. रक्ताची नाती प्रंसगी एक होतात. तात्पुरते तणाव निर्माण झाले तरी त्यांत एकी असते.

२८.सारवला तिनी हारवला ,कना घातला तीनी जिंतला:

एखादयाने कष्ट केलेले असते पण त्याला त्याचे श्रेय ते मिळता भलतेच लोक श्रेय उपटतात. कष्ट करणारा दुर्लक्षित रहातो. गावात पूर्वी घरात लादी वापरत नसत लग्नकार्यातही मातीचे अंगण असे हे अंगण एखादी सून शेणाने स्वच्छ सारवते, लख्ख करते ती खूप दमते. दुसरी कोणीतरी येते , जिने रांगोळी काढली तिचे कौतुक होते पण कंबर मोडून अंगण स्वच्छ करुन सारवले त्यासाठी झिजलेल्या व्यक्तीला श्रेय मिळत नाही. एखादे मोठे काम घडते तेव्हा त्याला अनेकांचे हात लागलेले असतात. पण श्रेय घेण्यास एकटाच कुणीतरी पुढे येतो. 'लढे शिपाई नाम सरदारका' अशी स्थिती होते.[सारवणे - जमीन शेणाने सारवणे, कण रांगोळी ,जितला जिंकले]

२९.शेनानचा किरा शेणान राहीत नाय :

माणसाच्या नशिबात तेच दिवस कायम रहात नाहीतृ शेणात किडे जन्मतात वाढतात पण त्यांचे घाणीतले अर्थात गरीबीला कल्पून ही म्हण वर्गत केली आहे. गरिबीत अथवा वाईट परिस्थीतीत

माणसे जगतात. ती स्थिती कायम रहात नसते. उन्हाळानंतर पावसाळा , गरिबी नंतर श्रीमंती येते दु:खानंतर सुख , रात्री नंतर दिवस येतच असतो. [शेन - शेण , किरा - किडा]

३०. मुंगलीला मुताचा पूर :

दुर्बल माणसांना छोटासा आघात ही मोठा ठरतो. मुंगी ही छोटासा जीव आहे. तिला वाटेत कुणीचे मुत्र आडवे आले तरी तो महापूर वाटतो. त्यातुन तिला स्वत:चा जीव वाचविणे अवघड बनते. गोरगरिबाला छोटीशी रक्कम उभी करणे ही अवघड असते. गरीबाची कामधंदा करण्याची एखादी वस्तू अवजार, नांगर इ.विकत घेणे ती मोठी गोष्ट होते. लहान बाबही त्यांच्यासाठी मोठी असते .

३१.पोर मांडीवर हागला त कोन मांडी कापीन नाय:

आईबापाचे आणि मुलांचे जिव्हाळ्याचे नाते असते. लहानमुले देवाचे रुप असतात. अबोध असतात ती वाढताना अंगावर शी शू करणारच मुलांच्या छोटया मोठया चुका आईबाप पोटात घालतात. पोरांनी चुका केल्या म्हणून त्याची मोठी शिक्षा कोणी देत नाही.

३२. द-हयान मासा अन घरन भरोसा :

एखादया अतिश्चित गोष्टीबद्दल विश्वास दाखविणे समुद्रात डोलीला किती मोठा मासा मिळेल याचा अंदाज घरात बसून करता येत नाही. कोणतीही गोष्ट वरवरचा अंदाज बांधून स्पष्ट होत नाही. ती त्या काळच्या परिस्थिती कशी आहे. यावरच अवलंबून असते. मासा ही समुद्राची संपत्ती आहे. तो सापडणे ही नशिबाची गोष्ट आहे. जी गोष्ट आपल्या नशिबी असते ती वेळ आल्यावर प्राप्त होते ,ही भावना. [द-हयान - दर्यात, घरन - घरात]

३३. हानलाय कोत्या न सांगतय जिताडच्या बोटया:

कोत्या हा खाडीतला साधा मासा , जिताडा म्हणून बढाई मारुन सांगणे .म्हणजे साधी गोष्ट फुगवून मोठी करुन सांगतात व मिरवून घेतात. [कोत्या - मासा , बोटया - लहान तुकडे]

३४. तलन हागला त ऊपेवाचा रहात नाय :

कुठली ही वाईट गोष्ट लोकांपुढे आल्याशिवाय रहात नाहीत. खोटी कामे करणा-यांना कधीतरी त्यांची शिक्षा मिळतेच. खोटयाच्या कपाळी कु-हाडीचा धाव असतो. असत्याचे पाय मातीचे असतात. [उपेवणे - तरंगणे , तलन - तळ्यात]

३५. माझा माझा न सौंसाराचा वझा :

माणूस आयुष्यभर संसाराच्या पाशात अडकतो. माझी बायको, माझी मुलं, माझ घरं, माझं शेत परंतु मरताना सोबत काहीही जात नाही. बायको, मुले सर्व घरदार जागावर रहाते. देहही जळून राख होतो. पैसा अडका, सोने नाणे काहीही सोबत जात नाही. [सौसांर- संसार   , वझा - ओझे]

३६. व्हरका कधी काली घराला नाय ठेवी फरका :

आगरी समाजात मचव्यावर काम करणारे तांडेल यांना वादळवा-याला तोंड दयावे लागते. समुद्रात बुडया मारुन वाळू [रेती] काढून ती बांधकाम व्यावसायिकांना विकून पोट भरावे लागते. मचव्याची एखादया वाहनासारखा देखभाल करावी लागते. कधी कधी काम मिळत नाही. कधी तुफानात नादुरुस्ती होते. जीवावर बेतले मचवा बुडाला तर कर्ते पुरुष बुडतात अशावेळी घर उदध्वस्त होते. रोजी रोटी देणारा मचवा घरात फडके देखील कधी ठेवत नाही. [व्हरका - मचवा,]

३७. भागीचा कुला किवनान मेला :

दोघांची भागी असेल तर कोणी निर्णय घ्यावयाचा यावर मतभेद होतात व नुकसान होते. आईबापाला दोन मुले असतील तर हा जेवू घालतो का तो जेवू घालतो यावर तो दोन्ही घरचा पाव्हणा उपाशी (कुला -कुल्हा , किवनान - सडलेला भाग)

३८.दुस-याची कराची आस न आपला घालवाचा पळीपळी मांस :

दुसरा आपल्याला जेवू घालील काही तरी देईल . त्या भरोशावर राहून आपल्या शरीराचे व मनाचे नुसकान करु नये. आशा धरु नये ती पूर्ण नाही झाली तर माणसाला त्रास होतो [आंस -आशा]

३९.चिरी चिप गारका लिप :

गोपनीय गोष्टी दडपून टाकणे. आतल्या गाठीची माणसे मनाचा थांगपत्ता लागून देत नाहीत. गोपनीय गोष्टी दडवून ठेवतात व आपला हेतू साध्य करतात. [गारका - मडके]

४०. दोन दिस दिवाळी न नेहमीचा शिमगा :

एखाद्या गरीब माणसाला घबाड मिळाले. थोडेफार पैसे आले की चैन करुन घेतो नंतर बाकीचे दिवस सारखेच असतात. चार दिन की चांदनी सालभरका अंधेरा असा आशय व्यक्त करणारी म्हण.

४१. हाशी हांस पोसीला आन शेंबूर अपुलेच नाकाला :

आपणा दुस-यांचे दोष दाखवतो, परंतु स्वत:च्या दोषावर पांघरुन घालतो. दुस-याच्या डोळ्यातले कुसळ दिसते. पण आपल्या डोळ्यातले मुसळ दिसत नाही. दुस-याला हसण्यापूर्वी माणसांने स्वत:कडे पहावे तोच खरा ज्ञानी. (शेंबर -शेंबूड)

४२.नव-या दिली तये जव-या दिली :

आईवडील मुलीचे लग्न करतात आणि नव-याघरी पाठवतात. त्यामुळे मुलीने सासरी आपल्या आई वडिलांची अब्रु सांभाळून राहिले पाहिजे. त्यामुळे जवाहि-याला दागिना दयावा तशी मुलगी तिच्या नव-याच्या ताब्यात दिली आहे. त्यामुळे नव-याकडे नांदणे तिचे कर्तव्य आहे. ज्या चुलीत आईबापानी घातले तेथे जळणे आवश्यक आहे.सारांश लग्न झाल्यावर मुलगी आपली न रहाता परकी होते.

४३.सासुराचे जीवावं जावयी उदार :

घरजावई सासूसास-याच्या संपत्तीवर गमजा मारीत असतो. ऐतखाऊ जावयाच्या बद्दल ही म्हण वापरली जाते. ऐजीच्या जीवावर बायजी उदार दुस-याच्या आधारावर स्वत:चा स्वार्थ साधून घेणे. ऐतखाऊ माणसे दुस-याच्या आशेवर जगतात .कष्ट न करता ऐशआराम करतात .

४४.मिढी गाय काटं खाय :

अत्यंत गरीब माणूस दुस-याचा जाच उगीच सहन करतो. एखादी गरीब सून सासूचा छळ सहन करते. खाली मान घालून काम करते आणि मिळेल ते खाते .देव दुबळेच घातका देव दुबर्लाचा रक्षक नसून घातक आहे. म्हणून शेळी होऊन शंभर दिवस जगण्यापेक्षा वाघ होऊन एक दिवस जगलेले अधिक चांगले. (मिढी - गरीब)

४५.सांगीचा वांगा गारीत नय जाय :

लोक अनेक प्रकारच्या वावडया उडवीत असतात एकमेकांना दुस-या बद्दल अफवा पसरवण्याची कामे करीत असतात. खोटया अवास्तव बातम्या परसरवुन एखादयाचे नुसकान करीत असतात. तिखट मीठ लावुन मूळ घटनेचा विपर्यास करण्याचा प्रयत्न करतात. [सांगीचा - अफवांचा, गारी- गाडे]

४६.लंड बाय संड सवा रुपाया दंड :

अब्रूची चाड नसलेल्या वाहयात माणसांना आपल्याला झालेली शिक्षा गेलेली इज्जतिचे बद्दल काहीच वाटत नसते. बेशरमपणासाठी दुष्कृत्ये करुन बेफिकीर माणसांना वाळीत टाकले जाते. काही लोक आपल्या स्वार्थाकरिता काहीही करीत असतात. (संड - सांड , निर्लज्ज माणूस)

४७. दिरकीचा डिगला आन खानार फुगला :

स्वस्त म्हणून एखादी वस्तू घ्यावी ती स्वस्त होण्यापेक्षा अपायकारक होते त्यामुळे त्याचे दुष्परिणाम भोगावे लागतात. कुठलीही कमी दर्जाची वस्तू घेतली तर ती टिकावू नसते. स्वस्त तेवढे महाग असते. [दिरकी - पैसा , डिगला - स्वस्त वस्तू]

४८. ज्याचा मरा ज्यालाच लरा:

स्वत:च्या नातेवाईकानाच मायेचा जिव्हाळा असतो जाळावाचून कढ नाही आणि मायेवाचून रड नाही. या अर्थी आपली नात्याची रक्त्याची नात्यांची माणसे असली तरच ती रडतात. त्यांनाच वाईट वाटते. इतराना त्यांचे काहीच सोयरसुतक नसते. [लरा - रडू , मरा - मढे]

४९.मांदेलीसठी व्हरका बुरला :

एखादया मामुली गोष्टीकरीता मोठे नुसकान होणे , मांदेली हा लहान मासा पकडण्याच्या नादात संपुर्ण मचवा (व्हरका) समुद्रात बुडून सर्व खलाशांना जलसमाधी मिळू शकते .याचा लाक्षणिक अर्थ असाही होतो की क्षुल्लक फायदयासाठी संपुर्ण जीवन पणाला लावू नये .

५०.घुबरी घुबरी तळापशील न आपला आपला वलाखशील :

माणूस स्वार्थी असतो आपल्या सगेसोय-याना तो फायदयासाठी जवळ करतो .सर्व फायदे आपल्याच नातलगाना मिळावेत म्हणून त्याना जवळ केले जाते . आकाशात तळपणारी घुबड आपली पिल्ले कुठे आडबाजूला असली तरी ओळखते .इतराना जवळ करीत नाही .

५१)श्यानला शेवूल न मुर्खाला टेमका :

जो शहाणा आहे त्याला नुसता इशारा पुरेसा असतो पण जो मूर्ख आहे त्याला नुसत्या शब्दानी काही कळत नाही. त्याला टेमका म्हणजे कांठी उगारावी लागते .'लातो के भूत बातोसे नही मानते ' अशा अर्थाची म्हण आहे .

ब)पालघर भागातील काही आगरी बोलीतील म्हणी :

१.जो जाय वाकरा तो खाय लाकरा : जो माणूस वाईट काम करातो त्यांच्या वाटयाला दु:ख येते समाजापासून अथवा न्यायनीती सोडून जो वागेल त्याला एक दिवस त्यांची भरपाइ करावी लागते. खोटयाचे कपाळी गोटा ठरलेलाच असतो.

२.वेल तहा खेळ : वेळचे भान साभांळून काम केले पाहिजे (Time is Mony) आयुष्यात सर्व काही मिळवता येते पण गेलेली वेळ परत येत नाही . योग्य वेळी योग्य काम करणे गरजे असते.

३.आहेल देव त देईल शेव :(असेल देव तर देईल शेव) . असेल माझा हरी तर देईल खाटल्यावरी , अशी आळशी माणसाचीवृती असते सर्व काही देवावर सोपवून जगणारी अंधविश्वासू लोकाच्या नैराश्यवादी वृतीबाबत हे भाष्य आहे .

४.हडयाही हिवल कोन आयकतय का : सरडयाची शिटी कोणी ऐकत नाही तसे म्हाता-या माणसाचे कोणी ऐकत नाही.

५.खावून मातावा टाकून नी मातावा : अन्न वाया घालवू नये.

६.गांड पन बोलतय ना तोंड पन बोलतय : दोन्ही बाजूने बोलणारा माणूस.

७.चितेली फुला सरणावर जात नी : मनात चिंतलेल्या सर्वच इच्छा पुर्ण होत नाहीत

८.राजा वेडा त परदान येडा का ?: एक वेडा झाला तर दुस-याने वेडा व्हायचे का ?

९.काजव्याचा उजेर काजव्याचे गांडीखालीस : अंगात स्वत:पुरती धम्मक असणे .

१०.दुसर हाय खांदयाव पहातेय बांधाव : काखेत कळसा आणि गावाला वळसा

११.चुलीव अदंन उखलान कांडण :अतिशय हलाकीची परिस्थिती असणे .

१२.काका मामा भरला गांव ना पानी पिया कया जाव : सगळे नातेवाईक असून एकाकी असणे , कोणीही गरजेला उपयोगी पडत नाही. म्हणजेच' गांव भरला मामा कोणी येत नाही कामा ',

१३.कोडग्या कोडग्या लाज नी न कालचा बोलना आज नी : अनैतिक कामे करणारी माणसे कितीही शिव्याशाप मिळाले तरी ते करतच रहातात. जनाची मनाची लाज नसणे .सतत बोलणी मिळाली की त्याचा परिणाम होत नाही बेशरम माणूस पुन्हापुन्हा तेच अपराध करीत रहातो.

१४. गाय नि तवं गोठा : एखादया गोष्टीचा आधीच विचार करणे . पोर झाले नाही तोच पाळण्याचा विचार करणे .अतिउतावळेपणा करणे

१५.भीक त भीक पन करेडा रंगीत :- उधारपाधार घेऊन शानशौक करणे.आयजीच्या जीवावर बायजी उधार दुस-याच्या मेहरबानीवर जगून मिजास करणे [२०]

समारोप: आगरी बोलीतील शब्दांच्या जाती, काळ ,विभक्ती ,स्वनविचार ,भाषिकदृष्टया आगरी बोलीतील पारंपरिक उखाणे ,म्हणी यांचा विचार वैशिष्टयपूर्ण तर आहेच पण त्याचबरोबर व्याकरणीकदृष्टया मराठी भाषाव्यवहारत एक नवी भर टाकणारे आहे .

*****

संदर्भ:

१. कालेलकर , ना.गो. :"भाषा इतिहास आणि भूगोल",मौजप्रकाशन,मुंबई,१९६४ पृ.९१.

२. जोशी ,(डॉ.)वसंत स. :"भाषा व साहित्य संशोधन ",खंड-१,महाराष्ट्र साहित्य परिषद , पुणे, दु.आ., २००६ ,पृ.७१.

३. जोशी ,प्र.न. :"सुबोध भाषाशास्त्र",स्नेहवर्धनप्रकाशन,पुणे,द्वि.आ.२००३. पृ.८६

४. मालशे,स.गं.,पुंडे,द.दि., :"भाषाविज्ञान परिचय ",संजय प्रकाशन, पुणे,१९८७,पृ.९४.

५. कालेलकर , ना.गो. :" भाषा आणि संस्कृती ",मौज प्रकाशन , मुंबई,१९८२, दु.आ.,पृ.४२ .

६ जोशी,लक्ष्मणशास्त्री (संपा.) :"राजवाडे लेखसंग्रह",साहित्य अकादमी ,दिल्ली, तृ.आ. २००९ पृ.१३७.

७ म्हात्रे, मुरलीधर : "आगरी समाजाचा इतिहास" ,सुयोग प्रकाशन , पेण, २००५,पृ.९४ .

८ तत्रैव ,पृ.९५.

९ तत्रैव, पृ. ९९.

१० जोगळेकर ,(डॉ.) गं.ना. :"मराठी भाषेचा इतिहास",श्रीविद्या प्रकाशन ,पुणे, द्वि.आ. २००५ ,पृ.५९.

११ धोंगडे, (डॉ.) रमेश :"सामाजिक भाषाविज्ञान",दिलीपराज प्रकाशन, पुणे, २००६, पृ.२७.

१२ कणेकर, (डॉ.) प्रतिमा :"पालघर तालुका : बोली ,समाज आणि संस्कृती " ,राज्य मराठी विकास संस्था ,मुंबई ,२००९,पृ.१९,२०.

१३ देवगांवकर,(डॉ.)शैलजा :"माडीया गोडांची बोली ", महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि

संस्कृती मंडळ ,मुंबई,१९९०, पृ.०८.

१४. वाळंबे ,मो.रा :"मराठी शुध्दलेखन प्रदीप",नितीन प्रकाशन पुणे, तृ.आ. २००८,पृ.११.

१५. तुळपुळे ,(डॉ.) शं.गो. :"यादवकालीन मराठी भाषा " ,व्हीनस प्रकाशन, पुणे, दु.आ. १९९७३, पृ.९१.

१६ कणेकर, (डॉ.) प्रतिमा :उनि. ,पृ .१९

१७. अष्टपुत्रे,(डॉ.)पूर्वा प्रमोद :आगरी बोलीभाषा : वैज्ञानिक अभ्यास (अप्रकाशित प्रबंध)मुंबई विद्यापीठ, २००६.

१८. पाटील, सुर्यकांत : "आगरी सकुना",सुयोग प्रकाशन ,पेण, २०१०,पृ .९

१९ म्हात्रे ,मुरलीधर (संपा.) :उनि.,पृ.१४९

२० म्हात्रे ,मुरलीधर (संपा.) :उनि. ,पृ १५३.

२१ कणेकर ,(डॉ.) प्रतिमा :उनि. ,पृ .७५.

*****

प्रकरण सातवे

आगरी समाजातील सामाजिक व साहित्यिक चळवळी

प्रकरण सातवे

आगरी समाजातील सामाजिक व साहित्यिक चळवळी

७.१ आगरी समाजातील सामाजिक चळवळी
७.२ आगरी समाजातील साहित्यिक चळवळी
७.३ आगरी बोलीचे मराठी भाषेतील योगदान
७.४ समारोप

प्रकरण सातवे

आगरी समाजातील सामाजिक व साहित्यिक चळवळी

७.१ आगरी समाजातील सामाजिक चळवळी :

आगरी समाजाच्या उन्नतीकरिता व विकासाकरिता ज्ञातीसंघटना स्थापन होऊन समाजाकरिता हिताचे व शिस्तीचे निर्णय घेताना ज्ञातीपंच आढळून येतात. गावपंचायत किंवा आजच्या भाषेत ग्रामसभाही न्यायदानाची पद्धत खेडोपाडी सातवहान काळापासूनच अस्तित्वात होती.पांचामुखी परमेश्वर असा पंचाच्या न्यायावर लोकांचा विश्वास असे. मोठया स्वरूपाचे निर्णय घेण्याकरिता पुढे जातपंचायती अस्तित्वात आल्या .पेशवाईत अथवा कुलाब्यातील आंग्रेकाळात असे न्यायनिवाडे झाल्याचे आढळून येतात .पंचायतीपुढे नित्य येणारे प्रश्न म्हणजे शिवीगाळ अब्रूनुकसानी व शेतेभाते , गुरेढोरे वैगेरेचे आगलिकासंबधी आणि महत्त्वाचे नैमत्तिक प्रश्न म्हणजे जातीच्या व धर्माच्या नियमाविरुद्ध केलेल्या कृत्याविषयी असत. याबाबत एक दाखला ज्ञानकोषात आढळून येतो.

" माळी , भंडारी , मराठे , कोळी आणि तिलोरी कुणबी हया जाती आगरीशी सदृश्य असून भिन्न आहेत .अन्नोदक व्यवहार फक्त ब्राह्मणजाती बरोबर चालतो. जातीत पोटजाती नाहीत . चित्पावन , गोवर्धन आणि पळशे जातीचे भिक्षुक यांचे विवाहादी संस्कार करीतात .जातीचे बहुतेक प्रश्न जातच सोडविते . मात्र क्वचित महत्त्वाच्या धार्मिक प्रश्नावर ब्राह्मणचे मत घेण्यात येते."[१] मुंबईत राहणा-या आगरी लोकांचे तंटेबखेडे जातपंचायत कशा रीतीने सोडवित असे त्याचा एक पुरावा या निवाडयात दिसून येतो .

१) मुंबईतील निवाडा :

-श्री-

सभापत्र शके १७५१(इ.स.१८२९) मनमथ नाम संवत्सरे वैशाख्र वद्य १३ रविवार समस्त गोतगंगा मीठआगळे एकवीस पाटील व चोगळे व कुळे समस्त गोतगंगा यामध्ये अर्ज करतो, रामीबाई विठू गोविंद म्हात्रा (म्हात्रे)यांची बायको ही अर्ज करते ,मी हेल घेऊन माहिमास गेलो होतो, तर तेथे चार घटका जाले.रात्र समय आठ वाजले म्हणोन दिसत नाही, तर तिचे बापासनी पाो नागू मराठा व बाळू मराठा हे दोघे धनी पाो तर ते माहिमास जावून सोधून गाडी करुन येत होते की गाडी लौवकर येईल म्हणोन गाडी केली. ती गाडी रोदाही तेथे दुरुवस्ती जाली .मगं मी म्हणालु की मज रात्र झाली. ये दोघे धनी नेवावयास आले तर आम्हास सोरवून दिली. म्हणून माझ्या बइठकी दोन वेळा केल्या.की तू गारीन बसलीस म्हणोन नव-याने टाकून दिली.तं मजला काशीगंगेची आगत्य (गरज) लागली.म्हणोन भवताई मिळविली.तर कासी गंगेने विचार केला की रामीबाईचे पदरी दोष नाही.म्हणोन कासी गंगेने पंक्तिपावन केले . जाती मिळती केली. व रामीबाईने पाट लावला होता तो कासी गंगेने माफ केला.सर्वे जे केले ते कासीगोताचे अनुमते झाले.तर गोताचा जेवानखर्च मिळून घेतले रुपये २०/- बाई रामीस पंक्ति पावन केले .मागेमोरे कोनी देजा विसी निघाला तर कासी गोत जबाब देईल .हे लिहून दिले.

सही /- हस्तअक्षर धर्मा हास म्हात्रे मु.// मुबंई ,मीठ आगळे

हे पत्र लिहून माहूलकर पाटील यासं पो ।। तर तुम्ही मान्य करने हरकत कोणाचे ऐकोन न करणे हे सभापत्र लिहून दिले सही/- (२४ इसमांच्या सहया)

- (१८२९ सालातील आगरीबोलीभाषेचा अथवा तत्कालीन मराठीमाषेचा नमूना म्हणून हा निवाडा अभ्यासला आहे .त्याकाळची मुंबईतील सामाजिक स्थितीही यावरुन स्पष्ट होते.)

आगळे (आगरी) ज्ञाति हितवर्धक मंडळी मुंबई :-

१९०१ सालापासून मुंबईत आगरी समाजाच्या काही समाजसेवकानी ज्ञातीच्या प्रगतीकरिता ही संस्था स्थापन केली. ज्ञातीचे अध्वर्यु कै. मंगळराव रामजी म्हात्रे यांनी आपल्या सहका-याच्या मदतीने आगळे ज्ञातीहित वर्धक मंडळी नांवाची संस्था स्थापन केली. तिच्याद्वारे ठाणे ,कुलाबा (रायगड) जिल्हयातील आगरी

लोकांचे प्रबोधन करण्याचे काम केले . या लोकांची सामाजिक, शैक्षणिक, व आर्थिकस्थिती सुधारण्यास मदत करण्याचे उद्दिष्ट ठेवले. मंगळराव रामजी म्हात्रे व डॉ.शिवराम वामनजी पाटील यांनी मद्यपानापासून होणा-या दुष्परिणामाची चित्रे मॅजिक लॅटर्नवर दाखवून व व्याख्याने देऊन लोकांचे प्रबोधन केले.ठाणे,कुलाबा (रायगड) येथे ही संस्था कार्यरत असताना मुंबईतही शाखा काढली गेली .मंगळराव रामजी म्हात्रे, यानी पुढाकार घेऊन गोविंद मोरोबा कार्लेकर, बाळोबा नथूजी गांवड, गोविंद धर्माजी म्हात्रे, येसोबा विठोबा रोटकर, गोविंद बाळोबा दिगे, अनंता माणिकजी शेरमकर, खाडे ,माळी ,चवरकर, विरले,असे मुंबईतील कुलाबा ते भाईंदरपर्यंतचे आगरी समाजाचे प्रमुख कार्यकर्ते एकत्रित करुन हे काम सुरु केले. दर संक्रातीस ज्ञाती संमेलन भरविले जाऊ लागले. १९१३ मध्ये अध्यक्ष मंगळराव म्हात्रे यांच्या अकाली निधनामुळे हिराबागेत हे संमेलन झाले.१९१८ साली उमरखाडी ,डोंगरी भागातील लोकांना जवळ पडावे म्हणून मुंबईत सॅण्डहर्स्ट रोड रेल्वेस्टेशन नजिकच्या मंदिरात हे संमेलन झाले.

१९१८ साली महाराष्ट्रीय ज्ञानकोश प्रसिद्ध करण्याचे ठरले तेव्हा सर्व ज्ञातीची माहिती मागविली गेली यासाठी एक प्रश्नमालिका केसरीत प्रसिध्द झाली.या प्रश्नमालिकेला धरुन आगरी ज्ञातीची माहिती महाराष्ट्रीय ज्ञानकोशाला माहिती पुरविण्यासाठी मुंबई,ठाणे ,कुलाबा (रायगड) येथील समाजाच्या पुढा-यांची सभा मुंबईत न्यू चिंचबंदर येथील देवीच्या देवालयात कै. काळूजी हालूजी पाटील यांचे अध्यक्षतेखाली भरविण्यात आली. योग्य ती माहिती जाणकाराकडून लिहून घेंऊन ती माहिती ज्ञानकोशकाराना ती पुरविण्यात आली.अर्थात 'महिकावतीची बखर ' आणि 'मुंबईवृतांत 'या ग्रंथाचा आधार त्यासाठी घेतलेला दिसून येतो .या दोन ग्रंथातील आगरी समाजा बाबतच्या माहितीत सारखेपणा नाही . ऐतिहासिकदृष्टया काही प्रश्न उपस्थित होतात हे आपण प्राचीन इतिहास या प्रकरणात पाहिलेले आहे.ही माहिती महाराष्ट्रीय ज्ञानकोशात प्रसिद्ध झालेली आहे . ऐतिहासिक दस्तऐवज अपुरे असल्याने याबाबत ठामपणे विधान करता येत नाही .त्यामुळे महाराष्ट्रीय ज्ञानकोशात प्रसिद्ध झालेली माहितीही संदिग्ध आहे हे केतकरांनीही नमूद केले आहे ते म्हणतात जी माहिती आगरी आगळे ज्ञातीच्या अध्यक्षानी दिली ती महाराष्ट्रीय ज्ञानकोशात प्रसिध्द केली आहे.

समाजाच्या उन्नतीकरता आगरी समाजात संक्राती संमेलने सुरु झाली .याचा मुख्य उद्देश मुंबईतील ५२ गांवाच्या ५२ पाटीलामध्ये कित्येक वर्षापासून असलेली तेढ कमी करण्याकरिता आगरी समाजाची दरवर्षी

संक्राती संमेलने मुंबईत भरवली जात असत. भायखळा,परळ,दादर, वरळी ,घाटला ,चेंबूर,कांदीवली, अंधेरी , कुलाबा, नागपाडा,आगरीपाडा ,भांडूप ,घाटकोपर इ. मुंबईतील आगरीबहुल गावामध्ये ही संमेलने होत असत. समाजातील लोक एकत्र येत व समाजाच्या विकासाचा विचार करीत असत. तत्कालीन आगरी आगळे संस्थेचे अध्यक्ष रामराव धर्माजी खाडे यांनी पहिल्यांदा एक वाचनालय व रविवारचे वर्ग सुरू केले. नोकरीधंदा करून शिकणा-या मुलांसाठी समाजाच्या कार्यकर्त्यांनी प्रथम रात्रशाळा सुरु केली. समाजातील शिक्षित लोक विनावेतन या रात्रशाळेत शिक्षकाचे काम करीत.सखाराम हसूजी पाटील व रामराव धर्माजी खाडे हे आगरी मुलांना इंग्रजी उत्तम शिकवित असत.मुलींकरिता शिवणकाम ,गायन ,ड्रॉइंग,शिकविले जात असे. १९२६ साली या वर्गाचा लाभ ३२ मुली घेत स्वावलंबी झाल्या होत्या.मंडळाने मुंबई महानगरपालिकेच्या मदतीने उपनगरातील गावोगांवी शाळा स्थापन करण्याचा यशस्वी प्रयत्न केला .मिरा-भाइदर येथे शाळा नसल्याने तेथे शाळा उघडली.रावेत येथील शाळेला २५/- रुपायाची देणगी दिली. (१९२६ साली २५/-रु. ही रक्कम मोठी होती.) या शाळांत शिकविण्यासाठी प्रशिक्षित शिक्षकांची उणीव भासू लागली. ठाणे व कुलाबा (रायगड) येथील व्ह.फा.(व्हर्नाकुलर फायनल) झालेल्या अनेक मुलांना या शाळांमध्ये मंडळाने नोक-या मिळवून दिल्या. शिक्षणक्षेत्रात नाव मिळविण्या-या विद्यार्थाना स्कॉलरशिप दिली जात असे.श्रीयुत तुकाराम हिरूजी म्हात्रे , समाजातील पहिले वकील, श्रीयुत दत्तात्रेय त्रिंबक पाटील हे मुंबई हायकोर्टचे प्रथम आगरी वकील होते . (१९०६) ज्ञातीतील पहिली मॅट्रिक झालेली मुलगी कु.चंपूबाई भास्कर पाटील हिचा सत्कार करून दहा रूपयाचे बक्षीस देण्यात आले (१९०६).

आज हळदी व मांडवप्रथा याबाबत निषेध व्यक्त केला जात आहे . या अनिष्टरुढी बाबत मुंबईतील या मंडळाने ठराव करून हळदी व लग्नात दारु पिण्यास बंदी घातली. (१९१०) त्यामुळे लग्नकार्यात मारामारी , तंटे कमी झाले . या मंडळामार्फत खेडयातून शहरात शिक्षणाकरिता येणा-या मुलांसाठी अल्पदरात निवासासाठी वसतिगृहे बांधली. पेण व अन्य शहरात ती आजतागायत होती. पेण व अलिबाग येथे ग्रामीण भागातील महिलांकरिता प्रसुतीगृहे बांधली. याकरीता तुकाराम हिरूजी म्हात्रे व समाजातील तत्कालीन नामांकित डॉक्टर डॉ.शिवराम वामनजी पाटील यांनी शासनदरबारी प्रयत्न करून हे दवाखाने बांधले. या दवाखान्याचा उपयोग आजुबाजूच्या अनेक गावातील भगिनीना झाला. वास्तविक मागासल्या समजल्या

जाणा-या आगरी समाजात प्रगतीचे वारे केव्हापासूनच वहात होते.अग्रेसर असलेला हा समाज नेहमीच पुरोगामी विचाराना स्वीकारणारा आहे .[३]

आखिल भारतीय आगरी (आगळे) हितवर्धक मंडळ -ठाणे :-

कल्याण येथे स्थापन झालेली ही दुसरी समाज संघटना होती ठाणे व पनवेल , उरण , कर्जत खालापूर भागातील समाज यात समाविष्ट होता .वास्तविक या दोन्ही संघटना वेगळया जिल्हयातील असल्या तरी कार्याचे आदान प्रदान होत असे . सहकार्याची देवघेव होत असे .मुलुंड येथील "रावसाहेब ठाकूर यांच्या अध्यक्षतेखाली चालणा-या या मंडळाचे प्रमुख सदस्य होते स्व,गजानन पांडुरंग पाटील (कोन)स्व.आंबो दाजी केणे (केणे मास्तर), चिकणघर कांबा गांवचे श्री पांडुरंग पावशे कोनचे स्व,भोइर गुरूजी , डोबिवलीचे स्व, सुदाम भोइर, मुरबाड मधील श्री तुपेकाका (देवघर) खाटेघरचे गणपत मास्तर, देशमुख (दहिगांव) शहापूरचे कडव, पुंडलिक भगत , खारबावचे नरसिंह पाटील , खांबाळयाचे वसंत कुशाबा पाटील अशी मात्तब्बर मंडळी होती त्या सर्वाना मार्गदर्शन करण्यासाठी मा. खासदार सोनुभाऊ बसवंत, पुढे नकुल पाटील, माजी मंत्री जगन्नाथ पाटील, माजी खासदार दि.बा पाटील ,नावडयाचे. दत्तूशेठ पाटील व रावसाहेब ठाकूर यांचे प्रमुख सहकारी . थवई गुरूजी या सर्वांचा मोठा सहभाग होता .

मंडळाच्या कल्याण विठठलवाडी येथे वेळोवेळी सभा होत असत व कार्याची दिशा त्या सभा मध्ये निश्चित होत असे.मंडळाचे मुख्यकार्य शिक्षणप्रसार ,समाजातील अनिष्टप्रथांचे उच्चाटन करणे व रहाणीमान पेहराव यात बदल करणे असे होते.त्या दृष्टीने गावोगांवी सभा घेऊन त्याबाबत प्रयत्न केला जात असे. विठठल मंदिर विठठलवाडी येथे वार्षिक अधिवेशन घेण्यात येत असे.त्यासाठी प्रत्येक तालुक्याचे समाजाचे प्रतिनिधी येत शिवाय रायगड (कुलाबा) व नाशिक जिल्हयातून मान्यवरांना आमंत्रित केले जाई. सकाळी ११ वा. अधिवेशन सुरु करून अनुभवी समाजसुधारकांची सामाजिक अनिष्ट प्रथांवर घणाघाती भाषणे होत व त्या बंद करण्याबाबत ठराव मांडले जात . तालुका प्रतिनिधी त्याची अंमलवजावणी करण्याचे आश्वासन देत असत.मुंबईतले मंडळ सधन असल्याने ते शिष्यवृत्या जाहीर करीत असे.त्याची माहिती देण्यात येत असे.समाजातील मुलांनी पदवी किंवा तत्सम उच्चशिक्षणात चांगले गुण मिळवले असतील तर त्यांचा सभेत सत्कार होई.कला,क्रीडा,साहित्य,समाजकारण ,राजकियक्षेत्रात प्राविण्य मिळविलेल्या मंडळीचा सत्कार

करण्यात येत असे. काही शीघ्रकवी यावेळी कविताही वाचत. मंडळास आर्थिक पाठबळ नसल्याने छोटासा हार व फुले दिली जात ,जेवण देण्याऐवजी चुरमु-याची सुकी भेळ व चहा प्रतिनिधीना दिला जाई. हे प्रतिनिधी मग वर्षभर आपले काम करीत. कुणाला नोकरीकरीता मार्गदर्शन कर, होतकरू हुशार मुलांना शिष्यवृती किंवा अनुदान मिळवून देणे , सामुदायिक विवाह, समाजातील तंटे बखेडे सोडविणे अशी कामे करीत .शिवाय अन्य आंदोलने होतीच. तालुका पातळीवरच्या संघटना आपाआपल्या स्तरावर काम करीत असत. बावीसगाव संघटनाही कार्यरत होत्या. तंटामुक्त गाव ही संकल्पना जरी आता अस्तित्वात आली असली तरी आगरी गावामध्ये ती शंभर वर्षापूर्वीपासून अस्तित्वात होती. गावातले तंटे कोर्टकचेरीत न जाता गावपातळीवर किंवा पांचगाव, बावीसगाव पातळीवर तंटयाच्या स्वरुपानुसार सोडविले जात असत. अगदी तीसपस्तीस वर्ष आगेमागे ही पद्धत अस्तित्वात होती.[४]

अखिल आगरी समाज परिषद :

काही वर्षानी वरील दोन जिल्हयातील आगरी संघटना एकत्र करुन आगरी समाज परिषद अस्तित्वात आली . जिल्हा व तालुकानिहाय शाखा आपले अस्तित्व कायम ठेऊन या प्रवाहात सामील झाल्या. माजी विधानसभा विरोधीपक्षनेते कै.दि.बा.पाटील यांचे सबळ नेतृत्व लाभल्याने संघटनेला गती आली .यामुळे अनेक समाजोपयोगी कामे झाली . पनवेल येथे आलिशान भव्यदिव्य असे महात्माफुले सभागृह अर्थात आगरी समाज सभागृह बांधण्यात आले आहे . आगरी वधुवर सूचक मंडळाच्या माध्यमातून शेकडो संसार उभे राहिले. तसेच कामगार नेते शाम म्हात्रे यांच्या नेतृत्वाखाली पनवेल खांदा कॉलनी येथे समाजाची वास्तू ,हायस्कूल सामान्य माणसासाठी अल्पउत्पन्न गटासाठी बांधले आहे .त्याचा फायदा सर्व समाजासाठी होत आहे . केवळ आगरीच नव्हे तर अन्य समाजातीलही गोरगरिबाची मुलेही या शाळेत शिकतात .ॲड.पी.सी पाटील यांच्या नेतृत्वाखाली कोपरखैरणे (वाशी- नवी मुंबई) शेतकरी समाज हॉल बांधला आहे .पेण (रायगड) येथेही भव्य असे समाज सभागृह बांधले आहे.अनेक शहरातील स्थानिक संघटना अशा वास्तू उभारुन समाजउपयोगी कामे करीत आहेत. बदलत्या काळानुसार समाजाचे प्रश्न बदलले आहेत याचा पाठपुरावा केला जात आहे. दि.बा.पाटील यांच्या निधनानंतर कामगार नेते शाम म्हात्रे व त्यांचे सहकारी आगरी समाज परिषदेचे कार्य करीत आहेत. पनवेल येथे २०१२ मध्ये नुकतेच आगरी ७ वे महाअधिवेशन पार पडले आहे .

आगरी युथ फोरम :

डोंबिवली परिसरातील तरूणानी वीस वर्षापूर्वी 'गुलाब वझे' यांच्या नेतृत्वाखाली ही संघटना स्थापन केली .या संघटनेने प्रथम आरोग्य व शिक्षणाचा कार्यक्रम हाती घेतला.डोंबिवलीत शाळा व कॉलेज काढले , विविध आरोग्य शिबीरे घेतली . स्थानिक उत्पादनाचा प्रसार व्हावा ,मासळी उत्पादने व बचत गटांच्या अन्य उत्पादनास बाजारपेठ मिळावी , मुलांच्या कला,क्रीडा गुणाना व्यासपीठ मिळावे म्हणून 'गुलाब वझे 'व त्यांच्या सहाका-यानी २००४ पासून डोंबिवलीत आगरीमहोत्सव सुरु केला.कल्याण डोंबिवलीतील हजारो आगरी व अन्य आगरेत्तरलोक सहभागी होऊन या महोत्सवाचा आंनद घेतात. कलावंताना व व्यावसायिकांना लोकांपर्यत जाण्यासाठी एक व्यासपीठ उपलब्ध होते .लाखो रुपयाची उलाढाल यावेळी होते.या महोत्सवाचे अनुकरण आता अनेक ठिकाणी केले जात आहे .ठाणे रायगड ,मुंबई,नवी मुंबईमध्ये आजकाल तालुकास्तरावर आगरीमहोत्सव मोठया प्रमाणात साजरे केले जात आहेत.[५]

आगरीसेना :

" शौर्याचा व्यापार थांबवा !" अशी घोषणा या आगरीसेनेची आहे आगरी समाज हा निडर व लढवय्या आहे .या संघटनेस समाजाकडून विशेषत:तरुणवर्गाकडून प्रचंड प्रतिसाद लाभला आहे . आगरी समाज आक्रमक आहे,शूर आहे .आपले शैार्य राजकीयपक्षासांठी न वापरता ,एकमेकाना खच्ची करण्यासाठी न वापरता ते समाजाच्या उन्नतीकरिता उपयोगात आणा असे या संघटनेचे ब्रीदवाक्य आहे.

कळवा (ठाणे) येथील प्रसिद्ध उद्योजक "राजाराम साळवी "यांनी ही महत्त्वाकांक्षी संघटना स्थापन केली. पालघरचे साहित्यिक प्राध्यापक चंदुलाल घरत यांच्या संकल्पनेतून ती आकाराला आली आहे .अरविंद नाईक व रायगड जिल्हयात परशुराम बाबू पाटील (तांबडशेत-पेण) असे हजारो खंदेकार्यकर्ते या संघटनेत काम करीत आहेत. १ ऑगष्ट १९८६ रोजी ही संघटना स्थापन झाली. ठाणे,रायगड,मुंबई, नाशिक, या भागात गावोगावी पोहचली . संघटनेच्या राजकीयपक्षासारख्या शाखा निघाल्या .एक बेगळी चेतना तरूणाना आकर्षित करुन गेली. आमच्यात काय कमी आहे याचा बाऊ करण्यापेक्षा संघटीत होऊन कार्य करण्याचा संदेश युवकांना मिळाला ,ज्याच्याकडे कौशल्य आहे पण भांडवल नाही त्याला बॅकेचे कर्ज मिळवून देणे ,आगरी उद्योजकाना परवाने मिळविण्यास मदत करणे,आर्थिक अडचणीमुळे होतकरू विद्यार्थाचे शिक्षण अडले

असेल तर मदत करणे ,नोकरीकरीता बेरोजगार तरुणतरुणीना मार्गदर्शन करणे ,त्यासाठी संघटनेचा आधार देणे इ.या संघटेनेच्या स्थापनेबाबत हेतू स्पष्ट करताना आगरीसेनेचे अध्यक्ष राजाराम साळवी यांनी म्हटले आहे की "आतापर्यत गेली कित्येक वर्षे या सर्व राजकीयपक्षांनी आणि पुढा-यांनी आपल्या पक्षविस्तारासाठी आपल्या निवडणूकातील यशासाठी ,कामगार चळचळीत आपले उखळ पांढरे करुन घेण्यासाठी आमच्या समाजाचा प्रच्छन्न उपयोग करुन आमच्या समाजाचा शिडीसारखा वापर करुन कित्येकानी राजकीय इमले उभे केले.आपपल्या कामगार संघटना मजबूत केल्या .परंतु आम्ही तळाशी आणि गाळामध्ये खितपत पडलो आहोत. आगरी समाजास गृहित धरण्याची ही परंपरा आम्हाला नष्ट करायची आहे .तळागाळातून उठून आम्ही स्वत:च्या पायावर उभे राहून आमच्या उन्नतीचा विचार करुन शिखराकडे पोहचण्यासाठी यापुढील समाजकारण करणार आहोत " आगरी सेना राजकीयपक्ष नसल्याने केवळ समाजकारण हे उद्दिष्ट असल्याने सर्व थरातून त्याचे स्वागत झाले .

आगरीसेनेच्या प्रथम वर्धापन दिनानिमित २७ फेब्रुवारी १९८७ ला आगरीसेनेच्या पहिल्या अधिवेशनाला कळव्याच्या मनिषानगरच्या मैदानावर विराट जनसमुदाय जमला होता.यामुळे आगरी समाजाच्या एकजुटीवी ताकद किती मोठी आहे याचे सर्वाना दर्शन झाले. १७ जुलै १९८७ रोजी समाजाच्या न्याय्य मागण्यासाठी त्यांनी मंत्रालयावर मोर्च्या काढला होता .तत्कालीन मुख्यमंत्री शंकरराव चव्हाण यांनी आगरी समाजाच्या मागण्या मान्य करुन पालकमंत्र्याना आवश्यक सूचना केल्या. हेटवणे धरणाचे पाणी पेणच्या खारेपाटात शेतीसाठी देण्याबाबत कार्यवाही करण्याची सूचना दिली. (सध्या मात्र पेणच्या हेटवणे धरणाचे शेतीसाठी खोदलेले कालवे कायम कोरडे असून धरणाचे पाणी नवीमुंबईला वळविण्यात आले आहे.)कामगाराचे प्रश्न सोडविण्यासाठी त्यांनी कामगार संघटना स्थापन केली.ही संघटना अनेक कारखान्यात कार्यरत आहे सामान्य माणूस डोळयासमोर ठेवून संघटना काम करीत आहे .[६]

७.२ आगरी समाजातील साहित्यिक चळवळी :

अ) आगरी साहित्य संमेलने :

साधारणत: १९९९-२००० च्या सुमारास आगरी बोलीत लिहिणा-या कवी लेखकांसांठी एक व्यासपीठ असावे या विचारातून परेन शिवराम जांभळे यांच्या प्रेरणेने आगरी साहित्य विकास मंडळ स्थापन

करण्यात आले. कोणतीही सरकारी मदत न घेता केवळ लोकआश्रयावर जनतेच्या पाठींब्यावर ही संमेलने होतात.खूप दिमाखात व कमीतकमी खर्चात संमेलने कशी साजरी केली जातात याचे ही संमेलने आदर्श आहेत.

आगरी साहित्य विकास मंडळाचे अध्यक्ष श्री मोहन भोईर यांनी आपली यामागची भूमिका विषद करताना म्हटले आहे की - 'या मातीच्या भूमिपुत्रानी या परिसरात परंपरा जोपासली ती काळाच्या रेटयात नष्ट होण्याची वेळ आली असताना तिचे रक्षण करणे ही संस्कृतीची परंपरा अशीच पुढे चालू ठेवणे हे नव्या पिढीचे पाईक म्हणून आपले आद्य कर्तव्य आहे .समाजात काही प्रतिभावंत , साहित्यिक कवी, आहेत परंतु त्यांना कुठल्याही प्रकारचे व्यासपीठ नसल्याने ते आपले साहित्य किंबहुना आपली कला , लोकांपर्यंत पोहचवू शकत नाहीत .त्याच्या कलेची जनतेला ओळख व्हावी ,त्यातून नवे विचार समाजाला मिळावेत या उदात्त हेतूनेच आम्ही ही वाटचाल सुरु केली आहे .'७

या पहिल्या आगरी साहित्य संमेलनाचे अध्यक्षपद प्रा.एल.बी .पाटील यांनी भूषविले होते . ज्येष्ठ साहित्यिक मधुमंगेश कर्णिक या पहिल्या आगरी साहित्य संमेलनाचे उद्‌घाटक होते. ॲड.पी.सी.पाटील स्वागताध्यक्ष होते.आगरी बोलीचे व्यासपीठ लाभल्याने आगरी बोलीत लिहिणा-या लेखक कवीची संख्या त्यामुळे वाढू लागली. एक नवी लाट निर्माण झाली.

१. आगरी साहित्य संमेलन पहिले : (कोपरखैरणे- नवीमुंबई , संमेलनाध्यक्ष प्रा.एल.बी. पाटील)

नेतृत्वाची योग्य दिशा सामाजिक परिर्वतन घडविते : कुठल्याही समाजाचा विचार करताना त्यांच्या अंतरंगाचा विचार करणे महत्त्वाचे ठरते.इतर समाजाप्रमाणे आगरी समाजाचा विचार करताना त्यांच्या विकासाच्या बाबतीत विचार करणे महत्त्वाचे ठरते. आगरी समाज हा ठाणे ,रायगड आणि नाशिक जिल्हयांचा काही भाग येथे वसलेला आहे.आगरी जात आणि त्या जातीतील जीवनमान जगणारी ,आगरी रीतीरिवाज पाळणारी त्या जातीतील जनता यांचे सामाजिक जीवन त्यांचा विचार आगरी समाज अशा अर्थाने मी घेतलेला आहे. आगरी समाजाचे प्रश्न इतर समाजाच्या मानाने भिन्न आहेत.शेती जाऊ नये म्हणून १९८४ मध्ये झालेले शेतकरी आंदोलन , औदयोगिकीकरणात नाश झालेले हजारो एकराची मिठागर ,सिडकोला पिकती जमीन गेल्यावर उभा राहिलेला साडेबारा टक्याचा प्रश्न , हे तिन्हीही प्रश्न या समाजाचे आहेत.

२. **दुसरे आगरी साहित्य संमेलन :** (डोंबिवली , अध्यक्ष. पत्रकार वैजनाथ भोईर)

शहरीकरणाच्या लाटेत समाजाने आपली अस्मिता जपली पाहिजे :.एक पत्रकार म्हणून आगरी समाजाच्या पाठीशी आपण सदैव उभे राहू व समाजाच्या प्रबोधनाचे काम करू. अनिष्ट प्रथा नष्ट करू.प्रगतीच्या वाटेवर चालताना मुख्य प्रवाहातही आपण असले पाहिजे.खरे तर जातीपाती धर्म,पोटजाती नष्ट करायची ही वेळ आहे . तरीही आपली माती आणि आपली माणसं याची ओढ सर्वानाच असते तशी ती आगरी माणसांलाही आहे. आपण आता ही विखुरलेली माणसे जोडू या. असे विचार अध्यक्षीय भाषणात ज्येष्ठ पत्रकार ,संपादक.वैजनाथ भोईर यांनी व्यक्त केले.

३.**तिसरे आगरी साहित्य संमेलन :**(भाईंदर ,मुंबई, अध्यक्ष परेन जाभंळे जेष्ठ कवी,सहसंपादक नवशक्ती) .

नवशक्ती या मराठीतील अग्रगण्य दैनिकात सहसंपादक म्हणून ते अनेक वर्ष काम करीत होते. ते कवी, लेखक , कांदबरीकार होते.मंडळाचे संस्थापक मार्गदर्शक विश्वस्त होते. प्रादेशिक अस्मिता जपण्याकरीता अशी बोलीसंमेलने भरवली पाहिजेत.स्थानिक प्रश्‍न, समस्यावर लक्ष केंद्रीत करुन लेखन केले पाहिजे असे विचार आपल्या अध्यक्षीय भाषणात मांडले.आगरी साहित्यिकांची ही नवी पिढी घडविताना एक ज्येष्ठ लेखक म्हणून , प्रेरणा म्हणून त्यांनी अनेकानां मार्गदर्शन केले व व्यासपीठ मिळवून दिले.

४.आगरी साहित्य संमेलन चौथे : (उरण -जि. रायगड संमेलनाध्यक्ष, डॉ.प्रा. नेताजी पाटील .)

आगरी संस्कृती अक्षर झाली पाहीजे : आगरी साहित्य विकास मंडळाच्या विद्यमाने इतिहास प्रसिद्ध उरण शहरात चौथे आगरी साहित्यसंमेलन भरत आहे .या संमेलनच्या अध्यक्षपदी माझ्या सारख्या छोटया माणसाला बसवून संयोजकानी आपल्या मनाचा मोठेपणा दाखवला आहे.त्या बद्दल मी आगरी विकास मंडळाचे अध्यक्ष मा.मोहन भोईर आणि त्यांचे या निमित्ताने साहित्य क्षेत्रात मागे असलेला आमचा पालघर तालूका आणि मराठी साहित्यात ब-यापैकी ठसा उमटविलेल्या आगरी समाजातील साहित्यिक-समीक्षक यांच्यात ख-या अर्थाने जवळीक निर्माण होईल असा मला विश्वास वाटतो.आगरी साहित्यिकांना प्रोत्साहन आणि प्रेरणा मिळण्याच्या दृष्टिने ही काळाची गरज होती . आजच्या स्पर्धेच्या युगात साहित्यिकांची संख्या खूप वाढली आहे.नवनवे लेखक मराठी साहित्याच्या अनेकविध प्रकारात मुलूखगिरी करताना आढळतात.वृतपत्रे ,नियतकालिके यांची संख्या आणि आज

लिहिणारे साहित्यिक यांच प्रमाण व्यस्त आहे.म्हणूनच अप्रगत अशा आगरी समाजातील नवोदित लेखकांना आपल हक्काचे व्यासपीठ उपलब्ध करुन देणा-या तरुण उत्साही मित्रांच आणि त्यांच्या सहका-याचं मी मन:पूर्वक अभिंनदंन करतो.आगरी साहित्य विकास मंडळ ही एक साहित्यिक चळवळ आहे . मराठी साहित्याच्या विकासाला पूरक अशी ही चळवळ आहे .तो सवतासुभा नव्हे काही वर्षापूर्वी मराठीतील ग्रामीण साहित्य चळवळीचे पुरस्कर्ते आणि अर्ध्वर्यु डॉ. आनंदयादव यांच्यावर काही लोकांनी टीकास्त्र सोडले होते. ग्रामीण साहित्य चळवळ ,ग्रामीण साहित्य संमेलनांचा सवता सुभा हवा कशाला? अशी ओरड झाली. खरे तर, ग्रामीण साहित्यनिर्मितीमुळे मराठी साहित्याचे अनुभवविश्व विस्तृत झाले. अधिक कसदार झाले. आगरी साहित्यिकांना 'महाजनो गतो स पंथ:' या न्यायाने हेच काम करायचं आहे.स्पष्टचं म्हणायचे तर, 'आगरीसंस्कृती ही एका परीने ग्रामीण संस्कृतीच आहे.' या संस्कृतीची स्पंदने आपल्या लेखणीने टिपून शब्दबध्द करुन पर्यायाने आपल्या लेखणीच्या प्रकृतीनुसार मायमराठीला योगदान करायचे आहे मी आगरी असलो तरी महाराष्ट्रीयन आहे. भारतीय आहे इतकंच नव्हे तर अखिल विश्वाचा आहे हे आपण विसरता कामा नये. विश्वाचे आर्त ज्यातून प्रकटते ते श्रेष्ठ साहित्य ही आपली धारणा असली पाहिजे. [८]

५.पाचवे आगरी साहित्य संमेलन : (भिंवडी ,अध्यक्ष: कवी अरूण म्हात्रे)

"जिकडे जावे तिकडे माझी भावंडे आहेत.
सर्वत्र खुणा माझ्या घरच्या मजला दिसताहेत."

असं सांगणा-या कवी केशवसुतांचा वसा घेऊन मी हया साहित्यक्षेत्रात आहे. इथल्या अष्टागरातील प्रादेशिक अस्मिता मनात जपताना सहयाद्रीच्या आसपास पसरलेल्या सर्वच कष्टकरी जनतेचा मी प्रतिनिधी असल्याचं मला जावणतं. शिक्षणाची गंगा गावागावात पोहचल्यानंतर आता साहित्याच्या क्षेत्रात जाग आलेल्या बहुजन समाजातील हया साहित्यिक उठावात आगरी जातीतील साहित्यप्रेमीनी, मराठी भाषा प्रेमीनी आपली ही एक दिंडी साहित्यपंढरीच्या वाटेवर आणली आहे असं मी मानतो.

मला वाटतं हा सगळा किनारपट्टीवरचा समाज केवळ हा निसर्ग पाहत नाही तर तो हा निसर्ग जगतो. पण गंमत अशी की या अगोदर हे सारं चित्र आपल्या लेखनात आणावं असं कोणाला सुचलं नाही. साहित्य ही जणू आपली निकड नव्हती. नव्या काळाने,शिक्षणाने ही निकड निर्माण केली नि आता कुठे साहित्यात आम्ही उतरलो.प्रथम राजकीय समज मग सामाजिक समज या क्रमाने आता एका अटळ सांस्कृतिक भानापाशी आम्ही आलोत, आता या क्षणाला एकूण मराठीच्या मुख्य प्रवाहात, पाच सहा तरी अटळ नावे निश्चित झाली आहेत .हे संमेलन हे त्याच जाणिवेचं मुर्त रुप आहे.[९]

समीक्षाविश्वात , डॉ. गंगाधर पाटील, डॉ. म.सु.पाटील, डॉ.एम.पी.पाटील हे तीन पाटील, कवितेच्या विश्वात कवियित्री नीरजाधूळेकर, परेन जांभळे, अभय पैर,मीनाक्षी तांडेल, सदानंद पाटील,कथाविश्वात जयवंत पाटील, शंकर सखाराम ,अविनाशपाटील संगीत विश्वात अच्युत ठाकूर पत्रकारिततेत नीला उपाध्ये, दीपक म्हात्रे, उद्योगविश्वात राष्ट्रपती पारितोषिक मिळवणारे रमेश म्हात्रे, नाटकात घणसोलीचे नंदकुमार म्हात्रे,मोहन भोइर, पुस्तकांची मुखपृष्ठ करणारे नंदू पाटील, प्रशांत म्हात्रे.हळुहळू ही यादी वाढतेच आहे नि ती वाढतच जाणार आहे.मी अलिबागच्या गावातून वावरलोय, निसर्गातून रमलोय नि पुन्हा एकदा मुंबईसारख्या प्रगत शहरात मोठा झालो, ही माझ्या लेखनकर्माला योग्य अशी वळणे मिळालीत असे मी समजतो.

कविवर्य नारायण सुर्वे, कांदबरीकार त्र्यं.वि.सरदेशमुख, कवयित्री शांता शेळके, केशव मेश्राम, नामदेव ढसाळ, बापट, पाडगांवकर, करंदीकर या ज्येष्ठांचा मला आशीर्वाद मिळाला आणि सुरेश भट आणि शंकर वैद्य या दिग्गज कवीचं कौटुंबिक प्रेमही मिळालं, ही सारी मंडळी नटवर्य प्रभाकर पणशीकर, मधुभाई कर्णिक, मधु नाईक, नाटककार प्रेमानंद गज्वी अनेक नट मंडळी, अनेक गायक मंडळी, यांचा सहवास, त्याचं प्रेम नि त्यांची सोबत मला मिळते याचं कारण घरातून मिळालेला सर्वात सहज सामावून जाण्याचा एक स्वभाव आहे. असे मला वाटते. कवीमध्ये सर्वश्री रामदास फुटाणे, अशोक नायगावकर, नलेश पाटील, अशोक बागवे, डॉ. महेश केळुस्कर निरंजन उजगरे, डॉ. विठ्ठल वाघ, प्रा.फ.मु.शिंदे, हेमंत

जोगळेकर, गोव्याचा विष्णूसूर्या वाघ, वाशिंदचे भाऊ विशे, भगवान जाधव, कल्याणचा प्रशांत मोरे, शहापूरचा संदेश ढगे, बेळगावचे अविनाश ओगले,शाहीर संभाजी भगत, कांदबरीकार अनंत सामंत, विश्वास पाटील, किती नावे सांगावीत ? या घडीला आम्हा कवीचं नेटवर्क इतकं मोठं आहे की , आमचं काव्यविश्व म्हणजे एक कम्युनच आहे. ज्या कवितेनं मला आज हे अध्यक्षस्थान दिलंय त्याच कवितेने मला हे संवेदनशील मित्रमैत्रिणीचं उबदार अंतविश्व दिलंय या क्षणी मला सा-यांची आठवण येतेच. "जे आपल्या सोबत येत ते साहित्य आणि जे आपल्याला सोबत देतं ते ही साहित्य.कवी नारायण सुर्वे म्हणतात की फक्त पुस्तक वाचू नका माणसं वाचा.या संमेलनाच्या निमित्ताने मी साहित्याच्या माध्यमातून माणसांच्या , माझ्या माणसांच्या जवळ आलोय असं मला वाटतं, "[१]

६) सहावे आगरी साहित्य संमेलन : (पेण ,जि.रायगड :अध्यक्ष म ना.पाटील)

सहाव्या आगरी साहित्य संमेलनाच्या व्यासपीठावरुन बोलताना ते म्हणाले की , "महाराष्ट्रातील विविध समाजामध्ये उज्ज्वल परंपरेचा एक भाग म्हणून आगरी समाजाची ख्याती आहे. जुन्या काळापासून आगरी समाजाच्या विचारधारांच्या आणि संस्कृतीच्या क्षेत्रातील त्यांचा प्रवास एक जाणून घेण्याचा विषय आहे. कोठल्याही समाजातील घडोमोडींचा इतिहास समजून घेताना एखादी विशिष्ट समाजरचना कशी विकसित झाली आहे याचा शोध घेणे अत्यंत आवश्यक असते. आगरी समाजाच्या विकासाच्या आजच्या या विशिष्ट अवस्थेत जे सामाजिक संबंध आणि सामाजिक प्रक्रिया निर्माण झाल्या आहेत. त्या सर्वांचा विचार करणे आवश्यक आहे. समाजाचे भवितव्य काय याचा आपणास प्रामुख्याने या साहित्यसंमेलनातून विचार करावा लागेल. आगरी संस्कृती ही महाराष्ट्राच्या उज्ज्वल परंपरेचा एक भाग आहे.आज आपला देश एका विशिष्ट, परिवर्तनशीलतेच्या प्रक्रियेमधून जात आहे. शेकडोवर्षाच्या चालीरिती,सांस्कृतिक परंपरा,कणाकणाने तुटत आहेत म्हणून आगरी समाजातील तरुणांना, आपली साहित्यिक, सांस्कृतिक, शैक्षणिक सामाजिक चळवळ उभी करावी लागेल. "[११]

७. सातवे आगरी साहित्य संमेलन. (विरार .अध्यक्षा प्रा.वासंती ठाकूर)

माझा आगरी समाज काबाडकष्ट करणारा, ऊन वा-यात खपणारा, चिखल - माती तुडवणारा, खाडी-किनारची खारी जमीन पिकती करणारा, या काळ्या मातीवर आईसारखे प्रेम करुन तिच्या वात्सल्याचे रणरणत्या उन्हात मिठाचे हिरे बनवणारा आहे, आजच्या आगरी समाज जवळ-जवळ वीस पंचवीस लाखांच्या घरात आहे. नाशिक -इगतपुरी-पैठण ठाणे-रायगड मुंबई पर्यंत पसरलेला आगरी समाज अज्ञानाच्या कर्मकाडांतून आत्ताशी कुठे बाहेर पडण्याचा प्रयत्न करतो आहे. औद्योगिकीकरण आले.काळ्या मातीत पाय रोवून बसलेल्या आग-यांचे पाय उखडले आहेत. नूतनी करणाच्या नावाखाली तो आपल्याच मातीत पारखा होत आहे. त्याची शिकली सवरली मुलं वरच्या हुद्यावर, पैसेवाली होत आहेत, पण हे आहेत पाच ते दहा टक्के, बाकी सारा समाज ना गरीब ना श्रीमंत ना सुशिक्षित ना अशिक्षित असा अधांतरी लटकत आहे.

साहित्यानं, भाषेनं समाज जगत असतो. पैशापेक्षाही समाज टिकवण्यासाठी भाषेची, साहित्याची समृद्धी जास्त मोलाची आहे.साहित्यसंमेलनाचा जो इतका मोठा सोहळा दरवर्षी आयोजित केला जातो त्यामागे आपली अस्मिता जागी ठेवण्याचा प्रयत्न,भाषा सुधारण्याचा प्रयत्न, मायबोलीच्या सुपुतांना प्रेरणा देण्याचा प्रयत्न आहे.जगाच्या इतिहासात, जगाच्या नकाशावर इवलंस असलेलं इग्लंड, राजकीय सत्ता गेली तरी, भाषिक सत्ता गाजवत आहे. कारण एकच इंग्लंडच्या सुपुत्रांनी इंग्रजी भाषेत निर्माण केलेली विपुल ग्रंथ संपदा.

अज्ञानाच्या आणि दारिद्र्याच्या कर्दमातून बाहेर येणा-या या माझ्या समाजाला आगरी भाषेतील मौल्यवान संस्कारांची जाणीव व्हायला पाहिजे. बदलत्या जीवनप्रवाहाबरोबर ती नष्ट होता कामा नये. ती या प्रवाहात लुप्त होता कामा नये.[१२]

८. **आठवे आगरी साहित्य संमेलन :** (चिर्ले, ता.उरण ,अध्यक्ष ,के.एम. मढवी)

या संमेलनाला व्यासपीठावर उपस्थित असलेल्या मान्यवर वक्त्यांचा आपल्या भाषणातून मोठया प्रमाणात सूर निघालेला आहे.तो आपल्या रायगडठाणे भागात येऊ घातलेल्या एस.इ.झेड प्रकल्पाच्या संकटाबाबतचा आहे.त्यासाठी आपण वेळीच सावध रहाण्याची आवश्यकता आहे . आगरी समाजाचा इतिहास विपन्नावस्थेतील आहे .परंतु वर्तमानकाळ

उज्जवल आहे.वर्तमानकाळात समाजाने शैक्षणिक ,आर्थिक ,सांस्कृतिक , आणि औद्योगिक प्रगती केलेली आहे .हे चित्र प्रत्यक्षपणे आपल्या डोळ्यानी आपण पहात आहोत आणि आता यापुढे समाजाचा भविष्यकाळ दैदीप्यमान होणार आहे पण थोडे सावध ! " ते सावध सारे तुम्ही ऐका !"

आपल्या काही अनिष्ट प्रथा आहेत .त्या सर्व विसर्जित करायला हव्यात .अनिष्ट प्रथा ही समाजाची अडचण आहे .ही अडचण दूर होणे आवश्यक आहे .दुसरे असे की -एस.इ.झेड प्रकल्पात काही दलाल मध्यस्थी करीत आहेत .पंरतु पुनवर्सनाच्या प्रश्नाने आपल्याला ही सेझ्र कंपनी कुठल्या तरी दूरच्या आधीवासात फेकून देणार आहे .हया भावी संकटापासून आपल्याला सावध आणि सतर्क राहण्याची गरज आहे .[१३]

९. नववे आगरी साहित्य संमेलन : (वाशी ,नवी मुंबई , अविनाश पाटील)

बोली भाषा जगविण्याकरिता तिचा वापर व्यवहारात व लिखाणात व्हायला पाहिजे असे आग्रही मत त्यांनी आपल्या भाषणातून व्यक्त केले.अनेक बोली आज मृतप्राय होत आहेत कारण त्या वापरल्या जात नाहीत.

मराठी भाषेच्या अनेक बोलीभाषा आहेत. महाराष्ट्रात विविध धर्म, जाती आहेत. त्यांची संमेलनेही होतात, ख्रिस्ती साहित्यसंमेलन, मालवणी साहित्य संमेलन ,ग्रामीण साहित्य संमेलन अशीही होत असतात. अनेक साहित्यिकांना कोकण म्हणजे केवळ रत्नागिरी, सिंधूदुर्ग जिल्हा एवढेच वाटते. शासनदरबारी अनेकदा दक्षिण कोकणचा म्हणजे ठाणे आणि रायगड जिल्हयांचा तेवढा विचार केला जात नाही.त्यांचे वेगळे प्रश्न आहेत. आगरी साहित्याचा अनुशेष अजूनही बाकी आहे, असे मला वाटते, आमचीही दखल आता मराठी सारस्वताने घेतली पाहिजे. जशी साठच्या दशकात दलित साहित्याची कवाडे उघडली गेली. वेगळे साहित्य मराठीत आले. आगरी बोलीतील लेखन ही देखील एक अदृश्य लाट आहे. आणि ती किनारा गाठत आहे.आगरी बोलीतील साहित्य आज मुंबई विदयापीठात अभ्यासक्रमात आहे, हा आगरीबोलीचा मोठा बहुमान आहे. आगरी बोलीत आम्ही लिहीत असलो तरी ती मराठी भाषेच्या वृक्षाचीच एक फांदी आहे. ही नवी शहरे, नव्या योजना येथे येत असताना आम्ही भूमिपुत्र गाडले जात आहोत. बेघर

होत आहोत. आमचे प्रश्न आमच्या व्यथा आमच्या साहित्यात दिसणारच. असे विचार व्यक्त केले [१४]. बोली जतन केल्या नाहीत तर त्या पुढे नष्ट होतील असे ते म्हणाले.

१०.दहावे आगरी साहित्य संमेलन : (वहाळ ता.पनवेल ,अध्यक्ष पुंडलिक म्हात्रे)

कोणतीही बोली त्या त्या काळातील त्या त्या समाजाची प्रमाणभाषाच असते. आजच्या मराठीचं रुपसुध्दा काळाकाळाने बदलत आहे. म्हणूनच का त्यावेळच्या मराठीला आपण अशुद्ध म्हणू का ? नाही ना? म्हणून मला माझ्या आजीच्या,आयच्या आणि माझ्या समाजाच्या आगरी बोलीचा अभिमान वाटतो आहे. आपली आई जशी असते तशीच्यातशी ती प्रत्येकाला सुंदरच वाटते. तशी मला माझी आगरी बोली सुंदर आणि प्रिय आहे. कारण त्या बोलीत ९० लाखाहून अधिक असलेला माझा समाज जगला आहे.बदलत्या काळात ती कालबाहय होत असताना दिसते आहे. परंतु आपल्या समाजातील काही साहित्यिकांनी आगरी बोलीमध्ये पुस्तके लिहून ती बोली जपण्याचा प्रयत्न केला आहे.समाजातील अनेक साहित्यिकांनी मागील २५ वर्षात दर्जेदार लेखन करुन याबोलीला संपूर्ण समाजजीवनाच्या व्यासपीठावर आणून मोठे योगदान दिले आहे.

आता हे पुढे नेण्याचे काम आपल्या सा-यांना करावयाचे आहे. यावेळी समाजापुढे आणि समाजातील प्रमुखांपुढे दोन मोठी आव्हाने आहेत ती आव्हाने पेलण्याची ताकद त्यांच्यात नक्कीच आहे. ती त्यांनी पेलावीच आणि आपण सा-यांनी त्यांना मदत करावी अशी माझी विनंती आहे. समुद्र किनारपट्टीची बरीचशी जमीन सरकार विविध कारणासाठी घेतो आहे. बहुतेक समाज प्रकल्पग्रस्त झाला आहे. परंतु जमीन गेल्यावर आज अचानक अफाट पैसा आल्याने तो त्या पैशाच्या अफाट धुंदीत आणि मस्तीमध्ये वावरतो आहे. चकचकीत दुनियेकडे सर्रास वळतो आहे. प्रकल्पग्रस्त झाल्याच्या जाणिवेपेक्षा पैसा आल्याच्या आनंदात हवेत तरंगतो आहे. यासाठी त्याचे प्रबोधन करण्याची गरज आहे. दारु मटणाचा चिखल करणारी मांडवप्रथा प्रतिष्ठेची ठरविली जात आहे. तिला सांघिक विरोध होण्याची गरज आहे किंवा जे समाजाचे प्रतिष्ठीत आणि लोकप्रतिनिधी म्हणवतात त्यांनी त्या मांडवात न जाणे किंवा ती प्रथा आपल्याघरात स्वत:न करता

समाजाला आदर्श दिल्यास या समाजापुढे पंधरासोळा वर्षाची कोवळी पोरं भर मांडवात दारुची बाटली हातात घेऊन नाचताना दिसणार नाहीत. त्यासाठी समाजात मांडवप्रथेच्या विरोधात प्रचार होण्याची गरज आहे.[१५].

११.अकरावे आगरी साहित्य संमेलन : (भांडूप,मुंबई ,अध्यक्षा श्रीमती सुनंदा मोडखरकर)

स्वर्गीय दिना बामा पाटील साहित्यनगरीत भरणा-या भांडुप (मुंबई) मध्ये होणा-या ११ व्या आगरी साहित्यसंमेलनाचे अध्यक्षपद मला दिले आहे हे मी माझे भाग्य समजते. आजा पणज्यांची आगरीबोली भाषा जवळजवळ आज लोप पावली आहे. कारण शिक्षण झ्‍पाटयाने होत आहे. उच्चशिक्षणाची निमित्ताने इंगजी भाषेचा पगडा आगरी भावी पिढीवर वाढत आहे. व जागतिकीकरणाच्या रेटयात ते आवश्यकही आहे. शिक्षित तरुण पिढीला उच्च शिक्षणासाठी नोकरी, धंदा, व्यवहार यासाठी इंग्रजी व प्रमाणभाषेची आवश्यकता ही आहे. मी म्हणेन बाहेरही भाषा बोलणे गरजेचे आहे. पण घरी असल्यावर ज्या प्रमाणे कोकणी, गुजराथी, जैन, कारवारी , मालवणी तसेच इतर प्रांतीय आपल्या घरात आपले भाईबंद भेटल्यास आपापल्या बोलीभाषेत बोलतात .तसे आपल्या घरात व जातीबांधव भेटल्यावर आगरी भाषेत बोलायला काय हरकत आहे.? ज्यामुळे आपल्या बोलीभाषेची ओळख पुढच्या पिढीला होईल व बोलीभाषेचे अस्तित्व टिकून राहिल.[१६]

७.३. आगरी बोलीचे मराठी प्रमाणभाषेतील योगदान :

महाराष्ट्रातल्या बोलीभाषा अखेर प्रमाण मराठीकडेच येऊन थांबतात म्हणूनच मराठीच्या विविध बोलीनी मराठीला बळ दिलेले आहे .बोलीभाषा जिवंत ठेवण्यासाठी ती बोलली गेली पाहिजेच .शिवाय तिच्यातून लेखनही व्हायला पाहिजे .तिचा विस्तृत शब्दकोश तयार व्हायलाही हवा .जागतिकीकरणाच्या रेटय्यात भाषेवर कितीही आक्रमणे झाली तरी कोणतीही बोलीभाषा मृत होणार नाही कारण त्यांच्या मागे पिढयापिढयाचा वारसा चालत आलेला आहे. अर्थात तो पुढे नेणे ही आपली जबाबदारी आहे.बोलीभाषा म्हणजे मातृभाषा

असते . मातृभाषाच सांस्कृतिक मूल्याचे संवर्धनही करू शकते .त्यातूनाच भावभावना आणि उत्कटपणे व्यक्त होऊ शकतात. त्यामुळे बोलीभाषा अबाधित आहेत व राहतील.

आगरी बोलीने मराठी साहित्यास अनेक नवनवीन विषय दिले .उदा. अलीकडे गाजत असलेले " मांडवाचे मंघारी चाललय काय " हे बोलीभाषेतील नाटक ४०० प्रयोगाहून अधिक चालत आहे .सामाजिक प्रश्न मांडून समाजजागृती साहित्य करू शकते यांचे ते उत्तम उदाहरण आहे . मुंबई ,ठाणे व डोबिंवलीसारख्या शहरातील अन्य ज्ञातीचे शहरी लोकही या आगरी बोलीतील नाटकाचा रसास्वाद घेतात .शंकर सखाराम यांची "सेझ " कांदबरी जरी आगरी बोलीत असली तरी महाराष्ट्रात सर्वदूर तिचे शेतक-याचे प्रश्न मांडणारी कांदबरी म्हणून अनेक विद्यापीठात अभ्यासली जात आहे . मराठी साहित्यात आगरी बोलीतील साहित्याचे स्वागत केले जात आहे . आगरी मौखिक पंरपरेतील लोकगीते , लोककथा , म्हणी ,वाक्प्रचार यांची माहिती नव्याने वाचकाना होत आहे नवे कथानक, नवखे लोकजीवन , प्रादेशिक निर्सगाचे वेगळेपण यांचा रसास्वादही मराठी वाचकांना यामुळे घेता येत आहे . नवे लेखक कवी नवे उन्मेश नवी अनुभूती यामुळे अनुभवता येत आहे. उदा. अविनाश पाटील यांची "वस्ती नसलेले गांव " ही कांदबरी कोकणातील खाडीकिनारीचे जीवन , रेतीच्या मचव्यावर राबणा-या खलाश्यांचे जीवन , जीवन पद्दतीचे वेगळेपण आगरीबोलीचे दालन यामुळे खुले होऊन नवीन संवेदनांची ,जाणिवांची माहिती मराठी सारस्वताला होत आहे होणार आहे .आगरीबोलीचा आता अनेक संशोधक विविध अंगी अभ्यास करीत आहेत या बोलीची अनेक पैलूची माहिती यामुळे अन्यत्र रहाणा-या मराठी माणसाला होत आहे. हे आगरीबोलीचे मोठे योगदान मराठी भाषेला आहे हे मानावे लागेल.

७.४समारोप :

आगरी साहित्य विकास मंडळाच्या स्थापनेमुळे आगरी बोलीत लिहिणा-या कवी लेखकांना एक व्यासपीठ मिळाले. यापूर्वी हे काम अग्रसेन या मासिकाने केले पहिले आगरी साहित्य संमेलन कोपर खैरणे येथे प्रा.एल.बी. पाटील यांच्या अध्यक्षतेखाली झाले .दुसरे आगरी

साहित्य संमेलन डोबिवली येथे पत्रकार वैजनाथ भोईर यांच्या अध्यक्षतेखाली झाले व तिसरे आगरी साहित्य संमेलन भाईंदर (मुंबई) येथे जेष्ठ कवी परेन जाभंळे यांच्या अध्यक्षतेखाली झाले. चौथे आगरी साहित्य संमेलन उरण येथे डॉ.प्रा.नेताजी पाटील यांचे अध्यक्षतेखाली पार पडले . पांचवे आगरी साहित्य संमेलन जेष्ठ कवी अरूण म्हात्रे यांनी भूषविले. सहावे आगरी साहित्य संमेलनाचे अध्यक्षपद आगरी बोलीचे पितामह म्हणून ज्यांचा उल्लेख केला जातो त्या कै. म.ना . पाटील यांनी येथे भूषविले. (विरार -मुंबई) येथे आगरी साहित्य संमेलन प्रा.वासंती ठाकूर या अष्टपैलू लेखिकेच्या अध्यक्षतेखाली पार पडले. आठवे आगरी साहित्य संमेलन चिर्ले (उरण)येथे पार पडले.जेष्ठ लेखक काशिनाथ मढवी यांनी या संमेलनाचे अध्यक्षपद स्विकारले होते. वाशी गांव (नवीमुंबई) येथे पार पडलेल्या नवव्या आगरी साहित्य संमेलनाचे अध्यक्षपद कांदबरीकार कवी लेखक अविनाश पाटील यांना देण्यात आले होते. दहावे आगरी साहित्य संमेलन वहाळ (पनवेल) येथे जेष्ठ आगरी कवी पुडंलीक म्हात्रे यांना अध्यक्षपद देण्यात आले होते. सुनंदा मोरखडकर यांनी भांडुप (मुबंई) येथे पार पडलेल्या अकराव्या साहित्य संमेलनाचे अध्यक्षपद भूषविले होते. बारावे आगरी साहित्य संमेलन अलिबाग येथे पार पडले प्रा.कैलास पिंगळे यांनी अध्यक्षपद भूषविले होते. आगरी बोलीस संजिवनी देण्यास या बोलीचा विकास होण्यास ही संमेलने फार उपयुक्त आहेत .

संदर्भ :

१ केतकर, (डॉ.)श्रीधर व्यंकटेश :"महाराष्ट्रीय ज्ञानकोश", विभाग ७वा ,१९२४,पृ.५०-५३/आ

२ तत्रैव पृ. ५४ . :

३ -- :"आगळे ज्ञाती हितवर्धक मंडळी मुंबई, या संस्थेचा रौप्य महोत्सवी अहवाल, "सन १९२६.

४. शिसवे, अनंत गोविंद :"आगरी समाजजीवन",संकल्प बहुउद्देशिय सामाजिक संस्था प्रकाशन , निळजे, ता.कल्याण-ठाणे, २०११, पृ.१०४.

५. तत्रैव, पृ.११२.

६. तत्रैव पृ.१११.

७. भोईर , मोहन (संपा.) :"आगोट ",पहिले आगरी साहित्यसंमेलन ,स्मरणिका,२००२ ,पृ.१

८. भोईर, मोहन(संपा.) :"आगोट ",४ थे आगरी साहित्यसंमेलन विशेषांक २००३, पृ. २५

९. भोईर ,मोहन(संपा.) :"आगोट ",५वे आगरी साहित्यसंमेलन विशेषांक २००४,पृ.२९

१० भोईर , मोहन(संपा.) :"आगोट ",५वे आगरी साहित्यसंमेलन विशेषांक २००४,पृ.३

११. भोईर , मोहन(संपा.) :"आगोट ",६वे आगरी साहित्यसंमेलन विशेषांक २००५, पृ.१-२

१२. भोईर, मोहन(संपा.) :"आगोट ",७वे आगरी साहित्यसंमेलन विशेषांक २००६,पृ.३-४

१३. मढवी के.एम.(अध्यक्ष) :" व्यक्ति संदर्भ (साहित्यसंमेलन विशेषांक प्रसिद्ध झाला नाही.)

१४. भोईर ,मोहन(संपा.) :"आगोट" ,९वे आगरी साहित्यसंमेलन विशेषांक २०१०, पृ.२३

१५. भोईर , मोहन(संपा.) :"आगोट ",१०वे आगरी साहित्यसंमेलन विशेषांक २०११, पृ.२५

१६. भोईर , मोहन(संपा.) :"आगोट ",११वे आगरी साहित्यसंमेलन विशेषांक २०१३, पृ.२२

***

प्रकरण आठवे

उपसंहार

प्रकरण आठवे

उपसंहार

प्रकरण आठवे

उपसंहार

जागतिक स्तरावरील प्राणीसृष्टीचा विचार करता माणूस हाही कित्येक काळ रानटी अवस्थेतच होता. मात्र आपल्या बुद्धीच्या जोरावर कालप्रवाहात त्यांनी बरीच मोठी क्रांती केली . असे असले तरी त्यांचे पारंपरिक मन प्रारंभाच्या काळात मौखिक परंपरेने अभिव्यक्त होताना दिसते. माणूस हा समाजव्यवस्थेचा एक महत्त्वाचा घटक . माणूस, त्यांच्या भावभावना विचार विकार, रागलोभ, हेवेदावे, वासनाविकार या गोष्टी तो व्यक्त करताना दिसून येतो.

बदलत्या काळात धर्म, संस्कृती, विविध कला, विविध शास्त्रे त्याने निर्माण केली. माणूस आणि त्यांच्या अनुषंगाने येणारे धर्मकारण, राजकारण,अर्थकारण, शिक्षण, तत्त्वज्ञान या गोष्टी निर्माण झाल्या. त्याची स्वंतत्र अभ्यासक्षेत्रे निर्माण झाली. या सर्व व्यवस्थेचा भाग म्हणून आगरी बोली, त्यांची लोकसंस्कृती व त्यांची साहित्य परंपरा येथे जाणून घेण्याचा प्रयत्न केला आहे.

ज्या काळात लिपी नव्हती तेव्हापासून त्यांचे अंतर्मन मौखिक परंपरेने एका पिढीकडून दुस-या पिढीकडे संक्रमित होत असलेले आढळते. त्यांच्या रुढी, परंपरा ,लोकगीते, लोककथा, सणउत्सव या सर्व गोष्टी तो जपताना दिसून येतो.

येथे प्रामुख्याने आगरी माणूस आणि त्यांच्या विविध निर्मितीचा शोध घेण्याचा प्रयत्न केला आहे.आगरी समाज हा सातवहान काळ किंवा त्यांच्याही अगोदरपासून महाराष्ट्राच्या पश्चिम किनारपट्टीलगत त्यातही ठाणे ,रायगड, मुंबई, पालघर या परिसरात प्रामुख्याने आढळतो. प्राचीन काळापासून आधुनिककाळापर्यंत याच्या जीवनरहाटीत झालेली विविध स्थित्यंतरे जाणून घेण्याच्या उद्देशाने "आगरीबोली, लोक संस्कृती व साहित्य परंपरा: एक अभ्यास" या विषयाची मांडणी करण्यात आली आहे.

आगरी बोली लोकसंस्कृती व साहित्य परंपरा: एक अभ्यास "या प्रबंधाची एकूण आठ प्रकरणात विभागणी केली आहे. 'आगरी समाजाची लोकसंस्कृती : स्वरुप व परंपरा' या पहिल्या प्रकरणात संस्कृती , लोकसंस्कृती , धर्म या संकल्पना आगरी समाजाच्या विविध पोटजाती , त्यांच्या कामांचे स्वरुप , रुढी, परंपरा यांचा शोध घेण्यात आला आहे. 'आगरी लोकांचे लोक साहित्य आणि लोकसंस्कृती ' या दुस-या प्रकरणात मौखिक परंपरेने चालत आलेली स्त्रियांची लोकगीते, पुरुषांची लोकगीते मुलांची गीते जाणून घेतली आहेत.

'आगरी लोकांच्या मौखिक लोककथांची परंपरा' या तिस-या प्रकरणात आगरी समाजात मौखिक परंपरेने चालत आलेल्या विविध लोककथांचा आणि त्यांच्या प्रकारांचा आशयनिष्ठ परामर्श घेतलेला आहे. 'आगरी बोलीतील लिखित साहित्य परंपरा' या चौथ्या प्रकरणात आगरी बोलीत लिहिल्या गेलेल्या कादंबरी, कथा, नाटके, कविता, आत्मचरित्रे आणि शाहिरी या अंगाने साहित्यप्रकार निहाय विवेचन केले आहे. ' आगरी साहित्यातील भाषिक सौंदर्य' या पाचव्या प्रकरणात आगरी साहित्यातील निवेदन, भाष्य, वर्णन, संवाद, स्वगत, शब्दकळा, म्हणी, वाक्यप्रचार, सुभाषिते, उखाणे या घटकांना अनुसरुन भाषिक सौंदर्य मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे.

' आगरी बोलीचे स्वरुप व मराठी भाषा 'या सहाव्या प्रकरणात आगरी साहित्याचा भाषिक अंगाने अभ्यास केला आहे. त्यात ध्वनिविचार, शब्दांच्या जाती, विभक्ती, काळ, प्रयोग यांचा शोध घेतला आहे.'आगरी लोक चळवळी, स्वरुप व परंपरा 'या सातव्या प्रकरणात विशेषत: साहित्यिक व सामाजिक चळवळींचा परामर्श घेण्यात आला आहे. अखेरच्या आठव्या प्रकरणात वरील सात प्रकरणांच्या अभ्यासाअंती हाती आलेले निष्कर्ष व निरीक्षणे नोंदविण्यात आली आहेत.'आगरी बोली,लोकसंस्कृती व साहित्य परंपरा: एक अभ्यास' या विषयाच्या एकूणच अभ्यासाअंती व संशोधनातून हाती आलेले निष्कर्ष व निरीक्षणे पुढील प्रमाणे-

आगरी लोक आगळे, कुणबी, बाजे अशा विविध नावांनी ओळखले जातात. खाडीच्या किनारी रहाणारे व खाडीपासून दूर डोंगराळ भागात रहाणारे असे त्यांचे भौगोलिकदृष्टया भेद

करता येतात. या समाजाच्या विविध पोटजाती आढळतात .त्यात शुद्धआगरी [मीठ आगरी] , सोन आगरी , दस आगरी [कराडी] , जसआगरी, ढोलआगरी, वरप आगरी [धर्मांतरीत आगरी] ,नवा मराठा ,आगरी पाथरवट ,अशा पोटजाती आढळतात.

शुध्द आगरी प्रामुख्याने मीट तयार करण्याचे काम करतात, ढोलआगरी गायन वादन ,सोन आगरी शेती पिकविणारे ,आगरी पाथरवट दगडावरील कोरीव काम करताना आढळतात. आगरी समाज हा पारंपरिक मानसिकता असलेला समाज आहे. त्यामुळे जन्मविधी गाता उजाळणी तिजोरा, पाचवी करतात. याबरोबरच विवाहविधी मर्तिकाचे विधी, पापपुण्याच्या संकल्पना, लोक समजुती जपतात. आगरी लोक भारतिय संस्कृतीतील सर्व सण,उत्सव उपक्रम मोठया उत्साहाने साजरे करतात. त्यात गुढीपाडवा, गावोगावच्या जत्रा, अक्षयतृतीया, गटारी अमावस्या, नारळी पोर्णिमा, दहीहंडी [गोविंदा], पिठोरी अमावस्या, ऋषीपंचमी, दसरा ,सर्वपितृअमावस्या, दिवाळी, बैलगाडयांच्या शर्यती, झोंब्या, गुरे नाचविणे [ढोरा उडविणे] माघबीज, होळी, पावशी पूजन, गौरी गणपती हे सण उत्सव साजरे करतात. आगरी समाज हा श्रद्धाशील आहे. तसेच अनेक अंधश्रद्धाही तो जपताना दिसतो.त्यात लेपा , सातीआसरा, करणी व मूठ मारणे ,शकून अपशकून या गोष्टीवंर विश्वास ठेवून जीवन जगताना दिसतो. हा समाज कृषिसंस्कृती जपणारा आहे. परिस्थिती गरिबीची असली तरी एकमेकांना सहकार्य करुन आपले जीवनमान सुखी करताना दिसतो. त्यांत हांदा,जोल मजत, परका करणे , काटकाम या स्वरुपात ते एकमेकांना कृषिकामांत सहकार्य करताना आढळतात.

आगरी समाज कोकणात स्थिरावला त्या संबधात विविध मतमतांतरे आढळतात. मात्र हा समाज , मूळचा कोकणातीलच असल्याचे प्रत्ययास येते. हा समाज लढवय्या आहे. छत्रपती शिवाजी महाराजाच्या काळातही दर्यावर्दी म्हणून हा समाज कार्यरत असलेला दिसतो. मात्र आगरी समाज ज्या कोकण परिसरात रहातो त्या परिसरात नवी मुंबई, तिसरी मुंबई यासारखी उपनगरे निर्माण होत आहेत. 'सेझ' सारखे प्रकल्प मोठया प्रमाणात राबविले जात आहेत. त्यासाठी आगरी लोकांच्या जमिनी अल्प भावात घेऊन अभिषाला बळी पाडून त्यांना त्यांच्याच परिसरातून

हाकलण्याचा कुटील डाव प्रशासन राजकारणी आणि संधीसाधू लोक यांच्या मार्फत केला जात आहे.

आतापर्यत स्वत:च्या अस्तित्वासाठी पेण येथील मीठाचा सत्याग्रह, चिरनेरचा जंगल सत्याग्रह, सिद्धगडचा लढा, जासईचा लढा असे विविध लढे, चळवळी, आगरी लोकांनी समर्थपणे केलेल्या दिसतात. आगरी समाज आपली लोकपरंपरा अत्यंत काळजीपूर्वक जपताना दिसतो. लोकपरंपरेने चालत आलेली विविध लोकगीते त्याची साक्ष देतात. स्त्रियांच्या लोकगीतात एकवीरा देवीला अत्यंत महत्त्वपूर्ण स्थान आढळते. त्यामुळे एकवीरा देवीची विविध लोकगीते आढळतात. तसेच नागपंचमीच्या गीतात सासर माहेर, कुटुंबातील विविध नातेसंबध येताना आढळतात.

गौरीगणपतीची लोकगीते फुगडीगीते, पिंगागीते, झिम्मा, लाटंयाचे खेळ, होळीची गीते आढळतात. पुरुषांच्या लोकगीतात गोंविदा, भातलावणीच्या वेळी श्रमपरिहारार्थ म्हटली जाणारी परताना [आंबवण्या], चेवली अथवा जाखडी नाच, भंवरनाच[माळी नाच] विवाहगीते धवळे अशी विविध लोकगीते आणि नृत्यगीते आढळतात.

आगरी समाजात विवाहविधी अत्यंत वैशिष्टयपूर्णरित्या पार पडताना आढळतो. मुले-मुली वयात आल्यानंतर त्यांचा विवाह ठरल्यापासून विवाह पार पडेपर्यंतचे विविध कार्यक्रम आढळतात. पालव देणे , चहा खावाला जाणे, नारळ फोडणे, सुपारी फोडणे, पाशेरी, साखरपुडा जोशीवरा , बस्ता बांधणे भात भरडणे, भिंत तांबारणे, मांडवस्थापनी, चुनाचा दिवस, हळदी समारंभ, तेलवणा पाडणे, पाटा सारणे, चून मळणे, देव बसविणे, पूर्वजांची आठवण काढणे , तवा चढवणे, मवा करणे, चौकाची विधी , करा मांडणे, नवरा बस्तानी पडणे, कानचिंबळी ,वरात यासारखे विविध विधी आणि यातील ब-याच विधीच्या वेळी म्हटली जाणारी विवाहगीते, त्यातून सुचविला जाणारा विचार हे सर्व वैशिष्टयपूर्ण आहे. विवाहविधीत धवळणारणीला बरेच महत्व दिसते. गोंधळ घालणे आणि देव उठवणे हे विधीही महत्त्वपूर्ण आहेत.

आगरी लोकगीते ही अर्थपूर्ण शब्दरचना गेयता आणि आलंकारिकता यांनी अधिक उठून दिसतात. कालप्रवाहाबरोबर नवे प्रवाह येत आहेत. त्यामुळे आगरी जीवन ढवळून निघत आहे .त्याचे प्रतिबिंबही लोकगीतात आढळते .आगरी लोक ज्या भौगोलिक परिसरात रहातात त्या सभोवतालच्या परिसरातील खाडी ,समुद्र ,होडी मचवा , मासळी , जाळी ,जलचर प्राणी यांचे संदर्भ लोकगीतात , लोककथात आणि साहित्यात येतात .

भारतीय माणूस हा गोष्टी वेल्हाळ आहे .त्यामुळेच कहाणी कथा, गोष्ट ,या स्वरूपात काळाच्या ओघात मूळकथा आपल्या पद्धतीने समजून घेण्याचा व पुढील पिढयाकडे संक्रमित करण्याचा पिढीजात वारसा जपताना दिसून येतो.

आगरी लोककथा अशाच वैशिष्टयपूर्ण आहेत .दैवतकथेत चिंबो-याची (खेकडयाची) गोष्ट येते . चातुर्यकथेत काळ्या नि बाळयाची गोष्ट येते (दोन भांवाची गोष्ट), समईची गोष्ट (जानकूबाय नि माणकूबाय), हास्यकथेत अका न मकाची गोष्ट ,बावळट जावयांची गोष्ट ,मामा भाच्याची गोष्ट येते. दंतकथेत कांदयाचा आईस बापूस , पाटणेश्वराची कथा येते देवा ठिकाणी दान पोहचले का ?, ही कथा येते .प्राणी कथेत कोल्हा आणि कोंबडयाची गोष्ट ,लांडया कोल्हयांची गोष्ट, अद्‌भुत कथेत गि-हाची गोष्ट [भूताची गोष्ट] मी माझे नशीबाची [राजकन्येची गोष्ट], सीतेचे पोहे, ही कथा आहे. पराक्रम कथेत,हुतात्मा भाई कोतवाल आणि हिराजी पाटील यांनी इंग्रज सरकाशी दिलेल्या लढयाची कथा येते.

लोकगीताप्रमाणेच आगरी लोक ज्या परिसरात रहातात त्या परिसराशी सबंधीत विविध संदर्भ या लोककथामध्ये आढळतात. ब-याचशा लोककथा या भारतभर पसरलेल्या आढळतात असे असले तरी काही कथांमधून त्या त्या परिसराची बारिक सारिक वैशिष्टये या कथांमध्ये आढळतात.आगरी बोलीत सांगितल्या जाणा-या कथा इतर बोलीहून काहीअंशी भिन्न आहेत. स्थळपरत्वे भौगोलिक स्थितीनुसार बदल झालेले आढळून येतात .मात्र सर्व बोलीभाषांतील लोककथांचा आत्मा किंवा सार एकच असल्याचे दिसून येते . एक सारख्याच

लोककथा अथवा लोकगीते सर्वत्र आढळतात . याचे कारण मौखिक प्रसार,सांस्कृतिक आदानप्रदान हे ग्राहय धरावे लागते .

१९६०साली महाराष्ट्र राज्याची स्थापना झाली आणि सुधारणाचे वारे खेडोपाडी वाहू लागले.शिक्षणाची क्रांती झाली लोक साक्षर बनू लागले आहे.ज्ञानगंगा दारी आली . आगरी समाजातही शिक्षणाचे प्रमाण वाढू लागले.चाळीसपन्नास वर्षापुर्वी कुणी सांगितले असते की आगरी बोलीत साहित्य लिहिले जाऊ शकते यावर कुणी विश्वास ठेवला नसता .आगरी बोली गावंढळ आहे त्यात कोण लिहिल व कोण ते वाचील ? पण आज जे स्वप्नवत वाटत होते ते खरे झाले आहे. शिकलेली एक पिढी नव्या जोमाने आपले अनुभवविश्व नव्या जाणिवा घेऊन लिहित आहे . कोकणात आगरी नावांची वेगळी बोली असते ती मालवणी व कोकणी खालोखाल कोकणात मोठया प्रमाणावर बोलली जाते. हे कित्येक लोकांना माहित नाही असे आढळ्ले. म.ना. पाटील यांनी खलाटी , रसमाधूरी यासारखी पुस्तके आगरी बोलीत लिहून प्रथम ही बोली मराठी सारस्वतात आणली.त्यामुळे आगरी बोलीत लिहिले जाऊ शकते नव्हे तर ते लोकप्रिय होऊ शकते यावर लोकांचा विश्वास बसला व नव्या लेखकांना आत्मविश्वास आला. याच म.ना.पाटील यांच्या सहवासाचा फायदा प्रा.शंकर सखाराम यांना झाला.जुन्या पिढीतील आगरीलेखक नाटककार भ.ल.पाटील व म.ना.पाटील यांचे नांव प्रामुख्याने घ्यावे लागेल पालघर भागातील पा.पिं.घरत, गणेश पाटील व डॉ.प्रा .नेताजी पाटील , शाहीर आत्माराम पाटील यांची नांवे ध्यावी लागतील .

१९३५-४० च्या दरम्यान जमिनदार आणि कूळ शेतकरी यांच्यामध्ये संघर्ष चालू होता त्या काळी भ.ल.पाटील यांनी आगरी समाजप्रबोधन करणारी नाटके लिहीली .म.ना.पाटील यांनी ललित लेखन, कथा लिहील्या तर गणेश पाटील यांनी काव्यरचना केल्या पा.पिं.घरत यांनी बाल साहित्य व ललित लेखन केले. सुप्रसिद्ध शाहीर आत्माराम पाटील यांनी शाहिरी केली. संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीत त्यांचे मोठे योगदान होते.

१९८१-८२ च्या सुमारास एक नवी पिढी आगरी बोलीत लिहू लागली .परेन शिवराम जांभळे , प्रा. शंकर सखाराम , अविनाश पाटील , प्रा.एल.बी. पाटील , मोहन भोईर , एम.एन म्हात्रे, मुरलीधर म्हात्रे इ. अशी ठळक नांवे या मध्ये घेता येतील मुंबई नायगांव (दादर) येथून आगरी युवक मंडळ सामाजिक कार्य करू लागले होते .समाजातील वधूवरांची स्थळे सूचविणे त्या सोबतच अनेक उपक्रम राबविले जात. आजही हे मंडळ कार्यरत आहे अग्रसेन नावाचे मासीक आगरी समाजाकरीता व आगरी बोलीच्या संवर्धना करीता सुरु झाले आणि आगरी बोलीत लिहीणा-या लेखकांना एक मोठे व्यासपिठ त्यामुळे उपलब्ध झाले .अनेक नवे नवे लेखक जोमाने लिहू लागले आगरी बोलीत लिहिणारी आगरी लेखकांची नवी फळी तयार झाली सुदैवाने जेव्हा आगरी बोलीत बोलणेही ग्राम्य वा गांवढळ समजले जाई. म्हणून त्याकाळी आगरी बोलीकरीता अग्रसेन मासीक हा मोलाचा व मैलाचा टप्पा होता.त्याकाळी अग्रसेनमध्ये आगरी बोलीत लेखन करणारे अनेकजण पुढे नामांकित लेखक झाले आहेत. यापैकी अनेक कथाकार आहेत त्यांच्या केवळ आगरी कथांचा विचार करताना प्रथम ठळक दोन नावे येतात ती म्हणजे परेन शिवराम जांभळे व प्रा शंकर सखाराम, तसेच अविनाश पाटील , मोहन भोईर , चंद्रकांत पाटील , भानुदास पाटील, अे.डी.पाटील , गजानन म्हात्रे, एम.एन.म्हात्रे इ. नव्याने आगरी बोलीत लिहिणा-या कथाकारांनी समाजातील विविध प्रश्न हाताळ्ले .सेझ्ञ सारख्े प्रकल्प विस्तापितांचे प्रश्न व्यसनाधिनता , लग्नविधीच्यावेळी केला जाणारा अनावश्यक खर्च,परिस्थिती नसली तरी कर्ज काढून खर्च करणे अचानक हाती पैसे आल्याने फोफावलेला चंगळवाद , अंधश्रद्धा अशा अनेक प्रश्नांना आगरी कथेने वाचा फोडली आहे .

कांदबरी लेखनाच्या प्रांतात शंकर सखाराम यांची 'माया व कोसलन' या कादंब-याच्या निमित्ताने आगरी समाज संस्कृतीचे दर्शन महाराष्ट्राला झाले. अविनाश पाटील यांची 'वस्ती नसलेले गांव' या कादंबरीमुळे खाडीच्या पाण्यात डुबीने रेती काढणारे मचवेकरी यांचे मचव्यावरचे जीवन व आगरीसंस्कृती चितारली गेली. प्रा. वांसती ठाकूरांची 'ऊफल्या', ही कादंबरी यामध्ये उरणच्या प्रकल्पग्रस्ताचे आंदोलन चितारले गेले. अनंत पाटील यांची रायता ,

ढेपली, चावरे फुय व तांदळाची भाकर कांदबरीकार गजआनन म्हात्रे इ. या कांदब-यानी आगरी समाजसंस्कृतीच्या दर्शनाने वेगळेपण सिद्ध केले. दादर(पेण)चे लेखक वैकुंठनाथ डंगर यांची 'कॉलेजीनी ' , मुरलीधर म्हात्रे याची 'प्रेम कहाणी 'व 'कलंकिनी' , परेन जांभळे यांची 'जोडाक्षरे ', दिनानाथ पाटील यांची 'गायत्री ',गजानन म्हात्रे लिंग बदलासारखा वेगळा विषय घेवून वैद्यकीय चमत्कार हाताळणारी कांदबरी 'तिची बायको ' ,अविनाश पाटील यांची सरखेल कान्होजी आंग्रे यांच्या जीवनावरची ऐतिहासिक महाकांदबरी 'दर्या दौलत' या कादंब-या जरी आगरी लेखकांच्या असल्या तरी त्या आगरी बोलीत नाहीत त्यामुळे त्या कादंब-याची चर्चा इथे करण्यात आली नाही . आगरी साहित्यिकांनी विपुल लेखन करुन त्यात मोलाची भर टाकली आहे व आगरी बोलीचे नवे भावविश्व मराठी सारस्वताला दाखविले आहे. या कादंब-या आगरी जीवन शैली व संस्कृती चित्रित करणा-या आहेत.अलिकडे नवीन लेखक नवे विषय घेऊन त्यात भर टाकीत आहेत त्यांचीही नोंद घेणे गरजचे आहे .

आगरी बोलीतील आत्मचरित्रे यांचे प्रमाण कमी आहे .हा कालखंड साठ सत्तर वर्षापूर्वीचा आहे. यामुळे त्या काळातील गरीब आगरी समाज त्यावेळचे रीतीरिवाज , अडचणीत रहाणारी माणसे ,राहणीमान या सा-या बाबीवर प्रकाश पडतो .'स्मृतीगंध' (सुनंदा मोरखडकर) व 'अवती भवती ' (सुचेता थळे) व 'पत्रावळ '(अे.डी.पाटील)' खाडीकांठची हिरवळ '(का.ध.पाटील) 'आलो कोठूनी कोठे' (व्ही.के.पाटील)इ. या आत्मचरित्रामधुन स्वातंत्र्यपूर्व व स्वातंत्र्योत्तर कालखंडातील आगरी समाज जीवन जाणून घेण्यासाठी ही आत्मचरित्रे उपयुक्त ठरतात.

आता 'अग्रसेन '(संपादिका : प्रा. वासंती ठाकूर) 'आगोट' (संपा.मोहन भोईर) व 'आगरी दर्पण' (कार्यकारी संपा. दीपक म्हात्रे) 'आगरी बाणा '(संपा .सचिन पाटील) या सारखी पुर्णत: आगरी बोली व आगरी संस्कृती संवर्धन व समाजप्रबोधन करणारी मासीके प्रसिध्द होत आहेत त्यात आगरी बोलीतील अनेक कथा व साहित्य प्रसिद्ध होत आहे .आगरी बोलीत लिहिणा-या लेखकाना यामुळे नवे व्यासपीठ उपलब्ध झाले आहे.

आगरी कविता साधारणत: १९८४ च्या सुमारास लिहिली जाऊ लागली .सिडको आंदोलनात आपल्या गांव व जमिनी विषयीच्या अस्मितेमुळे हा समाज खूप आक्रमक झाला . प्रकल्पग्रस्तांची लेखणी सरसावली आंतरीक तळमळ कागदावर उतरली .नवी शिक्षित पिढी या कामी पुढे आली .आपली जमीन ज्यांना जीवापाड प्रिय होती ती उद्ध्वस्त होतानाची तडफड आगरी बोलीतील कवितात आली. या आगरी कवीचा व त्यांच्या उपलब्ध कवितांचा परामर्श आगरी प्रकल्पग्रस्त याच भौगोलिक बदलातून जात असल्याने भूमीहिन होत असल्याने त्यांच्या साहित्यात कवितात या बदलाचे तिव्र पडसाद उमटलेले दिसून येतात.

प्रा. एल.बी .पाटील 'आंदोलन ', 'सारे बाराचा पलाट ',रामनाथ म्हात्रे - मुकेश कांबळे 'निंगोलीचं पानी ', रामनाथ म्हात्रे 'आजूसचा नंगोट' ,परेन जांभळे ' बावन्नपक्षी ' शंकर सखाराम ' झाडातल्या कविता ', प्रा.शांताराम चवरकर 'सहस्त्रकाच्या उंबरठयावर ',पुंडलिक म्हात्रे 'हारकत काय तुमची ', चंद्रकांत पाटील 'जागर ,लढा, वरात ' ,सुनिल पाटील 'तू तिथं मी ', मोहन भोईर 'प्रेमस्वरूप आई' अविनाश पाटील यांचे अन्वय , व ऋतू बहरताना , हे कवितासंग्रह आगरी कवितेतील महत्त्वपूर्ण संग्रह आहेत . आगरी समाज जीवनातील भीषण वास्तव ,आगरी लोकांच्या भावभावना ,त्यांचे राग लोभ , त्यांचे हेवेदावे , सेझसारखे प्रकल्प ,त्यातून वाढत जाणारी महामुंबई , आगरी लोकाच्या वाटयाला येणारे विस्थापितांचे जगणे, काही लोकांना अनपेक्षितपणे मिळालेले जमिनीचे पैसे , त्यातून फोफावलेला चंगळवाद ,मिळालेल्या पैशात हक्क सांगितल्याने बहीण भावात निर्माण होत असलेला दुरावा , चंगळवादातून तरूण पिढीला ग्रासल्याने त्यांच्या वाटयाला आलेले विविध आजार , सभोवतालचा निसर्ग , समाजजीवनातील विविध चढउतार आगरी कवितेत प्रामुख्याने आढळतात .

गावाचे सरत जाणारे गावपण,उद्ध्वस्त होत जाणारा निसर्ग किंवा मांडवप्रथा लग्न हळदी यावर होणारा वारेमाप खर्च ,अंधश्रद्धा हेही आगरी कवितेचे किंबहुना आगरी साहित्याचे विषय आहेत. यांचबरोबर हांस्यविनोदही आगरी कवितेत आहेच रामनाथ म्हात्रेसारखे कवी हा विषय लिलया पेलताना दिसून येतात. आगरी समाजाच्या भावनांचा उत्तम आविष्कार या

कवितांतून साकार झालेला दिसून येतो. "मांदेली साठी व्हरका बुरला" ही म्हण रामनाथच्या कवितांमधून अस्सल आगरी तडका घेऊन आलेली आहे .रामनाथ म्हात्रे व पुंडलिक म्हात्रे यांच्या कविता सहज व मातीचा गंध असलेलल्या आहेत .अनुभवाने सिद्ध झालेल्या या कविता सहज रुप घेऊन आलेल्या आहेत.केवळ आंदोलने किंवा रुढी प्रथावर आघात न करता रामनाथ म्हात्रेच्या कविता जीवनातले हांस्यवंग्य व्यक्त करुन दोन घटका करमणूकही करतात .विस्कटणारे समाजजीवन बदलणारे जीवन या सर्व बदलांचे रंग या आगरी कवितात सापडतात.

आगरी समाजातील विविध समस्यावर अनेक नाटके रंगमंचावर आली. 'जमीनदार ' व कूळ याच्यातील संघर्ष नाटककार भ.ल.पाटील यांच्या नाटकात दिसून येतो . यानंतर सामजिक प्रश्न हाताळणारे नाटक 'तरवा' रंगभूमीवर आले.मोहन भोईर यांच्या या नाटकाने देवधर्माच्या नावांखाली भगत ,बुवा समाजाला कसे नाडतात.व कोंबडे, बकरे कांपायला लावतात यांचे विदारक चित्र उभे करुन समाजाचे प्रबोधन केले.चंद्रकात पाटील यांच्या 'देव दरीच हाय ', व 'देव घरा आयला' धनेश्वर म्हात्रे या आगरी बोलीतील नाटकांनीही समाजातील अंधश्रद्धेवर कठोर प्रहार केले. आगरी समाजील नव्याने रुढ होऊ घातलेली मांडवप्रथा, हळदीसमारंभावर केला जाणारा वारेमाप खर्च काही सधन लोक करु लागले म्हणून इतरही लोक करु लागले नंदकुमार म्हात्रे यांच्या 'मांडवाचे मंगारी चाललय काय ?' या नाटकाने लग्नसमारंभातील अनावश्यक खर्चावर प्रहार केले.कर्जबाजारी होऊन दारू मटणावर केला जाणारा खर्च त्यांचे विविध पैलू मांडून समाजाला जागृत करण्याचा प्रयत्न केला. या नाटकाचे आजवर पाचशेहून अधिक प्रयोग झाले. आगरी बोलीतील नाटकाला व्यावसायिक रंगमंचीय प्रतिष्ठा मिळवुन देणारे हे नाटक आगरी बोलीतील नाटकांत मैलाचा दगड ठरले. प्रा.एल.बी. पाटील यांचे 'मांडवान पांडव 'हे नाटक याच विषयावर आहे.सिडकोनेभूमीपुत्राच्या जमिनी घेतल्या पण त्यांचे प्रश्न सोडविण्यास दिंरगाई केली .यावर अनेक नाटके आली प्रा.एल.बी पाटील यांचे 'एसईझेर ' व 'बाय चालली इवानान ' नाटकांनी नवे विषय हाताळून पनवेल उरण येथील प्रकल्पग्रस्ताचे जीवन व त्यांचे प्रश्न हाताळ्ले आहेत.

आगरी समाजात आगरी बोलीत व प्रमाण बोलीतही अनेक शहिरांनी आपले कौशल्य पणाला लावले आहे .पौराणिक कथाच्या आधारे कलगी तुरा झगडत असे गौरी गणपतीच्या नाचात किंवा तमाशाच्या बारीत हे झगडे होत असत. शाहीर आत्माराम पाटील यांचे कार्य विशेष उल्लेखनीय आहे.राघवदास कोपरकर- दामुबुवा जोहेकर, आत्माराम पाटील सफाळेकर हे आगरी समाजाचे शाहीर आपली शहिरी समाज प्रबोधनासाठी वापरत आहेत.

आगरी बोली समुद्रकिनारपट्टीच्या भागात बोलली ही जात असल्यामुळे एकूणच आगरी साहित्यात मासे खाडी, मचवे यांची रुपके अधिक येताना दिसतात. शेतीशी निगडीत , नातेबंधाशी निगडित समाजजीवनाशी , सामाजिक नीतीमत्तेशी निगडित अनेक संदर्भ येतात त्यामुळे भाषिकदृष्टयाही हे साहित्य वैशिष्टयपूर्ण ठरते. आगरी कथा ,कादंबरी , नाटक , आत्मचरित्र , कविता यांचा भाषिकदृष्टया विचार करता या साहित्यात आलेले निवेदन , स्वगत ,संवाद, वर्णन ,भाष्य , अश्लिलता , सुभाषिते , शब्दकळा, म्हणी, वाक्प्रचार ,शिव्या हे सर्व घटक अस्सल आगरी बोलीची वैशिष्टयपूर्णता स्पष्ट करतात .

आगरी समाज व साहित्याच्या विकास व संवर्धनासाठी विविध संस्था संघटना कार्यरत आहेत .त्यात विशेषत: आगळे (आगरी) ज्ञाति हितवर्धक मंडळी , मुंबई ,आखिल भारतीय आगरी (आगळे) हितवर्धक मंडळ ,ठाणे , आखिल आगरी समाज परिषद , आगरी युथ फोरम, आगरी सेना या संस्था आगरी समाजाच्या विकासाच्या विविध योजना, उपक्रम राबवितात.त्यात वसतिगृहे चालविणे , गरीब विदयार्थाना शिष्यवृत्या देणे , कामगाराचे प्रश्न सोडविणे , कलावंताना व्यासपीठ उपलब्ध करून देणे ,आरोग्य शिबीरे घेणे , मासळी उत्पादने व बचत गटाच्या अन्य उत्पादनास बाजारपेठ मिळवून देण्यासाठी प्रयत्न करणे ,मुलांच्या कलाक्रीडा गुणांना वाव मिळवून देण्यासाठी आगरी महोत्सव आयोजित करणे , वधूवर सूचक मेळावे आयोजित करणे , व्यसनमुक्ती कार्यक्रमांचे आयोजन करणे शिक्षित तरूणांसाठी नोक-या मिळवून देण्यासाठी प्रयत्न करणे यासारखे विविध उपक्रम या संस्था राबवितात. या संस्थानी

उक्तीला कृतीची जोड दिल्याने आगरी समाजाच्या विकासासाठी चांगली मदत होताना दिसून येते.

- **पुढील संशोधनाची दिशा व अभ्यासाची आधुनिक काळातील उपयुक्तता :**

वरील सर्व गोष्टी लक्षात घेता आगरी समाज आणि त्यांची लोकसंस्कृती लक्षात येण्यास मदत झाली आहे.आगरी लोकसाहित्य त्यात लोकगीते ,लोककथा विवाहविधी समजण्यास मदत झाली आहे .साठ ते सत्तर वर्षांची परंपरा असलेल्या आगरी साहित्याने कथा ,कादंबरी , नाटक,आत्मचरित्रे ,कविता शाहिरी या सर्व साहित्यप्रकारात उत्तम असे योगदान दिले आहे . भाषिकदृष्टयाही आगरी साहित्य स्वत:चा स्वतंत्र ठसा उमटविताना दिसून येत आहे .आगरी समाज आतापर्यंत दुर्लक्षित , वंचीत घटक म्हणून नाकारला गेला पण वाटयाला येत असलेले दु:ख व त्याची कारणे शिक्षणाने लक्षात आल्याने तो सजग झाला आहे .स्वत:च्या हक्काची लढाई समर्थपणे लढत आहे . आगरी बोलीची निर्मिती आणि तिचा विकास सविस्तर जाणून घेतल्याने साहित्यिकदृष्टया तर हे संशोधन महत्त्वपूर्ण ठरतेच पण भाषाशास्त्रीयदृष्टयाही हे संशोधन एक मोलाची भर टाकणारे ठरणार आहे हेच या संशोधनाचे फलित म्हणता येईल.

- **आगरी बोलीवर संशोधन करण्यासाठी काही संभाव्य विषय :-**

आगरी बोलीतील साहित्य मराठी साहित्यात अनमोल अशी भर टाकीत आहे. त्यामुळे संशोधनाची विविध क्षेत्रे उपलब्ध झाली आहेत.आगरी बोलीतील कथा,आगरी बोलीतील कादंबरी, आगरी बोलीतील नाटक ,आगरी बोलीतील कविता आगरी बोलीतील आत्मचरित्रे , सर्व साहित्यप्रकार निहाय पुरुषचित्रण,स्त्रीचित्रण ,आगरी बोलीचे भाषिक विशेष ,आगरी साहित्यातील विद्रोह ,आगरी बोलीतील पर्यावर्णीय संवेदन अशा विविध अंगांनी अभ्यास,संशोधन करता येईल त्यामुळे एक वेगळे भावविश्व समोर येण्यास मदत होईल.

आगरी बोलीतील अर्वाचीन साहित्य या विषयात विविध प्रकारे लेखन केले जात आहे ." आगरीबोलीतील अनेक कथाकार,कांदबरीकार नव्याने लिहित आहेत .त्यांच्या

कांदब-यावरही संशोधन होऊ शकते.आगरी समाजातील काही जेष्ठलेखकांची काही आगरी बोलीतील आत्मचरित्रेही दलित आत्मचरित्राच्या लाटेप्रमाणे येत आहेत . या प्रबंधात केवळ एक प्रकरण म्हणून त्याचा विचार केला आहे परंतु त्यावर स्वतंत्रपणे विस्तृत संशोधनही होऊ शकते . आगरी बोलीतील नाटके एक प्रबंधाचा विषय होऊ शकतो .अविनाश पाटील यांची "वस्ती नसलेले गांव " ही आगरी बोलीतील गाजलेली कांदबरी किंवा त्यांच्या आगरी बोलीतील अनेक कथाही प्रंबधाचा विषय होऊ शकतात.,जेष्ठलेखक स्वर्गीय "परेन शिवराम जांभळे व्यक्ति आणि कार्य "असा त्यांच्या साहित्याचा विचार होऊ शकतो ."आगरी बोलीतील विद्रोही कविता" हा एक मोठा संशोधनाचा विषय होऊ शकतो " उत्तर व दक्षिण कोकणातील बोलीभाषांचा तौलनिक अभ्यास" होऊ शकतो ."आगरी लोकसाहित्याचा तुलनात्मक अभ्यास" इ.अनेक विषय उपलब्ध आहेत. कोकणातील ग्रामीण साहित्याची न नांगरलेली अनवटभूमी संशोधकासाठी पर्वणी ठरु शकते कारण कोकणातील अनेकबोली अनेक जाती जमाती अभ्यासाविणा उपेक्षित आहेत. ही वेगळी वाट चालून संशोधकानी कोकणात खाली उतरण्यास काहीच हरकत नाही . त्यामुळे प्रमाण मराठीभाषेच्या भांडारात भर पडून उपेक्षित राहिलेल्या या क्षेत्राबाबतची माहिती उपलब्ध होऊन वाचकाना व जिज्ञासूना त्याचा मोठा फायदा होऊ शकतो .

दक्षिण कोकणात तसेच उत्तर कोकणात ग्रामीणभागात बोलल्या जाणा-या अनेक बोली व उपबोली अदयापही संशोधनाविना वंचित आहेत.उदा. रायगड व रत्नागिरी जिल्हयाच्या सीमेवर बोलली जाणारी "बाणकोटी बोली ", चित्पावन कोकणस्थ ब्राह्मण समाजात बोलली जाणारी जाणारी "चित्पावनी बोली ",तसेच संगमेश्वरी बोली या ही अभ्यासाचा विषय होऊ शकतात .

उत्तर कोकणातील आगरी बोलीची उपबोली असलेली दसआगरी बोलीही वेगळी वैशिष्टये असलेली बोली आहे .ही बोली पालघर जिल्हयात सफाळे , केळवे या भागात बोलली जाते या बोलीचे शब्दभांडार व भाषिक वैशिष्टये बेगवेगळी आहेत. वाडवळ समाजाची वाडवळी बोली ,जी पालघर,वसई विरार भागात बोलली जाते.कोकणात भंडारी समाजही मोठया

.प्रमाणात आहे .जो आगरी समाजाप्रमाणेच मूळ रहिवासी असून त्यांचीही काही समाज वैशिटये,सांस्कृतिक बदल भाषिक वेगळेपणही आहे .या दोन जिल्हयातील आदिवासी समाजातील ठाकूर, कातकरी , वारली , डांगी या समाजाची वैशिष्टये,सांस्कृतिक,आर्थिक, सामाजिक ,भाषिक वैशिष्टये बेगवेगळी आहेत.त्याचेही संशोधन केले जाऊ शकते त्यासही वाव मिळू शकतो .गरज आहे ती संशोधकांनी तेथवर पोहचण्याची

रायगड,ठाणे,पालघर ,वसई विरार भागातील कोळी ,मच्छिमार,मांगेली समाजाची वेगळी बोली आहे .त्याचे रितीरिवाज,जगण्याची पद्दत ,सांस्कृतिक ,आर्थिक, सामाजिक व भाषिक वेगळेपण आहे .त्यामुळे त्या त्या बोलीचा लहेजा वेगळा असतो .सातपाटी परिसरातील मांगेली , कोळी लांकांची बोली त्यातील म्हणी, वाक्प्रचार,भाषिक सौदर्य वैशिष्टयपूर्ण व भिन्न असे आहे . लोकगीते ,लोककथा यांचे मौखिकसाहित्य यांतही वेगळेपण आहे. कित्येक विधी या सर्व समाजात कितीतरी वेगवेगळ्या रितीने साजरे होतात .त्या त्या समाजाबाबत नवीन माहिती उपलब्ध होऊन त्या त्या समाजाबाबत नागरी समाजास समजण्यास खूप मदत होते.असे दुर्लक्षित असलेले अनेक विषय जेव्हा संशोधले जातील तेव्हा एकमेकास समजण्यास यांचा खूप फायदा होईल .आधुनिक काळात लुप्त होत चाललेली त्या त्या भागातील लोकसंस्कृती जतन करण्यास हे संशोधन उपयुक्त ठरु शकेल .त्यामुळे त्या भागातील वंचित समाजास मुख्य प्रवाहात सामील करुन घेण्यास असे संशोधन होणे ही काळाची गरज आहे .

आगरी साहित्य मराठी साहित्यात अनमोल अशी भर टाकीत आहे त्यामुळे संशोधनाची विविध क्षेत्रे उपलब्ध झाली आहेत. आगरी बोलीतील कथा ,आगरी बोलीतील कादंबरी , आगरी बोलीतील नाटक ,आगरी बोलीतील कविता आगरी बोलीतील आत्मचरित्रे , सर्व साहित्यप्रकार निहाय पुरुषचित्रण , स्त्री चित्रण , आगरी बोलीचे भाषिक विशेष , आगरी साहित्यातील विद्रोह , आगरी बोलीतील पर्यावर्णीय संवेदन अशा विविध अंगांनी अभ्यास , संशोधन करता येईल .त्यामुळे एक वेगळे भावविश्व समोर येण्यास मदत होईल.मराठी साहित्यात आगरी बोलीचे आगमन अगदी अलीकडे झाले. परंतू आता नव्या जोमाने आगरी बोलीत , कथा ,

कांदबरी ,कविता, ललीत आत्मचरित्र असे विविधअंगी लेखन केले जात आहे. भविष्यात ती अधिक प्रमाणात समृध्द होईल.

१९७० नंतर ग्रामीण साहित्याच्याक्षेत्रात फार मोठी चळवळ निर्माण झाली. स्वांतत्र्योत्तर काळात खेडे वरवर बदललेले दिसत असले तरी ग्रामीण भागातील प्रश्न मात्र बदललेले दिसत नाहीत. गावगाडा बदलला तरी तो शोषण विषमतेच्या गाळात रुतला गेला. शहरे झपाटयाने वाढू लागली. औदयोगिकीकरणामुळे शासकीय यंत्रणेच्या गरजेमुळे नविन रोजगाराच्या संधी उपलब्ध होऊ लागल्या. खेडयातील माणसे पोटासाठी शहरांकडे धावू लागल्यामुळे आपल्या मूळ [Root] संस्कृतीचा पगडा त्यांच्या मनावर पडलेला होता. ग्रामजीवनाचे स्वरुप चितारण्यासाठी १९६० ते १९७५ नंतर ग्रामीण लेखकांना सामाजिक जाणीवेने लिहावेसे वाटले.ग्रामीण कथा, कांदबरी , नाटक अशा विविध वाडमय प्रकारात बदलत्या जाणीवा , अनुभव वेदना , संवेदना चितारल्या जावू लागल्या. ग्रामीण साहित्य हे कृषीसंस्कृतीशी निगडीत साहित्य आहे. त्यामूळे ते दलित साहित्याप्रमाणे जातीव्यवस्थेविरुध्द ते विशेष बंड करीत नाही. म्हणून ग्रामीण साहित्य आणि दलितसाहित्यात गांव व गांवकूस हया मधील दरी जाणवते. " महाराष्ट्रातल्या सर्व बोलीभाषा अखेर प्रमाण मराठीकडेच येऊन थांबतात म्हणूनच मराठीच्या विविध बोलीनी मराठीला बळ दिलेले आहे .बोलीभाषा जिवंत ठेवण्यासाठी ती बोलली गेली पाहिजेच .शिवाय तिच्यातून लेखनही व्हायला पाहिजे .तिचा विस्तृत शब्दकोश तयार व्हायलाही हवा . जागतिकीकरणाच्या रेटयात भाषेवर कितीही आक्रमणे झाली इतक्या सहजासहजी कोणतीही बोलीभाषा मृत होणार नाही कारण त्यांच्या मागे पिढयानपिढयाचा वारसा चालत आलेला आहे अर्थात तो पुढे नेणे ही आपली जबाबदारी आहे.बोलीभाषा म्हणजे मातृभाषा असते .मातृभाषाच सांस्कृतिक मूल्याचे संवर्धन करु शकते .त्यातूनच भावभावना आणि उत्कटपणे व्यक्त होऊ शकतात. त्यामुळे बोलीभाषा अबाधित आहेत व राहतील

***

साधन ग्रंथ:

आगरी बोलीतील कांदबरी

१. शंकर सखाराम :"कोसलन ", मंगेंश प्रकाशन, मुंबई , (१९९९)

२. पाटील, अविनाश विठ्ठल :"वस्ती नसलेले गांव ", महाजन ब्रदर्स, पुणे ,२००४

३. ठाकूर, (प्रा.) वासंती :"ऊफल्या ",जाणीव प्रकाशन,वाशी ,नवी मंबई ,२००५

४. शंकर सखाराम :"सेझ ", सांमत पब्लीकेशन, मुंबई , (२००७)

५. शंकर सखाराम :"भूक " ,कोमल प्रकाशन, मुंबई ,२००८

६. पाटील ,अनंत :"रायता ", जाणीव प्रकाशन , वाशी, नवी मंबई ,२००९
७. शंकर सखाराम :"बखर सदाशिव वाशीकराची ",कोमल प्रकाशन ,२०१०
८. पाटील ,अनंत :"ढेपली ", जाणीव प्रकाशन, वाशी, नवी मंबई , २०१०
९. पाटील ,अनंत :" चावरे फुय",जाणीव प्रकाशन, वाशी ,नवी मंबई, २०११
१०. मढवी, चंद्रकांत :"उधळ्या",धीरज पाटील प्रकाशन,नवीन पनवेल,२०१२

आगरी बोलीतील कथासंग्रह

११. शंकर सखाराम : "झोंज " ,मंगेश प्रकाशन ,मुंबई , १९९८
१२. शंकर सखाराम :"घुगाट ", परिमल प्रकाशन, औरंगाबाद, १९८५
१३. जांभळे, परेन :"बिलोरी ", अनघा प्रकाशन ,ठाणे .२००४
१४. जांभळे ,परेन :"निबीड",जाणीव प्रकाशन,नवी मुंबई ,१९९८
१५. पाटील ,ए.डी. :"सपान",सोनाली प्रकाशन, सारडे,उरण,२००४
१६. पाटील ,अविनाश विठठल :"सार्थक ",कोमल प्रकाशन ,मुंबई ,२००५
१७. पाटील ,अविनाश विठठल :"शंकरपट ",महाजन पब्लिसिंग हाऊस ,पुणे ,२००६
१८. घरत, हरिभाऊ :"हळद रुसली ",जाणीव प्रकाशन ,वाशी,नवी मुंबई, २०१३
१९. पाटील ,भानूदास :"दुभंग" ,जाणीव प्रकाशन ,वाशी ,नवी मुंबई ,१९९९
२०. पाटील, चंद्रकांत :"बेमटयाचा बेरा ",जाणीव प्रकाशन , नवी मुंबई .२००८
२१. भोईर ,मोहन :"पातुंगला ",जाणीव प्रकाशन,वाशी ,नवी मुंबई, १९९७
२२. म्हात्रे ,एम.एन. "पुण्याई," उरण दर्शन प्रकाशन,उरण (रायगड)२०१३

आगरी बोलीतील कवितासंग्रह

२३. कांबळे ,मुकेश ,म्हात्रे रामनाथ :"निंगोलीचं पानी ",जाणीव प्रकाशन ,वाशी ,नवी मुंबई , दु.आ, २००५
२४. पाटील ,(प्रा.) एल.बी. :"आंदोलन ",उरण साहित्य संघ,उरण , रायगड, १९८९
२५. पाटील ,(प्रा.) एल.बी. : "सारेबाराचा पलाट",व्रतस्थ प्रकाशन,नवघर,उरण,१९९७
२६. पाटील ,चंद्रकांत :"जागर", जाणीव प्रकाशन ,नवी मुंबई ,२००३
२७. पाटील, चंद्रकांत :"लढा", जाणीव प्रकाशन ,नवी मुंबई ,२००३
२८. पाटील ,चंद्रकांत :" वरात ", जाणीव प्रकाशन,नवी मुंबई ,२०११
२९. म्हात्रे, पुंडलिक :"हारकत काय तुमची ",जाणीव प्रकाशन,नवीमुंबई ,२००५
३०. म्हात्रे रामनाथ :"आजूसचा लंगोट ",जाणीव प्रकाशन ,नवी मुंबई,२०११
३१. भोईर, मोहन :"प्रेमस्वरूप आई", जाणीव प्रकाशन,नवी मुंबई ,२०११
३२. शंकर सखाराम :"झाडातल्या कविता ",वंदना प्रकाशन,मुंबई, २००६
३३. पाटील,अविनाश :"अन्वय ",शितल पब्लीकेशन ,पनवेल,१९९४
३४. जांभळे, परेन : "बावन्न पक्षी ",डिंपल पब्लिकेशन,वसई,२००३
३५. चवरकर ,(प्रा.) शांताराम : "सहस्त्रकाच्या उंबरठयावर ",अद्वैत प्रकाशन ,नवीन

पनवेल , जि. रायगड ,२०००
३६. पाटील,आत्माराम शाहीर :" सत्याग्रही पोवाडा ",पाटील प्रकाशन ,मुंबई, १९५७
३७. पाटील,आत्माराम शाहीर : "लोकयुगीन आत्मशाहिरी भाग-१",सत्यश्री प्रकाशन , मुंबई ,२००१
३८. पाटील, सुनिल : "तू तिथ मी ",शारदा प्रकाशन, ठाणे ,दु.आ.,२०११
३९. पाटील ,(डॉ.) नेताजी :"अनोळखी पक्षी ",अनघा प्रकाशन ,ठाणे .२००१
४०. मढवी ,काशीनाथ :"कपासीची फुले ",को.म.सा.प.प्रकाशन,उरण,१९९८.

आगरी बोलीतील नाटके

४१. भोईर ,मोहन :"तरवा",जाणीव प्रकाशन ,वाशी ,नवी मुबंई,१९९५
४२. पाटील, एल.बी. :"मांडवान पांडव ", ऋतुजा प्रकाशन,उरण ,२००३
४३. पाटील , एल.बी. :"एसईझेड," ऋतुजा प्रकाशन ,उरण ,२००७
४४. पाटील , एल.बी. :"बाय चालली इवानानं ",ऋतुजा प्रकाशन ,उरण ,२०१०
४५. पाटील ,चंद्रकांत :"देव दरीच हाय",जाणीव प्रकाशन,वाशी,नवी मुबंई, २००९
४६. म्हात्रे ,धनेश्वर :"देव घरा आयला", निंबाळकर आणि मंडळी, मुंबई २००९
४७. नाईक, विनायक :"श्रीरामसंभव",जाणीव प्रकाशन,वाशी ,नवी मुबंई ,१९९९
४८ शंकर सखाराम "सोनचाफा", मंगेश प्रकाशन, मुंबई ,२०१०

आगरी बोलीतील आत्मचरित्रे

४९. थळे, सुचेता :"अवती भवती ",सूचेता प्रकाशन ,उरण ,२००९
५० पाटील ,अे.डी. :"पत्रावळ ",माउली प्रकाशन ,दिघोडा,उरण, २०१०
५१. मोडखरकर ,सुनंदा :"स्मृतीगंध",जाणीव प्रकाशन ,वाशी ,नवी मुबंई ,२०१३
५२. पाटील ,व्ही.के. :"आलो कोठूनी कोठे",साहित्यअभिरुची प्रकाशन , नवीन पनवेल, २०१५,

आगरी बोलीतील ललित साहित्य

५३. मोकल,गोपीनाथ बाळाजी : "आगरी समाज शोध बोध ", प्रकाशिका काशिबाई मोकल, तुर्भे ,नवी मुंबई . १९९६
५४. म्हात्रे ,मुरलीधर (संपा.) : "आगरी समाजाचा इतिहास",सुयोग प्रकाशन,पेण ,रायगड, २००५
५५. मोडखरकर, सुनंदा :"आगरी लोकगीते आणि परंपरा", सुयोाग प्रकाशन, पेण ,रायगड. २००४
५६. शंकर सखाराम : "शब्दानुबंध",मॅजेस्टीक प्रकाशन,मुंबई,२००५
५७. शंकर सखाराम :"सायादान " ,कोमल प्रकाशन ,मुंबई २००७
५८. शंकर सखाराम :"घरपरसू " ,कोमल प्रकाशन ,मुंबई ,२००८
५९. ठाकूर,(प्रा.) वासंती :"पारंपरिक आगरी गीतातील भावसौंदर्य ", श्री रामशेठ

ठाकूर सामाजिक विकास मंडळ ,पनवेल, २००८

६०. पाटील, वसंत : "चिरनेरचा जंगल सत्याग्रह १९३०",मयुरी प्रकाशन , चिरनेर, उरण,रायगड , १९९८

६१. तांडेल,मीनाक्षी , भोईर, मोहन : "नवी मुंबईचा इतिहास ",जाणीव प्रकाशन ,वाशी ,नवी मुंबई , २०११

६२. पाटील,रामभाऊ (संपादक) : "प्रतिभावंत आगरी कोळी ",रामभाऊ प्रकाशन ,वाशी, नवी मुंबई , २०१०

६३. पाटील, अनंत : "गाथा: आगरी संस्कृतीची " ,जाणीव प्रकाशन, वाशी, नवी मुंबई ,२००७

६५. पाटील, चंद्रकांत नारायण : "आगरायण "जाणीव प्रकाशन ,वाशी, नवी मुंबई ,२०११

६६. पाटील ,सुर्यकांत : "आगरी सकूना ",सुयोग प्रकाशन, पेण ,रायगड ,२०१०

६७. पाटील, सुर्यकांत : "लगन ",जाणीव प्रकाशन , वाशी ,नवी मुंबई ,२०१२.

६८. पाटील ,अनंत : "आगरी बोलीची जडणघडण " ,जाणीव प्रकाशन ,वाशी, नवी मुंबई ,२०११

६९. भोईर, मोहन (संपा.) :"आगरी बोलीतील अक्षरसंस्कृती",जाणीव प्रकाशन, वाशी, नवी मुबंई ,२००८

७०. भगत ,पार्वतीबाई कान्हा : "ग्रामोदय धवलागीते ",जागृती महिला मंडळ प्रकाशन , मु.कोन ,ता. भिंवडी ,ठाणे,२०००

७१ मढवी, काशीनाथ :"आगरीगोत्रगंगा"जाणीव प्रकाशन,वाशी,नवीमुंबई ,२०१३.

७२. म्हात्रे ,गजानन : "शहर वसताना",कोमल प्रकाशन, दादर,मुंबई , २०११

७३. शिसवे, अनंत गोविंद :"आगरी समाजजीवन ",संकल्प बहुउद्देशिय सामाजिक संस्था ,निळजे, ता. कल्याण, जि. ठाणे. २०११

***

संदर्भग्रंथसूची

१. आगलावे, (डॉ.)प्रदीप :"संशोधन पद्धतीशास्त्र व तंत्रे ", विद्या प्रकाशन ,नागपूर, २०००

२. आचार्य ,बापू बाळकृष्ण "मुंबई वृत्तांत ,"महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृती मंडळ,मुंबई, तृ.आ.२०११ (पु.मु.)

३. आत्रे,त्रिंबक नारायण :"गावगाडा ",समन्वय प्रकाशन, कोल्हापूर ,द्वि.आ. २०१२

४. इंगोले ,(डॉ.) कृष्णा :"लोकसंस्कृतीतील स्त्री रुपे,"महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि

संस्कृती मंडळ , मुंबई, २००४

५.	इंगोले, प्रतिमा	:"बयनाचे बोल", सुगावा प्रकाशन ,पुणे ,१९९८
६.	कणेकर,(डॉ.)प्रतिभा (संपा.)	: "पालघर तालुका : बोली , समाज व संस्कृती ," राज्य मराठी विकास संस्था, मुंबई ,२००९
७.	कर्वे, इरावती	"मराठी लोकांचीसंस्कृती",कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन,पुणे १९५८
८.	कालेलकर, ना.गो.	:" भाषा इतिहास आणि भूगोल",मौज प्रकाशन, मुंबइ, १९६४
९.	कालेलकर ,ना.गो.	:"भाषा आणि संस्कृती", मौज प्रकाशन, मुंबई, १९८२ दु.आ,
१०.	कुलकर्णी ,अ.रा(डॉ.), खरे, ग.ह.	"मराठयांचा इतिहास ",(खंड-पहिला),महाराष्ट्र विद्यापीठ नागपूर , कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन , पुणे , १९८४
११.	कुळे ,मुकुंद	: "लोक रहाटी " ,मनोविकास प्रकाशन, पुणे,२०१३
१२.	केळुस्कर, (डॉ.) महेश	:"झिनझिनाट ",ग्रंथायन प्रकाशन, मुंबई ,१९९७
१३.	केळकर, वैजयंती	: "गाणी भोंडल्याची ",रोहन प्रकाशन, पुणे,द्वि.आ.२००५
१४.	केतकर श्रीधर व्यंकटेश	"महाराष्ट्रीय ज्ञानकोश" विभाग ७, १९२४.(आ- गट)
१५.	कोत्तापल्ले ,(डॉ.)नागनाथ	: "ग्रामीण साहित्य :स्वरुप आणि शोध", स्वरूप प्रकाशन , औरंगाबाद, तृ.आ.२००७.
१६.	खांडगे,(डॉ.) प्रकाश	: "भंडार-बुका ",मैत्रेय प्रकाशन , मुंबई ,२०१२
१७.	खंदारे, (डॉ.) साहेबराव	: "लोकसाहित्य: शब्द आणि प्रयोग",प्रतिमा प्रकाशन, पुणे, २००४
१८.	गावंड,बाळाजी नथुजी, कार्लेकर , गोविंद मोरोबा	: "वंशावळी व शाण्णवकुळी आणि सोम ,ब्रह्म व शेष वंशीय वंशावळी ",तुकाराम बुक डेपो,मुंबई, १०आ,२००५
१९.	गारे ,(डॉ.) गोविंद	:"आदिवाशींच्या लोककथा ", कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन , पुणे,द्वि.आ. २०१०
२०.	घाणेकर ,(प्रा.) प्र.के.	:"भटकंती :रायगड जिल्हयाची",स्नेहल प्रकाशन ,पुणे ,२००७
२१.	चौधरी,(डॉ.)किं.का(संपा.)	: "रायगड गॅझेट ", महाराष्ट्र शासन, दर्शनिका विभाग. मुंबई , १९९३
२२.	जाधव, बळीराम	: "जगातील एकमेव शेतक-यांचा प्रदीर्घ संप ",सुविद्या प्रकाशन, पुणे ,२००९
२३.	जाधव, (डॉ) बबन भिवसेन	: "रायगड जिल्हयातील स्वातंत्र्य चळवळ :शेतक-यांचा सहभाग",लक्ष्मी बुक्स पब्लिकेशन,सोलापूर ,२०१४
२४.	जोशी,(डॉ.)वसंत, जोगळेकर, (डॉ) ग.ना.	:" भाषा: साहित्य आणि संशोधन "खंड-२ , महाराष्ट्र साहित्य परिषद , पुणे ,१९८५
२५.	जोशी,तर्कतीर्थ लक्ष्मण	: "राजवाडे लेखसंग्रह ",साहित्य अकादमी प्रकाशन ,नवी

शास्त्री (संपा.) दिल्ली .तृतीय आवृती ,२००९

२६. जोशी ,सचिन विद्याधर :"रायगड जिल्हयाचे दुर्गवैभव ",बुकमार्क पब्लिकेशन, पुणे ,२०११

२७. जोशी ,प्र.न. : "सुबोध भाषाशास्त्र " ,स्नेहवर्धन प्रकाशन, पुणे , द्वि.आ.२००३

२८. जोगळेकर ,(डॉ.) ग.ना. :"मराठी भाषेचा इतिहास",श्रीविद्या प्रकाशन ,पुणे,द्वि.आ. २००५

२९. ठाकूर ,(डॉ.प्रा.) रवीद्र :"प्रादेशिक-ग्रामीण साहित्य: समीक्षेची समीक्षा" , स्नेहवर्धन प्रकाशन, पुणे २००४

३०. ढेरे, (डॉ.) रां.चि. (संपा) :"महिकावतीची बखर एक अभ्यास",अनमोल प्रकाशन पुणे ,१९७३.

३१. ढेरे, (डॉ.) रां.चि. :"लोकसाहित्य :शोध आणि समीक्षा",पद्मगंधा प्रकाशन, पुणे ,व्दि.आ .२००९

३२. ढबू,(भट) दामोदर गोपाळ : "कुलाबकर -सरखेल आंग्रे घराण्याचा इतिहास" , श्रीबाग (अलिबाग) , १९३९

३३. ताटके,(डॉ.)नीलम :"संशोधन करताना",डायमंड पब्लिकेशन ,पुणे ,२००८

३४. तुळपुळे ,शं.गो. "यादवकालीन मराठी भाषा",व्हीनस प्रकाशन,पुणे,दु.आ. १९७३

३५. दळवी ,(डॉ.)दाऊद :"असे घडले ठाणे",श्रीकृपा प्रकाशन, ऐरोली ,ठाणे,२०१०

३६. दंडवते, गणेश रंगनाथ :"महाराष्ट्र नाटयकला व नाटयवाड.मय ",सेंट्रल लायब्ररी, बडोदे ,१९३१

३७. देवरे , (डॉ.) रमेश कृ . :"लोकसाहित्यदर्शन,"कर्मवीर प्रकाशन, पुणे , २००९

३८. देवगांवकर ,(डॉ.)शैलजा "माडीया गोंडाची बोली ",महाराष्ट्र साहित्य संस्कृती मंडळ मुंबई,१९९०

३९. देशपांडे,(प्रा.),शेणोईकर प्र.न. "महाराष्ट्र संस्कृती जडणघडण",कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन , पुणे, २००६

४०. दीक्षित ,(डॉ.) मोरेश्वर :"डोंबिवली शहराचा इतिहास,"डोबिवली विकास मंडळ, डोबिवली ,१९६६

४१. धनपलवार, (डॉ.) माणिक :"दाक्षिणात्य साहित्य संस्कृतीचा मराठी मातीशी अनुबंध" प्रका.राज्य मराठी विकास संस्था,१९९७.

४२. धोंगडे, (डॉ.) रमेश :"सामाजिक भाषाविज्ञान", दिलीपराज प्रकाशन, पुणे , २००६

४३. नलगे, (प्रा.)चंद्रकुमार :"ग्रामीण वाङमयाचाइतिहास",सुरेश एजन्सी ,पुणे,२०००.

४४. नानोटी ,सुषमा :" भारतीय संस्कृती आणि परंपरा ", ऋचा प्रकाशन ,नागपूर ,२००८

४५. नाफडे (डॉ.) शोभा : "व-हाडी मराठी : उद्गम आणि विकास", स्वरूप प्रकाशन

		औरंगाबाद ,२००७ पृ.१४८.
४६.	पाटील ,(डॉ.प्रा.) सुमन	: "सीमा प्रदेशातील लोकसाहित्य",गोदावरी प्रकाशन ,औरंगाबाद ,२००८
४७.	पाटील ,मोहन	:"लोकसाहित्य लेख-आलेख ",पद्मगंधा प्रकाशन ,पुणे,२०१२
४८.	पोतदार, (डॉ.) माधव	:"रायगडची माती ",ओम पब्लिकेशन,पनवेल.,२०१०
४९.	पोतदार, (डॉ.) माधव	: "संयुक्त महाराष्ट्राच्या लढयात शाहिरांचे योगदान," अनुबंध प्रकाशन, पुणे ,२०१०
५०.	बाबर,(डॉ.)सरोजिनी (संपा.)	: स्त्रियांचे खेळ आणि गाणी ,महाराष्ट्र राज्य लोकसाहित्य माला, पुष्प २० वे ,१९७७
५१.	भवाळकर, (डॉ.) तारा	:"भाषा व साहित्य संशोधन खंड-२", म.सा.प.,पुणे, १९८५
५२.	भोसले ,(डॉ.) द.ता.	:"संस्कृतीच्या पाऊलखुणा ",पद्मगंधा प्रकाशन ,पुणे, व्दि.आ .२००४
५३.	भोसले,(डॉ.) पांडुरंग ईश्वरा	नामदेव ढसाळ आणि हाडकी हाडवळा ,पाडुरंग प्रकाशन, पंढरपूर , २००३
५४.	भोसले, (डॉ.) द.ता.	:"लोकजीवन आणि लोकसंस्कृती ",महाराष्ट्र साहित्य आणि संस्कृती मंडळ ,मुंबई ,२००४
५५.	भोसले ,(डॉ.) द.ता.	:"ग्रामीण साहित्य :एक चिंतन ",मनोविकास प्रकाशन ,पुणे, द्वि.आ.२००९
५६.	मालशे, स.गं.,पुंडे द.दि.	:"भाषाविज्ञान परिचय ",संजय प्रकाशन, पुणे,१९८७
५७.	मोहिते, युवराज	:"पेटलेले नंदीग्राम,"सहित प्रकाशन,मुंबई ,२००७
५८.	मांडे ,(प्रा.)प्रभाकर	:"लोक साहित्याचे अंत:प्रवाह". गोदावरी प्रकाशन ,औरंगाबाद ,तृ.आ.२००८
५९.	मांडे प्रभाकर	:"मौखिक वाङमयाची परंपरा स्वरुप आणि भवितव्य", गोदावरी प्रकाशन, औरंगाबाद ,२०१०
६०.	मांडे ,प्रभाकर	:"लोकसाहित्याचे स्वरुप" ,गोदावरी प्रकाशन ,औरंगाबाद, पा.आ.२००९
६१.	मोरजे (डॉ.)गंगाधर	:"लोकसाहित्य सिद्धान्त आणि रचनाप्रकारबंध",पद्मगंधा प्रकाशन, पुणे ,२००२
६०.	मंचरकर, (डॉ) र.बा.	"मुक्तेश्वरांची कविता :वाङमयिन अभ्यास ",मराठी संशोधन मंडळ , मुंबई,१९८७
६१	रोहेकर, सचिन	:"कोकण जळताना ", नवता प्रकाशन ,मुंबई,२०१०
६२.	रसाळ, सुधीर	"कविता आणि प्रतिभा ",मौज प्रकाशन ,मुंबई ,दु .आ.२००२
६३.	व्यवहारे, (डॉ.)शरद	:"लोकसंस्कृतीचे अंत:प्रवाह ",प्रतिमा प्रकाशन ,पुणे,१९९९
६४.	व्यवहारे, (डॉ.)शरद	:"लोक वाङमय रूप-स्वरुप ",रजत प्रकाशन, औरंगाबाद,

१९९९

६५. वाकोडे ,मधुकर,करोगल, सुषमा :"मौखिकता आणि लोकसाहित्य" ,साहित्य अकादेमी ,नवी दिल्ली ,२००८

६६. वाकोडे, मधुकर (संपा.) :"मराठी लोककथा ",साहित्य अकादमी ,नवी दिल्ली, २००९

६७. वाळंबे, मो.रा :"मराठी शुद्धलेखन प्रदीप ", नितीन प्रकाशन ,पुणे, तृ.आ २००८.

६८. शिंदे, (डॉ.)विश्वनाथ : "लोकसाहित्य मीमांसा भाग-२" ,स्नेहवर्धन पब्लिशिंग हाऊस, पुणे, २००६

६९. शिंदे ,(डॉ.)भानुदास धोंडीबा :"रायगड जिल्हयातील स्वातंत्र्य चळवळीचा इतिहास ",(१९०१-१९४७),२०१०,

७०. शेळके ,(डॉ.)भास्कर :"मराठी प्रादेशिक कांदबरी : स्वरुप आणि समीक्षा ", शब्दालय प्रकाशन, श्रीरामपूर ,२०१२

७१. शिवदे,(डॉ.) सदाशिव :"दर्यासारंग कान्होजी आंग्रे ",उत्कर्ष प्रकाशन, पुणे ,२००६

७२. शिंदे ,अशोक राव (संपा.) :"गाथा सप्तशती "(सातवहान राजा हाल कृत) इस्लामपूर प्रकाशन ,२००९

७३. सहस्त्रबुध्दे ,पु.ग. :"महाराष्ट्र संस्कृती",कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे ,२००६

७४. सांवत ,(प्रा.)जी.ए. :"मालवणी मुलखातील गावरहाटी ",सिंधुदुर्ग जि.म.मं प्रकाशन ,२००९

७५. सोनवणी ,संजय : " जातिसंस्थेचा इतिहास" ,प्राजक्त प्रकाशन ,पुणे ,२०१४

७६. हरवंदे ,गीता : " पेण गॅझेट ",ग्रंथाली प्रकाशन ,मुंबई , २००६

***

नियतकालिके

१. कोळी,चिंतामण बुधाजी (संपा.) :" नाखवा ", दिवाळी अंक , बेलापूर, नवी मुंबई , २००२

२. ठाकूर,(प्रा.)प्रमोद (संपा.) : "अग्रसेन ",दिवाळी अंक , नायगावं,मुंबई , १९८६

३. दिघे ,उज्ज्वला :"हिरकणी", स्मरणिका, कोकण मराठी साहित्य संमेलन, महाड, रायगड,२०१४

४. पाटील, गंगाधर :"कथनमीमांसा" , समाविष्ट 'अनुष्टुभ' सप्टेंबर -डिसेंबर, दिवाळी ,१९९९

५. पाटील ,सुर्यकांत(संपा.) :"ईश संदेश " ,दिवाळी रामवाडी ,पेण, २००२

६. पाटील, व्ही.के. (संपा.) :"साहित्य अभिरूची ",दिवाळी , पनवेल , २००३

७.	पाटील ,सचिन (संपा.)	:" आगरी बाणा ", दिवाळी , पनवेल , २०१२
८.	पाटील ,दि.बा. (संपा.)	:"आगरी दर्पण ",२०११(खाडीकांठची हिरवळ , धारावहीक आत्मचरित्र - का.ध.पाटील)
९.	पाटील, दि .बा. (संपा.)	:"आगरी दर्पण ",दिवाळी , पनवेल , २०१२
१०.	भोईर ,मोहन(संपा.)	: "आगोट", ५वे आगरी साहित्य संमेलन विशेषांक ,२००४
११.	भोईर ,मोहन(संपा.)	: "आगोट ",६वे आगरी सा हित्य संमेलन विशेषांक, २००५
१२.	भोईर , मोहन(संपा.)	: "आगोट", ७वे आगरी साहित्य संमेलन विशेषांक ,२००६
१३.	मढवी के.एम.(अध्यक्ष)	:" व्यक्ति संदर्भ (साहित्यसंमेलन विशेषांक प्रसिद्ध झाला नाही.)
१४.	भोईर, मोहन(संपा.)	: "आगोट", ९वे आगरी साहित्य संमेलन विशेषांक ,२०१०
१५.	भोईर , मोहन(संपा.)	:"आगोट ",१०वे आगरी साहित्य संमेलन विशेषांक, २०११
१६.	भोईर , मोहन(संपा.)	:"आगोट", ११वे आगरी साहित्य संमेलन विशेषांक ,२०१३
१७.	भोईर , मोहन(संपा.)	:"आगोट" ,१२वे आगरी साहित्य संमेलन विशेषांक, २०१४
१८.	लोटणकर, अशोक	:"झपुर्झा ", विशेषांक ,कोमसाप ,एप्रिल २००८ ,
१९.	लोटणकर ,अशोक	:"झपुर्झा ", विशेषांक ,कोमसाप ,एप्रिल २००९
२०.	विश्वासराव ,मंगेश	:"दै.सकाळ ", जून ,२०१२

***

परिशिष्टे

क्षेत्रीय संशोधनाची साधने

परिशिष्टे

क्षेत्रीय संशोधनाची साधने

परिशिष्ट -१ आगरी साहित्यिकांसाठी प्रश्नावली

परिशिष्ट -२ मूल्यमापन

परिशिष्ट -३ आलेख

परिशिष्ट -४ आगरी लोकसंस्कृतीशी संबधित छायाचित्रे.

परिशिष्ट-१

आगरी साहित्यिकांकरिता प्रश्नावली

"आगरी बोली लोक संस्कृती व साहित्य परंपरा: एक अभ्यास"

अ)विभाग:

गावाचे नाव : पोष्ट : तालुका :

जिल्हा : लोकसंख्या :

१. तुमच्या गावात आगरी समाजाचे लोक रहातात का ?किती प्रमाणात ?

२. तुमच्या गावात कोणते सांस्कृतिक कार्यक्रम होतात ?

३. गावाचे शहरीकरण होत असताना समाजात सांस्कृतिक बदल होत आहेत का ? असल्यास कसे ?

ब - विभाग :

१ तुमच्या समाजात कोणते देव पुजले जातात ?

२. आगरी समाजाचे कूळदैवत कोणते आहे ?

३. गावात कोणत्या परंपरा जपल्या जातात . ?

४. बाळाच्या जन्माचे कोणते विधी आगरी समाजात साजरे केले जातात ?

५. मयताचे सुतक व विधी कशाप्रकारे केले जातात ?

६. या विधीत काळानुरूप बदल केले जात आहेत का व कोणते?

क) सण उत्सव विवाह विधी :

१ आगरी समाजात कोणते प्रमुख्य सण साजरे केले जातात ? व केव्हा ?

२. याकरिता मौखिक लोकगीत परंपरा आहे का ? कोणती गीते म्हटली जातात ?.

३. आगरी समाजात होळी व गौरीगणपतीची मौखिक गीते गाण्याची परंपरा आहे का ?

४. आगरी समाजात पारंपरिक लोककथा असतात का ? कोणत्या ?

५. प्रकल्पग्रस्तांकडे साडेबाराच्या प्लॉटचा पैसा आल्याने समाज सुखी झाला का ? यावर साहित्यिकांची काय प्रतिक्रिया आहे ?

ड) संक्षिप्त उत्तरे

१. आजच्या सणउत्सवाचा अतिरेक होतो असे वाटते का ?
हो / नाही

२. आता समाजातून जुन्या रुढी नाहीशा होत आहेत का ?
हो / नाही

३. आगरी विवाहपद्धतीबाबत काय सांगाल ?ती अतिखर्चिक होत आहे का ?
हो / नाही

४. आगरी समाजात हुंडा दिला जातो का ?
हो / नाही

५. हळ्दीची मांडवप्रथा समाजास हितकारक आहे का ?
हो / नाही

६. कालानुरूप परंपरा बदलत आहेत का ?
हो / नाही

७. देवदेवस्की व भगत यावर समाजाच्ी श्रद्धा आहे का ?
हो / नाही

८ आगरी बोलीत समाजाची नवी पिढी संभाषण करते का ?
हो / नाही

९. आगरी बोलीतील कथा ,कविता , कांदबरी यात समाजाचे प्रतिबिंब पडते का ?
हो / नाही

१० वाढत्या शहरीकरणाचा व औद्योगिकीरणाचा समाज बळी ठरत आहे काय ?
हो / नाही

इ) आगरी साहित्यिकविषयक प्रश्नावली :

१. आपण आपले साहित्य आगरी बोलीतच लिहावे असे आपणास का वाटते ?

२. आगरी बोलीतील साहित्य समाजात वाचले जाते का ? नसल्यास का नाही ?

३. आपण आगरी बोलीत संभाषण करता का ? असल्यास कधी ?नसल्यास का नाही ?

४. आगरी बोलीतील साहित्य हा प्रकल्पग्रस्तांचा हुंकार आहे असे म्हटले जाते हे आपणास मान्य आहे का ? असल्यास का ?

५. आगरी लेखक्ंची लेखणी अंधश्रद्धा व प्रकल्पग्रस्तांचे प्रश्न याचभोवती फिरते असे या लेखकावर आरोप केले जातात हे खरे आहे काय ?

६. आगरी बोलीतील साहित्य सर्वदूर महाराष्ट्रात का पोहचत नाही ? याकरीता काही उपाययोजना करावी असे आपणास वाटते का ? यावर कोणते उपाय सांगू शकता ?

७. वाढत्या शहरीकरणामुळे आगरी समाज अल्पसंख्य होत आहे का ? व आगरी बोलीभाषेपासून दूरावत आहे का ?याची काय कारणे आहेत. ?

आगरी समाजाबाबत इतर उल्लेखनीय माहिती :-

नाव :- वय:-

व्यवसाय:-

***

परिशिष्ट-२

क्षेत्रीय सर्वेक्षणाचे मूल्यमापन

"आगरी बोली लोकसंस्कृती व साहित्य परंपरा: एक अभ्यास " असा विषय घेऊन वर्णनात्मक कार्यपद्धतीसोबतच संशोधनाची क्षेत्रीय कार्यपद्धती अवलंबून काही निष्कर्ष काढण्याचा प्रयत्न करण्यात आलेला आहे . साधारणत: आगरी बोलीत लिहिणा-या ५० साहित्यिकांना प्रश्नावली पाठविण्यात आली .यापैकी जवळपास ३० साहित्यिकांनी प्रश्नावली भरुन सादर केली.काहींच्या समक्ष मुलाखती घेण्यातआल्या.दूर अंतरावर रहाणा-या साहित्यिकांना पोष्टाने प्रश्नावली पाठविण्यात आली .जी उत्तरे प्राप्त झाली ती विविध स्वरुपाची व रंजक,विविध त-हेची आहेत .त्यामुळे अंतिम निष्कर्षही काढणे सुलभ झाले.साहित्यिकांना विचारलेल्या प्रश्नापैकी पहिला प्रश्न खालीलप्रमाणे आहे .

१. तुमच्या गावात आगरी समाजाचे लोक रहातात का ? किती प्रमाणात ?

या प्रश्नाचे उत्तर विविध गावातील साहित्यिकांनी दिले.यावरुन त्या त्या गावातील आगरी समाजाची स्थिती एकसारखी नसल्याचे दिसून आले .ज्या गावाचे शहरीकरण झाले अशी वडखळ , तुर्भे किंवा ओवळा या गावाची स्थिती वेगळी दिसून आली .ज्या गावाजवळ औद्योगिकीकरण झाले आहे अशा गावामध्ये आगरी समाजाची टक्केवारी घसरत असलेली दिसून आली. याउलट पेण , उरण , पनवेल ,अलिबाग यासारख्या शहरात पूर्वी असलेल्या आगरी समाजाच्या संख्येपेक्षा अधिक संख्येने नोकरदार आगरी समाज आपल्या गावापेक्षा शहरात स्थायिक होण्यास प्राधान्य देत असलेला आढळून आला .सुशिक्षित लोकांचा शहरात रहाण्याकडे अधिक कल असलेला दिसून आला . त्यामुळे पेण शहराची आगरी लोकसंख्या ५० टक्के इतकी वाढलेली आहे . पनवेल उरण शहरातही अशीच स्थिती आहे .याउलट नवी मुंबईतील तुर्भे ,वाशी गावात पूर्वी १०० टक्के असलेला हा समाज ४० ते ४५ टक्यांवर आलेला असल्याचे कवी रामनाथ म्हात्रे व मोहन भोईर यांनी सांगितले . गजानन म्हात्रे यांनी त्यांच्या जासई गावातील आगरी लोकसंख्येचा टक्का घसरुन ७५ टक्यावर आल्याचे नमूद केले आहे. पनवेल वगळता पेण,उरणच्या ग्रामीण भागात मात्र हे प्रमाण ९८ टक्यावर अद्यापही असल्याचे त्या त्या गावच्या साहित्यिकांनी नमूद केले आहे .शहरीकरणाच्या मोठया घडोमोडीत खेडी व खेडयातील संस्कृती दबली जात असल्याचे निष्कर्ष यातून काढता येतो.

२. तुमच्या गांवात कोणते सांस्कृतिक कार्यक्रम होतात.

या प्रश्नाच्या उत्तराबाबत थोडयाफार फरकाने सर्वांच्याच उत्तरात सारखेपणा आढळून आला. ठाणे व रायगड जिल्हयात रीतीरिवाजात काही प्रमाणात वेगळेपण असल्याचे आढळून आले . कृष्णाष्टमी , होळी रामनवमी ,हनुमान जंयती ,गौरीगणपती ,दिवाळी हे सण पारंपरिक पद्धतीने सर्वत्र साजरे केले जातात .काही ठिकणी १५ ऑगष्ट व २६ जानेवारी हे दिवसही आगरी समाजात सणासारखे साजरे केले जात असल्याचे कथाकार हरिभाऊ घरत यांनी कळविले आहे .गावजत्रा साज-या केल्या जातात तर घटस्थापना व पांजीउत्सव हा सिंहस्थ कुंभमेळयासोबत दर बारा वर्षांनी त्यांच्या शिर्कीगावात साजरा केला जात असल्याचे प्रा.चंद्रकांत पाटील यांनी नमूद केले आहे .गुरे नाचविणे किंवा ढोरा उडविणे हा सण दिवाळीत ठाणे जिल्हयात साजरा केला जात असल्याचे भिवंडी येथील कवी सुनिल पाटील व ओवळा येथील कवी अनिल ठाकूर यांनी कळविले आहे . काही बदल वगळता हे उत्सव अद्याप टिकून आहेत.

३.गांवाचे शहरीकरण होत असताना समाजात सांस्कृतिक बदल होत आहेत का ? असल्यास कसे ?

याबाबत अनेकांनी आपले मत नोंदवले व बदलत्या काळानुसार गावाच्या रहाणीमानात व विचारात बदल होत आहेत .३१ डिसेंबर म्हणजे थर्टीफस्ट दारु पिऊन वर्षाची अखेर साजरी करण्याची नवी वाईट प्रथा आली आहे . असे पेण येथील दिनानाथ पाटील यांनी म्हटले आहे. माघातील मायबीजसारखे सण कालबाहय झाल्याचे अनंत पाटील (उर्णोली)यांनी सांगितले . पारंपरिक पद्धतीने साजरी होणारी गोकुळअष्टमी आता पैशांची उधळपट्टी व दहा अकरा थरावर जाऊन जीवघेणी झाल्याचे हरीभाऊ घरत यांनी म्हटले आहे ,दहीहंडी राजकीय प्रसाराचे साधन झाली आहे .धार्मिक सणउत्सव पूर्वी साधेपणाने आणि शास्त्रोक्त पद्धतीने साजरे होत असत आता रोषणाई ,बॅण्ड,नाशिकढोल फटाके इ. खर्चिक झाल्याचे त्यांनी मत नोंदविले आहे. सर्वाचेच मत सांस्कृतिक परिवर्तन झाल्याचे मान्य करणारे आहे . पैसा आता समाजात सहज उपलब्ध होत असल्याने हरिभाऊ घरत म्हणतात. हे चांगले की वाईट हे सांगता येत नाही .

ब - विभाग :-

१. तुमच्या समाजात कोणते देव पुजले जातात ?

याबाबत बहुतेक सर्व साहित्यिकांचे उत्तर सारखेच आहे .बहिरीदेव,शिवशंकर,श्रीराम , खंडोबा ,जरीमरीदेवी ,एकवीरादेवी,गावदेवी ,विठ्ठल रखुमाई इ. अनंत पाटील यांनी कळविले की पूर्वी

या देवापेक्षा आगरी समाज बापदेव, म्हशेसर, कालकाय प्रत्येक रोगाच्या देवी पूजत असे.यात खोकलादेवी,पडसूबाय, मरीआई, शितलादेवी, सातजणी बाया,इ. असत. आता रोगाप्रमाणे देव समाज पूजत नाही. ही शिक्षणाने केलेली जागृती आहे असे याबाबत म्हणता येईल.

२.आगरी समाजाचे कूळदैवत कोणते आहे ?

आगरी समाजाचे कूळदैवत जेजुरीचा खंडोबा हे आहे.

३.गावात कोणत्या परंपरा जपल्या जातात . ?

सणउत्सवाच्या धार्मिक परंपरा आजही आगरी गांवात जपल्या जातात.परंतु काळानुरूप त्यात काही बदल होऊ लागले आहेत. असे सारडे येथील ए.डी.पाटील यांनी सांगितले. गौरीगणपतीच्या सणात फेराची लोकगीते गायली जातात परंतु त्यातही आधुनिक बाज व कृत्रिमता येत असल्याचे जाणवत आहे असे काहींचे मत दिसून आले .होळीला लोकगीते गायली जातात .गावच्या पाटलाला व इतर लोकांना या दिवशी अर्वाच्च शिव्या दिल्या जातात .रामनवमी हनुमानजयंतीस पालखीगीते गायली जातात .सप्ते पाळले जातात.ब-याच प्रथा आजही अस्तित्वात असल्याचे दिसून आले .ठाणे जिल्हयात दिवाळी साजरी करण्याची प्रथा जरा वेगळी असल्याचे कवी अनिल ठाकूर यांनी सांगितले ठाणे पश्चिम भागात झाडांना गेरू लावणे ,पेंढा जाळून त्यावरुन गुराना नाचविणे , त्यांचे पूजन करून मिरवणूक काढणे ,रेडयांच्या झोंब्या लावणे, बैलगाडयाच्या शर्यती (शंकरपट) हे प्रकार आजही कमी अधिक प्रमाणात साजरे केले जातात. सारांशाने जुन्या चालीरीती जपण्याकडे समाजाचा कल आजही दिसून येतो. देवाचा मान देताना बळी देणे ,कोंबडेबकरे ,कापणे हे प्रकार कमी होत आहेत.

४. बाळाच्या जन्माचे कोणते विधी आगरी समाजात साजरे केले जातात?

जन्मानंतर लाटा (तिजोरा) , षष्ठी (सटी),पाचवी ,बारसे , कान टोचणे जावळ काढणे , या बाबत सर्वभागात सारखेच विधी असल्याचे दिसून येते फक्त त्याची नावे भिन्न असल्याचे दिसून येते, बाळ जन्माला येते तेव्हाही सात दिवस सुतक पाळण्यात येते. देवपूजा शुभकार्य केले जात नाही. अर्थात हा प्रसंग आनंदाचाही असतो असे चंद्रकांत पाटील यांनी नमूद केले आहे.

५.मयताचे सुतक व विधी कशाप्रकारे केले जातात ?

मयतघरी १२ दिवस सुतक पाळले जाते . मयत कुटुंबातील माणसे शुभकार्यात भाग घेत नाहीत . सारडे येथील ए.डी.पाटील यानी लिहिले आहे की त्यांच्या गावात सुतकाच्या काळात सकाळ

संध्याकाळ कोरा चहा स्मशानात नेला जातो.बारा दिवस कुटुंबातील भावकीतील माणसे एकत्र जेवतात . 'स्वर्गरोहण ' सारखे ग्रंथ वाचले जातात .दहाव्या दिवसाला दशक्रिया तीर्थक्षेत्री केली जाते. बाराव्याच्या होमहवन ,गंगापूजन केले जाते. नातलगाना गोडधोड जेवण दिल जाते .काही परंपरा मागे पडत असल्याचे ६० टक्के साहित्यिकांनी सांगितले.

६.या विधीत काळानुरुप बदल केले जात आहेत का व कोणते?

ब-याचजणांचे मत काळानुरुप बदल होत असल्याचे दिसून आले. जासई येथील गजानन म्हात्रे यांनी कळविले आहे की पूर्वी ब्राह्मणाला गोदान, वस्त्रदान ,भांडीदान केली जात असत आता मयताचे नातलग बाराव्याला किंवा तेराव्याला येणा-या नातलगानाच भांडी,वस्त्रदान करतात . गोडधोडाचा भडीमार करतात.सांत्वनाकरिता बसायला जाणारे लोक पूर्वी चहासाखर घेऊन येत आता कोल्ड्रींक,शितपेये घेऊन येतात.म्हसळा ,मुरुड भागात तेरा दिवस सुतक न पाळता ते तीन दिवसावर आणले जात आहे. पूर्वी मयत कु टुंबाला मदत म्हणून पैशाच्या स्वरूपात दुखवटे दिले जात असत. आता असे दुखवटे घेतले जात नाहीत.पूर्वी दशपिंड विधीला नाशिक किंवा अन्य तीर्थक्षेत्री दोन,तीन माणसे एस्टीबसने जात असत .आता बस किंवा मीनीबस केली जाते .पर्यटनाला निघाल्यासारखे अनेक नातलगलोक दशपिंडविधीला जातात. ही वाईट प्रथा समाजात रूढ होत आहे.कालानुरुप बदल होत असल्याचे ८०टक्के साहित्यिकांनी कळविले . सुनंदा मोरखडकर यांनी यात काही बदल होत नसल्याचे कळविले आहे. विधवांच्या बाबतीत सहानुभूतीचा दृष्टिकोन समाज स्विकारत आहे . त्यांना पती निधनानंतरही कुंकू व मंगळसूत्र वापरु दिले जाते . विधवेला विद्रूप करणे बंद करावे असे काही लोक विचार करु लागले आहेत .आगरी समाजात विधवा विवाहास मान्यता आहे .पाट लावण्यास घटस्फोटीत किंवा विधवेस समाज मंजूरी देतो .मयताच्या सुतकाचा कालावधी कमी करावा असा नवा मतप्रवाह आता रूढ होत आहे .

क) सण उत्सव व विवाह विधी :

१.आगरी समाजात कोणते प्रमुख सण साजरे केले जातात ? व केव्हा ?

आगरी समाजात गुढीपाडवा ,रामनवमी ,हनुमान जयंती (चैत्र) ,गटारी अमावस्या(आषाढ), नारळी पौर्णिमा,पिठोरी अमावस्या ,दहिहंडी (श्रावण) ,गौरी गणपती (भाद्रपद) ,नवरात्र (आश्विन), दिवाळी (कार्तिक), मायबीज (माघ),होळी (फाल्गुन) इ. ही उत्तरे सर्वांची सारखीच होती .गावजत्रा , पालख्या , आषाढी कार्तिकी एकादशी सणासारखी साजरी केली जाते असे दिसून आले.

२.याकरिता मौखिक लोकगीत परंपरा आहे का ? यावेळी कोणती गीते म्हटली जातात . ?

चैत्रात पालखीची गीते, गोकु ळअष्टमीची गीते, गौरीगणपतीची गीते, नवरात्रीतील गीते, होळीची गीते, विवाह विधीचे धवळे, बायांची गाणी इ.

३. आगरी समाजात होळी ,व गौरीगणपतीची मौखिक गीते गाण्याची परंपरा आहे का ?

स्त्री पुरुषांची लोकगीते मुबलक आहेत.कालौघात ती नष्ट होण्याच्या वाटेवर सल्याचे १०० टक्के साहित्यिकांनी नमूद केले आहे.

४.आगरी समाजात पारंपरिक लोककथा असतात का ? कोणत्या ?

जवळपास ७०टक्के साहित्यिकांनी आगरी समाजात परंपरागत लोककथा असल्याचे कळविले आहे .देवाधर्माच्या,भूताखेताच्या या कथा आहेत.गि-हयाच्या कथा आहेत.अनंत पाटील यांनी या कथा निवेदनाबाबतची वैशिष्टय सांगताना म्हटले आहे की, "पूर्वी खेडयात लोक उन्हाळ्यात अंगणात झोपत.एखादा वयोवृध्द माणूस कथा सांगे व बाकीजण त्या कथा ऐकत झोपी जात असत ." या कथा लोककथा प्रकरणात समाविष्ट केल्या आहेत .१.नंगरे मनूची गोष्ट २.हिजूची गोष्ट ३.कोल्हा व केंांबडयाची गोष्ट ४. कोल्हयाची गोष्ट इ. गोष्टी मुलांबाळाना सांगितल्या जातात. मात्र३०टक्के लोकांनी अशा कथा अस्तित्वात नसल्याचे लिहिले आहे.

५. प्रकल्पग्रस्तांकडे साडेबाराच्या प्लॉटचा पैसा आल्याने समाज सुखी झाला का ?यावर साहित्यिकाची काय प्रतिक्रिया आहे ?

काही ंअंशी समाज सुखी झाला असे ५०टक्के साहित्यिकांनी मत मांडले आहे. परंतु हे खरे सुख नसून हा चंगळवाद असल्याचे हरिभाऊ घरत यांनी मत नोंदविले आहे. बंगले ,गाडया, दागदागिने , यात अधिक खर्च लोक करीत आहेत .यात सौख्य नाही .आहे त्या धनात मूठभर भर पडेल तरच त्यास सुख म्हणता येइल.पैशांमुळे नात्याच्या माणसांचा विसर पडू लागला आहे.या विषयावर अनेकांनी लिहिले आहे.सारेबाराचा पलाट,हरकत काय तुमची ,भस्मासूर इ.पुस्तके यावर समाजप्रबोधन करणारी आहेत .भानुदास पाटील व चंद्रकांत पाटील यांच्या अनेक कथा प्रकल्पग्रस्तांवर आहेत.त्यानी बारसंस्कृतीमुळे एडस्‌ने मरणारांचे प्रमाण वाढत आहे. कोर्टकचे-यात वेळ पैसा बरबाद होत आहे .ज्यांनी योग्य गुतंवणूक केली त्याचा पैसा वाचला .शेतीप्रेम आगरी माणसाला अधिक असल्याने शेतीत पैसा गुंतवणूक करताना लोक दिसतात. याबाबत मिश्र स्वरुपाच्या प्रतिक्रिया आल्याने हे प्रमाण ५० टक्के असल्याचे म्हणता येते.

ड) संक्षिप्त उत्तरे

१.आजच्या सणउत्सवाचा अतिरेक होतो असे वाटते का ?

होय ,पारंपरिक पद्धती सोडल्याने हा अतिरेक असल्याचे वाटते. १०० टक्के मतप्रदर्शन सणउत्सव हे खर्चिक व दिखाऊ होत आहेत असा आहे.

२.आता समाजातून जुन्या रुढी नाहीशा होत आहेत का ?

होय , ६० टक्के साहित्यिक या मताचे आहेत . गणपत म्हात्रे (सोनखार), गजानन म्हात्रे यासह काही लोकांचे मत जुन्या रुढी अद्याप नाहीशा झाल्या नाहीत असे आहे .४० टक्के साहित्यिक या मताचे आहेत .

३.आगरी विवाहपद्धती बाबत काय सांगाल ?ती अतिखर्चिक होत आहे का ?

बदलत्या काळानुसार इतर समाजाचे अनुकरण केल्याने, काही वाईट प्रथा शिरल्याने ही विवाह पद्धती खर्चिक होत आहे. यावर १०० टक्के एकमत दिसून आले

४. आगरी समाजात हुंडा दिला जातो का ?

- नाही .हे १०० टक्के बरोबर आहे .

५. हळदीची मांडवप्रथा समाजास हितकारक आहे का ?

ही प्रथा खर्चिक असल्याने व मटणदारूसारख्या गोष्टीची असल्याने वाईट आहे हे ९९ टक्के मत नोंदले गेले .सोनखार (पेण) येथील गणपत म्हात्रे या कवीने या प्रथेकडे वेगळया दृष्टिने पाहिले आहे . मांडवप्रथा ही गावकी व भावकीतील माणसांचे आदरातित्य करण्याचे हे साधन असल्याने ती अनिष्ट नाही ते माणसे जोडण्याचे माध्यम आहे असे या साहित्यिकांचे मत नोंदवले गेले .

६. कालानुरुप परंपरा बदलत आहेत का ?

होय .असे ८० टक्के साहित्यिकांचे मत नोंदवले आहे . २० टक्के परंपरा बदलत नसल्याच्या बाजूने मत नोंदवून पारंपरिक रुढी आजही सुरु असल्याचे मानणा-या मताचे दिसून आले.

७. देवदेवस्की व भगत यावर समाजाची श्रध्दा आहे का ?

याबाबतही साहित्यिकात मतभेद दिसून आले .९७ टक्के लोकांनी समाज अंधश्रद्धामुक्त होत असून ३ टक्के लोकांनी देवदेवस्की पूर्णत: नष्ट न झाल्याचे मत व्यक्त केले आहे.

८. आगरी बोलीत समाजाची नवी पिढी संभाषण करते का ?

नाही असे ८० टक्के लोकांनी मत व्यक्त केले आहे .जुनी पिढी फक्त बोलीभाषेत संभाषण करते. २० टक्के लोकानी आगरी बोली संभाषणात वापरत असल्याचे सांगितले .इतर लोक आपल्याला गावंढळ म्हणतील या भितीपोटी बोलीचा वापर टाळत असल्याचे सांगितले .

९. आगरी बोलीतील कथा ,कविता , कांदबरी यात समाजाचे प्रतिबिंब पडते का ?

होय असे ९७ टक्के लोकांनी मत नोंदविले .३ टक्के लोकांनी अद्यापही समाजाच्या समस्या साहित्यात चित्रित होत नसल्याची खंत व्यक्त केली .यात रामनाथ म्हात्रे व अन्य लोकांनी नाही असे मत व्यक्त केले आहे

१०.वाढत्या शहरीकरणाचा व औद्योगिकीकरणाचा समाज बळी ठरत आहे काय ?

होय, असे ९९ टक्के लोकांनी मत व्यक्त केले असून गणपत म्हात्रे यांनी ही प्रगतीसाठी पर्वणी असल्याचे नमूद केले आहे व समाजाच्या हिताची बाब असल्याचे म्हटले आहे.

इ) आगरी साहित्यिका करीता प्रश्नावली :

१. आपण आपले साहित्य आगरी बोलीतच लिहावे असे आपणास का वाटले ?

आगरी बोलीत लिहिणा-या लेखकांनी आपण आगरी बोलीत का लिहितो याबाबत विविध प्रकारे आपले मत व्यक्त केले आहे .ए.डी .पाटील यांनी म्हटले आहे की काळाच्या उदरात बोलीभाषेचे अस्तित्व नाहीसे होत असल्याने आगरी बोलीच्या अस्तित्वाचा प्रश्न निर्माण होत चालला आहे .आगरी समाजातील रुढी ,परंपरा,सणउत्सव यांची ओळख व्हावी म्हणून आगरी बोलीत लिहावेसे वाटले म्हणून लिहिले आहे.आपल्या बोलीत लिहिले तर अनुभव खरे उतरतात असे अनिल ठाकूर यांनी म्हटले आहे.आपल्या बोलीत लिहिले तर पुढील पिढीला बोलीभाषेचे स्वरुप कळण्यास मदत होईल असे दिनानाथ पाटील (पेण) यांनी मत व्यक्त केले आहे.लोकसंस्कृती काय आहे हे कळण्याकरिता दीपस्तंभ

ठरावे म्हणून लिहितो खारसापोली येथील सुर्यकांत पाटील यंनी म्हटले आहे .बोलीभाषेतील लिहिलेले अनुभव अधिक वस्तूनिष्ठ असतात असे शांताराम चवरकर यांनी म्हटले आहे.कवी रामनाथ म्हात्रे यांनी आगरी लोकगीतांच्या अनेक व्हिसीडी काढल्या व आगरी लोकगीते जतन करण्याचा प्रयत्न केला असून पुढच्या पिढयांसाठी या बोलीचा वारसा असावा म्हणून आपण आगरी बोलीत लिहितो .'निंगोलीच पानी 'हा आगरी बोलीतील कवितांचा संग्रह खूप प्रसिद्ध आहे.

२. आगरी बोलीतील साहित्य समाजात वाचले जाते का ? नसल्यास का नाही ?

होय ,पण फार अल्प प्रमाणात वाचले जाते.अद्यापही हे लेखन जेवढे सर्वदूर पोहचले जायला हवे होते तेवढे पोहचले जात नाही .बोलीभाषेत बोलणे हे गावंढळ आहे हा समाजाचा न्यूनगंड दूर होणे गरजेचे आहे असे मत ७० टक्के साहित्यिकांचे असल्याचे दिसून आले. मनोरंजनाची अनेक साधने सहज उपलब्ध होत असल्याने वाचनसंस्कृती कमी होत आहे.आगरी बोलीचा परिघ दोनतीन जिल्हयापुरताच असल्याने वाचक अगदी मर्यादीत आहे .असे वास्तवही अनेकांनी नमूद केले आहे . वाचकांना सकस व वैशिष्टयपूर्ण लेखन आकर्षित करू शकते याकरिता दर्जेदार लेखनही असावे असे चंद्रकात पाटील यांनी आपले मत सविस्तरपणे मांडले.

३. आपण आगरी बोलीत संभाषण करता का ? असल्यास कधी ?नसल्यास का नाही ?

आपण फक्त घरात वयोवृद्ध माणसांसोबत, गावातील मित्रांसोबत व बोलीभाषेत बोलणा-या नातलगांसमावेत संभाषण करतो असे अनेकजणानी नमूद केले. मालवणी किंवा अहिराणी कोकणीसारखी आगरी भाषा सर्रास बोलली जात नाही .समाज शिक्षित होत असल्याने प्रमाणमराठी बोलण्याकडे तो अधिक झुकत आहे. मागील पिढीतील लोकांनाच ही बोली बोलता येते .नवीन पिढी याबाबत दूरच आहे . आपल्यासोबत कुणी बोलीभाषेत बोलणारा असेल तरच बोलतो .शहरात राहिल्याने ही बोली बोलण्यात अडचण येत असल्याचे १० टक्के साहित्यिकांचे मत दिसून आले .

४.आगरी बोलीतील साहित्य हा प्रकल्पग्रस्तांचा हुंकार आहे असे म्हटले जाते हे आपणास मान्य आहे का ? असल्यास का ?

हे काहीअंशी खरे आहे .परंतू पनवेल उरणच्या परिसरातच सिडको व औद्योगिकीरणाचे अधिक प्रकल्प आल्याने येथील कवीलेखकांची लेखणी या विषयावर अधिक चाललेली दिसून येते .मात्र नवी मुंबई वगळता अन्यत्र आगरी समाज प्रकल्पग्रस्त नाही त्यामुळे अन्यविषयही त्यांच्या लेखणीतून उतरलेले दिसून येतात असे हरिभाऊ घरत यांनी मत नमूद केले आहे.प्रकल्पग्रस्तांचे प्रबोधन करण्याचे काम साहित्यिकांचे

आहे व ते त्यांनी करावे असे गजानन म्हात्रे यांचे मत आहे.या मताशी ए.डी.पाटील यानी असहमती व्यक्त केली .ते म्हणतात की, प्रकल्पग्रस्तांच्या हुंकारापलीकडेही विविध विषयावर लेखन केले जात आहे. केवळ आगरी बोलीला प्रकल्पग्रस्तांच्या वेदना,दु:खे प्रकट करण्यासाठी बंदिस्त करणे चुकीचे वाटते .अशा विविधप्रकारे या प्रश्नांची उत्तरे दिली गेली . ७० टक्के प्रकल्पग्रस्तांचे विषय घेऊन व ३० टक्के विविध विषयांच्या मताशी सहमत दिसून आले.

५.आगरी लेखकांची लेखणी अंधश्रद्धा व प्रकल्पग्रस्तांचे प्रश्न याचभोवती फिरते असे या लेखकांवर आरोप केले जातात हे खरे आहे काय ?

होय, हे आरोप काहीअंशी खरे आहेत.साहित्यिकांचे लेखन हे विविध समस्यांना स्पर्शुन जाणारे हवेत. प्रकल्प किंवा समाजातील अंधश्रद्धा याखेरीज अनेक विषयांवर लिहिले गेले आहे . लेखनात अधिक व्यापकता हवी केवळ उपरोक्त विषयांखेरीज अन्य विषयांवर लेखन झालेले आहे व होत आहे असा मोठा मतप्रवाह दिसून आला.

६.आगरी बोलीतील साहित्य सर्वदूर महाराष्ट्रात का पोहचत नाही ? याकरिता काही उपाय योजना करावी असे आपणास वाटते का ? यावर कोणते उपाय सांगू शकता ?

आगरी बोलीचे क्षेत्र हे मर्यादित आहे .टि.व्ही.वर काही हांस्यमालिकात 'आगरी बाळा' पात्र हे प्रातिनिधिक स्वरूपात दिसत आहे पंरतु तो उपहासात्मक किंवा सरदारजीसारखा टिंगलटवाळीचे पात्र अशा स्वरूपात सादर केला गेला आहे असे दिसून येते .तरीही आगरी बोलीची तोंडओळख याद्वारे मराठी माणसाला होत आहे हेही महत्वाचे आहे. शंकर सखाराम ,परेन शिवराम , म.सू.पाटील .गंगाधर पाटील , निरजा , अरुण म्हात्रे यासारखी अनेक दिग्गज माणसे या बोलीशी नाळ जोडणारी आहेत. त्यांच्या साहित्यासारखी ऊंची गाठणे गरजेचे आहे .जे अधिक शिकतात ते प्रमाणभाषेचा अधिक वापर करतात अन्यथा गावठी म्हणून शिक्का बसतो असे मत सुनिल पाटील यांनी व्यक्त केले.

७.वाढत्या शहरीकरणामुळे आगरी समाज अल्पसंख्य होत आहे का ? व आगरी बोली भाषेपासून दूरावत आहे का ? यांची काय कारणे आहेत ?

होय ,हे खरे आहे .मुंबईतून बाहेर फेकला गेलेला आगरी समाज नवीमुंबई व अन्य भागातही अल्पसंख्य होत आहे .परप्रांतियांचे लोंढे येत आहेत .नव्या वसाहतीत अनेक प्रांतातील लोक येऊन वस्ती करीत आहेत. गावात भाडेकरु अधिक होत आहेत . मराठीऐवजी हिंदी इंग्रजीमध्ये आता बोलावे लागते. गाववाले असणे ही तिरस्काराची गोष्ट झाली आहे .ते तुच्छतेने स्थानिक गाववाल्यांकडे बघतात. गावंढळ

लोक अशी संभावना करताना दिसतात असे मत अनेकांनी व्यक्त केलेले दिसून आले. या नव्याने आलेल्या लोकांमुळे इथला इतिहास व भूगोलही बदलत आहे . खानपान संस्कृतीही बदलत आहे असे म्हणता येईल. आगरी माणसांनी एकमेकांशी जाणिवपूर्वक संपर्क साधताना आगरी बोलीचाच वापर केला तर ही बोली व समाज अल्पसंख्य होणार नाही असे सुर्यकांत पाटील म्हणतात.वाढत्या शहरीकरणाचे जसे तोटे समाजास झाले तसे काही फायदेही झाले आहेत.शिक्षणाच्या सुविधा व प्रगत विज्ञान दारात आले आहे. याकडे प्रगतीची एक संधी म्हणून पहावे असे मत ए.डी.पाटील व सुनंदा मोरखडकर यांनी व्यक्त केले आहे. आपण कमी झालो आहोत हा न्यूनगंड झटकून संधी म्हणून या कमीपणाकडे पहावे. वाढत्या शहरीकरणातही नवीमुंबई परिसरातले सत्तेचे केंद्र हे आगरी माणसांच्या हातात आजही आहे असे गणपत म्हात्रे यांनी मत व्यक्त करुन या वाढत्या शहरीकरणातही समाज आपले स्वत्व सांभाळून असल्याने तो कमी असला तरी आपला दबदबा टिकवून असल्याने नैराश्य बाळगण्याचे कारण नाही. गावाचे गावपण नाहीसे होत आहे याबाबत कवी सुनिल पाटील आपली व्यथा व्यक्त करताना म्हणतात की ,

"या गर्दीच्या धुरळयात, मला माझा गाव दिसत नाही
सुर्य उगवतो पण आता , इथे कोंबडा आरवत नाही "

फ) आगरी समाजाबाबत इतर उल्लेखनिय माहिती :

चंद्रकांत पाटील यांनी आगरी समाजाबाबत विस्तृतपणे महिती दिली .रामनाथ म्हात्रे ,अनिल ठाकूर ,सुनिल पाटील ,सचिन पाटील (संपादक -आगरी बाणा) यासारख्या अनेकांनी आवाहनाला प्रतिसाद देऊन प्रश्नावलीत माहिती दिली. त्याचा गोषवारा पुढीलप्रमाणे नमूद करता येईल.

- आगरी समाज स्त्रीसंस्कृती प्रधान आहे.म्हणजेच मातृसत्ताक कुटुंबव्यवस्था मानणारा आहे. त्यामुळे आगरी गावात गावदेवीचे मंदिर असते. आगरी समाज जरीमरी , एकवीरा , शितलादेवी या देवीची पूजा प्राधान्याने करतो .
- आगरी समाजात हुंडा दिला अथवा घेतला जात नाही याउलट मुस्लीम समाजातील मेहरप्रमाणे मुलीला विवाहाच्या वेळी देज (दहेज) देण्याची रुढी अस्तित्वात होती . मुलीला मुलाकडून लग्नाच्या वेळी मदत केली जात असे आता समाजाचे रहाणीमान व आर्थिक स्थिती ब-यापैकी सुधारल्याने आता कोणी वधूपिता सहसा देज घेत नाही .
- आगरी केवळ मीठ पिकवतो म्हणून तो आगरी किंवा मिठागरी नव्हे तर खारेपाट शेती निर्माण करणारेही आहेत (we are not salt panner , we are Backbay reclaminner , we

are best sailor .) आगरी समाज हा उत्तम दर्यावर्दी , खाडीच्या ओसाड भागात खालटे मोडून नवी शेती निर्माण करणारा आहे.नवनिर्मीती करणारा आहे.

- आगरी माणसाला समाजाबाबत स्वाभिमान असतो .एकजुटीने राहण्याचा बाणा असतो. कष्ट करण्याची वृती असते. बोलणे सडेतोड असते.स्वभावात रांगडेपणा असतो. कूळपरंपरा जपणारा असतो. परंपरेने वैरही जपतो . रक्तात बदला घेण्याची खुमखुमी दिसते.
- आगरी समाज आता शिक्षणात विविध क्षेत्रातही प्रगती करीत आहे.जुन्या अनिष्ट प्रथा सोडण्याकडे त्याचा कल दिसून येतो. वारकरीसंप्रदाय, स्वाध्याय परिवार ,जीवनविद्या अशा धार्मिक संप्रदायांकडे तो वळत असून शाकाहारी बनत आहे .लग्न हळदीस पूर्वी गरिबीत माखली,सुकटवांग्याची आमटी केली जात असे .मटन दारुचा चिखल करण्यापासून आता काहीअंशी तो परावृत्त होत आहे.
- आगरी समाजात मुलींना मुलांएवढेच महत्त्व दिले जाते. मुलगी आणि सून यामध्ये फरक केला जात नाही .समाजाला स्वार्थी राजकारणी लोक झुंजत ठेवून त्यांच्या अधोगतीस कारणीभूत होताना दिसून येत आहेत. मात्र काही राजकारणी लोक समाजाचा उद्धार व्हावा , त्याने बदलत्या काळानुरुप बदलावे यासाठी प्रयत्नशील असल्याचे दिसून येत आहे.
- आगरी समाज शिकून आता तो सर्व क्षेत्रात दिसत आहे .
- आगरी समाजात सहकाराचे बीज पूर्वापार आहे . हांदा ,मजत ,परका ,जोल यासारख्या श्रमदानाच्या एकजुटीने सामुदायिक कामाच्या परंपरा पूर्वापार या समाजात रूढ आहेत असे दिसून येते.

वरील सर्व गोष्टींचा विचार करता आगरी समाज हा परंपराप्रिय असला तरी बदलत्या काळानुसार बदलत असल्याचे चित्र समोर येते

*****

परिशिष्ट-३

आगरी समाजाची सद्य:स्थिती (Trend analysis)

१.पेण तालुक्यातील निवडक गावातील आगरी लोकसंख्येचा अंदाज (प्रमाण १०० टक्के)

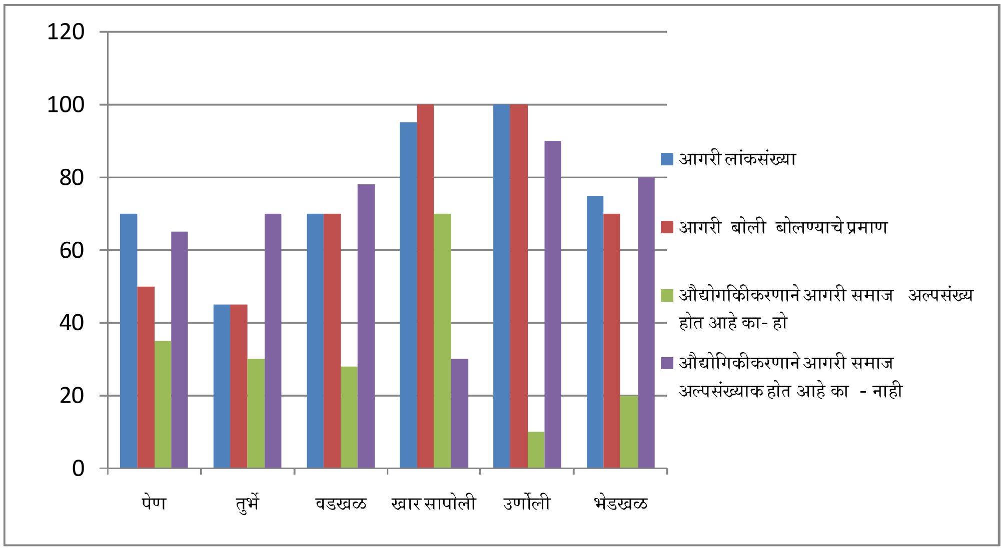

२.आगरी समाजाच्या रूढी परंपराबाबत काही निवडक गावातील स्थिती

(प्रमाण १०० टक्के)

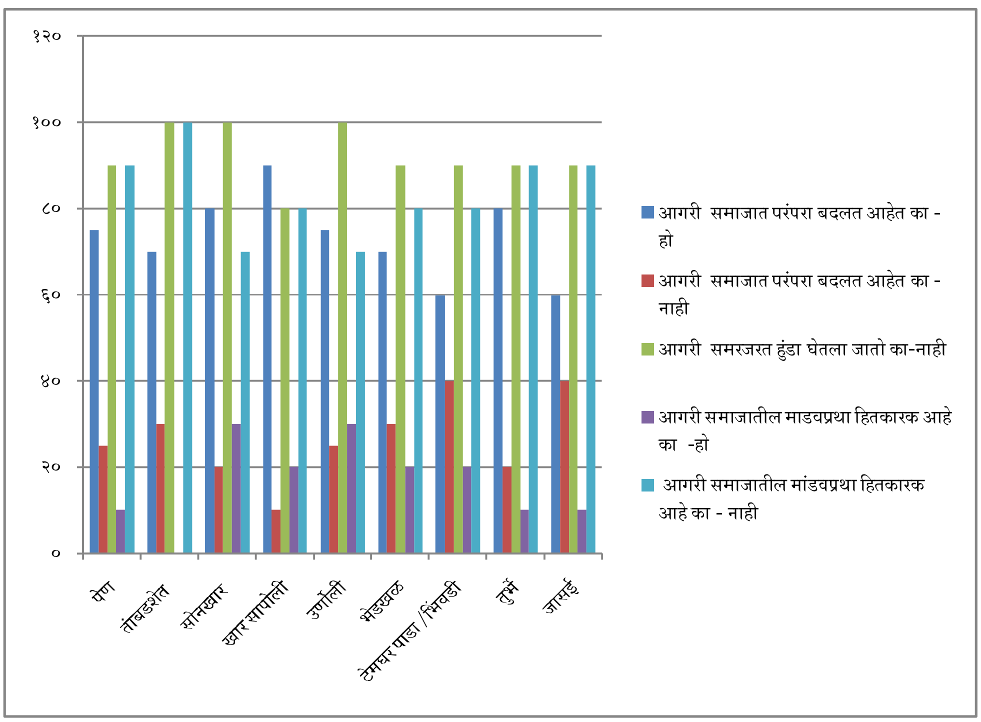

३. देवदेवस्की याबाबत काही नमुना गावातील लोकमत स्थिती (प्रमाण १०० टक्के)

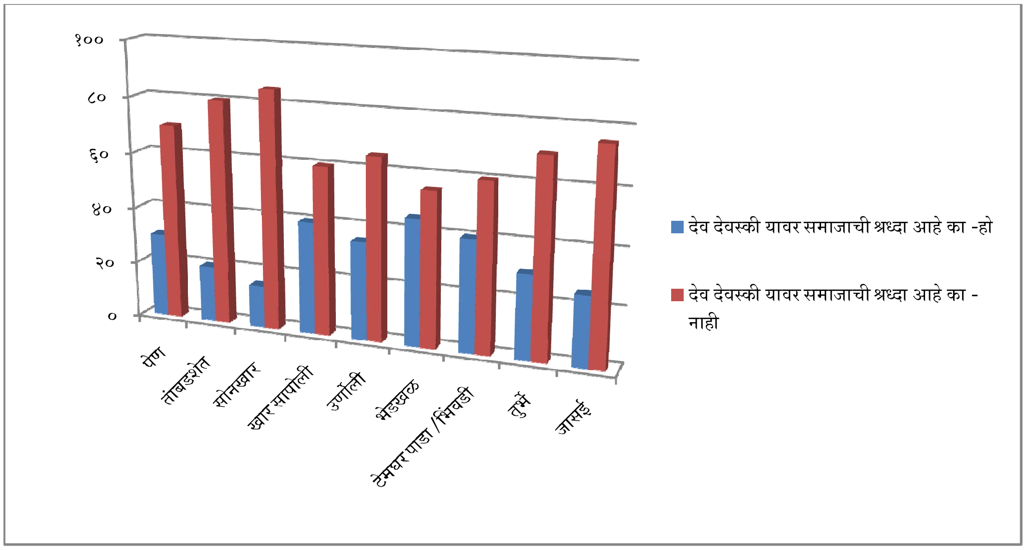

(प्रमाण १०० टक्के)

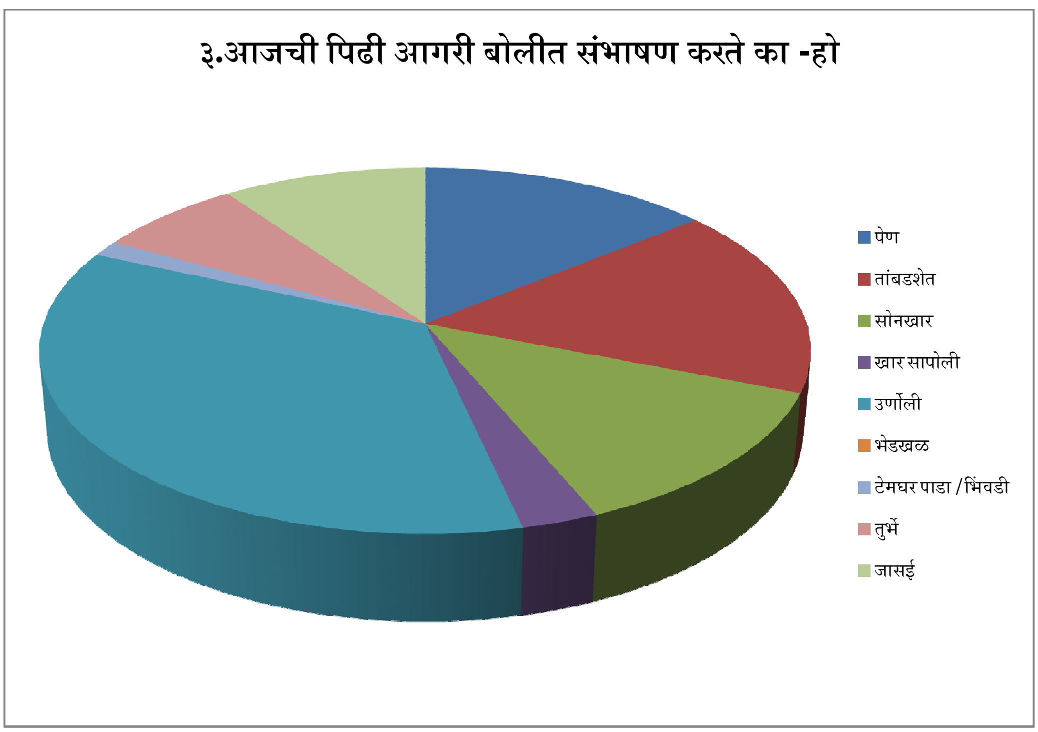

(प्रमाण १०० टक्के)

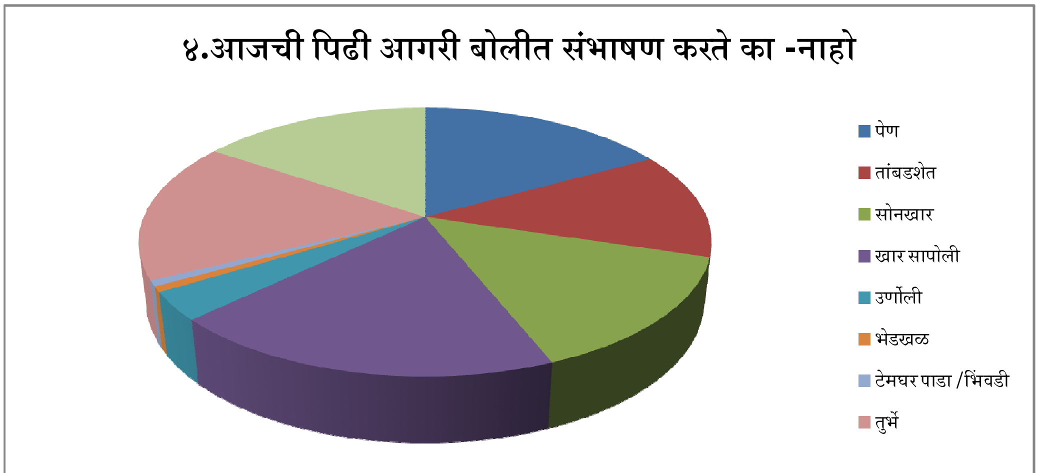

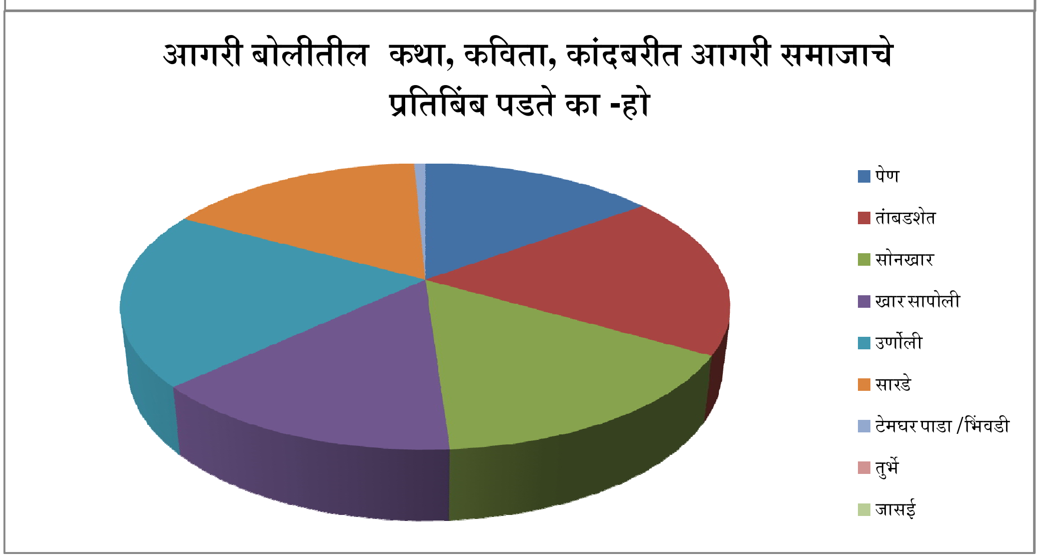

(प्रमाण १००टक्के)

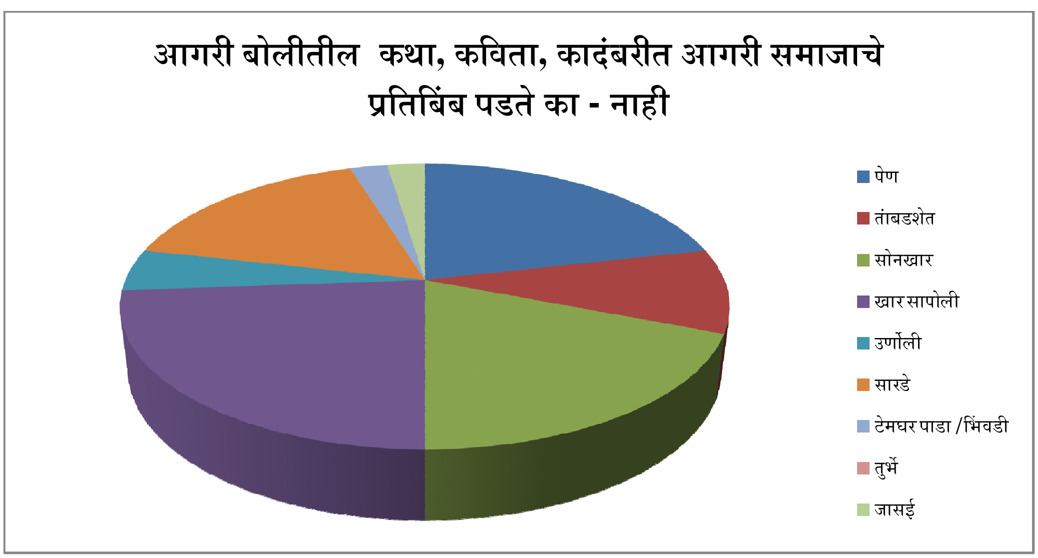

परिशिष्ट- ४

आगरी लोकसंस्कृतीशी संबंधित छायाचित्रे

प्राचीन काळ

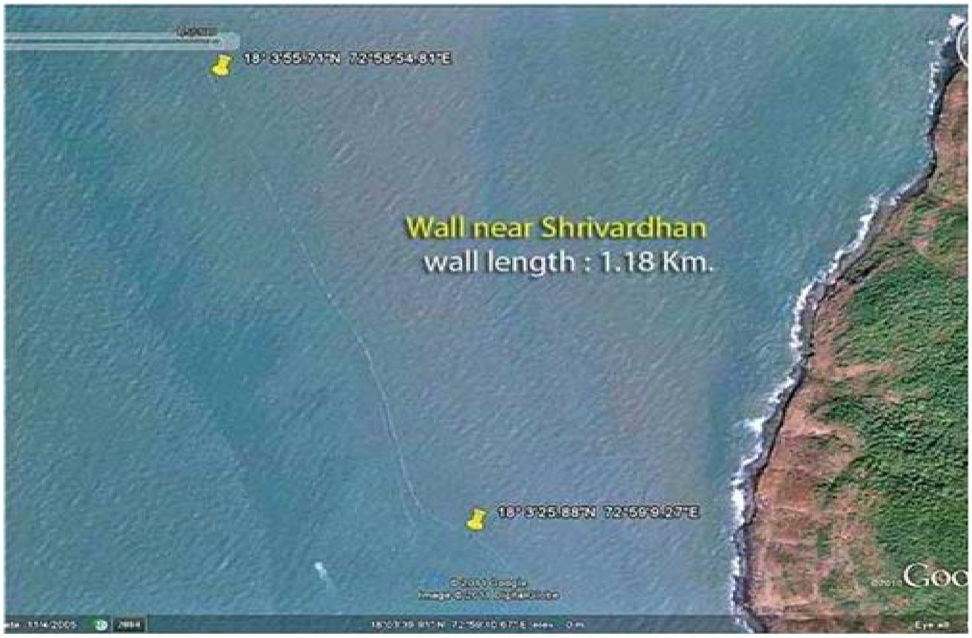

प्राचीन काळात बांधलेली कोकणकिनारा रक्षण करणारी श्रीवर्धन (रायगड) येथील समुद्रांतर्गत १.१८ कि.मी. लांबीची व ३ मीटर उंचीची समुद्रातील दगडी भिंत -उपग्रह चित्र

डोबिवली येथील गावदेवी मंदिराजवळील प्राचीन गद्देगाळ

शहापूर (अलिबाग) येथील गावरक्षक

नवीन संशोधनात २०११ मध्ये भिवंडी(ठाणे)येथे सापडलेले शिलाहारकालीन दानपत्र /ताम्रपट

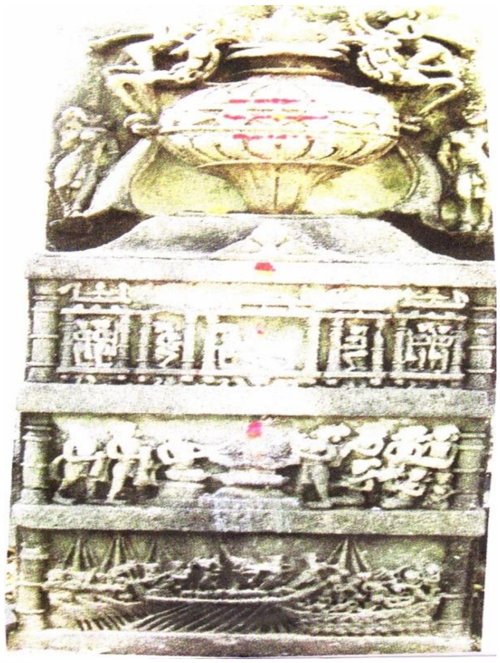

एकसार (बोरीवली) येथील वीरगळ महादेव यादव सोमेश्वर शिलाहार यांचे सागरी महायुद्ध

नाणेघाटातील कल्याण जुन्नर या व्यापारी मार्गावरील जकात जमा करण्याचे सातवाहनकालीन दगडीरांजण

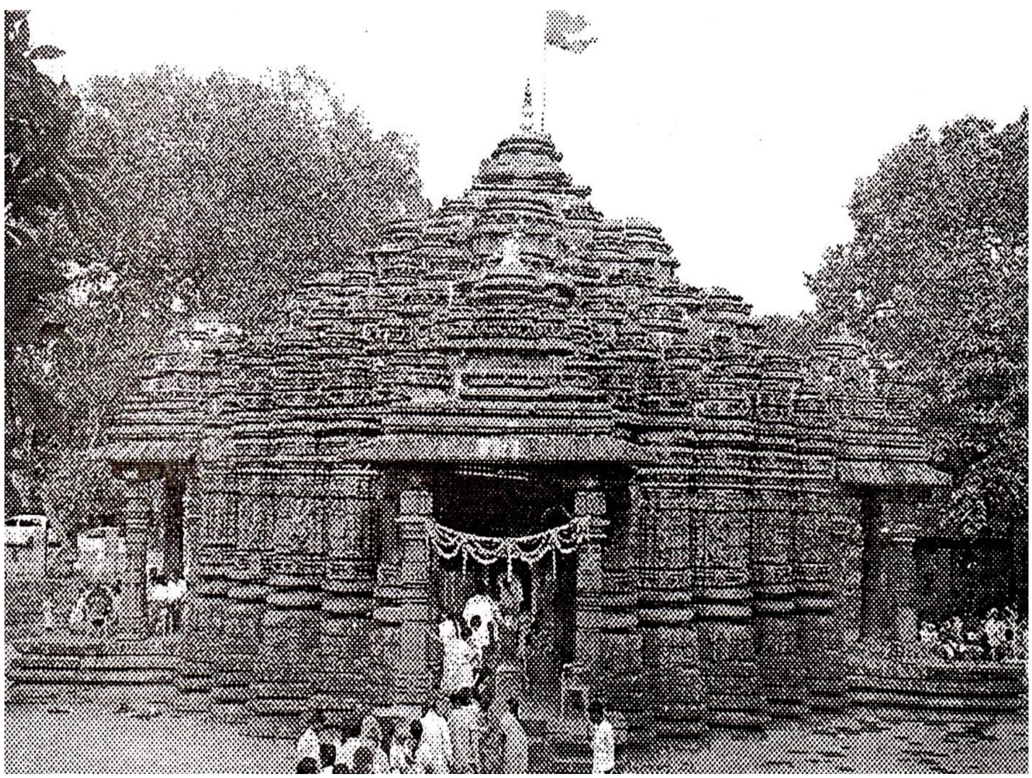

शिलाहार राजे छित्तराज यांनी सुरू केलेले व मुम्मुणी यांनी पूर्ण केलेले अंबरनाथ येथील प्राचीन शिवमंदिर(१०६१)

ऐतिहासिक काळ

दादर कोळीवाडयाच्या लाय पाटील यांनी २१ मचवे घेऊन जंजि-याच्या तटबंदीस शिडया लावल्या व युद्धात मराठा सेनेस मदत केली ती ही तटबंदी (किल्ले मुरुड जंजिरा, जि.रायगड)

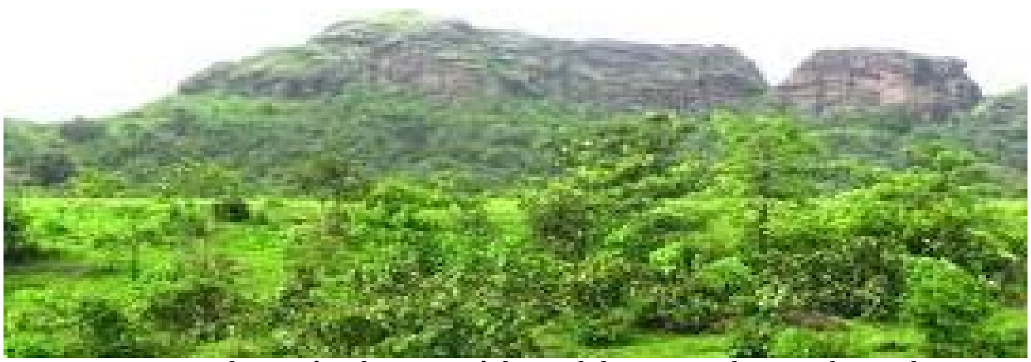

वळकगाव / बद्रूद्दीन (ता.पेण, जि. रायगड) येथील सांक्षी किल्ला "आगरी समाजाची युद्धभूमी "

आन ठाकूर , मान ठाकूर बंधूनी लढविलेला किल्ला वसई व कान्होजी आंग्रेचा कुलाबा किल्ला

अर्वाचीन काळ

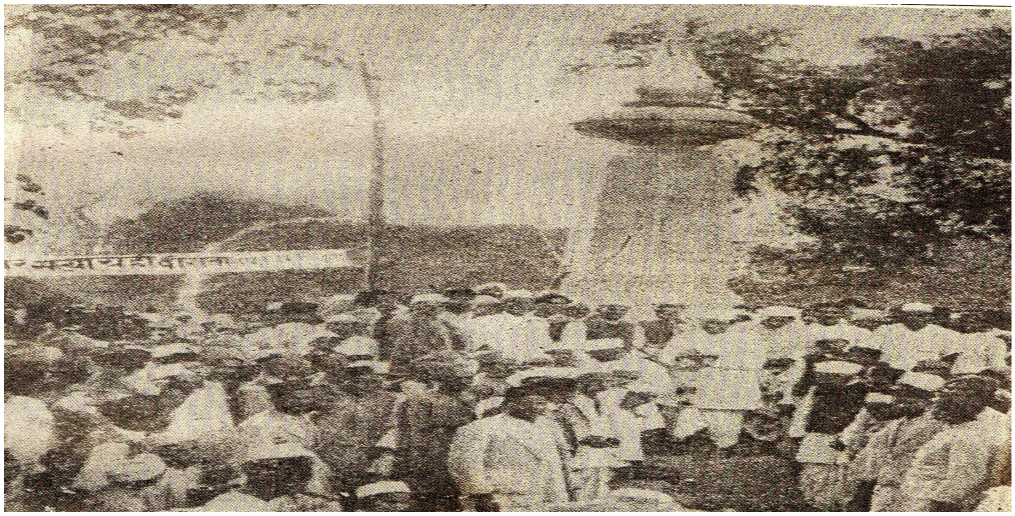

हुतात्म्यांचे बलिदानाचे स्मरण चिरनेर ता .उरण येथील जगप्रसिद्ध जंगल सत्याग्रह १९३० च्या स्मारकाचे उद्‌घाटन व्दिभाषिक मुंबई राज्याचे मुख्यमंत्री मा. बाळासाहेब खेर यांचे हस्ते (१९३९)

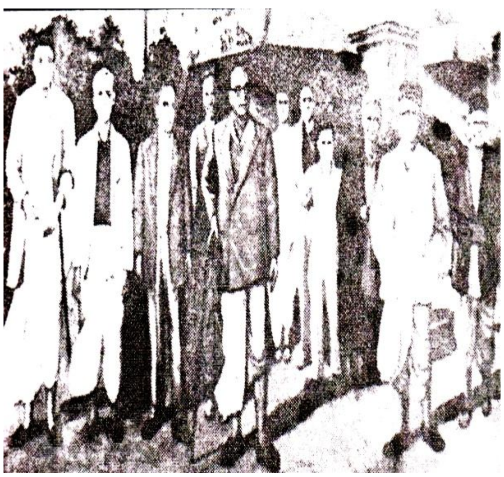

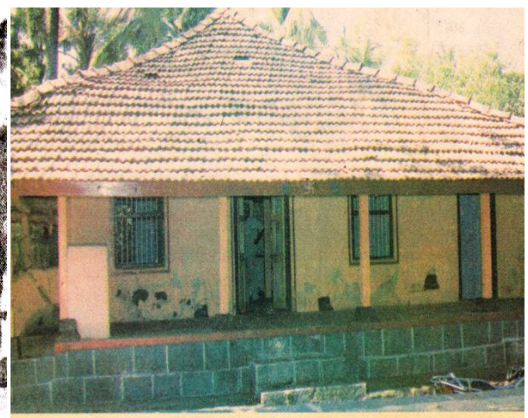

चरीच्या या पेशवेकालीन गणेश मंदिरात खोती विरोधात शेतकऱ्यांची पहिली सभा आयोजित करण्यात आली होती. ना. ना. पाटील व मोरारजी देसाई याच्यातील वाकयुध्द येथेच रंगले होते.

चरीच्या संपाला मार्गदर्शन करताना डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर ,नाना पाटील, भाई चित्रे इ. (१९३३)

दादर (मुंबई)येथे चरीच्या संपाला पाठिंबा दर्शविण्यासाठी मुंबईतील आगरी समाजाची परिषद १९३८.

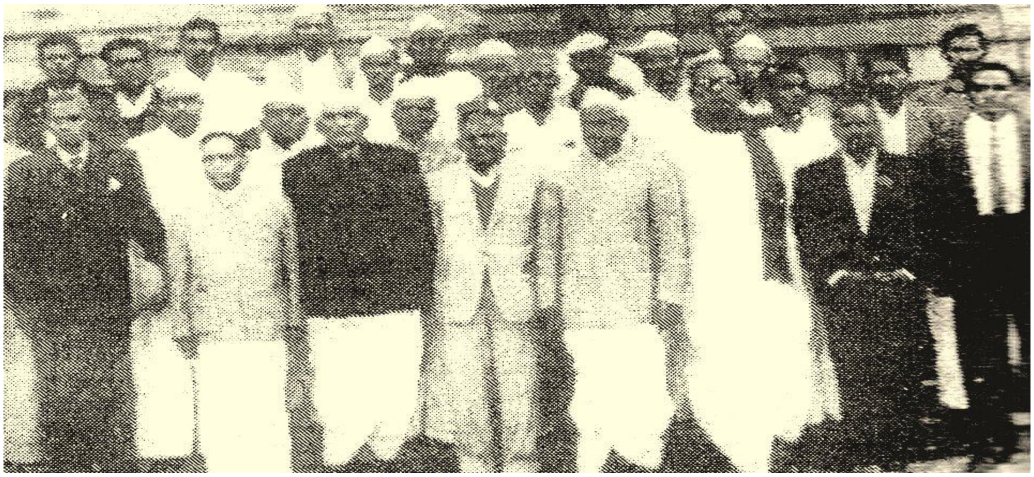

आगरी समाजाचे नेते यांचे शिष्टमंडळ समाजाच्या समस्या घेऊन दिल्लीस गेले होते (१९६४)

सिडको विरोधात १९८४ साली झालेल्या प्रकल्पग्रस्त आगरी शेतक-यांच्या आंदोलनात पोलीसांच्या गोळीबारात जासई येथे वीरमरण आलेले पाच हुतात्मे . संदर्भ : - आगरी दर्पण २००९ .

सेझला तीव्र विरोध . सोन्यासारख्या पिकत्या जमिनी नापिक ठरविल्या गेल्या शहापूर (अलिबाग) येथील ४च्या नोटीशी विरोधात ठिय्या आंदोलन . **SEZ हटाव** !

आगरी लोकसंस्कृती : दिवाळीत आगीवरुन गुरे नाचविणे (ढोरा उडविणे) चा विधी

आगरी लोकसंस्कृती : दिवाळीतील बैलगाडयांची शर्यत (शंकरपट)

आसू घेऊन मासळी पकडणारी आगरी भगिनी

पागाने मासळी पकडणारा आगरी बांधव

खाडीत सापडणारा चवदार जिताडा मासा व तांदळाच्या पिठाची भाकरी : आगरी मेजवानी

भाताची लावणी

भाताची झोडणी (मळणी)

देवीचे वारे अंगात आलेली भक्तीण व तरवा

तीर्थक्षेत्री दशक्रिया विधी /पिंडदान

शेताभातातून गणेशाचे आगमन

कोकणातील घरगुती गौरीपूजन

गोविंदा रे गोपाळा , दहीहंडी

नागपंचमी (नाग मंदिर -आजिवली -पनवेल)

गौरी गणपतीमधील फुगडयांचा खेळ (प्रकार -बस फुगडी)

गौरी गणपतीमधील झिम्मा -फुगडीचा खेळ

पारंपरिक आगरी वेशभूषा

मोठया बायांचा (देवीचा) घट

" मामा येरा झाला" या आगरी नाटकात रामनाथ म्हात्रे व सहकलाकार ,लेखक :मोहन भोईर

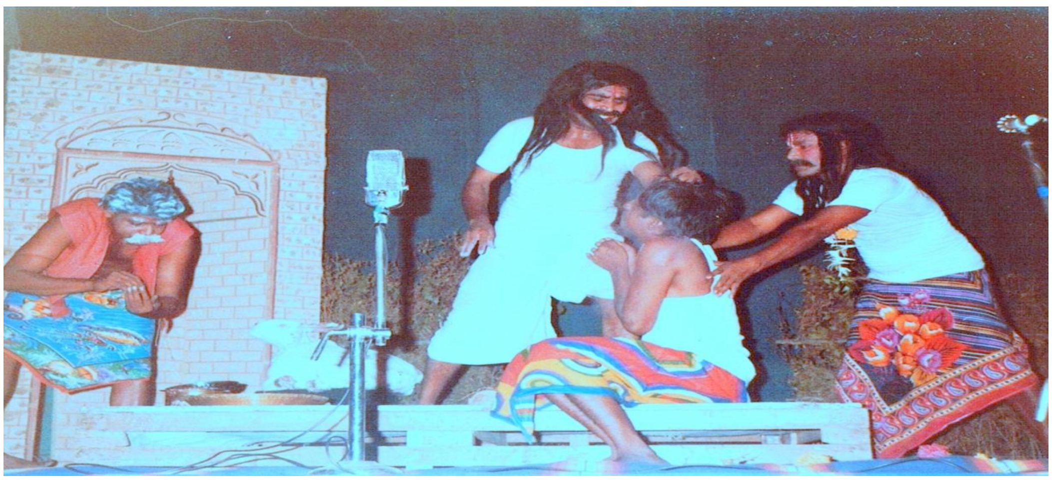

"तरवा "या आगरी बोलीतील नाटकात बाळनाथ म्हात्रे ,अविनाश पाटील(भगत) मोकल व तेलवणे

नवव्या आगरी साहित्यसंमेलनाची दिंडी २०१०

नववे आगरी साहित्यसंमेलन उद्‌घाटक मंत्री गणेशजी नाईक , माजी मंत्री जगन्नाथ पाटील ,
ह.भ.प. लक्ष्मण महाराज मोकल , संमेलनाध्यक्ष अविनाश पाटील,मंडळाचे अध्यक्ष मोहन भोईर .

उजवीकडून ॲड.पी.सी.पाटील, अविनाश पाटील ,जगन्नाथ पाटील ,कवी मंगेश पाडगावकर, अशोक नायगावकर,
ज्येष्ट अभिनेते विनय आपटे , कवी अरुण म्हात्रे व अन्य मान्यवर.

अकरावे आगरी साहित्यसंमेलन क्षणचित्रे

आगरी समाजाचे महाअधिवेशन प्रसंगी कै.दि.बा.पाटील यांचा सत्कार करताना मा. शरद पवार व गणेशनाईक

प्रकल्पग्रस्तांचे नेते दि.बा.पाटील यांचा विशेष सत्कार करताना मुख्यमंत्री पृथ्वीराज चव्हाण सोबत लोकनेते रामशेठ ठाकूर, आमदार प्रशांत ठाकूर

* आगरी समाजाचे ७ वे महाअधिवेशन पनवेल (रायगड) २०१२ क्षणचित्रे

आगरी विवाहसोहळा

लग्नाची मुहूर्तमेढ

लग्नाचा सगुण (तांदळाच्या पिठाचा दिवा)

आगरी लग्नातील खंडोबाचा देव्हारा

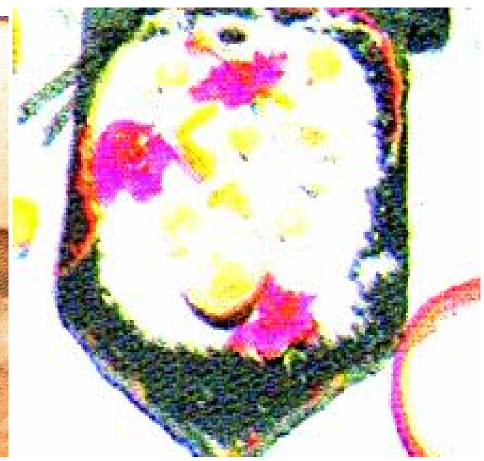

सजलेला हळदीचा पाटा

आगरी लग्नातील देवक -अहिरी

आगरी लग्नाच्या मांडवातील लामणदिवा

लग्नात नवरानवरीने हाती घ्यावयाची कटयार

हळदीच्या पाटयास नैवेदयाचे तांदळाच्या पिठाचे मुटके

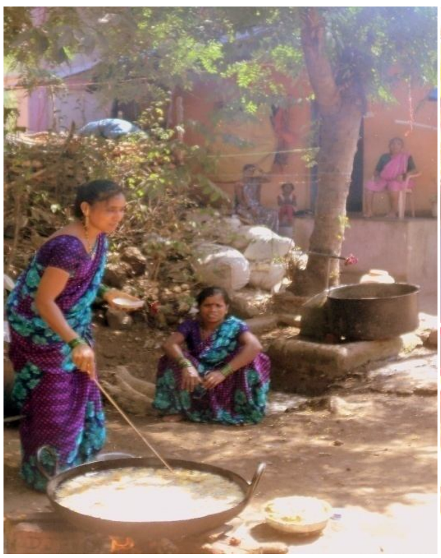

आगरी लग्नातील हळदीच्या दिवशी तांदळाच्या पिठाचे वडे (घा-या) तळणा-या वहिन्या

एकमेका साहय करु अवधे धरु सुपंथ !

मामा भाच्याची भेट

अंगाला हळद लावण्याचा विधी

तेलवणा पार पाडण्याचा विधी

" सोन्याचा वस्तारा, रुप्याची वाटी ,सुर्यकांत बालू   मवा बसला "

न्हावाचा विधी

वराच्या अंगावर कळसवणी पाणी पडले

या गो दांडयावरून बोलते नवरा कुणाचा येतो

जावांची नवरीची वटभरणी

मेव्हणी आली हो मुंडवाल घेऊनी

धाकटा मेव्हणा नवरदेवाची 'कानचिंबळी' करताना

शुभमंगल झाले ,भटजीने केली नवरा नवरीची पहिली टक्कर

कन्यादान विधी

गोंधळ विधी

देव उठवणे

सत्यनारायणाची महापूजा

देवठाणा

कोकण विभागातील आगरी लोकनृत्ये :

कोकणातील पुरुषांचा परंपरागत जाखडी नाच

इंद्रायणी बाल्या (भंवर) नाच मंडळ कळंबुसरे (ता.उरण -रायगड) यांची गणेश वंदना

इंद्रायणी बाल्या (भंवर) नाच मंडळ कळंबुसरे (ता.उरण -रायगड) साईदर्शन

नाचातील गोफ व कोडेसोडवताना इंद्रायणी बाल्यानाच मंडळ कळंबुसरे (ता.उरण ,रायगड)

गौरीगणपतीचे महिला लोकनृत्य (वशेणी ,उरण रायगड)

चरी (अलिबाग) येथील गौरीगणपतीचे महिला लोकनृत्य पथक